DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

Özgür Kaymak

İstanbul'da Az(ınlık) olmak:
Gündelik Hayatta Rumlar, Yahudiler, Ermeniler

LİBRA

Özgür Kaymak

İstanbul'da Az(ınlık) olmak:

Gündelik Hayatta Rumlar, Yahudiler, Ermeniler

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Özgür Kaymak

İstanbul'da Az(ınlık) Olmak: Gündelik Hayatta Rumlar, Yahudiler, Ermeniler

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

LİBRA KİTAP: 206

TARİH: 186

© Libra Kitapçılık ve Yayıncılık

Sayfa Tasarım: Güler Kızılelma

Kapak Tasarım: Bora Gürsoy

Kapak Görseli: Papazyan Biçki Dikiş Yurdu'nda Rum, Yahudi, Ermeni, Levanten kadınlar; Kurtuluş 1950'ler.
Hüseyin Irmak'ın arşivinden temin edilmiştir.

1. Basım: 2017
2. Basım: 2018

ISBN 978-605-2380-09-3

Baskı ve Cilt:
Birlik Fotokopi Baskı Ozalit ve Büro Malzemeleri
Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.
Nispetiye Muh. Birlik Sokak No: 2
Nevin Arıcan Plaza
Levent / İstanbul 34340
Tel: (212) 269 30 00
Sertifika No: 20179

Libra Kitapçılık ve Yayıncılık Ticaret A.Ş.
Ebekızı Sok. Günaydın Apt. No. 9/2
Osmanbey / İstanbul
Sertifika No. 15705
Tel: 212-232 99 04/05
Fax: 212-231 11 29
E-posta: info@librakitap.com.tr

© Her hakkı mahfuzdur. Bu kitabın hiçbir bölümü, metin kısmı, belgeler ve fotoğraflar, yazarın yazılı izni olmaksızın mekanik ya da elektronik metodlarla veya ileride icat edilecek sistemlerle hiçbir şekil ve biçimde iktibas edilemez, yeniden satış amacıyla fotokopi de dahil olmak üzere hiçbir sistemle çoğaltılamaz. Dergi, gazete veya radyo-TV'lerce yapılacak alıntılar veya kitapta yer alan belgelerle fotoğrafların bilimsel-akademik yayınlarda kullanılması, kaynak gösterilmesi şartıyla bu hükmün dışındadır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Özgür Kaymak

İstanbul'da Az(ınlık) Olmak: Gündelik Hayatta Rumlar, Yahudiler, Ermeniler

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ÖZGÜR KAYMAK, lise eğitimini İstanbul'da İSTEK Vakfı Bilge Kağan Özel Deneme Lisesi'nde tamamladı. 1999 yılında Amerika'da Arizona State University'de Ekonomi Bölümü'nde lisans eğitimini aldıktan sonra İstanbul'a dönerek özel sektörde iş hayatına başladı. Her zaman gönlünde yatan akademik kariyeri gerçekleştirmek için İstanbul Üniversitesi Kadın Çalışmaları Bilim Dalı'nda 2009-2011 yılları arasında yüksek lisans eğitimini tamamladı. Ardından 2011 yılında İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Bölümü'nde doktora eğitimine başladı. 2013 yılında başladığı doktora çalışmasını 2016 yazında "İstanbul'da Rum, Yahudi ve Ermenilerin Sosyo-Mekânsal İnşası" başlıklı doktora tezi ile tamamladı. Akademik ilgi alanları arasında azınlıklar, dinî-etnik kimlik, kolektif bellek, göç sosyolojisi-kuşak ilişkisi ve toplumsal cinsiyet çalışmaları gelmektedir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR LİSTESİ 9

ÖNSÖZ 11

GİRİŞ 15

BİRİNCİ BÖLÜM
İSTANBUL'UN RUMLARINDA, YAHUDİLERİNDE VE ERMENİLERİNDE KOLEKTİF BELLEKTEKİ TRAVMALAR VE KUŞAKLARARASI AKTARIMDA UYGULANAN STRATEJİLER 37

- **Kolektif Bellek, Travma ve Kimlik İlişkisi** 38
- **Travma ile Beslenen Kolektif Bellek ve Unutmamanın Dili** 41
- **Ulusal Belleğin İnşasında Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler: "Kolektif Mağduriyet"** 42
- **Seçilmiş Travma ve Kolektif Bellek** 45
- **İstanbul'un Rum, Yahudi ve Ermeni Cemaatlerinin Ortak Travmaları ve Kolektif Azınlık Belleği: Yirmi Kur'a Askerlik ve Varlık Vergisi** 46
- **"Korku Dolu Yıllar..."** 48
- **"Türkiye Tekin Bir Yer Olmaktan Çıkmıştır": Azınlıkların Kolektif Belleğinde 6-7 Eylül Travması** 54
- **Rumlarda, Yahudilerde ve Ermenilerde Cemaat İçi Kolektif Bellek ve Seçilmiş Travmaların Kuşaklararası Stratejik Aktarımı: "Dili Sessizleştirmek"** ... 63
- **1964 "Sürgün"ü: "Sınıfın Yarısı Gitmişti Nerdeyse, İçimde Ukdedir Hâlâ..."** 63
- **Rumların Kolektif Belleğindeki Travmaların Kuşaklararası Stratejik Aktarımı: "Sanki Şehir Efsanesi!"** 66
- **"İç Bilgi" Olarak 1915 ve "Utanç ve Kirlenmişlik Duygusu" Olarak ASALA** 69
- **Ermenilerin Kolektif Belleğindeki Travmaların Kuşaklararası Stratejik Aktarımı: "Pıs pıs pıs... Kimse Duymasın!"** 77
- **1934 Trakya Olayları ve Sinagog Bombalamaları: "Bende Hep Tetikte Durmalıyım Duygusu Var"** 86
- **Yahudilerin Kolektif Belleğindeki Travmaların Kuşaklararası Stratejik Aktarımı: "Dışarıda Konuşulmaz!"** 93
- **Değerlendirme** 95

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İKİNCİ BÖLÜM
İSTANBUL'DA RUMLARIN, YAHUDİLERİN VE ERMENİLERİN MEKÂNDA SINIFSAL VE KÜLTÜREL AYRIŞMASI/KÜMELENMESİ 99

- Göçler ve Gayrimüslimlerin İstanbul'da Etno-Dinsel Mekânsal Yer Seçimi 102
- Rum Cemaatinin İstanbul'da Mekânsal Yer Seçiminde Göçlerin Etkisi 102
- Sefarad ve Aşkenaz Yahudilerinin İstanbul'a Göçü ve Mekânsal Yer Seçimi ... 108
- Anadolu Ermenilerinin İstanbul'a Göçü ve Mekânsal Yer Seçimi 111
- Ulus Devletin Kuruluşundan 1950'lere Kadar İstanbul'un Azınlık Coğrafyasını Biçimlendiren Dinamikler 116
- Mekânda Yer Seçiminde Azınlık Psikolojisi 117
- İstanbul'da Rumların Mekânsal Dağılımı: "Kurtuluşlu Olmak Rumların DNA'larına Yerleşti..." 117
- İstanbul'da Yahudilerin Mekânsal Dağılımı: "Balat'tan Şişhane'ye, Sonra Taksim, Sonra Şişli-Nişantaşı" 120
- İstanbul'da Ermenilerin Mekânsal Dağılımı: "Her Gittiğimiz Yerde İlk Yaptığımız Şey: Okul-Kilise" 122
- Hızlı Kentleşme Döneminde İstanbul'da Azınlıkların Mekânsal Hareketliliği: Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin Sınıfsal Coğrafyası 124
- Hızlı Kentleşme Döneminde İstanbul'da Rumların Mekânsal Hareketliliği: Ayrışma ve Kümelenmeler 125
- Hızlı Kentleşme Döneminde İstanbul'da Yahudilerin Mekânsal Hareketliliği: Ayrışma ve Kümelenmeler 127
- Hızlı Kentleşme Döneminde İstanbul'da Ermenilerin Mekânsal Hareketliliği: Ayrışma ve Kümelenmeler 131
- Hızlı Kentleşme Dönemi ve Anadolu Ermenilerinin Mekânsal Hareketliliği 134
- Mekânda Gayrimüslim "Ötekiler" ve Göçmen "Ötekiler" Hiyerarşisi 137
- Yeni Liberal Dönem, Kentsel Dönüşüm ve Azınlıkların Mekânda Büzüşme ve Dağılması 141
- Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin Yurtdışına Kitlesel Göçlerinin Azınlık Semtlerinde Yarattığı Mekânsal Büzüşme ve Dağılmalar 143
- İstanbul'un En Küçük Azınlığı Haline Gelen Rum Cemaatinin Mekânsal Büzüşmesi ve Dağılması 150
- Yahudilerin Yeni Kentsel Politikalarla Uyumlu Sınıfsal Hareketliliği 154
- Ermenilerin 1980 Sonrasında Mekânda Sınıfsal Hareketliliği 159
- İstanbul ve Anadolu Ermenileri Arasında Kültürel Sermaye Hiyerarşisi ve Bu Hiyerarşinin Mekânsal Yansıması 161
- Rumlarda, Yahudilerde ve Ermenilerde Sayfiye Kültürü ve Sınıfsal Temsil Mekânı Olarak Adalar: "Nerde Rumlar, Museviler? Nerde O Hanımlar?" 171
- 1980'lerden Sonra Adalar'ın Değişen Sosyal ve Kültürel Dokusu 173
- Rumların Sayfiye Kültürünün Yapı Taşı Olarak Adalar 174
- Yahudilerin Sayfiye Kültüründe Adalar 178
- Bir Ermeni Adası Olarak Kınalıada 183

Üretim-BDE Kitap Arşivi - https://rantey.org

- Rumlarda, Yahudilerde ve Ermenilerde Ortak Bir Mekânsal Aidiyet ve Kimlik: "Adalı Olmak" ... 184
- Rumlar İçin Adalar: "Her Şeye Rağmen Azınlık Olmadığın Tek Yer!" ... 185
- Yahudiler İçin Adalar: "Ada, En Özel Yer!" ... 187
- Ermeniler İçin Adalar: "Bütün Etnisitelerden Soyutlandığın Yer!" ... 189
- Değerlendirme ... 191

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
RUMLARIN, YAHUDİLERİN VE ERMENİLERİN VATANDAŞLIK/KİMLİK ALGILARI VE SİYASİ ALANDA AZINLIK OLMAK ... 195

- Gayrimüslim Azınlıkların Vatandaş Olma Deneyimi ... 197
- Türk Milliyetçiliğinde "Öteki" ve Cumhuriyet'in "Sadık" Olmayan Vatandaşları ... 198
- Türk Ulusal Kimliğinin "Yabancılar"ı ... 202
- Türk Ulusal Kimliğinin Birleştirici Harcı İslam Dini ve Dışında Kalanlar ... 207
- Azınlık Kimliği - Vatandaşlık İlişkisi ... 209
- Rumlarda, Yahudilerde ve Ermenilerde Azınlık Kimliğinin Temel Göstereni: İsim ... 210
- Azınlık Kimliğinin Avantaja Dönüştüğü Haller ... 212
- Rumların Azınlık Kimliği - Vatandaşlık İlişkisi ... 213
- İstanbul Rum Cemaatinde Antakya Kökenli Rum Ortodoksların Kimlik-Vatandaşlık İlişkisi ... 215
- Yahudilerin Azınlık Kimliği-Vatandaşlık İlişkisi ... 218
- Ermenilerin Azınlık Kimliği-Vatandaşlık İlişkisi ... 223
- Rumlarda, Yahudilerde ve Ermenilerde Vatan Algısı ve Aidiyeti ... 226
- İstanbul'un Rumlarının, Yahudilerinin ve Ermenilerinin Yabancı Bir Ülkeyle Özdeşleştirilmesi ... 228
- Vatandaşlık, Kimlik ve Aidiyetin Oluşumunda Bellekteki Travmaların Rolü ... 231
- Rumlarda Vatan Algısı ve Aidiyeti ... 233
- Yahudilerde Vatan Algısı ve Aidiyeti ... 236
- Ermenilerde Vatan Algısı ve Aidiyeti ... 241
- Vatandaşlık Aidiyetini Sarsan Bir Siyasi Pratik: Kendi Ülkende "Koz/Rehine" Olmak ... 243
- Siyasi Alanda Gayrimüslim Azınlık Olmak ... 248
- İstanbul'un Rumlarının, Yahudilerinin ve Ermenilerinin Türkiye'nin Azınlık Politikasına Bakışlarında Kuşaklararası Sabitlikler ve Değişmeler ... 249
- Birinci ve İkinci Kuşaklarda Türkiye'nin Azınlık Politikalarına Bakış ... 249
- Üçüncü ve Dördüncü Kuşaklarda Türkiye'nin Azınlık Politikalarına Bakış ... 253
- Gayrimüslim Azınlıklarda Siyasi Katılım ve Sınırlar ... 256
- Azınlıkların Siyasi Alana Katılımında Sınırın Aşıldığı Bir İstisna: Gezi Parkı Direnişi ... 260
- İstanbul'un Rumlarının, Yahudilerinin ve Ermenilerinin Siyasi Parti Tercihleri ve Oy Verme Davranışları ... 265
- 2014 Yerel Seçimi ve Cumhurbaşkanlığı Seçimi ... 269

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi https://rantey.org

- İstanbul'un Rumlarının, Yahudilerinin ve Ermenilerinin AKP Üzerinden Devletle Diyalogları ... 274
- Rumlara, Yahudilere ve Ermenilere Göre Türkiye'nin ve Azınlık Cemaatlerinin Temel Sorunları ... 280
- Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin Kürt Sorununa Yaklaşımları ... 281
- Rumlarda, Yahudilerde ve Ermenilerde Modern-Seküler Hayat Tarzının Aşınması Tedirginliği ... 283
- Yahudilerin Toplumda Yükselen Antisemitizmden Duydukları Tedirginlik ... 286
- İstanbul Ermenilerinde Artan Kimliksel Farkındalık: 1915'in 100. Yılı, Diaspora ve Hrant Dink ... 289

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
KAMUSAL VE ÖZEL ALANDA
GAYRİMÜSLİM AZINLIK OLMAK ... 297

- Kamusal Alanda Dışlayıcı ve Ayrımcı Pratikler: Gündelik Yaşamda Dil ve Din Üzerinden Damgalanma ve Dışlanma ... 298
- Sokakta Konuşulması Yasak Olan Kelimeler ... 301
- Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin Kamusal Alanda Ürettikleri Güvenlik Stratejileri: Kimliği Az Görünür Kılmak! ... 303
- Dışlanma ve Ayrımcılığa Karşı Kamusal Alanda Gizlenen İsimler ... 307
- Gündelik Yaşamda Rum, Yahudi ve Ermeni Kimliğinin Bazı Avantajları ... 310
- Azınlık Olmanın Cinsiyeti ... 311
- Rum, Yahudi ve Ermeni Kadın ve Erkeklerde Eğitim, Meslek Seçimi ve Çalışma Hayatı: Kuşaklararası Bir Karşılaştırma ... 312
- Cemaatlerde Kapalı Aile Yapısı ve Evlilikler ... 318
- Evliliklerin Gerçekleşmesinde Kuşaklar Arası Değişim ... 325
- Boşanmalarda Kuşaklar Arası Değişim ... 332
- Azınlıkların Eriyen Nüfusları Karşısında Karma Evliliklerin Kaçınılmazlığı ... 335
- Rum, Yahudi ve Ermeni Genç Kuşaklarda Bir İkilem Olarak Karma Evlilik ... 340
- Değerlendirme ... 346

SONUÇ ... 349

- Gayrimüslimlerin Kolektif Belleğindeki Travmalar ve Bellek Aktarımında Uygulanan Stratejiler ... 351
- Gayrimüslimlerin Mekânda Sınıfsal ve Kültürel Ayrışması/Kümelenmesi ... 352
- Vatandaşlık-Azınlık Olma Arasında Yaşanan Siyasi ve Sosyal Çelişkiler ... 357
- Siyasi Alanda Azınlık Olma Hali ... 363
- Kamusal Alanda İnşa Edilen Azınlık Kimliği ... 364
- Azınlık Olmanın Cinsiyeti ... 364

KAYNAKÇA ... 367

DİZİN ... 395

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	: Avrupa Birliği
a.e.	: Adı geçen eser
AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AGİK	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı
AIU	: Alliance İsraélite Universelle
AK	: Avrupa Konseyi
AKP	: Adalet ve Kalkınma Partisi
AP	: Adalet Partisi
ANAP	: Anavatan Partisi
ASALA	: Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia
AVM	: Alışveriş Merkezi
BDP	: Barış ve Demokrasi Partisi
BM	: Birleşmiş Milletler
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
DP	: Demokrat Parti
EOKA	: Ethniki Organosis Kyprion Agoniston
HDP	: Halkların Demokratik Partisi
İHH	: İnsani Yardım Vakfı
İTC	: İttihat ve Terakki Cemiyeti
IŞİD	: Irak ve Şam İslam Devleti
MC	: Milletler Cemiyeti
MHP	: Milliyetçi Hareket Partisi
MİT	: Milli İstihbarat Teşkilatı
MTTB	: Milli Türk Talebe Birliği
NATO	: North Atlantic Treaty Organization
NSDAP	: Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi
PKK	: Partiya Karkerên Kurdistanê
RTE	: Recep Tayyip Erdoğan
RUMVADER	: Rum Vakıfları Derneği
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
STK	: Sivil Toplum Kuruluşu

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

TBMM : Türkiye Büyük Millet Meclisi
TRT : Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu
TSK : Türk Silahlı Kuvvetleri
UÖML : Ulus Özel Musevi Lisesi
VGM : Vakıflar Genel Müdürlüğü

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ÖNSÖZ

Akademik kariyerimde başlangıç noktası olan İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları bölümüne adımımı attığım ilk günden itibaren öğrencisi, asistanı olmaktan gurur duyduğum; bilgi birikimi, dünya görüşü, açtığı farklı pencerelerle önce yüksek lisans tezim ardından da doktora tezim başta olmak üzere elime aldığım her çalışmada bana olan inancı ve desteği için; akademik hayata yanında başlamaktan ve bu çalışmanın altında imzasının olmasından gurur duyduğum, bundan sonrasında da hep birlikte özgürce konuşmak, eleştirebilmek ve üretebilmek umuduyla... çok kıymetli hocam, danışmanım, akıl hocam Sevgi Uçan Çubukçu'ya,

3,5 sene boyunca tezimin heyecanını benimle birlikte paylaşan; en son kitabın isim arayışları sırasında da beni yalnız bırakmayan, desteği, inancı, sabrı ve ilgisiyle yanımda olan; derin bilgi birikimi, zengin ve yaratıcı bakış açısıyla saha araştırması gibi zorlu bir tekniği bu denli hassas ve kırılgan bir konuda işlemem sırasında hep yanımda olan ve bana yol gösteren; benim kadar bu tezi sahiplenen sevgili danışmanım ve kıymetli hocam Hatice Kurtuluş'a;

İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin kıymetli hocası, çok değerli hocam, öğrencisi olabildiğim için ve tez danışma kurulumda yer aldığı için kendimi hep çok şanslı hissedeceğim Adalet Alada'ya;

Doktora tez jürimde hem verdikleri destekle hem de beni aydınlatan eleştirileriyle tezimin son hale gelmesinde büyük katkıları olan değerli hocalarım Şükrü Aslan ve Elçin Macar'a;

Üç cemaati birden, farklı temalar altında ele alan bir kitap kapağı için görsel araştırma işinin ne kadar zorlayıcı bir süreç olduğunu düşünürken çok değerli arşivini bana açan, çalışmaya anlamını ve duygusunu verecek fotoğrafları seçmem konusunda bana yol gösteren sevgili Hüseyin Irmak'a;

Çekinerek başladığım saha çalışmasında ilk görüşmeleri yapacağım kişilere ulaşmamı sağlayan, çalışmama çok kıymet veren ve bu çalışmanın ortaya çıkmasında

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

gayrimüslim eş, dost ve komşularıyla beni tanıştırarak ve onlarla görüşme yapmamı sağlayarak omuzlarımdaki yükü hafifleten, yolumun açılmasını sağlayan Sezai Temelli Hoca'ma; Sevim Budak Hoca'ma; Manuk abime; sevgili kuzenim Ediz Ertürk'e; dostlarım Gülru Atak, Selin Zalma, Besi Arditi, Damla Demir, Bengü Hun ve Çağ Erçağ'a; sevgili Begüm teyzeme;

Çalışmamın özellikle tamamlanma aşamasında hem dostlukları hem de akademik katkılarıyla desteklerini benden esirgemeyen sevgili Anna Maria Beylunioğlu ve Alev Aslan'a;

Cemaatlerin içinde gerek vakıf, dernek yöneticileri ile gerek kendi anne-babaları ile gerekse de çevrelerindeki eş ve dostlarıyla beni tanıştırarak görüşmeci ağımı zenginleştiren, en umutsuz olduğum ve tıkandığım zamanlarda yardımıma yetişen, bana içten bir şekilde güvenerek, yaptığım çalışmanın onlar için de ne kadar önemli olduğunu vurgulayarak hem beni onore eden hem de yolumda yürüme inancımı yükselten sevgili Rafi'ye, Ralfi'ye, Şuşan'a, Kevork abime, Nirva'ya, Ani ve Sevan'a, Natalie'ye, Arpine'ye; hem Rum cemaati içine girmem ve insanlarla tanışmam konusunda büyük destek sağlayan hem de Atina'da bana evlerini açan ve çalışmama sonsuz destek veren Büyükadalı eski komşularım sevgili Frantzi Ailesi'ne; Niko amcama; güler yüzüyle 2 sene boyunca sorduğum soruları bıkıp usanmadan cevaplandıran, Zoğrafyon Lisesi'nde beni evimde gibi hissettiren, tanıştırdığı yeni insanlarla, cemaat hakkında verdiği güncel bilgilerle çalışmam konusunda bana çok destek olan ve inanan Andon Hoca'ma; desteğini hiç esirgemeyen sevgili İoli'ye; İvi'ye; Lili'ye; Büyükada'nın değerli Agni Hoca'sına; Büyükada'dan çocukluk arkadaşım Kostas'a ve eşi Pınar'a; evlerini, gönüllerini bana açan, ilk günden itibaren çalışmamı hep destekleyen, yazın Ada'da yaptığımız görüşmelerle ve bitmeyen balkon sohbetlerimizle çalışmamı zenginleştiren 35 yıllık Büyükadalı komşularım sevgili Kohen Ailesi'ne; Elyo abime; Arlette ablama; Jojo abiye; sevgili dostlarım Selin ve Selim'e; sevgili Serra'ya;

Özel sektördeki kariyerimi bırakarak hayallerimin peşinden gidip okula geri dönmem ve özellikle Türkiye gibi bir ülkede oldukça idealist, fedakâr ve en çok da manen güçlü olmayı gerektiren akademik kariyer yapmam konusunda bana maddi ve manevi sonsuz destek veren, dört senelik çok zevkli ama bir o kadar da meşakkatli doktora tez sürecim boyunca destekleri, sevgileri, sabırları ile yanımda olan sevgili anneme, babama; çokça ihmal ettiğim ve kahve borcum olan bütün dostlarıma;

Teşekkür ederim.

Hayatımda tanıdığım en ince, güzel, sevgi dolu insanlardan biri olan; güler yüzü ile en başından itibaren çalışmama büyük destek veren, bilgi birikimiyle yanımda

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

olan ve çalışmamı güçlendiren sevgili Sami Herman'a... Tezimin bitmesine çok az bir zaman kala aramızdan ayrıldın. Her şey için çok teşekkürler. Hep ışıklar içinde olman dileğiyle...

Ve sevgili Nirva... Çok erken bıraktın bizi. Ada'dan sana selam gönderiyorum güzel arkadaşım, ışıklar içinde kal...

Son olarak;

Tek tek bütün görüşmecilerim kendilerine sakladıkları hayatlarını, anılarını benimle paylaştılar. Anılarını benimle paylaşmak zorunda değillerdi. Evlerine, hayatlarına, en mahrem alanlarına girmeme izin verdiler. O anılar yeri geldi güldürdü, yeri geldi ağlattı, sinirlendirdi. Unutmak, örtmek istedikleri acıları dışarı çıkarttılar. Belleklerini benimle paylaştılar. O yüzden hepsine sonsuz teşekkürlerimi buradan sunmak istiyorum.

Hatırlamak acı verir... Belleklerini, kalplerini bana açan, hayatımın en değerli ürününe sahip olmamı sağlayan görüşmecilerim olmasaydı doktora çalışmam ve onun ürünü olan bu kitap hiçbir şekilde ortaya çıkamazdı.

Bu kitap, İstanbul'un Rumlarına, Yahudilerine ve Ermenilerine ithaf edilmiştir.

Haziran 2017, Büyükada

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

GİRİŞ

Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler İstanbul'un tarihinde kent kültürünün, kentli gündelik yaşamın ve kentin sınıfsal yapısının çok önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Bu nedenle, sayıları giderek azalmasına rağmen kentin iktisadi, politik, mekânsal, sosyal ve kültürel tarihinin yapı taşları arasında bulunmaktadırlar. Kentler, sosyal tarihlerini mekâna ve gündelik yaşam kültürüne gömülü olarak sonraki dönemlere taşımaktadırlar. İstanbul'da gayrimüslim cemaatlerin kentte bugün bulundukları konumu bir toplumsal ve mekânsal inşa süreci olarak analiz edebilmek için onların, kentin katmanlarında gömülü olarak bulunan sosyal ve mekânsal tarihlerinden kesitleri görebilmek gerekmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin bir ulus devlet olarak inşası ile birlikte ekonominin ve toplumsal yaşamın Türkleştirilmesi siyasetinin uygulamaya konulmasının yanı sıra mekânsal ve siyasi düzenlemeler yoluyla da gayrimüslimlerin birtakım hakları kısıtlanmıştır. Lozan Antlaşması ile hukuki olarak azınlık statüsü elde eden, yeni kurulan Cumhuriyet'in eşit vatandaşları olarak kabul edilen gayrimüslimlerin, azınlık statüsüne bağlı haklarının kullanımı, ulus devletin inşası sürecinde çoğu kez kesintiye uğramış ya da bu hakların kullanılmasının önünde çeşitli engeller ortaya çıkmıştır. Gayrimüslim azınlıklar hak ve özgürlüklerini kullanma konusunda günümüzde de halen devam eden engellerle karşılaşmaktadırlar. Eşit vatandaş olma ile azınlık olma arasında sıkışan gayrimüslimler, bu durumun yarattığı kırılganlığı, hem toplumsal alanda pratik ettikleri yeni deneyimlerle hem de travma ile oluşan kolektif bellek aracılığı ile yeniden ve sürekli üretmektedirler. Bu bağlamda İstanbul'un üç gayrimüslim cemaati, "eşit vatandaş"-"azınlık" olma dilemmasını bir arada deneyimlerken varlıklarını sürdürebilmek ve kente kendilerini yerleştirebilmek için çeşitli yollar ve stratejiler izlemişlerdir.

Yaklaşık dört yıl süren doktora saha araştırması sonucunda ortaya çıkan bu çalışmada, İstanbul'un tarihsel kentsel kimliğinin oluşumundaki etkin rollerine karşın, Cumhuriyet'in başlangıcından itibaren kimliklerini kendi kentlerinin "azınlığı, ötekisi" olarak sancılı süreçler boyunca yeniden kurmak zorunda kalan Rumların,

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Yahudilerin[1] ve Ermenilerin kendi kimlik algıları kamusal, politik ve özel alan düzlemlerinde incelenirken, azınlık kimliklerinin kentteki inşa süreçleri ve pratikleri, kente aidiyetlerini kuran dinamikler ve mekânsal bağlar, eşit vatandaş ve azınlık olma arasında yaşadıkları siyasal ve sosyal çelişkiler, devletle ve geniş toplumla kurdukları ilişkiler anlaşılmaya; kentteki bu azınlık kimliğinin inşa süreci ve biçimlerinin farklı kuşaklar, sosyo-ekonomik sınıflar ve cinsiyetler arasındaki süreklilikleri ve dönüşümleri analiz edilmeye çalışılmıştır.

Hem tezin hem de kitabın başlığında "gayrimüslim cemaatler" gibi genelleştirici bir tabirin yerine bu grupların, tek tek "Rum, Yahudi ve Ermeni" olarak belirtilmesi kişisel bir tercihtir.[2] Gayrimüslim tabiri; Rumları, Yahudileri ve Ermenileri, hâkim unsurun (Müslüman Türk) karşısında ve hiyerarşik olarak aşağısında gören, ayrılıkçı, ötekileştirici, dışlayıcı bir dilin yansımasıdır. Kavram, kendi içinde Rumları, Yahudileri ve Ermenileri toplumun çoğunluğunu oluşturan Müslümanlara göre tanımlayan, ona göre karşıtlayan, hâkim unsuru öne çıkaran, aşağılayıcı bir dışlayıcılık içermektedir. Küreselleşmede bugün gelinen noktada tarihsel olarak kullanılagelen bu ayrımcı dilin artık kullanılmaması gerektiğini düşünüyorum.[3]

Gayrimüslimler ile ilgili çalışmalar, akademik yazında daha çok Türk ulus devletinin kuruluşu ile birlikte üretilen eşitsizliklere, vatandaşlık-devlet ilişkisine hukuksal, tarihsel ve siyasi çerçeveden eğilmiştir. Özellikle bir kente ve onların bu kentte kimliklerini nasıl inşa ettiklerine, gündelik hayat pratiklerine yönelik çalışmalar henüz çok mikro ölçektedir. Mekân üzerinden o şehirde kendi kimliklerini inşa etme süreçleri ve bunu anlamaya dönük çalışmalar son derece sınırlıdır. Bu çalışmanın iddiası; İstanbullu Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin kentte kendilerini var etme süreçlerinde ortaya çıkan benlik algılarını anlamaya dönük olması ve bunu karşılaştırmalı yapıyor olmasıdır.

Akademik ve politik yazında gayrimüslim azınlıklarla ilgili çalışmalar, 1990'lı yılların sonu ile özellikle 2000'lerin ortalarından itibaren yoğunluk kazanmıştır. Çokkültürlü bir coğrafyada tek bir ulusal kimlik (Sünni Müslüman Türk) yaratmak

1 "Musevi" sözcüğü, Musevilik dinine mensup olmayı ve bu dine inanan kişiyi ifade etmektedir. Bundan dolayı bu bölümde ve çalışmanın devamında hem dinsel hem etnik aidiyeti belirtmek amacıyla Yahudi sözcüğü kullanılacaktır. Ancak, atıfta bulunulan kaynaklarda ve görüşmeciler tarafından "Yahudi" sözcüğü yerine "Musevi" sözcüğü kullanıldığı zaman ifade orijinal haliyle bırakılmıştır.

2 Bu çalışmada kullanılan "gayrimüslim azınlıklar" tabiri, Lozan Antlaşması (1923) gereğince kabul edilen Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatlerini kapsamaktadır. İlerleyen bölümlerde dönüşümlü olarak "Rum, Yahudi, Ermeni", "azınlık" ve "gayrimüslim" kelimeleri aynı anlama gelecek şekilde kullanılmıştır.

3 Literatürde yerleşik bir dil olduğundan dolayı ve ağırlıklı olarak bu biçimiyle kullanıldığından ötürü, görüşmeciler de çoğu zaman kendi kimliklerini ifade ederken artık içselleştirdikleri bir ağızla bu dili kullandıkları için, metin içinde ve ara başlıklarda "gayrimüslim, azınlık" kavramları kaçınılmaz olarak yer almıştır ve bu kavramlar, metin içinde dönüşümlü olarak kullanılmıştır. Fakat görüşmeler sırasında her ne kadar içselleştirmiş olsalar da toplumda aşağılayıcı ve ötekileştirici bir anlam ifade eden bu kavramın kendilerini rahatsız ettiğini vurguladılar. Bu sebeple, kişisel bir tercih olarak "gayrimüslim" kavramının kendi içinde eşitsiz bir ilişki içermesinden dolayı kavramı başlığa taşımamaya karar verdim.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - kitap.ey.org

amacıyla yola çıkan Türk modernleşme projesinde, "sıradan" insanların gündelik hayat deneyimlerine önem verilmemiştir (Bozdoğan, Kasaba, 1997). Türkiye'de yaklaşık son 15 yılda, askerî darbenin etkilerinin azalmaya başlamasıyla birlikte bu etkinin kırılmaya başladığı, pek çok tabunun aynı anda sorgulandığı kapsamlı bir sorgulama sürecinden geçildiği görülmektedir.[4] Bu dönemde artık "kişisel olan politiktir."

Kimlik politikalarının yükselmesiyle birlikte kültürel alandaki tüm bu gelişmelere paralel olarak, son yıllarda, daha önce resmî tarih anlatılarında yer almayan 1915 Tehciri,[5] 1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi,[6] 1934

4 *Başka Bir Aile Anlayışı Mümkün mü*?, Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği, 9-10 Kasım 2013, (Çevrimiçi) https://tr.boell.org/sites/default/files/baska_bir_aile_anlayisi_mumkun_mu.pdf, 6 Mayıs 2016.

5 Milli Mücadele dönemi, ulusal kimliğin inşasından önce ulus devletin kurulmasına öncelik veren bir dönemdi. Hedef, saltanatı kurtarmak, batıda Hıristiyan yabancı işgaline karşı direnmek, doğuda ise bir Ermeni devletinin kurulmasını önlemekti. Benimsenen bu pragmatik görüşle, Tanzimat'la başlayan laikleşme eğilimi tersine çevrilmiş; Osmanlı döneminde Müslüman tebaayı unsur-u aslî olarak değerlendiren görüş, Jön Türkler tarafından da benimsenmişti. Bu kapsamda, Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce ve savaş sırasında, imparatorluk içinde gayrimüslimlere yönelik en önemli politika, 1915'te Ermenilerin Anadolu topraklarından sürgün edilmesidir. 1915 Ermeni sürgünü, literal ve politik olarak tehcir, soykırım, kıyım ve kırım kavramlarıyla ele alınmaktadır. Tarih literatürü 1915'i ekseriyetle "tehcir" olarak betimlemektedir. Sürgünün yapılma koşulları dikkate alındığında soykırım niteliği de taşıdığı söylenebilir. Ben bu çalışmada bilimsel literatürde hâkim kavram olan "tehcir"i kullanmayı tercih ettim; bu bir tarih tezi olmadığı için kavramlar arası gerilimi buraya taşımak istemedim. Tüm bunları rezerve ederek, metinde anlatıcıların 1915'i tanımlamada kullandıkları kavramlar etik açıdan orijinal haliyle bırakılmıştır. 2015 yılının 1915'in 100. yılı olması nedeniyle çok sayıda özgün yayın ve çalışma yapılmıştır. Literatürdeki belli başlı çalışmalar için Bkz.: Adak, 2016; Kévorkian, 2015; Der. Dadrian, Akçam, 2010; Özdoğan v.d., 2009; Dündar, 2013; Akçam, 2001; Akçam, 2014a; Akçam, 2010; Suny v.d., 2012; Göçek, 2012; Marchand ve Perrier, 2014; Kurt, 2014: 84-88; Neumann, 2010:18-21; Geçici, 2007: 47-50; Kurt, 2010: 79-88; Maksudyan, 2015; Sunny, 2011; Lewy, 2005; Diez, 2015. Repairfuture.net, Ermenistan, Türkiye ve Diaspora'yı buluşturan bir sosyal medya mekânıdır. 1915'in 100. yılı nedeniyle konunun uzmanları ve akademisyenler tarafından düzenli olarak yazılar kaleme alınmaktadır. Cengiz Aktar'ın "Ermeni soykırımı kurbanlarının torunları için nasıl bir adalet?" başlıklı yazısı için Bkz.; http://repairfuture.net/index.php/tr/ermeni-soykirimi-tanima-ve-tazminatlar-turkiye-den-bakis/ermeni-soykirimi-kurbanlarinin-torunlari-icin-nasil-bir-adalet, Erişim 5 Nisan 2015. Polatel, 2015; *Evrensel Kültür*, Nisan 2015, s. 280; *Birikim*, "1915/100. Yıl", Nisan 2015, s. 312; *Toplum ve Bilim*, "1915-2015: Soykırım/Yüzleşme/Hesaplaşma", s. 132, 2015. 1915-1923 yılları arasında Ermenilere uygulanan şiddetin arka planındaki maddi kazanım ve ganimet rekabeti dürtüsünü inceleyen bir çalışma için Bkz.: Gerlach, 2015: 151-195. Ayrıca, *Agos* gazetesinde 100. yıl nedeniyle birçok köşe yazısı ve yazı dizisi yayımlanmıştır.

6 Anadolu Ermenilerinin 1915'teki sürgününün ardından Anadolu topraklarından gayrimüslimlerin tasfiyesine yönelik atılan ikinci büyük adım, 30 Ocak 1923'te Lozan'da Türkiye ve Yunanistan arasında imzalanan "Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme" oldu. Atina ve Ankara için hedef, azınlıklarından arınmış, birbirine dinî, etnik bakımdan benzer olduğu düşünülen bir nüfus üzerinde yükselen birer milli devlet kurmaktı (Aktar, 2006: 116). Keyder'e göre de 1923 yılında yapılan nüfus mübadelesinin, Ermeni Tehciri ile birlikte, yeni Türk kimliğinin oluşmasındaki en önemli girdiyi oluşturduğu söylenebilir (2007: 53). Sözleşmeye göre İstanbul Rumları ile Batı Trakya Müslümanları, oturdukları devletin vatandaşlığını almak suretiyle *etabli* olarak yaşadıkları yerde kalacaklardı. Türk heyeti Patrikhane'nin burada kalmasını, ancak dinî bir kurum olması koşuluyla kabul etmişti (Akgönül, 2007: 50). Cumhuriyet döneminde Rum Patrikhanesi'nin durumu için Bkz.: Macar, 2012a: 151. Mübadele sözleşmesinin ardından Türkiye'de iki Rum cemaati kalmış oluyordu (İstanbul, Bozcaada (İmroz) ve Gökçeada (Tenedos)). Mübadele hakkında detaylı bir çalışma için Bkz. Arı, 2012. Orta Anadolu'daki Türk dilli Ortodoks Hıristiyanlar (Türkçe konuşan ve ibadetlerini Türkçe yapan Orto-

Üretken PDF - Kitap Arşivi - http://arsiv.uretken.org

Trakya Olayları,[7] Yirmi Kur'a Askerlik,[8] Varlık Vergisi,[9] 6-7 Eylül 1955 Olayları,[10]

doks Hıristiyanlar) ve Yunanca bilen Giritli Müslümanlar da mübadeleye dâhil edilmişti. Antakya'daki Arapça konuşan Ortodoks cemaati, henüz o zaman Türkiye sınırları içinde değildi. Çukurova'da Arapça konuşan Ortodokslar önce Yunanistan'a gönderildi fakat daha sonra Antlaşma'dan istisna tutuldular. Sözleşmeye göre Yunan ya da Türk uyruklu İstanbul Rumları ve Batı Trakya Müslümanları hariç Türk topraklarında yerleşmiş Rum Ortodoks dinine mensup Türk uyruklular ile Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dinine mensup Yunan uyrukluların 1 Mayıs 1923'ten itibaren zorunlu mübadelesine karar verilerek anlaşma imzalandı. Nüfus Mübadelesi de eklendiğinde yaklaşık 1.200.000 Rum gitmiş, yerine 450 ila 500 bin arasındaki bir Müslüman nüfus Anadolu'ya gelmişti (Arı, 2012: 53). Mübadele kapsamında Dönmeler de İslam dinine ait oldukları gerekçesiyle Türkiye'ye gönderildiler. Dido Sotiriyu'nun *Benden Selam Söyle Anadolu'ya* adlı kitabı (2014), Rumların Anadolu'ya olan özlemlerini güçlü bir şekilde yansıtmaktadır. Mübadele sonucunda topraklarını terk etmek zorunda kalan insanların hikâyeleri için ayrıca Bkz.: Özsoy, 2007; Hirschon, 2005. Mübadeleyi karikatür aracılığı ile anlatan ödüllü bir çalışma için ise Bkz.: Erdi, Nomikos, 2015.

7 1934'te Trakya'da Yahudilere yönelik olarak gerçekleşen olaylar, iç ve dış dinamiklerin kesişmesi sonucunda Türkiye Cumhuriyeti tarihinde Yahudi vatandaşlara yönelik gerçekleşmiş ilk antisemit saldırıdır. Rıfat N. Bali'ye göre olayların başlamasının önemli sebeplerden biri, Türkiye ile Bulgaristan ve İtalya arasında savaş çıkma ihtimali üzerine Trakya'nın askerî öneminin artmasıydı. Ayrıca bölgede yükselen Yahudi karşıtlığında Nihal Atsız'ın da önemli bir etkisi olduğunu, *Orhun* dergisindeki yazılarıyla olayları hızlandırdığını, halkı tahrik ve teşvik ettiğini düşünmektedir (2013b:421). Levi'ye göre de Balkan Savaşları, Edirne'nin işgali, Birinci Dünya Savaşı sonrasında bölgedeki Yunan hâkimiyeti bölgedeki Trakya halkını huzursuz edecek, yabancılara ve azınlıklara karşı düşmanlık duygularının oluşmasına yol açacaktı (1996:10-17). Aktar'ın da özellikle altını çizdiği nokta, 1934 Trakya olaylarının ancak Türk-İtalyan ilişkilerindeki gerginlik kapsamında ele alındığında doğru bir değerlendirme yapılabileceğidir (2012:72-87). 28 Haziran-4 Temmuz 1934 tarihleri arasında Çanakkale, Kırklareli, Babaeski, Lüleburgaz, Edirne ve Uzunköprü'de gerçekleşen saldırılarda güvenlik güçleri gerekli önlemleri almamıştır. 1934'ün Haziran ayında Yahudiler önce Türkçe konuşmaları için zorlanmış, ardından mallarına ambargo konulmuş, sonunda korkutma, sindirme, dövme ve ırza tecavüz yoluyla göçe zorlama hareketi başlamıştır (Bali, 2013b). Bu konuda yapılmış güncel bir tez çalışması için Bkz.: Işıl Demirel, *Çanakkale Yahudi Cemaati ile Gayrimüslim Politikalarının İzinde*, Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. 1934 Trakya Olayları hakkında yabancı dilde yayınlanmış eserler için ayrıca Bkz.: Pekesen, 2012; Bayraktar, 2011.

8 1941 yılı Mayıs ayının ilk iki haftasında İstanbul ve Trakya'daki 25-45 yaş arası gayrimüslim erkeklerin tümü, önceden haber verilmeksizin caddelerde, işyerlerinde, okullarda yapılan kimlik kontrollerinin ardından Davutpaşa Kışlası'na sevk edilmişlerdi. Anadolu'daki gayrimüslim erkekler, 1941 yazında kamplarda toplandılar (Bali, 1998a:11-17). Toplanan gayrimüslimler çoğunlukla yol, bina ve havaalanı yapımı gibi işlerde çalıştırıldılar. Gayrimüslim askerler, yaklaşık bir yıl ihtiyat askeri olarak hizmet ettikten sonra 1942 yılında terhis edilmiştir (a.e., s:4-18).

9 Rıfat N. Bali'ye göre Varlık Vergisi, Lozan sonrası gayrimüslimlerin iktisadi alandaki etkinliklerini azaltan Türkleştirme politikalarının sonuncusu olarak kabul edilir (2005: 424). 11 Kasım 1942'de TBMM'de görüşülerek kabul edilen 4305 sayılı Varlık Vergisi Kanunu, Türk tüccarların azınlık tüccarların yerlerini almalarını tercih ve teşvik eden bir yasadır (a.e.). 12 Eylül 1942'de defterdarlıklara gönderilen bir genelgeyle savaş zamanında olağanüstü kazanç sağlayanların belgelenmesi ve azınlıkların ayrı bir cetvelde gösterilmesi talep edilmiş ve dört kategori hazırlanmıştır. Buna göre M Müslümanları; G Gayrimüslimler kategorisi Yahudi, Ermeni, Rumları; D Dönmeleri, E ise ecnebileri temsil etmekteydi (Ökte, 1951: 47, Aktar, 2012: 144). Vergi oranlarının belirlenmesinde belli bir ölçek konulmamıştı. Mülki memurlar kendi kanaatlerine göre mükelleflere vergi takdir ediyorlardı (Levi, 2010: 142). İstanbul defterdarı Faik Ökte'nin anılarına göre tüm ülke çapında vergiyi ödeyemeyip çalışma kamplarına alınan 2507 kişiden hepsi İstanbullu olan 1229 kişi, Aşkale ve Sivrihisar'a yollanmış; diğerleri ise Sirkeci'de bekleme süresince vergilerini ödedikleri için serbest bırakılmışlardır (1951: 158). Varlık Vergisi'nin %70'i İstanbullu mükelleflerden tahsil edilmiştir (Aktar, 2012: 154). Varlık Vergisi'ni ödemek için gayrimenkul satanların %39'unu Yahudiler, %29'unu Ermeniler, %12'sini Rumlar oluşturmaktaydı (Levi, 2010: 143).

10 Atatürk ile Venizelos'un inşa etmeyi başardıkları Türk-Yunan barışı, 1950'lerin başında Kıbrıs sorunu ile birlikte tersine dönmeye başlayacaktır. Kıbrıslı Adalarında Kıbrıslı Rumların başlattıkları Britanya'dan bağımsızlaşma ve Yunanistan ile bütünleşme ideali, Kıbrıslı Türkler ve Türkiye için bir

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://kanatyayinevi

1964 "Sürgün"ü[11] gibi travmatik tarihsel olaylara olan ilgi sonucu hem akademi hem de akademi dışı alanda gayrimüslimlere yönelik çalışmaların da arttığı gözlenmektedir. Gayrimüslimlere ilişkin sosyal bilimsel yazın, özellikle iki dünya savaşı arası dönemde, Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında gayrimüslimlere yönelik uygulanan ayrımcı ve dışlayıcı politikalara, etno-dinsel temelli milliyetçilik süreçlerine, azınlıklara yönelik gerçekleştirilen göç ve iskân politikalarına ve mübadeleyle giden Anadolu'nun yerli halklarına odaklanmış; bu süreçte birçok etnik azınlığın yaşadığı bir coğrafyada yaratılmaya çalışılan homojen ulusal kimliği tartışmaya açan ve resmî tarih tezini sorgulayan yoğun çalışmalar yapılmıştır.[12] Gayrimüslimlerin toplumsal inşa süreçlerini gündelik hayatları içinde karşılaştırmalı bir bakış açısıyla inceleyen çalışmalar, akademik alanda henüz çok azdır. Bu çalışma, bu boşluğun giderilmesine yönelik çabanın adımlarından biri sayılabilir.

Türkiye'de 1980'lerden itibaren kamusal alanda yapılmaya başlanan bu kimlik tartışmalarına paralel olarak sosyal bilimlerde 20. yüzyılın gelişmekte olan alanlarının başında sözlü tarih gelmektedir (Neyzi, 2005:167-189; Sancar, 2014:21). Geçmişi hatırlamanın biçimleri ve içeriği gibi meseleler, akademik çalışmalarda daha fazla yer işgal etmeye başlamıştır. Tarihçiler, belleğin toplumsal ve siyasal yönüne git-

tehdit olarak ortaya çıktığında İstanbullu Rumlar, iki ülke arasında bir "muhasebe" aracı haline getirilecektir. Bu durum, aynı zamanda azınlık-devlet ilişkilerinin uluslararası siyasal iklimle ne denli bağlantılı olarak biçimlendiğini de ortaya koymaktadır. 1955 yılında, özellikle *Hürriyet* gazetesinde, azınlıklara karşı bir kışkırtma kampanyası başlatılacaktır (Güven, 2012). Benlisoy'un çalışmasında belirttiği gibi Türk gazetelerinin hedeflerinden bir diğeri de İstanbul'daki Rum basınıdır. Azınlığın "iç düşman" ile eşleştirileceği bir iklimin oluşturulmasında basın, merkezî bir rol üstlenecektir (2000: 29). Saldırılar Beyoğlu'ndan Beykoz, Kadıköy ve Adalar'a kadar uzanmıştır. Olaylar, İstanbul başta olmak üzere İzmir ve Ankara'da organize ve sistematik bir biçimde gerçekleşmiştir. Menderes ve Zorlu, Yassıada Mahkemesi'nde 6-7 Eylül Olayları'nı planlamaktan suçlu bulunmuşlardır.

11 TDK'deki tanımına göre sürgün; ceza olarak belli bir yerin dışında veya belli bir yerde oturtulan kimse anlamına gelmektedir. 1964'te, Atatürk ile Venizelos arasında imzalanan anlaşmanın tek taraflı olarak feshedilmesine maruz kalıp Türkiye'den gitmek zorunda kalanlar, İstanbul'da yerleşik bulunan Yunan uyruklu Ortodoks Hıristiyanlardır. Fakat birçoğunu İstanbullu Rumların oluşturduğu, T.C. vatandaşı Rum Ortodoks aileleri de zaman içinde göç etmek zorunda kalmışlardır. Benim başlıkta "sürgün" kelimesini kullanmayı tercih etmemin sebebi, görüşmecilerimin bu durumu bir zorunlu göç, "yerinden edilme" olarak deneyimlemiş olmaları ve tanımlamalarıdır. Gerek Atina'ya göç etmek zorunda kalanlar, gerekse de eşi, dostu, akrabası bu yüzden göç eden Rumlar, 1964'ü büyük bir travma olarak anlatıyorlar ve bu durumu, Kıbrıs sorunu nedeniyle yaşamak zorunda kaldıkları bir tür "cezalandırma" olarak görüyorlar. Konu hakkında ayrıca Bkz.: Aktoprak, 2010; Akar-Demir, 1994; Bali, 2014b; Babil Derneği tarafından düzenlenen "20 Dolar 20 Kilo, Cumhuriyet Tarihinin En Büyük Sürgün Hikâyelerinden Biri" başlıklı konferansın metni için Bkz.: https://www.academia.edu/11185462/20_DOLAR_20_KİLO_Cumhuriyet_Tarihinin_En_Büyük_Sürgün_Hikâyelerinden_Biri, 10 Eylül 2015.

12 Bkz.: Akgönül, 2007; Akar, Demir, 1994; Aktar, 1996a, 1996b, 2006, 2007, 2012, 2015; Akçam, 2001, 2014a, 2014b, 2010; Arı, 2012; Soner Alpan 2010; Bali, 1997, 1998a, 1998b, 2005, 2009c, 2012, 2013a, 2013b, 2014a, 2014b; Balta, 1990. 1998. 2014. 2015; Benlisoy. Benlisoy: 2000. 2010; Benlisoy, 2000, 2015; Copeaux, 2013; Dündar, 2010, 2011, 2013; Güven, 2012; Suny, Göçek, 2012; İçduygu v.d., 2008; Hirschon, 2005; Kurt, 2014; Küçük Asya Araştırmaları Merkezi, 2014; Karabatak, 1996; Kechriotis, 2010a, 2010b, 2014; Oktay, 2014; Öztan, Turan, 2015; Yeğen, 2014; Yumul, 2006; Yıldız, 2013.

Üç Maymun Kitap Arşivi - Özkan Turan

tikçe artan bir ilgi göstermektedirler (Özyürek, 2007, 2012:8). Yaklaşık son 15 senedir yükselerek artan sözlü tarih ve bellek çalışmaları içerisinde ise Türkiye'de yaşayan gayrimüslim azınlıklarla ilişkilendirilebilecek bellek anlatımlarının birçoğunun, akademik alanda henüz yeni olduğu görülmektedir.[13] Leyla Neyzi, özellikle Yahudileri ve Ermenileri konu alan sözlü tarih çalışmaları yürütmüş, azınlık bireylerinin benlik ve aidiyet sorunlarını irdelemiştir.[14] Marcy Brink-Danan'ın İstanbul Yahudi cemaatini ele alan *Yirmi Birinci Yüzyılda Türkiye'de Yahudiler: Hoşgörünün Öteki Yüzü* (2014) adlı çalışması, yazarın Yahudi cemaati içinde yaptığı etnografik bir araştırmanın ürünüdür. Ayşe Gürsan-Salzman ve Laurence Salzman, *Travels in Search of Turkey's Jews* (2011) adlı çalışmalarında Türkiye topraklarında gömülü olan Yahudi tarihinin izini fotoğraflarla belgelemişlerdir. Amy Mills de *Hafızanın Sokakları İstanbul'da Peyzaj Hoşgörü ve Ulusal Kimlik* (2014) adlı etnografik çalışmasında İstanbul'un Kuzguncuk semtinde, bir zamanlar nüfusun büyük kısmını oluşturan, sonrasında yerlerinden edilen gayrimüslimlerin izine düşerek kültürel hafızada yer etmiş hoşgörü söylemini eleştirel bir açıdan ele almaktadır. Nurdan Türker'in doktora tezini kitaplaştırdığı İstanbul'un Rumlarına dair *Vatanım Yok Memleketim Var* (2015) adlı çalışması; İstanbullu Rumlar için şehrin önemini, Rum-Ortodoks kimliğinin inşasındaki yerini, mekânla, zamanla, hafıza ile kurduğu ilişkiyi irdelemektedir. Kolektif bir emeğin ürünü olan *Türkiye Ermenileri Cemaat Birey Yurttaş* adlı çalışma (2009) ise Türkiye Ermenilerinin kimlik inşa etme süreçlerinde etken olan tüm unsurları ele alarak, çok boyutlu ve karmaşık bir gelişim içinde cemaat üyesi ve yurttaş olarak kimliklerini nasıl kurguladıkları sorusuna cevap aramaktadır. Ferhat Kentel'in *Türkiye ve Ermenistan Toplumları: Türklük, Ermenilik ve Önyargılar* (2011) adlı çalışması da Türkiye'de ve Ermenistan'da yapılan bir saha araştırmasının sonuçlarını ve analizlerini içermektedir.

Akademik yazın dışında farklı kültürel alanlarda Türkiye'nin gayrimüslimleriyle ilgili gene son yıllarda çarpıcı bir biçimde artışa geçen gelişmelere tanık olmaktayız. 1993 yılında kurulan Aras Yayıncılık, Ermeni yazarların edebiyat, tarih ve kültürel alanlarda hem Türkçe hem Ermenice çalışmalarını yayımlamaktadır. Belge Yayınları tarafından 1993'te yayımlanan Georgios Andreadis'in *Tamama: Pontus'un Yitik Kızı* adlı kitap, henüz 1990'lı yılların başında resmî tarih tezini sorgulatan araştırmaların başında gelmektedir. Rumların ve İstanbul'un tarihi, kültürü ve hayatına ve bu coğrafyanın hafızasına dair Rumca ve Türkçe yayımlar yapan en genç yayınevi ise 2012 yılında kurulan İSTOS'tur.

Diğer taraftan, gayrimüslimlerle ilgili son yıllarda ilgi çeken diğer bir alanı da 1915 Tehciri, tehcir sonrası topraklarından edilen Ermeniler, zorla Müslümanlaştırılan

13 Türkiye'de yapılan bellek ve sözlü tarih çalışmaları ile ilgili genel bir bilgilendirme için Bkz.: Neyzi, 2014, Neyzi 2010: 469-487, Özyürek, 2012.

14 Bkz.: Neyzi, 1999, 2005, 2013, Erişim 2015.

Üç Aylık PDF Arşivi - https://rantey.org

Ermeniler, evlatlık verilen Ermeni çocuklar ve yetimler oluşturmaktadır. Bu konularda hem anı ve roman tarzında çalışmalara hem de akademik alanda üretimlere son yıllarda giderek artan sıklıkta rastlamaktayız. Özellikle 2015 yılının, 1915'in 100. yılı olması nedeniyle akademik alanda ve dışında 1915'e farklı disiplinlerden bakan, aynı zamanda Türkiye'deki ve diasporadaki Ermenilerle ilgili de çokça üretim yapılmıştır. Fethiye Çetin'in *Anneannem* (2012), Fethiye Çetin ve Ayşe Gül Altınay'ın ortaklaşa çalışması *Torunlar* (2010), Leon Z. Surmelian'ın *Soruyorum Size Hanımlar ve Beyler* (2013), Arménouhie Kévonian'ın *Gülizar'ın Kara Düğünü* (2015), Ferman Toroslar'ın *Sürgün*'ü (2013) bu ilginin örneklerindendir. Takuhi Tovmasyan, *Sofranız Şen Olsun* (2004) adlı kitabında geçmişin hafızasını ninesinin mutfağında, yemeklerinde aramaktadır. Hayko Bağdat'ın 2014 yılında yayınlanan ve Türkiye'de Ermeni olmayı anlattığı *Salyangoz* adlı kitabı da oldukça ses getiren bir diğer çalışmadır. 1923 Mübadelesi ile Yunanistan'a gidenlerin hayat hikâyelerine dair anılar da son yıllarda ilgi çeken diğer bir başlıktır. Kemal Yalçın'ın *Emanet Çeyiz* (2011) adlı kitabı, 1923 Mübadelesi'nde Yunanistan'a gönderilen Denizlili bir Rum ailenin, giderken Müslüman komşularına bıraktığı kızlarının çeyizinin hikâyesini anlatmaktadır. Diğer taraftan, genç kuşak akademisyen ve araştırmacılardan Lerna Ekmekçioğlu, Melissa Bilal, Ohannes Kılıçdağı, Nazan Maksudyan ve Talin Sucuyan gibi isimler Osmanlı Ermenileri, Birinci Dünya Savaşı döneminde İstanbul Ermenileri, Osmanlı Ermeni feministler, 1915 sonrası "azınlık" olarak ve soykırımın inkar edildiği bir habitusta kimliklerini yeniden üretme sürecine giren Türkiye Ermenilerinin kimliklerinin yeniden inşasına ve soykırım sonrası oluşan travma belleklerine dair farklı alanlarda çalışmalar yürütmektedirler.

Bu gelişmelerin dışında son yıllarda STK ve üniversiteler aracılığı ile de gayrimüslim nüfusla ilgili, özellikle de 1915 ve Türkiye Ermenileri hakkında paneller ve konferanslar düzenlenmektedir. Bunların ilkini 2005 yılında Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul Bilgi Üniversitesi ve Sabancı Üniversitesi'nin ortaklaşa düzenlediği *İmparatorluğun Çöküş Döneminde İstanbul Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları* başlıklı konferans oluşturmaktadır. 20 Kasım 2015'te, 1915'in 100. yılı nedeniyle Hrant Dink Vakfı, Sabancı Üniversitesi, Boğaziçi Üniversitesi ve İstanbul Bilgi Üniversitesi tarafından *Yok Edilen Medeniyet: Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Gayrimüslim Varlığı* başlıklı ortaklaşa bir konferans gerçekleştirilmiştir. 2007 yılında *Agos* gazetesi genel yayın yönetmeni Hrant Dink'in öldürülmesinin ardından kurulan Hrant Dink Vakfı tarafından sene boyunca Osmanlı-Türkiye Ermenileri ile ilgili farklı disiplinlerde paneller, atölye çalışmaları düzenlenmiş; *İzmitli Ermeniler Konuşuyor*, *Ermeni ve Rum Kültür Varlıklarıyla Kayseri*, *Müslümanlaş(tırıl)mış Ermeniler*, *Ermeni Soykırımı'nda Vicdan ve Sorumluluk*, *Kılıç Artıkları* gibi başlıklarda yayınlar yapılmıştır.[15] Tarih

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

15 http://www.hrantdink.org adresinden vakfın tüm faaliyetlerine ulaşılabilir.

Vakfı tarafından 1915'in 100. yılı nedeniyle neredeyse her hafta konunun uzmanlarının katıldığı söyleşiler düzenlenmiştir.[16] Bir kültür merkezi ve tartışma platformu olarak kurulan DEPO, gene 2015 yılı boyunca 1915 ile ilgili çeşitli sergilere ev sahipliği yapmıştır.[17] İz TV'de yayınlanan *1915 Tehcir Yolu*, Türkiye Gazeteciler Cemiyeti tarafından yılın en iyi belgesel ödülüne layık görülmüştür. 2015 yılı içerisinde Nora Şeni'nin bilimsel sorumluluğunda İstanbul Fransız Kültür Merkezi, Mémorial de la Shoah (Paris), Université Paris 8 ve Anadolu Kültür'ün katılımıyla yürütülen *Hafıza Politikaları ve Türkiye* başlıklı konferans serileri düzenlenmiştir.[18] Bir diğer taraftan Yunan uyrukluların 1964 yılında yaşanan zorunlu göçünün 40. yılı olması nedeniyle 2014 yılında İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde bir panel[19] ve DEPO'da *20 Dolar 20 Kilo*[20] başlıklı büyük ilgi toplayan bir sergi düzenlenmiştir. Öğrenci sayısının azlığından dolayı eğitime kapalı olan ve artık sadece kültürel faaliyetlere ev sahipliği yapan Galata Rum İlkokulu'nda, 2016 yılının başlarında, 1964 "Sürgün"ü ile Yunanistan'a gönderilen İstanbullu Yunanlılar ile yapılan röportajların yer aldığı *Kayıp Vatan* isimli bir belgesel gösterimi yapılmıştır.[21] Yunanistan Başkonsolosluğu'nun bünyesinde bulunan ve zengin bir kütüphaneye sahip olan Sismanoglu Megaro'da modern ve eski Yunanca dil kursları, kitap tanıtımları, resim ve müzik sergileri, tarih konferanslar düzenlenmektedir. 500. Yıl Vakfı Türk Musevileri Müzesi, sosyal medya aracılığıyla aktif bir biçimde tanıtımlarda bulunmakta, Osmanlı-Türk Yahudileri ile ilgili çeşitli sergilere, buluşmalara ev sahipliği yapmaktadır.[22] Son iki-üç yıl içinde "azınlık turizm"i oluşmaya başlamış, "Yahudi Kültürü Avrupa Günü", "6-7 Eylül'ün İzinde Beyoğlu", "Çokkültürlü Beşiktaş" temalı kültür turları düzenlenmeye başlanmıştır.[23]

Bir diğer taraftan, gayrimüslim cemaat vakıfları AB ile ortaklaşa projeler yürütmektedir. "Sosyal medya ve azınlıklar projesi", buna bir örnek olarak gösterilebilir. Yeniköy Panayia Rum Ortodoks Kilisesi Vakfı başkanlığında yürütülen proje ile sosyal medyanın eşit vatandaşlığın oluşturulmasındaki rolü ve ifade özgürlüğü

16 http://tarihvakfi.org.tr adresinden 2015 yılı faaliyetlerine ulaşılabilir.

17 "Depo'da Yıl Boyunca 1915'e Yolculuk", *Agos*, 20 Ocak 2015, (Çevrimiçi) http://www.agos.com.tr/tr/yazi/10308/depoda-yil-boyunca-1915e-yolculuk, Erişim 07 Nisan 2016.

18 Konferans serilerinin detayı için Bkz.: http://www.holokostlayuzlesmek.com/tr/hafiza-politikalari-ve-turkiye/.

19 http://www.bilgi.edu.tr/en/news-and-events/news/4192/1964-expulsions-and-the-istanbul-rum/.

20 http://www.babilder.org/tr/20dolar20kilo.

21 http://www.rumvader.org/Page/1638/76/"kayip_vatan"_belgesel_filminin_ilk_gosterimine_.html.

22 https://www.facebook.com/500-Yıl-Vakfı-Türk-Musevileri-Müzesi-The-Jewish-Museum-of-Turkey-213188575681481/?fref=ts.

23 Sinemada da Türkiye'nin gayrimüslimleri, özellikle son bir-iki senede ilgi çeken başlıklar arasına girmiştir. 2015 yılında vizyona giren, Fatih Akın'ın 1915'i konu alan *The Cut* (*Kesik*) filmi, o günlerde medyada ve sosyal çevrelerde çokça tartışılan bir gündem yaratmıştı. Gene 1915 ile ilgili yapılan filmler arasında *Yüz Yıllık Acı*, *Rüzgarın Hatırları*, *Ermenihaber.s* Türkçe ve gen son 2016 Nisan ayında gösterime giren *Yitik Kuşlar* ve Mısır yapımı *Who Killed the Armenians*? gelmektedir.

Üretici: PDF Kitaplar, Sertifikalar ve Tasarım

önündeki (yasal) engeller araştırılmıştır. Bu bağlamda iki panel gerçekleştirilmiş ve projenin sonuçları kamuoyu ile paylaşılmıştır.[24]

Türkiye'deki üniversitelerin yüksek lisans ve doktora bölümlerinde hazırlanan Türkçe ve İngilizce tezlerde resmî tarih tezine karşılık geliştirilen çalışmaların, 2000'li yılların ortalarından itibaren, çok sık olmasa da, yükselişe geçtiği izlenmektedir. Yaklaşık son 10 senedir gayrimüslim azınlıkların gündelik hayatlarını inceleyen, onların gündelik yaşam deneyimlerine ses veren az sayıda sözlü tarih ve derinlemesine mülakat çalışmalarına rastlanmaktadır.[25]

Sosyal bilimler yazınında gayrimüslim azınlıklara yönelik ilgi, son 15 yılda artmış olmasına rağmen niteliksel yöntem tekniklerinden sözlü tarih-derinlemesine mülakat-odak grup ile yapılmış çalışmalar son derece sınırlıdır. Gayrimüslim azınlıklarla ilgili 1990'ların ortasından itibaren artan ilgi; özellikle Cumhuriyet dönemi politikalarına, Lozan ile birlikte azınlık statüsü elde eden gayrimüslimlerin karşılaştıkları ayrımcı yurttaşlık uygulamalarına hukuki, tarihsel ve siyasi perspektiflerden odaklanmıştır. Bu akademik birikim sayesinde 1915 Tehciri, 1964 "Sürgün"ü,

24 Projenin detayları için Bkz.: http://www.sosyalmedyaveazinliklar.com.

25 Gayrimüslim cemaatler hakkında çalışılan tez konularının dağılımına baktığımızda özetle şöyle bir tablo ile karşılaşmaktayız: YÖK'ün tez tarama sitesinde "Musevi-Yahudi" anahtar kelimeleri ile arama yapıldığında karşımıza en fazla müzik, mimarlık, din, tarih, felsefe, kamu yönetimi, uluslararası ilişkiler, İngiliz ve Amerikan dili ve edebiyatı bölümlerinde yapılan tezler çıkmaktadır. Sosyoloji, antropoloji ve uluslararası ilişkiler bölümlerinde yazılan, daha çok Yahudi-Musevilik kimlik algısını ve vatandaşlık-azınlık kimliği ilişkisini İsrail'e göçler üzerinden irdeleyen saha çalışmaları, 2000'li yılların sonlarından itibaren yapılmaya başlanmıştır. "Rum" anahtar kelimesi ile arama yapıldığında, "Musevi-Yahudi" kelimelerine oranla daha fazla tez yapılmış olduğu fakat niteliksel yöntemle yapılan tezlerin çok daha az sayıda olduğu görülmektedir. "Rum" anahtar kelimesi ile tarama yaptığımızda ise tarih, mimarlık, din, uluslararası ilişkiler (Patrikhane, Güney Kıbrıs Rum Kesimi, AB üyeliğinde Rum azınlıklar ve basında milliyetçiliği konu alan tezler), sanat tarihi, müzik, hukuk, Türk inkılâp tarihi, gazetecilik ve ekonomi alanlarında yapılan tezlere rastlıyoruz. Türker'in geçen sene kitaplaştırdığı doktora tezi, niteliksel yöntemle yapılan "Rum" başlığı altındaki tek çalışma olarak karşımıza çıkmaktadır (2015). "Azınlık" anahtar kelimesi ile yapılan çalışmalara bakıldığında ise en fazla tarih, uluslararası ilişkiler (AB azınlık politikaları, Türk-Yunan ilişkilerinde azınlık sorunları, azınlık hakları gibi başlıklar), hukuk, din, eğitim ve öğretim (azınlık okulları) ve gazetecilik dallarında tezlerin yazıldığını görmekteyiz. Son olarak YÖK'ün tez tarama veritabanına "Ermeni" anahtar kelimesi ile bakıldığında, "Yahudi-Musevi" cemaati hakkında yapılan tezlerin üç katı, "Rum" cemaati hakkında yapılan tezlerin ise iki katı yoğunlukta bir tablo ile karşılaşıyoruz. Tezlerin üretildiği ana bilim dalları çoğunlukla mimarlık, Türk dili ve edebiyatı, kamu yönetimi (Türk-Ermeni ilişkileri, Ermeni olayları), biyografi, uluslararası ilişkiler (Ermeni milliyetçiliği, Ermeni isyanları, Karabağ sorunu, "sözde Ermeni soykırımı", sözde soykırım bağlamında diaspora, baskı grubu ve lobi faaliyetlerinin önemi, ABD'nin Ermeni politikası, ASALA, Ermeni Diasporası'nın AB üyelik sürecine etkisi gibi başlıklar), sosyoloji, tarih, hukuk, antropoloji, sanat tarihi, müzik, Türk inkılâp tarihi ve karşılaştırmalı edebiyat olarak sıralanmaktadır. Ermenilerle ilgili niteliksel araştırma metotlarını kullanan tezlere, 2000'lerin ortalarından itibaren rastlamaktayız. "Ermeni" başlığıyla tarandığında karşımıza üç yüze yakın tez çalışması çıkmasına rağmen, madunların sesine kulak veren, onları gündelik hayatları içinde ele alan niteliksel araştırma metotları kullanılan alternatif çalışmaların sayısı fazla olmasa da, özellikle son 3-4 yıl içerisinde senede bir-iki sözlü tarih-derinlemesine mülakat tekniğiyle yapılmış çalışmalara rastlanmaktadır.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://ranzay.org

1934 Trakya Olayları gibi resmî tarih tezinde yer almayan birçok başlık, ilk defa bu dönemde tarih yazımında eleştirel bir yaklaşımla dillendirilmeye başlanmıştır. Bu tür çalışmalar, daha çok vatandaşlık-milliyetçilik-ulusal kimlik-ulusçuluk ekseninde yoğunlaşmıştır. Gayrimüslimleri gündelik hayatları içerisinde ele alan, onların kentteki toplumsal ve mekânsal inşa süreçlerini inceleyen çalışmalar akademik alanda henüz hak ettiği yeri kaplamamaktadır.

Bu çalışma ile İstanbul'un Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatleri hakkında eleştirel bir yaklaşım izleyerek, sosyal bilimlerde bu alanda yapılan çalışmalara birkaç açıdan katkı sunmak hedeflenmiştir. Çalışmamın odağını farklı kuşaklardan, sosyo-ekonomik sınıflardan ve cinsiyetten İstanbullu Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler oluşturmaktadır. Yapılan literatür taraması sonucunda Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatlerinin üçünü bir arada, bu üç farklı değişken ile inceleyen karşılaştırmalı akademik çalışmalara fazla rastlanmamıştır. Tarih yazımında gayrimüslimler, genel olarak kendi içlerinde önemli bir farklılık ve çeşitlilik barındırmayan, dış dünyaya kapalı, homojen sosyal bütünler olarak ele alınmışlardır (Benlisoy, 2015; Ozil, 2016: 9). Bu çalışma ile İstanbul'un Rumlarını, Yahudilerini ve Ermenilerini gayrimüslim olarak hâkim ulus karşısında homojenleştiren yaklaşımların ötesine geçilerek hem cemaatler arası farklılıklar hem de cemaat içi sınıfsal, kültürel, yaş ve cinsiyete bağlı farklılıklar karşılaştırmalı olarak analiz edilmeye kalkışılmaktadır. Benimsenen karşılaştırmalı bakış açısı ile gene bu üç cemaatin kolektif azınlık bellekleri ve her bir cemaatin kendi cemaat içi belleklerinin birbirlerinden nasıl ve hangi alanlarda farklılıklar gösterdiği, kimliğin inşa süreçlerindeki farklı rolleri analiz edilebilmektedir. Farklı sosyal sınıflardan gayrimüslim bireylerle yapılan görüşmeler sonucunda, cemaatlerin kendi içlerinde ve gene birbirleriyle sosyo-kültürel açıdan ne tür farklılıklar gösterdiği, özellikle mekân üzerinden analiz edilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmada Rumlara, Yahudilere ve Ermenilere, kentin coğrafyasında çok boyutlu ve karmaşık yapıları içinde, üç farklı pencereden bakılmıştır. İstanbullu gayrimüslimlerin kamusal, politik ve özel alanlardaki kimlik inşa süreçleri anlaşılmaya çalışılmıştır. Yaptığım sözlü tarih görüşmeleri ve derinlemesine mülakatlar aracılığı ile onların kendi dillerinden, kendi benlik algılarını anlamaya çalışarak, devlet ve geniş toplumla olan ilişkilerinin somut gündelik hayatta nasıl şekillendiğini ve bu ilişkileri üreten ve etkileyen parametreleri, İstanbul'da "gayrimüslim-azınlık" olmanın ne anlam ifade ettiğini, vatandaşlık-azınlık kimliği arasında toplumsal alanda yaşadıkları siyasi ve sosyal çatışmaları, dinî-etnik kimliklerinden dolayı ayrımcılık ve dışlanmaya uğrama ihtimallerinin doğduğu durumlarda ürettikleri kimlik stratejilerini, kimliğin inşasında kolektif belleğin ve cemaat içi belleklerin rolünü, mekânla kurdukları ve geliştirdikleri bağları, cemaat içi sosyo-kültürel farklılıkların doğurduğu rekabet ve çatışma ortamlarını analitik olarak çözümlemeye çalışıyorum. Son olarak da özel alanın cinsiyetine değinerek özellikle azınlık cemaatleri için günü-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://anitey.org

müzde en büyük sosyal problem olarak ifade edilen karma evliliklere bakıyorum. Bu bağlamda bu çalışma interdisipliner bir yaklaşıma sahiptir. Kamusal, politik ve özel alanda "azınlık olma"nın ne anlama geldiğini üç gayrimüslim cemaat için ve üç farklı değişken ekseninde incelemek, cemaatlerin kendi içlerindeki ve birbirleriyle olan farklılıkları ortaya çıkarabilmek için gerekliydi. Böylece her başlık altında belli temalara odaklanarak bölümlerin çerçeveleri çizilmiş, literatürde bu alandaki boşlukların doldurulması hedeflenmiştir.

Yöntem Üzerine

Bellek, sözlü tarih çalışmalarının kalbini oluşturmaktadır (Ritchie, 2015:1). Bu çalışmada da gayrimüslimlerin gündelik hayatta kentteki toplumsal ve mekânsal inşa süreçlerini bellek aracılığı ile analiz etmeye çalıştım. Çalışmamda bellek aracılığı ile her üç gayrimüslim cemaatten "sıradan" bireylerin kentteki kimlik inşa süreçlerine bakarak, bu süreçte büyük rol oynayan cemaat-içi kolektif belleklerin kuşaklar arasındaki aktarımını ve bu aktarım süreçlerinde uygulanan açık-kapalı stratejileri ele aldım. Kolektif belleğin aktarımı ve bunun ne şekillerde yapıldığı, azınlık kimliğinin inşasında çok kritik bir öneme sahiptir. Bellek aracılığı ile yapılan aktarımlar, aynı zamanda politiktir. Popular Memory Group, sözlü tarih çalışmalarındaki ifadelerin ve tanıklıkların siyasi içeriğine dikkatleri çekmektedir: "*Geçmiş, günümüzde varlığını canlı bir biçimde sürdürmektedir ve bu politik olarak çok büyük bir önem içermektedir*" (2006:46). Görüşmelerde gayrimüslim azınlıkların kolektif bellekleri ve kuşaklararası aktarımın, vatandaşlık aidiyetinden mekânla bütünleşmeye, kamusal alandaki kimlik stratejilerinden özel alanın şekillenmesine kadar gündelik yaşamın tüm alanlarında etkili olduğu ortaya çıkmıştır.[26]

Sözlü tarih, geleneksel resmî tarih yazımını yapıbozuma uğratarak tarihsel olayların eleştirel biçimde ele alınmaya başlanmasına ve daha da önemlisi ortodoks tarih yöntemlerinin dışarıda bırakıp sessizleştirdiği grupların gün yüzüne çıkmasına neden olur. Bazı tarihçilere göre bellek subjektif, yanlış ve eksiktir. Bu eleştiriye cevap veren Alessandro Portelli sözlü tarihin, "sessiz bıraktırılmış", "sıradan" bireylerin yazılı tarihsel belgelerde bulunmayan ya da çarpıtılmış gündelik hayatları hakkında bize bilgi verdiğini söylemektedir. Portelli'ye göre anlatıların altını çizdiği, gerçek olan ve belirleyici olan tarihsel veriler, belleğin tam kendisidir. Geleneksel tarih yazımından dışlanan insanların deneyimleri ve bakış açıları, yazılı kaynaklara sözlü tarih aracılığı ile dâhil olabilmektedir (1991:viii, 1-26). Portelli,

26 Nitel ve nicel araştırma teknikleri için ayrıca Bkz.: Neuman, 2006; Caunce, 2011. Sosyal bilimlerde yazım kuramları için Bkz.: Becker, 2013. Bilimsel araştırma yöntemleri hakkında kapsayıcı bir çalışma için Bkz.: Karasar, 2012. Feminist metodoloji için ayrıca Bkz.: Ramazanoğlu, Holland, 2008; Sprague, 2005; Hesse-Biber, Leavy, 2007; Reinherz, 1992.

sözlü tarihin objektif olmadığının da altını çizmektedir. Fakat burada esas sorulması gereken, yazılı kaynaklar tarihçilerin elinden çıktığından dolayı objektif olamayacağına göre sözlü tarihin gerçekten objektif olması gerektiği midir? (2006:25-32). Paul Thompson, yazılı kaynaklardaki bilgilerin de kolaylıkla insan eli ile değiştirilebileceğini ve tek bir gerçekliğin olmadığını, gerçekliğin karmaşık ve çok boyutlu olduğunu belirtir (2006:24).

Tezimin ana sorunsalını keşfetmeye çalışırken kendime şu soruları sordum: Temel olarak neyi bilmek istiyorum? Ben bu çalışmada neyi soruyorum? Neyin cevabına ulaşmak istiyorum? Araştırma sorunsalının ne kadarının kapsanmak istendiğine, yani araştırmanın evreninin oluşturulmasına, ana sorunuzu oluştururken karar vermeniz gerekmektedir. Bu çerçevede niteliksel bir araştırmayı kapsayan tezin ana sorunsalını oluştururken çalışmamın evrenini, mekân ve cemaat sayısıyla sınırlandırdım. Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatleri, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu anlaşmasına göre azınlık sayılmaktadırlar. Hukuki olarak azınlık statüsüne sahip olan sadece bu üç gayrimüslim cemaattir. Bu üç cemaat ile çalışmaya karar verdikten sonra bu üçünün yoğun olarak yaşadığı bir sosyo-mekânsal ölçek olarak İstanbul kentini tercih ettim. Bu tercihin bir diğer nedeni ise araştırma sırasında "extensive" tarama için "intensive" bilgi sahibi olunması gerektiği ve kendi teori yükümle veri arasındaki ilişkinin sağlamlığı açısından doğduğum, büyüdüğüm, en iyi bildiğim kentin İstanbul olmasıydı. Bu üç cemaatin kendi içlerinde de sosyo-ekonomik açıdan farklı semtlerde kümelenmeleri, örneklem seçiminde bana kolaylık sağladı. Dolayısıyla İstanbul'da yaşayan Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler çalışmamın evrenini oluşturdu. Araştırma sorumu ve bu soruya hangi değişkenler çerçevesinde cevap arayacağımı belli alt sorularla ortaya çıkarmaya çalıştım. Öne çıkan alt sorular şunlardı: Gayrimüslim azınlıkların kendilerini nasıl algıladıkları; azınlık olmanın ne demek olduğu; azınlık olmanın onlara bir bariyer mi yoksa bir üstünlük mü sağladığı; hangi alanlarda hâkim gruptan farklılaştıkları; kendi içlerindeki sosyal hiyerarşiler, katmanlaşmalar ve ayrışmaların neler olduğu; kamusal, politik ve özel alanda gayrimüslim azınlık olmanın hâkim toplumdan farklılıklarının neler olduğu. İstanbul'un gayrimüslim azınlıkları üzerine yapılan çalışmalarda bu üç cemaat, genel olarak yekpare yapılar olarak ele alınmaktadır. Bu nedenle, yaşadığım kentte ve sosyal çevredeki gündelik hayatın teori yükü ile araştırma sorum birleştiğinde İstanbul'un gayrimüslim azınlıklarına, azınlıklar arası karşılaştırma ve azınlık içi sosyal, kültürel, sınıfsal farklılaşmalar yoluyla yaklaşmanın daha açıklayıcı olacağına karar verdim. Bu kapsamda her üç cemaatle niteliksel teknikler kullanarak yapılacak görüşmelerde üç temel değişken olarak yaş, sosyal sınıf ve cinsiyeti ele aldım.

Ana soru ve değişkenler netleştikten sonra sıra, soruların hangi düzende sorulacağının belirlenmesine gelmektedir. Bilmek istediğimizi ortaya çıkaracak doğru

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rahley.org

soruların sorulması gerekmektedir. Üç farklı cemaat için ortak sorular oluşturmam gerektiği gibi aynı zamanda her bir cemaate spesifik, kendi sosyal tarihinde iz bırakmış olaylarla, travmalarla ilgili de ayrı sorular hazırlamam gerekiyordu. Bilginin bağlam bağımlı, tarihsel ve zaman/mekândan arındırılamayacak olması nedeniyle İstanbul'daki Rum, Yahudi ve Ermeni tarihiyle ilgili literatür taraması yaparak ortak ve farklı soru çerçeveleri çıkardım. Görüşmelerim ve okumalarım, tez süresince birbirine paralel olarak devam etti. Soruları oluştururken en önemli nokta, soruların belirli temalar altında toplanmasıdır. Bu bağlamda sorularımı üç başlık altında oluşturdum: Kamusal, politik ve özel alan.

Hazırlanan sorularda ve yapılacak görüşmelerde azınlık cemaatlerini güçendirecek kelimeler kullanmamaya, "azınlık kimlik"lerini ve bu durumdan kaynaklı hassasiyetlerini de göz önünde bulundurmaya özellikle özen gösterdim. Örneğin, görüşmeler sırasında Musevi-Yahudi kelimelerinden hangisini kullanacağım konusunda tereddüt yaşadım. Musevi sözcüğü Türkçeye özgü olan, Musevilik dinine mensup olmayı ve bu dine inanan kişiyi ifade etmektedir. Yazın literatüründe ve popüler gündemde her ikisi birden kullanılmakta ve bu durum, dilde bir karmaşa yaratmaktadır. Ben görüşmeler sırasında hangisini duymaktan, okumaktan rahatsız olmayacaklarını görüşmecilerime en başında sordum. Görüşmeciler toplum içinde Yahudi kelimesinin "ayrıştırıcı, ötekileştirici, kötü, çirkin" bir anlam ifade etmesinden dolayı Musevi kelimesini toplum olarak kullanmaya alıştıklarını fakat tarihsel ve politik olarak doğru olanın, dinî-etnik içeriği kavramasından dolayı "Yahudi" kelimesi olduğunu ve bunu kullanabileceğimi belirttiler. Bundan dolayı kitabın devamında hem dinsel hem etnik aidiyeti belirtmek amacıyla Yahudi sözcüğü kullanılacaktır. Kavramsal açıdan diğer bir karmaşayı da Rum-Yunan-Helen kelimelerinin seçimlerinde yaşadım. Rumlar, Helen-Yunan ırkından olmalarına rağmen Doğu Roma/Bizans kökeninden gelen İstanbullu olduklarını belirtip, özellikle İstanbul'daki yüzlerce yıllık geçmişlerine işaret eden "Rum" kelimesinin doğru bir kimlik ifadesi olduğunu belirttiler. Böylece kendi araştırma deneyimim, saha araştırmam sırasında kendiliğinden yöntemsel bir bilgi de üretmekteydi.

Kelimelerin hassasiyetine dair diğer bir örnek ise Ermenilerle yaptığımız görüşmelerde ortaya çıktı. Ermeniler, 1915'te yaşadıkları süreci ifade etmek için çok farklı kavramlar kullanmaktaydılar. Görüşmelerim boyunca bu kavramların hangisini kullanacağım konusunda duygusal bir gerilim yaşadım. Birinci kuşak; "kıyım, kesim, ondan önce, ondan sonra, göç" gibi kavramlarla 1915'i anıyorlardı. İkinci ve üçüncü kuşaklar ise modern bir kavram olan soykırımı kullandılar. Dolayısıyla bu kitap boyunca kullanılan "tehcir" sözcüğü, bütün bu kavramları da içeren bir biçimde kullanılmıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Sözlü tarih görüşmeleri ve derinlemesine mülakatlarda, görüşülen kişiyle kurulacak iletişim dili ve davranış tarzı önem arz eder. Görüşmeci, herhangi bir çıkarı olmadan bir akademik çalışmaya destek vermektedir. O nedenle araştırmacının, onun kişisel konumunun ve bu akademik çalışma için fedakârlık yaptığının bilincinde olması gerekir. Birçok görüşmecim, ilk tanışmamızda kendileri ile görüşmemin bana fayda sağlayıp sağlamayacağından emin olamadıklarını, kendi "hayat hikâyelerinin çok da önemli olmadığını", "cemaatlerinin tarihçesi hakkında fazla bilgi sahibi olmadıklarını" tedirgin ve utangaç bir biçimde dile getirmişlerdi. Hem ilk tanışma toplantımızda hem de aralıklarla görüşmeler sırasında, yaptığım tez çalışması konusunda kendi tarihsel hikâyelerinin, yaşam hikâyelerinin bu çalışmayı mümkün kıldığını anlatmaya ve esas değerli olanın "onların hayatları" olduğu konusunda kendilerini ikna etmeye ve emin olmalarını sağlamaya çalıştım.

Sözlü tarih ve derinlemesine mülakat teknikleriyle yapılan çalışmalar, büyük ölçüde güvene dayalıdır. Çoğu zaman araştırmacı ile görüşmeci ilk defa karşılaşmışlardır ve görüşmeciler, ilk karşılaşmada kendi hayat hikâyelerini, travmalarını, özel alanlarını araştırmacı ile paylaşmaktadırlar. Bu paylaşımın, söz konusu güven ilişkisi olmadan gerçekleşmesi mümkün değildir. Tez çalışmamda bunu açık bir biçimde yaşadım ve bu güven ilişkisi sayesinde her yaştan, kuşaktan, cinsiyetten geniş bir kitleyle görüşme şansını elde ettim. Diğer yandan, kurulan bu kişisel güven ilişkileri dışında ülkenin siyasi ve toplumsal atmosferinin de bu tip çalışmaların gerçekleşmesinde önemli rolü vardır. 60'lı yaşlarında bir Ermeni erkek görüşmecimin "eğer 10 sene önce tanışsaydık en fazla bir kahve içerdik. Bunları anlatamazdım sana" demesi, bunun göstergelerinden biridir.

Konunun hassasiyeti gereği, görüşmecilerin isimlerini açık bir biçimde kullanmadım. Niteliksel çalışmalarda sıkça kullanılan kodlama yöntemini kullandım. "Adımı yazabilirsin hiç sorun olmaz" diyenler olduğu gibi "anneme vasiyetim var bu konularda konuşmamaya dair, adımı kullanma" diyerek "azınlık meseleleri hakkında" konuşmaktan hissettikleri kaygıyı dışa vuranlar da oldu. Metin içinde anlatıların yanına; parantez içinde görüşmecinin hangi cemaatten olduğunu, cinsiyetini ve yaşını belirten bir kategorizasyon şeması kullandım (Rum:R, Ermeni:E, Yahudi:Y, Kadın:K, Erkek:E, Yaş:36, gibi). Yukarıda sözü edilen güven ilişkisinin güçlü bir biçimde kurulması nedeniyle hiçbir görüşmecim, kimliğimi ispat etmemi benden istemedi. Bu güven ilişkisinin oluşmasında benim ailemin köklerinin Girit ve Selanik'ten olmasının da onlarda bir güven oluşturucu unsur yarattığını söyleyebilirim. Görüşmeler sırasında "sen peki neden bizi çalışıyorsun, nerelisin?" gibi sorularla sıkça karşılaştım. Büyükadalı olmamın, ailemin köklerinin Girit ve Selanik'e dayanmasının bu konuyu seçmemdeki etkilerinden bahsettiğimde özellikle Rum ve Yahudi görüşmeciler tarafından "sen de bizdensin (gülerek)" türünden esprili yaklaşımlarla karşılanmam, ilk kez tanıştığım görüşmecilerle sürecin çok daha rahat ve akışkan devam etmesini sağladı.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Tez araştırmasının örneklemini oluşturmak için kullandığım kartopu yöntemi, belirli riskler de taşımaktaydı. Bu risklerin en önemlisi, ilk görüşmelerin yapıldığı kişilerin kendi yakın çevrelerinden kartopunun oluşması idi. Onu aşabilmek için farklı sınıfsal, mekânsal ve yaş gruplarından kartopunu oluşturacak farklı kar tanelerine ulaşmaya çalıştım.

Tez kapsamında yapılan görüşmelerde sınıfsal-kültürel-yaş-cinsiyet değişkenlerinde ortalama bir denge sağlanmıştır. İstanbul'un Rum, Yahudi ve Ermeni cemaati mensuplarından bu değişkenler kapsamında 120 kişi ile sözlü tarih, derinlemesine mülakat ve bir odak grup çalışması gerçekleştirdim.[27] Cinsiyet açısından da görüşmeciler arasında denge kurmaya çalıştım. Yaş değişkeni çerçevesinde üç cemaatten görüşmecilerin dağılımı noktasında, Yahudi ve Ermenilerde 50 yaş ve üstü benzerlik göstermesine karşın Rum cemaatinde bu oran tersine dönmektedir. Rumlarda en fazla görüşmeci 60 yaş ve üstündeki grupta yer almaktadır. Bunun sebepleri ile ilgili olarak Rum cemaatindeki yöneticilerle görüştüğümde, İstanbul Rum cemaatinin yaş gruplarına göre dağılımı göz önüne alındığında bu datanın doğruyu yansıttığını belirttiler. İstanbul Rum cemaati, Yahudi ve Ermeni cemaatlerine göre yaşlı bir cemaattir. Cemaat gençlerinin büyük bir bölümü, 1980'li ve 1990'lı yıllarda aileleriyle Atina'ya göç etmişlerdir. Geri dönenler olmasına rağmen bu dönüşler; doğum oranlarının azalması, karma evlilikler ve göç gibi faktörlerin etkisiyle cemaatin yaş skalasının düşmesine pek fazla etki etmemektedir. Rum cemaatinin en kalabalık grubunu 55 yaş ve üstü oluşturmaktadır.

Çalışmamın üçüncü basamağını veri toplama oluşturmaktadır. Araştırmanın verisini sözlü tarih görüşmesi, derinlemesine mülakat ve odak grup kullanarak topladım. Sözlü tarih görüşmelerinde her üç cemaatin 65 yaş üstü mensuplarının kendi hayat hikâyelerini, çocukluklarından itibaren sosyal, kültürel, mekânsal unsurlarıyla birlikte dinledim. Sözlü tarih görüşmelerini belirli sorulardan oluşan bir takip yönergesi eşliğinde gerçekleştirdim. Derinlemesine mülakat görüşmeleri de yarı yapılandırılmış soru yönergesiyle gerçekleştirilen ve konu odaklı görüşmelerdir. Derinlemesine görüşmelerde sözlü tarih görüşmelerine göre göreceli olarak araştırmacı olarak daha fazla kontrole sahiptim ve görüşmeleri soru başlıkları çerçevesinde toparlamaya, konudan fazla uzaklaşılmamasına gayret ettim. Odak grup çalışmasını ise artık çok sınırlı sayıda bir nüfusa sahip oldukları için Rum cemaati gençlerini bir arada bulabileceğim Zoğrafyon Lisesi'nde lise son sınıf öğrencileriyle gerçekleştirdim. Ayrıca odak grubun, gençler için daha uygun bir teknik olması da bu görüşmenin verimli geçmesine sebep oldu.

27 Görüşme yaptığım kişi sayısının daha fazla genişlememesi ve zaman sıkışıklığı açısından çalışmanın evrenini 120 kişi ile sınırlandırdım.

İletişim BDE Kitap Arşivi değildir, kapsamının

Saha çalışmamın veri toplama aşamasındaki zorluklardan bir tanesi, her üç cemaatin sınıfsal olarak en yoksul olanlarına ulaşmaktaki zorluk oldu. Bu engeli aşabilmek için özellikle cemaat derneklerinde, vakıflarında yöneticilik yapan görüşmecilerimden daha alt sosyal tabakaya nasıl ulaşabileceğim konusunda yardım istedim. Rum cemaatinin yöneticileri ile birlikte Feriköy'deki Rum Kilisesi'nin içinde bulunan Fukara Derneği'ne gittik. Yöneticilerle derneğe girdiğimizde benim bekleme odasında oturmamı, gelenleri bana yönlendireceklerini söylediler. İlk gözlemim, derneğe yardım isteği ile gelenlerin %90'ının kadın olduğuydu. Yaptığım tüm görüşmeler boyunca kendimi ve çalışmamı ifade etmekte, en çok yoksullarla diyalog kurmaya çalışırken zorlandım. Derneğe gelenler orta yaş ve üstü, eğitim seviyeleri çok düşük, yoksulluk sınırında yaşayan Rumlardı. Azınlık olmak, yoksulluk ve eğitimsizlikle birleştiğinde çok daha katmerli bir hal almaktaydı; yoksul gayrimüslimler etnik, dinsel ve sınıfsal dışlanmayı, "çoklu azınlık olma" halini bir arada yaşamaktaydılar. Bu sebepten dolayı yoksul azınlıkların, cemaat nüfusunun geri kalanına göre çok daha blokajlı kimlik ürettiklerine tanık oldum. En son sadece iki kadın ile görüşebildim. Kadın görüşmeciler, kentin yoksul mekânlarından sayılabilecek olan Samatya ve Topkapı'da yaşamaktaydılar. Azınlık, yoksul ve kadın olmak sosyal, ekonomik, politik ve kültürel süreçlerden dışlanmayı beraberinde getirmekte ve bu dışlanma, kendisini mekânda net bir biçimde açığa çıkarmaktadır. Yoksul, cahil ve azınlık olma durumu, toplumla aralarında inşa ettikleri bariyerleri yükseltmekte, gerginliği kuvvetlendirmektedir. Yahudi cemaatinden de bir cemaat yöneticisi ile Yahudilerin yaşlılar yurdunu ziyaret ettim. Maddi imkânsızlıklardan dolayı yaşlılar yurdunda kalan biri erkek, biri kadın 80 yaş üstü iki görüşmeciyle görüşmeler yaptım. Bu iki görüşmecimde dikkat çekici olan, özellikle Varlık Vergisi'nden ve 1934 Trakya Olayları'ndan sonra yoksullaşmış olmalarıydı. Ermenilerde ise nüfusun daha kalabalık olmasından dolayı, kartopu örneklemi ile alt-orta sınıftan daha fazla görüşme yapma şansım oldu.

Çalışmam sırasında niteliksel görüşme tekniklerinin risklerinden biri olan, görüşmecilerimin konudan uzaklaştığı durum sıkça karşıma çıktı. Bazen sadece o kişinin hayatına özgü, daha önceki görüşmelerde karşılaşmadığınız, sizin soru yönergenizin dışında olan bir gündem dikkatinizi çekebilir. Bir görüşmecinin hayat hikâyesindeki spesifik bir anı, detay, tek başına bir alt başlık oluşturma potansiyeline sahip olabilir. Örneğin, birinci kuşak Ermenilerle görüşmelerimi yaparken soru yönergemde olmayan, hakkında daha önce herhangi bir fikir sahibi olmadığım Anadolu-İstanbul Ermenileri arasındaki cemaat içi sosyal tabakalaşma konusu gündeme getirildi. Bunun üzerine ben, hem bu alanda yapılmış bir çalışma var mı diye araştırırken hem de soru yönergeme bu konu hakkında çıkardığım yeni soruları ekledim. Çalışmamın sonunda, en başında cemaatin iç işleyişine dair hiç bilmediğim bu tema hakkında uzun bir alt bölüm yazdım. Nitel araştırmaya başladığınız zaman soru yönergenizden bağımsız olarak görüştüğünüz kişinin yaşına,

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

cinsiyetine, sosyal sınıfına bağlı olarak kendi hayat deneyimleriyle ilgili bambaşka konular ortaya çıkabilmektedir. Görüşmecilerimin konudan uzaklaştığı her durumda konuyu ana eksenine oturtmayıp konuya yeni pencereler açmalarına izin verdim. Bu örnekte de görüldüğü gibi izin vermemin olumlu yansımalarını gördüm.

Diğer yandan, niteliksel görüşme tekniğinde yaşlılarla yapılan sözlü tarih görüşmelerinde görüşme randevusu alınan yaşlıların önceden hazırladıkları bir hikâyeleri olduğu dikkatimi çekti. Bu, çoğu zaman hayatlarının sonuna doğru, onlara dokunmuş üzücü bir anı, travma ya da benim aracılığımla dış dünyaya iletmek istedikleri bir mesaj da olabilmekteydi. Bu durumda yaşlı görüşmecilerimi kendi sorularıma yönlendirmeye çalıştım. Bazen de tamamen akışına bırakıp onun hikâyesinin izinden gittim.

Özellikle yaşlılarla yapılan sözlü tarih görüşmelerinin araştırmacı açısından bir başka zorluğu, travmaların aktarılması sürecinde kurulan empatidir. Bu empati, görüşmenin duygusal bir boyut almasına neden olduğu için bu durumlarda susup bekleyip daha uzun saat süren görüşmeler yapmayı tercih ettim. Görüşmeci konuyu değiştirirse ve bir daha geri dönmezse üstüne gitmedim. Eğer araştırmam için çok önemli bir başlıksa veyahut kimsenin değinmediği tarihsel önemi olan bir konuysa ve alacağım yorum, analizlerimi derinden etkileyecekse bir süre sonra tekrar, çok ısrar etmemeye ve kendisini sıkmamaya çalışarak soruya geri döndüm. Çok yaşlı bir görüşmecim, kendi cemaatinden görüştüğüm kimsenin tanık olmadığı, cemaatin ise kolektif belleğinde baskın bir yer tutan tarihsel travmatik bir olayı görüşmenin en sonunda, yaklaşık 3 saat sonra, anlattı.

Görüşmelerin deşifre süreci, çok disiplinli bir çalışmayı gerektirmektedir. Gizlilik prensibi dikkate alınması gereken bir unsur olduğu için bütün görüşmeleri kendim deşifre ettim. Görüşmecilerin anlatı ve ifadeleri sadece görüşmeciyi yansıtmaz, sosyal dünyanın ilişkiler ağı içinde, onun bir parçası olarak yaratılırlar. Kendi yaşam deneyimlerinin yanı sıra, o tarihsel dönemde olup bitenleri ve dönemin genel atmosferini de aktarmaktadırlar. Dolayısıyla görüşmeleri deşifre ederken ve ifadeleri anlamlandırırken, anlatılan döneme dair genel bir bilgi sahibi olunması gerekmektedir. Bu nedenle de eğer görüşmecinin bahsettiği spesifik bir tarihsel olayı analizimde mutlaka kullanmam gerekiyorsa ve dönemin sosyal olayları, tarihsel bağlamı hakkında bilgi sahibi değilsem literatür taraması yaparak bu eksikliğimi gidermeye ve bana aktarılan nitel veriyi doğrulamaya çalıştım. Eğer yeterli bilgiye ulaşamadıysam ve bilginin doğruluğundan emin olamadıysam veriyi analizlerimde kullanmadım.

Tezi yazma aşamasında deşifre ettiğim metni, temalar ve oluşturduğum konu başlıkları dâhilinde ayrıştırdım. Konu başlıklarına göre ayrıştırılmış deşifre metinleri,

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

ikincil veri kaynakları ile destekleyerek metnin tarihsel, politik ve hukuksal arka planını oluşturdum. Saha verilerinin analizi ve bu analizlerden doğan argümanlarımı desteklemek için, ilgili literatürden yararlanacağım kavramsal ve teorik çerçeveleri tespit ettim. Her bir kavramsal çerçevenin altına argümanımı destekleyecek görüşmelerdeki alıntı ve ifadeleri yerleştirdim. Saha çalışması sırasında görüşmecilerle ister istemez geliştirdiğim duygusal bağdan ve konuyu içselleştirmemden dolayı alıntılar arasında seçim yapmak ve elemek konusunda zorlandığım oldu. Kimi bölümlerde ilgili temanın altına, kesemediğimden dolayı sayfalarca sürecek anlatılar koydum. Ancak bunların tezin tamamı içinde dengeli olmasına yine de dikkat ettim. Bu kitap çalışması için sayfa sayısını daha da kısaltmamız gerektiği için alıntılarda kesintiye gitmek zorunda kaldım; her bölüm için okuyucu açısından en çarpıcı olabilecek alıntıları kullanmaya özen gösterdim. Niteliksel araştırma ilkelerine göre niteliksel teknikle toplanan verilerin toplanmasında ve tezde sunulmasında etik kurallara uyarak içerikleri kısaltsam bile anlatım ifadesini bozmadan objektif ve doğru bir biçimde sunmaya çalıştım.

İstanbul'un Rumları, Yahudileri ve Ermenileri üstüne yaptığım araştırma, aynı zamanda yarı etnografik bir çalışma özelliği göstermektedir. Birçok kereler araştırmacı olarak araştırmamın özneleriyle doğrudan aynı sosyal ortamlarda yer aldım. Görüşmecilerle kurduğum ilişkiler sonrasında onları ve cemaat ile ilişkilerini daha yakından tanıyabilmem için dernek organizasyonlarına, düzenledikleri panellere, tiyatro ve dans gösterilerine katıldım; Noel, Paskalya, Hamursuz bayramı, Roş Aşana, Bar-Mitsva,[28] Faşadura[29] gibi dinî-kültürel ritüellerini, düğünler, vaftizler gibi kutlama şölenlerini hem ibadethanelerinde hem de davetli olduğum evlerinde takip ettim ve her birinin mutfak kültürüne de tanık olarak katılımcı gözlemler yaptım.

Tezimin birinci bölümünde İstanbul'da gayrimüslim azınlık cemaatlerinin kentte bugün bulundukları konumu bir toplumsal ve mekânsal inşa süreci olarak analiz edebilmek için öncelikle geniş bir tarihsel çerçeve kurdum. Özetle, Osmanlı'da gayrimüslim cemaatlerin toplumsal, ekonomik ve hukuksal konumlarının tarihsel gelişimi, Osmanlı *millet* sisteminden modernleşmeyle birlikte vatandaşlık tartışmalarına ve oradan da azınlık statüsüne geçiş süreçleri ele alınmış; diğer yandan da Lozan Barış Antlaşması'ndan günümüze yaşadıkları azınlık olmak ile eşit vatandaş olmak arasındaki siyasi ve sosyal çelişkiler, Türkiye Cumhuriyeti'nin farklı siyasi dönemleri altında analiz edilmiştir. Bölümün son kısmında da İstanbul'da Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatlerinin kentteki köklerinin tarihsel, politik ve mekânsal

28 "Bar Mitzva", 'buyruğun oğlu"; "Bat Mitzva" da 'buyruğun kızı' demektir. Bu terim, Yahudi bir çocuğun yetişkin yaşa gelmesi anlamındadır, ancak genelde bu geçiş dönemi törenini anlatmak için kullanılır, (Çevrimiçi: http://www.turkyahudileri.com/content/view/262/223/lang,tr/, Erişim 12 Mayıs 2016).

29 Türkiye'deki Sefarad Yahudilerine ait bir gelenek. Bebek doğmadan önce gelişini kutlamak amaçlı aileye ve yakın dostlara bir yemek, kokteyl düzenleniyor. Faşadura'dan önce bebeğe isim konmuyor ve hediye alınmıyor.

Üretsiz PDF Kitap Arşivi - https://radikalyorum

arka planı betimlenmeye çalışılmıştır.[30] Kitabın omurgasını oluşturmak için düzenlemelere başladığımda ise Libra Kitapçılık Yayın Yönetmeni Rıfat N. Bali Bey ve kendi tez danışmalarımla yaptığım görüşmeler sonucunda tezin tarihsel, hukuksal ve siyasi arka planını ele alan birinci bölüme kitapta yer vermemeye karar verdim. Gayrimüslim azınlıklarla ilgili 1990'ların ortasından itibaren artan ilgi neticesinde Cumhuriyet dönemi politikalarına, gayrimüslimlerin karşılaştıkları ayrımcı yurttaşlık uygulamalarına hukuki, tarihsel ve siyasi perspektiflerden odaklanan zengin bir literatür bulunmaktadır.[31] Bu akademik birikim sayesinde resmi tarih tezinde yer

30 Gayrimüslimlerin kentteki tarihleri ve toplumsal yapıları hakkında özet bir literatür taraması için Bkz. Işın, 2014; Çelik, 2015; Özdem, 2009; Rozen, 2013; Svatics, 2011; Ortaylı, 2015; Şeni, 1995; Dadyan, 2011; Şaul, 2000; Bektaş, 2003; Georgeon, Dumont, 2011; Millas, 2014; Tuna, 2015; Scognamillo, 2008; Freely, Freely, 2015; Bozis, 2011; Dündar, 2000, 2013; Canefe, 2007; Human Rights and Labor Bureau of Democracy, International Religious Freedom Report for 2013; Artinian, 2004; Kévorkian, Paboudjian, 2012; Hristotodulu, 2013; Eksertzoglou, 2015: 185; Çetinkaya, 2015; Balta, 2000; Paspatis, 2014; Savaş Artanç, 2015; Bileydi Koç, 2006; Grousset, 2005; Kerovpyan, 2000; Köker, 2005; Baronyan, 2014; Tuğlacı, 1981; Edmon de Amicis, 2013; Ekmekçioğlu, Bilal, 2006. Yahudilerin dünyayla ve parayla ilişkisi, tarihî tartışmalara çokça konu olmuş bir alandır. Yahudileri ve kültürlerinin ekonomiye bakışını inceleyen önemli bir çalışma için Bkz.: Attali, 2009. Sabetay Sevi olayı hakkında Bkz.: Bauer, 2010; Besalel, 2004: 41-42; Freely, 2001. Türkiye Sabetaycıları hakkında bir makale için Bkz.: Zorlu, 1995: 71-72. Alliance Israélite Universelle (AIU) okulları hakkında detaylı bilgi için Bkz. Alliance Israélite Universelle, 2011.

31 Özet bir literatür taraması için Bkz. Aydın, 2006; Barkey, 2009; Osmanağaoğlu, 2009; Shaw, Kural, 1997; Eryılmaz, 1990; Bozkurt, 1987, 1989, 1992; Benbassa, Rodrigue, 2010; Yıldız, 2013; Tunaya, 1988; Tanör, 2014; Goffman, 1994; Karpat, 1982, 2000; Deringil, 2013; Ortaylı, 2005, 2009, 2012, 2014; Aktoprak, 2010; Yumul, Bali, 2011; Akarlı, 2000; Balta, 2000; Besalel, 2004; Güleryüz, 2012a, 2012b; Akşin Somel, 2013; İnalcık, 2005, 2014a, 2014b; Çetin, 2012; Üstel, 2011a, 2011b; Ercan, 2008; Molho, 2011; Berkes, 2014; Bayır, 2013; Suraiya, 1997; Avigdor, 1991; Artinian, 2004; Akçam, 2014a, 2014b; Şeni, 2011; Kansu, 2011; İçduygu, Soner, 2006; Baer, 2010, 2016; Keyder, 2007, 2013a, 2013b; Özdoğan v.d., 2009; Kadıoğlu, 2012a; Yumul, 2006; Galeotti, 2005; Oran, 2010; Arsava, 1993; Mahmood, 2016; Çavuşoğlu, 1998, 2006; Dündar, 2000, 2010, 2011, 2013; Kymlicka, 1995, 2013; Foucault, 2014; Arı, 2012; Güven, 2012; Onaran, 2013; Çetinkaya, 2015; Alexandris, 2007; İçduygu, Kaygusuz, 2004; Ekmekçioğlu, 2015; Parla, 1992; Aktar, 1996a, 1996b, 2012, 2006; Karabatak, 1996; Bali, 1997, 1998a, 1999, 2005, 2009b, 2012, 2013a, 2013b, 2014b; Mann, 2004; Macar, 2012a, 2014; Akgönül, 2007; Shaw, 2008; Soner Alpan, 2010; Çağaptay, 2003; Levi, 2010; Millas, 2014; Sotiriyu, 2014; İçduygu v.d., 2008; Genç, "53. Yılında 6-7 Eylül Olayları", (Çevrimiçi) http://www.birikimdergisi.com/guncel/53-yilinda-6-7-eylul-olaylari, 14 Ağustos 2008; Koraltürk, 2011; Koptaş, Usta, 2016; Beylunioğlu, 2015; Benlisoy, 2000, 2015; Benlisoy, Benlisoy, 2016.
2015 yılının 1915'in 100. yılı olması nedeniyle akademik ve akademik olmayan alanlarda çok sayıda özgün yayın ve çalışma yapılmıştır. Literatürdeki belli başlı çalışmalar için Bkz.: Adak, 2016; Kévorkian, 2015; Der. Dadrian, Akçam, 2010; Dündar, 2013; Akçam, 2001; Akçam, 2010; Akçam, 2014a; Suny v.d., 2012; Göçek, 2012; Marchand ve Perrier, 2014; Kurt, 2014: 84-88; Neumann, 2010: 18-21; Geçici, 2007: 47-50; Kurt, 2010: 79-88; Maksudyan, 2015; Sunny, 2011; Lewy, 2005; *Diez*, 2015; Polatel, 2015; *Evrensel Kültür*, Nisan 2015, s. 280; *Birikim*, "1915/100. Yıl", Nisan 2015, s. 312; *Toplum ve Bilim*, "1915-2015: Soykırım/Yüzleşme/Hesaplaşma", s. 132, 2015. 1915-1923 yılları arasında Ermenilere uygulanan şiddetin arka planındaki maddi kazanım ve ganimet rekabeti dürtüsünü inceleyen bir çalışma için Bkz.: Gerlach, 2015: 151-195. Ayrıca *Agos* gazetesinde 100. yıl nedeniyle birçok köşe yazısı ve yazı dizisi yayımlanmıştır. Rum tehciri ile ilgili ayrıca Bkz.: Dündar, 2013: 191-246; Erol, 2014: 58-66; Dündar, 2010: 82-87. Mübadele sonucunda topraklarını terk etmek zorunda kalan insanların hikâyeleri için ayrıca Bkz.: Özsoy, 2007; Hirschon, 2005. Mübadeleyi karikatür aracılığı ile anlatan ödüllü bir çalışma için ise Bkz.: Erdi, Nomikos, 2015. Lozan'ın sonuçlarını demografik, ekonomik, toplumsal ve siyasi açıdan inceleyen bir makale için Bkz.: Hirschon, 2007: 17-31. Repairfuture.net, Ermenistan, Türkiye ve Diaspora'yı buluşturan bir sosyal medya mekanıdır; 1915'in 100. yılı nedeniyle konunun uzmanları ve akademisyenler tarafından düzenli olarak yazılar kaleme alınmaktadır.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://raptoy.org

almayan birçok başlık, eleştirel bir yaklaşımla dillendirilmeye başlanmıştır. Diğer taraftan gayrimüslimleri gündelik hayatları içerisinde ele alan, onların kentteki toplumsal ve mekânsal inşa süreçlerini gündelik hayat pratikleri içerisinde inceleyen çalışmalar ise akademik alanda henüz hak ettiği yeri kaplamamaktadır. Doktora tezimin orijinalliğini ve alana katkısını tam da bu saha çalışması kısmı doldurmaya çalışmaktadır. Bu sebepten dolayı tarihsel arka plan bölümünden kazandığım kısmı, tezimin sosyal bilimler alanına esas katkı sağlamasını umduğum saha çalışmasına ayırmaya karar verdim.

Birinci bölümde, Cumhuriyet dönemiyle birlikte başlayan bu yeni kimliksel inşa sürecinde travma ile oluşan kolektif bellek ve bu belleğin kuşaklararası aktarımındaki açık ve örtülü stratejiler analiz konusu edilecektir. İstanbul'un Rumlarının, Yahudilerinin ve Ermenilerinin, azınlık olarak varlıklarını devam ettirebilmek ve kente yeniden kendilerini yerleştirebilmek için izledikleri yollar ve stratejiler ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu çerçevede, İstanbul'da yaşayan Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin azınlık olarak bireysel ve kolektif belleklerini biçimlendiren olaylar ve deneyimler üzerinden, kimliğin inşasında, algılanmasında ve ifade edilmesinde her bir cemaate ait kolektif belleğin rolü analiz edilmeye çalışılacaktır. Bu kapsamda nelerin nasıl hatırlandığı, nelerin unutulduğu, bellek aktarımında uyguladıkları stratejilerin neler olduğu, bu stratejilerin üç cemaat için nerelerde benzeştiği, nerelerde ayrıldığı ve tarihsel travmaların azınlıkların benlik algılarını nasıl etkilediği incelenecektir.

İkinci bölümde, ulus devletin inşasıyla birlikte kendi kentlerinin azınlığı haline dönüşen Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin, bu sancılı süreçte mekânsal yer seçimleri ve mekânda kendilerini yeniden kurmaları, bu süreçte rol oynayan genel faktörler (iç-dış göçler, azınlık psikolojisi, karma evlilikler, sosyal statü ve hayat tarzı gibi), mekâna aidiyet ve tarihsel travmatik olaylar sonucu gerçekleşen kitlesel göçlerle mekânın parçalanması sonucunda gayrimüslim nüfusun mekânda büzüşmesi ve dağılması analiz edilmeye çalışılacaktır. Özetle 1950'lerden 1980'li yıllara ve 1980'lerden günümüze, kentin dinî-etnik bir haritası çıkarılmaya çalışılacaktır. Böylece gayrimüslimlerin mekân üzerinden sosyal, kültürel, sınıfsal davranış pratikleri hakkında bilgi sahibi olunması hedeflenmekte, azınlıkların kente aidiyetini kuran dinamikler ve mekânla kurdukları ilişkiler ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Ayrıca kimliğin inşasında ve algılanmasında mekânın rolü ve öneminin de ortaya çıkarılması, bu bölümün diğer bir temel yaklaşımını ortaya koymaktadır.

Üçüncü bölüm, iki başlık altında düzenlenmiştir. Bu bölümün ilk kısmında Rumluk, Yahudilik ve Ermenilik kimlik olguları vatandaşlık, ulus-devlet, milliyetçilik kavramları çerçevesinde tartışılacaktır. Gayrimüslim azınlıkların vatandaşlık tanımının içini nasıl doldurdukları, Türk/Türklük/Türkiyelilik kavramlarına nasıl baktıkları ve kendi dinî-etnik kimliklerini bu kavramlarla nasıl ilişkilendirdikleri,

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

kendilerini toplumun hâkim unsuru karşısında eşit vatandaş olarak görüp görmedikleri, hâkim unsurun ve devletin onlara eşit vatandaşlık bağlamında nasıl yaklaştığı; dinin, ulusal kimliğin içine kabul edilmedeki rolü; kolektif belleklerinin, vatandaşlık algısı ve bunun ifadesinde nasıl bir rol oynadığı; ulusal bellekte yer etmiş ve siyasi konjonktüre bağlı olarak siyasi ve toplumsal alanda yeniden üretilen "koz-rehine", "yabancı", "yerli olmayan", "misafir" yaklaşımlarının vatana aidiyet ve kimlik algılarında nasıl bir değişim ve dönüşüm yarattığı; İsrail, Ermenistan ve Yunanistan'a karşı olan duygusal bağları ve bu bağlamda vatan-anavatan kavramlarının onlar için ne ifade ettiği analiz edilecektir.

Üçüncü bölümün ikinci kısmında politik alanda gayrimüslim azınlık olmak üzerine belli başlı bazı başlıklar tartışılacaktır. Türkiye'nin, Cumhuriyet'in inşasından itibaren azınlıklara yönelik bir politikası olup olmadığı; oy verme davranışları; AB'ye giriş reformları çerçevesinde cemaatler ve hükümet arasında artan olumlu diyalog ortamı hakkında "sıradan" vatandaşın ne düşündüğü; siyasi otoritenin gayrimüslim toplumlara yönelik zaman zaman yoğunlaşan ayrıştırıcı ve ötekileştirici söyleminin vatandaşlık algısında yarattığı kırılmalar; artan antisemitizm; Hrant Dink'in ve ölümünün hem Ermeni cemaatinde hem de geniş toplumda yarattığı dönüşümler; Gezi Direnişi hakkındaki düşünceleri; ülkenin çözülmeyi bekleyen toplumsal meselelerinin neler olduğu; güvenlik ve gelecek kaygısı hissedip hissetmedikleri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Dördüncü bölümde ise kamusal ve özel alanda azınlık olma hali ele alınmaktadır. Kamusal alan bölümünde, gayrimüslimlerin gündelik hayatlarının içerisinde vakit geçirdikleri kamusal mekânlarda azınlık kimliklerini çoğunluktan ayırt eden unsurların başında gelen din ve dil üstünden uğradıkları dışlanma, ayrımcılık ve damgalanmalar; özellikle ülkenin dış siyasetinde İsrail, Yunanistan, Ermenistan/diaspora ile kırılganlık yaşanan durumlarda kimliklerini gizlemek adına ürettikleri kimlik stratejileri ve azınlık olmanın sadece dezavantaj değil, gündelik hayatta avantaj yarattığı durumlar ele alınacaktır.

Dördüncü bölümün ikinci kısmında azınlık olmanın cinsiyeti, belli başlı soru çerçeveleri altında analiz edilmeye çalışılacaktır. Bu bölümde özetle Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin evlilik süreçleri; evliliklerini aşk veya mantık üzerinden mi yaptıkları; kadın ve erkeklerin eğitimleri, çalışma hayatları ve meslek seçimleri; ailede evlilikler konusunda kız-erkek çocuğa yaklaşımın aynı olup olmadığı, farklılaşıyor ise bu farklılığı yaratan dinamiklerin neler olduğu; karma evliliklere nasıl yaklaşıldığı; boşanmaların cemaat toplumlarında nasıl karşılandığı analiz edilmeye çalışılacaktır. Tüm bu bahsedilen noktalara kitabın diğer bölümlerinde de uygulandığı gibi kuşak ve sınıf değişkenleriyle bakılacak; eğitimin, sınıfsal konumun, yaşın azınlıklarda kadınlık-erkeklik rollerini nasıl ürettiği ve dönüştürdüğü incelenecektir.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

BİRİNCİ BÖLÜM

İSTANBUL'UN RUMLARINDA, YAHUDİLERİNDE VE ERMENİLERİNDE KOLEKTİF BELLEKTEKİ TRAVMALAR VE KUŞAKLARARASI AKTARIMDA UYGULANAN STRATEJİLER

> Bu bizim hayatımız, bu anlattıklarımız, anılarımız... Hayatımız bu. Yaşadıklarımızı silemezsin ki, bu biziz. Biz neyiz? Anılarımızız... (R, 65, K)

Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatleri, İstanbul'un tarihsel kentsel kimliğinin oluşumundaki etkin rollerine karşın, 100 yıldan fazla bir süredir kimliklerini kendi kentlerinin azınlığı, ötekisi, "yerli yabancısı" olarak yeniden kurmak zorunda kalmışlardır. Bu bölümde bu yeni kimliksel inşa sürecinde travma ile oluşan kolektif bellek ve bu belleğin kuşaklararası aktarımındaki açık ve örtülü stratejiler analiz konusu olacaktır. İstanbul'un üç gayrimüslim cemaatinin, azınlık olarak varlıklarını sürdürebilmek ve kente yeniden kendilerini yerleştirebilmek için izledikleri yollar ve stratejiler ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu çerçevede, İstanbul'da yaşayan Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin azınlık olarak bireysel ve kolektif belleklerini biçimlendiren olaylar ve deneyimler üzerinden, kimliğin inşasında, algılanmasında ve ifade edilmesinde her bir cemaate ait kolektif belleğin[1] rolü analiz edilmeye çalışılacak; belleklerde yer almış yaşanmışlıkların, bir kimliğin yeniden şekillenişine nasıl tanıklık ettiği ortaya konulacaktır.

---

1 Maurice Halbwachs'a göre (1992) kişinin ya da öznenin belleği, ancak toplumsal bir yapının içerisinde oluşur; bireyin yalnız başına bir bellek oluşturması mümkün değildir. Halbwachs, bu belleği kolektif bellek olarak tanımlayarak bellek çalışmalarının sosyolojik yönünü açığa çıkarmıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bu bölümde hedeflenen; "sıradan" bireylerin anlattıkları öz yaşam öyküleri yoluyla onların tarihi nasıl deneyimlediklerini, hatırladıklarını, aktardıklarını ve yorumladıklarını çözümlemektir. Her bir cemaat için farklı yaş gruplarından, farklı cinsiyetlerden ve farklı sosyo-ekonomik sınıflardan kişilerle yapılan sözlü tarih ve derinlemesine mülakat görüşmelerinde; görüşmecilerin azınlık olarak yaşadıkları olumsuz deneyimleri nasıl hatırladıkları ya da aktardıkları, travma belleğiyle beslenen kimliklerini nasıl kurdukları; kendilerini nasıl ifade ettikleri; travmayla nasıl mücadele ettikleri; bu mücadele sırasında ne tür stratejiler ürettikleri ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır. Görüşmeler sırasında nelerin hatırlandığı ve nasıl hatırlandığı kadar nelerin anlatılmadığı, diğer bir ifade ile unutulduğu (ya da bastırıldığı) yani hatırlama ve unutma biçimleri tespit edilmeye çalışılırken, bellek aktarımında uygulanan stratejiler de çözümlenmeye çalışılmıştır.

Strateji, kimlik çalışmalarında anahtar bir kavramdır. Strateji, kişinin iradesi dışında trajik olaylarla baş edebilmek için seçtiği yolu ifade eder. Strateji, zamanla öğrenilmiş bir şey haline gelir ve bir sonraki kuşaklara devredilir. Bu bağlamda Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin belleklerinde yer eden travmaların, aile içinde kuşaklararası aktarımında nasıl bir yol izlendiği de ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda bu bölümde şu sorulara cevap aranmaktadır: Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatlerinin kolektif belleği benzer mi, farklı mı işliyor? Her bir cemaatin kendi kolektif belleğinde ve üç cemaatin ortak bellek havuzunda hangi deneyimler ve tarihsel travmalar öne çıkıyor? Neler, nasıl hatırlanıyor, neler unutuluyor? Bellek aktarımında uyguladıkları stratejiler var mı? Bu stratejiler nerelerde benzeşiyor, nerelerde ayrılıyor? Tarihsel travmalar, azınlıkların benlik algılarını nasıl etkiliyor? Bu bölümde bu sorularla ortaya çıkan niteliksel veri, ilgili literatürdeki kuramsal tartışmalar çerçevesinde analiz edilecektir.

- Kolektif Bellek, Travma ve Kimlik İlişkisi

Bellek, özellikle son yirmi yıldır üzerinde yoğunlaşılan, multidisipliner ve interdisipliner bir çalışma alanı haline gelmiştir. "Kolektif bellek" veya "toplumsal/sosyal/kültürel bellek" kavramlarıyla karşılaşmadığımız bir gün, neredeyse yok gibidir. Buna rağmen kolektif bellek; üzerinde anlaşılmış, tanımlaması olan bir kavram değildir. Üzerinde görüş birliğine varılmasının zorluğu, kısmen konuyla ilgili çalışan bilim dallarının çokluğundan kaynaklanmaktadır. Pascal Boyer ve James W. Wertsch'in belirttiği gibi bu terimin genel özelliği, kolektif belleğin bireyleri aşan ve grupça paylaşılan bir bellek formu olmasıdır. Bireyler, hatırlarlar ama bunu toplumsal ve kültürel araçların yardımıyla gerçekleştirebilirler. (2012: 157-158, 179).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Her insanın bir belleği olduğu gibi toplumların da belleği vardır. Toplum belleği, topluluk üyeleri ile grup kimliği arasındaki bağı kuran en önemli araçtır ve ana tezi, belleğin toplumsal-sosyal şartlara bağlı olduğudur (Elam, 1996; Sancar, 2014: 41). Toplumlar, üyelerinin belleğini belirler; en kişisel anılar bile sosyal grupların iletişimi üzerinden oluşur (Assman, 2015: 44). Kolektif bellek kavramını ilk kez 1920 yılında ortaya atan Maurice Halbwachs, toplumsal bellekten ayrı bir bireysel belleğin bulunamayacağını savunmaktadır. Halbwachs'ın ana tezi şudur: "Hatırlamamız için başkalarına gereksinimimiz vardır. Başka bir deyişle tek başımıza hatırlayamayız" (Ricoeur, 2006: 120).

Bellek, her zaman bir bireye "ait"tir ama bu bellek, toplumsal olarak belirlenir. Bellek ve hatırlamanın öznesi bireylerdir (Assman, 2015: 45). Kısacası bireyler hatırlarlar ama bunu toplumsal ve kültürel araçların yardımlarıyla yapabilirler. Toplumsal bellek, bir toplumun/cemaatin günümüzde geçmişi nasıl hatırladığını/hatırlamak istediğini anlatmaya ve açıklamaya yardımcı olan sembolleri ve hikâyeleri içerir. Bunlar; genellikle savaş veya trajik bir olay sonrası uzlaşmayı ve iyileşmeyi simgeleyen yürüyüşler, anma mekânları ve kutlamalar şeklinde meydana gelen formlardır (Ritchie, 2015: 21).

Esra Özyürek'in altını çizdiği gibi belleğin en mahrem alanları bile ancak toplumun geçmişi, sembolleri, dili ve coğrafyasıyla ilişkilendirildiği zaman anlam kazanmaktadır; bellek, birey ve toplum arasındaki kesişme noktasında durmaktadır (2012: 9). Bir toplumdaki grupların ve kurumların sayısı kadar toplumsal/kolektif bellek vardır. Aileler, sosyal sınıflar, ordu, sendikalar hepsinin farklı bellekleri vardır. Ancak bu kolektif belleklerin hiçbiri verili değildir. Her biri, üyeleri tarafından oluşturulmuştur. Özellikle akrabalık, dinsel ve sınıfsal bağlantılar yoluyla edinilen anılar, bellekte daha iyi yer edinmektedir (Connerton, 2014: 65). Özellikle 1970'lerden itibaren tartışılmaya başlanan kolektif bellek; "folk tarihi", "popüler tarih", hatta "mitler" gibi alanları inceleyen bir kategori haline dönüşmüştür. Sözlü tarihçiler, kolektif bellek kategorisindeki akademik çalışmaların değerinin farkına varmakla birlikte bireysel anıların, her zaman kolektif yapıya uyum sağlamadığını da fark etmişlerdir (Ritchie, 2015: 22).

Bugün kolektif bellek kavramı, sadece küçük topluluklara değil; etnik gruplar, uluslar ve devletler gibi büyük topluluklara da uyarlanmaktadır. İstanbul'daki Rumlar, Yahudiler ve Ermenilerle yapılan derinlemesine mülakat ve sözlü tarihlerde kolektif belleğin inşası ve aktarımını kavramada bu bellek türleri kullanılmıştır. Tüm bu bellek türleri, kimlik inşasının anlaşılmasında önemli araçlar sunmaktadır. Tez kapsamında üç cemaatin mensuplarıyla yapılan görüşmelerde, özellikle Halbwachs tarafından geliştirilen, küçük veya büyük bir gruba ait üyelerin ortak geçmişlerinde biriktirdikleri ve sahip oldukları anıları betimleyen "kolektif bellek"

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

kavramı kullanılmıştır. Bu çalışmada "kolektif bellek" kavramı ile birer dinî-etnik grup olarak grup üyeleri tarafından ortak bir geçmişe ve belleğe sahip olan Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatlerinin "cemaat belleği"ne referans verilmektedir.

Sözlü tarih ve derinlemesine mülakat çalışmaları, soru sormakla ilgilidir. Amaç; daha önce sorulmamış soruları sormak ve belleklerdeki anıları, kaybolmadan önce toplamak ve saklamaktır. Derinlemesine mülakatlardaki ucu açık sorularla bireylerin kendi şahsi tecrübeleri ve geçmişe yükledikleri anlamlar analiz edilirken, kolektif belleğin örüntüsüne uymayan bireysel anılar da tespit edilmeye çalışılmıştır.

Kimlik, 1950'lerin sonlarında Erik Erikson tarafından popülerleştirilen bir kavramdır. Genellikle yapısalcı bir biçimde göreceli sabit -fakat özcü olmayan- benlik bilinci, bireyin veya grubun belli bir zaman boyunca koruduğu duygu-bilinç olarak tanımlanmaktadır.[2] Kimlik kavramı, bellek fikrine dayanmaktadır; aynı şekilde bellek fikri de kimlik kavramına. Kimlikler ve anılar belli bir dereceye kadar değişken, aktarılabilir, müzakere edilebilir ve değişime açık olan, sabit olmayan kategorilerdir. Bellek, kimliğin kavranmasında ve anlaşılmasında çok temel bir öneme sahiptir. Geçmişin anlamlandırılması, değerler ve inanışlarla iç içe geçmiştir. Bellek ve kimlik olguları, gerçekliğin inşası ve tasviridir; objektif değil sübjektif fenomenlerdir (Gillis, 1996: 1).

Bellek, bilgilerin sabit bir şekilde bir yerde depolanması değildir; bellek, kimliği şekillendiren, anlamlandıran aktif bir süreçtir (Portelli, 1991). Belleğin, şimdiki zamanın değişen dinamikleri ve amaçları nedeniyle sürekli olarak yeniden kurulması gerekir (Assman, 2015: 50; Radstone, Schwarz, 2010: 3). Sözlü tarih çalışması da bu bağlamda görüşmecilerin kimliklerini belirleyen çeşitli olaylara, tecrübelere yükledikleri anlamları belirlemek açısından çok faydalı bir olanak sağlamaktadır. Leyla Neyzi'nin belirttiği gibi özyaşamsal öyküler, güncel kimlik ve benlik arayışlarını çözümleyebilmek açısından önemlidir (1999: 2). Bu bağlamda görüşmecilerin neyi, nasıl söyledikleri, kullandıkları kelimeler, duraksamalar, eminsizlikler, dil sürçmeleri ve ani konu değişiklikleri hayat hikâyelerinin işaret ettiği çeşitli anlamları yakalamada büyük bir fırsat sağlamaktadır.

Herhangi bir hayalî sosyal grup için -uluslar, sınıflar, toplumsal cinsiyet, dinî-etnik gruplar- "kim olduğumuzu" kesin olarak açıklayacak bir yol bulunmamaktadır. Dolayısıyla kimlik hakkında konuşmak, onu değiştirmek veya inşa etmek

2 Karakterdeki sabit ve kalıcı özellikleriyle kimliğin toplumsal olarak inşa edildiği varsayılmaktadır. George Herbert Mead'e göre kimlik, başkalarının tanınmasına bağlıdır. Modern devlet, kimliklerin düzenlenmesini ve izlenmesini hapishanelerden mahkemelere, okullardan sınır kontrollerine kadar bir dizi kurum aracılığıyla yapmaktadır. Kimliğin bu özellikleri, 20. yüzyıl boyunca kimlik siyasetinin yükselişi ile de ilgilidir. Bu tartışmaların ayrıntılı bir özeti için bkz. *The Cambridge Dictionary of Sociology*, 2011).

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://kanon.org.tr

demektir. Kolektif belleğin kurulmasıyla bireyler, geçmişe dair ortak bilgi, inanç, duygu ve moral yargılara sahip olurlar. Kolektif bellek aracılığı ile grup üyeleri ortak bir temsile sahip olurlar ve ortak bir dil geliştirirler. Jeffrey K. Olick ve Joyce Robbins'in belirttiği gibi travmalarla beslenen kolektif bellekler aracılığı ile cemaatler, kendi içlerinde ortak bir dil geliştirirler (1998: 105-140). Sahip olunan bu ortak dil ve bilgi, cemaatlerin içinde kuşaklar boyu süren bir dayanışma sağlayabilmektedir (Olick, 2014: 175-211).

- Travma ile Beslenen Kolektif Bellek ve Unutmamanın Dili

Büyük travmatik olaylardan kurtulanların yakınları kadar failleri ve o sırada oradan geçerek olaylara tanıklık edenlerden sonraki kuşaklar, bir önceki kuşağın hatıralarına o kadar kuvvetli bağlanmışlardır ki bu bağlantıyı bir çeşit "bellek" olarak dillendirmektedirler. Marianne Hirsch'ün "postmemory" olarak adlandırdığı kavrama göre travma belleği, olayın gerçekleştiği zamanda ve mekânda bulunmayan kişilere de transfer edilebilmekte ve o kişinin ve/veya o grubun kolektif kimliğinin bir parçası haline gelebilmektedir (2012: 3-5). İstanbul'da yaşayan üç gayrimüslim cemaate ait kişilerle yapılan sözlü tarih ve derinlemesine mülakatlarda ortaya çıktığı gibi birey, kendini ait hissettiği grubun anılarını belleyerek, aslında hiç tanık olmadığı olayların belleğine sahip olabilmektedir. Howard Schuman ve Jacquilene Scott niteliksel ve niceliksel araştırma teknikleri kullanarak yaptıkları geniş kapsamlı saha çalışmasında, farklı kuşakların farklı politik/sosyal olayları ve dönemsel değişimleri hatırladıklarını ve bu hatırlama hafızasının özellikle geç ergenlik ve erken olgunluk dönemlerinde oluştuğunu (17-25 yaş) tespit etmişlerdir (1989: 359-81). Schuman ve Scott'un kabul gören tezlerine göre olayın gerçekleştiği zaman hayatta olmasalar da kişiler, geçmişte yaşanan belirli bir olayı, sonrasında yaygın olarak paylaşılan görüntüler ve aktarılan hikâyeler aracılığı ile "hatırlamak"tadırlar. Kısacası kişilerin olayı "hatırlamak" için olayın bire bir parçası olmaları gerekmemektedir. Benzer şekilde Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatleri mensuplarıyla yapılan mülakatlarda da görülmüştür ki ait oldukları cemaatin kolektif belleğinde yer eden travmatik olayları ve deneyimleri, gerçekleştikleri tarihlerde henüz hayatta olmadıkları için bire bir deneyimlememiş olan görüşmeciler, belirli bir dinî-etnik cemaate ait olmalarından (kendilerini öyle kabul etmelerinden) ötürü ve aile içinde paylaşılan hikâyeler, fotoğraflar, sonrasında izledikleri filmler ve medya aracılığı ile o kolektif belleğe sahip çıkmakta ve travmayı,[3] kimliklerinin bir bileşeni olarak

3 Terim birden fazla yoruma açıktır. Patolojide, "genel olarak yara ya da dış bedensel yaralanma"yı belirtmek için kullanılmaktadır. Psikolojide travma, duygusal ya da fiziksel yaralanma olarak anlaşılmaktadır. Psikoanalizde ise bu iki yönün de kapsandığı yaralanmaların sıklıkla depresyona neden olduğu iddia edilmektedir (*The Cambridge Dictionary of Sociology*, 2011: 637-8).

İzinsiz PDF kitap Arşivi kapatılmaya yönelmiştir

geleceğe taşımaktadırlar. Böylece kolektif bellek, cemaat ile birey arasında bir aidiyet oluşturmaktadır.

Üç cemaatin mensupları, ortak olarak belirli tarihsel deneyimleri paylaşmamış olsalar bile üst kuşaklar tarafından kendilerine aktarılan anılarla, sosyal çevrelerinden duyduklarıyla, iletişim kanallarının çoğalması sonucu bilgiye ulaşmadaki kolaylıklar ile ait oldukları cemaatin tarihsel travmaları hakkında bilgi sahibi olmakta ve bu travmaları sahiplenmektedirler. Kendilerini "ateist", "deist", "cemaat dışında-atipik" olarak niteleyen görüşmeciler bile kendileri ile aynı dinî-etnik kimliğe sahip kişilerin sadece bu kimlik özelliklerinden dolayı yaşadıkları acılar, felaketler, travmalardan dolayı bu durumun kendilerinde cemaatlerine karşı bir bağlılık, sadakat yarattığını ifade etmişlerdir. Travmalarla beslenen bu kolektif bellekler aracılığı ile cemaatler, Olick ve Robbins'in (1998) belirttiği gibi, kendi içlerinde ortak bir dil geliştirmektedirler. Sahip olunan bu ortak dil ve bilgi, cemaatlerin içinde kuşaklar boyu süren bir dayanışma sağlayabilmektedir.[4]

Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatlerinin kuşaktan kuşağa aktarılan kolektif belleği, oluşturulan "mazlum" kimliğini sabitleştirip bunun üzerinden bir varoluşun da temellerini atmaktadır. 1915 Ermeni Tehciri/Soykırımı, 1934 Trakya Olayları, Varlık Vergisi, Yirmi Kur'a Askerlik, 6-7 Eylül Olayları, 1964 "Sürgün"ü, 1980'ler ASALA dönemi, sinagog bombalamaları Türkiye'nin resmî tarihinde yer almayan, insanların hayatında derin yaralar açmış ve kimliklerinin şekillenmesinde çok kuvvetli bir etkiye sahip olan travmatik deneyimlerdir.

- Ulusal Belleğin İnşasında Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler: "Kolektif Mağduriyet"

> Kuzey-Güney Savaşları bizi hiç ilgilendirmedi. Okyanusun öbür tarafındaydı ama okuduk bunları biz. Peki, Varlık Vergisi neden bilinmiyor? (Y, 55, E)

Ulusal, etnik ve dinî toplulukların uğradıkları şiddet sonrası oluşan travma, "kolektif mağduriyet" olarak bellek çalışmalarında önemli bir yer tutmaktadır (Novak – Rodseth, 2006: 3). Türkiye Cumhuriyeti bağlamında bu durum, geçmişin şiddetle bastırılması ve yeni bir ulusal bellek oluşturulması yoluyla biçim bulmuştur. Bu da Walter Benjamin'in "epic faculty par excellence" olarak ifade ettiği bellek tanımını hatırlatmaktadır. Ulusal bellek söz konusu olduğunda her ulus devletin ana söylemi olan "kolektif bellek", bu mükemmel epik hikâyeyi oluşturmaktadır.

4 Bellek türleri ile ilgili daha detaylı bilgi için Bkz. Assmann, 2015; Sancar, 2014; Feuchtwang, 2010: 281-299; Connerton, 2014.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://ermetav.org

Milliyetçilik, hatırlama ve unutma ilkelerine dayandığı için milliyetçiliğin inşasında bellek yitimi zorunludur (Göçek, 2012: 51). Ernest Renan'ın[5] ileri sürdüğü gibi *"unutkanlık, hatta ileri gidecek olursam tarihsel yanılgı, bir ulusun ortaya çıkabilmesi için elzemdir"* (Renan'dan aktaran Connerton, 2009: 56). Mesut Yeğen'in de ifade ettiği gibi bu durumun kaçınılmaz bir sonucu olarak, geçmiş ve gelecek arasında sosyal bir çarpışma oluşmaktadır (2011: 69). Resmî tarih anlatıları, azınlıklara dair bir bellek oluşumuna da katkı sağlarlar. Azınlıklara ilişkin bellek, onları hedef alan ulusal politika tarafından şekillendirilir. Azınlıkların bir tehlike unsuru olarak algılanması; onların ulus devlet içinde asıl unsur olmamaları, hatta ulusal devlete karşı bir anlamda kendi bağımsızlık projelerini üretmeleri ya da başka bir ulus devletle bağlantılar kurarak tehdit oluşturabilmeleri gibi olumsuz unsurlar içerebilecektir. Bazı önemli olayların nasıl hatırlanacağıyla ilgili bu çelişkiler; müzeler ve anıtlar yapılırken, okul kitapları yazılırken, ulusal bayramlar icat edilirken ortaya çıkar. Farklı çıkar grupları arasında görülen, geçmişin nasıl hatırlanması gerektiğine dair bu tür uyuşmazlıklar, "bellek politikaları" (politics of memory) olarak tanımlanmaktadır (Boyer, Werstch, 2012: 178).

Mahalle, sokak, cadde gibi mekân isimlerinin sosyo-politik ve sosyo-kültürel bir temeli bulunmaktadır. Ulusal bilincin şekillenmesi, bir ulusal geçmişin icat edilmesi ve bellek manipülasyonu, bu tür bellek mekânlarının iktidarın eliyle düzenlenmesi neticesinde olmaktadır (Nora, 2006). Pierre Nora'nın "lieux de mémoire" dediği bellek mekânları, bir gelgitten sonra sahilde kalan deniz kabuklarına benzemektedir. Henüz ölmemişlerdir ancak suya kavuşana kadar canlı da sayılmazlar (a. e.). Bu bellek mekânlarına örnek olarak İstanbul özelinde çokça rastlanan sokak isimleri (Kurtuluş, Türkgücü, Ergenekon, İstiklâl Caddesi vd.) gösterilebilir. Sokakların adlandırılması sürecinde isim verme işlemini gerçekleştiren kişiler, hatırlanmasını istedikleri anılar konusunda özellikle seçici davranmaktadırlar çünkü Paul Connerton'ın da belirttiği gibi yer isimleri, dilsel sembollerle dolu bir anımsatıcıdır ve dönemin siyasi ideolojisini belleklere yerleştirmek amacını taşır (2009: 22). Bu durumda azınlıkların bellekleri; sadece hatırlamak üzerine değil, "seçici bir şekilde unutmak", "hatırlamayı unutmak" şeklinde de işlev görmektedir.

> Bir de herkes doğruları bilmiyor ki. Herkes kendi çıkarına, kendi tarafına çekiyor. En fazla diyelim son on yıldır konuşuluyor bu olaylar. Az çok kulaktan kulağa gelen şeylerdi. En çok Kıbrıs olaylarından sonra, kaybolan insanların arayışlarından sonra konuşulmaya başlandı. Avrupa'nın da insan hakları şunlar bunlar ortaya çıktı. Bilinmeyen şeyler değildi yoksa bunlar. Ailesinde yaşanan, komşusunda yaşanan, okuyan eden insanlar biliyordu ama bunun dışındakiler bilinmiyordu. Tarih kitaplarında üstü

5 Renan, milleti nesnel öğelerle (din, dil, ırk) tanımlayan açıklamalara karşı çıkmıştı. Renan'a göre milletleri millet yapan "kahramanlıklarla dolu ortak bir geçmiş, büyük liderler ve gerçek zaferlerdi. "Toplu unutuşlar" da bir milletin oluşumu için en az ortak anılar kadar önemli bir unsur, bir ruh ve her gün tekrarlanan bir halk oylamasıydı (daily plebiscite) (Özkırımlı, 2009).

Mütevelli Sözü PDF Kitap Arşivi - https://kitap.tc/yazar/Mutevelli

kapatılıyor bu konuların. Sokakların isimlerine bak: Türkgücü, Türkbey, Kurtuluş... Bütün isimleri değiştirdi devlet. Silinmeye çalışılıyor hafızadan. Ama bu her devlette olan şeyler. Bu mekanizma böyle dönüyor. Her ülkenin kendini yaşatma stratejisi var, formül bu. Çok şeyler değiştirilmeliydi, değiştirildi. (R, 64, K)

Ernest Gellner, ulus devlet kurmanın en önemli araçlarından birinin eğitim sistemi olduğunu belirtmektedir çünkü ona göre "dil, içinde bulunduğumuz modern hayatta okul kitaplarıyla öğrenilmektedir" (1981: 770). İktidarın insan üzerinde en iddialı olduğu alanların başında gelen eğitim, ulus devletlerin kendini tesis etme, sürdürme ve var etme projelerinin en yoğun alanını oluşturmuştur. Görüşmeler sırasında görüşmeciler tarafından okul kitaplarında tek tipçi, gayrimüslimleri dışlayan ve düşman olarak gösteren ötekileştirici bir anlatım olduğu, sinirli bir biçimde vurgulanmıştır. Ders kitaplarındaki bu yaklaşım sebebiyle, bu topraklarda binlerce yıldır var olan farklı etnisite, ırk ve dinlerin oluşturduğu kültürleri yok sayan bir resmî tarih tezinin empoze edilmesinin toplumda önyargılar oluşturduğunu, bunun da dinî-etnik kimliklerinden ötürü kendilerine yönelik bir baskı ve ayrımcılığa dönüştüğünü eleştirel bir dille ifade etmişlerdir.

Özellikle Rumlar, 1980'li ve 1990'lı yıllarda Kıbrıs krizinden dolayı İstanbul'daki Rum liseleri üzerinde ekstra bir baskı uygulandığını, ulusal ideolojinin özellikle azınlık okullarında daha baskıcı bir biçimde yerleştirilmeye çalışıldığını ifade etmiş ve Türk müdür[6] uygulamasının yarattığı sıkıntıları, görüşmeler sırasında sıklıkla dile getirmişlerdir.

Çocuk yoğrulmaya o kadar müsait ki. "Türk'üm Doğruyum Çalışkanım" dıdıdıdı söylerdik. Neyi neden söylediğinin farkında bile değildik. Sonrasında "bu böyle değilmiş" demeye başladık. 19 Mayıs destan gibi anlatılırdı ama 19 Mayıs aynı zamanda Pontus'un katledildiği gündür ve Yunanistan'da yastır o gün. (R, 41, K)

Okulda bir gün tarih hocası "İstanbul'u Fatih fethetmiştir" dedi. Kalktım, "hocam bilerek mi söylüyorsunuz yoksa bilmeden mi söylüyorsunuz" dedim. İddia ediyorum deyince kadın, "cahilsiniz hocam, ilk defa Latinler 1204 yılında erkek nüfusunu kılıçtan geçiriyorlar, ilk defa Latinler ele geçirmiştir" dedim. Ben Dolmabahçe Sarayı'nda bile kavga ettim; kokartlı tur rehberi gezerken, sarayı "burayı İtalyan Balyan Ailesi" yaptı dedi! Böyle bütün tarihi, beyinlerden silmeye çalışıyorlar işte. Devlet politikası bu. (R, 35, E)

Barış Ünlü'nün, Cumhuriyet'in kurucu sözleşmesi olarak adlandırdığı "Türklük Sözleşmesi"nin tedrisatından geçenler, yüzyıl önce yaşadıkları coğrafyanın farklı

6 2007 yılında kabul edilen Özel Öğretim Kurumları Kanunu'nda "Türk asıllı" ibaresi çıkarılmıştır ancak pozisyon, ilgili kanunda hâlâ "Türk müdür başyardımcısı" olarak kullanılmıştır. 2008 yılından itibaren pozisyona atanan kişiler "müdür başyardımcısı" olarak anılmakla birlikte, uygulamada "Türk asıllı" olma koşulu aranmaktadır.

Dijital Kütüphane PDF Kitap Arşivi - https://kutuphane.org

kültürel bileşenlere sahip olduğunu bilmemekte, buna dair bir merak duygusu beslememektedirler.[7]

> Enteresan ama bu hiç konuşulmadı. Utandıkları için mi konuşulmadı? Hem 6-7 Eylül'de hem Varlık Vergisi'nde paranın el değiştirmesiydi. Hiç de adil olmayacak bir yoldan böyle bir şeye gitmişler. *Salkım Hanım'ın Taneleri*'ni[8] izleyip "ya bunlar olmuş" diyip bana gelen arkadaşlarım oldu. Bilmiyor musun diyip ben daha çok şaşırdım. Ben o kadar iyi biliyordum ki... Peki ama Kuzey-Güney Savaşları bizi hiç ilgilendirmedi, okyanusun öbür tarafındaydı ama okuduk bunları biz? Üstelik bunlar kendi ülkende yaşandı, ilginç... Müslümanlar da konuşmadı bunu. Bu bir tez konusu olabilir. Varlık Vergisi neden bilinmiyor? (Y, 55, E)

- Seçilmiş Travma ve Kolektif Bellek

İstanbul'un Rumlarının, Yahudilerinin ve Ermenilerinin gayrimüslim olarak ortak kimlikleri ile uğradıkları kolektif mağduriyetlerle oluşan kolektif bir azınlık belleğinin yanı sıra her bir cemaatin kendilerinin *seçilmiş travmalarıyla* oluşmuş kolektif cemaat bellekleri de vardır. Vamık Volkan'a göre bir grup, atalarının diğer bir grup tarafından mağduriyete uğratılmış olduğunu düşündüğünde, bunu *seçilmiş travma* olarak algılamakta ve söz konusu olguyu, kimliğinin bir bileşkeni olarak geleceğe taşımaktadır (1993). İstanbul'un üç gayrimüslim azınlık cemaatinin geçmişlerinde kendileri için özel olan *seçilmiş travmaları*, cemaat içi kolektif belleğin oluşumunda ve aktarımında belirleyici olmaktadır. Dolayısıyla travmalar, kimliğin oluşumunda din ve etnisite kadar belirleyici bir unsur olarak işlev görmektedir. Bu nedenle kuşaklararası travma aktarımında sansür ya da belli bölümlerin bilinçli olarak atlanması, kimliğin oluşum sürecinde güvenlik kaygısından kaynaklanmaktadır.

İstanbul'da üç azınlık cemaatin seçilmiş travmaları farklıdır ve aktarım stratejileri de cemaatin kendini ne kadar güvende hissettiğine bağlı olarak belirlenmektedir. Örneğin araştırma kapsamında görüşme yapılan farklı sosyo-ekonomik sınıftan ve cinsiyetten üç kuşak Ermeni, cemaatlerinin kolektif belleğinde ve kendi bireysel belleklerinde yer eden travmaların kuşaklararası aktarımını ve bu aktarım sürecinde uygulanan stratejileri tarif ederken 1915'i referans vermişlerdir. İstanbul Ermenileri için 1915, hem kolektif hem de bireysel belleklerdeki en baskın travma olarak kolektif bellekteki *seçilmiş travmadır*.[9] İstanbul'un Rumlarının *seçilmiş*

---

7 Barış Ünlü'nün "Türklük sözleşmesi" kavramsallaştırması ve 1915'e dair seçici hafızanın inşasını anlamaya yönelik Bkz.: Öztan, Turan: 2015.

8 Yılmaz Karakoyunlu'nun aynı adlı kitabından uyarlanmış, 1999 yılına ait Tomris Giritlioğlu filmidir. Varlık Vergisi ve Aşkale toplama kampını konu alması nedeniyle yoğun şekilde tartışılmıştır.

9 Altounian ailesinin soykırım hatıralarını üretme ve sonraki kuşaklara aktarma deneyimleriyle ilgili Bkz.: Altounian, 2015.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://kitap.kirmizi.org

travmaları ise 6-7 Eylül 1955 Olayları, 1964 "Sürgün"ü ve 1974'te Kıbrıs Barış Harekâtı'ndan sonra yaşadıkları dışlanma ve korkudur. İstanbul'un Yahudileri ise Rumlar ve Ermeniler kadar doğrudan kendilerine yönelik bir olaya *seçilmiş travma* kavramı çerçevesinde referans vermemelerine rağmen, kendilerini derinden etkileyen 1934 Trakya Olayları, Varlık Vergisi, Yirmi Kur'a Askerlik, 6-7 Eylül Olayları, sinagog bombalamaları gibi hadiseleri, kolektif belleklerini oluşturan travmalar olarak taşımaktadırlar.

- İstanbul'un Rum, Yahudi ve Ermeni Cemaatlerinin Ortak Travmaları ve Kolektif Azınlık Belleği: Yirmi Kur'a Askerlik ve Varlık Vergisi

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra hukuksal statü bakımından azınlık olarak kabul edilen İstanbul'un Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatleri, azınlık olmanın yaşamlarında meydana getirdiği sosyal, ekonomik ve kimliksel değişimleri art arda gelen travmalarla yaşamışlardır. Azınlık olmanın sadece hukuki bir statü değil, aynı zamanda madunlaştırıcı (subaltern) bir politiko-sosyal süreç olduğunu bu travmalarla deneyimlemişlerdir. Bu nedenle bu travmaların ne kadarının aktarılacağına ve ne kadarının kolektif bellekte muhafaza edileceğine dair cemaat içi ve aile içi bellek aktarım stratejileri geliştirmişlerdir.

Geniş anlamda toplumların, dar anlamda da cemaatlerin kolektif belleği oluşurken hatırlanacak, unutulacak ve saklanacak anılar ve deneyimler arasında travmalar önemli yer tutmaktadır. Geçmişe vurgu yapmak veya geçmişi anmak, geçmişin korunması anlamına gelmemektedir. Bell Hooks'un ifade ettiği gibi görevimiz, "geçmişi unutmak değil etkisini yıkmak olmalıdır" (1989: 55). Cathy Caruth'a göre de travmayı tam anlamıyla temsil etmek mümkün olmamakla birlikte travma, bulaşıcı bir hastalık gibi toplum içinde aktarılabilmektedir (1995).[10] Bu kavramsallaştırmalardan yola çıkarak İstanbul'un Rum, Yahudi ve Ermeni azınlıkları, hem ait oldukları cemaatin kolektif belleklerinde hem de kendi aile belleklerinde yer alan, aynı zamanda Türkiye tarihinin de en büyük travmaları arasında yer etmiş olayların bir sonraki kuşaklara aktarımının nasıl işleyeceğine dair ikili bir yaklaşım içindedirler. Birinci yaklaşımda her üç cemaatin üç kuşak mensupları; geçmişte yaşanan travmalarla ilgili bellek aktarımının yüzleşmenin sağlanması ve toplumlar arasında güven oluşması, objektif bir tarih anlatımının halklar arasında önyargıları kırması açısından çok gerekli olduğunu, yaşanmış tecrübelerin üst kuşaklar tarafından aile içinde aktarılmadığında veya sansürlenerek çok azı aktarıldığında geçmişteki yaşanmışlıklar hakkında doğru bilgi edinilmediğini ve tarihlerinin unutulmaya

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

10 Travmanın temsiliyeti üzerine yapılan bir çalışma için Bkz.: Gürpınar, 2016.

yüz tuttuğunu, sonuç olarak da cemaatlerinin kolektif belleğinde yer alan travma ve acıların içselleştirilmediğini düşünmektedirler. Bu bağlamda bellek aktarımının; alt kuşaklara kin ve öfke aşılanmadan, ailede çocuğun olumsuz anlamda etkilenmeyeceği bir yaşa geldiğinde (lise çağlarında) yapılması gerektiğine inanmaktadırlar. Her üç cemaatin mensupları, bir azınlık stratejisi olarak kimi durumlarda sessizliği/unutmayı, kimi durumlarda da anlatıyı/hatırlamayı seçmektedirler.[11]

Son dönemde bellek-sonrası (postmemory) üzerine yapılan çalışmalar,[12] belleğin hatırlamakla olduğu kadar unutmakla ve sessizlikte gizli olan şiddetle de ilintili olduğunu ileri sürmektedir (Neyzi, 2013:20). Geçmişle ilgili olarak üzerinde konuşulması yasak tabuların yarattığı şiddet, kendisini bireyin iç dünyasındaki gizlilik ve korku yoluyla göstermektedir. Anlatının ve sessizliğin kullanımındaki seçicilik, gündelik yaşam mücadelesini de kolaylaştırmaktadır. Bu bağlamda sessizlik (ve unutma), aynen anlatı (ve hatırlama) gibi bilinçli yapılmış bireysel bir eylem ve politik bir tercih olarak görülmelidir (a.e., s. 52).

İstanbul'un Rumları, Yahudileri ve Ermenileri, şahsen deneyimlememiş olsalar bile, ait oldukları dinî-etnik cemaatin kolektif belleğinde yer alan tarihsel travmaların dışında kalamamakta ve bu yükü taşımaktadırlar. Buna bağlı olarak Leyla Neyzi'nin de belirttiği gibi cemaat mensupları; çocuklarının, yaşadıkları topraklarda düşmanlık beslemeden ve kin gütmeden yaşamalarını sağlamak ve aile bireylerini korumak amacıyla onlara geçmişte yaşanmış olumsuz olayları çok sınırlı aktararak veya hiç aktarmayıp susmayı (unutmak değil) tercih ederek "dili sessizleştirmek"tedirler. Çeşitli korku ve çekinceler, aile içinde bile geçmişle ilgili deneyimlerin sessizleştirilmesiyle, aktarılmamasıyla sonuçlanabilmektedir. Neyzi'ye göre bütün bunlar, toplumun geçmişle ilişkisini bozmakta ve yaşam deneyimlerini yorumlama ve aktarma süreçlerini etkilerken içten bölünmüş, yoğun iç çatışmalar yaşayan özneler oluşturabilmektedir (2014). İstanbul'un üç azınlık cemaatinde de korku, ailelerin çocuklarına tecrübelerini aktarmamalarında önemli bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır. "Konular", can acıttığı ya da kafa karıştıracağı için özellikle bir kenara itilmekte ya da ağzı sıkı sıkı kapatılmaktadır (Canefe, 2007: 8).

11 Jenny Adkins'in belirttiği üzere milleti temsil eden siyasi otoritenin formu, anıları, neleri nasıl hatırladığının hangi yollarla çağrıldığı ile yakından ilgilidir. Adkins'e göre bellek, modern dünyayı oluşturan siyasi otoritenin üretimi ve yeniden üretiminde çok merkezi bir öneme sahiptir (2010).

12 "Post-bellek" kavramı (postmemory), "kuşak sonrası"nın (generation after) kişisel, kolektif ve kültürel travmalara hikâyeler, görüntüler ve büyüdükleri ortamdaki davranış kalıpları aracılığı ile sahip çıkması, bunları içselleştirmesidir. Post-bellek'in geçmişle ilişkisi, "hatırlamak" aracılığı yerine yaratıcı yatırımlar, projeler aracılığı ile gerçekleşmektedir (Hirsch. 2012: 3-5). Eileen Claveloux'a göre soykırımı yaşayanların soyundan gelenler, "sağ kalanların ardından kalanlar"dır (remains of the survivors) ve "kalanların" fotoğrafları da birer "soykırım anısı"dır (memorial). (Claveloux, Eileen: Hrant Dink Anısına Atölye Çalıştayı 2015, "Sanat, Siyaset ve Belleğin Ötesinde Osmanlı Ermenileri Soykırımı", 6-8 Kasım 2015).

Çalıştayı PDF'i İstanbulBilgi.edu.tr

Jenny Adkins'e göre travmatik olaylardan sonra bellek üzerinde bir mücadele yaşanır; bazı hatırlama yöntemleri unutma yolları olarak da görülebilir (2003: 16). Bugün İstanbul'daki Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin birinci ve ikinci kuşakları geçmişin acı deneyimleriyle, travmayla ilişkilerini "unutma", daha doğrusu "bastırma" üzerine kurmuşlardır. Bastırma[13] kavramı, burada travmatik olayların uzun süreli unutulmasını ifade etmektedir (Draaisma, 2012b: 159). Her üç cemaatin mensuplarıyla araştırma kapsamında yapılan görüşmelerde ortaya çıkan anlatılarda, mutlu bir bugünün, ancak şiddeti hatırlamamakla, dolayısıyla da geçmişi unutmakla/bastırmakla mümkün olduğu yaklaşımının hâkim olduğu görülmüştür. Görüşmeler sırasında aktarılan anılarda, Esra Özyürek'in tespit ettiği gibi, şiddetin hatırlanışı hem geçmişi hem de geleceği parçalamakta ve ikisinin arasındaki uyumu imkânsız hale getirmektedir (2012). Bu bağlamda her bir cemaatin ayrı ayrı kendi kolektif belleğini oluşturan ve aynı zamanda üç cemaatin de ortak belleklerinin merkezinde yer alan tarihsel travmatik olayların kuşaklararası aktarımında en çok dilin sessizleştirilerek "olaylar"ın üstünün kapatılması ve konuşulmaması, sansürlenerek aktarılması olmak üzere, çocukların anlamaması için yanlarında ebeveynlerin yabancı bir dil kullanması şeklinde benzer stratejiler izlenmektedir. Bu baş etme yöntemleri her bir cemaatte, "dilin sessizleştirilmesi", "gizli dil kullanımı" ve "sansür" yöntemleri ile belleğin aktarımında güvenlik stratejileri olarak işlev görmektedir.

İstanbul'un Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatlerinin hukuki statülerinde Osmanlı'nın *millet* sisteminin çözülmesi ile başlayan değişme, Lozan'da azınlık statüsü ile sonuçlandığında üç cemaati ortaklaştıran tek unsur, bu azınlık statüsü olmayacaktır. Türkiye Cumhuriyeti'nin etnik ve dinsel homojen bir ulus devlet olarak inşasında gayrimüslim azınlıkların yaşayacakları ortak travmalar, üç cemaatin kolektif belleği üzerinde de belirleyici olacaktır. Cumhuriyet'in inşasından özellikle 1980'lere kadar politik ve iktisadi süreçlerde yaşanan travmalar, her bir cemaatin seçilmiş travmalarının yanı sıra üç cemaat için bir azınlık kolektif belleği oluşturacaktır. Her üç cemaatin ortak travmaları olan Varlık Vergisi, Yirmi Kur'a Askerlik ve 6-7 Eylül Olayları ile biçimlenen bir azınlık kolektif belleğinin varlığı, görüşmelerde açıkça ortaya çıkmıştır.

- "Korku Dolu Yıllar..."

Benim babam ustaydı Büyükada'da, Koço Kalfa. Bize ufak geldi vergi, fukara insanlardık biz. Mangalı aldılar evden. (R, 65, K)

13 Bellekle ilgili çalışmalarda bastırma yerine gözlenmiş unutma, seçici unutma, bloke etme, bölmek, kovmak, gömmek, gizlemek gibi kavramlar da eş anlamlı olarak kullanılmaktadır.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://kanter.org

Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatlerinin, azınlık statüsüne geçiş ve ulus devletin kuruluş sürecindeki Türkleştirme politikaları nedeniyle yaşadıkları travmalar arasında en çok bilinen ve literatüre girmiş olan ortak travma 6-7 Eylül Olayları olmasına karşın üç cemaatin mensupları da en az onun kadar güçlü iki ayrı travmayı daha öncesinde yaşamışlardır. Yirmi Kur'a Askerlik uygulaması ve Varlık Vergisi, bu nedenle azınlık kolektif belleğini oluşturan ilk travmalar olarak düşünülebilir.

Yirmi Kur'a Askerlik uygulaması ile İkinci Dünya Savaşı'nın sürdüğü 1939 yılında gayrimüslimler, ellerine silah verilmeden ve askerlik üniforması giydirilmeden ama asker olarak çalışma kamplarında yol yapımı ve hizmet işlerinde çalıştırılmışlardır. Yirmi Kur'a Askerlik uygulaması azınlık kolektif belleğinde, 1942'de uygulamaya konulacak olan Varlık Vergisi'nden daha "onur kırıcı" olarak yer alacaktır. Varlık Vergisi'nin çok sert yöntemlerle uygulanmış olması ile birlikte, bu askere alma biçiminin Nazilerin toplama kamplarını çağrıştıran "azınlık kampları" şeklinde uygulanması, özellikle Yahudilerde ciddi bir travma yaratmış ve genel olarak azınlıkların kolektif belleğine burada 'güvenlikte olmadıkları' algısını yerleştirmiştir. Yirmi Kur'a Askerlik uygulamasının gerekçesi olarak gayrimüslimlerin, ülkenin 'güvenilmez unsurları' olarak görülmesinin yarattığı bu sosyal ve siyasi dışlanma, Yirmi Kur'a Askerlik sırasında yaşanan fiziksel zorluklardan daha çok güven duygusunun kaybı ile ilgili daha ağır bir travma olarak belleklere yerleşmiştir.

> 1923-1945 arası çok büyük eziyet çektik. Benim rahmetli dedem on iki ay askerlik yaptı geri döndü, Yirmi Kur'a'da sekiz ay daha yaptı, Konya'da. Askeri üniforma yok. Silahsız filan, çöpçü üniformalarıyla rezil bir askerlik. Bugüne kadar yapmış yapmamış herkes aynı kefeye kondu ama bak bütün azınlıklar aynı muameleyi gördü, haksızlık etmeyelim. "General Motors" ne demek biliyor musun? Gayrimüslim: GM (gülerek), kötü de olsa bir adalet vardı. (Y, 43, E)

> Babam bize anlatırdı. Çünkü kendisi gitmişti, Aşkale'ye değil Afyonkarahisar'a gitmişti.[14] 4 sene askerlik yapmış babam. "Eğer Stalingrad düşseydi oradan hiçbirimiz canlı çıkmayacaktık" derdi. Çünkü amele taburlarına götürmüşler. Sonra Almanlar kaybedince dağıttılar askerleri. Babaannem 2 sene, babaannemin gözleri görmezdi, ağladım diyordu. Babam 1914 doğumluydu. Ve babamın babası Birinci Dünya Harbi'nde, Diyarbakır'da vefat etmiş. Babamı da askere oraya yolluyorlar. İki sene gözlerim kurumadı derdi babaannem. (R, 63, K)

14 Varlık Vergisi'ni bir ay içinde ödeyemeyen mükelleflerin bedenen çalışmaları ve vergilerini çalışarak ödemeleri amacıyla çalışma yerlerine yollanmalarına başlanmıştı. 27 Ocak 1943'te 32 kişilik ilk kafile, Aşkale'ye doğru yola çıkarılmıştır. İstanbul defterdarı Faik Ökte'nin anılarına göre tüm ülke çapında kamplara alınan 2507 kişiden, hepsi İstanbullu olan 1229 kişi Aşkale ve Sivrihisar'a yollanmış; diğerleri ise Sirkeci'de bekleme süresince vergilerini ödedikleri için serbest bırakılmışlardır (1951: 158). Gönderilenler, İran-Trabzon transit yolunda kar temizlemiş, Erzurum-Sivas yolunda toprak kazıp taş kırmışlardır. Aşkale'de 21 kişi olumsuz koşullara dayanamayarak yaşamını yitirmiştir (Aktar, 2012: 150-151, Güven, 2012: 144).

© TÜBİTAK BDE Kütüphanesi

Yirmi Kur'a Askerlik uygulamasını kaldırtan Fevzi Çakmak, gayrimüslimlerin belleklerinde olumlu bir yer bırakırken Varlık Vergisi'ni koyan ve uygulayan İsmet İnönü ve Şükrü Saracoğlu ise olumsuz bir yere sahip olmuştur.

> 17 Kasım 1942, babam Aşkale'de. Aşağı yukarı bir buçuk sene kaldı orda. Mareşal Fevzi Çakmak kurtardı. (E, 84, K)

> Fevzi Çakmak engelledi birtakım şeyleri. Saraçoğlu, bir tane biri vardı... Şükrü Kaya, resmen esir muamelesi yapmışlar. Fevzi Çakmak gittikten sonra elbise dağıtılmış, bayrak verilmiş. (R, 61, E)

İstanbul'un gayrimüslim azınlıklarının kolektif belleklerinde yer eden ve kuşaklar arasında taşınacak olan bir diğer travma ise Varlık Vergisi'dir. Verginin uygulanmasında yaşanan maddi, duygusal ve bedensel zorluklar, endişe ve güvensizlik kadar İkinci Dünya Savaşı yıllarında ülkenin içinde bulunduğu ekonomik ve toplumsal dramatik durum da azınlıkların kolektif belleğinin ortak travmaları halinde günümüze yansımaktadır.

Varlık Vergisi'nin uygulanmasında vergisini ödeyemeyenlerin çalışma kamplarına gönderilmeleriyle yaşadıkları fiziksel zorluklar ve onur kırıcı uygulamalar kadar, geride kalan ailelerin çektikleri yoksulluk ve endişe de İstanbul'un gayrimüslim cemaatlerinin kolektif belleğinde yer eden deneyim ve aktarımlardır. 1942 yılında uygulamaya konulan Varlık Vergisi, gayrimüslimlerin kolektif belleğine babaları çalışma kampına gönderilen çocukların okul masraflarının karşılanamaması nedeniyle okulu bırakmak zorunda kaldıkları, annelerin evin geçimini sağlamak için hizmetçilik, bakıcılık işlerinde çalışmak zorunda kaldıkları acı anılar olarak yerleşmiştir. Ancak vergisini ödeyerek çalışma kampına gitmekten kurtulanlar için de bu kolektif bellek, azınlık olmak ile özdeşleşen ama aynı zamanda unutulması gerektiğine inanılan bir "haksızlığa uğrama"yı kodlamaktadır.[15]

> Babam tekstilciydi, ben de tekstilciyim. Dedem 45.000 lira para ödedi ve çok büyük bir paraydı. Vehbi Koç 30.000 lira ödemişti. Büyük paraydı nakit 45.000 lira. 50.000'e bir daire alıyordun, 1942 senesi. Aşkale'ye gitmekten kurtuldu. Çok kişi gitti Aşkale'ye. Biri anlatıyordu, içtima verdiği zaman çavuş "şu kadar at, şu kadar kürek, şu kadar kazma, şu kadar gayrimüslim teslim edilmiştir" diyormuş (acı ile gülerek). Hadi iyi şeylerden bahsedelim, bunlar unutulması gereken şeyler... İnsan tarihiyle yüzleşmeli ama çok da üstüne gitmenin anlamı yok... (R, 61, E)

Birçok gayrimüslimin iflas etmesine, hayat standartlarının alt üst olmasına, hatta ölümlerine sebep olan Varlık Vergisi uygulaması, adil olmayan, gayrimüslimler aleyhine ayrımcılık içeren, kendilerini kendi ülkelerinde "yabancı" gibi hissetme-

15 Varlık Vergisi, 15 Mayıs 1944'te 4530 sayılı kanunla hukuken ortadan kaldırılmıştır. Verginin kaldırılmasına kadar geçen sürede 315 milyon TL tahsil edilmiş, bu tutarın 280 milyon TL'si gayrimüslimler tarafından ödenmiştir (Ökte, 1951: 88-196).

lerine sebep olan bir uygulama olarak azınlık kolektif belleğine yerleşmiştir. Diğer yandan Varlık Vergisi'ni bire bir yaşamış olanların belleğinde, vatandaşı oldukları ülkede uğradıkları ayrımcılığın ve eşitsiz muamelenin yarattığı güvensizlik ve kırgınlık hâlâ tazeliğini korumaktadır. İleride üzerinde durulacağı gibi, yaşanan acı olayların aile içinde aktarılmamasına ve konuşulmamasına rağmen vergi makbuzları, ellerinden alınan evlerine asılan mühürler halen saklanmakta ve bunlar, yaşanan ağır travmanın simgesi olarak tutularak kolektif hafızadan tamamen silinmeleri engellenmek istenmektedir:

> Benim ailem ve eşimin ailesi Varlık Vergisi'nde çok kayba uğramışlar. Bende dokümanlar var, gösteririm sana. Benim babam ticaret yapıyordu. Eşimin ailesi terzi idi, eşim elektronikle uğraşıyordu, fabrikaları vardı. Terzi olan kayınpederim çok büyük paralar ödedi. Terzi derken o dönemler terzilik, kumaş ithal etme durumu da vardı. Kayıkçılara şimdiki fabrikasyon kıyafetleri dikerlerdi. Eşim kardeşiyle beraber Türkiye'deki ilk radyoyu imal ettiler. O zamanlar kalsaydı Arçelik'ten daha büyük firma olurdu. Sonra iflas... (R, 65, K)

> Bizim Varlık Vergisi... Babam damat gelmişti Üsküdar'daki eve, o evi mühürlediler, çıkarttılar dışarı bizimkileri. Eşyalar filan kapının önüne. Yabancıya gitmesin diye babamın babasına aldırttılar evi. Bilmiyorum kaç para ödediler. Sökülen mühür de duruyor bende. Demek istediğim, kendi evini tekrar satın alıyorsun, komik yani. (R, 67, E)

> Varlık Vergisi'nde halamın oğluna çok büyük bir fatura kesmişler. Oturdukları Moda'daki köşkü satmak zorunda kalmışlar Aşkale'ye gitmemek için. Baya fakirleşiyorlar o olaydan sonra. Düşünsene 50.000 geliri olan birine 250.000 vergi geliyor? Şairler, yazarlar, sanatçılar da öyle çok gidiyor buralardan. Gider mi kızım bunlar bellekten? (E, 68, K)

> Babam tarafındaysa vergiler... Geçenlerde sormuştum, amcamın gözü yaşardı ve anlatamadı; o yüzden soramadım daha fazla. Hâlâ makbuzlar varmış elinde. (Y, 55, E)

Varlık Vergisi, sadece varlıklı olan gayrimüslim ailelerden değil, her ailenin maddi gelirine göre bir vergi çıkartılarak alınmıştır. Bu nedenle gayrimüslimlerin kolektif belleğinde vergi, maddi bir travma olduğu kadar bir güven travması olarak da yer etmiştir.[16] Diğer yandan Varlık Vergisi sonrasında bir anda kaybettikleri hayat standartları yüzünden eğitim hayatlarına son vermek zorunda kalan çocukların bellekleri ve o dönemde üzüntüden öldüğüne inanılan ebeveynler de bu travma ile oluşan kolektif belleğin unsurlarından olacaktır.[17]

16 Varlık Vergisi uygulaması sırasında Müslüman kökenli olan emekçilere yönelik vergi matrahları hükümetin kararıyla bu parayı ödeyemeyecekleri gerekçesiyle kaldırılırken, gayrimüslim emekçilerden, sayıları 2300 civarındadır, bu para alınmıştır (Akar, 2015).

17 İstanbullu Rumların Evrensel Federasyonu Başkanı Prof. Nikolaos Uzunoğlu'na göre 1945-46 döneminde Varlık Vergisi'nin bir sonucu olarak gayrimüslim okulların öğrenci sayısında %20-30 azalma olmuştur (burada sadece Rum okulları kastedilmektedir). (Atina, 9 Kasım 2014'te yapılan görüşme).

1.750 lira gelmişti babama! 1.750 liraya İstanbul'u satın alırsın! Ben o yüzden üniversiteye gidemedim. Tıp Fakültesi'ne gideceğim anatomi kitabı 40 lira! Annem hüngür hüngür ağladı. Babam gidince Aşkale'ye annem bakıcılık yapmaya başladı, evimiz kira. Annem ağlamaya başladı "yavrum alamam" dedi. (E, 84, K)[18]

Benim babam ustaydı Büyükada'da, Koço Kalfa. Bize ufak geldi, fukara insanlardık biz. Mangalı aldılar evden. (R, 65, K)

Şu Varlık Vergisi geldi ve babam bundan mahvoldu. Hepsini kaybetti. 56 yaşında... Parası vardı fakat hepsi maldaydı. Çok zordu. Birdenbire yerde yattık. Bütün mobilyaları odaya koyup kitlediler odayı. Bütün şilteleri yere koyduk, öyle yatardık. Bu çok zor... 16 yaşlarındaydım ben. Ve lisemi okumadım. Babam çok çok üzüldü ve kanser oldu. 3 sene çekti. "Baban senin yüzünden değil, ama işleri bitti ve sizi yerde yatarken görmek onu çok üzdü ve hasta oldu" dediler bana. Annem piyanonun başına geçerdi, harika sesi vardı. Abim de piyano çalardı, biz de öğrendik. Ama bunlar, Varlık'tan sonra hepsi kalktı. Yirmi Kur'a askere aldılar, yalnız azınlıkları. Çok zor günlerdi kızım... (Y, 83, K)

Trajedi... Benim dedemin ölümüne sebep oldu. Benim dedem çok varlıklı birisiymiş, anne tarafım. Tanıyamadım gerçi, anlatırlardı. Dedem antikacıymış. Öyle bir vergi gelmiş ki evler, dükkânlar hepsini satmak zorunda kalmış. Aşkale'ye gitmemek için her şeyi satmış. Üzüntüden bir hafta içerisinde kalp krizinden ölüyor... Ananemler kalıyor burada, gitmemişler. Benim büyükbabamın ölümü Varlık Vergisi'ndendir. Babam o zaman ortaokulda. Babama da Varlık Vergisi geliyor! Vergi dairesine gidiyor "bakın ben talebeyim" diye, siliyorlar borcu. İsimden dolayı, gayrimüslim olunca koymuşlar vergiyi (sessizlik ve ardından gülüşmeler). O kâğıtları saklamamışlar, yakıp atmışlar kurtulmak için. Keşke saklasalardı tabii... (Y, 55, E)

Varlık Vergisi'nin uygulanma sürecinde herhangi bir standart belirlenmediği, devletin elinde vergiyi belirleyecek kazanç ve servet verilerinin olmadığı ve verginin, özellikle gayrimüslimlere yönelik uygulandığı yine bu kolektif bellek üzerinden günümüze taşınmaktadır. Bu bellek, Varlık Vergisi sırasında bazı semtlerdeki vergi memurlarının o semtin yerlisine, komşuluk ve dostluk ilişkilerinden dolayı daha iyi niyetli davranıp daha az vergi yazdıklarına dair örnekleri de günümüze taşımaktadır.

Varlık Vergisi'nde bir şeyler vermelerini istediler, halk verecek durumda değildi ki, yemeği zar zor buluyorduk. Babam kışın balığa gidiyordu ailesini ayakta tutabilsin diye. Mecbur ettikleri meblağ yüksek değildi. Bize göre büyüktü ama çok zarar görmedik. Bütün azınlıklar zarar gördü. Öyle bir vergi istediler ki veremeyenler Aşkale'ye gitti, ölenler oldu. Büyükada'da vergileri tespit edenler durumumuzu biliyordu, daha hakkaniyetli davrandılar. (R, 84, E)

18 İstanbul şehri özelinde Varlık Vergisi'ne tâbi tutulan gayrimüslimlerin mesleksel dağılımı için Bkz.: Aktar, 2015.

Evlerini, eşyalarını vergiyi ödeyebilmek için satışa çıkaran insanların belleğinden, elden çıkartmak zorunda kaldıkları porselen yemek takımından, büyük bir aidiyetle bağlı oldukları ve terk etmek zorunda kaldıkları evleri ve semtlerine kadar birçok şey halen çıkmamaktadır. Vergi uygulaması, devletin İstanbul'daki birçok azınlık mülküne el koymasına neden oldu. Bunun sonucunda da sadece şehrin ekonomisi değil, Amy Mills'in çalışmasında ayrıntılı bir şekilde gösterdiği gibi, aynı zamanda peyzajı da Türkleştirildi (2014: 103).

> Varlık Vergisi konulduğunda, dedemlerin üstüne ödeyemeyeceği tutar konmuş. Benim dedem de muhasebeciymiş, bir kısmını denkleştirmiş, bir miktar da açığı kalmış. Evde çok güzel bir porselen takımları varmış. Alt katlarında da gene Musevi ama varlıklı bir aile oturuyormuş. O kadına satmışlar ve yatırmışlar vergiyi. Sabah yatırmışlar akşam Varlık Vergisi affı çıkmış ve acayip üzülmüşler. Ondan sonra gel zaman git zaman ananem rahmetli, aşağı komşuya inip almak istemiş, parasını verip. Kadın vermemiş, artık benim oldu demiş! Ne zaman yemeğe çağırsa ananem gitmezmiş, "ben niye gidicem, kendi takımımda yemek mi yiycem" dermiş. Bu evde konuşulan bir konu değildi, kendi aramızda sohbet ettiğimiz bir konuydu. Evde konuşulmazdı bu olaylar. (Y, 50, K)

Vergi sonrasında ekonomik durumları bozulduğu için bazı Yahudi ailelerin İsrail'e göç etmesi de azınlıkların kolektif hafızalarına taşınan bir diğer travma bilgisidir.[19]

> Annem yirmi yaşındayken komple İsrail'e göç etmişler. Annem 1950 doğumlu, 70'te gitmişler. Hem ekonomik, biraz da benim dedem baya dindar, ikisinin birleşimi. Bir de çok ticaret yapıyorlarmış, Varlık Vergisi'nden etkilenmişler. Türkiye'yi kapatmak istemişler. Daha sonra döndüler İstanbul'a. (Y, 35, K)

Varlık Vergisi'ni ödeyemeyenlerin çalışma kamplarına gönderilmeleri, İstanbul'un gayrimüslim azınlıklarının kolektif belleklerinde bu vergi ile ilgili en güçlü anıları oluşturmaktadır.

> Varlık Vergisi'nde askere gidenler oldu bizden. Bizim müstakil evdi, en altta mutfak vardı. Yokuşun aşağısındaydı. Pandeli'nin karısı, ananemin annesi, mutfakta yemek yapıyor, dört sene sonra bir asker geliyor eğiliyor bakıyor ve ananem oğlunu tanımıyor. Sandviç yapmış torunlarından birine vermiş, "git şu askere ver aç galiba" diyor. Kendi oğlunu tanımamış. 4 sene... Ananem bunu anlatmıştı. (R, 35, E)

> Babamlar yaşamış Aşkale'yi. Dedem gitmiş. Hâlâ belgeleri durur. Benim babam öksüz kaldı on üç yaşında. Çünkü benim babanem onun ikinci karısıydı. Ve adam (dedesi) zengindi. Bursa'da ipekböceği fabrikası filan varmış. Bütün fabrika gitmiş. Eve gelmişler, babanem "beşiği zor kaçırdım" derdi. "Birkaç tane halıyla sakladık" derdi beşiği. Tamamen sıfırlanmışlar. Baktığın zaman bir anda sıfıra iniyorsun

19 1943-1944 arasında Türkiye'den Filistin'e 4.000 Yahudi vatandaşın göç etmesi ve 5.000 kadarının da hükümete göç talebiyle başvuruda bulunması, Varlık Vergisi'nin yarattığı travmanın etkisini göstermektedir (Benbassa, Rodrigue, 2010: 383).

iyiyim derken. Hitler zamanı ne olacağın belli değil! 1943'te mi? 1942'de, düşün... Orda toplama kampları var seni de Aşkale'ye yolluyorlar, şakası yok! O travmayı atlatamayan bir sürü insan var. (Y, 43, E)

Masallar, travmaların ve acıların hafifletilmiş bir şekilde ailenin yaşlıları tarafından alt kuşaklara aktarılmasında sıklıkla kullanılan bir bellek aktarım aracı olarak burada da karşımıza çıkmaktadır.

Yaşanmış olaylar... Ben Aşkale anılarını dedemden masal gibi dinlerdim. Ben çook sonraları bu olayların trajik boyutunun farkına vardım. Annemin babası, Arnavutluk göçmeni. O üç defa askerlik yaptı. Dedem şekerciydi. Vergi gelince Aşkale'ye gidiyor, bir de 20 Kur'a'ya gitmiş. Varlık Vergisi'nde Kuzguncuk'taki evi gitmiş. Karadeniz'in dağlarında, Aşkale'de yaptığı askerliği masal gibi anlatırdı. Anı olarak, yani işte "çok üşümüştük ayaklarımıza da çaputlar sarmıştık böyle yürüdük de hahahaha" diye anlatırdı. Ben sanki Aşkale'yi gözümle görmüş gibi olurdum. Karavanların içinde sütlaç yapılması... Dedem aşçı olduğu için ona mutfağı vermişler. Karadeniz taraflarında Zigana, Kop geçitlerini ben 3-4 yaşında dedemden öğrenmiştim. Bir kuşak telef oldu... Ben çok sonra anladım ne olduğunu. Ananem anlatmazdı. Onlar daha öfkeliydi. Bunlar on beşinde nişanlanmış insanlar. Bütün bu rezillikleri çocukluktan itibaren beraber yaşadılar. Bu olaylardan dolayı on beşinde tanıştılar, otuzunda filan evlenebildiler. Evler gitti, paralar gitti... Ananem anlatmazdı. Varlık'la zaten bir vurmuşlar, en büyük yarasıydı, evini kaybetmiş. Sıfırlandılar. Gene Moda'da yaşadı ama o Boğaz çocuğuydu, 90 küsur yaşında öldüğünde Kuzguncuk için "benim köyüm" derdi. Bahçesi, tavukları falan filan... "Evimizi de aldılar" diye öldü kadın. (R, 43, K)

- "Türkiye Tekin Bir Yer Olmaktan Çıkmıştır": Azınlıkların Kolektif Belleğinde 6-7 Eylül Travması

Güz Sancısı'nı[20] izlemedim, ne izliycem! Ben yaşadım zaten... (R, 69, K)

Birey, üzerinde etkisi çok yüksek olan bir olayı düşünürken, o olayla arasındaki zaman farkı önemsizleşir. Travmatik olaylar, anlık geri dönüşlerle (flashback) tekrar edilir. Douwe Draaisma'ya göre derin travmalar, daima şimdiki zamandan bir taş atımı mesafedeymiş gibi görünür (2012a: 60-65, 191). 6-7 Eylül 1955'te yaşananlar,[21] Draaisma'nın söz ettiği türden Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatlerinin

20 Yılmaz Karakoyunlu'nun aynı adlı romanından uyarlanmış, 2008 yapımı, 6-7 Eylül Olayları'nı konu alan film.

21 6-7 Eylül'de, Selanik'te Atatürk'ün evine yapılan bir saldırı bahane edilerek İstanbul'da iki gün boyunca gayrimüslimlerin ev ve iş yerlerine saldırılarda bulunulmuş ve yağmalama olayları gerçekleşmiştir. 6-7 Eylül 1955 günlerinde yaşanan bu saldırılardan önce Kıbrıs Türk'tür Derneği kurulmuştu. Türklük bilinci üzerinden halk, yavaş yavaş Kıbrıs sorununun tarafı haline getirilmeye başlanmıştı. Saldırılar Beyoğlu'ndan Beykoz, Kadıköy ve Adalar'a kadar uzanmıştır. Olaylar, İstanbul başta olmak üzere İzmir ve Ankara'da organize ve sistematik bir biçimde gerçekleşmiştir. Pek çok gayrimüslim vatandaş, evlerine astıkları Türk bayrakları sayesinde saldırılardan kurtulmuşlardır. Gece yarısından sonra İs-

kolektif belleğinin en baskın travmalarından biridir. Ancak üç cemaatin de belleğinde ortak yer eden bir travma olmasına rağmen Kıbrıs meselesinden dolayı özellikle İstanbul'daki Rumların hedef alınması sonucu, maddi ve manevi açıdan diğer iki cemaate göre daha fazla zarar gören Rumların belleğinde daha güçlü yer tutmaktadır. Görüşmecilerin *"çok çekingendik, çok buruktuk, çok konserveydik... her şeyimize çok dikkat etmeye başladık; konuşmalarımız, ilişkilerimiz..."*, *"ben 68 yaşındayım ve ben bunu beklemezdim, ben kırgınım"*, *"ben teyzeme sordum, bunları yaşayıp da nasıl nefret etmediniz?"* sözleri, Rum cemaati üyelerinin yaşadıkları haksızlık karşısında ihanete uğramış hissettiklerinin, büyük bir güven kaybına uğradıklarının, bu beklenmedik ve ağır travmadan ötürü iyice içine kapandıklarının ve kimliklerini uzun yıllar cemaat dışı alanlarda gizlemek zorunda kaldıklarının birer ifadesidir.

Rumların kolektif belleğinde 6-7 Eylül'ün nasıl yer ettiği, yapılan sözlü tarih görüşmeleri ve derinlemesine mülakatlara çarpıcı bir biçimde yansımıştır. Görüşmelerde, olaylar sırasında özellikle Rum evlerinin, dükkânlarının, ibadet yerlerinin ve mezarlıklarının hedef alındığı vurgulanmıştır. Mezarlıklara yapılan saldırı, görüşmecilerde en çok kızgınlık ve kırgınlık yaratan saldırı türü olmuştur. Nurdan Türker'in ifade ettiği gibi mezarlıklar; geçmişi, geçmiştekileri ve geçmişle ilgili duyguları çağrıştıran yerlerdir. Mezarlıklar, bu çağrışımsal yönü nedeniyle Rum cemaatinin kolektif kimliğine dair bir bellektir ve bu bağlamda, yapılan saldırılar da mezarla kurulan belleğe yöneliktir (2015: 243). Birçok görüşmeci, olaylar gerçekleşmeden bir-iki gün öncesinden, özellikle Rum evlerinin tebeşirle işaretlenmiş olduğunun altını çizerek 6-7 Eylül'ün planlı ve organize bir eylem olduğunu vurgulamışlardır.

"*Anı tümseği*" kavramını doğuran araştırmalar, ileri yaştaki erişkinlerin genç erişkinlik yıllarında olan olayları, bu gelişme yıllarından önce veya sonra olan olaylara göre daha ayrıntılı bir şekilde hatırladıklarını ortaya koymuştur (Boyer, Wertsch, 2012: 170). 6-7 Eylül'e ergenlik yıllarında tanıklık etmiş veya bire bir olayların bir parçası olan kişiler, sanki dün yaşamışlarcasına bir netlikte ve detayla zihinsel haritalarında sakladıkları, saldırıların sürdüğü iki günü, İstanbul'un farklı semtlerine referansla görüşmelerde aktarmışlardır. 6-7 Eylül'ün görsel belleği genelde İstiklâl Caddesi üzerindeki yağmanın, yerlere saçılmış malların ya da caddede park etmiş tankların görüntüleriyle belirlenmiştir. Görüşmeciler, anlatılarında sadece İstiklâl Caddesi'nde değil; Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin yaşadığı diğer semtlerde de 6-7 Eylül'ün nasıl yaşandığını ve ortak belleğe nasıl yerleştiğini yansıtmaktadır. Bu semtlerin her birinde benzer saldırıların yarattığı ortak korku, azınlıkların

tanbul ve İzmir'de sıkıyönetim ilan edilir. Olayların ardından 87 kişi tutuklanmıştır. Atatürk'ün evine yerleştirilen ses bombasının, Milli İstihbarat Teşkilatı (MİT)'te görevli olduğu söylenen Batı Trakyalı bir öğrenci tarafından Türk konsolosluğundaki bir görevliye verildiği ortaya çıkmıştır. Menderes ve Zorlu, Yassıada Mahkemesi'nde 6-7 Eylül olaylarını planlamaktan suçlu bulunmuşlardır.

kolektif belleklerinde mekânsal ayrıntıları ile yerleşmiştir. Gayrimüslim azınlıkların yaşadığı İstanbul semtleri olan Taksim, Gümüşsuyu, Beyoğlu, Galatasaray, Kuledibi, Kurtuluş, Feriköy, Eminönü-Sirkeci, Gedikpaşa, Samatya, Çengelköy, Haydarpaşa, Kalamış ve Adalar'da bu şiddetin nasıl farklı türlerde yaşandığı, bu kolektif bellek sayesinde günümüze aktarılmaktadır.

İlk olarak resimleri karıştırmaya başladım albümlerde, 6-7 Eylül'le ilgili albümün arkasından çıkartılmış, sıkıştırılmış fotoğraflar buldum albümde. Ananeme sorardım ne olmuş diye, hiçbir şekilde bana bir şey anlatılmadı. Eskisi gibi değil artık hiçbir şey gizli kalmıyor. Bu konularla ilgili kitaplar çıkmaya başladı, bizimkiler de yüzleşmeye başladı. 6-7 Eylül'le ilgili bir kitap okurken bir baktık, dedemin dükkânının fotoğrafını koymuşlar (Taksim'de). Teyzem "aaa bizim dükkân" dedi. Bir anda ağzından çıktı, o ana kadar ben bilmiyordum! "Bizim dükkânın yanında oyuncakçı vardı, biliyor musun... Dedenin köpeği talaşın içine saklandı, deden onu bulamayınca mahvoldu..." gibi hikâyelerle puzzle parçaları birleşmeye başladı. Duygu yüklü anılarla anlatıldı yaşananlar. Ne diyim... Cevahir'in orda evlerin camlarından ışık tutmuşlar mezarlıkları yağmalamak için, şimdi Starbucks var. Ben o Starbucks'a hayatta giremem mesela, içim çok fena olur. Ben teyzeme sordum, bunları yaşayıp da nasıl nefret etmediniz, diye. Hiçbir şey demedi. Ya, av tüfeğinle kapının arkasında saklanıp evinin yağmalanmasını beklemek nasıl bir şey acaba düşünsene? Dedem bu. Yani... Bunları kurguluyorsun ve hissedebiliyorsun. Olmaması gereken şeyler maalesef olmuş işte... (R, 38, K)

6-7 Eylül'de on yaşındaydım. Büyükada'da annemin dayısı vardı ona gittik, onun da fırını vardı. Karısı da çok misafirsever bir kadındı. O akşam da Ada'dan iniyoruz, Express vapuru vardı, öbür vapurlar bir buçuk saatte gidiyor bu bir saatte gidiyor. Neyse... Karaköy'e yanaşıyor vapur, bam bum bam bum... Hiç unutmayacağım, "galiba Ruslar geldi" dedi babam. Savaş hali gibiydi. Baklavacı mı vardı neydi, onu paramparça ettiler. O kadar geniş değildi yollar o zaman. Vapurun içinde tanıdık sen de gel sen de gel, peşimizde hanımları yaşlıları kaptık. Bindik tramvaya Dolmabahçe'de indik. Bir tane çatlak vardı, "Kıbrıs Türk" diye elinde bayrakla dolanıyordu. Hiçbir şey anlamadık tabii. O Dolmabahçe'nin merdivenlerini şaşkınlıkla tınk tınk tınk çıkıyorduk. Alman Konsolosluğu'nun önüne geldik, "yasak meydana çıkamazsınız" dediler. E ne yapacağız? dedik. Camlar, çerçeveler aşağı indiriliyordu. Karşıda muhtelif yerlerde yangınlar, kiliseler yanıyordu. Ama bilmiyoruz ki... Neyse... Sabahladık orda, sabahleyin açıldı yol eve geldik. Benim babamın Taksim'de dükkânı olduğu için Vahide Hanım bize geldi, "Al çocuklarını bana gel" dedi. "Galiba bu akşam Rumlarla ilgili kötü şeyler olacak" dedi. Birçok eve girdiler ama bütün evlere gireceklerdi istisnasız. Babam dedi ki "yok Vahide Hanımcım çok teşekkür ederim ama evimde kalacağım." O gece örfi idare ilan edildi. Bu arada dükkâna gitti babam. Avcıydı. Dükkân büyük zarar gördü. Şu anda belgeleri göstermiyim. Dükkâna bakacağına köpeğin peşine düştü. Köpek de fırının içine girmiş. Ve epilepsi oldu o olaydan sonra, vermek zorunda kaldı babam. Yanımızda da oyuncakçı Ferdinand vardı. O zamanda oyuncaklar hep Avrupa'dan gelirdi. "Güz Sancısı"nı izlemedim. ne izliycem. Ben yaşadım zaten. (R, 69, K)

1955 yılında ben 10 yaşındaydım. Korkunç bir olaydı. Bildiğin gibi değil. Bizim aşağıdaki kapımız (Kuledibi) demirdi. Bizde de tesadüfen sekiz bayrak vardı. Aşağıda cadde tarafındaki dükkânlarda Yahudiler vardı, bir tanesi de babamın kuzeniydi, peynircıydı. Devamlı ona bayrak indirdiler, ama ufak ama büyük. Bayrağı gören fisst kaçıyordu. Bayrağı olmayan bir kolonyacıyı mahvettiler. Sabah sokağa çıktığımızda, mezeci Anastas, şahane makinaları vardı salam kesme peynir kesme makinaları, hepsi sokaklarda bam bum bam bum. Salam sosisler sokaklarda, sonra adam bir daha açtı. Demek ki çok varlıklı bir adamdı. Garibim bir Rum berber vardı, adamı mahvettiler. Ne kadar usturası, fırçası varsa yerle bir ettiler. Bir daha da adam iflah olmadı. Aşağıda meyhaneci vardı, o da tekrar kurdu. Büyük Hendek Caddesi'nde baya olaylar oldu. Tünel'e çıkarken solda piyanocu vardı. Rum'du. Beyoğlu komple duman. Biz de çocuğuz, ne buluruz diye sokaklardaydık. Bir pudra kutusuyla eve gelince annemden bir sopa yedik... 10 yaşındaydım. Hiç korkmadım, bıçkındık kızım be, feleğin çemberinden çocukluktan geçmişiz. Balat'ta Rumlara büyük zayiatlar verdiler, tecavüzler filan... Buzdolap ithalatçısı vardı Bankalar Caddesi'nde, Frangoli, sonra bütün parasını aldı gitti burdan zaten. Benim babam işportacıydı ya akşamları dükkânın önündeki tezgâhları içeri koyarlardı, kılına bile dokunmadılar. Oradaki esnaf çok sahiplenmiş. Ama bak ben annemin diş tıkırtılarını hâlâ hatırlıyorum o geceden... Bizim de evimiz balkonluydu. En sonunda baktık cipler başladı geçmeye. Arkasından da toplar. Daha sonra bir baktık şırakkk süngülü askerler. Hepsinde de ateş emri vardı ama atı alan Üsküdar'ı geçti. Duman ettiler İstanbul'u, Türkiye'ye de büyük leke sürdüler. Zaten 6-7 Eylül'den sonra iş bitti. Tamamen mozaik bir şehirdi, ondan sonra işin çivisi çıktı. 64'te Yunan tebaalıların gitmesi işi bitirdi, o mozaik dağıldı. Bu bize çok pahalıya patladı. Ne sanayisel kalkınması gerçekleşti uzun seneler... Fakirleşti Türkiye. Ticaretin kilidini tutanlar, başladılar burayı terk etmeye. Yahudi'nin, Rum'un, Ermeni'nin elindeki sanayi ilerlemesi durdu. Türkiye başladı fakirleşmeye. (Y, 53, E)

Biz mesela Mayıs'ta indik Ada'ya, Eylül'de de 6-7 Eylül Olayları oldu. Babam benim Edebiyat Fakültesi mezunuydu ve yedek subaylık yaptı. Bizim gardıropta babamın subay elbisesi duruyordu. Niye söylüyorum bunu çünkü başladılar kırmaya indirmeye, evdeydik akşam yedi civarıydı (Beyoğlu). Bazı evlere girdiler. Balkonlardan çamaşır makinaları, buzdolapları atılıyordu... O zaman millet stokluyordu zeytinyağları, tenekelerle aşağı atıyorlardı. Mağazalardan çıkardıkları top kumaşları itfaiye araçlarının arkasında sürüklüyorlardı. Babam da diyor ki anneme "balkonda niye oturuyorsun zaten siyah giyiyorsun siyahla da belli oluyor gayrimüslim olduğun." Matem zamanı siyah giyilir ya kırk gün ya da bir sene, tam kardeşimi kaybettiğimiz seneydi. Annem "ne oluyor" dedi, "geliyorlar" dedi babam. Hiç kimse ne olduğunun farkında değildi. Kimse haber vermedi bize. Ondan sonra, ben korkudan, dokuz yaşındayım tuvalete gidiyordum devamlı. Epey kırdılar. Eski evler bunlar, evin girişinde portmanto vardı. Oraya yedek subay kıyafetini astı anlasınlar diye babam. Buna rağmen camı kırıp kasap bıçağı attılar içeri. O gece sabahladık tabii, hiç uyuma yok. Ertesi gün sıkıyönetim ilan edildi. Babamın müdür olduğu ilkokula gittik, baktık hiçbir şey kalmamış. Kitaplar filan hepsi yakılmış. Oradan kiliseye gidelim dedik, girilecek gibi değildi. Rahip öldürmeleri Samatya, Edirnekapı'da oldu, bazısı iki bazısı üç diyor. Bunu bilemiyoruz. Ben dokuz yaşındaydım çok net hatırlamıyorum. Birbirimize soruyoruz, o zaman telefon da yok. Gördükçe konuşuyorduk. Büyükada kurtardı yine, bazı Türk komşular korudu. Zapyon Lisesi'ne girdiler, kurucusu vardı Zaas, onun büstlerini kırdılar. Her şey harap... Buna rağmen

cemaat olarak kolay toparlandık. Kırgınlık ve korku... Başladık düşünmeye, yurtdışına çıkmaya o zaman Yunanistan'ın durumu da pek iyi değildi, harptan çıktı filan... Sonra kaldık. (R, 67, E)

1955'te büyük teyzemin enişteyle birlikte 6 Eylül'de daha bir haftalık olan dükkânları yerle bir olmuş, Beyoğlu'nda. Top top kumaşlar... Sonrasında bak geçenlerde annem anlattı, dikiş makinası yamuktu ben hatırlıyorum meğer kırılan makinayı yerlerden toplamışlar. Sonra sıfırdan başladılar. O hafta teyzem bir hafta uyumuş sadece. Büyük şok. Kafesteki kuşlarını öldürmüşler, büyük travma. Bu aşamadan sonra kinlenmenin ne yararı var ki... Öfke var tabii, kızıyorsun, çok üzülüyorsun, senin yanındaki komşun seni nasıl kırabilir? Kuzguncuk'ta fıstık ağacından aşağı inerken... Komşusu kurtarmış ananemi "Madam Eleni bayrak as" diye. Ama çok saldıran da olmuş. Kilise perişan olmuş. (R, 40, K)

Sabuncakis'in önünde durak var, oradan tramvaya binicem eve gidicem, saat sekiz buçuk filan. Tam anlamıyoruz da ne olduğunu. Eve gidince babam kızdı geç geldim diye. Tramvayın içinde Rumca konuşan vardı, arkadan bir adam "hâlâ aklınız başınıza gelmedi, hâlâ Rumca konuşuyorsunuz" dedi. Beyoğlu'nda olağanüstü bir kalabalık vardı. Akşam patlak verdi olaylar. Dolapdere kısmından patırtılar. Sabah bir dışarı çıktık taşı göremedik yerde, yerde taş yoktu. Nasıl hazırlanmışlar... Bir hazırlık vardı kesin, demir kepengi nasıl kesersin? Arabalar ters dönmüş, buzdolapları sokaklarda paramparça... Lion mağazası olduğu gibi Avrupa, hepsi sokaklarda... Çalınanlar çalınmış. Ama bak Beyoğlu'nda çok büyük kuyumcular vardı, bir tane altın göremedik sokaklarda! Onlar ceplere girdi, alabildiklerini aldılar. Asfalt yoktu kızım, taş yoktu sokaklarda... Ama Ortaköy'de gayrimüslim kalmadı, hepsi kaçtı. (E, 82, K)

6-7 Eylül gecesinden sonra Rum cemaati Türkiye'den ayrılmaya kalktı, bilhassa zenginler fakat benim elimde istatistikler var, öğrenci. Öğrenci sayısı azalmadı, bilakis yükseldi. Çünkü bu sefer şey vardı, lise mezunları yedek subay oluyordu. Böyle izah ediyorum. Nedir esas mesele, Eylül'den sonra ayrılmaya karar verenler çok oldu, hâlbuki bu gidiş durduruldu, nasıl? Bir, Türkiye'nin tazminat yoluna gidişi ve sonuç itibariyle edindiğim bilgilere dayanarak söylüyorum yüzde otuz kadar bir tazminat verildi bilhassa okullara. Okullara, kiliselere büyük ziyan oldu. Ve bizim hükümete karşı olan itimadımızı arttıran bu yapılan tazminat ve tespit ettikleri heyetlerde de Rumlar vardı. Çok mühimdir. Yalnız hükümet değil, aynı zamanda Yunan hükümeti bilhassa Patrikhane rol oynadı. Bu üç kuvvetin desteği ile o gidiş önlendi. Esas Rum cemaatinin "yıpranmasına" sebep olan 64'teki hudut harici edilen Yunan uyruklulardı. (R, 82, E)

İstatistiklerden göreceğimiz gibi 1955'li yıllarda Rum okullarında 5.200'e yakın öğrenci vardı. Bu maalesef Atatürk'ün evi bombaladılar sahte iddiasıyla, kimin bombaladığı sonra belli oldu ve maalesef bu kişi de vali oldu ve ödüllendirildi, bu gelişme bütün azınlıkları etkilediği gibi özellikle Ermeni ve Rum... Bütün evler ve dükkânlar yıkıldı. Rumların ekonomisine darbe vurulmak istendi fakat fazla başarılı olamadılar. Akabinde mesela Zoğrafyon Lisesi öğrencilerinin sayısında artış oldu. 720'ye vardı 1961-1962 yılında. Okul ihtiyaca cevap vermediği için 3 ay içinde bir kat çıkılıyor, 1963-1964'te Yunan uyruklu vatandaşların sınır dışı geri gönderilmesi nedeniyle tüm okullardaki öğrenci sayısı 1.400 kadar azaldı. Bunu çok romantik bir şekilde *Bir Tutam Baharat* filminde anlatır. (R, 54, E)

6-7 Eylül'ü gayet iyi hatırlıyorum. Feriköy'de oturuyorduk. Bizim oturduğumuz evin ev sahibi bir Ermeni, orda Cihan Eczanesi vardı. O sokağın sağ köşesi, sol köşede de *Agos* gazetesinin yeri. Sivaslı bir Ermeni'ydi ev sahibi. Sanırım salı günüydü. Babam akşam eve geldi, hava daha kararmamıştı. Gel dedi kirayı verelim. Babamla Feriköy'e yayan olarak gittik. Dönerken Şişli'de özel arabalar bağırarak, slogan atarak bayraklarla Taksim'e doğru gidiyor. Anlayamadık. Babam dedi hemen evimize gidelim. Saat sekiz civarında, o zamanda evimizin arka tarafında oldukça geniş bir teras vardı, yazın orda yemek yerdik. O evin içinde ceviz ağacı vardı. Kırılan camların sesi geldi. Tam arkamızda Ermeni ortaokulu vardı. Okulun camlarını kırıyorlardı. Herhalde kaçmak için yatağa gittim. Gerisini hatırlamıyorum. Sonra anlattılar, Kurtuluş tarafında kiliseyi yakmışlar, her yerde alevler... Ertesi gün dışarı çıkmadık. Evde ne konuşulduğunu hatırlamıyorum çok. Babam galiba çıktı dışarı. Feriköy pastacısı vardı, orda da tahribat olmuştu. Babamın çalıştığı dükkân Tünel'deydi. Santa Maria Kilisesi vardı, babamın dükkânı onun sırasındaydı. O dükkâna pek hatırlayamıyorum ne olduğunu. Bütün yollar, bakkallardan alınan patates çuvalları yerlere serilmişti. Keskin bir rakı kokusu vardı. Zeytinyağları hep yolları kaygan yapmıştı. Tramvaya bindik Pangaltı'dan. Galatasaray'a kadar yürüdük. Buzdolapları, çamaşır makinaları hep sokaklardaydı. Bir de kumaşlar açılmış böyle... Sergiadis'in kitapevi vardı Tünel'de. Bizim okul kitapları orda satılırdı. Onun önünde de otobüs durağı vardı ve kapalıydı üstü. Sağanak yağmur yağıyor. O camın üstünde ufak bir kitap. Babam onu aldı bana. Fransızca-Almanca bir lügat. Hâlâ saklıyorum. Sırılsıklamdı, aldım ve sakladım. Çok çekingendik, çok buruktuk, çok konserveydik... Her şeyimize çok dikkat etmeye başladık; konuşmalarımız, ilişkilerimiz... (R, 72, E)

55 olayları çok iyi tertiplenmiş, bir gün öncesinden bütün listeler verilmiş, yapanların hepsi İstanbul dışından gelmişler. Pandeli dedem yaşamış 55'i. İstanbul lokantasıymış, ismi sonra Pandeli olmuş. 1955 senesinde dedem 68 yaşındaydı. İstanbul lokantası, Zindankapı dediğimiz Galata Köprüsü'nün sağ tarafında, otobüslerin hareket ettiği bölgeydi. O zaman dükkânı kırdıklarında, mahvettiler dükkânı, ama evi değil. Bir subay korumuş bizim evi. Ama dükkân yerle bir. Dede herkese küstü. O zaman zararın neresinden dönsek diye bakıyorlar. Pandeli'nin fotoğrafları çekilmiş zarar tespit için. Ne olduysa... bu devlet büyüklerinden bir tanesi Pandeli'ye gidiyor. Eve geliyor, "olan oldu tamam bir yanlışlıktı" diyor, dedem "ben 68 yaşındayım ve ben bunu beklemezdim, ben kırgınım" diyor. O zamanki İstanbul Valisi'ne (Fahrettin Kerim Gökay) anlatıyorlar olayı. Olay korkutmak amacıyla başladı, sonra kontrolden çıktı. Menderes "Pandeli tekrar açılacak, bütün masraflarını karşılayacağız" demiş. Dedem kabul etmemiş. Dedem "ancak oğlum başında durursa kabul ederim" demiş. (R, 35, K)

Aya Konstantin Kilisesi'ne girdiler, bizim evin tam karşısında, Yedikule'de. Bir bidon benzin aldılar ve döktüler. Yedikule'de korkunç bir şeydi. Roma yanıyor! Kiliseleri yaktılar. Despotların mezarlarını açtılar... mermerleri açtılar... afedersin ne arıyorsun mezarda? Neler yaptılar... Benim bunları gözüm gördüğü zaman 17 yaşında delikanlıydım, ondan sonra askere gittim. Bir gün evvel de Rumların evini tebeşirle işaretlemişlerdi. İkinci gün tabii patladı bu iş. Jiplerle, kamyonetlerle çapulcular çarıklarla, Bulgarlar geldi. Valla diken diken oluyor vücudum hâlâ... Dilim korkudan yapışmıştı, tüküremiyordum. İndikleri zaman Aya Konstantin Kilisesi'ne girdiler, bizim evin tam karşısında. Bir bidon benzin aldılar ve döktüler. Biz de gençtik o kalabalığın içinde, girdik içeri. Hüviyet de soruyorlardı. P. B. yazdığı için ismi

çıkartamıyorlardı. Başladı yanmaya ev, çatı düşecek, nasıl kurtulucaz? Kız kardeşim de aynı zamanda sezaryenle evde yatıyor, doğum yaptı, evde yatıyordu. Bizi Süleyman Beyler (komşusu) kurtardı. On ikiden sonra örfi idare, ama duman ettiler zaten. Menderes'in kabahati. Menderes sebep oldu, engelleyebilirdi. İstanbul bitti, yandı. Ne ararsan var yerlerde. Ondan sonra her taraf yandı, bitti. Çapulcular abimin evine girdiler, evinde ne varsa ne yoksa hepsini kırdılar. Antika şeyler... ayakkabıları çıkardılar, yeni ayakkabı giydiler. Derken kızım, yanıyor... şimdi ne yapıcaz dedik? Babanem 85 yaşında, kız kardeşim yatakta. Kıvılcım sıçrasa ev de yanacak. Allah'tan Mehmet (komşusu) hemen geldi, üsteğmendi, herkesi toparladık ve kalas koyduk kapılara. Harp gibiydi, bak diken diken oluyor vücudum. Kalasları koyuyoruz, bunlar 10 kişi filan. Biz şalteri indirdik, simsiyah oldu içerisi. Dediler ablalarınıza kötülük yapacaklar. Ama nasıl çapulcuuu... fazla uzatırsam romandır bu. Yukarda da ikonalar vardı, 8 odalı evlerdi. Eski ikonalar vardı. Kandili de yakardı annem. Bir kapıdan giriyorlar, bahçeden dönüp arka kapıdan çıkıyorlardı. Daha evvelinde, ablam çıkıyor eniştemle, bunlar (çapulcular) kamyonla iniyorlar. Bulgar muhacirleri vardı "şerefsizler, bize neler yaptınız gâvurlar, hepinizi kesicez" diyorlardı. Ablam, Türk bayrağını aldı koydu "gel ulan vur delikanlıysan" dedi. Kapıştık, birer yumruk biz de yedik. Ucuz kurtulduk. Ablam, "Türkler bu hareketleri yapmaz" dedi. Eniştemi de perişan ettiler, 20 kişi saldırdı bize. (R, 67, E)

6-7 Eylül'de bizi bir aile kurtarmıştı. Kiliseden çanı indirip denize atmışlardı (Çengelköy). Bizim evin bahçesine gelinceye kadar iki büyük oğlan evin bahçesinin kapısında duruyorlar, bir tanesinde silah da vardı. Kimsenin girmesine bahçenin müsaade etmemişler. Bizim ev kiliseye 15 dakika yürüyüş mesafesindeydi. Hangi ev Rum olduğu hepsi biliniyordu, teker teker adresleriyle. "Biz girelim sadece eşyalarını kırıcaz demişler", büyük abi silahla korkutup kaçırtmış bunları. Bizim eve böylece girmediler. Biz evin içinde beş buçuk atıyorduk. Ertesi günü ortaya çıkınca olaylar, babamın bir arkadaşının, Yorgo Bey, evine girmişler kayınvalideyi darp etmişler, 80 yaşında kadın. Daha birçok tanıdığın evlerine girmişler, evleri darmaduman etmişler. Hangi evlere girileceği belliydi. O zamanlar söylenene göre Kuleli Askeri Lisesi'nin subayları da bu olaylara katılmış. Gece yarısı örfi idare ilan edilince okullarına dönüp üniformalarını giyip bu sefer olayları durdurmaya çalışmışlar. Bu olaylar iki gün sürdü. 7 Eylül'de askeri yönetime rağmen olaylar olmuş. İkinci geceyi de biz Beylerbeyi'nde yaşayan babamın arkadaşı Necip Bey'in evinde geçirdik. Salonda bize yer yatağı hazırlandı. Annem, ben, babam yan yana yattık. Necip Bey babamı uyarmış önceden. İki-üç gün sonra babamın dükkâna gittik, mahallede kaç tane dükkânı varsa hepsi pertti. Hükümet tanzim edeceğine dair şey yaptı, o yüzden de çok fazla giden olmadı. Göçü geciktirdi bu hareket. Ama pek çok kişi güvenini kaybetti Türkiye'ye. Fırsatını bulunca göç etmek için planlar kurmaya başladı. O devirde Amerika'ya gidenler de oldu, bir-iki sene içinde. Burada hiçbir şeyimiz kalmadı filan, tamam bir tazminat alalım gidelim diyen çok oldu. O tarihten sonra pek çok kişinin kafasında burası tekin yer olmaktan çıktı. (R, 63, E)

Bir Ali vardı o koşa koşa bize geldi. "Çocukları topla usta geliyorlar" dedi, babam da "benim evime kimse giremez" dedi. "Ben dört sene askerlik yaptım, ben Türklerden Türk'üm" dedi. Geldikleri gibi, salı akşamı oldu bu, her salı akşamı bir Yunan tiyatrosu geliyordu, şimdiki Yıldızlar Belediye Gazinosu'nda (Büyükada). Köşede dükkânlar vardır ya (Büyükada İskele'de), her salı akşamı babam bizi alırdı, tiyatro seyretmeye götürürdü. Salı hazırlandık erkenden, ne giyecez diye. Geldi Olga (arka-

daşı), "Barba Koço ("barba" Rumca dede demek) inmeyin aşağıya büyük bir patırtı var" dedi. Ormanın önünde ekspres gazete koydular, bütün Rumlara küfrediyorlar dedi. Babam "ne olucak ya" dedi. Neyse biz giyindik, N. (kardeşi) olsa olsa 8-9 yaşındaydı. Çirozdu, beyaz bir don simsiyah yanmış, annem giydirdi şortları, gidiyoruz ama yol uzadı sanki. Sopalarla çıkan adamları görüyoruz.
Eşi: Karşıdan geliyorlardı motorlarla. Milli serveti yıktılar. O zaman buzdolabı yoktu Türkiye'de.
Tam saat kulesine geldik. Bir Mustafa vardı, onun fırını vardı, geldi babamın yanına, "kalfa yıkıyorlar tiyatroyu, bu akşam çok kötü, al çocukları eve git" dedi. Babam ilerledi baktı, hakikaten felaket durum var, arabaya bindik ama araba ilerlemiyor. Eve geldik, babanem de halamla evdeydi. Halam 102 yaşında öldü. Babam "Angelici yıkıyorlar" dedi. Telli radyomuz vardı, ordan dinlerdik, Pier marka. Mimarımızın evini yapınca adam babama hediye etmişti. Babam da "üç sene çalıştım bu radyoyu aldım, ölürsem de atmayacaksınız" derdi. Halam ordan (radyodan) işitmiş haberleri. Bu odada iki divan vardı, ben kardeşimle yatıyorum, babanem tek kişilikte yatıyor. Burada (işaret ediyor) annem babam, küçük odada da halam yatıyor. Bir patırtı bir gürültü... Hava o kadar açıktı ki İstanbul'daki yangını görüyorsun. "Ben gidiyorum Vasi Beylere baba" dedim. Vasi Bey Ankara'daydı, bir evlatlıkları vardı Fatma Hanım. Ve tembih ederdi Fatma Hanım'a, 12'den sonra kimseye kapı açmayacaksın derdi. Ve açmadı kadın kapıyı, ben de geri döndüm. Çok iyi bir kadın ama haberi yoktu heralde olaylardan. Bu sefer geliyor Ali, "al çocukları git" dedi. Ali, Niko'yu sırtına aldı, sonra babanemi aldı sırtına, babanem de 86 yaşında, Salih Beylerin hizmetçi odasına koydu hepimizi. Ne para ne bir şey... Evi kapattık çıktık, canımızı kurtarmak için. Hepimiz sırayla tuvalete girip çıkıyoruz korkudan. Salih Bey nur içinde yatsın elinde de iki silah. Babam "gidecez gidecez" diye söylenmeye başladı. Babam alırdı kömürünü sıralardı kış için, iki tane büyük bidonda gaz. O tahtaların kömürlerin üstüne gazı döktüler ve cam pencereler kapıları taşlarla yıktılar evi. Biz olsak ölmüştük. Tam yangın koyacaklar Salih Bey balkona çıktı "yangın çıkartırsanız vururum sizi" dedi ve o sırada örfi idare... Bütün bu yollar beyaz askerlerle doldu. Arıyoruz heyecandan bayrakları bulamıyoruz, bu sefer zavallı halam... Musevi bir eczane vardı, İş Bankası'nın yanında iskelede, ayakkabıdan tut çorap don külot kumaş her şey vardı; hemen halam kırmızı beyaz keten aldı, ama bayrağı da dikkatli dikmek lazım. Halamla ikimiz eller titreye titreye diktik. Bir de kusursuz olması lazım. Ada'nın halkı gösteriyordu evleri. Façyo Restaurant ve bizim ev zarar gördü. Başka Rum evi zarar görmedi. (R, 65, K)

Kişisel deneyim ve kolektif bellek ile biriktirilen anıların aktarıldığı yukarıdaki anlatılarda bazı ortak noktalar özellikle dikkati çekmektedir. Birincisi; birçok gayrimüslim, evlerine Türk bayrağı asarak, evde bayrak bulamadıkları zaman ise kırmızı-beyaz kumaşları birleştirip bayrak dikerek saldırılardan zarar görmeden kurtulmaya çalışmışlardır. Bayrak, burada "yapışkan gösterge"dir. *Bizden* yani *öteki* değil'in göstergesi konumundadır (Ahmed, 2004: 97). Bayrak göstergesi, "birliktelik" anlayışını sergilemektedir. Evlere Türk bayrağı asılması yoluyla evler, ulusun sembolik alanı haline getirilerek *öteki* olmaktan kurtarılmaya çalışılmaktadır. 6-7 Eylül'de üç cemaatin kolektif belleğine yerleşen bir diğer ortak hissediş ise saldırganların önüne siper olan, apartmanın önüne Türk bayrağı asan veya kom-

şularını evlerinde saklayan "*kurtarıcı Türk komşu*" ile ilgilidir. Ancak bu kurtarıcı komşuların, tanıdıkları gayrimüslim komşularını korurken tanımadıklarını ise *öteki* olarak düşmanlaştırmaları da aynı kolektif hafızada yer etmiştir. Theodor W. Adorno'nun belirttiği gibi önyargılı öznenin zihniyetinin, iç grupla dış grup arasındaki katı karşıtlık çerçevesinde düşünmeyle belirlendiği saptanmıştır. Bu klişede bu ikilik, dış grupların kendilerine ya da en azından belli bir dış gruba yansıtılır. "İki tür" klişesi, önyargılı kişinin kendi içindeki karşıt eğilimler arasında kurulan bir uzlaşma olarak görülmelidir (2011: 28, 51). Bu durumda "iyi" dış grup üyeleri, öznenin kişisel olarak tanıdığı insanlar; "kötü"lerse daha büyük bir toplumsal mesafede bulunan insanlardır. 6-7 Eylül'ün kolektif hafızada yerleştirdiği bir diğer olgu ise Türkiye'nin dış politikasında gayrimüslim azınlıkların rehine gibi araçsallaştırabileceğidir. Bir görüşmeci *"Kıbrıs'taki Rum yapıyor, Türkiye'deki Rum'un ne kabahati var?"* sözleri ile Türkiye'nin dış politikasını iç politikada araçsallaştırması sonucu gayrimüslimlerin kendi ülkelerinde kendilerini "rehine" gibi hissettiklerine işaret etmektedir.

Yukarıdaki anlatılan anılarda görüldüğü gibi Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatlerinin kolektif belleğinde 6-7 Eylül Olayları ile ilgili olarak öne çıkan yerleşik duygu da ortaktır. Olaylar üç cemaat için de kırgınlık, güvensizlik, korku ve dış politikada koz olarak kullanılabilme ihtimalini kolektif belleğe yerleştirmiştir. 1955'ten sonra özellikle Rum cemaati, daha kendi içine kapalı, çekingen ve buruk bir toplum haline gelmiştir.

Bu yağmalama ve saldırılarla sadece gayrimüslimler ve onların evleri, işyerleri değil, gayrimüslimlerin kent mekânındaki izleri, geçmişleri, kutsalları da silinmek istenmiştir. Olayların akabinde güvenlik sebebiyle kent mekânında parçalanma yaşanmıştır. Şehrin Ortaköy, Yeşilköy, Kadıköy, Çengelköy, Beykoz, Samatya gibi belli semtlerinden gayrimüslimlerin toplu halde yaşadığı şehir içine doğru, Kurtuluş, Şişli, Feriköy gibi, göçler yoğunlaşmıştır.[22] Buna karşın 6-7 Eylül 1955'ten sonra yurtdışına, 1964 zorunlu göçünde olduğu gibi toplu bir göç gerçekleşmemiştir. Rum liselerinde uzun yıllar müdürlük yapmış iki erkek görüşmeci de nüfus sayısında bir azalma yaşanmadığını, tam tersine sonraki yıllarda öğrenci sayısında artış yaşandığını belirtmişlerdir. Yoğun bir göç akımının olmamasında, Türk devletinin olaylardan dolayı maddi zarara uğrayanlara bir kısım tazminat ödemesi, o sırada Yunanistan'ın siyasi ve ekonomik kriz içinde bulunmasından dolayı cazip bir ülke olmaması ve gayrimüslimlerin, doğdukları topraklara olan aidiyetleri ve bağlılıkları etkili olmuştur. Rum cemaatinin nüfusuna esas darbeyi, 1964 zorunlu göçü vurmuştur. Buna rağmen 63 yaşındaki Y.'nin (R, 63, E) ifadesiyle 6-7 Eylül'den sonra *"Türkiye, tekin yer olmaktan çıkmıştır"*.

22 Çalışmamızın "Mekân" kısmında bu konu ayrıntılı olarak incelenecektir.

- **Rumlarda, Yahudilerde ve Ermenilerde Cemaat İçi Kolektif Bellek ve Seçilmiş Travmaların Kuşaklararası Stratejik Aktarımı: "Dili Sessizleştirmek"**

İstanbul'un Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatlerinin, ulus devletin inşasında azınlık olarak paylaştıkları ortak travmaların yanında, her bir cemaatin sahip oldukları iktisadi, sosyal, kültürel ve politik konumlarına bağlı olarak yaşadıkları *seçilmiş travmaları* vardır. Bu nedenle her üç cemaatin kolektif belleğinin biçimlenişinin özgün koşulları ve bu belleğin sonraki kuşaklara aktarım farklılıkları vardır. Her bir cemaatin travmaları yaşadıkları kente duydukları aidiyete, kültürel/dinsel kimliklerine ve sınıfsal konumlarına yönelik tehditler, yaşadıkları kayıplar, korkular ve güven bunalımlarıyla doğrudan ilişkilidir. Bu nedenle her bir cemaatin azınlık olarak toplumsal inşa süreci, ulus devletin inşa sürecinde devletin onlara bakış açısına göre değişecektir. Devletin üç cemaate karşı aldığı ortak ve farklı tutumlar her bir cemaatin yaşayacağı travmaları ve dolayısıyla kolektif belleğin yüklerini farklılaştıracaktır. Rum, Yahudi ve Ermeni cemaat mensupları ile üç kuşağı kapsayan görüşmelerde her bir cemaatin *seçilmiş travmaları* ve bu travmalarla oluşan kolektif bellekteki yükler ortaya çıkarılmıştır. Seçilmiş travmaların, cemaatin kolektif belleğinden cemaat mensuplarının bireysel belleklerine aktarım mekanizmaları da aşağıda görüleceği üzere farklılıklar içermektedir.

- **1964 "Sürgün"ü: "Sınıfın Yarısı Gitmişti Nerdeyse, İçimde Ukdedir Hâlâ..."**

> Misket çevirdiğim, topaç çevirdiğim, kuş tuttuğum, top oynadığım arkadaşlarımı arıyordum... Sabah akşam nefesimizi kokladığımız arkadaşlarımı arıyordum... (R, 67, E)

1964 yılında İstanbul'da yaşayan Yunan uyruklu nüfusun Kıbrıs politikasında koz olarak kullanılması sonucu sınır dışı edilmesiyle birlikte İstanbul Rum cemaatinin nüfusunda radikal bir düşüş yaşanmıştır.[23] Yunan uyruklularla evli olan T.C.

23 1950'li yıllarda Kıbrıslı Türkler ve Rumlar arasında yaşanan çatışmalar, 1963'ün sonuna doğru tekrar alevlenmiştir. EOKA isimli sağcı-milliyetçi paramiliter örgütün, Türk azınlığa yönelik tehditleri ve saldırılarıyla Kıbrıs'ta askeri çözüm arayışları gündeme gelmiştir. Siyasi alanda çözüm arayışları sonuçsuz kalan İnönü hükümetine Mart 1964'te TBMM, gerektiğinde Kıbrıs'a askeri müdahalede bulunma yetkisi vermiştir. Atatürk ve Venizelios arasında 1930'da imzalanan, "İkamet, Ticaret ve Seyri-sefain Antlaşması", Türkiye tarafından tek taraflı olarak 16 Mart 1964'te feshedilmiştir. Antlaşmaya göre feshin, fesih tarihinden altı ay sonra uygulamaya geçmesi gerekirken Türkiye, Antlaşma'nın 16. maddesindeki, "feshin ülke savunmasını ve güvenliğini ilgilendirdiği gerekçesini" kullanarak uygulamayı hemen başlatmıştır ve İstanbul'un Yunan uyruklu Rumlarını sınır dışı etmiştir (Aktoprak, 2010: 40). Akar ve Bali'ye göre Rumların sınır dışı edilme kararında asıl saik, Türkiye'nin Türkleştirilmesinden çok, Kıbrıs'taki gelişmelere müdahale edebilecek önemli bir koza sahip olmaktı (1994: 17, 2014b: 147). Aileleriyle birlikte gitmek zorunda kalanların toplamı, 40.000 kişiyi buluyordu. Yapılan tahmin-

tâbiyetinde bulunan İstanbullu Rum Ortodokslar da aile birliklerinin devamını sağlayabilmek için 1964'teki sürgün kararından kısa bir süre sonra Yunanistan'a göç etmek zorunda kalmışlardır. 1964'ten sonra da çeşitli sebeplerden dolayı (Kıbrıs gerginliğinin kızıştığı dönemlerde yaşanan baskılar, güvensizlik, kısmen de ekonomik sebepler) bu göç devam etmiştir. Özellikle 1964'ten 1990'lı yıllara kadar devam eden göçler sonucu şu anda İstanbul'da, Antakya kökenli Rum Ortodokslar dahil, yaklaşık 2.500-3.000 kişilik bir Rum nüfus kalmıştır. 1964 "Sürgün"ü, Rum cemaatinin kolektif belleğinde çok baskın bir travmadır. Bunun en önemli sebebi, bu göçün kendi devletleri tarafından uygulanan bir "zorunlu göç" olması ve uygulanış şeklinin insanların onurunu kıracak bir şekilde gerçekleşmesidir. Her hafta gazetede isimleri çıktı mı diye kontrol ederek, kendi isimlerini gördüklerinde de bir gecede yanlarına sadece bir valiz ve belli bir miktar para alarak evlerini, komşularını, topraklarını terk etmek zorunda bırakılan insanlar, uzun yıllar bu kırgınlık yüzünden tekrar bu topraklara adım atmamışlardır.

> Bir kere hudut harici ediliş tarzı akla sığmayacak kadar çirkindi. İnsanlığa sığmayan hareketlerdi. Eline bir çanta alacaksın, 20 kilodan fazla olamaz. Bütün mal mülküne el konuldu. Bizden (aileden) giden olmadı. Sonradan normal durumda giden oldu. Eş dost oldu tabii fakat bu gidişe biraz da nedenlerini ararsak... Bir kere gidiyor fakat mecbur olan gidiyor, Yunan uyruklu olan akrabası gidiyor, ailesi gidiyor evvela kendisi tabii. Gittiği yerde toparlanıyor, müsait durumu olmayan yardım görüyor orda, fakat aile reisi gidince Türk uyruklu olan ailesi, o da gitmek mecburiyetinde kalıyor. Gidenler, burda kalan arkadaşlarıyla telefonlaşıyor, mektuplaşıyor. Ada (Büyükada) boşaldı. Neden? Çünkü bir yandan burdaki feci durum, sıkıntılı durum sabahtan akşama kadar küfürden başka bir şey duymuyordun, Ada ve İstanbul'da da, Bir yandan itiyor seni git diye. Bir yandan da ordaki davet gel diye. Ve sen de hangisini seçicen? Mecburen kalkıp gidiyorsun. (R, 83, E)

> Benim annemin kuzeninin kocası Yunan tebaalıydı. Annesi ve babası da vaftiz annem ve babamdı. Kuzenime listeyi getirirlerdi, 24 saat içinde terk edilecek diye, her gün listeye bakarlardı babası listede mi diye. Bir sene bu sıkıntıyı yaşadılar. Vaftiz babam yaşlı olduğu için çıkarılmadı. Bir sene bununla yaşadılar ama. Annem mesela sorardı vaftiz anneme, telefonda şifreli konuşurlardı "ne oldu paketten bir şey çıktı mı?" diye... Huzursuzluğu düşünsene! Ben 1953 doğumluyum. Ben hissediyordum bunları ve anneme soruyordum anne ne oluyor diye... (R, 65, K)

> Özellikle 1964'ten sonra, yüzde 50 nüfus eksilmesi oldu. Bizden annemin kız kardeşi gitti çünkü kocası Yunan tebaalıydı. 24 saat içinde valizini aldılar gittiler. 1964'te tabii tamamen bu demografi değişmeye başladı ve 1974'te tamamen değişti. Bugün artık böyle bir konudan bahsedemeyiz. En iyi tahminle 3000 diyelim nüfus. 1964'te İstanbul'da sürgünleri yaşadım. Burda insanlar Tepebaşı'ndan ellerinde bir çanta bir gecede evlerini, bütün varlıklarını bırakıp gitmek zorunda kaldılar. Benim akrabalarım da vardı. (R, 65, E)

lere göre devletin el koyduğu Rum mallarının tutarı, 200-500 milyon dolardı (Akar, Demir, 1994: 15). 1965 nüfus sayım sonuçlarına göre Türkiye'nin nüfusu 31.391.421 kişi idi. Ortodoksların sayısı 1960 yılında 106.612 iken 1965 yılında bu sayı, 73.625'e düşmüştü (Akgönül, 2007: 293).

Son on yılda kamusal alanda konuşulmaya, tartışılmaya başlanan 1964 "Sürgün"ü, genellikle gidenler üzerinden anlatılmaktadır. Görüşmeler sırasında tespit edilen en dikkat çekici noktalarından biri de gidenler kadar geride kalanların da bu travmayı nasıl yaşadıkları olmuştur. 1964 "Sürgün"ü sırasında çocuk olanların, çok küçük yaşta olmalarına rağmen mahalle arkadaşlarını, sınıf arkadaşlarını, kız arkadaşlarını bir gecede kaybetmeleri, ileriki yıllarda ortaya çıkacak şekilde bu durumu bir travma olarak yaşamalarına sebep olmuştur. 1964 "Sürgün"ü, Rumlar özelinde gerçekleşmiş olsa da Yahudiler ve Ermeniler üzerinde de derin duygusal etkiler bırakmıştır. Yahudiler ve Ermeniler de dostlarını, komşularını bir gecede kaybetmişlerdi. Rumların kitlesel göçüyle gidenler kadar kalanlar açısından da sorunsallaşan bir kimlik söz konusudur.

> 1964... Bomba gibi bir geceydi. Akşama arkadaşımla beraber Yeni Sinema'dayım. Sadri Alışık'ın filmi vardı, bisikletle Büyükada kumsalda geziyorduk. Ben o zaman çıraktım. Ben sabah çok erken işe giderken sinemanın önüne gelmeden çok yakın bir arkadaşım vardı, "ne arıyorsun sen 7.30 vapuruyla gitmen lazım" dedim, "sorma bir kâğıt geldi akşam, babam Yunan uyrukluymuş" dedi. Kendisi de bilmiyor ne uyruklu, "akşama kadar Türkiye'yi terk etmesi lazım" dedi. Benim patron sağa sola koşuyor, ben de çocuğum anlamaya çalışıyorum. Ada boşaldı, Türk tebaalılar da gittiler. Yeni jenerasyon yok ki kuruyup gittik. Misket çevirdiğim, topaç çevirdiğim, kuş tuttuğum, top oynadığım arkadaşlarımı arıyordum... Sabah akşam nefesimizi kokladığımız arkadaşlarımı arıyordum. (R, 67, E)

> Eylül'de (6-7 Eylül 1955) giden olmadı ama esas kıyım 64'te. Doksan küsur binden otuz bine indi. Ben ilkokuldaydım, Zapyon'da (Zapyon Rum Lisesi). Martha diye bir kız arkadaşım vardı, Yunan uyrukluydu. O ertesi sene gitmişti, yoktu. İçimde ukdedir hâlâ. Sınıfın yarısı gitmişti nerdeyse. Bir sene sonra yarısı yoktu arkadaşlarımın. (R, 65, E)

> Fenerbahçe'de yan bahçeye yazlığa gelen fakir bir marangoz, bir günde meşhur 20 kilo ile gitmeye zorlanmıştı! Karısı ve kızı, arkadaşım Frederika, geride kalmıştı. Fenerbahçe'deki komşuların yardımıyla bir yıl yaşadılar, sonra Yunanistan'a babalarının yanına gittiler, bir daha da onlardan haber almadık. Annemin en samimi arkadaşı da baskılara dayanamayıp 78'de gitti. (Y, 67, K)

1964'teki göçün bir zorunlu göç olması, bir şekilde İstanbul'da kalıp hayatlarına devam eden Rumların da bilinçaltına "tekrar bir siyasi kriz olursa bizi her an gönderirler" şüphesini ve güvensizliğini bırakmıştır. Bu şüphe ve güvensizlik, 1964'ten sonra Rumların kolektif belleğine yerleşmiş bir duygusal miras olarak kalmıştır.[24]

24 1964 "Sürgün"ü sonucu Rumlara miras kalan güvensizlik-koz/rehine konusuna, çalışmamızın "Vatandaşlık ve Politik Alan" bölümünde; 6-7 Eylül ve 1964'ten sonra Rumların ekonomik alanda bu güvensizlikten dolayı yatırım yapmaya çekinmeleri ve ekonomik açıdan zayıf kalmaları konusuna ise "Mekân" bölümünde ayrıca yer verilecektir.

- **Rumların Kolektif Belleğindeki Travmaların Kuşaklararası Stratejik Aktarımı: "Sanki Şehir Efsanesi!"**

İstanbul'un Rum cemaatinin Cumhuriyet'in inşasıyla birlikte kentteki azınlık konumu ve yaşadığı travmalar, cemaat içi kolektif belleğin oluşumunda önemli rol oynamaktadır. Rum cemaati içinden üç kuşak görüşmeci ile yapılan sözlü tarih ve derinlemesine mülakatlarda, belleğin aile içinde aktarımında belli stratejiler izlendiği ortaya çıkmıştır. Birinci ve ikinci kuşak Rumların büyük bir kısmı, genç kuşaklara kin ve öfke aşılamadan nesnel gerçekliklerin aktarılması gerektiğinin, daha sağlıklı bir gelecek yaratmak ve kimliklerine sahip çıkmak için geçmişi bilmenin öneminin altını çizmişlerdir. Ayrıca son yıllarda kültürel kimliklerin kamusal alanda açıkça konuşulabiliyor olmasından dolayı bilgiye ulaşmadaki kolaylıklardan bahsettikten sonra, toplumdaki önyargıları kırması ve toplumların birbirini daha yakından tanıyabilmesi için her toplumsal grubun bu topraklarda yaşananlar ile, geçmiş ile ilgili objektif bilgiye sahip olmasının önemini vurgulamışlardır.

> Bence geçmişteki olayların bilinmesinde yarar var ama kin tutulmaması gerekiyor tabii. Bilip ileriye bakmak lazım. Unutmamak gerekir... (R, 60, K)

> Bunların aktarılması gerekiyor ama yaşı belirlemek lazım. Çok küçük yaşta verilmesi çocuğa bence tehlikeli. Böyle yetiştirilen Yunanlı arkadaşlarım var, çok fanatik oluyorlar. Bu tehlikeli. Ben merakımı gidermeye çalışıyordum ve giderilmediği zaman da sinirleniyorsun. Sonra Türk toplumunda da açılımlar oldu; sergiler, filmler, kitaplar... daha rahat bilgilenmeye başlıyorsun. E hadi öğrendim diyelim, kimle paylaşıcam? Bunları bilmeyen ve Rumlara karşı önyargısı olan insanlara da bunları anlatmakta fayda var. Türk insanının bunları bilmesi lazım. (R, 38, K)

İstanbullu Rumların bir kısmı ise geçmişte yaşanan olumsuz olaylar ile ilgili bilgi sahibi olmanın kendilerini daha çok üzeceğinden bahsederek yaşananları değiştirmenin artık mümkün olmadığını, geçmişin üstünü bastırdıklarını, hayatlarını zorlaştırmamak için bilinçli bir şekilde öğrenmemeyi tercih ettiklerini belirtmişlerdir.

> Sergiler filan yapılıyor artık 6-7 Eylül Olayları, 1964 ile ilgili. Halamın kızı gitmiş bu "20 Kilo" sergisine,[25] ben gitmedim. Ne gerek var? Bakınca, okuyunca üzülücem iyice, gerek yok bence... (R, 59, K)

> Bizim evde anlatılmazdı. Tabu değildi ama gündeme gelmezdi. O orda bırakılmıştı. Ben hiç ilgilenmedim. Hiç okumadım. *Güz Sancısı*'nı izledim, baktım ki iyi olmuyor, gerek yok. Ermenilerle ilgili olanı da izleyemem. *Piyanist*'i[26] izledim, onda da kötü oldum. O duyguları taşımak bana gerekli gelmiyor. Girdikçe çıkamıyorsun. Gerek

25 Babil, "20 Dolar 20 Kilo, Cumhuriyet Tarihinin En Büyük Sürgün Hikâyelerinden Biri", (Çevrimiçi) https://www.academia.edu/11185462/20_, 10 Eylül 2015.

26 2002 yapımı Eoman Polanski filmi. Film; Oscar, Cannes Film Festivali ve BAFTA'da birçok dalda ödül almıştır. Nazi Almanyası döneminde Yahudilere yönelik yapılan soykırımı konu almaktadır.

yok. Çünkü bugün, o günle ilgili bir şeyi değiştiremezsin, hayatını zorlaştırmaktan başka... (R, 35, K)

Ama her zaman 'olaylar' diye bahsedilirdi, hiçbir zaman spesifik anlatılmazdı. Bir utançtı, kabahatliymiş gibi. Bunu özellikle çocuklara anlatmak, hayalet hikâyesi gibi. Öğrenmek istiyorsun "boşver" diyorlar, hemen kapatılır, sanki şehir efsanesi! (R, 41, K)

İstanbul Rum cemaatine mensup birinci ve ikinci kuşaktan görüşmeciler, kendi cemaatlerinin kolektif belleğinde ve/veya kendi bireysel aile belleklerinde yer eden, tecrübe ettikleri veya etraftan duydukları "olaylara" dair hikâyelerin bir alt kuşaklara düşmanlık ve kin aşılamamak amaçlı, yaşamaya devam ettikleri topraklarda geçmişin travmalarına bağlı kalmadan daha huzurlu yaşayabilmek amaçlı, aile içinde çoğunlukla üstü kapatılarak geçiştirildiğini, saklandığını, kimi ailelerde de çocuklar ancak belli bir yaşa gelince (lise çağları) yaşananların tarihsel gerçeklikler olarak aktarıldığını belirtmişlerdir. Birinci ve ikinci kuşağın belleğin aktarımında sansür uygulaması, hiç konuşulmayıp dilin tamamen sessizleştirilmesi bu kuşakların kolektif bellekte yer alan olayları zamanında bire bir yaşamış ve tecrübe etmiş olmalarından dolayı ciddi bir baskı ve korku altında yetişmiş olmalarına bağlanabilir.

Benim zamanım, kendi gençliğim ve şimdi çocuklarımın gençliğini görüyorum. 1970'ten sonra doğanlar bunları yaşamadı, bizim bir anlatıma ihtiyacımız yoktu. Akşam Yunan radyosunu açıyordum, annem hemen "aman kapa, duymasınlar" diyordu. Sesi indir, komşu duymasın! Böyle bir ortamda büyüdüm, 6-7 Eylül'ü yaşadım. Benim büyükannemin evinde çaydanlığı bile ezdiler, dört duvar kaldı. Büyükannemi de ölümden komşusu Zehra Hanım kurtardı. Evinde saklamış. Büyükannem evini yıktıklarını seyrediyordu. Annemlerin anlatmasına gerek yoktu, çocuklarım benim 74'ten sonra doğdu. "Biz Rumuz şöyle böyle" demedik, kendi fikirlerini oluşturdular. Tabii tarihsel olarak anlattık ama eskileri kimse anlatmadı. 6-7 Eylül popüler bir malzeme oldu, herkes biliyor. Ben tabii öğrencilerime de söylüyorum, eskiye esir kalmak doğru değil. Eğer burda gelecek görüyorsan bunun için mücadele edeceksin. Ben "şu oldu bu oldu, Balat'ta evimiz vardı" diye anlattım. Tarihsel olarak aktarılmalı, bir kin aşılamak şeklinde olmamalı. (R, 65, E)

6-7 Eylül'ler dedik, Varlık Vergisi vs... Bunlar hiç konuşulmazdı evde. Fotoğraflar bile çıkarılmış albümlerden. Annemler yaşadı, çocuk olmasına rağmen annem hatırlıyordu ama hiçbir zaman bize anlatmadılar. Saklandı. Sorduğumuzda da "neden karıştırıyorsun" diye fırça yerdik. Mesela dedemin pastanesinde ne kadar zarar var filan hiç bilmedik. Ta ki büyümeye başladığımız zaman niye gittiler, niye yan komşu yok diye sorgulayana kadar. Aileden aileye değişiyor, şöyle yapıldı böyle yapıldı diye anlatan aileler de vardı. (R, 38, K)

Kimi zaman da aile büyükleri, çocukların anlamaması için "konular" açıldığında evin içinde "gizli bir dil olarak Türkçe"yi kullanmışlardır. İstanbul Rum cemaa-

tine mensup görüşme yapılan kişiler, anadillerinin Rumca olduğunu vurgulayarak çocukları ile okula başlayana kadar evin içinde sadece Rumca konuşulduğunu, Türkçeyi dışarıda yani sokakta daha sonra da okulda öğrendiklerini belirtmişlerdir. Bu bağlamda Türkçe, çocukların yanında "olaylar" hakkında konuşmak için kullandıkları "gizli dil" idi.

> Benim ailemde bu olaylar hiç konuşulmazdı. Sonradan öğrendim. Ailenin içinde kesinlikle konuşulmazdı. Çocukların yanında Türkçe konuşuyorlardı ki biz anlamayalım diye. Okulda da hiç konuşulmazdı. Burda kimse, kimse konuşmazdı. (R, 64, K)

Bir görüşmeci, Rum cemaatinin kolektif belleğinde önemli bir yer tutan 6-7 Eylül Olayları hakkında, sanki utanılacak bir şey yaşanmış gibi konu açıldığında hep üstünün kapatıldığını aktarmıştır. 6-7 Eylül'ü diğer travmalardan ayıran temel nokta, o iki gün boyunca Rumların evlerinin içine, özel alanlarına kadar girilip tahrip edilmesi, yıkılması ve darp edilmeleriydi. Özel alanlarına yapılan bu saldırıları Rumlar bedenlerine, en mahrem alanlarına yapılmış bir saldırı olarak yaşamışlardır. Sartre'ın dile getirdiği gibi: "*Olduğum* şeyden utanırım. Böylece utanç kendimin kendimle yakın bir ilişkisini gerçekleştirir". Fakat aynı zamanda şunu da ifade eder: "Ötekilere *göründüğüm halimle* kendimden utanırım" (Sartre 1996: 221'den aktaran Ahmed, 2004: 133).

> Ama her zaman "olaylar" diye bahsedilirdi, hiçbir zaman spesifik anlatılmazdı. Bir utançtı, kabahatliymiş gibi. Bunu özellikle çocuklara anlatmak, hayalet hikâyesi gibi. Anlatılmazdı ama... (R, 41, K)

İkinci kuşaktan bazı görüşmeciler ise zamanında evin içine, yaşanan baskıların ve sıkıntıların hiç yansıtılmadığını, sanki yaşanmamış gibi davranıldığını belirtmiş; kamusal alanda son 10-15 senede 6-7 Eylül gibi gayrimüslim azınlıkların tarihinde travma yaratmış olayların tartışılır hale gelmesinin, suskunluğun aşılmasında çok önemli bir faktör olduğunu ifade etmişlerdir.

> İlkokulda hatırlarım "Vatandaş Türkçe Konuş!" vardı ama aile bize bunları hiç yansıtmıyordu. Evde de hiç konuşulmazdı. Ya da kestirilip atılırdı hep. 6-7 Eylül filan hiiiiç konuşulmazdı. Sonra sağdan soldan edindim bu bilgileri. Dünyadan haberim yoktu benim. Enteresan yani hiç konuşulmadı. Geçiştirdik hep. O zaman ben de sormuyordum. Artık zaten her şey önünde. O konuları konuşmak yasaktı bir yerde. Son 5-6 senedir konuşuluyor. Dilek Güven'in kitabı çıktı,[27] fotoğraflar yayınlandı sonra konuşulmaya başlandı, filmler sergiler... (R, 60, K)

27 Bkz. Dilek Güven, *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6-7 Eylül Olayları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

- "İç Bilgi" Olarak 1915 ve "Utanç ve Kirlenmişlik Duygusu" Olarak ASALA

> Biz Ermeniler de aramızda hiç konuşmayız bunu. Hiçbir aile çocuğuna bu konuda bir şey anlatmaz. Ama bu bir 'iç bilgi'dir. Bütün Ermeniler bu 'iç bilgi' ile doğarlar. (Hrant Dink)
>
> Havaalanı baskını olduğunda ben alnımda "Ermeni" yazıyor zannettim eve gidene kadar utançtan... (E, 61, E)

İstanbullu Ermenilerin kolektif bellekleri, iki farklı Ermeni cemaatinin toplumsal belleklerinin birleşimiyle oluşmaktadır. Bu nedenle köken olarak İstanbullu olan Ermeniler ile Anadolu'dan göç ederek İstanbul'a yerleşmiş olan Ermenilerin belleklerindeki seçilmiş travmaların anısal yükleri farklı ağırlıktadır. Her iki kökten Ermenilerin ortak seçilmiş travması, 1915 Ermeni Tehciri olsa da tehcirin, ailedeki iç bilgi olarak Anadolu Ermenilerinin kolektif belleklerindeki ağırlığının farklı olduğu, yapılan sözlü tarih görüşmeleri ve derinlemesine mülakatlarda da ortaya çıkmaktadır.[28]

Ermeniler arasında kendilerini İstanbul Ermenileri olarak tanımlayanlar, en az üç kuşak doğma büyüme İstanbullu, orta sınıf kent kökenli Ermenilerdir. İstanbul Ermenilerinin büyük bir çoğunluğu, aile içinde 1915 ile ilgili konuşulmadığını, konunun sessizleştirildiğini, üstünün kapatıldığını veya sansürlenerek aktarıldığını belirtmişlerdir. Anadolu Ermenileri ise en az iki kuşak önce, İstanbul dışında, Anadolu'nun farklı bölgelerinde doğmuş ve İstanbul'a göçmüş, ağırlıkla kırsal kökenli Ermenilerdir. Onların kolektif hafızasında ise 1915'in bilgisi çok daha güçlü olarak ortaya çıkmaktadır.

Görüşmeler boyunca Anadolu Ermenileri ile İstanbul Ermenileri arasında 1915'in belleklerde kurgulanmasında önemli farklılıklar oraya çıkmıştır. Bunun temelinde 1915 ile ilgili belleğin aktarım stratejilerinin, İstanbul ve Anadolu Ermenilerinde farklı gerçekleşmesi yatmaktadır. Anadolu'da 1915 ile ilgili kolektif/bireysel bellek, çocuklara masallaştırılmış hikâyeler, ağıtlar ve türküler gibi çeşitli sözlü aktarım araçlarıyla, "olaylar"ın birer parçası olmuş ilk kuşak tarafından akşam evlerde mum ışığında sobanın etrafında toplanarak sessizce anlatılan "kesim, kesik"

28 1915 Ermeni sürgünü, literal ve politik olarak "tehcir", "soykırım", "kıyım" ve "kırım" kavramlarıyla ele alınmaktadır. Tarih literatürü 1915'i ekseriyetle tehcir olarak betimlemektedir. Sürgünün yapılma koşulları dikkate alındığında soykırım niteliği taşıdığı da söylenebilir. Ben bu çalışmada bilimsel literatürde hâkim kavram olan, tehciri kullanmayı tercih ettim; bu bir tarih tezi olmadığı için kavramlar arası gerilimi buraya taşımak istemedim. Tüm bunları rezerve ederek metinde anlatıcıların 1915'i tanımlamada kullandıkları kavramlar, etik açıdan orijinal haliyle bırakılmıştır.

hikâyeleriyle iletilmiştir ve bu bağlamda geçmişle maddi bir bağ niteliği taşımaktadır.[29] 1915 belleği, tehcire bire bir uğramamış olsalar bile olaylar sırasında olayın gerçekleştiği mekânda bulunan, saklanarak kurtulmuş veya olaylar sırasında yahut olayların hemen öncesinde kaçmayı becermiş aile fertleri veya köydeki yaşlılar tarafından kulaktan kulağa, yeri geldiğinde hikâye, masal şeklinde yeri geldiğinde de türkü ve ağıtlarla aktarılmıştır. Anadolu Ermenilerinin hikâyelerinde tehcir sırasında/sonrasında Müslümanlaş(tırıl)an aile büyükleri baskın bir yer tutmaktadır.

> Ninelerimizin anlattığı ufak tefek hikâyeler vardı. Beni en çok çocuk iken bile üzen ve ağladığımız bir hikâyemiz vardı, annemin kendi hikâyesinin. Biz onu dinlerken hep bir aşk hikâyesi olarak dinledik. Aşkın da ne olduğunu bilmiyoruz ama bir kadınla erkeğin ilişkisinin güzelliği bize çok güzel gelmişti. Köyde tabii bu 1915 olaylarından sonra benim dedemin adını Ahmet koymuşlar ve sünnet etmişler. Dedemin sesi güzel olduğu için ona dokunmamışlar. Köyde ezan okuturmuşlar. Çoğu insan aynı yerde kaldı, çoğu insan gitti. Benim annemin annesinin adı Meryem imiş, çok güzel bir kadınmış. Zaman ilerleyince köyde demişler ki Meryem çok güzel, Müslüman'a yakışır. Meryem'in de sevdiği var, Zeron. Ama tabii dedem Müslüman olarak geziyor; ya Ahmet alacak ya da bizden biriyle evlenecek. Bunlar ağlaya ağlaya evleniyorlar ama gerdeğe girmiyorlar. Zaman içinde yine köyde bir şayia dolaşıyor. "Ahmet yapamadı Meryem bize yakışır" diye. Neyse zaman içinde gerdeğe giriyorlar ve anneme hamile kalıyor. Anneme hamile kalınca, biz yaya deriz, yayam hamile kalınca Zeron gidiyor köyün yaşça kendinden büyük, fizik olarak daha az güzel olan biriyle evleniyor. O devir için derler ki ikinci Mübadele. Atatürk, Anadolu'ya tekrar Balkanlardan Müslüman halkı gelip yerleştireceği için, bir şayia çıkıyor "bir gecede boşaltın köyü götürücekler". Benim dedem demirciymiş, o yüzden nakit parası varmış. Yastığa dikmişler. Bir gece içinde trenlere biniyorlar ve İstanbul'a geliyorlar. Yıl 1936 diyim. Tarihleri ben hep esnek koyuyorum. Meryem dizanteriye yakalanıyor. O zaman saçlarını kesiyorlar ve hastaneye yatırıyorlar. Zeron duyuyor ki bu hastalandı diye, sevdiği kadını gidiyor buluyor. Yayam onu koğuşun girişinde görünce kafasına çarşafı çekiyor kel görmesin diye. Ve yanına geliyor diyor ki "bana git kızılcık bul". Geliyor bakıyor ki yayam ölmüş. Diyor ki "dirisi bana nasip olmadı", ölüsünü kendi başına kaldırıyor kimseye haber vermiyor, dedem de askerden gelmiyor. Zaten Anadolu parçalanmış. Annemi de onun üstüne gömdük. 24 yaşında ölüyor yayam. Bazen kayınvaldem 1915'i anlatır. Bizim evimizde çok yaşlı kalmamıştı, kesim sonrasında... Bir kısım kaybolmuş. Bir tek dedem, yayam gelmiş. (E, 62, K)

> Sarkis dedem soykırımda 5-6 yaşlarındaydı sanırım, bir Kürt ağa kurtarmış onu. Babam bize her şeyi anlattı, benim de ilgim vardı. Ben sürekli dikkate alıp dinliyordum. Bizim ailede bir tek ben meraklıydım bunlara. Dedeyi Kürt ağa kurtarıyor, yanında çobanlık yapıyor, yanaşma gibi. Orada kimsesiz bir Süryani kızı buluyor ağa, onları evlendiriyor. Babanemin hayatta hiç kimsesi yoktu, suskun içine kapanık bir kadındı. Hiç kimsesi yoktu. Hiç konuşmazdı. Çok da güzel bir kadındı. Zümrüt yeşili gözleri, kemikleri kocaman. Sarkis dedemin adını Süleyman yapmışlar. Koyu Müslüman olmuş. Babam da yirmi yaşına gelene kadar Müslüman'mış. Oruç tutu-

29 19. yüzyıl sonu, 20. yüzyıl başı Ermeni folklor/etnografya hareketinin tarihini, Ermeni kadın hareketi tarihi bağlamında inceleyen etkileyici bir makale için Bkz.: Bilal, 2004.

yor, namaz kılıyor. Sonra kendi köylerine gidiyorlar. Baba o zamana kadar bilmiyor Ermeni olduğunu. Bunları bana bir kâbus anlatır gibi anlattı doğrusu annem. Ben 13 yaşındayım. Annem bir gün bizi aldı karşısına anlattı, "bizim dedeleri kestiler sürdüler, dedem dağa kaçtı, nenem çıkın içinde ekmek su götürüyordu". "Kestiler" diyor annem ama detayını bilmiyordum. Bir tane halamız vardı, üç gün ölülerin arasında kalmış, diye anlatırdı. Ben de annem heralde gece kâbus gördü derdim. Kapıyı pencereyi kapatıp pıs pıs anlatırdı. Çocuksun zaten, idrak edemiyorsun gerçek olduğunu. (E, 37, K)

1930'lu ve 1940'lı yıllarda Anadolu coğrafyasındaki iptidai şartlar göz önüne alındığında bu kadar şiddetli bir travma yaşamış bir toplumda yaşananların unutulmaması ve belleğin kuşaktan kuşağa aktarılması, ancak bu sözlü aktarım araçları sayesinde mümkün olabilmiştir. Büyük ve trajik şiddet edimi, yardımlaşma faaliyetlerini unutturamamıştır. Anadolu Ermenilerinin belleklerinde de "koruma" söylemi, Ermeni aileleri şiddetten korumaya çalışan, evlerine alarak saklayan Türk, Kürt, Alevi komşular, topluluklar arası ilişkiler açısından önemli bir referans olmuştur. Anlatılar sırasında ayrıca tehcir sırasında/sonrasında Müslümanlaş(tırıl)an aile büyüklerinin hikâyelerine de, çok detaya sahip olmamakla birlikte, değinilmiştir. 1915'ten sonra yaşanan büyük travma, korku ve güvensizlik, Ermeni toplumunu kendi içlerine kapalı bir hayat yaşamaya itmiştir. Kamusal alanlarda Müslüman komşularıyla saygı sınırında görüşmeye, ibadetlerini özel alanda sürdürmeye çabalamışlar; Müslüman biriyle evlen(diril)memesi, kaçırılmaması için mümkün olduğunca çocuklarını genç yaşta cemaat içinde evlendirmeye çalışmışlardır. O dönemlerde özellikle kız çocukların kaçırılması korkusundan dolayı okula gönderilmemesi ve eğitim hayatlarına devam edememeleri, görüşmeciler tarafından hüzünlü ve kırgın bir şekilde aktarılmıştır. Bu bağlamda en fazla baskı, geleneksel kapalı aile özelliği gösteren Anadolu Ermenilerinde yaşanan travma ve korkunun etkisiyle kadınlar üzerinden gözlenmektedir.

Dedem Kastamonu'da yaşıyor, Taşköprü diye bir ilçesi var. Bizim yaşamamıza sebep olan bir olay var. 1914 yılları, köye bir baskın oluyor askerler geliyor, evler hep yan yana, bunu bana dedem ona da dedesi anlatmış, Müslüman Hıristiyan iç içe yaşayan insanlar. Böyle bir baskın olduğunu duyuyorlar ve bizim dede yandaki Müslüman eve sığınıyor. Mahzene inip saklanıyorlar. Kapı çalıyor, evin beyi açıyor kapıyı, askeri içeri sokmuyor "evde mahrem var, karım kızım evde, burda hepimiz Müslümanız, Hıristiyan yok" diyerek askerleri uzaklaştırıyor evden. Bir Müslüman aileye borçluyuz şu an yaşıyorsak. Bu hınçla ya da öfkeyle anlatılmadı, hikâye gibi anlatıldı. Bana bir şey empoze edilmedi. Korktuğumuz dönemler oldu tabii ama kendini ve çevreni bildikten sonra insanların birlikte yaşayabileceğini düşünüyorum. (E, 39, E)

Kayseri doğumluyum. Bizim aileden otuz, otuz beş kişiyi almışlar. Bunlar kulak dolgunluğu, bir şekilde konuşulurdu ailede. Saklı değildi. Benim amcamları Aleviler kurtarmış. Alevilere çok şey borçluyuz. Annem 1938'de öldü, babam hayat kavgası işte bizi büyütmeye çalıştı. O yüzden ilkokul dört terkim. Biz çok acılar çektik... (E, 85, E)

Kayseri doğumlu 85 yaşındaki A. Yaya,[30] son yıllarda akademik alanda üzerinde çokça çalışılan bir konu olan, tehcir sırasında ve/veya sonrasında aşiret reislerine eş, cariye veya ücretsiz ve sömürülebilir işgücü olarak ev hizmetlisi olarak seçilen ve zorla Müslümanlaştırılan Ermeni genç kızlar ve zorla evlat verilen çocuklar özelinde 1915'ten sonra Anadolu'da yaşamaya devam eden/etmek zorunda kalan Ermenilerin, özellikle kız çocukları üzerinden yaşadıkları baskıyı ve korkuyu, çarpıcı bir biçimde aktarmaktadır.[31]

> Genç kızlardan işlerine yarayanları almışlar karı yapmışlar kendilerine. Çocukları almışlar büyütmüşler kızları, oğlanlarına karı yapmışlar. Ben anamın anlattıklarını anlatırım çocuklarıma. Benim babam Türkler kötülük yapıyor diye, kaçırır diye kızların hiçbirini göndermedi. İki oğlan okudu, dört kız okumadı. Benim okumam yazmam yok. Yokluk yokluk kötü... (E, 82, K)

Anadolulu Ermeniler, aslında bütün Ermenilerin, az ya da çok, bu hikâyelerle büyüdüklerini fakat Anadolulu Ermenilerin İstanbul Ermenilerinden çok daha yoğun bir şekilde bu travmayı yaşadıklarını ve belleğin mutlaka, gizli bir şekilde de olsa, aktarıldığını ifade etmişlerdir. Görüşmeciler, Anadolu'nun muhafazakâr ve dindar Müslüman ortamında yetişip büyüyen ve travmaya bire bir tanıklık etmiş veya edenlerden dinlemiş bir Ermeni'nin, İstanbul'da yaşayan ortalama bir Ermeni'ye göre daha fazla baskı ve korku içinde yetiştiğini vurgulamışlardır. Lerna Ekmekçioğlu'nun belirttiği gibi "*savaş yıllarında İstanbul, Avrupalıların çok gözü önünde olması nedeniyle hükümet buradaki Ermenileri kitleler halinde tehcire, katliama, kaçırılma ya da zorunlu asimilasyona uğratmamıştır. Anadolulu Ermenilerin, İstanbul'dakilerle karşılaşması ve temasını önlemek için de sürgünlerin kente girmesi yasaklanmıştır. Aynı şekilde Dâhiliye Nezareti devlet memurları ve subaylarının tutsak aldıkları Ermenileri, muhtemelen İstanbul'da yaşayan Avrupalıların duruma tanık olmasını engellemek için, İstanbul'a getirmelerini yasaklamıştır*" (2014: 223-255). İstanbul'da yaşayan Ermeniler ile Anadolu Ermenilerinin travma bellekleri de bu nedenle farklılaşmaktadır.

Bir görüşmecinin, "*onlarla* (Müslümanlar) *dost olmak imkânsızdı ama biz dost görünmek mecburiyetindeydik çünkü onlarla* (Müslümanlarla) *aynı mekânda yaşıyoruz*" sözleri, 1915 travması belleklerde henüz daha çok tazeyken Anadolu'da bir Ermeni olarak yaşamanın zorluğunu, yaşanılan baskıyı, korkuyu ve ötekileştirmeyi çok net bir şekilde anlatmaktadır. Bu sebepten Ermeniler, kendi iç kamusal alan-

30 Ermenice "anneanne" demek.

31 Geç Osmanlı döneminde anne babalarını kaybetmiş üç farklı kuşak Ermeni yetimleri konu alan bir çalışma için Bkz.: Maksudyan, 2015: 33-50. Savaş sırasında Ermeni kadın ve çocukların Müslüman ailelere entegrasyonu ile Ermenilerin savaş sonrasında onları kurtarma ve yeniden entegre etme çalışmalarına birlikte bakan ve bu iki süreç arasındaki bağlantının derinlemesine analiz edildiği bir çalışma için Bkz.: Ekmekçioğlu, 2014: 223-255.

larını oluşturarak Müslüman toplumla aralarına bir sınır çekmişlerdir. 1960'lardan itibaren bu baskı ve korku ortamına, eğitim görecek okullarının, ibadet edecek kiliselerinin kalmaması da eklenince İstanbul'a yapılan göçlerle şu anda Anadolu'da yaklaşık sadece 500 Ermeni'nin yaşadığı tahmin edilmektedir.[32]

O dediğim senelerde, 1915 ile benim bulunduğum sene arasında çok bir zaman dilimi yoktu. Onların çoğunu biz gerçek kişilerden dinledik (Sivas'ta). Anlatırlardı, ulu orta değil tabii. "Kerme" derler, bir nevi kömür yerine kullanılan bir sobanın etrafına toplanırdık, kermeyi kurutup yakarlardı ve onun etrafında toplandığımızda büyüklerimiz anlatırdı, bu işi yaşayanlar. Bunları çok gizli, yavaş sesle anlatırlardı. Tabii o zaman camlar olmadığı için yüksek bina değildi, gelip geçenler olurdu. O zaman derlerdi ki "saat 7'den sonra sokağa çıkmayın". "O saatten sonra sokağa çıkılmaz günahtır" gibi batıl inançlarla ikna etmeye çalışırlardı bizi. Bu olayları anlatırdı, birisi kurtulmuş bir sağduyulu Müslüman sayesinde. Samanlıkta saklamış, sonra bir tanıdık vasıtasıyla el altından İstanbul'a yollamış, ya da başka bir vilayete, hep bu hikâyeler anlatılırdı. Biz öyle bir zorluğu görmedik. Aile içinde de konuşulurdu. Benim yaşımdaki insanlar o mevzuları... okula gitmeden bu hikâyelerlen yoğruluyorsun. Anlatılıyor çünkü, ister istemez öğreniyorsun. Taşrada doğup büyüyen bir insan İstanbul'da doğup büyüyen bir insan gibi medeni olamaz. Bir açık zihinli olamaz. Eğitim görmemiş, yüzde 99,9'u dindardı o çevrenin. Camiye gitmeyen olmazdı. Benim babam rençberlikle uğraşırdı. Anneler çalışmazdı bizim orda. O çevrede yetiştiğin için hep korku ve baskı içinde büyüdün, mahalle değil ama köy baskısı. Azınlığın üstünde bir baskı vardı, belki de biz abarttık. Belki de bizim yetiştirilme tarzımız öyleydi. Bize öyle "öcü" gösterdiler. Bize de pek yakın değillerdi. Küçük çocuklara davrandıkları gibi bize davranmazlardı. Mesafe vardı hep. Onlarlan dost olmak imkânsızdı ama biz dost görünmek mecburiyetindeydik çünkü onlarla aynı mekânda yaşıyoruz. (E, 64, E)

Hafik'e bağlı bir kilise köyü varmış, ben babama sorardım ne oldu o kiliseye diye, "kesim zamanı varmış, sonra kalmamış" derdi. "Kesim kesim" diye aralarında konuşurlardı. Kesik kesik konuşurlardı. Kötülük olmuş diye düşünürdük çocuk aklımızla. Sonra araştırdıkça öğrendik o köyde hep Hıristiyanlar yaşarmış, o yüzden kilise köyü derlermiş. Çook sonraları toplayıp bize anlatırlardı "kesim"i. Kitaplarda da okumazdık çünkü. Ne Ermeni lafı geçerdi ne sürgün lafı. Varsa niye anlatmıyorlar? Başka iletişim de yoktu, bir tane siyah beyaz TRT vardı bizim köyde. (E, 60, E)

1915, evet yapıldı bir şeyler. İstanbul bilmez onu, nasıl bilmez? Enver ve Talat Paşa zamanında, ki bunu *Agos* da yazdı ama hangi sene hatırlamıyorum, sürgün sonrası ki İstanbul bilmez sürgünü. Çünkü İstanbul'un yönetimi ayrıydı. İki yüz elli kişi hepsi okumuş tahsilli büyük adamlar.[33] Gomidas diye bir adam vardı, bir ruhban papazının daha üstündedir ve müzik adamı dünya çapında. Hatta bizim kilisede iki ayin vardır, biri Gomidas'tır. O da o grubun içindeydi ve yapılanları gördüğü için ve kendisine yapılan işkencelerden delirmiştir. Fransa'ya kaçırmışlardır, mezarı da ordadır. Ermenistan'da da var mezarı. İki yüz elli kişiyi öyle bir gecede toplayıp

32 Bu sayıya Müslümanlaş(tırıl)mış Ermeniler dâhil değildir.

33 24 Nisan 1915, İstanbullu önde gelen Osmanlı Ermenilerinin, bir daha dönmemek üzere tutuklanmasının tarihidir; Türkiye'de son yıllarda 24 Nisan, sembolik olarak 1915 Tehciri'nin başlangıcı olarak kabul edilmekte ve kamusal alanda anılmaktadır.

götürmüşlerdir ve kimse dönmemiştir. Yani İstanbul bunu bu şekilde yaşamıştır. Uzun bir süre de işin ciddiyeti anlaşılmadı. Büyük aydınlar gitti böyle... Hiç güzel şeyler değil tabii... (E, 82, K)

Anadolu coğrafyası ve o coğrafyada kendi içine kapalı bir topluluk şeklinde yaşayan Ermeniler, 1915 sonrasında tecrübeleri ve duyguları aktarmak için farklı sözlü aktarım yolları geliştirmişlerdir. Bu anlamda ağıt/türküler,[34] en kuvvetli iletişim araçlarından biri olmuştur. Anadolu'da kamusal belleği oluşturmada sözlü kültür önemli bir yere sahiptir. 1930'lu ve 1940'lı yıllarda Anadolu coğrafyasındaki iptidai şartlar göz önüne alındığında bu kadar şiddetli bir travma yaşamış olan bir toplumda yaşananların unutulmaması, bu sözlü aktarım araçları sayesinde mümkün olabilmiştir. Okuma ve yazma bilme oranının çok az olduğu bir coğrafyada, yaşanan travmanın yarattığı şok ve korku sonucu sözlü aktarım araçları, belleğin aktarımında en güvenceli araçlar olarak gözükmektedir. Bu tür araçlarla, sözlü aktarım gelenekleri kamusal bellekte uzun süre yer edinebilmektedir. 20. yüzyıl başında kırsal bir hayat süren Anadolu Ermenilerinin belleği, yazılı kaynaklar haricinde sözlü kültüre dayanmaktaydı. Sözlü iletişim araçları sayesinde kimliklerini uzun süre koruyabilmişlerdir. Böylelikle bu tip sözlü iletişim araçları ile yapılan aktarımlar, belli bir zamanla limitli kalmamış, tarihsel ve kültürel bağlara sahip olabilmişlerdir (Novak & Rodseth, 2006: 4).

"Koptu kıyamet
Bu kadar Ermeni kime emanet
Ermeni Ermeni şaşkın Ermeni
Gururuna giden Ermeni
Ermeni'nin kanı sel gibi akar
Dostlarım ağlaşır düşmanım bakar
Ermeni Ermeni şaşkın Ermeni
Dini gururuna giden Ermeni
Der-Zor çöllerinde zincirli kuyu
Ermeniler içti zehirli suyu
Ermeni Ermeni şaşkın Ermeni
Dini gururuna giden Ermeni"[35] (E, 82, K)

34 Bu konuda yayınlanmış bir tez için Bkz.: Yıldız Yıldırım, *Cultural Memory in Post 1937-1938 Dersim Laments: Reflections on Trauma and Violence*, İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2013.

35 A. Yaya ile görüşmeyi yaşından ve rahatsızlığından dolayı aralıklarla yaptık. Görüşmeden sonra, görüşmeyi ayarlayan torununa, başta belirtilmesine rağmen rahatsızlığından dolayı unutmuş olma ihtimali var, beni Ermeni zannettiğini söylemesi ve Ermeni olmadığım söylenince "eyvah! Ya polisler gelip alırlarsa bizi" diyerek yaşadığı panik ve üzüntü. 1915 travmasının ne kadar derinlerde yer ettiğini ve geniş topluma karşı halen duyduğu güvensizliği ve üzerindeki baskıyı net bir şekilde anlatmaktadır. Yaya, görüşme sırasında tehcir olmadan önce çekilen aile fotoğraflarını da benimle paylaştı. Görüşmelerde izini sürdüğüm ve anlamaya çalıştığım anıların yazılı belgelerle desteklenmesinin ve görselliğinin bende yarattığı heyecanı özellikle vurgulamak istiyorum.

Nuri Bilgin'in de belirttiği gibi eşyalar, kimlik duygusuna bir derinlik ve meşruiyet kazandırırlar. Böylece kişisel veya kolektif kimliğin inşasının önemli bir ayağını oluştururlar. Eşyalar, aynı zamanda birer hafıza mekânlarıdır. Eşyaların bellek işlevi, özellikle bir yerden bir yere taşınma olaylarında açıkça görülür (2013: 101-4). Eşyaların bellek işlevi, göç hikâyelerinde sıkça rastlanan bir unsurdur. Aşağıdaki anlatıda da görüldüğü üzere, kimi zaman yaşanan büyük acılar sonrası kişinin terk etmek zorunda kaldığı topraklara, ait olduğu yerdeki mutlu zamanlarına dair akılda kalan, mekânla ve geçmişiyle olan bağlantısını kuran çeyizdeki danteller gibi eşyalar, kuşaklar boyunca aktarılarak gelmektedir.

> Sonra sonra ben şeyi fark ettim, evde gizli saklı bir şeyler konuşulurdu hep. Küçük dayımın eşi çok tutucu bir aileydi. Çok eski İstanbullular, onun babası Erzurumluydu. Gedikpaşalılarmış, sürekli Ermenice konuşurlar. Kuzenim sürekli Ermenilerle beraber, bizim evde Türkçe konuşmazlardı. O ailede konuşulurdu "azınlık sorunları". Ama bizde konuşulmazdı. Büyükannenin ailesi tehciri yaşamış, İstanbul'da yaşıyorlar, çok malları mülkleri var. Kuzenimin ananesinin annesi çeyizleriyle birlikte Der-Zor çölüne sürükleniyor. Orda hep şey anlatılır, ananem bütün dantellerini götürmüş, kurtaramamışlar onları. Nedense hep el işleri kalmış aklında. Onların albümleri var, Erzurum'dan da resimler var. Fransa sanırsın, inanılmaz bir cemaat, çok şıklar, acayip Avrupai. Erzurum'da nasıl olur dersin! (E, 36, K)

1915 Tehcirinin bir diğer travmatik yanı da Ermenilerin toplumsal belleğinde yarattığı radikal kesintidir. 1915 tarihinde Ermenilerin aile soyağaçları kesintiye uğradığı için ailenin, soy tarihini sözlü aktarım yoluyla sonraki kuşaklara iletmesinde kesinti olmuştur. Bu, aynı zamanda kolektif belleğin de belli boşluklarla oluşması anlamına gelmektedir.

İstanbul'un Ermeni cemaatinin kolektif belleğinde 1915, en güçlü travmayı oluşturmasına karşın bu travmanın bellekteki izlerinin ve ağırlığının İstanbul kökenli ve Anadolu kökenli Ermenilerde farklı olduğu, görüşmelerde ortaya çıkmaktadır. Ancak Ermeniler için travma olarak farklı bir ağırlığa sahip olsa da İstanbul Ermenileri ile Anadolu Ermenilerini sosyal dışlanma, nefret söylemi ile karşı karşıya kalmak konusunda eşitleyecek bir diğer travma ise ASALA ile özdeşleştirilmek olacaktır. Bu, İstanbul'un Ermeni cemaatinin kolektif belleğinde ASALA'nın,[36] 1970'li yıllarda T.C. büyükelçilerine yönelik suikastları sonrasında (ilk eylem 1973'te yapıldı) doğrudan deneyimleme yoluyla yerleşen bir travmadır. Ancak ASALA, 1915'in aksine, görüşmelerde İstanbul Ermenilerinin üçüncü kuşağında etkisini kaybetmiş bir travma olarak ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle kolektif bellekteki yeri, deneyimlenmemiş sadece bellek aktarımı yoluyla öğrenil-

36 Türkiye dâhil 16 farklı ülkede Türk ve diğer mülki ve diplomatik hedeflere karşı terör eylemlerinde bulunmuş solcu ve aşırı milliyetçi örgüt. Bazı kaynaklarda "terör örgütü" olarak nitelendirilmektedir. 1980-1990 yıllarında ABD'nin terör örgütü listesinde yer almaktaydı (https://tr.wikipedia.org/wiki/ASALA).

miş 1915'e göre trajedi ile değil utanç ile konumlandığı için daha zayıftır. Örneğin Ermeni cemaatinin genç üçüncü kuşaklarıyla yapılan görüşmelerde, ASALA'dan hiç bahsedilmemiştir. ASALA'nın eylemleri döneminde yaşamış ve onu deneyimlemiş görüşmeciler ise bunun belleklerinde bir "utanç" ve "kirlenmişlik" duygusu olarak yer aldığını ifade etmişlerdir.

Görüşmecilerin ortak olarak ifade ettikleri durum, Türkiye'deki Ermenilerle hiçbir bağlantısı olmayan, yurtdışı kaynaklı bir terör örgütünün katliamları karşısında "Ermenilik" ortak paydasından dolayı teröristlerle bir tutulmalarından duyulan utanç ve bu ortak paydadan dolayı "terörist" olarak damgalanmaktan duyulan kirlenmişlik duygusu idi.[37] Burada "Ermenilik" özelinde bir özdeşlik kurulmaktadır. ASALA, Türkiye kamuoyunda tüm Ermenilerin potansiyel terörist ya da terörizmin destekçisi olarak algılanmasına yol açmıştır.

> Annem her akşam haberleri seyrettiğinde ağlardı. Her akşam... Şuraya otururdu (ağlamaya başlıyor), lanet okurdu "niye böyle yapıyorlar, bizim ismimizi niye kirletiyorlar" diye. (E, 42, K)

> 80 döneminde sokağa çıktığımızda o dönemlerde ASALA diye bir terör örgütü vardı, masum insanları öldürüyordu. O dönemde sokakta oynarken bir çocuk yanıma geldi "sizinkilerden biri bizimkileri öldürmüş" dedi, ben de "ben çocuğum ulan ben nerden biliyim" demiştim. Eve gidip söyledim, "boşver oğlum uğraşma" demişlerdi. Bedelini hep halklar ödüyor. (E, 39, E)

> ASALA çıktı ortaya, tam yemek yiycez masada, TV'de bir haber, zehir oldu... Pazartesi işe gideceğim, en sevdiğim insana... Neden ben üzüleyim, bana ne ASALA'dan? Öyle bir terslik yaşamadım ama üzülüyorsun çok. Hiç bilmeyen insan "sen gâvursun" diyor çıkıyor. (E, K, 82)

> Hepimizi çok zorlayan bir dönem yaşadık, ASALA dönemi. Komşularım vardı Konyalı. Günler vardı eskiden, evlere giderdin. TV'de yazı geçerdi (ASALA ile ilgili haberler). Komşularım çok iyiydi, beni hiç rahatsız etmediler. Ama ben suçlana suçlana giderdim. (E, 62, K)

> Ben Mebrure Hanım'dan (komşuları) çekiniyordum, ismim Ermeni, utanç duyuyordum. Çok çekiniyorduk... Annem "ah Mebrure Hanım biz yapmadık ki" diyordu, Mebrure Hanım da "Madam Siranuşcum üzülmeyin hiç" derdi. (E, 57, K)

İkinci kuşağa mensup olan, 1980'li yıllarda henüz çocukluk çağında olan görüşmeciler, o dönemlerde evin içindeki huzursuzluk havasını "panik, korku" kelimeleri

37 2015'in Eylül ayında Cizre'de yaşanan çatışmalarda güvenlik güçlerince teröristlere yapılan anonslarda "Ermeniler sizleri seviyor, hepiniz Ermeni'siniz" sözleri duyuldu ("Yine Ermeni'siz Yapamadılar", *Agos*, 18 Eylül 2015, s.1.). Sıradan vatandaş genel olarak Ermenileri, Rumları, Yahudileri güvenlik sorunu temelinde ele almakta ve tehdit olarak kabul edebilmektedir. Çeşitli siyaset ve medya aktörleri tarafından gayrimüslim vatandaşların ihanet veya küfürle özdeşleştirilmeleri, bu önyargılar toplum tarafından tekrar ve tekrar tüketilmektedir (Özdoğan v.d., 2009).

ile ifade etmişlerdir. Bu "korku ve panik" havasının arkasında, anne ve babalarının, çevrelerindeki Türk komşularına, müşterilerine, iş ortaklarına karşı sanki kendileri bir suç işlemişçesine hissettikleri "utanç" duygusu ve yaşayabilecekleri olası dışlanmalardan, tersliklerden duydukları korku vardır.

> ASALA olayları konuşuluyordu ama ben 6. sınıftaydım, küçüktüm. Ama televizyon evde açık izleniyordu. Ama ben içinde olacak yaşta değildim, o yüzden çok iyi hatırlamıyorum. Huzursuzluk hissediyordum, evdeki o panik havasını anlıyordum tabii. Rahatsız oluyorlardı babamlar tabii. Babamın, annemin çalıştığı insanlar da Türk'tü. (E, 50, K)

O dönem 10'lu yaşlarında olan bir kadın görüşmecinin, evdeki korku ve huzursuzluktan dolayı annesine "mama" dediği için dayak yediğini ve Ermeni olduğu anlaşılmasın diye okulda Türk ismi kullandığını aktarması, hem ev içinde hem de ev dışında okulda, sokakta yaşadıkları baskı ortamını, duydukları korkudan ve utançtan dolayı kimliklerini gizlemek, saklamak zorunda kalmalarını ve toplum tarafından dışlanmaktan, ötekileştirilmekten duydukları stresi göstermektedir.

> Televizyonda çıktığı zaman ASALA zamanı hep kendi aralarında fısır fısır "çimana" (aman duymasın) derlerdi, bu tarz şeyler olduğunda annemin de çok korkuları olduğundan dolayı "mama" dediğimde dayak yerdim. O dönem o kadar korku olmaya başlamıştı ki kursta ismimi sorduklarında "Seval" diyordum, "S." demiyordum. Sonra ikinci hafta mı ne öğrendiler Ermeni olduğumu, başladılar serviste "sen Ermeni'ymişsin, sen pis Ermeni'sin, sen şöylesin sen böylesin"... Neticede bir şey konuştuğu zaman neden konuşur? Evde konuşulduğu için. Televizyonda "bilmem ne başkonsolosluğu vuruldu ASALA tarafından filan", çocuklar görüyor bunu. Annem çok ağlardı, o kadar üzülürdüm ki anlatamam... (E, 42, K)

- **Ermenilerin Kolektif Belleğindeki Travmaların Kuşaklararası Stratejik Aktarımı: "Pıs pıs pıs... Kimse Duymasın!"**

> Unutmak istiyorsun, unutuyorsun.
> İnsanın karşılığı unutmakmış. (E, 59, E)

Kolektif bellekteki ortak deneyimler ve geçmişte yaşanmışlıklar, travma ya da nostalji olarak aktarılırken bellekteki kayıtlar belli bir süzgeçten geçirilmektedir. Bu bir kuşaklararası kolektif bellek aktarımı stratejisi olarak işlemektedir. Bu strateji, sonraki kuşakları travmanın etkisinden korumak amacıyla olduğu kadar nostaljide olduğu gibi geçmişi bugünden daha mutlu/güzel günler olarak gelecek kuşakların belleğine yerleştirmek amacıyla da olabilmektedir. İstanbul'un Ermeni cemaati için en güçlü seçilmiş travma olan 1915 Tehciri, bu nedenle bu stratejik aktarımın en

iyi ortaya çıktığı örnek olmaktadır. Ermeni cemaati mensuplarıyla yapılan sözlü tarih ve derinlemesine mülakatlarda görüşmecilerin büyük bir kısmı, Ermeni cemaatinin kolektif belleğinde en derin izi oluşturan 1915 hakkında genç kuşakların mutlaka bilgilendirilmesi konusunda uzlaşmaktadırlar. Ancak bu bilgilendirmenin nasıl bir stratejiyle olacağına dair de çok çeşitli yaklaşımlar geliştirmektedirler. Bir yandan zamanında kendilerine yeterli bilgi aktarılmadığı için üzüntülerini ve pişmanlıklarını ifade ederken, yaşanan gerçeklikler paylaşılmadıkça ve genç kuşaklar bu konuda bilinçlendirilmedikçe yaranın kapanmayacağını dile getirirken, diğer yandan da genç kuşakların, yaşadıkları toplumda nefret ve acı duymamaları için aktarım mekanizmalarını tartışmaktadırlar.

Ermeni görüşmecilerin bir kısmı, geçmişin şu anda yaşamakta olduğunu ve üstü kapanmamış olan yaraların kendilerinde yaşamaya devam ettiğini düşünmektedirler. Bu nedenle geçmişte yaşanmış travmatik tecrübelerin, aile büyükleri tarafından alt kuşaklara, özellikle çocuklara, objektif bir biçimde, onları korkutmadan, anlayabilecekleri bir dilden iletilmesi gerektiğini belirtmektedirler. Görüşmecilerin bazıları ise cemaatlerinin kolektif belleğinde ve/veya ailelerinin bireysel belleğinde yer alan tarihsel travmalarla ilgili olumsuz olarak etkilenmekten korktukları ve daha huzurlu yaşamak istedikleri için geçmiş hakkında bilinçli olarak fazla bilgi sahibi olmamayı tercih ettiklerini belirtmektedirler. Detaylı bir şekilde araştırmanın ve öğrenmenin kendilerini olumsuz olarak etkileyeceğini, bu durumun kendi içlerinde bir iç çatışma yaratabileceğini, oluşabilecek nefret, öfke, kırgınlık hislerinin bulundukları ülkede yaşamayı zorlaştırabileceğini, çevrelerinde sevdikleri insanlarla ilişkilerini zedeleyeceğini ifade etmişlerdir. Dolayısıyla geçmişteki travmalardan kaçmakta ve bu travmaların, psikolojik olarak yok sayarak üstünü kapatmaya çalışmaktadırlar. Bu şekilde, bulundukları topraklarda daha huzurlu, mutlu yaşayabilmek ve devam edebilmek amacıyla kendilerini koruma stratejisi geliştirmektedirler.

> Bence öğrenilsin, bu olmuş yaşanmış, hâlâ büyüklerimiz var hayatta olan ve anlatan ağlayarak hâlâ (1915). Şey kötü ya, hani böyle bir şey yaşanmamış gibi inkar edilmesi. E peki bu insanlar ne oldu? Buharlaştı mı o kadar insan? Koskoca bir kültürü, sanatı, hafızayı yok ediyorsun. Malı mülkü, varlığı gasp ediyorsun. Cismen insan varlığı zaten çok büyük bir kayıp ama onun yanındaki kayıplar da çok büyük. Mutlaka bilinmesi lazım olduğunu düşünüyorum. (E, 57, K)

> Bunlar üstü örtülmesi gereken, ortalıkta konuşulması yasak şeyler olarak bilirdik. O yüzden fazla kurcalamazdık. Keşke o zaman daha bilinçli olsaydım da sorsaydım, şimdi sorucak adam da kalmadı hayatta... (E, 59, E)

> Evde bizim çok konuşulmazdı yaşanan olaylar, hikâyeler vs... Çok hafızası olan bir aile değil bu konuda, bir de fanatik bir aile değiliz biz. Hatalı ama konuşulması lazım, başka türlü cerahati temizleyemezsin. Benim bir arkadaşım vardı, bana derdi

ki sürekli, bizim evde 1915 konusu filan konuşulur. Sürekli konuşulması da doğru değil ama gerçekler anlatılmalı ve aktarılmalı... (E, 37, K)

Ben yaşım ilerledikçe okumaya başladım Ermenilik hakkında. Çok da merakla okuyorum. Kütüphanemde öyle bir bölüm var. Ben kötü etkilenirim diye düşünmedim. Bence insan kendi tarihini bilmeli ve aktarılmalı. A. sordu (oğlu, 8 yaşında) mesela geçen Nisan ayında tam bu konular konuşulurken, denk gelmiş görmüş demek ki, "ne oldu ya Ermenilerle Türkler arasında" dedi. Biz de 100 yıl önce bir savaş olduğunu ve iki taraftan da ölenler olduğunu söyledik ve öyle bir giriş oldu. Daha şimdiden sormaya başladıysa 15 yaşında neler neler sorucak. Ben kişisel olanı değil de kitap okumasını tercih ederim. (E, 39, K)

Bizim ailede tehcir hikâyesi yok. Bizim evde hiiç konuşulmazdı bu konular. Ananemin annesini de biliyorum, o da hiç konuşmazdı. İki yaşındayken ben öldü, hepsi 14 yaşında doğurmuş. Evlenmişler genç, kocaları sürgüne mi gitmiş bak bilmiyorum, bunlar ikinci kocalar. "Askere gitti gelmedi" denir ve konu kapanır. Hiiç konuşulmaz. Asker diyince de biz o yaşta ne askeri dememişiz. Şimdi sorucak kimse de kalmadı. Yalnız eşim hep söyler "benim ne teyzem var ne amcam var, bunun bir sebebi olmalı" der. Erzincanlıymış eşimin ailesi, tam o zamanlara denk geliyor. Hiç araştırmaz. İstemez. Birkaç kere geldiler röportaja "bilmiyorum" der. Anlayan anlıyor işte. "Gökten mi düştüm ben" diyor. Araştırmayı istemiyor. Ben de... (E, 68, K)

Ermeni cemaati mensuplarından ikinci kuşak görüşmecilerin 1915 ile ilgili fazla bilgi sahibi olmamalarının, olmamayı tercih etmelerinin arkasında yatan bir sebep olarak kendi aile büyükleri tarafından "konu"ya tabu şeklinde yaklaşılıp konu her açıldığında üstünün kapatılması, konuşulmaması, bastırılması, "unutturulmaya çalışılması" ve bunun yarattığı korku ve tedirginlik sonucu ileriki yıllarda konuyu öğrenmeye cesaret edememeleri de gösterilebilir. Kendi aileleri tarafından bu konuda fazla bir aktarım yapılmadığı, fazla bilinçli olmadıkları, tarihlerini araştırmaya da bireysel olarak fazla yanaşmadıkları ve kendilerini frenledikleri için çocuklarına da aktarım yapmamayı tercih etmektedirler.

Ama şunu iyi hatırlıyorum bize "bizim büyüklerimizi Türkler kesmiş", bunu duymuşumdur, bu denirdi ama detayı anlatılmazdı daha fazla. Bire bir yaşayan ailelerde bu galiba daha fazla anlatılıyor. Bunları duyunca etraftan daha fazla sorgulamaya başlıyorsun ama ben mesela daha fazla araştırmadım. O da benim eksikliğim heralde... Acaba yanaşmak mı istemedim konuya? Belki de çok ürküttü. Hep "başka konu açın" derlerdi, bastırıldık. (E, 57, K)

Ben hiçbir zaman çok da fazla ilgilenmedim. Biz bunu "Ermeni-Türk sorunu" diye bir masanın etrafında oturup konuşmadık. Ben de kızıma anlatmıyorum çünkü aktarabilecek doğru bilgim yok. Adı her neyse bir şey yapılmış mı? Yapılmış. Karşı taraf mı yaptı, biz mi yaptık bunu tartışacak pozisyonda ben değilim. Bunu çok fazla hissetmiyorum. Ananemin bölük pörçük anlattıkları var, anneme anlatırdı, o da bize anlatırdı biraz. Dedeyi ben hiç tanımadım. Babane, dedeler hepsi ben doğmadan önce ölmüş. Tam belki bunları anlatabilecek olgun yaşta ben zaten burda değildim,

yurtdışındaydım. Babam da ölünce ondan aktarılacak bir şey kalmadı. Öğrenmek istemedim. (E, 50, K)

Konuşulmayan yara her zaman büyür. Kin öyle bir şey ki kansere çevirir kendisini... 1915'in konuşulması lazım. Ama bazı şeyleri bilmemek mi, bilerek yaşamak mı daha mutlu ediyor... bilemiyorsun. (E, 62, K)

Fazla bilmek iyi değil, rahatsız oluyorsun. Bilsen de hep onları yaşayarak yaşayamazsın. Unutmak istiyorsun, unutuyorsun. İnsanın karşılığı unutmakmış. (E, 59, E)

Konuşacak şey var ama... bilerek yaşamak daha zor, yutkunmak ve unutmak zorunda kalıyoruz. (E, 53, E)

Ben arkadaşlarımla hiç konuşmadım bu soykırım işlerini. Ben bilmeden yaşamayı tercih ediyorum, bilsem hayat çok daha zor olacaktı benim için. Bunu çok ayıp olarak görebilirler kendi kültürümün peşinden gitmiyorum diye. Çocuklara da anlatmıyorum. Ben kendimi doldururum, sevdiğim arkadaşlarımı da silerim. O yapmamıştır ama ataları yapmıştır. Geçmişle yaşadığın sürece o seni üzüyor maalesef. (E, 42, K)

Bu durumun diğer bir ucunda ise, her ne kadar aileleri tarafından kendileriyle geçmiş hakkında konuşulmasa, hikâyeler aktarılmasa, "konular"a tabu şeklinde yasaklı gibi yaklaşılsa, ailelerine sorduklarında "*başını belaya sokarsın, bilmiyorum*" gibi cevaplar alsalar da siyasi ve etnik bilinci daha yüksek olanların, kendi bireysel çabalarıyla aile geçmişleri ve cemaatlerinin tarihi hakkında detaylı araştırma yaptıkları ve bu alanda daha aktif oldukları tespit edilmiştir. Üçüncü kuşaktan bir Ermeni kadın görüşmeci, özellikle 1990'lı yıllarda Ermeni okulları ile ilgili sıkıntılar yaşanmaya başladığı[38] zaman kendisinin ilk defa toplum içinde "Ermeni olmakla" yüzleştiğini, azınlık kimliğinin kendisindeki siyasi bilinci arttırdığını ve o tarihten itibaren sürekli olarak Ermeni tarihiyle ilgili kitaplar okumaya başladığını, araştırmalar yaptığını belirtmektedir.

Anne kitapta "Ermeni meselesi" diye bir sayfa var ama hoca bize bunu okutmuyor" derdim. "Ermeni meselesi bizim lehimize olmadığı için okutulmuyordur, büyüyünce öğrenirsin" derdi. Annem hiçbir zaman bana bunları anlatmadı, ben kendim araştırmaya başladıkça öğrendim. Bir dönem Ermeniler, 1990 zamanı mülklerle ilgili sıkıntı yaşadıkça duymaya başlıyorsun ve kendi kendine sorguluyorsun, "aa demek ki Ermeni olmakla ilgili bir sıkıntı var burda" diyorsun. Anneme sordukça seneler sonra bana detaylı anlatmıştır. Benim kuzenim "Ermeni meselesi" kitabını alırdı ve gazete kâğıdına sarıp gezerdi. Annemler hep "başımızı belaya sokucaksınız, anlattığımızla kalın" derlerdi. Bana hep derler "biz bu ülkede yaşıyoruz, ülkeyi paylaştığın insanlara düşman olmaya gerek yok". Ben 12 yaşındayım düşün, "ya okullar kapanırsa ne yapıcam devlet okuluna mı gidicem, niye kapanıyor, ne farkı var gittiğim okulun" diye sorgulamaya ve araştırmaya başladım. Anneme sorduğumda "bilmiyo-

38 1993 yılında Ermeni okullarında Ermenicenin yasaklanması kararı alınmış ve bu yasak sonrasında kaldırılmıştır.

rum kızım, olmuştur bir şey, daha önce de olmuştu" demişti. O zaman bir de televizyonda konuşulan konular değil ki bunlar. (E, 30, K)

Bazı görüşmeciler, cemaat içinde daha aktif yer alıp (dernekler vs..) sosyal çevrelerinde, işte, okulda bu "konuları" tartışırken ve kendi çocuklarına açık bir şekilde aktarırken; bazıları ise sadece kendilerini geliştirmek açısından bilmenin yeterli olduğunu, toplum içinde bir dışlanma/ayrımcılık yaşamamak için bu tip konularda toplumun geniş kesimiyle tartışmalara girmekten kaçındıklarını belirtmişlerdir.

İçine gömülüp kendimi kapatmak istemedim, o yüzden sormadım da. Her şeyden etkilenme ihtimalin var. Senin kanından birilerinin zarar gördüğü aşikâr bir şekilde ortada. Bir yerde kırılıyorsun. Gereksiz bir sinirlenme, farkındalığa vardığın anda bitmişsindir. Anne-babama sormadım ama ne olmuş ne bitmiş, takip ederim. Bireysel tartışmalara girmem ama. (E, 29, K)

Ermeni cemaati içinde anıların sonraki kuşaklara anlatıp anlatılmaması, 1915 hakkında daha fazla bilgi edinip araştırma yapma veya konuyu sessizce bir kenara koymayı ve hakkında konuşmamayı tercih etme daha çok bireysel bir tercih olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat şunun da altını çizmek gerekir ki Ermeni cemaati içinde 60'lı yaşlarında olan ikinci kuşağın ergenlik ve gençlik dönemlerinde, 1915'in üstünden henüz 40-50 yıl kadar geçmişti. Olay bütün canlılığıyla hafızalarda idi. Onların çocukluklarında 1915'i yaşamış olan canlı tanıklar hayatta idi. Bu nedenle İstanbul'un Ermeni cemaatinde bu yaş grubu, 1915'i yaşamış, olayların içinde bulunmuş veya olaylara şahit olmuş aile üyelerinden ve akrabalarından, çevrelerindeki ahbap, eş veya dosttan bu olayları canlı olarak dinlemişlerdir. Bireysel olarak daha fazla çaba sarf edenler, 1915'i yaşamış olan nesil hayattayken onlara olayları sormuş, bilgi almaya çalışmış, o dönem için yazılan kitapları gizli saklı da olsa alıp okumuş, kendi çocuklarına da kötü etkileneceklerini düşünmeden sahip oldukları bilgileri aktarmışlardır.

Ne yaparsan yap, 1915 ne kadar tabu olursa olsun eninde sonunda hadi annen baban büyük annen baban konuşmuyorsa bile, dışarda senden daha büyük birileri konuşuyor. Sen de dürttüğünde eninde sonunda 16-17 yaşına gelince ve bu soruyu sorduğunda ya adam gibi bir cevap geliyor ya da sen kurcalamaya başlıyorsun. Konuyla ilgili bizim zamanımızda bazı kitaplar yayınlandı. 1975-76 gibiydi. Onlardan biri Sadi Koçaş'ın kitabıydı.[39] Hâlâ da var, bulabilirsin sahaflarda. Ondan sonra 4-5 kitap daha yayınlandı. İki tanesi tam anlamıyla "1,5 milyon yoktur canım" diyen kitaplardı. Ben hepsini meraklı olduğum için okudum. Şu anda bütün vilayetlerin kayıtları ortada, ne kadar insan vardı, sonra ne kadar kaldı, nüfus kayıtlarında ortada. Bazı şeyleri dürtüp sorguluyordum ben. Anneannem Adanalıydı, 1906-7'yi yaşamış ananem... O zaman Amerikan Hastanesi'nde hastabakıcıydı. Adana Haçin, gerçek Ermeni bölgesidir. Ben ananeme hep sorardım. Ananemin anlattığı bir hikâyeyi

39 Bkz. Sadi Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Selçuklardan Beri Türk-Ermeni İlişkileri (2-C-14)*, Truva Yayınları, İstanbul, 1970.

sana aktarayım. Bir gece kapı çalınıyor, birtakım insanlar geliyor, "evin beyi evde mi" diyorlar. Evin beyi geliyor, "bizimle beraber geliceksin" diyorlar ve alıyorlar gidiyorlar. Adamdan bir daha haber yok. Yer Trabzon. Kadın, çaresi kalmayınca, çocuklarını alıyor ve İstanbul'a doğru yola çıkıyor. Çocuklarından iki tanesini yolda kaybediyor. Kayseri'de bir duvarın dibine gömüyor. İstanbul'a geliyor. Neyse, ikinci kez evleniyor. O evliliğinden bir çocuğu daha oluyor. Büyüğünün adına, babasının adını koyuyor, çocuğun adı ne? Kevork Şimkeşyan (kendi adı)... (acı acı gülerek) o ikinci evlilikteki eşin adı Prof. Kevork BüyükŞimkeşyan. Bahsettiğim kadın babamın annesi. Prof. Kevork BüyükŞimkeşyan, Osmanlı dili ve edebiyatı profesörüdür. Türk Dil Kurumu'nun kuruluşuna imza atan iki kişiden biridir. Bunu anlattığımda R. (oğlu) lisede, L. de (kızı) ortaokuldaydı. Anlatılmasa bile eninde sonunda bir yerden, ki artık önüne geçemezsin, bir şekilde öğreniyorlar. Ben 100 yıllık bir hikâyenin 60 yılını yaşayarak biliyorum ve benim 10 yaşında olduğum dönemde o dönemi bire bir yaşamışlar vardı hayatımda. Bir tanesi annemdi. Ben anlamaya başladığımda daha 50 sene geçmişti. Her şey canlıydı. Ben çocuklar kinle, nefretle dolarlar diye hiç düşünmedim. (E, 60, E)

İstanbul'da yaşayan Ermeni cemaatine mensup birinci ve ikinci kuşaktan görüşmecilerin büyük bir çoğunluğu, hem bireysel aile belleklerinde yer tutan yaşanmışlıkları ve tecrübeleri hem de kolektif anlamda Ermeni cemaatinin "1915 belleği"ni topluma tutunma ve dışlanmama stratejisi olarak, çocuklarının yaşadıkları topraklarda kin ve düşmanlık beslemeden daha rahat ve güven içinde büyüyebilmeleri için belli bir yaşa gelene kadar (genelde lise çağları, fakat bireysel olarak her ailede bu dönem değişebilmektedir; aşağıdaki anlatıda görüşmeci, 45 yaşına geldiğinde ailede yaşanan trajediyi şans eseri öğrendiğini vurgulamaktadır) anlatılmaması gerektiğini çok keskin bir şekilde ifade etmişlerdir. Görüşmeciler, aile içinde tehcir hikâyesinin, bire bir yaşanmamış olsa bile, travmanın büyüklüğü ve yaşattığı şok nedeniyle çok can acıttığı ve korkulduğu için konuşulmadığını söylemiştir. Kimi görüşmeciler, "konu" açıldığında aile büyükleri tarafından hep üstü kapatılarak geçiştirildiğinin ya da sansürlenerek aktarıldığının altını çizmiştir.[40]

Ben annemle dayımın üvey olduklarını 45 yaşında öğrendim. Amerika'dan kuzenim geldi, ablamın evinde yemeğe oturduk akşam, mevzular açıldı falan konuşuyoruz. Hikâyeden küçük pasajlar anlatmaya başlayınca kuzenim, ablam arkasından geçip dürtmeye başladı. Kuzenim de "ee bilmiyor muydu?" dedi, ablam da "bilmiyordu tabii, iyi halt ettin" dedi. Ben 45 yaşındayım. Ananem, kocası ve kızlarıyla tehcire gidiyor. Dedem de karısı ve birkaç erkek çocukla tehcire gidiyor. Aynı kafiledeler, ananemin kocası ve kızları ölüyor yolda; annemin babasının ise karısı ve birkaç oğlu ölüyor, bir tek dayım kalıyor, o da dizanteri. Kervan yolunda bunları laf ola beri gele evlendiriyorlar, kurda kuşa yem olmasın diye. Bir de H. dayı var. Neyse, bunlar yolda evlendiriliyor kervan tarafından. Yolda bir de bir ayağı sakat çocuk bulup evlat ediniyorlar. O da H. dayım! Dayım, ananemin evinde hayat buluyor, dizanteri. Bunlar taa Mısır'a kadar giden kafile, sonra geri dönüyorlar. Tekrar evleniyorlar ve annem doğuyor. Böyle hikâyelerden bir sürü var. Ben ilk duyduğumda ilk başta aşağıdan yukarıya alev çıktı, sonra dedim ki "çok haklılarmış". Bu tarz

40 Benzer sonuçlara Leyla Neyzi'nin Türkiye genelinde gerçekleştirdiği sözlü tarih çalışmasında da rastlanmıştır, *"Keşke Gitmeselerdi": Türkiye'de Ermenileri Hatırlamanın Ağırlığı*, (Çevrimiçi) http://research.sabanciuniv.edu/16025/1/neyzi2010.TR.pdf, 14 Ağustos 2015.

travmalarla büyüyen çocuklar genelde "ben Mustafa'dan uzak durmalıyım" diye bir altyapıyla büyüyorlar. Ben o alev aşağı indiğinde "iyi ki" dedim. Çünkü art niyetsiz arkadaşlıklar bugüne kadar kurabildim. Ben de çocuklarımla bu Ermeni kimliği meselesini ve ailemin tehcir hikâyesini aile geleneği olarak 45 yaşına kadar aktarmayı düşünmüyorum, aynı sebepten. Onlar çok daha kolay ulaşabiliyorlar bilgiye artık. Ben özellikle anlatmadım ama onlar konuşulanların arasında yakalamışlardır. Biz yaşanan olumsuz şeyleri ailede hiç konuşmayız. Eşim de, ben de. 45 yaşına gelince çocuklar, ben hâlâ hayatta olursam anlatıcam. (E, 61, E)

Anadolu'nun Ermeni nüfusunu ortadan kaldıran olayları tarif etmek için kullanılan ifadeler, görüşmecilerin bu dönemi nasıl anlamlandırdıklarını incelemek açısından önemlidir. Kullanılan terimler arasında "1915, 1915 Olayları, tehcir, kıyım, kesim, soykırım, 'çart' (kesik), 'ondan evvel', 'ondan sonra'" sayılabilmektedir.

Bir gün babam anlatırdı bir beyaz atları varmış, babamın babasını ve iki amcasını o ata koymuşlar ve bir daha getirmemişler. Annemin tarafında ise durum şöyleymiş: "1914 faslı" başlıyor, çevre köyler ki Aslanbey denilen bir köy var şimdi, İzmit'in köylerindendir benim kayınvalidem de oralıdır. Aslanbey iki kere yakılıyor, birini yakan Almanlar. Ve göç başlıyor. Annemin köyü çok geç çıkıyor. İzmit boşalıyor, ondan sonra sıra bizimkine geliyor. Annem 13 yaşında, göç başlıyor. Annem 1900 doğumlu sanırım. Nereye gidiyorlar, sürülüyorlar daha doğrusu? Kendi köylerinin çevresinde Çerkez köyleri var, oraya sürülüyorlar. Daha ilerisini bilmez annem. Annem gidiyor, dört sene Çerkez köyde kalıyor. Babam genç 19 yaşında, Çerkez ağasının kızı âşık oluyor babama. Dört sene Maşukiye'de kalıyorlar, "her şey bitti, 'kesim' bitti" diyorlar ve köye geliyorlar. Kayınvalidem yürüyerek Eskişehir'e gitmiştir, ordan Arabistan'a gitmişlerdir. Onlar çok şey görmüşlerdir, bizimkiler bilmezler. Bizim evlerde konuşulmadı bunlar. Bilhassa babam "geçmişe gerek yok" derdi. Tabii ki olaylar büyük olaylar, bizim evde fazla konuşulmazdı. Kök ağacını yap dersen yapamam çünkü bir yerde tıkanıyor. Konuşulmuyordu. Babam da 3 yaşında kaybetmiş babasını. Annesini de kaybetmiş... (E, 81, K)

Benim annemin bir arkadaşı vardı, Aslanbey'de yaşardı, adı Hacılı Berjin. Bütün kollarında küçük küçük haç dövmeleri vardı. Sürgünde, o zaman sürülmüşler Suriye'ye kadar, Arapların elinde kalmış kadın. Arap çadırında bir Ermeni çocuk, o da sürgünde, nasıl kaçmışsa kaçmış bu kızı almış kaçırmış Arab'ın elinden. Boynuna kadar toprağa gömmüş, ölü zannedilsin diye. Ordan kaçırmış, İstanbul'a getirmişti kızı. Öyle kurtarılanlar oldu. Aslında çok büyük hikâyeler var. (E, 82, K)

Bizde ailede çok konuşulmazdı sevkiyat, anlatılıyor ama detaylı iç yüzünü ne oldu ne bitti bilmiyoruz. Tarihte bir şeyler olmuş. Çocukları Müslüman aileler almış filan, kıyıma gitmesin diye olmuş. Kimisi evlenmiş, dinini değiştirmiş. Yozgat'ta kalmadı Ermeni. Bizim annelerimiz, babalarımız bunun daha yoğun haliyle büyümüşler. Bize daha az aktarma oldu. Sansürlenerek aktarıldı hep. Ama onlar 1915 Olayları'nı o kadar duydular ki biz onların duyduklarının yüzde onuyla büyüdük. Tarihi saklayabilir misin? (E, 59, E)

Birinci ve ikinci kuşaktan görüşmeciler, 1915'in yarattığı travma nedeniyle kendi kuşaklarının toplum içinde baskı ve çekince ile nasıl yaşadıklarını okuldaki Türkçe derslerinde (Türk öğretmenler tarafından verilen tarih, coğrafya, Türk dili ve edebiyatı) yaşadıkları/hissettikleri dışlanmayı referans vererek, halen bu güven eksikliğinin kendi kuşaklarından çoğu kişi için devam ettiğini ifade etmektedirler. Ailelerinde yaşanmamış olsa ve kendilerine aktarılan net bir hikâyenin olmadığı durumlarda bile Ermenilerin kolektif cemaat belleğinde 1915'in açtığı derin yarık, nesiller boyunca kesintisiz bir şekilde sürdürülmektedir.

> 1915 asla konuşulmazdı bizim evde. Ailede fazla konuşulmazdı bizim. Konu dahi edilmiyordu. Tehcir en travmatiktir çünkü. Diğerleri yok, 6-7 Eylül filan zaten konuşulmazdı. Bana kendi annem de anlatmadığı için benim de öyle bir içgüdüm oluşmadı. Bu anlatılacak, diyelim sen okula gidicen Türkçe öğretmeninin yanında bir laf etsen başını belaya sokucaksın. Her şey olabilir. Bak bir Türkçe hocamız vardı, bize kinle baktığını hissediyordum, hepimiz çekinirdik. Bir baskı vardı hep ve hâlâ da var. Bizim evde üst katta bir yayamız vardı, 97 yaşında öldü. O gelir aşağıya anlatırdı bak: "Ah çocuğum ben bir kovuğun altında kaldım, geldiler beni aldılar". Anneyi, babayı hepsini götürmüşler ve kendi hizmetçilik yaparak büyümüş. (E, 58, K)

Son yıllarda kültürel kimlik hareketlerinin çoğalması ve kimlik sorunlarının kamuoyunda açıkça tartışılmaya başlanması, daha önce hiç konuşulamayan, tabu olan "Ermeni sorunu" gibi konularda suskunluğun aşılmasında önemli bir faktör olmuştur. Bu sayede kısmen de olsa korku eşiği aşılmış olan toplum içinde konuşma cesareti artmaya başlamıştır. Resmî tarih tezi ile yetişmiş olan toplumun geniş kesiminde azınlıklar ve onların yaşadıkları travmalara dair farkındalığın artması, orta ve genç yaşlardaki Ermenilerde kendi geçmişlerine dair bir bilinç yükselmesi yaratmıştır.

> Korkarlardı konuşmaya. O korku vardı. Ben de konuşmuyorum ama öyle bir korku taşımıyorum. Öyle bir korku kızıma da aktarmıyorum. Bu gençlik artık her şeye çok hâkim. Artık her yerde konuşuluyor, okullarda mesela. Artık bilgiye de ulaşıyor çok rahat. Bugün sabahtan akşama kadar bir kanal bulursan, eninde sonunda "Ermeni", "Soykırım" mutlaka konuşuluyor. Eskiden bunun hiçbirisi yoktu. Bize net anlatılmasa bile anlatılanlar var. Ben biliyorum ki ananemler, dedemler, bir öncesi yani onun annesi köylerinden sürülmüş, kayıplar var, akrabalardan ölenler var. Bunları biliyoruz tabii. Ama bunu ananem bire bir anlatmazdı. Ananem Suriye'ye gitmiş, ordan geri gelmiş. Bir kısmı Bulgaristan'a, bir kısmı Amerika'ya gitmiş. Dedemin kardeşi öldürülmüş. Bunları biliyoruz ama keşke daha net aktarılsaydı. (E, 50, K)

Ermeni cemaati mensubu genç kuşaklarla yapılan görüşmelerde, çocukken aile büyüklerinin ev içinde 1915 ile ilgili kesinlikle konuşmadıklarını, konu açıldığında konunun üstünü kapattıklarını ve ev dışında okulda, iş yerinde, arkadaş çevresinde vs. başkalarıyla konu hakkında konuşmamaları için hep "uyarı aldıklarını" belirtmektedirler. Bu uyarıların arkasında, korku sonucu sessiz bıraktırılmak ve

toplumun geniş kesimine karşı düşmanlık beslememek önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Üçüncü kuşak görüşmeciler, ancak ilerleyen yaşlarında belleklerinde kalan hikâyelerin bölük pörçük parçalarından, çevrelerinde duyduklarından ve kendi çabalarıyla yaptıkları araştırmalardan anlamlı bir bütün oluşturmaya çalıştıklarını aktarmaktadırlar.

Annemin anne tarafı Sivas'ta Katolik Ermenilerin olduğu bir köyden gelmişler. Şimdi köyün ismi değişti ama eski ismi Pırkinik. Hatta Şişli'deki Katolik mezarlığında o köy için ayrı bir yer vardır. Bu 1915 Olayları sırasında erkekler gidince bizim büyük nine orda kalıyor, bir sürü çocukla ve bir de köpekle. Kadın ne yapacağını bilemiyor, burda amcaları var, ordaki evi, mal mülk para her şeyi bırakıyor. Annem der ki ev baştan aşağı ipek halılarla çevriliymiş. Her şeyi bırakıp çocukları ve köpeği alıp yola çıkıyorlar. Köpek yolda vefat etmiş. Sonra buraya gelip amcanın yanına yerleşiyor. Çocuklar burda Fransız okuluna gidiyor, hepsi burda yaşıyorlar. Babamın ailesi tamamen İstanbullu, hep burda yaşamışlar. 1915 Olayları hiç konuşulmamış. Büyüknine hiç konuşmazmış, galiba onun kardeşi anlatmış bizimkilere. Benim büyükannem de konuşmaktan çok korkarmış. Hep engel olurlarmış evde çocuklar varken konuşulmasına. Düşmanlık doğmasın diye anlatılmazmış. Ninenin kardeşinden duyduklarıyla biliyor annemler. Orda büyük zenginlik bırakıp gelmişler. Erkek yok o tarafta zaten hiç. O tarafta o olayları çok yaşamamışlar. Belki de hafızada geriye atma olabilir. O köpek bile ama ananemlerde hep gündeme gelir, yolda gelirken ölen köpek. Yeşilköy'de oturan teyzemin de kurt köpeği vardı, o köpeği gördükçe hep "bunun gibi miydi" diye sorardım. Bende hiç unutulmayan bir mevzudur bu. Annem bir de hep anlatırdı nasıl zenginlik olduğunu orda, aktarılanlar tabii bu. Biz baya köyün zenginiymişiz. Dedemler ağaymış orda. Köyün tamamı da aile gibiymiş. Mesela cenaze oldu mu gazetede (*Agos*) yazar o köyden olduğunu. O köy kaybolmuş sonra zaten. Nerden gidip bulacaksın... Dediğim gibi bize de çocukken hiç anlatmazlardı bunları karşılarına alıp. (E, 30, K)

Babane tehcir zamanı Kayseri'den gelmiş. Babane aktarmış ama her zaman bizim ailede bızdık bızdık aktarıldı. Büyük amcam, o da tehciri yaşamış. Babanem yolda doğuruyor, galiba amcam dereden düşüyor burnu kırılıyor filan ve bunu (amcasını) hep el üstünde tutuyorlar. Parça parça anlatıldığı için ben puzzle'ı hiçbir zaman tam birleştiremedim. Tam detayları hiç öğrenemedim. Hep biz soruyorduk, 13-14 yaşında sormaya başlıyorduk. Ama onlar da hep geçiştiriyorlardı. "Evet böyle olmuş ama biz konuşmayı istemiyoruz" diyorlardı. Ağızlarından cımbızla alırdım. 80'ler bu tabii, çok tabu konulardı. Babam hep "bak kızım bu konuyu başkalarıyla sakın konuşma" diye uyarırdı. Çok korkardı. Bir de ASALA dönemiydi. Bir de 6-7 Eylül'ü de yaşamışlar. Sanırım askerden dönüyor o zaman, babam İstanbul'a ayak basıyor ve 6-7 Eylül oluyor. Çok büyük travmalar yaşamışlar ama hep üstü örtülü her şeyin. Biz sormasak anlatılmıyor. Belki benim aileme has bir şeydi ama ben bunun genel olduğunu düşünüyorum. (E, 39, K)

Belli bir yaşa gelince anlatılıyor: Ben belli bir yaşıma gelince bilincine vardım. Ufacık çocuğa ne anlatıcan? "Türkler bunu kesti, Ermeniler bunu yaptı" dersen milliyetçi, kafatasçı bir çocuk yetiştirirsin. Köyde olanları anlatırdı dede, yarım yamalak hatırlıyorum. Çanakkale Savaşı'na gidiyor, dedemlerden biri galiba, geliyor bakıyor

ki köyde herkes kesime uğruyor. O da dağa çıkıp eşkıya olmuş. Mesela "boynu kesik" diye bir hikâye vardır. Adamın boynunu kesmişler ve adam yaşamış, kaynamış kendi kendine. Böyle bir hikâye var, anlatılıyormuş bu köyde. Ama evlerde konuşulmazdı. Büyükdedemi kadın kılığına sokmuşlar götürmesinler diye. Böyle çok hikâye var... (E, 29, E)

- **1934 Trakya Olayları ve Sinagog Bombalamaları: "Bende Hep Tetikte Durmalıyım Duygusu Var"**

> ...Sonra Trakya Olayları, hatırlıyorum... Çünkü zavallılar çırılçıplak buraya (İstanbul'a) geldiler. Bütün cemaat yardım etti. (Y, 91, K)
>
> Dediğim gibi kimse bu olaylardan (sinagog bombalanması) dolayı bırakın düşünmeyi hissedilmedi bile Türklerin yaptığına dair. Her ülkenin faşisti vardır. (Y, 64, E)

Yahudilerin kolektif belleğinde cemaat içi seçilmiş travma olarak yer alan iki önemli travma, 1934'te doğrudan Yahudileri hedef alan Trakya Olayları ile 1986 ve 2003'te İstanbul'da sinagoglara yönelik saldırılardır. 1934 Trakya Olayları, İstanbul Yahudileri ile doğrudan ilişkili olmasa da tanık olunan travma olarak kolektif bellekte yer almaktadır. Hatırlanan şeyin içeriğini değiştirmek ve unutmak, bellek ve kimlik arasındaki sıkı ilişkinin vazgeçilmez parçalarını oluşturur (Özyürek, 2012: 9). İstanbul'un Yahudi cemaati için 1934 Trakya Olayları, kolektif bellekte bastırılmış ve sonraki kuşaklara aktarılmayarak unutulmaya terk edilmiştir. Gayrimüslimlere yapılan etnik-dinsel ayrımcılık uygulamaları içinde belki de kamuoyunda en az bilineni hem Yahudi cemaatinin kendi içinde hem de dışında en az konuşulanı 1934 Trakya Olayları'dır.

Trakya Olayları'ndan sonra Trakyalı Yahudiler, İstanbul'a kitlesel olarak göç etmişlerdir. Görüşmeciler arasında bulunan iki Trakyalı Yahudi'den birisi, 1934 yılının Haziran ayında olayları bire bir yaşamıştır. Diğeri ise 1934 yılında henüz bir yaşında olduğu için kendisine aile fertleri tarafından aktarıldığı biçimde olayları belleğine yerleştirmiştir. Olayların tanığı olan erkek görüşmeci, Yahudilerin Trakya'dan göçünden sonra el değiştiren ve Müslüman Türklere geçen sermayeden bahsederek Trakya Olayları'nın amaçlarından birinin sermayenin Türkleştirilmesi[41]

41 Rıfat N. Bali'nin belirttiği üzere, 30 Ocak 1923'te imzalanan Mübadele Sözleşmesi'nin ardından Trakya'daki Türk uyruklu Rum Ortodoksların mübadele edilmesiyle Ortodoks nüfus kalmamıştı. 1915 yılındaki Ermeni Tehcirinden sonra da bölgede neredeyse hiç Ermeni kalmamıştı. Böylece ticaret hayatında Rum ve Ermenilerden boşalan yerler, Yahudiler tarafından doldurulacaktı. Bu beklenmedik gelişme, bölge halkında büyük bir hoşnutsuzluk yaratmıştı. Yahudilerin Trakya ve çevre bölgelerden göçünün ardından, Yahudilere ait gayrimenkuller ve ticarethaneler değerlerinin çok altında meblağlara el değiştirmiş ve bölge ekonomisinde Müslüman-Türk unsur hâkim duruma gelmiştir (2013a: 64).

olduğunu ifade etmiştir. Görüşmelerde İsmet İnönü'nün, erkek görüşmecinin belleğinde olumsuz bir yer tutarken kadın görüşmecide olumlu bir yer tuttuğu tespit edilmiştir. İnönü'yü "*bizi Hitler'den, Almanlardan kurtardı*" diyerek olumlu anan kadın görüşmecinin söylemine benzer söylemler, Varlık Vergisi dönemi için de tekrarlanmıştır.

Bütün zenginler 1934 olaylarından sonra değişti, hatırlarım hepsini... Geçinmek için mecbur olduk buraya (İstanbul'a) gelmeye. Neler geçti 34'te hepsini hatırlarım... Bizde Musevilerin çalıştığı şeyler, hepsi Anadolu'dan gelen Müslümanlara geçti. Tekirdağ'da hiç kalmadı. Kimisi manifaturacı, çoğu hırdavat, sarraf... her şey vardı. Çok zengin aileler de vardı. Yüzde altmışı bizi severdi (geniş toplumun). Musevileri severlerdi. "Biz burda yaşıyorsak sizin sayenizde yaşıyoruz, sizin yollarınızdan gidiyoruz ve öğreniyoruz" derlerdi. Hepsi köylüydü, sonradan bizim gibi tüccar oldular. 1934'te bir yağma oldu. Kavga filan yoktu. Alıp götürüyorlardı dükkânlardan. Hatta bir ihtiyar yatakta yatıyor, hasta, onu alıp yere koydular yatağını aldılar. Gözümden çıkmaz bu. Bunlar köyden gelen çapulculardı. Kimse bizi korumadı. Sanki mal kaçırıyorlardı. Koruma da olmadı. Ancak bu 6-7 Eylül zamanında korudu Türkler. Ben de başkasının malını kurtarmıştım. Gittim dükkânın kapısında durdum, kırmaya gelmişlerdi, "burası Müslüman yeridir" dedim. Ve o dükkânı kurtardım. Ama çok üzüldüğüm bir nokta vardı, Tekirdağ'da ceza reisi dediğimiz adamın Musevi karısı vardı, o bile karışmadı olaylara. Olur mu ya? Senin kardeşlerin çekiyor, sen de karşıdan bakıyorsun? Neyse bunları atlayacağız... Orda epey zahmet çektik... Biz buraya geldiğimizde 1938'di. Bir kısım İsrail'e, çoğu İstanbul'a gitti ve hayat böyle geçti... Her on senede, on sene bile değil, bir şey oldu bize. 1934 senesi çok fenaydı. Bizi toplayıp denize mi atacaklardı onu bilmiyoruz. Tekirdağ'ını biliyor musun? Orası dağdır. Bizim evimiz deniz kıyısındaydı, bütün Musevi mahalle aşağıda otururdu. O taşları yuvarlayıp bizi içerde ezeceklerdi. Böyle hazırlanmışlar. Nerden biliyorsun diyeceksin? Bir arkadaş vardı Türk, o anlattı bana böyle bir hazırlık var diye. Anlatsam çok fazla zaman alır. Orda kimse müdahale etmedi, kimse korumadı bizi. 1934'te olan, İnönü'nün marifeti. Sen bilmezsin bunları. Biz yaşlılar bunları biliyoruz. Yavaş yavaş oldu bunlar. On senede bir parlıyor. (Y, 93, E)[42]

Azınlık olarak güvende hissetmiyoruz tabii. Allah o günleri göstermesin, ben bir yaşındayken annem babam gördü o günleri, ben 32 doğumluyum. Tekirdağ'da bizim bir İ. diye kuzenimiz vardı. Sancıları tutuyor annesinin, biz ortağımızla yan yana evlerde otururuz. Meğerse bizi denizde batıracaklarmış. İsmet İnönü bunu duyduğu zaman ve ordakiler "ben şunun kızını, ben bunun kızını alcam"... buna bile hazırlanmışlar. İsmet İnönü'den bir emir geldi, kalsınlar gitmeyecekler. Allah razı olsun ondan, yoksa büyük bir kıyım olucaktı. Tecavüz olmadı. Belki olduysa gizli, söylenmedi çünkü bir genç kızın ismi lekelenecek. Ve kaldık. Babam da İsmet İnönü'nün haber gelince, "Nez" mucize demek bizde, öyle bir şey yaptı ki Allah, kadın doğurdu ve kızın adını da "Nez" koydular. İsmet İnönü çok iyilik yaptı ve harbe sokmadı bizi. Trakya'daki Yahudileri dağıtacaklardı yoksa. Mavnalar, yük taşıyacak

42 Yahudi cemaatine ait huzurevinde yaptığımız görüşmede Ç. Bey, konu 1934'e gelince sürekli konuyu değiştirmeye çalıştı. Konu açıldığında tavırlarına yansıyan huzursuzluğu konu hakkında konuşmak istemediğini, çekindiğini, konuşulmasından rahatsız olduğunu belli ediyordu. Yaklaşık 2 saat süren görüşmenin ancak sonlarına doğru anlattı hikâyesini.

gemiler, hepimizi içine bindirip bizi orda batıracaklardı, plan buydu. Ve Almanlar gelecekti buraya. Almanların gelmesini İsmet İnönü önledi. İsmet İnönü kötü biri mi şimdi? Memleketi harpten kurtardı. Biz 42'de İstanbul'a geldik. Gene bir harp şeyi çıkmıştı. O zaman muhacirler, Bulgarlar! en yakın yer diye Tekirdağ'ına gönderildiler. Biz çocuklar pencerelerden, yemek verirdik esirlere. Ve kurtardılar onları. Kimi İsrail'e gitti, kimi geri gitti, kimi dağıldı Türkiye'ye. Savaş sırasında Bulgaristan'dan, Yunanistan'dan, Balkan milletlerinden kaçanlar geldi. Hitler'den kaçanlar. Çocuktum ben o zaman ... (Y, 83, K)

Trakya Yahudilerinin İstanbul'a gelişine tanıklık eden İstanbul Yahudilerinin belleğinde bu göçmenler, bütün mal varlıklarını kaybederek *"çırılçıplak"* İstanbul'a sığınan mağdurlar olarak yerleşmiştir. İstanbullu Yahudilerin tanıklık ettikleri bu travma, Lozan'da kabul edilen azınlık statüsünden sonra Yahudilere yönelik gerçekleşen ilk olumsuzluktur.[43] O nedenle İstanbul Yahudileri, yaşadıkları bu ilk travmayı o sırada sürmekte olan İkinci Dünya Savaşı ile ilişkilendirerek belleklerinde bastırmayı tercih edeceklerdir. Yahudiler, İkinci Dünya Savaşı'nda Almanya'da gerçekleşen Yahudi Soykırımı ile bir kıyaslama yapmakta ve orada yaşanan katliam karşısında, bu ülkede yaşadıkları haksızlıkları, dışlanmaları, ayrımcılıkları "çok büyütmeyerek" belleklerinin derinliklerine gömüp sessizleştirmektedirler.

Sonra Trakya Olayları, hatırlıyorum... Çünkü zavallılar çırılçıplak buraya geldiler. Bütün cemaat yardım etti. (Y, 91, K)

Görüşmeler sırasında tespit edilen bir diğer önemli nokta da ailelerinde Edirne-Kırklareli göçmeni olmasına rağmen, ikinci ve üçüncü kuşaklara 1934 Olayları'ndan aile içinde bahsedilmemesi ve bu konuda bir bellek aktarımı yapılmamasıdır. Sadece üçüncü kuşaktan bir erkek görüşmeci, lise dönemlerinde siyasi bilincinin artmasıyla birlikte o zaman hayatta olan Trakyalı anneannesiyle konuştuğunu ve konu hakkında araştırmalar yaptığını aktarmaktadır.

Edirne olaylarından sonra mı gelmişler (dedesi) bilmiyorum. Hatta Çanakkale'ye gitmiştim iş için annem tarif etmişti bölgeyi, gidip bakmıştım. Hepsini tanıdım, şu anda ananem hayatta, diğerleri vefat etti. Hiç konuşulmazdı Edirne'de, Çanakkale'de hayat nasıldı. Büyükbabam, rahmetli, burda ecza deposu sahibiydi. (Y, 32, K)

1934 Trakya Olayları bilinmez hiç mesela. Benim dedem Trakya'dan geldi ama... (Y, 34, K)

Anne tarafım Edirneli, K. ailesi, oranın en ünlü Yahudi ailelerinden biri. Biz *Şalom* gazetesiyle Edirne'ye gitmiştik gençler olarak, 1934 Olayları'yla ilgili kimler kalmış diye. O sırada araştırmalarımızda bizim ailenin oranın en önemli hahamlarından olduğunu öğrendim. Öyle kıymetli insanlarmış. 1934 Olayları çıkınca anne tarafı

43 Yahudi görüşmeciler, anlatılarında 1934'ten önce gerçekleşen "Vatandaş Türkçe Konuş" kampanyasına fazla vurgu yapmadılar.

kaçmak zorunda kalmışlar. Uzunköprülülermiş. Ermeni bir uşakları varmış çiftlikte, Ermeni uşak bunları at arabasının arkasına atıp kaçırmış. Hiçbir şeylerini satamadan, ceplerinde metelik olmadan İstanbul'a gelip sıfırdan hayat kurmaya başlamışlar. Ananem çok anlatmazdı ama rahmetli olmadan evvel, ben son dönemlerinde hep yanındaydım, o zamanlar anlattı Edirne hikâyesini. Ben de o zamanlar büyüktüm ve incelemeye başlamıştım. Daha küçükken öyle bir bilincin olmuyor çünkü. (Y, 34, E)

Travma; güven ve korunma duygusunu yok eden, beklenmedik biçimde karşılaşılan ağır bir durumda yaşanan duygudur. Birey ya da bir cemaat, kendisini bir parçası olarak gördüğü toplumun üyeleri kendisine sırt döndüğü ya da dışlandığı durumlarda kendisini tehlikede hisseder. Bu çok yıkıcı olabilir çünkü kimlik ve aidiyet, içinde yaşanan toplumla doğrudan bağlantılıdır. Burada güveni kıran ve ihanete uğramış hissettiren; devlet ve sahip olunan sosyal çevre, arkadaşlar, mahalle komşularıdır. Bütün bu örnekler, güç ilişkilerini içermektedir (Adkins, 2003: 4). 1934 Olayları ile ilgili anılarını paylaşan görüşmeciler de olaylar sırasında komşuları, eşleri dostları tarafından hiç korunmadıklarını belirtmekte ve bundan dolayı içlerinde hep bir kırgınlık ve güvensizlik taşıdıklarını ifade etmektedirler.

...Sonradan öğrendiklerimle bağdaştırdığım bir açıklama yapabilirim tabii, dedemlerin gelme sebepleri Edirne olaylarıymış. Ben yıllar sonra nerdeyse bir yıl önce öğrendim. Hiçbir şey anlatılmadı ve konuşulmadı. Bunu konuşmak gereksiz zaten yaşadığımız yere adapte olmamızdan öte başka seçeneğimiz yok da olabilir bence sebebi. Abim, kuzenlerim kimse bilmiyordu. Bunlar Rıfat Bali'nin kitabını[44] okuduktan sonra ortaya çıktı. Dile getirilmiş olması beni çok heyecanlandırdı. Edirne'de Müslümanlarla Yahudiler iç içeymiş. Yakın çevresi yapınca bunu kendisine... 6-7 Eylül'de de vardı. Ekmeğini paylaştığın bir kişiyle bu denli kötü olmak öldürmeye varıncaya dek... Mümkün değil... (Y, 64, E)

1934 olaylarını yaşamışlar Çanakkale'de. Benim dedem anlatırdı. Küfrederdi anlatırdı. "Mallarımı aldılar kör olasıcalar, tarlalarımı aldılar beş para bırakmadılar" diye anlatırdı. Babam daha yeni doğmuştu, kundağın içine paraları koymuş babannesi ve annesi. Hep küfrede ede anlatırdı, "bir şey kalmadı paramız kalmadı" diye kötü bir şekilde anlatırdı. (Y, 64, K)

Babamın hammalları, bizim için canlarını feda edicek insanlar bile hazırlanmış "bu evi ben alcam, bu evi sen alcan" diye. Artık genç kızları ne yapacaklarını konuşuyorlardı! (Y, 83, K)

Bazı görüşmeciler, 1934 Olayları ile ilgili bu "sessizlik" durumunu Osmanlı'nın topraklarına Yahudileri kabul etmesinden dolayı gelişen "hoşgörü" söylemine, Yahudilerin dünyanın diğer ülkelerindeki dindaşlarının yaşadığı sıkıntıların yanında Türkiye'de çok daha rahat bir hayat yaşadıkları için olayları büyütmemek

44 Rıfat Bali'nin Trakya Olayları'nı ele alan kitabı için Bkz.: Rıfat Bali, *1934 Trakya Olayları*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2012.

adına sessizleştirilmesine, Yahudi cemaatinin genelde apolitik bir cemaat olmasına ve bu bağlamda yaşanan tatsızlıkların üstünü kapattıklarına, bunları fazla dillendirmediklerine bağlamaktadırlar. Aynı zamanda yaşanan travmadan dolayı "dışarıda" yani Yahudi cemaatinin dışında, geniş toplum içinde konuşulmasından "korkulduğuna", olaylara tanıklık etmiş ve olayları bire bir yaşamış olanların kaybıyla birlikte aktaracak canlı tanık kalmayacağından dolayı Yahudi cemaatinin kolektif belleğinden silinmesinden duydukları endişeyi de dile getirmektedirler. Dolayısıyla 1934 Trakya Olayları, Yahudi cemaati için kolektif belleğin derinliklerine gömülen bir travma olarak kalmıştır.

> Bizimkiler Osmanlı'yı kendilerine "borçlu hissettiler" hep, kapıları açanları kötülemek ters geliyor. O yüzden geçmişi konuşmayı istemezler. Korku da var tabii, özellikle yaşamış olanlar o olayları. Rıfat Bali "Elrom Olayı"nı yazmak istedi? Mahir Çayanlar zamanı burdaki İsrail Konsolosluğu'nda yaşanan öldürme olayı. Yazamadı. Tıkandı ve rafa kaldırdı.[45] 1934 Edirne Olayları da... Bak yazılmıyor, konuşulmuyor.[46] Çok az şey biliniyor. 1955 olayları da son senelerde popüler oldu. Jewishler (Yahudiler) tamam Trakya Olayları bir şeyler oldu, sen de görüyorsun araştırmanda herkes susuyor! Çünkü yüzde doksan beş iyi yaşandı ve yüzde beşi yutuyorlar. Hatta Varlık Vergisi olaylarını bile yutuyorlar. Ki o daha önemli bir potansiyel, hakikaten sıfırlanan insanlar oldu. Aşkale'ye gidenler oldu, neler olmadı. O Varlık dönemi, bana göre daha fenadır. Rıfat Bali çok iyi bilir o dönemleri, kitapları var. 6-7 Eylül'e baktığımız zaman direk Yahudilere dönük değildi. Ama bak Trakya Olayları hakkında bir kitap bulamazsın piyasada. Hafıza kayboluyor resmen. Bu özellikle Trakya Olayları için geçerli. (Y, 65, K)

> Tercih olarak apolitik bir cemaat olduğumuz için biz Türkiye'de sıkıntı verecek bir olayla karşılaşmadık. Enteresan olarak son 15 seneye kadar konuşulmadı da bu olaylar. Bunun bir sürü sebebi var. Bir, halimiz vaktimiz yerinde, kapanmış yaraları açmayalım. İki, o kadar da önemli değildi ya... Üçüncüsü, dünyada herkesin canı çıkmış, bizim de minnacık bir olayımız olmuş ne olucak ki. Ölmedik yaşıyoruz işte, en fazla malımız gitti o kadar... 1943'te bayağı bir hırpalandık. Resmen servet transferine uğradık. O zamanlardaki insanların, mesela Türkiye'nin İsrail'e en büyük Yahudi göçü 1943'ten sonra oldu. 1951'de durdu, hatta yüzde 10'u geri geldi. Sıfırı tükettiler. Memnun kalmadı hayatından geri geldi. Adnan Menderes seçildi, bir daha böyle şeyler olmaz dendi, geri gelindi. (Y, 43, E)

İstanbul Yahudilerinin kolektif belleğinde sinagoglara yönelik yapılan saldırılar ise yeni bir travmadır. Ancak bu travmanın niteliği o güne kadar Yahudi ve diğer gayrimüslim azınlıkların yaşadığı iç travmalardan farklıdır. İsrail'in sürdürdüğü Filistin

45 1971 yılının Mayıs ayında İstanbul'un İsrail Başkonsolosu Ephraim Elrom, Marksist THKO militanları tarafından kaçırılarak öldürülmüştü (Bali, 2013a: 129). Bu konu hakkında yayınlanmış en güncel yayın için Bkz. Rıfat N. Bali, *İsrail Başkonsolosu Ephraim Elrom'un İnfazı- "Çok Cesur Bir Adamdı. Sonuna Kadar Direndi."*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2016.

46 Görüşmecinin bahsettiği kitap yayınlandı. Bkz. Rıfat N. Bali, *1934 Trakya Olayları*, 4. Bs., Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2013b.

politikaları ve dünyadaki İslamî terörün yükselişi ile ortaya çıkan ve dışsal kaynakları olan bu saldırılar, Yahudiler için dünyada hiçbir yerin güvenli olamayacağı algısını yaratmaya yöneliktir. Bu çerçevede 15 Kasım 2003'te İstanbul'daki Neve Şalom ve Beth İsrael sinagoglarına karşı gerçekleştirilen intihar saldırılarında, altısı Musevi olmak üzere 24 kişi hayatını kaybetmiştir.[47]

Yahudi cemaati mensuplarıyla yapılan görüşmeler sırasında 1986'daki patlamada çocuk yaşta olan, 2003 yılındaki patlamanın gerçekleştiği zaman ise lise çağlarında olan bir kadın, iki erkek görüşmeci; birinci kuşaktan ise bir görüşmeci patlamalardan bahsetmiştir. Kadın görüşmecinin ailesinde patlamalar sonucunda kayıplar yaşanmış; bir erkek görüşmecinin babası, her cumartesi rutin olarak gittiği sinagoga tesadüf eseri o hafta gitmediği için kurtulurken diğer erkek görüşmecinin de ailesi, dua töreni 15 dakika uzayınca olayı şans eseri ufak yaralarla atlatmışlardır. Üçüncü kuşağa mensup kadın görüşmeci, sinagog saldırılarından sonra hissettiği güvensizlik duygusunu "hep tetikte kalmalıyım" sözleri ile vurgulamıştır. Birinci kuşağa mensup erkek görüşmeci, patlamalar sonrasında Türk Musevi cemaati olarak olayları kesinlikle Türklerle/Türkiye ile bağdaştırmadıklarını, bunun uluslararası bir terör saldırısı olduğunu söylemiştir.

Sinagog patlamaları ile yukarıda bahsettiğimiz Varlık Vergisi, Yirmi Kur'a Askerlik, 1934 Trakya Olayları ve 6-7 Eylül Olayları'nın Yahudi görüşmecilerin belleklerinde tuttuğu yer ve bu belleği aktarım şekli arasında önemli bir fark bulunmaktadır. Sinagog patlamaları dışında bahsedilen diğer bütün travmalar, görüşmecilerin belleklerinde, vatandaşı oldukları devletin bilgisi ve yetkisi dâhilinde "kendi vatandaşlarına" karşı gerçekleştirmiş olduğu olaylar şeklinde yer tutmaktadır. Bu olaylardan sonra içlerinde hep bir "kırgınlık, güvensizlik, dışlanmışlık" duygusu ile yaşadıklarını belirtmeleri, tam da bu sebepten dolayıdır. Sinagog bombalamaları ise yabancı bir terör örgütü tarafından gerçekleştirildiği için cemaat içinde büyük bir travma yaratmasına rağmen kendi devletlerine karşı bir güvensizlik hissetmelerine sebep olmamıştır. Bu dört görüşmeci dışında diğer Yahudi görüşmecilerin patlamalara değinmemesinin bu nedenle olduğu düşünülmektedir.

> Bu memlekette 86'da Neve Şalom Sinagogu herkese açıktı, bir adam girip herkesi tarayınca arama sistemi kuruldu.[48] Benim kuzenim ikinci patlamada bombanın üstünden atlamış. Babanemin abisi ilk taramada öldü içerde, zannediyorum. Gali-

47 Bu konuda ayrıntılı bilgi için Bkz.: Bali, 2009a: 470-490.

48 6 Eylül 1986'da Neve Şalom Sinagogu'nda gerçekleşen terör saldırısında hayatlarını kaybedenler: Yuda Levi Atalay, Aşer Ergün (Hazan), İbrahim Ergün, Robert İsrael Özfins, Salamon Ancel, Sefanya Şenkal, İsak Gerşon, Leon Levi Musaoğlu, Davit Behar (Hazan), Moiz Levi, Mirza Babazadeh, Jozef Alhalel, Bensiyon Levi, Binyamin Ereskenazi, Daniel Daryo Baruh, Dr. Moiz Şaul, Eliyezer Hara, İsak Barokas, Rafael Nesimi Selim Şalom Çitone ve Yako Matalon. *Şalom*, 26 Ağustos 2009, http://www.salom.com.tr/haber-73294-1986_teror_kurbanlari_anildi_neve_salomda_bir_dugunde_onlarla_karsilasmayi_cok_isterdim.html, Erişim 8 Mart 2017.

ba... bilmiyorum. Ben beş yaşındaydım çok anlatmamaya çalıştılar. Ben hayal meyal şunu hatırlıyorum, odamda ranza vardı, bir şeyler oluyor televizyonda, belki de 88 senesiydi sanırım, ama çocuğum ben, daha korkucak kadar çocuğum. Ranzadan eğilip bakıyordum, "noluyor" dediğimde hemen değiştirdiklerini hatırlıyorum. Zannediyorum babannemin abisiydi. 2003 patlamasında kuzenimin eşini kaybettik Şişli'de. Kadın her zamanki rutinle çocuğu basketten alıyor, babasıyla Kal'a[49] götürüyor, kız birazcık geç kalmış o gün almak için öyle çocuk kurtulmuş.[50] Bende hep tetikte durmalıyım duygusu var. (Y, 33, K)

Şakayla karışık o sinagoga yapılan terörde babam, o hafta abim geldiği için Kanada'dan, onu görmek için kaldı evde. Ben kızımı da onlara bırakmıştım o haftasonu. Öyle kurtuldu hayatı. Yoksa yüzde yüz ölmüştü. Babam o sinagogun mümini gibiydi. Diğer 25 kişi öldü... Ama olan olay, Türklerin yaptığı mantığıyla değildi. Filistinlilerdi, ikinci bombalama da öyleydi. Hiçbir Musevi bu işi Türkler yaptı diye düşünmedi. Tam tersine çok büyük destekler aldık. Arjantin'de de oldu, orda koca bir binayı aşağı indirdiler. Birinci olayda hiç güvenlik yoktu sinagogda. İkinciden sonra güvenlik arttırıldı. Şimdi 60 santimetre duvarlar var. Şişli'de ölenlerden de bir tanesi benim can dostumun kuzenidir. Cam düştü kesti içeride. Diğerleri kapının girişinde öldü. Bir tane de kalp krizinden öldü. Çıktı, "iyiyim" dedi, sonra yere yığıldı. Ölenlerden biri de 19 yaşında güvenlikçiydi. Üzücü, acı şeyler bunlar... Bir anne baba için bundan daha kötü bir şey olamaz. Neve Şalom'da anneanne ile torun öldü ya! O anneanne benim çocukluğumda kızı ile (ölen çocuğun annesi) Tepebaşı'na gelir kuşlara yem atardı parkta, çok iyi hatırlıyorum. Kız da Müslüman bir koca ile evli. Dediğim gibi kimse bu olaylardan dolayı bırakın düşünmeyi, hissedilmedi bile Türklerin yaptığına dair. Her ülkenin faşisti vardır. (Y, 64, E)

86'da Neve Şalom'u taradılar. Ben dokuz yaşındaydım. 2003'teki sinagog patlamasında benim annem Şişli'deki sinagogdaydı. İçerden çıktı. Ciddi stresler yaşandı o dönemler. Kardeşim de kek yemeye çıkmış, geri gelecekmiş. Patlama oluyor, annem bir şekil kendini hemen dışarı atıyor. Deli gibi sokaklarda kardeşimi arıyor tabii. Film gibi... Çok stresli, sıkıntılı dönemlerdi. Baya sevimsizdi. (Y, 31, E)

2003'te sinagogdaydı benim bütün ailem. Dedem, babam, annem... dayım ve çocukları Neve Şalom'daydı; dedem, ananem, babam, annem hepsi Şişli'deydi. Hiçbirine bir şey olmadı, basit yaralanmalarla atlattılar. Planlanmış, hangi saatte duanın bittiğini hesaplamışlar hep. O gün tesadüfen bir adam konuşma yapmış ve 15 dakika uzamış tören. Bunun sayesinde kurtuldular. Yani bu evet travmatikti... Ama garip bir şekilde çok da travmatik yaşanmadı cemaat içinde, insanlar çok büyük bir travma olarak görmedi. Daha önce olmuş bir şey, 86'da olmuştu. Şiddet olarak daha büyük değildi bir kere 86 patlamasından. Kimse Türkiye'yle bağdaştırmadı bunu, zaten bütün dünyada oluyor bu tip olaylar. Beklediğimiz oldu aslında. Ucuz atlattık sayılır hatta. Babam da, dedem de, ananem de "hadi gidiyoruz" demediler. Öbür haftaya

49 Sinagoga İbranicede verilen ad.

50 15 Kasım 2003'teki sinagog saldırılarında hayatlarını kaybedenler: Yoel Ülçer Kohen, Berta Özdoğan, Yona Romano, Anet Rubinstein, Anna Rubinstein, Avram Varol, Bülent Bostanoğlu, Mehmet Ateş, Nurettin Aydın, Serkan Balcı, Mehmet Eruş, Saadet Güneş, Naşit Gürel, Mesut Gürol, Kaya Kaya, Oğuz Kızılırmak, Ahmet Özdoğan, Fazıl Süslü, Murat Şahin, Emin Türkaslan Yakupoğlu, Ömer Yazar, Mustafa Yenier, Hakan Yüksel. Bkz.: Rıfat N. Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri (1950-2003) / Devlet'in Örnek Yurttaşları*, Kitabevi, İstanbul, 2009, s. 474.

gitmeye devam ettiler sinagoga. Ben bunun ne kadar büyük bir şey olduğunu yurtdışında anlattığım zaman anlıyorum. (Y, 29, E)

- Yahudilerin Kolektif Belleğindeki Travmaların Kuşaklararası Stratejik Aktarımı: "Dışarıda Konuşulmaz!"

Rum ve Ermeni cemaatlerinde olduğu gibi Yahudi cemaatinde de kolektif bellekteki travmalar, sonraki kuşaklara belli stratejilerle süzülerek aktarılmaktadır. Bu süzülmenin ve sansürün en yoğun yaşandığı azınlık cemaatinin Yahudiler olmasının iki nedeni olduğu düşünülebilir. Birincisi, İstanbul Yahudilerinin seçilmiş travmalarının dünyada Yahudilerin yaşadığı büyük sürgün ve soykırımın yanında hafif kalması ve Türkiye'nin "ayrıcalıklı azınlık" konumlarını korumaları; ikincisi ise Rum ve Ermenilerin İstanbul ve Anadolu'nun yerli halkları olarak uğradıkları demografik yıkıma kıyasla daha az kayıp yaşamış olmalarıdır. Bu nedenle kendilerini Rum ve Ermenilere göre devlet karşısında daha güvende hissetmektedirler. Kolektif belleklerindeki travmaların aktarımında Yahudilerin yeni kuşaklarının devletle olumlu ilişkilerini bozacak bir karşıtlık oluşmaması stratejisi ile belleğin kuşaklararası aktarımında sessizlik ya da önemsizleştirerek aktarmanın hâkim olduğu görülmektedir. Bunun en iyi örneklerinden biri, 15 Kasım 2003 sinagog saldırılarından hemen önce iki İslamcı eylemci tarafından bir nefret cinayetine kurban giden diş hekimi Yasef Yahya'dan hiçbir görüşmecinin bahsetmemiş olmasıdır.[51] Bu bağlamda Yahudilerin kolektif belleğinde bu cinayetin yer almadığı söylenebilir.

Yahudilerin büyük bir kısmı tarihsel gerçekliklerin, cemaatlerinin kolektif belleğinde ve bireysel belleklerde yer eden travmaların, sonraki kuşaklara öfke ve kin aşılamadan aktarılması gerektiğinin altını çizmişler; geçmişle yüzleşmenin geleceği daha sağlam ve gerçekçi temeller üzerine inşa etmedeki önemini de vurgulamışlardır. Üçüncü kuşaktan bir kadın görüşmeci, özellikle soykırımın (Holokost)[52] bir daha tekrarlanmaması için alt kuşaklara anlatılmasının, öğretilmesinin önemi üstünde durmuştur.

Biz şimdi bunu duygusal olarak o kadar bağlamıyoruz kendimizi, yaşamadık ki. "Detachment" (kopma) oluyor durumdan, olaydan. Çok büyük travmalar yaşamışlar. Beyin psikolojik olarak unutuyor. Hatırlamak istemiyor ya. Ben Holokost'la ilgili bilgilerin aktarılması gerektiğini düşünüyorum nesilden nesile. Varlık Vergisi'ni

51 Rıfat Bali bu konuya *Türkiye'de Antisemitizm ve Komplo Kültürü* adlı kitabının 24. sayfasında değinmektedir (2013c: 24).

52 Kelime anlamı olarak Holokost, bir hayvanın yakılarak kurban edilmesi ritüeline verilen isimdir. 19. yüzyıldan itibaren Fransızca ve İngilizcede sosyal ya da etnik bir grubun büyük ölçekte katledilmesi anlamında kullanılmaya başlanmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Yahudilerin Nazi Almanyası tarafından sistematik bir şekilde katledilmesini tanımlayan terimlerden biri olmuştur (http://www.holokostlayuzlesmek.com/tr/glossary-index/).

yaşanmışlıklarla duymak ben de isterdim. Ama anlatılmak istenmedi, çok travmatikti. (Y, 35, K)

Aynı şekilde hikâyelerin ve acıların da aktarılması gerektiğini düşünüyorum. İnsan tarihini öğrendiği zaman ancak dünyaya başka türlü bakmaya başlar. Objektif olarak aktarmak çok önemli, kin tutup yaşamak imkânsız çünkü. (Y, 33, K)

Yahudiler de Ermenilere ve Rumlara benzer biçimde, kendi cemaatlerinin kolektif belleğinde ve/veya kendi bireysel aile belleklerinde yer eden travmatik olaylara aile içinde bir tabu gibi yaklaşıldığını, yaşanan olumsuzlukları tekrar bellekte canlandırmamak ve bir alt kuşaklara düşmanlık aşılamamak için aile içinde "olaylar" hakkında konuşulmadığını (dilin sessizleştirildiğini), hikâyelerin sansürlenerek çok kısıtlı bir biçimde aktarıldığını ve özellikle aile büyükleri tarafından "dışarıda konuşulmaması için tembihlendiklerini" belirtmektedirler. Görüşmeler sırasında ortaya çıkan en önemli noktalardan biri, geçmişte yaşanan olaylara bir "yasak" gibi yaklaşıldığıdır. Bu her üç gayrimüslim cemaatin, özellikle birinci ve ikinci kuşağına mensup üyeleri için geçerlidir. Aileler tarafından çocuklarına "dışarıda" tehlikeli bir durumla karşılaşmamaları için koruma stratejisi olarak sokakta, okulda, arkadaş çevresinde geçmiş hakkında konuşulmaması öğütlenmektedir. Geçmişte yaşadıklarından dolayı haksızlığa uğramış olma ve güvensizlik hissi, bu kuşaklar için halen geçerliliğini korumakta; koruma amaçlı yaratılan stratejiler, üretilen bir şey haline dönüştürülerek bir sonraki kuşaklara aktarılmaktadır. Bir görüşmeci de çocukların yanında anlaşılmaması için aile büyüklerinin "konular" açıldığında bir strateji olarak Ladino konuştuklarını aktarmıştır.

Azınlık hafızası olayı bu bence, ben okudum bu konuları, babamlar anlatmamayı seçiyor. Konuşulmuyor. Kötü bir şey yaşandı, unutuldu gitsin. Bence kendilerini de kötü hissediyorlar. Bunlar yaşandığı halde burdaysak çocukları çok da gaza getirmeyelim mantığı var. (Y, 35, K)

Bu arada bunlar evde konuşulmaz. Çok tabusaldır. Aktarılmaz. Muhtemelen anlatırken tekrar yaşamak istemiyor, bir de kin aşılamak istemiyor. Ama burda kaldılar. Ben sadece fikir yürütüyorum, belki de cesaret edemedi mekânı değiştirmeye. Gidip gidemeyeceğin belli değil, burda kinle yaşamak çok zor. Sorduğun zaman anlatırlar mutlaka ama ben de çok sormak istemedim. *Güz Sancısı* filmi vardı, bir sürü insan ona sıradan bir film diye gitti. Ben filmi seyrettim, tabii ki hüzünleniyorsun ama ben filmin sonundaki fotoğraflarda çok ağladım.... *Güz Sancısı* bir filmdi ama o fotoğraflar onu gerçek yaptı. O zaman benim için gerçek oldu. Orada tecavüze uğrayan kadınları düşün? Benim en fazla yapabileceğim, bunları yaşayanlarla iletişime geçmek. Okumayan bilmeyen de çok insan var, bizim cemaatten konuşuyorum. Arkadaşlar arasında da kimse kimseye anlatmazdı hikâyesini, çok ilginç. O kadar senelik Adalıyım (Büyükada) kimsenin konuştuğunu duymadım. Herkes çok tembihleniyor: Dışarda konuşulmaz! (Y, 33, K)

- Değerlendirme

Buraya kadar olan kısımda İstanbul'un üç gayrimüslim cemaatinin Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan Rum ve Ermeni tehciri ve Lozan Antlaşması ile biçimlenen azınlık konumlarının sadece hukuksal bir statü olmadığı, aynı zamanda bir toplumsal yeniden inşa süreci olduğu vurgulanmaya çalışıldı. İstanbul'da azınlık olmak, travmalarla biçimlenecek bir kolektif belleğin oluşmasını da birlikte getirecektir. Bu kolektif belleğin, İstanbul'un gayrimüslim azınlıkları olarak ortak ve fakat Rumlar, Yahudiler ve Ermenilerin yeni kurulan ulus devlet karşısındaki konumlarına bağlı olarak da özel travmalarla nasıl şekillendiği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda İstanbul'un Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatlerinde ortak travmalarla biçimlenen azınlık bellekleri ve ait oldukları cemaatin kolektif belleğinde yer etmiş (kendileri *olayların*[53] bire bir parçası/mağduru olmamış olsalar da stratejik bellek aktarımı ile aktarılan) travmalarla oluşan cemaatsel kolektif bellekleri analiz edilmeye çalışıldı. Mülakatlarda, her üç cemaatin mensuplarının bireysel belleklerinin, kendi deneyimleri kadar cemaatlerinin kolektif belleğinden ve azınlık olmanın kolektif belleğinden aktarılan bilgilerle de oluştuğu tespit edildi.

Tüm bu veriler ışığında saha çalışmasından toplanan niteliksel veri; farklı kuşaklardan, sosyo-ekonomik sınıflardan ve cinsiyetlerden Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler için bağlı oldukları cemaatin kolektif belleğini/aile belleklerini oluşturan tarihsel travmaların, her üç cemaatin mensuplarının kimliklerinde çok belirleyici bir rol oynadığını ortaya koymaktadır.

Her üç cemaatin üç kuşağı ile yapılan görüşmelerde gayrimüslim azınlık kimliğinin inşasında temel dinamiği, özellikle birinci ve ikinci kuşaklarda, yaşadıkları travmaların oluşturduğu görülmüştür. Cemaat üyeleri, ait oldukları cemaatin belleğini sahiplenerek aslında hiç tanık olmadıkları olayların belleğine de sahip olabilmektedir. İstanbul'un Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatlerinin mensupları, 1915 Ermeni Tehciri, Yirmi Kur'a Askerlik, Varlık Vergisi, 1934 Trakya Olayları, 6-7 Eylül Olayları, 1964 "Sürgün"ü, 1980 ASALA dönemi ve İstanbul'daki sinagog bombalamalarının bire bir tanığı olmasalar da bu travmalar, azınlık/cemaat kolektif belleğinden çeşitli stratejilerle onlara aktarılmaktadır. Bu bellek aktarımı ile daha önce yaşanmış bir travmanın yeniden yaşanabileceğine dair bir korku da kimliklerinde yer etmektedir. Görüşmelerde Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatlerinin kendi özelinde *seçilmiş travmaları*nın sürekli yeniden kurulan kolektif bellekte nasıl belirleyici bir yere sahip oldukları ortaya çıkmıştır. Bu kapsamda Rumların *seçilmiş trav-*

53 "Olaylar" diye kastedilen; Ermeni, Yahudi, Rum cemaatlerinin kolektif belleğinde yer eden ve bu kısımda incelenen tarihsel travmalardır: 1915 Ermeni Tehciri/Soykırımı, Yirmi Kur'a Askerlik, Varlık Vergisi, 1934 Trakya Olayları, 6-7 Eylül Olayları, 1964 "Sürgün"ü, 1980 ASALA dönemi, İstanbul sinagog bombalamaları.

maları 6-7 Eylül Olayları, 1964 "Sürgün"ü ve 1974 Kıbrıs krizi iken, Yahudilerin seçilmiş travmasının 1934 Trakya Olayları (bastırılmış travma) olduğu ve belki de en ağır olan *seçilmiş travma*nın Ermenilerin kolektif belleğindeki 1915 olduğu görüşmelerde ortaya çıkmıştır. Diğer yandan her üç cemaatin ortak travmaları olan Yirmi Kur'a Askerlik, Varlık Vergisi ve 6-7 Eylül Olayları'nın üç cemaatin kolektif belleklerinin üstünde bir azınlık kolektif belleğini oluşturduğu da ortaya çıkmıştır. Bu kolektif bellek, aynı zamanda Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler arasında kendi tercihleri ve seçimleri olmayan bir ortak azınlık toplumsal kimliğinin oluşmasına neden olmuştur.

Birinci ve ikinci kuşak Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler, geçmişin acı deneyimleriyle, travmalarıyla ilişkilerini; "unutma", daha doğrusu "bastırma" üzerine kurmuşlardır. Bu bağlamda her bir cemaatin ayrı ayrı kendi kolektif belleğini oluşturan ve aynı zamanda üç cemaatin de ortak belleklerinde önemli yer tutan tarihsel travmatik olayların kuşaklararası aktarımında benzer stratejiler izledikleri gözlenmiştir. Bu stratejilerin en yaygın olanları, belleğin sessizleştirilmesi, sansürlenerek aktarılması ve çocukların yanında "gizli" bir dil kullanılması olarak sayılabilir. Her üç cemaatin birinci ve ikinci kuşakları, çocuklarına, yaşadıkları topraklarda düşmanlık beslemeden ve kin gütmeden yaşamaya devam edebilmeleri amacıyla tarihte yaşanmış olumsuz olayları sansürleyerek çok sınırlı aktarmayı veya hiç aktarmayıp susmayı (unutmak değil) tercih etmişlerdir. Bu durumda geçmişle ilgili deneyimler sessizleştirilmektedir. Korku ve utanç duygusu, ailelerin çocuklarına tecrübelerini aktarmamalarında önemli faktörlerden biridir.

Erikson'un da ifade ettiği gibi kolektif travma, "*sosyal hayatın temel dokularından birine yapılan ve insanları birbirine bağlayan bağları koparan bir darbedir. Oluşan hasar, toplumu oluşturan her bir bedenin teninde hissedilir*" (1995: 187). Yirmi Kur'a Askerlik ve Varlık Vergisi'nin adil olmayan, gayrimüslimler aleyhine ayrımcılık içeren, birçok ailenin varlıklarını kaybederek büyük travmalar yaşadığı, göçlere ve ölümlere sebebiyet veren, gayrimüslimlerin kendilerini kendi ülkelerinde *yabancı* gibi hissetmelerine sebep olan bir uygulama olduğu, üç cemaatin kolektif belleklerinden benzer sözcüklerle aktarılmıştır. 6-7 Eylül Olayları, üç cemaatin de kolektif belleğinde ortak yer eden diğer bir travmadır. Ancak görüşmeler sırasında, Kıbrıs meselesinden dolayı özellikle İstanbul'daki Rumların hedef alınması sonucu maddi ve manevi açıdan diğer iki cemaate göre daha fazla zarar gören Rum cemaati üyelerinde bu travmanın daha baskın olduğu gözlenmiştir. 1964 "Sürgün"ünden sonra Rum cemaatinin nüfusunun hızla azalması, üzüntüyle vurgulanan bir diğer nokta olarak ön plana çıkmıştır. Rum cemaatine mensup birinci ve ikinci kuşak görüşmeciler, özellikle 1970'li ve 1980'li yıllarda hem ülkede hüküm süren siyasi ve toplumsal gerginlik havası, hem de Kıbrıs meselesinden dolayı İstanbullu Rumların "koz/rehine" olarak kullanılmalarının, Rum toplumunda büyük bir korku ve güven-

sizlik yarattığını; 1980'lerden sonra Rum cemaatinin çok daha içine kapandığını, pasifleştiğini ve göçlerle artık bitme noktasına geldiğini hüzünle vurgulamışlardır.

Yahudilerin kolektif belleğinde 1934 Trakya Olayları önemli bir yer tutmasına ve özellikle birinci kuşak için büyük bir travma yaratmış olmasına rağmen cemaat içinde bu konunun sessizleştirildiği, konuşulmadığı, bastırıldığı, belleklerde derinlere gömüldüğü tespit edilmiştir. Anlatılara yağmalar ve saldırılar sırasında çapulcularla işbirliği yapan, yıllardır tanıdıkları mahalle komşuları, aile dostları tarafından uğranılan ihanet duygusu damgasını vurmuştur. 1934 Trakya Olayları nedeniyle Edirne ve Çanakkale'den İstanbul'a göçmek zorunda kalmış Yahudiler, sonraki kuşaklara bir bellek aktarımı yapmamış; bu travmayı bastırmış ve unutmak istemişlerdir. Belleği bastırmanın sebepleri, Osmanlı'nın topraklarına Yahudileri kabul etmesinden dolayı gelişen "hoşgörü" söylemine, özellikle birinci kuşak Yahudilerin Atatürk'e karşı olan sevgi ve hayranlıklarına, İkinci Dünya Savaşı öncesinde Almanya ile Türkiye'nin savaşa girebilme ihtimalinin o dönemi yaşamış birinci kuşak Yahudi toplumunda yarattığı korkuya ve yıllardır bir arada yaşadıkları komşuları ve tanıdıkları tarafından yerel yöneticilerin de desteğiyle saldırıya uğramanın verdiği utanç, ihanet duygusu ve hayal kırıklığına bağlanabilir. 1492 yılında Osmanlı'ya İspanyol Engizisyonu'ndan kaçarak "kabul edilmelerinin" bir sonucu olarak Yahudiler Türkiye'yi "hoşgören ülke", kendilerini de "hoşgörülen öteki" ve "iyi azınlık" olarak resmetmişlerdir. Bu durum, Marcy Brink-Danan'a göre Osmanlı topraklarına kabul edilişin 500.yılı olan 1992'den itibaren -Cumhuriyet döneminin aksine- farklılıklarını gizlemek yerine kamusal alanda daha fazla görünür olmalarıyla değişmeye başlamıştır (2014: 13). Rıfat N. Bali'ye göre ise Yahudi toplumunun liderleri, 1950 DP liderleri ile girdikleri olumlu dönemin sonrasında uluslararası arenada Türkiye'nin "müttefikleri"nden biri olarak önemli bir rol oynamıştır. Bali'ye göre Yahudi toplumu, 1992 yılı hariç, toplumsal mecrada görünmezlik üzerine inşa ettiği yaşamına aynen devam etmektedir (2014b: 307-310).

Görüşmecilerin, Yahudi cemaatinin toplumsal belleği ile ilgili konuşurken sinagog saldırılarından bahsetmedikleri, olayların bir uluslararası terör saldırısı olması sonucu durumu kesinlikle Türkiye/Türklerle bağdaştırmadıkları ve olayları Türkler tarafından Yahudilere yönelik yapılmış antisemit bir saldırı olarak kabul etmedikleri tespit edilmiştir.

Ermeni cemaatinin kolektif belleğinde 1915, en büyük travma olarak yer etmektedir. Görüşmelere dayanarak İstanbul'da yaşayan Ermeniler ile İstanbul dışında/Anadolu'da doğup büyümüş Ermeniler arasında 1915 ile ilgili belleğin aktarımında önemli farklılıklar olduğu tespit edilmiştir. İkincisinde, 1915 belleği mutlaka aile içinde paylaşılmakta, bir alt kuşaklara iletilmektedir. Diğer farklılık ise bellek aktarımında kullanılan araçlardadır. Anadolu ve diğer bölgelerde doğup büyümüş

Ermenilerde 1915 ile ilgili kolektif bellek masal, hikâye, ağıt, türkü gibi sözlü aktarım araçlarıyla aile fertleri veya köydeki yaşlılar tarafından birinci kuşaktan diğer kuşaklara aktarılmıştır. Tehcir sırasında ve sonrasında aşiret reislerine eş olarak seçilen ve zorla Müslümanlaştırılan Ermeni genç kızlar, zorla evlat verilen ve Müslümanlaştırılan çocuklar, anlatılarda ortaya çıkan diğer önemli başlıklar arasındadır. Ancak İstanbullu Ermeniler arasında genel olarak 1915 ile ilgili bellek, ailelerde çoğunlukla sessizleştirilmektedir. Bellek, bir sonraki kuşaklara aktarılmamakta ya da sansürlenerek aktarılmaktadır. Ebeveynler, 1915 ile ilgili belleğin toplumdan dışlanmamak ve çocuklara acı ve kin aşılamamak amaçlı çocuk belli bir olgunluğa erişene kadar (genel görüş lise çağına geldiğinde) aktarılmaması gerektiğini düşünmektedirler. Anadolu'nun Ermeni nüfusunu ortadan kaldıran olayları betimlemek için kullanılan ifadeler, görüşülen kişilerin bu dönemi nasıl anlamlandırdıklarını incelemek açısından önemlidir. Kullanılan çok sayıda terim arasında "seferberlik, savaş, çatışma, 1915, 1915 olayları, tehcir, kafile, gitmek, kıyım, kırım, kesim, soykırım" sayılabilir. Ermenilerin kolektif belleğinde bir diğer travma ise ASALA adlı Ermeni terör örgütünün Türk diplomatlara yönelik suikastlarıdır. Ermeni görüşmeciler, anlatılarında ASALA döneminde bir terör örgütünün eylemlerinden dolayı bütün Ermenilerin toplumda suçlu durumuna düşürüldüğünü ve bu durumda hissettikleri duygunun "utanç" olduğunu belirtmişlerdir.

Bellek, kimliğin kurucu unsurlarından biridir. Farklı yaş gruplarından, sosyo-ekonomik sınıflardan ve cinsiyetlerden görüşmecilerin çoğunluğu, cemaatlerinin kolektif belleğini oluşturan olayların, toplumlar arasında güvenin geliştirilmesi, toplumdaki önyargıların kırılması, yüzleşmenin sağlanıp bu tip acıların bir daha tekrarlanmaması için bir sonraki kuşaklara aktarılması gerektiğini dile getirmişlerdir. Burada kolektif belleğin bir sonraki kuşaklara aktarımı aynı zamanda kimliğe sahip çıkma, bugünün amaçlarıyla ve bugünün gözünden geçmişi ve kimliği tekrar inşa etme işlevi görmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

İSTANBUL'DA RUMLARIN, YAHUDİLERİN VE ERMENİLERİN MEKÂNDA SINIFSAL VE KÜLTÜREL AYRIŞMASI/KÜMELENMESİ

Çalışmamızın bu bölümünde İstanbul'un üç gayrimüslim cemaatinin, azınlık olarak mekânda yeniden inşa süreçleri tarihsel, kültürel, ekonomik ve politik boyutlarıyla analiz edilecektir. Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin varlığı ve mekândaki yerleşmelerinin tarihi, kentin sadece mekânsal ve kültürel tarihini değil, aynı zamanda politik ve iktisadi tarihini de belirleyen yapısal unsurlardan biridir. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'a zorunlu iskân ettiği Müslümanların ve gayrimüslimlerin yerleştirildikleri bölgeler, İstanbul'un bugünkü etnik mekânsal hafızasını oluşturmaktadır. Zorunlu iskânların dışında İstanbul'da gayrimüslim nüfusun mekânda yerleşme tarihinde etkili olan diğer iki tarihsel olay ise 500 yıl önce İspanya ve Portekiz'den sürgün edilen Sefarad Yahudilerinin İstanbul'a kabul edilmesi ve 19. yüzyılın sonlarından itibaren Ege adalarından Anadolu'ya ve İstanbul'a olan Rum göçleridir. İstanbul'da Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin Lozan'dan sonra azınlık olarak kentte kendilerini yeniden kurma süreçleri, Türkiye Cumhuriyeti'nin bir ulus devlet olarak inşa sürecinin dinamikleri ile doğrudan bağlantılı olacaktır. Bu nedenle gayrimüslim cemaatlerin İstanbul'un kentsel coğrafyasındaki konumları da bu dinamiklere bağlı olarak farklı mekânsal sabitlikler ve hareketliliklerle oluşmaktadır.

İstanbul'un fethinden itibaren İstanbul'da gayrimüslimlerin ve Müslümanların mekândaki yerleşimlerini belirleyen ana dinamik, iskân politikaları olmuştur. Göçle gelenler, şehrin ekonomisini kalkındırmak amacıyla meslek ve zanaatlerine göre kentin belli semtlerine yerleştirilmişlerdir. Dolayısıyla ikamet edilen semt, genel olarak meşgul olunan mesleği de belirliyordu. Şehrin nüfusu, din temelinde mahallelere ayrılmıştı. Göçler sırasında genellikle Müslümanlar merkezde, Hıristiyan ve

Yahudiler çevrede yerleşmişlerdi. Her cemaat, bir mahalle oluşturuyordu (Ortaylı, 2005: 280). Özellikle Eminönü ve Suriçi'ne Müslümanlar yerleşirken Rumlar ve Ermeniler için şehrin dış kısımlarına yeni yerleşim yerleri açılmıştı. İstanbul'da 18. yüzyıla kadar mahalle, aynı mezhepçe ibadet eden ve aynı dili konuşan (Türkçe, Ermenice, Rumca ve Yahudi İspanyolcası) fertlerin birlikteliğine dayanan bir yerleşim birimiydi.

19. yüzyılla birlikte kapitalizmin dönüştürücü etkisi altına giren İstanbul'da kent mekânı, etnik farklılaşmanın yanı sıra toplumsal katmanlar bakımından da farklılaşmaya başlamıştı. Zenginleşen Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler 19. yüzyılda bu üç cemaatin yoğun olarak yerleşim gösterdiği Fener, Balat ve Samatya'yı terk ederek Pera'ya ve Boğaz kıyılarına geçiyordu (Tekeli, 2014: 538-539). 19. yüzyılda Rumlar daha çok Fener, Samatya,[1] Yedikule, Langa, Cibali ve Boğaz kıyısındaki köylerde oturuyorlardı. Ermeniler Kumkapı, Samatya, Balat, Langa ve Galata'da; Yahudiler ise Balat, Hasköy (daha çok Karay Yahudileri), Ortaköy, Eminönü, Bahçekapı ve Kasımpaşa'da yerleşiklerdi. Galata o dönemde Rumların, Ermenilerin, Yahudilerin ve az sayıda Avrupalı ve Müslüman'ın yaşadığı bir yer iken; Pera ya da Beyoğlu, Avrupalı büyükelçilerin yerleşim yeriydi (Çelik, 2015: 8).[2] 20. yüzyılın başlarına kadar İstanbul'da mekânsal işbölümü iki dinamiğe dayanmaktaydı. Birincisi, coğrafi konum ve mensup olunan dinsel cemaat; ikincisi ise mesleklerdir. Mahalle sakinlerinin evleri; cami, kilise ya da sinagog gibi kendi dinî ibadethanelerinin etrafında kümeleniyordu, yani coğrafi gruplaşmayla dinî gruplaşmanın yarattığı sonuç birdi.

Çalışmamızın bu bölümünde Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin, ulus devletin inşasıyla birlikte İstanbul'da mekânsal yer seçimlerinde rol oynayan genel faktörler, göçlerin etkisi, eğitim, gelir düzeyi, meslek grupları, karma evlilikler, sosyal/sınıfsal statü, hayat tarzı ve mekânsal aidiyetler analiz edilmeye çalışılacaktır. Bu kısımdaki analizler, her bir cemaate ilişkin genel bazı saptamalarda bulunmayı amaçlamaktadır. Öncelikle Cumhuriyet'in inşasıyla birlikte İstanbul'a yerleşimin ana belirleyici unsuru olan göç olgusu, her bir cemaat için göçün dinamikleri, bu farklı dinamiklerin farklı gayrimüslim grupların yerleşim davranışlarına etkileri incelenecektir. Ardından 1950'lerden 1980'li yıllara ve 1980'lerden günümüze gayrimüslimlerin hem yazlık hem kışlık mekânlardaki dağılımları, her bir cemaatin mekânda kendilerini nasıl ayrıştırdıkları ve bu ayrışmaları ve kümelenmeleri etkileyen dinamikler analiz edilecektir.

1 Samatya'da Rumların ve Ermenilerin gündelik yaşamları hakkında Bkz.: Türker, 2010.

2 Gayrimüslim toplumların nüfusuyla ilgili güncel bir haber için Bkz.: *Agos*, "Doğan 'soy kodu'nu sordu: Ermenilerin, Musevilerin, Rumların, Süryanilerin nüfusu kaç?", (Çevrimiçi) http://www.agos.com.tr/tr/yazi/14416/dogan-soy-kodu-nu-sordu-ermenilerin-musevilerin-rumlarin-nufusu-kac, 19 Şubat 2016.

Farklı kuşaklardan, cinsiyetlerden ve farklı sosyal sınıflardan cemaat mensuplarıyla yapılan görüşmeler sonucunda İstanbul'da Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin mekânda yer seçimlerinin gerek sınıfsal gerekse mekânsal açıdan tarihsel olarak nasıl farklılaştığının tespit edilmeye çalışılması, kimliğin inşasında ve algılanmasında mekânın rolü ve öneminin anlaşılmaya çalışılması ve yorumlanması bu bölümün temel yaklaşımını ortaya koymaktadır.

Sosyo-mekânsal ayrışma ve kümelenme kavramları, hem bu kısımda yapılacak olan tartışmaya bir arka plan sağlaması açısından hem de azınlıkların şehirdeki yerleşim dinamiklerinin anlaşılması için faydalı ve kullanışlı kavramlardır. Toplumsal ilişkilerin mekândaki etkisi, sosyal farklılaşmalar şeklinde kendini göstermektedir. Sosyal farklılaşmaların mekândaki görünürlüğü, toplumsal sınıfların sahip oldukları sosyal ve ekonomik sermayenin yaşam tarzı yoluyla ifade edilmesine dayalıdır (Kurtuluş, 2005: 737-742). Diğer bir ifadeyle mekânsal ayrışma, kentte sosyal statülerin ayrışmasıyla kendini görünür kılmaktadır. Dolayısıyla sosyo-mekânsal ayrışma, toplumsal yapıdaki sınırların, farklılıkların, tabakalaşmanın, sınıflaşmanın, bölünmenin açık bir göstergesidir.

Andersen'a göre sosyal ayrışma; "gruplar arasında artan sosyal ve kültürel farklılıklara yol açan, etnik ya da sosyal olarak farklı grupların mekânsal ayrımlaşmalarıdır" (Andersen 2004'den aktaran Özgür, 2006: 79-95). Mekândaki sosyal ayrışma, gelire yani sınıfsal konuma göre ortaya çıkabildiği gibi farklı dinî ve etnik gruplar arasında da gözlemlenebilmektedir. Sosyo-kültürel özelliklerin eritildiği bir pota olarak düşünülen kentlerde sosyo-ekonomik farklılıklar, kenti meydana getiren faktörleri ayrışmaya ve kümelenmeye götürmekte, bu da sosyo-mekânsal farklılıkların oluşmasına neden olmaktadır (Wirth, 2002: 771-06).

Sosyo-mekânsal ayrışmalar, kent uzamında sosyal kümelenmeler aracılığıyla da gözlenmektedir. Sosyal kümelenme; gelire, statüye, dolayısıyla sınıfsal konuma göre ve farklı etnik ve dinî gruplar/kimlikler ve farklı yaşam tarzlarına dayalı olarak ortaya çıkarken; mekânsal kümelenme, bu farklılaşmaların somut ifadesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla, özellikle birinci ve ikinci kuşaktan İstanbullu gayrimüslimlerin günümüzde halen belirli bölgelerde kümelenmeye devam ediyor olmalarının nedenleri, bu bağlamsal çerçevede analiz edilecektir. Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatlerinin mekânla olan sosyal ilişkileri ve buna bağlı olarak gelişen azınlık coğrafyası, mekânda belli alanlarda kümelenmeleri; etnisite, din, hemşerilik ağları, gelir durumu, eğitim durumu, sosyal statü ve yaşam biçimi, aidiyet, kültür gibi değişkenler açısından ele alınacaktır.

- Göçler ve Gayrimüslimlerin İstanbul'da Etno-Dinsel Mekânsal Yer Seçimi

Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatlerinin İstanbul'da mekânsal dağılımlarını belirleyen dinamiklerin başında, farklı tarihsel dönemlerde ve farklı nedenlerle İstanbul'a gelen üç cemaatin kentte yerleşimlerini kolaylaştıran, kendi cemaatlerinin yaşadığı yerleşimlerin/mahallelerin varlığı gelmektedir. Bu mahallelerin varlığı, yeni göçenler için bir tutunma ağı oluşturmakta ve bu ağ genişleyerek kentin etno-dinsel coğrafyasını şekillendirmektedir. İstanbul'un gayrimüslimlerinin İstanbul'a göç hikâyeleri ve mekânda tutunma biçimleri de onları ya şehrin asli unsurları haline getirecek ya da hep gitme ihtimalinin kapıda beklediği bir konumda kalmalarına neden olacaktır.

Fetihten önce kentin yerlileri olan, fetihten sonra da zorunlu iskânlarla göç dalgaları halinde kente yerleştirilen gayrimüslim cemaatler, 19. yüzyılın sonlarına kadar mesleklerine bağlı biçimde din ve mezhep esasıyla kümelenip kentin asli unsurları olarak mekânda yerleş(tiril)mişlerdi. 19. yüzyılın ortalarından itibaren ise sınıfsal farklılaşmalar ve sosyal tabakalaşmalar mekânda yansımaya başlamış ve dinsel esasa değil, sınıfsal konuma bağlı olarak yerleşimlerde bir hareketlilik gelişmiştir. 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın ilk yarısında gayrimüslimlerin İstanbul'a yerleşiminin ana dinamiğini, göç olgusu oluşturmaktadır. Fatih'in zorunlu iskânları ve 19. yüzyıldan 20. yüzyılın ortalarına kadar yaşanan nüfus hareketliliği, İstanbul'un gayrimüslimlerinin kent coğrafyasındaki dağılımlarını biçimlendirmiştir. İstanbul'un mekânsal tarihinde bu dağılım, semtlerin etnik/dinsel/kültürel kimliklerini oluştururken kentsel aidiyetler de bu kimlikler üzerinden inşa olmuştur. Bu nedenle gayrimüslim azınlıkların kente yerleşim tarihlerinde göçlerin etkisi ve mekânda yansıması, üç cemaat için farklı dinamiklerle gerçekleşen göçlere bağlı olarak farklı yerleşme dinamikleri ortaya çıkarmıştır.

- Rum Cemaatinin İstanbul'da Mekânsal Yer Seçiminde Göçlerin Etkisi

> Girit'ten Türkiye'ye gelen Müslüman Türkler anadilleri olan Yunanca yerine Türkçe, İç Anadolu Bölgesi'nden giden Karamanlılar ise anadilleri Türkçe iken Rumca öğrenmek zorunda kalmıştır. Çoğu kez, yerleştikleri yeni memleketlerinde bilmeleri gereken anadilleri öğrenemeden hayata veda etmişlerdir. (Göç, 2014: 20).

İç ya da dış göç, bugün Türkiye'de yaşayan kişilerin azımsanmayacak bir bölümünün aile öyküsünde belirleyici bir öneme sahiptir. 17. yüzyılın sonlarından itibaren savaş, doğal felâket ya da daha iyi yaşam olanakları nedeniyle Anadolu'nun batı

kıyıları, Ege adaları ve Mora Yarımadası'ndan Rum Ortodoks göçmenleri İstanbul'a gelmiştir. Göç, 18. yüzyılın sonunda Osmanlı ve Rus imparatorlukları arasında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'yla (1774) padişahın, Rum Ortodoks tebaası için sağladığı olumlu koşullar nedeniyle hızlanmıştır. Yeni kurulan Yunan devleti ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkilerin eski gerilimini kaybedip normalleşmeye başladığı 1840'larda, Ege'nin batısından gelen göç daha sistemli bir karaktere bürünmüştür (Vangelis, 2015).

İstanbul'un Rum cemaati mensuplarının İstanbul'a ilk yerleşimleriyle ilgili hikâyelerinde de bu tezleri destekler nitelikte göç hikâyeleri ön plana çıkmaktadır. Anlatılarda 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başı olarak nitelendirebileceğimiz zaman diliminde İstanbul'a Makedonya, Yanya, Arnavutluk, Sakız Adası, Santorini, Korfu, Midilli, Kastorya ve Selanik'ten Rum göçmenlerin geldiği belirtilmektedir. 19. yüzyılın sonlarında Yunan adalarından İstanbul'a ve Prens Adaları'na yaşanan yoğun göçün sebebi olarak Yunanistan'ın o dönemler içinde bulunduğu siyasi karışıklık, isyanlar ve ekonomik darboğaz, diğer taraftan Tanzimat'la birlikte kapitalist Avrupa'ya eklemlenen İstanbul'un ekonomik açıdan daha cazip fırsatlar sunması gibi faktörler sayılmaktadır. Görüşmecilerin anlatılarından, Birinci Dünya Savaşı sırasında Trabzon'dan ve Sinop'tan sürgüne uğrayan Rumların da yerleştikleri mekânlardan biri olarak Adalar'ın öne çıktığı görülmektedir.

19. yüzyılda Osmanlı'nın içinde bulunduğu uzun savaş yıllarının ve salgın hastalıkların etkisiyle önemli nüfus kayıpları yaşandığı gibi Ege Adaları ve Balkanlar'dan gelen göç dalgalarıyla da belli dönemlerde nüfus artışları yaşanmıştır. Anadolu'daki Müslüman nüfusun azalmasının yarattığı işgücü eksikliğinin giderilmesi için Ege ve Akdeniz adalarında her zaman fazla olan işgücü, Anadolu'nun sahil şeridindeki kasaba ve şehirlere nakledilmiştir. Büyük sayıda Rum nüfus, böylece küçük tüccarlar olarak Anadolu'ya göç etmiştir (Karpat, 2002'den aktaran Kurtuluş, 2011: 45). 1830'dan sonra özellikle Yunanistan'dan, ekonomik nedenlerle Osmanlı başkentine doğru bir göç akımı başlamıştı. 19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı'nın değişik vilayetlerinden ve özellikle Adalar'dan gelen göç dalgasıyla, kadınlar için yeni bir istihdam alanı açılmıştı. Kiklad olarak anılan Siroz, Nakşa, Folegandros gibi adalardan göçlerle gelen Rum kadınlar, İstanbul'un varlıklı Rum Ortodoks ailelerinde hizmetçi olarak çalışmışlardı (Eksertzoglou, 2015: 190).

19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başlarında Yunanistan ve Adalar'dan İstanbul'a göç dalgalarıyla gelen Rumlar da cemaatin geleneksel yaşam alanını oluşturan okul ve kiliselerin bulunduğu semtlerde yerleşmişlerdir. Böylece kent mekânında dinî-kültürel yapılanmaya bağlı bir sosyal kümelenme yaratmışlardır.

Trabzonlu babam. Bunlar sürgün edilir Büyükada'ya. Hâlâ taşları duruyor Ada'da, Hristos Yokuşu'nda. Yetimhaneye giderken yolda duruyor taşlar. (R, 75, K)

Benim dedem çocukken Sakız Adası'ndan geliyorlar ve Tahtakale'ye gidiyorlar. Sonra Kınalı'ya (Kınalıada) geldiler. Sonra babannem geldi kayıkla Armutlu'dan. 92 yaşında öldü babannem, yanakları elma gibiydi. Burda öyle diyorlar bana "tarihi eser" (gülerek). Bütün sülalem Kınalılı. Buranın köklüsüyüz biz. Annemin babası desem, Heybeliliydi. Çok Sakızlı vardı Adalar'da. Çoğu gitti (1964 zorunlu göçünde). (R, 83, E)

Baba tarafı Kuzey Epir denilen bölgeden buraya gelmiş. İstanbul'da yaşamaya başlayınca mübadeleden kurtulmuşlar. Kastorya'dan olan dedem... O bölge süt ve süt ürünleriyle tanındığı için o işi burda da devam ettiriyor. Kâğıthane'de süt temin ederek kaymağı İstanbul piyasasına ilk sunan insan olmuş. Baba tarafı da Arnavut dediğimiz bir kesim, onlar da şekerleme üzerine çalışmışlar. 1930-40'lı yılların yeni yerleşim yeri olan Dolapdere bölgesine yerleşmişler. Bir süre sonra da Taksim'de Feridiye Caddesi'nde Gül Pastanesi olarak dükkânları var. İnci'nin sahibiyle de ortaklıkları olmuş bir dönem babamın. (R, 43, E)

Bizim Büyükada'da ailemizden 1900'lerden kalan kagir bir evimiz vardı, orda yaşadık. O ev de büyükbabamdan gelmeydi. Santorini Adası'ndan 1880'de gelmiş büyükdedem. Çünkü Santorini o zamanlar çok fakirdi. Volkanlı bir kayadır. Sadece çıkardıkları volkanlı toprağın içinden bir çeşit şarap çıkar. Büyükada'da Nizam'da oturmaya başlamışlar, Değirmen Plajı'na gitmeden. Annem aslında Arnavutköylü, tam Polonezköy'ün yanında bir Arnavutköyü vardı eskiden, ordan annem. Kuzguncuk'a geldiler, annem ve ailesi Kuzguncuklu. Evlenince Ada'ya geliyor. (R, 66, K)

19. yüzyılda göçlerle İstanbul'a gelip yerleşen Rumlar, geldikleri yerlerin/memleketlerinin isimlerini, göç ettikleri şehirdeki mekânlara vermektedirler. Göçlerle şehre gelen Rumlar, yerleştikleri semtlerdeki apartmanlara, geldikleri bölgelerin isimlerini vermişlerdir. Benzer bir şekilde Sinasos (Mustafapaşa)'dan Yunanistan'a gönderilen mübadiller, yerleştikleri Eğriboz Adası'ndaki yeni beldelerine, koparıldıkları toprakların adının unutulmaması için "Nea Sinasos" adını vermişler; Selanik'teki aileler de Yeni Suvermez'i (Nea Flotia) adıyla kurmuşlardır (Özsoy, 2014: 36). Böylece tarihlerini, dillerini ve hatıralarını vardıkları yerlerde yeniden inşa ederek "hafıza tablolarını" yeniden yazmakta (Chambers, 1994: 21) ve sembolik bir hafıza coğrafyası oluşturmaktadırlar.

19. yüzyılda gelenler, geldikleri mekânın ismini şehirde tekrar kuruyorlar. Büyük bir kısmı Yanya olan, Makedonya'nın bir köyünden İstanbul'a gelenlerdi ve burda fırın işletirlerdi, şimdi Lazlar yapar o işi. Apartmanın ismi de Yana Palas'tı, Taksim'de. Palas ismi de çok kullanılırdı. (R, 69, K)

Anlatılarda ortaya çıkan başka bir nokta da Lozan Mübadelesi'nde İstanbul-İmroz Rumlarının mübadeleden hariç tutulmalarına rağmen o zaman İstanbul belediye

sınırları dışında kalan Kartal, Pendik, Maltepe, Silivri'de yaşayan Rumların mübadeleye tâbi tutulmaları olmuştur. İstanbul'dan büyük bir nüfus, yaklaşık 150.000 kişi, mübadele sonucunda Yunanistan'a göç etmek zorunda kalmıştı.[3]

> Babamın babası çocukken Niğde, Aksaray'dan geldi ve İstanbul'un ilk gayrimüslim tüccarlarındandı. Boya vardı tek o getiriyordu; devlete, askeriyeye veriyordu. Anne tarafım da Arnavutluk'tan. Babannemin tarafı Pendikliydi. Pendik, Anadolu'da olduğu için mübadeleye tâbi tutuldu; kimisi Yunanistan'a, kimisi Fransa'ya gitti. Babannem evlendi ve karşıya geçtiği (Avrupa) için mübadeleye tâbi olmadı. Pendik'te oturdukları taraf, kendi yerleri padişahın hediyesiymiş. Babannemin sülalesi, sarayda terziymiş. Pendik'te büyük bir arsayı evlilik hediyesi olarak vermiş padişah, şimdi madalyon bahçeleri diye geçer. Bizim soyadı da "Madalen", ordan geliyor. (R, 61, E)

Batı Yunanistan ve Adalar dışında Rumların İstanbul'a göçünün diğer bir ayağını, 1923 Mübadelesi'nde Kapadokya ve civarı bölgelerden gerçekleşen göç dalgası oluşturmaktadır. Lozan Mübadelesi imzalanmadan bir süre önce ciddi bir oranda Rum nüfusu, Kapadokya'dan İstanbul'a göç etmiştir. Kapadokya'da kalan nüfus ise mübadeleye tâbi tutulmuştur. Kapadokya'da erkekler, kış aylarında iş ve gelir kaynağı olan İstanbul'a iş bulmak, ticaret yapmak için gidiyorlar; yaz aylarında da ailelerini görmek ve kazançlarını köyde hayır işlerine bağışlamak için geri dönüyorlardı. Evangelia Balta'nın aktardığı üzere 1840'ların başlarında yerleşim nüfusunun yüzde 20-25'ini temsil eden, 12 yaş ve üzerindeki 400 erkek İstanbul'da çalışıyordu (2015: 93). İstanbul'daki Sinasosluların[4] en eski geleneksel meslekleri havyarcılıktı. İstanbul'daki Rumlarla ticari ilişkiye giren Sinasoslu bakkalların bir kısmı, ayrı bir meslek dalını, "boyacılar" esnafını meydana getirdiler.

> Bizim bütün aile Kapadokyalı. O zamanlar Kapadokya'dan zaten çoğu kişi çırak olarak geliyorlar İstanbul'a iş bulmak için. Dayılarının yanına gidip çalışıyorlar. Bir dedem tarafı Göztepe'de bakkaldı. Öbür tarafı 13 yaşında geldi. Gelveriliyiz[5] biz, yeni ismi Güzelyurt. Bir yayam Kayserilidir, o boyacı dükkânı işindeydi yani kumaş boyası. İngiliz Konsolosluğu'nun karşısında İzandora mağazasının sahibiydi. Önce çırak olarak geldi, sonra satın aldı. Bir aile Göztepe'de büyüdü, diğer taraf Samatya'dan Yeldeğirmeni ve Moda'ya geçti. Babam Kapadokya'da doğdu, 3 yaşında buraya gelmişler. (R, 63, E)

> Ben dâhil üç kuşak İstanbulluyuz. Dördüncü kuşağa gelirsek bu sefer köklere gidiş başlıyor. Baba tarafı Yunanistan'ın kuzeyi ve Arnavutluk'un batısı olan bölgeden; an-

3 Rumvader başkanı A.P. ile 19 Ağustos 2015 tarihinde yapılan görüşmenin notları.

4 Nevşehir'in Ürgüp ilçesine bağlı Mustafapaşa beldesi. "Sinasos (güneşin şehri): Mübadeleden önce bir Kapadokya Kasabası", (Çevrimiçi) http://pontosworld.com/index.php/books/other/794-sinasos-muebadeleden-oence-bir-kapadokya-kasabas, 19 Ekim 2015. Sinasos, Mübadele sırasında iadeleri sistematik olarak örgütlenen ve göçmen vatandaşlarını yardım için seferber ederek Yunanistan'da yerleşimlerin önceden organize edildiği benzersiz bir örnek teşkil etmektedir (Balta, 2015: 89).

5 Gelveri'nin 1924'teki nüfusu Rumlar ve Türklerden meydana geliyordu. Gelveri'de 556 Rum aile vardı (yaklaşık 2.000 kişi), Türk nüfusu ise hemen hemen 250 kişi kadardı. Gelveri Rumlarının anadilleri Türkçe idi (Küçük Asya Araştırmaları Merkezi, *Göç*, 2014: 250).

nenin baba tarafı bugün siyasi olarak Yunanistan sınırları içinde olan ama doğduğu 1911 tarihinde Bulgar işgalinde olan bir bölge, Kastorya şehri. Anane de Nevşehirli, Mustafapaşa ya da Sinasos denilen bölge. Yani Karamanlı.[6] İstanbul o zamanlar Osmanlı'nın iş, aş kaynağı olduğu için ailelerle birlikte kalkıp İstanbul'a geliyorlar. Nevşehir'deki dede tüccar, İstanbul'la ilişkisi olan ve gidip gelen bir insan. Çoğunlukla kışları İstanbul'da geçirip yazları köye dönerlermiş. Yeni hayata başlamış bir insan olarak, tüccar olarak belli bir seviyeden başlıyor ve para kazandıkça ilerliyor, iki ev tutuyor. Sirkeci'ye yerleşiyor. Hem Musevilerin hem de Anadolu'yla ilişkisi olan Rumların yoğun yaşadığı bir mekânmış. Bu dönemde ananem üç kız kardeş. Ablası köyde doğuyor. Ananem Sirkeci'de doğuyor, kız kardeşi 1921'de Nevşehir'de doğuyor. Sürekli gidip gelme varmış, hem mevsimsel hem de Dünya Savaşı sırasında köye gittiklerine dair kabul var diyelim. Dedemin İstanbul'da evi olduğu için mübadeleye tâbi tutulmadan İstanbul'da kalabiliyorlar. (R, 43, K)

Mübadele zamanı Kapadokya'dan İstanbul'a çalışmak için gidenlerin geride kalan aile fertlerine, mübadeleye dâhil olmak isteyip istemedikleri sorulmuş ve İstanbul'da ikamet edecekleri bir yeri olanlar, 1922'de İstanbul'daki akrabaların, tanıdıklarının yanına giderek mübadeleden muaf tutulmuşlardır.

Gerçekte mübadele Kapadokyalılar ve İstanbul civarındaki toplumlar için vardır. Öbürleri ya yok oldu ya da birkaç saat içinde gitmeye mecbur kaldılar. Karadeniz'de durum daha feciydi ama Batı Anadolu'da gitmeye mecbur oluyorlar. Mübadeleyi imzaladığı zaman Batı-Güney Anadolu, bütün kıyılar Rumlardan boşaltılmıştı. Sadece Kapadokya'da kalmıştı. Kapadokya'da nüfusun yarısı arada İstanbul'a gitmişti. Kapadokya'nın Rum nüfusu 120.000'den fazlaydı, Atina'ya gelen Rum nüfusu 60.000. İstanbul Rum toplumunun nüfusu Epir'den, Kuzeybatı Yunanistan ve Kapadokya'dan, 1851'den sonra oluşur. Yüzde 30-30 bu. Anadolu'nun her yerinden ama bilhassa Kapadokya'dan geldiler. Adalar'dan da çok nüfus var, Mora'dan var, Kefalonya'dan var, Sakız'dan var. En güçlü toplum, Sakızlı Rumlardı. 1822'de katliamdan sonra çok azaldı ve İstanbul'a sürgüne gönderildiler. (R, 63, E)

Babam Kayseri'nin Dereköy köyünde doğdu. Babam, öğrenimini tamamladıktan sonra İstanbul'da Cihangir'de bir akrabasının yanında bakkal dükkânında çırak olarak başlamış. İlkokuldan sonra iki kardeş gelmişler. Şartlar sertti o zaman. Babamın doğum tarihini çok hatırlamıyorum. İstanbul'a 14-15 yaşında geldi sanırsam. Babamın annesi Kayseri'de kaldı, babasının da Kabataş'ta lokantası vardı. Ne zaman ki Anadolu'daki Rum halkı ile mübadele oldu, o zaman sormuşlardı İstanbul'da akrabası olan isterse gidebilir Yunanistan'a diye. Orada kalanların çoğu, İstanbul'a geldiler. 1922'de ninem de gelmiş. (R, 68, E)

Kapadokya, 1923 Mübadelesi'nin sosyal, kültürel ve ekonomik etkilerini en fazla hisseden bölgelerin başında gelmektedir. Mübadele din temelinde yapıldığı için saf

6 1924 yılına kadar Kapadokya'da yaşamış olan "Karamanlides"-Karamanlılar, ana dili Türkçe olan, Türkçeyi Yunan harfleriyle/Rumca yazan, gelenek ve görenekleri de yaşadıkları bölgelerdeki Türklerle aynı olan bir Rum Ortodoks topluluğudur. Anadolu'da özellikle Karaman, Konya, Kayseri, Niğde, Nevşehir ve Isparta gibi yerlerde yaşamışlardır.

Türkçe konuşan, dinî ayinlerini bile Türkçe yapan Rum Ortodokslar -Karamanlılarda mübadeleye tâbi tutulmuşlardı. Kimi anlatılarda mübadele sırasında parçalanmış aile hikâyelerine tanık olunmaktadır. Mübadele sırasında İstanbul'a çalışmak için giden ailenin erkek fertleri mübadeleden ayrı tutulurken, Kapadokya'da kalan ailenin kadınları ve çocukları ise Yunanistan'a mübadil olarak göçe zorlanmışlardır.

> Bizimkiler Anadolu'dan göç ettiler, iki dedem de Kapadokyalı. Kayseri ve Nevşehir doğumlu. Küçük yaşlarda İstanbul'a geldiler. Annemin babası yani ailesi şeyde... Mübadelede bölündü aile. Annesi ve kardeşleri orda kaldıkları için onlar mübadeleyle buraya geldiler (Atina). Dedem tabii İstanbul'da yaşamaya devam etti. Ben ikinci nesil doğma İstanbulluyum. Epey seneler bağlantıları yoktu, 50'li yıllarda görüşebildiler. Buraya geldikten sonra yaşama şartları çok zormuş, yoksulluk filan. Sonra iç savaş oldu burda (Atina), dedem annesini 50'li yıllarda görebildi ancak. (R, 53, E)

Görüşmelerde dile getirildiği üzere genellikle erkekler, ticaretle uğraşmak üzere kış aylarında Kapadokya'dan İstanbul'a geliyor ve yaz aylarında da ailelerini görmek için geri dönüyorlardı. Aile hikâyelerinde varlıklı Rumların, köylerine fayda sağlayabilmek için okullar, köprüler yaptırdıkları aktarılmaktadır. Kapadokyalı Rumların eğitime verdikleri önem, görüşmelerde altı çizilen bir husustur. Köyün varlıklı, ileri gelen aileleri köydeki okullarda eğitim seviyesini yükseltmek için Yunanistan'dan öğretmen getirtiyor, başarılı olan çocukları İstanbul'daki Fener Lisesi'ne veya Yunanistan'a burslu olarak gönderiyorlardı. Rumca (Yunanca) konuşan Sinasos'a, "Doğu'nun Atinası" lakabı verilmişti. Evangelia Balta'nın belirttiği gibi Sinasos'da büyük kent merkezlerindeki göçmenler, ekonomik değerleri eğitime kanalize ederek Yunan milli kültürünün yayıcı unsurları haline gelmişlerdi (2015: 94). Atina da özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren keşfettiği Türkçe konuşan Anadolu Ortodokslarını da Helenleştirme siyasetine dâhil etmiş; Türkçe konuşan Rumlar, modern Yunan ulusunun ortak eğitim programına dâhil edilerek Yunanca öğrenmeye teşvik edilmişlerdir (Balta, 2014: 127-140).[7]

Sinasos'u[8] diğer Rum yerleşimlerinden farklı kılan olgu, Kapadokya Rumlarının anadilinin genellikle Türkçe -Karamanlıca- olmasına karşın, Sinasos Rumlarının ana dillerinin Rumca (Grekofon) olmasıydı. Mübadele öncesinde Mustafapaşa'nın (Sinasos) nüfusu 5.000'di. Bunun 4.500'ü Rum, 500'ü Türk'tü (Balta, 2014). Aşağıdaki anlatı, Ürgüp'ün Grekofon köyü olan Sinasos'tan İstanbul'a çalışmak için yapılan göçleri ve Ürgüp'teki toplumsal hayatı kısaca da olsa betimleyen etkileyici bir aktarımdır.

7 Bu konuda güncel ve titiz bir çalışma için Bkz. Benlisoy, Benlisoy, 2016.

8 1924'te göç eden, Sinasos'taki Rumların günlük yaşam davranışlarını fotoğraflarla yansıtan güçlü bir çalışma için Bkz.: Balta, 2009.

Bu arada Ürgüp'e bağlı Sinasos köyünde şimdiki adıyla Mustafapaşa, başka bir çocuk da küçük yaşta annesini kaybediyor (dedesi). Büyük ablası büyütüyor, ilkokulu orda bitiriyor ve âdet olduğu üzere İstanbul'a gelip babasının ortak olduğu dükkâna çırak olarak giriyor. Bir de şunu söyleyim; Sinasos'taki gelenek köyün erkekleri ilkokulu bitirince, orda zaten kimin okuyacağı belli oluyor, çalışacak olanlar İstanbul'a, bazıları Sinop, Adana'ya filan gidip ordaki ailenin hisse sahibi oldukları dükkânlarda çıraklıktan başlayıp yetişiyorlar. Köye para biriktirince gidip evleniyorlar. Bu süre, tabii gidiş geliş bir sene sürüyor. Bir noktaya kadar trenle, sonra at sırtında gidiyorlar, baya meşakkatli yollar var o zaman. Bir defa köye gittin mi pazartesi sabahı dönüyorum demek mümkün değil. Evlilik, çocukların vaftizi vs. o devreye denk getiriliyor, o şekilde oluyor. Herkesin kendi taş evleri var, aşağıda hayvanların barındığı küçük bir oda... Su yok, su 1953'te gitmiş köye. Ondan evvel katır sırtında bidonlarla filan su taşınırmış. Su çok kıymetli bir meta. Neyse, bir de diğer bir özellik, erkekler köye bir kaç kere gidip geliyorlar fakat emeklilik yaşı gelince kendileri işletmeyi akrabalara devredip köye dönüyorlar, İstanbul'da kalmıyorlar. Ve köydeki evlerini, mahallelerini ihya etmeye çalışıyorlar. 40-50 sene çalışmış, servet sahibi olmuş. İşletmeyi çocuklarına bırakıp birkaç katlı düzgün camlı ev yapıyor. Sinasos'ta Maraşoğlu adında bir adam yaşıyormuş, köprüsü hâlâ duruyormuş. 2-3 tane heybetli kiliseleri var; 2 tane okulları var, biri kızlar biri erkekler için. Ve bunlar pek çok köyün aksine Grekofon'dur. Anadilleri Yunancadır. Köyde ancak jandarma filan Türk, diğerleri silme Rum. Türkçe konuşmak için bir ihtiyaç da yok. Dolayısıyla herkesin hayalinde İstanbul'a gidiyim, çalışıyım, para kazanıyım, sonra köye döneyim var. En tecrübeli olanlar, ihtiyar heyeti üyesi oluyor. Ve zengin bir köy burası. Okulda çocuklara düzgün Yunanca öğretsin diye Yunanistan'dan akademili öğretmen geliyor. Veya köyün gelecek vaat eden çocuklarını Yunanistan'a veya Fener Lisesi'ne burslu gönderiyorlar ve sonra öğretmen olarak işe alıyorlar. Yani eğitime önem veriyorlar neticede. Neticede dedem İstanbul'a dönüyor, herhalde 1915-1916 yıllarında oluyor bunlar ama savaş henüz bitmemiş. Annem doğuyor köyde. Bu arada cepheden iyi haberler gelmiyor, köye para gönderiyor ve ananemleri köyden şehre getiriyor. O zaman ailenin erkekleri hep köye dönmek istermiş. Ama büyük bir savaş, ne olucağı belli değil. İstanbul kozmopolit büyük şehir, daha güvenli gözüküyor ve İstanbul'a gelmeye başlıyorlar. Ve ananem küçük çocuklarıyla geliyor şehre. Sene 1917 başları filan olması lazım. (R, 63, K)

- **Sefarad ve Aşkenaz Yahudilerinin İstanbul'a Göçü ve Mekânsal Yer Seçimi**

Yahudiler; Selçuklular ve Osmanlı İmparatorluğu öncesinde Anadolu'ya gelmişler ve bazı bölgelerde Antik Çağ'dan itibaren yerleşmeye başlamışlardır. Ege Bölgesi'nde yapılmış olan kazılarda, M.Ö. 4. yüzyılda Yahudi yerleşim yerlerinin izlerine rastlanmıştır (Koç, 2006: 72). 14. ve 15. yüzyıllarda Avrupa Hıristiyan ülkelerindeki baskı ve zulümden kaçan Yahudiler, Osmanlı topraklarına göç etmişlerdir. Ülkeye önce İspanya'da yaşayan Marronlar (Dönmeler) gelmişler; ardından Almanya'da yaşayanlar, 1394'te de Fransa'dan çıkarılan Yahudiler Osmanlı topraklarına yerleşmeye başlamışlardır. Türkiye'ye kitlesel Yahudi göçlerinin en

önemlisi, gelenlerin sayısının 90.000 civarında olduğu tahmin edilen, 15. yüzyılın sonunda İspanya'dan gelen Sefarad göçüdür. İspanya'dan göç eden Yahudiler, konuştukları Judeo-Espanyol (Ladino) lehçesini İstanbul'da oluşturmuşlardır (Güleryüz, 2015). 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar Avrupa'nın çeşitli bölgelerinden Osmanlı topraklarına Yahudi göçü devam etmiştir. İstanbul'a bir diğer Yahudi göçü ise 1917 Bolşevik Devrimi sonucunda Rusya topraklarını terk etmek zorunda kalan Yahudilerin bir kısmının İstanbul'a gelişi ile gerçekleşmiştir (Shaw, 1992'den aktaran Güleryüz, 2015: 63). İstanbul Yahudi cemaati, öncelikle Sirkeci, Eminönü, Tahtakale, Mahmutpaşa bölgesine ve Balat ile Hasköy'e yerleşen (Rozen, 2013: 58-60), Sefaradların da eklenmesi ile 30.000'i aşan nüfusuyla tüm Avrupa'nın en önemli Yahudi merkezi olmuştur (Güleryüz, 2015: 65).[9]

Göçlerle İstanbul'a gelen Yahudilerin ilk yerleşim bölgeleri Balat, Hasköy ve Fener olmuştur. İstanbul tarihinde Balat'ın özel önemi, İspanya'dan gelen Yahudilerin burada yerleştirilmesi ve yakın zamanlara kadar buranın başlıca Yahudi mahallesi olarak varlığını sürdürmesiydi. Yoğun Yahudi nüfusu, İç Balat'taydı. Balat, İstanbul'un diğer Musevi semtleri olan Hasköy, Kuzguncuk, Ortaköy gibi Judeo-Espanyolcanın konuşulduğu bir semtti (Ortaylı, 2015: 148). Balat Yahudileri içinden kalabalık gruplar, 1950'lerden başlayarak İsrail'e göç etmişlerdir. İstanbul'un en büyük ve en eski Yahudi mezarlıklarından biri de Hasköy'dedir. 19. yüzyıl sonlarında yangınlar ve salgın hastalıklar sonucu Hasköy'de bulunan Rabanit ve Karayim Yahudilerinin büyük bir kısmı göç etmiştir. 1913 yılındaki veba ve kolera salgını, Hasköy'deki Yahudi nüfusun Galata (Kuledibi), Şişhane ve Taksim semtlerine doğru göçünü hızlandırmıştır. Bölgenin cazibesini kaybetmesi ve İsrail devletinin kurulmasıyla 1940'lı yıllardan itibaren başlayan göçler sonucunda bugün semtte sadece birkaç Yahudi yaşamaktadır.

Tez çalışması kapsamında görüşülen Yahudi cemaati mensuplarının aile büyüklerinin Türkiye topraklarına geliş hikâyelerinde; İspanya'dan, Orta-Batı-Kuzey Avrupa'dan ve Osmanlı topraklarından (Romanya, Mısır) başkent İstanbul başta olmak üzere Bursa, Edirne, Eskişehir gibi zamanında Yahudi cemaatinin yoğunlukla bulunduğu Batı Anadolu'ya gerçekleşen göçler ön plana çıkmaktadır. İstanbul'da buluşan Sefarad ve Aşkenaz Yahudileri, ilk başlarda mahalle bazında kendi cemaatlerini kurmuşlarsa da zamanla artan karma evlilikler sonucu Aşkenazlar "Sefaradileşmiş"tir. Şu anda İstanbul'daki Yahudi cemaatinin yüzde 90'ından fazlasını Sefarad Yahudileri oluşturmaktadır.

> Dedemin anne babasından başlıyım. O zamanlar Osmanlı Devleti olduğu için, bunların kökleri bir şekilde Romanya'da, Fransızca şey derler "Le Juif errant", yani "devamlı dolaşan Yahudi". Altı çocukları oldu ama hiçbiri aynı ülkede doğmadı.

9 Selanik, cemaatin en yoğun olduğu ikinci büyük şehirdi.

Dedemle ikizi Mısır'da doğdular. Biri Bulgaristan'da doğdu, İtalya'da doğan oldu. Geçim için gezmişler hep. Mısır'dan sonra Romanya'da takıldılar, sonra İstanbul'a geldiler. Babannem kendisi de yatılı olarak Bükreş'te okudu, babannemin annesi hanım ağaymış. Köy sahipleriymişler, "Mama Toni" derlermiş. Mezarları burdadır, Aşkenaz mezarlığında. Benim annem hafif aristokrat takılırdı (gülerek), o Finzi köklü, İspanya'dan çıkarken İtalya'ya uğradılar. Zengin oldukları için, biliyorsun İtalya'da parayla prenslikler satın alınırdı. Bir şekilde bir dönem bir prenslik alıp buraya geldiler ve hep ticarette kaldılar. (Y, 57, K)

19. yüzyıl sonlarından Cumhuriyet'e... Refik Saydam Caddesi'nde Haliç Apartmanı'nda doğdum. Ben Atatürk çocuğuyum. Ne zaman Atatürk şapka koydu, babam fes çıkardı ve şapka taktı, o zaman ben doğmuşum (gülerek). Babam yaptırtmıştı orayı, ben dünyaya gelmeden evvel. Mürebbiyem vardı çünkü annem buralı değildi. Annem Mısır'da, İskenderiye'de doğmuş. Annem de geldiğinde buraya, Kuzguncuk'ta kalıyorlarmış. (Y, 91, K)

Dedeler İspanya'dan gelmişler. Ananem Rusya'dan, babannem de Almanya'dan göç etmişler. Hangi tarihlerde gelmişler hiç bilmiyorum, ben de merak ettim şimdi sorucam. Ananem altı dil bilirdi; Yidişçe[10], Almanca, Fransızca, İngilizce... Babamın babası jinekologdu. Onu hiç tanımadım, ben doğmadan önce vefat etmiş. Annemin babası tarak işindeymiş, fabrikaları varmış. (Y, 33, K)

Bizim aile İstanbullu. Geriye gittiğim kadarıyla hem babamın tarafı hem anne tarafı sosyo-ekonomik olarak alt-orta arası yerlerden geliyor. İki taraf da İspanya'dan gelmişler. Babam Kasımpaşa'da büyümüş. Babamın babasıyla babamın amcası, altlı üstlü oturuyorlarmış. Annem tarafım da ananem Ortaköylü, dedem de Şişhaneli. Standart Yahudi ailelerin oldukları yerler. Babamın babası pazarcıydı, kapı kapı dolaşırmış. Annemin babası hahamdı. Babannem ev hanımı, ananem de. İki tarafın da dedeler düşük fakir hayatlardan geliyor. Ananemler ölmeden önce babannem Gayrettepe'de oturuyordu. (Y, 25, E)

Baba tarafı İspanyol Musevisi olduğu için klasik olarak 1492'de kovulmuş ve gelip İstanbul'a yerleşmişler. Orda pek bir karışım olmamış. Fakat anne tarafı oldukça karışık. Dedemden başlarsak, annemin babası Macaristan'da doğuyor. 1917'de Bolşevik İhtilali'nden kaçıp Rostof'tan İstanbul'a gelmiş bir çöp kamyonunun içinde. Kendisi orda diş hekimiyken ve iyi para kazanırken buraya gelmek zorunda kalmış, bütün mal varlığına el konmuş filan, baya trajik olaylar. Geliyor İstanbul'a 1917'de ve ananemle tanışıyor. Evleniyorlar 1920'lerin başında. 1926'da annem doğuyor. Bu arada dedem tekrar muayenehanesini açıyor. Çalışma izni için başvuruyor. O zaman Beyaz Ruslar yerleşmiş durumda İstanbul'a. Grup halinde geldikleri için birbirlerini de tutuyorlar ve dedem yeniden işe başlayıp para kazanmaya başlıyor. İyi bir noktaya geliyor ancak 1926'nın Eylül'ünde annem doğduktan 2 ay sonra vefat ediyor. (Y, 55, E)

İstanbul'a göçle yerleşen Yahudilerin bir bölümünü de yakın tarihte 1934 Trakya Olayları sonrasında İstanbul'a sığınarak burada yeni bir hayata başlayan aileler

10 Aşkenaz Yahudilerin konuştuğu dil.

oluşturmaktadır. Trakya Olayları'nda yaklaşık 3.000 Yahudi, evlerini terk edip İstanbul'a göç etmek zorunda kalmıştır.[11] Trakya'dan İstanbul'a göç eden orta ve orta-alt tabaka Yahudilerin ilk yerleştikleri semtler Kuledibi ve Sirkeci olmuştur.

> 1934 olaylarından sonra göç edenler Kuledibi'ne yerleşti. İstanbul'a gelince Kuledibi'ne yerleştik. Bütün Kuledibi Trakyalıydı. Kırklarelililer filan çoğu ordaydı, teker teker herkes buraya göç etmeye başladı. Bugün Tekirdağ'da bir aile bile yok. (Y, 93, E)

> Anne baba Edirne doğumlu. Her ikisi de genç yaşında İstanbul'a göç etmiş. Ben yıllar sonra kendim kurcalayarak öğrendim. Genelde ekonomik sebepler, daha büyük cemaat toplumuna göç diye düşündüm ama değilmiş. Trakya olaylarıymış sebep. İlk önce Sirkeci'ye yerleşiyor. Orda geniş bir Musevi cemaati olduğu söylenir. Sinagogu hâlâ vardır. Çok da güzel ve hâlâ kullanılan bir sinagogdur. (Y, 64, E)

> Babam zahireciydi. Zahireci, hububat alım satımı. Tekirdağ'da olaylardan sonra Yüksekkaldırım'a geliyorlar. 1942'de ortam durulunca tekrar dönüyorlar. 42'de babam Tekirdağ'da kaldı, bizi buraya getirdi. Yalnız erkekler kaldı para kazanmak için. Annemle kaldık biz burda (İstanbul'da). (Y, 83, K)

- Anadolu Ermenilerinin İstanbul'a Göçü ve Mekânsal Yer Seçimi

> Ortaköy'de o zaman büyük bir göç evi var, Ermenice "kahtagayan" derler; "kahta" göç etmek, "gayan" da son durak demek. Orda birçok Ermeni bir odada kalırmış. (E, 81, K)

Göçerlik ve sürgün, Edward Said'in işaret ettiği gibi, *"kesintili bir var olma durumudur ve geride bırakılan yerle bir kavgaya tutuşma biçimidir. Sürgün asli bir evinin olduğunu ve en sonunda dönüp oraya varacağını hesap etse de asli bir ev ve eve dönüş varsayımlarını devam ettirme olasılığı giderek zayıflar ve sonunda kaybolur"* (Said, 1990'dan aktaran Chambers, 1994: 13-4). Ermenilerin "eve dönme umuduyla" yola çıktıkları Anadolu'dan İstanbul'a hikâyelerinde ön plana çıkan temaların en başında, 1915 yılında gerçekleşen zorunlu göç/tehcir gelmektedir. 1915 Tehciri sırasında ve sonrasındaki yıllarda yaşadıkları yerleri terk etmek zorunda kalan Ermeniler, İstanbul'a ve çevresine göç etmek zorunda kalmış, geride bıraktıkları evlerine dönme umutlarını bir kenara koyup kendilerine İstanbul'da yeni bir hayat kurmaya çalışmışlardır. Kimi görüşmecilerin ailesi Trabzon'dan, İzmit'ten, Trakya'dan, Edirne'den; kiminin ailesi ise Yozgat'tan, Sivas'tan, Kayseri'den,

11 Şule Toktaş, *1950'ler İstanbul'unda Gayrimüslim Azınlıklar ve Nüfus Hareketi: Türkiye Yahudi Cemaati*, (Çevrimiçi) https://www.academia.edu/5028256/1950_ler_Istanbul_unda_Gayrimüslim_Azınlıklar_ve_Nüfus_Hareketleri_Türkiye_Yahudi_Cemaati_Non-Muslim_Minorities_and_Population_Movements_in_Istanbul_of_the_1950s_Turkey_s_Jewish_Community,_ 28 Mayıs 2015.

Erzincan'dan, Adana'dan nihai geri dönüş umutları kalmaksızın İstanbul'a göç etmek zorunda bırakılmışlardı.

> Benim babamın kökü Trabzon'dur. Babamın babası üç kardeş. Heralde korkmuşlar ve İzmit'e gelmişler, eski Armaş şimdi Akmeşe'ye. Oraya gelmişler ve yerleşmişler. Benim büyükannem iki kız ve iki oğlan doğurmuş. Varlıklılarmış. Bir gün babam anlatırdı, bir beyaz atları varmış, babamın babasını ve iki amcasını o ata koymuşlar ve bir daha getirmemişler... Annemin ailesi ise Armaşlı, çok geniş bir aileymiş. Annemin babası çok genç yaşta ölüyor, hatta kitabı var bende, dur getiriyim (Ermenice kırmızı kaplı bir kitap getiriyor). Bu annemin köyünün kitabıdır. Bu okul ruhban yetiştirirdi.[12] Armaş denilen yer bir köydü. Eskiden çok büyük bir yangın çıkmış ve bu okul ahşap binaydı yanmış. Dedem de o yangında su taşımaktan zatürre oluyor ve ölüyor. Ve ananem bir daha evlenmiyor. Annemin köyünde hükümetten başka Türk yok! 350 hanenin hepsi Ermeni'ymiş. Zaten bu okul var (ruhban okulu), okuldan sadece senede iki kere dışarı çıkarlardı, törenlerde çıkarlardı. El etek öpülürdü diyor, annem o zaman. O bina da kalmamış ve taş binadır biliyor musun? Öyle bir yermiş ki kendi ekmeği, kendi sebzesi, kendi bağı her şeyi kendi içinde. Dışardan hiçbir şey almazlarmış. Ruhban okuluna kadın giremezdi tabii. Bizim bundan önceki 3. Patriğimiz ordan yetişme. Dayıları varmış annemin, onlar da tüccarlık yaparlarmış. İşte İstanbul'dan mal alıp götürüp köyde satarlarmış. Ordan göç 23'den bu tarafa... Nerdeyse 100'e yaklaştık. Onca senelik İstanbulludur annem ve babam. (E, 81, K)

Sosyal sermaye ağlarının göç kararlarındaki önemi, literatürde çokça üzerinde durulan bir konudur. "Zincirleme göç terimi"; yeni göçmenlerin, uyumlarını kolaylaştıracak kaynakları sağlayan arkadaşların ya da akrabaların olduğu yerde bir yer arama eğilimlerini tanımlamak için kullanılmaktadır (Field, 2008: 158-9). Görüşmelerde Kayseri, Sivas, Malatya, Erzurum gibi bölgelerden İstanbul'a göç eden Ermeniler arasında çok sıkı hemşerilik bağlarının bulunduğu, göçle gelenlerin büyük şehre adaptasyonunda bu bağın büyük bir kolaylık sağladığı göze çarpmaktadır.

> Baba tarafı Trakya'dan, anne tarafı da Edirne'den. Anneannemin dayısı Edirne'de avukatmış, varlıklı bir aileymiş. Dayı ... (sessizlik) çağrılmış ve bir daha dönmemiş. İkinci halama gelince, onlar da İzmitliler. İzmit gezimizde tesadüfen öğrendik. Doğalgaz kazılarında çıkan mezar taşlarına rastladık. Mezarlıklar ve ölüler tesadüfen bulunmuş. Bazı yakın Müslüman dostlar "gidin mezarlıklarınız bulundu" demiş. Annem 1914 İstanbul doğumlu. Anneannemin annesinin İstanbul'da evi varmış. Baba tarafı Silivrili. Büyük dedem çocukken geliyorlar buraya. Dedem yedi kardeşmiş. Gedikpaşa'da otururlarmış. O dönemler Kayseri ve Malatya'dan gelen Ermeniler çokmuş. Çoğu da Müslüman olmuş oralarda. 1965'lerde az da olsa gelenler var. Buradakiler gelenlere çok destek olmuşlar. Sivas'tan çok gelen var, Erzurum'dan çok gelen var. Birbirlerini çok tutarlar. (E, 68, K)

12 1915'e kadar Anadolu'da varlığını sürdüren 40 kadar manastırın bir bölümü Apostolik Ermeni Kilisesi'nin önde gelen ruhban okulları olmuştur. Bunların içinde 1922'ye kadar varlığını sürdüren İzmit'teki Armaş Manastırı'nın özellikli bir yeri vardır (Özdoğan v.d., 2009: 320).

O devir için derler ki İkinci Mübadele. Atatürk Anadolu'ya tekrar Balkanlar'dan Müslüman halkı gelip yerleştireceği için, bir şayia çıkıyor, bir gecede boşaltın köyü götürücekler diyorlar. Benim dedem demirciymiş, o yüzden nakit parası varmış. Yastığa dikmişler. Bir gece içinde trenlere biniyorlar ve Sivas'tan İstanbul'a geliyorlar. Yıl 1936 diyim. Tarihleri ben hep esnek koyuyorum. (E, 64, K)

Anne ve babanın ailesine gidersek Samandağ Vakıflı köyü, Hatay. Köyün iki büyük ailesinin çocukları, Silahlı ve Kartun. Yüzde 90'ı köyün bu iki aileden oluşuyor. Babaannem hâlâ köyde. Babamın babası Mısır doğumlu, 1915 olaylarından sonra "Musalar" diye efsane bir olayı vardır; 40 gün dağda mahsur kalıp bir Fransız gemiyle Mısır'a taşınıyorlar. Daha sonra tekrar Vakıflı köyüne taşınıyorlar. Mal varlıklarına aynen sahip oluyorlar ama artık Türkiye Cumhuriyeti kurulmuş. 1915 olaylarında dağa çıkıyorlar; Mısır'a, Suriye'ye Lübnan'a dağılıyorlar. Bir kısmı Ermenistan'a, birçoğu Avrupa ve Amerika'ya dağılıyor. Ama Mısır ve Suriye'dekiler bir süre sonra tekrar köye geri dönüyor. Dedemin annesi hamileymiş Mısır'a giderken, orda doğmuş dedem, ailenin birçok ferdi dağılıyor. Biz de 2-3 aile İskenderun'daydık. Köye en yakın şehir merkezi Antakya. Belen geçidine bağlı Soğukoluk diye bir yer var. Antakya'da hiç yaşamamışlar. Yer işe göre belirlenmiş aslında. Biz doğduktan sonra babam şehirlerarası yolculuk yapıyor. Ailenin geri kalanı Kurtuluş'taydı herkes. Direk geldikleri bölge burası zaten. İskenderun'da amcam muhasebeciydi, halam ev hanımı, diğer eniştem öğretmen. Annem de ev hanımıydı. (E, 29, K)

Özellikle 1915'ten sonra Anadolu'da yok olma noktasına gelen Ermeni nüfusundan geride kalanlar, bir şekilde mesleklerine sahip çıkarak doğdukları topraklarda var olmaya ve hayatlarına devam etmeye çabaladılar. Anlatılarda Anadolu'daki Ermenilerin icra ettikleri mesleklerde "sanatçı" olduklarına; halıcılık, terzilik, ayakkabıcılık, demircilik gibi mesleklerde çok başarılı olduklarına gururla vurgu yapılmaktadır. Fakat zamanla gerek 1915 travmasının halen belleklerde çok taze olmasıyla, gerekse de giderek azalan nüfuslarıyla geçmişte sürdürdükleri cemaat yaşamının kaybedilmeye başlanmasıyla Ermeniler, muhafazakâr Anadolu toplumunun içinde gittikçe kendi içlerine kapanarak ve kimliklerini bastırarak yaşamaya başlamışlardır. 1915 sonrasında kiliselerinin ve okullarının kapatılmasıyla birlikte kendi içlerine kapalı bir cemaat yaşamına mecbur olmaları sebebiyle ve dinlerini, kimliklerini gizlemek zorunda kalmalarının zorluğundan dolayı Ermeni nüfusu, Anadolu'dan belirli aralıklarla İstanbul'a göç etmeye başlamıştır. Ermenilerin Anadolu'dan İstanbul'a göçünde eğitim araçlarına ulaşmadaki imkânsızlık, göçün en önemli sebeplerinden biri olarak anlatılarda öne çıkmaktadır. 1915'in ardından nüfusun şiddetle azalması, yaşanan travmanın belleklerde o tarihlerde çok canlı bir yer tutuyor olması, korku ve toplumsal baskı gibi sebeplerle birlikte Ermeni okullarının kapanması 1960'lı yıllara kadar İstanbul'a göçü tetikleyen bir faktördür. Anlatılarda, Anadolu'da kalan Ermeni toplumuyla Müslüman Türk toplumunun sosyal alanlarda birbirlerinden ayrıştıkları, çok fazla bir sosyalizasyonlarının olmadığı tespit edilmiştir.

Orda (Anadolu'da) 1915'ten sonra okul kalmamıştı. Ermeni okulu yoktu. Birçoğu devlet okuluna gidiyordu. Okulda da ayrı oturtuyorlardı. Hıristiyan ayrı, Müslüman ayrı. Sınıfın içinde ayırıyorlardı. (E, 64, E)

"Barınamıyoruz" derdi babam... (E, 59, E)

Özellikle 1950'li yıllarda ve 1960'larda İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Anadolu'da bulunan kiliselere yardım gücünden yoksun olması ve Anadolu'da faal Ermeni okulunun kalmaması İstanbul'a göçleri tetiklemiştir. 1966'da Varto'da meydana gelen deprem, bölgeden 8.000'i aşkın kişinin İstanbul'a göç etmesine yol açmıştır (Özdoğan v.d., 2009: 338). Birçok Ermeni aile, Anadolu toplumu içinde gördükleri baskıdan kurtulmak, kimliklerini İstanbul'daki geniş cemaatin içine entegre olarak özgürce yaşayabilmek, çocuklarının Ermeni okullarında Ermeni dilini ve kültürünü öğrenmelerini sağlamak için zaman içinde İstanbul'a göç etmeyi tercih etmiştir.

Aslen babalarım, dedelerim Sivas, Zaralı'yız. Cihan Harbi'nden sonra babam Bünyan'a yerleşmiş. Bizim Kayserililik hayatımız 1919-20'den sonra başlıyor. 1920'den sonra, Atatürk Cumhuriyet'i ilan ettikten sonra babam Bünyan'a yerleşiyor. 1936 doğumluyum. Babamın esas mesleği ayakkabıcı, kunduracı. Kunduracı Maraş Usta'nın altı çocuğundan, dört oğlundan en küçüğüyüm ben. Bünyan, biliyorsunuz Kayseri yöresinin o zaman en güzel halı dokutan yeri. Bünyan'ın Ekrek köyünde de arazilerimiz vardı. Köylüyüz ya... yazın da babamın arazi işlerine bakardık. Okul yoktu bizim köyde. Ekrek olduğu gibi "sevkiyattan" evvel, 1914, 500 haneli bir Ermeni köyü. Ama "sevkiyattan" sonra 4 hane Ermeni kaldı. Biz yazın köye giderdik, kışın da Bünyan'a gelir okurduk. Biz Kayseri'de fakirdik, Ermeniler fakirdi. Sanatkârlardı, halıcı tek bizdik. Ermenilerin sanatı terzi, ayakkabıcı, dişçi... Şu an Ermeni halı imalatçısı bir tek biz kaldık Kapalıçarşı'da. Biz sonra Kayseri'de kendimize iş yapmaya başladık. Sonra İstanbul'a göçelim dedik. Abim 1953'te gönderdi beni İstanbul'a, o zamanlar bir İstanbul özentisi vardı herkeste. Mahmutpaşa'da işportacılık yapmaya başladım. 1960'larda Kapalıçarşı'dan bir dükkân aldık. O dükkânı alınca halı alıp satmaya başladık. Yeğenlerim büyüdüler, okul çağına gelenler İstanbul'da okumak için buraya gelmeye başladılar. Okul yoktu bizim orda dedim ya, yeğenlerimin İstanbul'a göç etmesinin sebebi burda Ermeni okullarına gidebilmek için. Sonra Kayseri'yi tamamen kapattık, kimse kalmadı orda artık. Bir evimiz vardı, onu da sattık geldik. (E,78, E)

Sivas'ın şirin kasabalarından bir tanesi. O bizim Kangal denilen kasabanın etrafında bir Mancılık, bir Hekimhan, Çetinkaya, bunlar hep Ermeni köyleriydi; "miş" daha doğrusu. 55'lerde bile oranın Ermeni nüfusu bir hayli fazlaydı. Göç başladı, İstanbul'a geldiler, bir kısmı yurtdışına gitti, gitgide nüfus azaldı. O zaman benim doğduğum yerde modern binalar yoktu, hep kerpiçten bir katlı evler vardı. Çok basit, ilkel köy evleriydi. Bizim cemaatin çoğu sanatkârdı; demircisi bizdendi, değirmencisi bizdendi, veteriner diyorsunuz o zaman baytar vardı... bir berber diş çekiyordu, Terzi Agop vardı... doktorun çırağına ne diyorlardı? Yani bu doktor işlerinden anlayan da Ermeni'ydi. Reçetelerle sağa sola şifa dağıtan adamlar vardı, bunlar da bizdendi. Aa sizinkilere[13] gelince, bak Melek Anne vardı, o da sırf okuyup üflerdi. (E, 64, E)

13 Görüşmeci, mülakat sırasında "bizimkiler" diyerek Ermenileri, "sizinkiler" diyerek de Müslüman Türkleri kastetmektedir.

Tehcirden sonra iki dünya savaşı arasında İstanbul, göçlerle dolan ve şekillenen bir şehirdi. Ermenice *Kahtagayan* diye anılan Ortaköy'deki göçmen evi, 1915 sonrası Anadolu'dan göç etmek zorunda kalan orta-alt tabakaya mensup Ermenilere, İstanbul'a geldiklerinde ev sahipliği yapmıştır. Ermenice *kahta* göç etmek, *gayan* da son durak demektir. 1915 Tehciri ve sonrasında Anadolu'da artık barınamayıp büyük şehre göç etmek zorunda kalanların yeni kentte ilk durak olarak yerleştikleri Ortaköy semtinin, 1930-40'lı yıllarda bir göçmen semti olduğunun altı, birçok görüşmeci tarafından çizilmiştir. Ortaköy, eskiden beri İstanbul'un belli başlı etnik topluluklarının yakın ilişkiler içinde yaşadığı bir yerdi. Ortaköy gibi göçmen mekânı olan İstanbul'un diğer bir semti de Samatya'dır. 1918'den sonra Samatya'daki kiliseye Anadolu'dan göç edenler yerleştirilmiş, *Gayan* adı verilen bu göçmen konaklama merkezinde yüzlerce insan yıllarca kalmıştır. Samatya'daki kamp, şehrin diğer yerlerindeki benzerlerinden farklı olarak, yaklaşık 20 yıl faal kalmış ve Anadolu'dan gelen Ermeni göçmenlerin pek çoğunun ilk durağı olmuştur.[14]

> Babam Erzincanlı, annem Adanalı, Kilikyalı. Birinci Cihan Harbi zamanında babam Adana'daymış. Orda gazinolar, restoranlar, ..., ondan sonra hepsi İstanbul'a göç ediyorlar. Cumhuriyet ilan olunca babam çok usta bir ahçıydı. Ve Atatürk Dolmabahçe Sarayı'na geldiği zaman "A. Usta gelsin, benim baklavamı yapsın" derdi. İstanbul'a, Ortaköy'e geliyorlar. Anadolu'da savaş zamanı İngilizler, Fransızlar... Birçok göç eden İstanbul'a geliyor, herkes orada kalıyor. Malum harp zamanı. Ortaköy'de o zaman büyük bir göç evi var, Ermenice "kahtagayan" derler; "kahta" göç etmek, "gayan" da son durak demek. Orda birçok Ermeni bir odada kalırmış. (E, 81, K)

> Bizimkiler (kocasının ailesi) Ortaköy'de oturuyorlar, Feriköy'e[15] taşınıyor onlar. Biz de evlenince Feriköy'e taşınıyoruz. Ortaköy'de muhacirlerin toplandığı bir ev varmış. Galatasaray Üniversitesi'nden aşağı in, parmaklıklı bir bina vardır, oraya yerleşmişler. Annem o köy kömürcüdür derdi, kömürcülük yaparmış bütün köy. (E, 81, K)

> Ortaköy'de göçmen evi gibi bir yerde kalmışlar. Banyo yok, su yok, bu yoksulluğun içinde verem de olur insan! Çoğu insanlar çeşitli hastalıklara yakalanmış. Benim amcalarım orda (göçmen evi) otururdu, Vank binası. Yahudilere ait bir yerdi. Manastırımsı bir şeydi. Kilise değildi. Göçmen gelenler oraya yerleşiyordu. Samatya'ya gidenler de oldu. (E, 64, K)

Tehcir sonrası, 1960-70'li yıllara kadar Ermenilerin Anadolu'dan İstanbul'a göçü aralıklarla devam etmiştir. Bu göçler, İstanbul semtlerinin sınıfsal hiyerarşisinde

14 Rober Koptaş, "Göç, sürgün, ölüm vız geldi... Samatya'da umut hep yeniden doğdu", *Agos*, 01 Şubat 2013, (Çevrimiçi) http://www.agos.com.tr/tr/yazi/4118/goc-surgun-olum-viz-geldi-samatyada-umut-hep-yeniden-dogdu, 30 Ekim 2015.

15 Feriköy semti hakkında Bkz.: Talin Büyükkürkçüyan, *Feriköy anılarda ... şimdi*, İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti, Heyamola Yayınları, İstanbul, 2009.

bir değişime sebep olmuştur. 1950'lere kadar orta ve orta-üst tabaka Ermenilerin yaşadığı Ortaköy, Kumkapı, Samatya, Gedikpaşa gibi semtler, Anadolu'dan gerçekleşen hem Ermeni hem de Müslüman Türk işçi sınıfının göçleri ve azınlık karşıtı uygulamalar sonucu (Varlık Vergisi ve 6-7 Eylül) varlıklı kesimin terk etmesiyle daha alt sosyal tabakanın ikamet ettiği semtler haline dönüşmüştür. Bu semtlerden ayrılan daha varlıklı Ermeniler, şehrin orta ve orta-üst sınıfına hitap eden Yeşilköy, Kurtuluş, Şişli ve Boğaz tarafındaki semtlere yerleşirken Anadolulu Ermeniler, kuvvetli hemşerilik bağlarıyla Osmanlı'dan beri Ermeni semti özelliği gösteren bu semtlerde bir arada yeni yaşam alanlarını oluşturmuşlardır.

- Ulus Devletin Kuruluşundan 1950'lere Kadar İstanbul'un Azınlık Coğrafyasını Biçimlendiren Dinamikler

Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin İstanbul'da yerleşim tarihleri, Fetih'ten çok erken yüzyıllara dayanır. Bu nedenle Fetih'le birlikte İstanbul'a zorunlu iskânlarla getirilen Müslüman ve gayrimüslim nüfus, bir yandan bu eski yerleşim yerlerine, bir yandan da kentin yeniden imarına uygun olarak yeni yerleşim yerlerine yerleştirilmişlerdir. "Millet" sisteminde belirleyici unsur olan din ve mezhebe bağlı olarak da her bir etno-dinsel grubun yaşadıkları mahalleler birbirinden ayrışmıştır. İstanbul'da 19. yüzyılın ikinci yarısında artan ticaret ve dünya kapitalizmi ile eklemlenme sürecine bağlı olarak kentin bu etno-dinsel coğrafyası içinden sınıfsal ayrışmalar ortaya çıkmıştır. İstanbul'un 19. yüzyılın ikinci yarısında girdiği modernleşme sürecinin mekânsal yansımalarından biri de zenginleşen gayrimüslimlerin ya da Müslümanların, "millet" sistemine göre ayrışmış mahallelerinden yeni yapılan modern apartmanlara ve altyapının olduğu modern mahallelere taşınmaya başlamaları olmuştur. Ancak bu durum, etno-dinsel temelde yerleşmiş gayrimüslim mahallelerinin, kilise ve okul etrafında şekillenmiş olan cemaat yapısını bozmamıştır. Lozan Antlaşması ile birlikte gayrimüslimlere tanınan azınlık statüsü de bu mahalle yapısını koruyan dinsel, eğitimsel ve kültürel haklar içermektedir. Bu nedenle İstanbul'un Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatlerinin yoğun olarak yaşadığı mahalleler, Cumhuriyet'in bir ulus devlet olarak inşasında, 1920'lerden 1950'lere kadar azınlık mahalleleri olarak varlıklarını sürdürecektir. Ancak ulus devletin kuruluşunda gayrimüslim azınlıklara yönelik politikalar Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin mekânsal yer seçimleri üzerinde de belirleyici olacaktır. Bu dönemde her üç cemaat, "azınlık" olarak kendilerini mekânda yeniden farklı dinamiklerin etkisi ile kurmaya çalışacaklardır.

- Mekânda Yer Seçiminde Azınlık Psikolojisi

Bugün gayrimüslimlerin yoğunlaştıkları semtler aynı zamanda kendilerini "sıkıntıya sokmayacak", gayrimüslim kimliklerinden dolayı ayrımcılık veya dışlanma yaşama ihtimallerinin en düşük olduğu, Cumhuriyet'in kentli, modern, Batılı Müslüman Türk kesiminin de yaşadığı semtlerdir. Bu bağlamda gayrimüslimlerin mekândaki ayrışmalarının ve kümelenmelerinin arkasında yatan önemli bir faktör olarak, cemaatten fazla uzaklaşmama ve sosyo-kültürel açıdan kendi yaşam tarzlarına uygun geniş toplum üyeleriyle bir arada yaşama gibi azınlık psikolojisinin çok baskın bir faktör olduğu ortaya çıkmaktadır.

> Benim anne tarafımın annesi babası, onlar Şişhane'den çıkıp Osmanbey tarafına ilk gelen Yahudiler. Babam, annemle evlendikten sonra Şişli'de oturdular. Önce abim doğdu, ardından ben 6 yıl aradan sonra doğdum. Ben hep kendimi Şişli'de biliyorum. Samanyolu Sokak, Keresteciler Apartmanı'nda büyüdüm. 19 Mayıs İlkokulu'na gittim. Mix (karma) bir okuldu. Yahudi her zaman diğer ekalliyetler arasında en az nüfusu olandı. Rumlar da çok vardı ama 64'ten sonra yok oldular[16]. Bizim yaşadığımız yere gelen Müslüman komşularla zaten problemimiz olmuyordu. Senin kültürüne alışık zaten. Balat-Hasköy bütün Yahudilerin yaşadığı yerdi, karışıktı. Birazcık daha fazla vizyonu olan Şişli, Osmanbey'e kaymaya başladı, yeni bölgelere gelmeye başladılar. Kendin gibi olanlarla yaşamaya özen gösteriyorsun ister istemez. (Y, 56, E)

Görüşmelerde azınlık psikolojisinden kaynaklı bir arada olma, cemaatin yoğunlaştığı semtlerden ayrıksı yerlerde oturmama bilincinin, özellikle Cumhuriyet'in ilk yıllarında gayrimüslimlere dönük uygulanan *ayrımcı yurttaşlık pratiklerinden*[17] kaynaklandığı tespit edilmiştir. Belleklerde derin yer etmiş geçmiş olumsuz tecrübeler ve hatıralar, gayrimüslim vatandaşlarda bir tür kendini koruma refleksi, koruma stratejisi olarak işlemektedir.

> Daha bir gettolaşıyorsun, daha bir kapalı oluyorsun. O yüzden Yahudiler blok halinde Şişhane'deydi, Osmanbey, Gayrettepe'deydi. Şimdi yine dağılmış durumda. O zamanlar daha dar alandaydı. Defans mekanizması bu. Oturduğumuz evlerde mutlaka Ermeni, Rum komşu olurdu. Karı-koca Müslüman yoktu apartmanda. Tuğrul Sitesi'nde oturduk, yüzde 70 Yahudi, Ermeni, Rum'du oturanlar. (Y, 56, E)

- İstanbul'da Rumların Mekânsal Dağılımı: "Kurtuluşlu Olmak Rumların DNA'larına Yerleşti..."

Rumlar, Cumhuriyet'in inşasıyla birlikte yerleşimlerini, kültürlerinin en önemli simgesi olan okul ve kiliselerin bulunduğu semtlerde kurmuşlar; kent uzamında dinî-kültürel değerlere bağlı bir sosyal kümelenme yaratmışlardır. Bu bağlamda

16 Görüşmeci 1964 yılındaki zorunlu göçü kastetmektedir.

17 Kavram, Mesut Yeğen'den ödünç alınmıştır.

ulus devletin kuruluşundan 1950'li yıllara kadar Rumların İstanbul'da Pera, Taksim,[18] Gümüşsuyu, Tarlabaşı, Adalar, Çengelköy, Yedikule, Cihangir, Moda,[19] Üsküdar, Yeşilköy, Bakırköy, Gedikpaşa, Kocamustafapaşa, Kumkapı, Langa, Balat, Tarabya, Feriköy,[20] Şişli-Osmanbey'de; 1950'lerden itibaren de Kurtuluş'ta[21] yoğun olarak kümelendikleri gözlenmektedir.

1950'lerin sonlarına kadar Rumların İstanbul'da sosyo-mekânsal açıdan dağılımlarına bakıldığında orta-üst ve üst tabaka Taksim-Gümüşsuyu-Talimhane, Şişli-Osmanbey, Cihangir, Tarabya, Yeşilköy, Bakırköy, Moda, Adalar (Adalar kendi içinde de kategorilere ayrılmaktadır. Orta, orta üst ve üst sınıf özellikle Büyükada, Burgazada ve Heybeliada'ya yazlıkçı olarak giderken, esnaflık yaparak geçinen orta ve çoğunlukla orta-alt sınıf, yaz-kış Büyükada, Kınalıada ve Heybeliada'da yaşardı); orta tabaka Çengelköy, Üsküdar, Yedikule, Kumkapı, Langa, Bakırköy, Balat (orta ve orta-alt tabakanın ikamet ettiği bir semt), Feriköy, Kurtuluş; alt-orta tabaka ise Dolapdere, Yenişehir, Gedikpaşa, Topkapı, Kocamustafapaşa, Kurtuluş Sondurak, Direkçibaşı, Sefa Meydanı, Sinemköy'de yerleşiklerdi.

Rumların mekânda yerleşmeleri, kilise-okul çevresinde kümelenmeler biçiminde olmakta ve sosyo-ekonomik açıdan farklılaşarak ayrışma göstermektedir. Rumların sosyo-mekânsal inşalarına dair önemli bir nokta da eriyen nüfuslarına ve artık üçüncü kuşağın mekânda mobilize olmasına rağmen, cemaat kurumlarının bulunduğu belirli semtlerde yoğunlaşmaya ve beraber yaşamaya özen göstermeye devam etmeleridir. Bu bağlamda cemaat varlıklarının simgesi olan okul ve kilise gibi kurumlar, cemaatlerin kent mekânında sosyal kümelenme yaratmalarının en önemli faktörlerinden biridir. Bir arada beraber yaşayarak kiliselerini ve okullarını yaşatma bilinci, bir arada olma psikolojisi, geçmişe ve hatıralara sadakat, özellikle birinci ve ikinci kuşak Rumlar için bu şehirdeki varlıklarının devamının garantisi niteliğindedir.[22]

18 Tuna, 2015; Freely- Freely, 2015; İstanbul'un Rumlarını, Yahudilerini ve Ermenilerini anlatan bir roman için Bkz.: Hiçyılmaz, 1993.

19 Moda hakkında Bkz.: Rozental, 2010.

20 6-7 Eylül Olayları, İstanbul'da gayrimüslimlerin yaşadığı pek çok semtte olduğu gibi Feriköy'deki gayrimüslim yoğunluğunu da yıllar içinde azaltır ve günümüzde, orta sınıfın altı olarak tanımlanabilecek çok az Rum aile Feriköy'de yaşamaktadır.

21 Tatavla semti hakkında Bkz.: Irmak, 2010.

22 Atina'da gerçekleştirdiğim saha görüşmelerinden birinde, 1990'lı yıllarda İstanbul'dan Atina'ya göç eden fakat yazlarını dört ay Burgazada'da geçiren İstanbullu bir Rum aile, Atina'da kiliseye çok seyrek gittiklerini fakat yazları Burgazada'da her pazar ve özellikle dinsel günlerde mutlaka gittiklerini vurguladılar (9 Kasım 2014). "Kiliseye gitmek" dindarlık düzeyini gösterirken, diğer taraftan belki daha da önemlisi kültürel aidiyet, İstanbul'a ve geçmişlerine bağlılık açısından sembolik bir önem taşımaktadır. Kilisenin ve Patrikhane'nin varlığı, İstanbullu Rumlar için hem kutsaldır hem de yaklaşık 3.000 kişilik nüfuslarının İstanbul'daki tarihlerinin, mevcudiyetlerinin temsiliyetine ve devamlılığına bir referans oluşturmaktadır.

Firuzağa'da 6 sene oturduk. Uuuuu bütün Rum'du etraf. Okul saati lacivert siyah beyaz şapka, başka bir şey görmezdin talebelerde. Sonra çıktık Anahtar Sokağı'nda 28 sene kaldık. Kızım orda okudu. Yazları geliyorduk Ada'ya. Şimdi o zaman zenginler Cihangir'de otururlardı; güzellikler bambaşkaydı... Tarabya taraflarında otururlardı. Yedikule'de, Yeşilköy'de, Bakırköy'de, Moda'da otururdu Rumlar... Çok güzel yerlerde oturuyorlardı. (R, 78, E)

O zaman zengin Rumlar Tarabya, son zamanlarda (1950'lerden itibaren) Cihangir, ordan Kurtuluş... Kurtuluş daha orta sınıf... Pera, Galata çok zenginler vardı yine. Pera, Galata'dan sonra oldu. 19. yüzyılda, hele Tanzimat'tan sonra Rumlar çok paralı olanlar hepsi Karaköy, Galata'da idi. Ticaret orada oluyordu. Kiliseleri, okulları kuranlar kimlerdi? Oranın zenginleri idi. Onların yaptıkları bize kaldı. Buna hürmet etmek lazım gelmez mi? O zaman Beyoğlu, Boğaz'da Yeniköy, Tarabya... Çok Rum vardı. Bütün semtlerde birçok faaliyet gösteriliyordu. Kurtuluş çok ağırlıklıdır. Kilisenin yanında dikkat et, daima okul var. Birbirine yakın. Ve kilisenin desteğiyle dernekler yapılıyor. (R, 87, E)

Bizim mahallede (Kurtuluş, Direkçibaşı Sokak) iki-üç Türk ailesi vardı. Ermeni de, Musevi yoktu. Museviler daha fazla Kuledibi, Hasköy, Balat'ta otururlardı. Ondan sonra zenginleşince bu taraflara geldiler; Şişli, Levent filan. Rumlarla beraberdik hep. Arkadaşlık, sohbet hep Rumlarlaydı. Kahveye gidince de zaten yüzde 99 Rum'du. Bir-iki Türk varsa da onlar da Rumlaşmıştı artık (gülerek), zaten burdaki Türklerin çoğu Rumca konuşurdu. Daha yoksullar Yenişehir, Dolapdere, yani yamaçlarda otururlardı. Ben hatırlıyorum, 10 yaşındayken buralarda fazla bina yoktu. Bahçeli evler vardı hep. (R, 84, E)

Anam Laz, baba tarafım hep İstanbullu. Annem 1901, babam 1904 doğumlu. Ben Papazköprü denilen bir yer var, Yenişehir'le Kasımpaşa arasında bir yerde dünyaya geldim. Orası o devirde fakir olan yerlerdi, sene 31'de doğdum. Atatürk zamanı, kıtlık vardı tabii. 25 kuruşa yemek yerdik, yiyemediğimiz günler de olurdu. Bak Papazköy, Kurtuluş'un alt tarafları yoksuldu; Ayaspaşa, Taksim, Şişli, Cihangir, Moda, zenginlerin oturduğu yerdi. Tarlabaşı olduğu gibi zenginlerindi. (R, 84, E)

Feriköy, Kurtuluş daha orta sınıfın oturduğu yerlerdi. Talimhane, İnönü Caddesi, Gümüşsuyu daha elit tabakanın, Cihangir keza öyle, daha kalburüstü insanların oturduğu yerlerdi. Hilton'a giderken sıradaki evler, oraları da çok zengindi. O zaman Rumların sayısı yaklaşık 130.000 kişiydi. Daha düşük gelir seviyesi mesela Yedikule, Kocamustafapaşa... Bakırköy'de, Gedikpaşa'da filan da çok zengin Rumlar vardı ama alt ve orta sınıf ağırlıktaydı. (R, 72, E)

20. yüzyılın başında çoğu ahşap, 3.000 civarında iki ya da üç katlı evlerin bulunduğu Tatavla'nın kaderi, 21 Ocak 1929 gecesi çıkan yangın ile değişti. Aya Tanaş Sokağı'nda Demirci Aleko ile Bakkal Yannis'in oturdukları evde çıkan yangın, hızla ahşap evlerin bulunduğu semte yayılmış; dönemin gazetelerine göre en az 500 ev yanmıştı. Yanan yerler arasında Rum kilisesi ile papazların ikamet ettikleri evlerin de bulunduğu belirtiliyordu. Yangından yaklaşık iki ay sonra semtin

ismi "Kurtuluş" olarak değiştirildi.[23] 1960'lı yıllarda yaklaşık 2.000'e ulaşan nüfus, 1964 yılında Yunan uyruklu vatandaşların sınır dışı edilmesi kararı ile hızla azalacaktır. Kararın ardından Yunan vatandaşları ile evli olan Rumların büyük bölümü, başta Yunanistan olmak üzere Batılı ülkelere göç etti ve semtin sosyal etnik yapısı dönüşüme uğradı. Bugünse Kurtuluş'ta tahminen 300 civarında Rum yaşamaktadır. 1929 yılında Kurtuluş'ta meydana gelen büyük yangına görüşmecilerden sadece bir kişi, semtle ilgili anılarını anlatırken değinmiştir.

> Zaten 1929'da büyük yangın olmuştu. Annem anlatırdı çünkü o zaman bekârdı annem. Annemiz dedi ki, yayam Kurtuluş'un caddeden aşağı gidiyorsun Sefa Meydanı'nın iki sokak sağında bir şey vardı... Eskiden rakıyı sakalar yapardı, Tekel yoktu. Ordan yangın çıkmış. Rakı yaptıkları kazandan çıkmış. Ve o kadar tipi, kar varmış ki evler de tahtaydı. Savuruyordu bütün yangını, dumanı. Zaten Kurtuluş'un zemini düz olmadığı için o karda, tipide kurtarma da zor olmuş. 1955'ten sonra, 60'tan sonra başlamış yeni evler yapılmaya. Burası bile ufak bir evdi 1960'a kadar ve büyük bir bahçesi vardı. Burası Değirmen Sokak denirdi, Değirmenler vardı burda. 1929'da çıkan yangında benim ananem, annemi alıp orda karşı tarafa açık bir meydana götürmüş, Çırçır dediğimiz bir mıntıkada, orda beklemişler yangın sönene kadar. Rüzgâr da batıdan doğuya doğru esiyormuş. O yüzden bu tarafta fazla ev yanmadı. (R, 84, E)

- İstanbul'da Yahudilerin Mekânsal Dağılımı: "Balat'tan Şişhane'ye, Sonra Taksim, Sonra Şişli-Nişantaşı"

Ulus devletin inşasından 1950'li yıllara kadar olan dönemde Yahudilerin İstanbul kent uzamındaki sosyo-mekânsal ayrışmasına bakıldığında orta ve orta üst tabakanın, gelir seviyesi ve yaşam tarzına uygun semtlerde bir arada kümelendiği görülmektedir. Sinagog ve okulun (1. ve 2. Karma Musevi Lisesi) bulunduğu Kuledibi, Hasköy ve Balat'ta kümelenme ise daha çok orta alt tabaka için yerleşimin ana unsurlarını belirliyordu. Aile ve arkadaş çevresi yani Yahudi toplumuyla bir arada olma veya cemaatten çok fazla uzak yaşamama, cemaat içinde tüm katmanlardan sınıflar için geçerli bir durumdu. Ermeniler ve Rumlar için dil kimliğin başat kaynağı olduğundan bu iki cemaatte okullar mekânsal kümelenmeyi belirleyen faktörlerin başında yer almasına karşın Yahudilerde dil, mekânsal ayrışmayı etkileyen önemli bir unsur olarak ortaya çıkmamaktadır. Yahudilerin *lingua francası*, 20. yüzyılın ortalarına değin Yahudi İspanyolcası idi; AIU okullarının açılmasıyla Fransızca, Yahudi seçkinlerinin dili olmuştu. Orta, orta üst ve üst tabaka birinci ve ikinci kuşak Yahudi ailelerde Fransızca, moderniteyi temsil eden bir sembol olarak görülürken Ladino, düşük statü göstergesi olarak kabul görüyordu. Bu yüzden

23 Serdar Korucu, "Tatavla'nın Kurtuluş'u Nasıl Olur?", *Agos*, 06 Kasım 2013, (Çevrimiçi) http://www.agos.com.tr/tr/yazi/5968/tatavlanin-kurtulusu-nasil-olur, 19 Ekim 2015.

1990'lı yıllara kadar Kuledibi'nde bulunan Musevi okulunun çevresinde yerleşme, orta ve orta üst tabakadan Yahudilerin yerleşim davranışlarını etkileyen bir faktör olmamıştır. Genellikle orta alt tabakadan, Kuledibi ve çevresinde oturan ailelerin çocukları Musevi okuluna gidiyordu.

Karşılaştırmalı olarak bakıldığında diğer iki cemaatten farklı bir başka durum ise Yahudilerde mekâna aidiyet bağının, Rumlar ve Ermenilerde görüldüğü kadar kuvvetli olmamasıdır. Gelir seviyesi yükselen aileler sosyal iletişim ağlarını kullanarak, genelde birkaç aile bir arada, kentin sosyo-ekonomik seviyesi daha yüksek semtlerine yerleşmeyi tercih etmektedirler. Mekânda daha rahat ve birlikte mobilize olmalarının arkasında yatan unsurlar arasında Yahudilerin "göçmen karakterleri", modern semtlerde yaşamaya duydukları ilgi, bir arada olmanın verdiği güvenlik duygusu, çocuklarının cemaat içinde sosyalleşmesi ve asimilasyonun önüne geçmeye çalışmak sayılabilir.

Birinci kuşak ile yapılan görüşmeler sonucunda 1950'lerin sonuna kadar Yahudilerin İstanbul'da sosyo-mekânsal açıdan nasıl ayrıştıkları tespit edilmeye çalışıldı. Bu tabloya göre orta üst ve üst tabaka Beyoğlu,[24] Bankalar Caddesi (özellikle Kamondo Merdivenleri'nin olduğu bölge), Şişhane (Aşkenaz cemaati yoğun olarak bulunuyordu), Taksim, Pangaltı, Şişli, Osmanbey (1950'lerden itibaren); orta ve orta alt tabaka ise Balat,[25] Hasköy (Sefaradlar), Kuledibi, Yedikule, Ortaköy[26] (özellikle Dereboyu'nda), Kuzguncuk'ta[27] ikamet ediyordu. Sayfiye mekânları olarak ise orta üst ve üst sınıf Adalar'ı, özellikle de Büyükada'yı; orta sınıf ise Büyükdere ve Caddebostan'ı tercih ediyordu. Karma Musevi Lisesi ve sinagog Kuledibi'nde bulunduğu için 1920'li yıllardan itibaren özellikle alt tabaka Yahudi nüfusu Kuledibi'nde yoğunlaşmıştı. Ekonomik seviyesini yükseltenler Kuledibi'nden Tünel, Taksim, Karaköy Bankalar Caddesi'ne; 1950'li yıllardan itibaren de Şişli, Osmanbey, Nişantaşı semtlerine doğru ilerlemiş ve oralarda sosyal kümelenme yaratmışlardır. Hasköy ve Balat semtlerindeki Yahudi nüfus, özellikle 1948'de İsrail'in kuruluşundan sonra büyük bir hızla düşüşe geçmiştir. Hasköy-Balat-Fener semtleri, gayrimüslimlerin tarihi açısından hafızanın beşiği olmuşlardır. Balat bölgesinde 20. yüzyılın başında varlıklı Rumlar ve Yahudiler bir arada yaşıyorlardı.

> Ben Ortaköy'de doğdum. Ben çok küçük ayrıldım ordan, 4-5 yaşındayken Pangaltı'ya geldim. Orda büyüdüm, İtalyan okuluna gittim. Ermeni kilisesi vardı, Mıhitaryan (Bomonti Mıhitaryan Ermeni Lisesi) diye, tam onun karşısında Akasya Apartmanı

24 Scognamillo. 2008.

25 Bir Yahudi ailesinin 1910'lı yıllarda Balat'taki yaşamı için Bkz.: Şaul, 2000.

26 Yüzyılın başındaki Ortaköy cemaati hakkında Bkz.: Kohen, 2011.

27 Kuzguncuk Yahudi Cemaati üstüne hazırlanmış bir çalışma için Bkz.: Güven, 2011. Kuzguncuk semtinde yaşayan gayrimüslimlerle yapılan sözlü tarih çalışmasına bir örnek için Bkz.: Bektaş, 2003.

diye, hâlâ mevcuttur. Ermeni çok vardı bizim orda. Hiç ayrımcılık yaşamadık hiç. İtalyan tabiyetindeydik biz, o yüzden İtalyan okuluna gittim. Sonra hep Pangaltı'da yaşadık. Bizim Zafer Sokak'ta hem Ermeni hem Musevi vardı. Bizim sokakta vali otururdu. Tan Sineması vardı, onun karşısında küçük bir sokak, biz köşede otururduk. Orada evlendik, çocuklarımı doğurdum. Şimdi ben Teşvikiye'de caminin arkasında oturuyorum. Bizim orası kibar bir yer. Ortaköy, Balat'ta vardı Museviler, Hasköy'de vardı. Şişli, Taksim tarafları sonradan oldu. Taksim'den sonra dağıldılar. Şimdi Kemerburgaz'da, Ulus'ta varlar, bir ara Bebek vardı. (Y, 89, K)

Annem Ortaköy, babam Çatalca'dan gelmiş. Dedemin mandırası vardı, süt sağarlardı ve satarlardı. Ata binen filan bir adamdı. Sonra İstanbul'a geldiler. Onlar da İstanbul'a geldiklerinde Balat'a yerleştiler. Balat'ta o zaman sınıf ayrımı yoktu. Gelenler oraya yerleştiler. Sonra para yapmaya başladıkları zaman şehrin değişik yerlerine gitmeye başladılar. Önce Şişhane, sonra Taksim, sonra Şişli-Nişantaşı. Annemle babam tanışınca, Şişhane'de bir evde yaşamaya başlamışlar. Ben o evde dünyaya gelmişim. Ben bir haftalıkken Şişli'ye geçmişiz. Ben Şişli'de büyüdüm, o zamanlar şehir bu tarafa kaymaya başlamıştı (Y, 64, K)

- İstanbul'da Ermenilerin Mekânsal Dağılımı: "Her Gittiğimiz Yerde İlk Yaptığımız Şey: Okul-Kilise"

Cumhuriyet'in inşasından itibaren Ermeniler, varlıklarının teminatı olan ve kültürlerinin en önemli simgesi niteliğindeki okullarının, kiliselerinin ve derneklerinin bulunduğu semtlerde bir arada oturmaya dikkat etmişler, dinî-kültürel değerler etrafında inşa edilen bir sosyal kümelenme yaratmışlardır. 1950'lere kadar orta ve orta üst tabaka Ermenilerin kümelendiği Ortaköy, Kumkapı, Samatya, Gedikpaşa gibi semtler; Anadolu'dan ve Karadeniz'den alınan göçler sonucu (hem Ermenilerin göçü hem de Müslüman Türk alt orta sınıfın göçü) daha alt sosyal tabakanın ikamet ettiği semtler haline dönüşmüştür. Bu semtlerden ayrılan Ermeniler, şehrin orta ve orta üst sınıfına hitap eden Yeşilköy, Kurtuluş, Şişli'ye ve Boğaz tarafındaki semtlere yerleşerek mekânda mobilize olmuşlardır. Mekânsal ayrışma, sosyal statülerin ayrışması ile kentte kendini görünür kılmaktadır. Orta sınıf kentli görüşmecilerin, 1950'lerden itibaren semtlerin göçler sonucu değişen sosyal dokusuyla ve semtlerin yeni sakinlerinin yaşam tarzıyla ilgili tasvirlerinde kendilerinin, toplumun muhafazakâr kesiminden daha "Batılı, modern, kentli" olduklarını belirtmeleri ve bu şekilde farklarını ortaya koyma, vurgulama talepleri dikkat çekmektedir.[28] Cemaat kurumlarının etrafında kümelenme faktörünün dışında, azınlık psikolojisinin beslediği bir arada olma ve güven duygusu da yer seçimlerinde tüm sınıfsal

28 1940'lı yıllar sona ererken İstanbullular, gecekondular ve buralarda ikamet eden yeni bir toplumsal dokuyla karşılaşmışlardı. Gecekondulaşma ile birlikte aynı zamanda kent mekânında insanların gündelik davranışları da eski kalıpları aşmaya başlamıştı; böylece hem mekânsal hem de toplumsal gerilimler yaşanmaya başlanmıştı (Aslan, Erman, 2016: 120-8).

tabakalarda baskın bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan üst tabakaya mensup görüşmecilerin, mekânda hareket ederken sınıf kimliklerinin, dinî-etnik kimliklerinden daha ağır bastığı tespit edilmiştir.

Cumhuriyet'in kuruluşundan 1950'li yıllara kadar Ermeniler İstanbul haritasında Harbiye, Gedikpaşa, Beyazıt, Laleli, Feriköy, Yeşilköy, Samatya, Kumkapı, Yedikule, Ortaköy, Kadıköy, Üsküdar; 1950'lerin başından itibaren de yeni oluşan kent alanlarından Şişli ve Kurtuluş semtlerinde yoğun olarak kümelenmektedirler. Birinci kuşağa mensup görüşmeciler, yerleşim alanlarının seçiminde en çok göz önünde bulundurulan unsur olarak okul-kilise-mezarlık üçlüsünün altını çizmişlerdir. Bu eğilimi Samim Akgönül şöyle tanımlamaktadır:

> Toplum ve cemaatlerin varlığının teminatı olan, çeşitli kurallar ve bireyler arasında işbölümü üzerine kurulmuş organizasyonlar, işleyişleri sayesinde toplumsal hayatı düzene sokan kurumlar olarak görülebilir. Bu bağlamda devletin kendisi de bir kurum olarak kabul edilebileceği gibi okullar, hastaneler, kültürel ve sanatsal kuruluşlar bu kurumlara örnek oluşturabilirler. Bu yapısal ve davranışsal kurumlar devamlılıklarını garanti altına aldıkça ait oldukları grupların varlığını temsil ederler. Toplumlar da bahsedilen kurumları koruyarak, kurumların meşruiyetleri aracılığı ile hem felsefi hem de maddi varlıklarını sürdürürler. (2015a: 47)

Ermeniler, göçle geldikleri İstanbul'da varlıklarının teminatı olan ve kültürlerinin en önemli simgesi niteliğindeki okul ve kiliselerin bulunduğu semtlerde (Samatya ve Kumkapı bu semtlere en sembolik örneklerdir) bir arada oturmaya dikkat etmişler, dinî-kültürel değerler etrafında inşa edilen bir sosyal kümelenme yaratmışlardır. Böylece dinî-etnik açıdan farklı cemaatler, mekânsal açıdan da kent düzleminde birbirlerinden ayrışmışlardır.

1920'li yıllardan 1950'li yıllara kadar olan dönem için Ermenilerin gelir düzeyi bakımından yani sınıfsal açıdan da kentte ayrıştıkları görülmektedir. Görüşmelerde özellikle Harbiye'nin arka sokakları, Kurtuluş ve Feriköy'ün alt sokakları orta alt tabakanın ikamet ettiği yerler olarak ortaya çıkmaktadır.

> Ben Harbiye'de doğdum, Çimen Sokak'ta büyüdüm. Çimen Sokak, baştan aşağı Ermeni'dir. Ölçek Sokak da Ermeni'ydi. O muhit ağırlıklı Ermeni'ydi. Latin kilisesi var ya, onun bahçesinin duvarının karşısında Ermeni okulu vardı. Ben de Ş.'ların alt sokağında Katolik okulunda okumuşumdur. Ermeni Katolik okuluydu, kapandı o okul. Ben yuvaya da oraya gittim. Ben evlendikten sonra Feriköy'e geldim. Bak daha orta seviye Ermeniler veya altı daha ara sokaklarda otururlardı. Harbiye'nin arka sokaklarında otururlardı. Kurtuluş ve Feriköy alt sokakları. Her gittiğimiz yerde, göç başlamış ya, ilk yaptığımız şey: okul-kilise. Her okulun yanında kilise vardır. Sonra da hemen matbaa. Gazete çıkarmışızdır. Biz her zaman okuyan insanlar olmuşuzdur. Çünkü memur olamıyorsun. O zaman ne olucak? Ya okuyacaksın ya küçük yaştan sanata gireceksin... Onun için okul ve kilise mutlaka olmuştur. Hep bir yerlere toplanmışızdır. Kel alaka bir yerde oturanını bulamazsın. (E, 81, K)

1950'lerin sonuna kadar Gedikpaşa, Kumkapı, Beyazıt, Laleli, Yeşilköy, Taksim, Ortaköy, Kadıköy, Üsküdar; özellikle 1950'lerin başından itibaren Şişli, Nişantaşı, Boğaz kıyıları ve Kurtuluş orta, orta-üst ve üst tabaka Ermenilerin yerleşim yerleri olmuştur. 1960'lı yıllarda Yeşilköy, üst tabakadan hem gayrimüslim hem Müslüman Türk ailelerin köşklerinin olduğu yazlık ve kışlık bir semt olma özelliği göstermekteydi. Bakırköy ve Yedikule daha orta tabakaya hitap eden semtler iken, yine bir orta tabaka semti olan Yedikule özellikle Ermeni, Rum, Yahudi, Levanten halkıyla İstanbul'daki en kozmopolit[29] semtlerden biri olma özelliğini gösteriyordu.

> Bizimkiler İstanbul'da Gedikpaşa-Beyazıt-Laleli taraflarında oturmuşlar. Sonra Yeşilköy. Çok Avrupai bir yerdi, hem yazlık hem kışlık olarak kullanılırdı. Ermenice herkes konuşurdu. Ermeni okullarına gönderirdi aileler çocuklarını. Hemen herkes okuryazardı. Anadolu'dan buraya gelenler Ermenice bilmezler pek, Ermeni okulları kapatıldığı için. Yedikule'de mesela Türkler parmakla gösterilirdi. Yalnız esnaf Türk'tü. Berber, kasap Rum'du; Ermeni, Yahudi, İtalyan, Bulgar işadamları vardı. "Dönmeler"i biz bilirdik kimin kim olduğunu. Ben hep Yeşilköy'de yaşadım, üniversite bitene kadar. Yeşilköy'de çok varlıklı aileler vardı; Nişantaşı, Şişli, Kurtuluş o dönem üst sınıftı. Haa, Ortaköy de iyi bir semt. Kadıköy çok üstün bir semtti. Üsküdar da keza öyle. Bostancı'da filan kimse oturmazdı. Maçka'da daha çok Türk zenginler otururdu. Şişli, en zenginlerin oturduğu yerdi. (E, 65, K)

> Şişli, Feriköy, Kurtuluş, Taksim mesela çok zenginler otururmuş; Ortaköy, Hisar... Bizde sistem budur: Kilise ve okul. Annemler benim mesela 1938'de ikinci mübadele döneminde[30] gelmişler. Ortaköy'e gitmişler. Oradan dağılım Bakırköy, Yeşilköy... Şişli, Kurtuluş, karşıda Kadıköy, Moda çok kalite sınıftır. Daha İstanbullu! (görüşmecinin vurgusu). (E, 64, K)

- Hızlı Kentleşme Döneminde İstanbul'da Azınlıkların Mekânsal Hareketliliği: Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin Sınıfsal Coğrafyası

Türkiye'de 1950'lerden itibaren hızlanan iç göçler ile kırsal alanlardan, başta İstanbul olmak üzere büyük kentlere yoğun bir nüfus akışı yaşanmıştır. 1950'lerden 1980'li yıllara kadar Karadeniz ve İç Anadolu'dan, 1990'lardan itibaren de Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan İstanbul'a kitlesel göç dalgaları gerçekleşmiştir. 1950'lerden itibaren Anadolu'dan ve Karadeniz'den İstanbul'a gelen Müslüman

29 Kozmopolit kişi öncelikle, kozmopolitan çoğulluğu ve farklılığı kucaklayan kişidir. İkinci olarak, dünya insanıdır. Immanuel Kant'ın siyaset felsefesine göre (1724-1804) kozmopolitan demokrasi, ulusların hukukunun yerine ahlâki açıdan birbirini destekleyen uluslararası bir hukukun yerleşmesi için geliştirilmelidir. Kant'a göre ticaretin yayılması ve cumhuriyetçilik ilkeleri, kozmopolit duyguların yayılmasında teşvik edici olabilir. Kant'ın vizyonu, AB ve BM'nin 20. yüzyılda kuruluşuyla meşruiyet kazanmıştır (Turner, 2011: 95).

30 Görüşmeci, "İkinci Mübadele" ile 1938 yılında yaşanan Dersim İsyanı sonrasında gerçekleşen sürgünü kastetmektedir.

Türk göçmenlerin, kent merkezlerindeki çöküntü alanlarına ve kentin merkez dışı gayrimüslim mahallelerine yerleşmeye başlamasıyla, gayrimüslim mahallelerdeki sınıfsal-sosyal hiyerarşi değişmeye başlamıştır.

- **Hızlı Kentleşme Döneminde İstanbul'da Rumların Mekânsal Hareketliliği: Ayrışma ve Kümelenmeler**

Rumlarla birlikte bereket de gitti... (R, 62, E)

1950'li yıllardan itibaren Rumların mekânsal hareketliliği ve sosyo-mekânsal ayrışmasının dinamikleri arasında gelir seviyesindeki değişmeler ve modern yaşam tarzına uygun semtler seçmenin yanı sıra kilise, okul ve derneklerin etrafında kümelenme, Rum toplumuyla bir arada olma isteği öne çıkmaktadır. Bir arada yaşamayı gerekli kılan diğer bir önemli faktör de özellikle 1980'lere kadar Rumlara yönelik uygulanan ayrımcı uygulamalar ve politikalardır. Çalışmamızın "Politik Alan" bölümünde değinilecek olan 6-7 Eylül Olayları, 1964 zorunlu göçü ve 1970 sonrası Kıbrıs krizi nedeniyle "rehine tutulmaları"; Rumların içlerine kapanmalarına, geniş topluma karşı daha kapalı ve pasifize bir hayat yaşamalarına, korunmacı bir içgüdüyle cemaatlerinin bir arada olduğu belli başlı semtlerde kümelenmelerine sebep olmuştur.

1950'li yıllardan 1980'li yıllara kadar üst orta ve üst tabaka Rumlar Beyoğlu, Taksim, Talimhane, Tarlabaşı, Arnavutköy, Tarabya, Büyükdere, Yeşilköy; orta ve orta üst sınıflar Cihangir, Şişli, Kurtuluş, Pangaltı, Bakırköy, Kumkapı, Yedikule, Samatya, Çengelköy, Kuzguncuk, Moda, Üsküdar (Yenimahalle, Bağlarbaşı, Fıstıkağacı); ortanın altı tabaka ise Feriköy, Kurtuluş, Kadıköy, Kumkapı ve Samatya'nın arka sokaklarında ve Dolapdere'de kümelenmişlerdi. Bir önceki bölümde belirtildiği gibi 6-7 Eylül Olayları ve 1964 yılındaki sınır dışı edilme ile özellikle Samatya, Yedikule ve Fener semtlerindeki Rum nüfusu neredeyse sıfırlanmıştır. Rum nüfus ya Yunanistan'a göç etmiş ya da şehrin içinde Rumların yoğun olarak bulunduğu Beyoğlu, Şişli ve Kurtuluş semtlerine geçmiştir. Samatya ve Yedikule'ye ise Anadolu'dan ve Balkanlar'dan gelen orta alt sınıfa mensup göçmenler yerleşmişlerdir. Böylece semtlerin sosyal tabakalaşmasında keskin bir değişim ve dönüşüm yaşanmıştır. Bugüne geldiğimizde ise yaklaşık 3.000 kişilik Rum nüfusu, bu sayılan semtlerin içinde en yoğun olarak, kilise ve okullarının bulunduğu Şişli, Kurtuluş, Cihangir, Yeşilköy, Suadiye-Bağdat Caddesi, Moda ve çok az bir nüfusla Adalar'da yaşamaya devam etmektedir.

Sanıyorum o dönemde (60-70'ler) en zenginleri Beyoğlu'nda ve Cihangir'de, belki Boğaz'da oturuyorlardı. Orta sınıf Şişli, Kurtuluş, Feriköy. En fakirleri de Kurtuluş'ta arka sokaklarda, yangında kurtulan ahşap evlerde, o yıllarda kimse oturmak istemiyordu ahşap evlerde. Dolayısıyla daha fakir dediğimiz tabaka, dullar geliri olmayanlar vs. onlar artık eskiden nerdeyseler orda kalmaya, yıkık dökük evlerde kalmaya devam ediyorlardı. Bakırköy'de de geniş bir cemaat vardı. Marmara Denizi, Suriçi'ndeki mahallelerde, Yedikule ile Samatya arasındaki sahil şeridinde orada da büyük bir cemaat vardı. Fener'den Suriçi bölgesinden korkup kaçtılar (6-7 Eylül'de), yurtdışına gitmeyenler bile Kurtuluş, Şişli gibi Rumların daha yoğun olduğu yerlere geldiler. Fener boşaldı resmen. (R, 63, E)

Babam da ben de doğma büyüme Cihangirliyiz. 2007'ye kadar Cihangir, yazın da Burgaz ve Büyükada. Turşucu vardı Asri diye, onun üç bina ötesindeydi bizim ev. Çook Rum vardı. Cihangir Rumların oturduğu nezih diyebiliriz, öyle bir semt. Ama sırf zenginler değil, herkes oturabiliyordu. Mesela Cihangir Caddesi daha zenginlerin oturduğu taraftı. Orta sınıf ağırlıklıydı. En büyük özelliği eski esnaflarla konuşursan söylerler, hayata düşkün oldukları için Rumlar iyi para harcarlardı; manavından bakkalına kadar, herkeste işler çoktu. Şimdi Muhallebici Ahmet "eski bereket yok" diyor. Bereket dediğimiz oydu, insanlar yaşamına düşkündü, yeme içmeyi severdi. Para harcamayı severdi, kazanmaktan daha çok. Rumlarda pek gettolaşma yoktu çünkü Rumlar her yerde oturuyordu. Kuzguncuk'ta vardı, Samatya'da vardı, Gedikpaşa'da, Kumkapı'da, Cihangir'de vardı. Ama sosyetik semtlerde pek yoktu, Nişantaşı, Şişli mesela. Benim annemin kızlık evi Bankalar Caddesi'ndeydi, oraları iyiydi. Bankalar'dan çıkarken, sağdan bir yol Tünel'e çıkar, pazar vardır hatta, Lüleci Hendek Sokağı. Oralarda Yahudi de çok vardı. Fener Rum'du, Hasköy Yahudi'ydi. Rumlar her yerde vardı. Moda'da çok Rum vardı, Üsküdar'da, Samatya, Gedikpaşa... çok vardı. Gedikpaşa'da Ermeniler de vardı. 1964'te trajik bir düşüş oldu nüfusta, yüzde 75'i gitti nüfusun bir sene içinde. Sonra da periyodik olarak gittiler. (R, 62, E)

Bizim zamanımızda zenginler Ayaspaşa'da, Gümüşsuyu, Şişli, Nişantaşı, Cihangir; ortası Tarlabaşı, Aynalıçeşme'de, Balıkpazarı'nda, Samatya'da, Yedikule'de. Biz de mesela Üsküdar'dan Beyoğlu'na daha iyi bir yere gittik. Evlendikten sonra Galatasaray'da kilise var, şimdi Koska var, o binada oturduk. Kilisenin binasıydı. Hep orda oturduk 89'a kadar. Annem orda kalmak istemiyordu, başlamıştı bozulmaya ortam. Anadolu'dan göçler filan. Eski komşular yoktu artık; Fatma Hanımlar, Ayşe Hanımlar... beraber büyümüştük. İlişkiler komşularla çok iyiydi. Hatta bir hanımın oğlu yarbay olmuştu, anneanneme takılıyordu "gittik sizi bombaladık geldik" (Kıbrıs'ı kast ederek) sinirlendirmek için (gülerek), yayamın (anneanne) kucağında büyüdü. Babamın bütün arkadaşları Türk'tü. (R, 67, E)

Araştırma kapsamında Rum cemaatinin üç kuşağıyla yapılan görüşmelerde İstanbul'da Rum kimliğini belirleyen ana dinamiğin Rumca olduğu ifade edilmiştir. Rumlar, okullarının bulunduğu Cihangir, Taksim, Moda, Üsküdar, Bakırköy, Yeşilköy, Kuzguncuk, Samatya gibi semtlerde orta ve üst orta sınıf bir arada yaşamıştır. Yaşadıkları mekâna aidiyet, Rumlarda ve Ermenilerde sıklıkla dile getirilmiştir. Üst orta gelir seviyesine sahip, sosyo-eokonomik açıdan daha üst semtlerde yaşayabilecekken doğdukları günden beri Kurtuluş'tan ayrılamamak, semtle kuv-

vetli bir aidiyet ilişkisi geliştirmek birçok Rum görüşmecide gözlenen ortak bir olgudur. İnsanlar kendilerini tanımlarken kendilerini o mekânla ilişkilendirmeye, ona karşı bir aidiyet duygusu geliştirmeye meyillidirler. Nereli oldukları sorulduğunda Rumlar çoğu zaman, "Kurtuluş'luyum, Feriköy'lüyüm, Şişli'liyim" şeklinde tanımlamalar yaptılar. Şehirler, semtler, mekânlar kimliğin bir parçası olur. Kimlik de mekân gibi inşa edilir. Bireyler, yaşadıkları mekânla kendilerini ifade eder ve tanımlarlar. Walter Benjamin de (1995) "bir mekânda yaşamak orda izler bırakmaktır" sözüyle toplumun, yaşadığı mekâna kendi kimliğini yansıttığını ifade eder. Aynı zamanda mekân da üzerinde barındırdığı toplumun kimliği üzerinde belirleyici bir etkide bulunur.

> Ben Moda'da doğdum, Şifa Sokak'ta 1951'de. Orada doğdum büyüdüm. Biz tek Rum ailesiydik o zaman. O zamanlar her toplumun kendi içinde yaşaması sürüyordu, gettolaşma değildi ama paralel yaşanıyordu. Kadıköy'de 2.000 aile vardı, önemli bir toplumdu. Türklerle beraberdiler tabii. Tabii okul var, yanında dernek var, derneğin sosyal hayatı var, kilise var. Ben Kadıköy Rum okuluna gittim. Gettolaşma yoktu ama bir toplum teşkilatı vardı Rumlar arasında. Samatya, eski şehrin içerisi daha fakirdi, Kadıköy onların arasında, Beyoğlu-Kurtuluş iyiydi ama Feriköy ve Kurtuluş'ta da daha alt sınıf işçi sınıfı vardı; Beyoğlu daha zenginlerin yeriydi. Galata eski görkemini kaybetmişti. Samatyalılar ve Kadıköylüler daha alt sınıf görülürdü. Bu paralel yaşam devam ediyordu, 64-74 arası kesildi. (R, 63, E)

- **Hızlı Kentleşme Döneminde İstanbul'da Yahudilerin Mekânsal Hareketliliği: Ayrışma ve Kümelenmeler**

> Gettolaşma cemaatle ilgili değil. Bak bu paraylan ilgili. Eskiden Kuledibi'ndeydik. Yavaş yavaş Şişli, ne kadar zenginleşiyorsun başlıyorsun Gayrettepe, Ulus, İstinye... (Y, 83, K)

1950'lerden 1980'lere kadar üst orta ve üst tabaka Yahudiler Taksim, Tepebaşı-Pera, Nişantaşı-Teşvikiye, Harbiye, Şişli, Moda (Aşkenazlar); orta tabaka Yedikule, Şişhane'nin Tünel tarafı, Yüksekkaldırım, Ortaköy, Şişli; alt tabaka Balat, Hasköy, Şişhane Kuledibi, Şişli Perihan Sokak, Sıracevizler, Anadolu yakasında ise ağırlıklı olarak Caddebostan, Bostancı, Moda'da kümelenmişlerdi. Yeşilköy üst tabaka, Büyükada orta, orta üst ve üst tabaka, Burgazada orta üst ve üst tabakanın yazlık yer seçimi iken Heybeliada, daha orta sınıf yazlık mekânı, Büyükdere ve Caddebostan ise Yahudilerin Adalar'a alternatif tercih ettikleri sayfiye mekânlarıydı.

> Tekirdağ'dan gelince Yüksekkaldırım'da oturduk. Yüksekkaldırım çok farklı geldi bana başta. Bambaşka bir dünya. Orada çok güzel bir sinagog var, İtalyan. Merdivenler var ve Kuledibi'ne çıkan merdivenler var, Surp Agop Hastanesi'ne çıkar.

Oraları hep Yahudi'ydi. Taksim zenginlerdi, Yüksekkaldırım orta sınıf ama üstü de vardı. Kurtuluş yine orta, Nişantaşı'nda da baya zenginler vardı. Nişantaşı'nda Emlak Caddesi'nde oturduk. Sokağa çıkarken hep dikkat ederdik giydiklerimize. Cumhuriyet Bahçesi'ne giderdik annemle, şimdi o da kalmadı. Otuz üç senedir de Suadiye'de oturuyorum. Gettolaşma cemaatle ilgili değil. Bak bu paraylan ilgili. Eskiden Kuledibi'ndeydik. Yavaş yavaş Şişli, ne kadar zenginleşiyorsun başlıyorsun Gayrettepe, Ulus, İstinye... Hayat böyledir her zaman. Ekonomiktir bu. (Y, 83, K)

Ben 1957'de doğmuşum, İsrail'den 1964'te geldik İstanbul'a, ben 7 yaşındayken. İsrail'de dedem bir fabrika kurmuştu, babam da orda çalışıyordu. İlk Güzelbahçe'de oturuyorduk, Nişantaşı'nda. Sonra Harbiye'de orduevinin karşısında yuvarlak eski bir apartman var, orda oturduk. Yatak odama bayılıyordum, siyah ve sedef kakmaydı. İki oda bir salon ama enfes bir yerdi. Sonradan Şakayık Sokak'ta Altılar Apartmanı'na dedemler ve biz beraber geçtik. Ben Şişhane ve Balat'ta o dönemde yaşamış Yahudileri tanımıyordum. Ben mesela 72-73'lerde bir Yahudi'nin Şişli-Nişantaşı dışında oturabileceğini idrak etmiyordum. Hatta Şişli'ye bile burun kıvırırdık. Sonradan anladım tabii ki. 1978'de evlendiğimde, eşimin ailesi aynı ortamdan olmadığı için "daha orta" ailelerin yapısıyla karşılaştım. (Y, 57, K)

1950'li yıllarda hız kazanan kentleşme, mekândaki hareketlenmeye bir ivme kazandırmıştır. İstanbul Yahudileri yoğun olarak yaşadıkları Balat, Hasköy'den Kuledibi, Galata ve Ortaköy'e; gelir seviyesini yükselten aileler de zamanla Şişli, Osmanbey, Kurtuluş ve Nişantaşı gibi yeni gelişmekte olan ve sosyo-ekonomik açıdan üst bir nüfus karakteri çizen semtlere taşınmışlardır (Bali, 2009b). Balat ve Hasköy'de daha çok alt sınıf Yahudiler yaşamaktaydı. Buradaki Yahudi nüfusun erimesinde 1948-1951 arasında İsrail'e gerçekleşen büyük göçün etkisi bulunmaktadır. Daha iyi hayat koşulları elde etmek için bu semtlerde yaşayan alt sınıf Yahudiler, çok kısa bir zaman içinde mahallelerini terk edip İsrail'e göç etmişlerdir (Toktaş, 2010). 1950'li yıllarda Hasköy'de Yahudilerden boşalan yerleri Karadeniz ve Doğu'dan göçlerle gelen orta alt sınıf Müslüman Türk aileler doldurmuştur.

Ben 1945'de Hasköy'de doğdum. Doğma sebebim şu: İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru çok büyük kıtlık vardı Türkiye'de savaştan dolayı. Ekmekler fişlen dağıtılırdı. 250 gram ekmek alabilmek için beni doğurdular, vallahi (gülerek). Babam çalıntı ekmek fişi satın aldığı için Sultanahmet Hapishanesi'nde bir hafta yatmıştı. Açlığı sen düşün... Şu anda o cezaevi, Four Seasons Oteli. Benim abilerim de, rahmetliler, sokakta işportacılık yaptılar, Mahmutpaşa'da çorap sattılar. Benim büyük abim belki de 16-17 yaşındaydı, 1948 yılında İsrail'e gitti macera yaşamaya. Bir-iki sene kaldıktan sonra Türkiye'ye döndü. Ben 1952 senesine kadar Hasköy'de yaşadım. Hasköy ondan sonra boşaldı zaten. Anekdot gibi anlatıcam bunu. Büyüdüm ben, 12 yaşındayım. Evde top oynuyoruz, tak tak gardropun üstüne çıktı top. Ben de çıktım bir baktım, küflü müflü bir çuval. "Anneee hazine var burda" dedim (gülerek), annem "in ordan in ordan" diye haşladı beni. Meğer annem, kıtlık olur diye bir çuval şekeri saklamış oraya. Küflenmiş rutubetten filan. Artık 1960'lara geldiğimizde atıldı o şekerler. Hasköy çok güzeldi. Deniz kenarında, kahvehaneleriyle, Emirgân çay bahçesi tipindeki yerleriyle; akşamları anneler kocalarını beklerken,

çocuklarda orda oyun oynarlardı. Çok güzel komşuluğumuz oldu. Yahudi ailelerden çok Müslüman aileler de vardı. Çok büyük komşuluklarına şahit oldum. Bizim bir bahçemiz vardı, domates yetiştirirdik. Yandaki Hatice Hanım da fasulye yetiştirirdi, takas yapılırdı. Tamamen organik bir tarımlan büyüdüm. Her gün bir ağacın üstünde meyva yedim. 6 yaşında kız arkadaşımla ağaca çıkar kiraz yerdim. Tavuğun peşinden gider yumurtayı yerdim. Tam doğal hayat. 8 yaşında artık "biz burda ekalliyette kaldık" diye rahmetli babam Kuledibi'ne taşındı. Tamamen farklı, apartman hayatı. Bir apartmanın 4. katında yaşamaya başladık. İki oda bir hol. Hasköy'deki ev bahçeli, incir ağaçlı karşımızda karpuz, allahhhhh... Şu anda imrenilecek bir hayatımız vardı. Babam o zamanda sokakta işportacıydı. Biz ordan ayrılırken babam İrfaniye Çarşısı'nda kalıcı pazarcı oldu. Bir metrekarelik bir tezgâh düştü. Orda tabii kazanmaya başladı. Abimlerle imece usulü evin kumbarasına katkıda bulundular. Mangalla ısınan aile, paracıklar gelince çini sobası alındı. Musevi 2. Karma İlkokulu'na gidiyordum. Bizim zamanımızda iki tane ilkokulumuz vardı: 1. Karma ve 2. Karma. Bizim dönemin yüzde 99'u orada okudu. Babamın biraz daha parası olunca çini sobası gitti, gaz sobası geldi. Büyük olay! Biz Kuledibi'nde hepimiz Yahudi'ydik. Bütün arkadaşlarım Yahudi'ydi. İcap ederse Türklerle de kavga ederdik sapanlarla filan. Hasköy'de çok Müslüman vardı, Kuledibi getto gibiydi. Ama S.'nin (eşinin) Kuledibi'nde Müslüman komşuları olmuş çok çok iyi. 15-16 yaşında Müslüman arkadaşım olmaya başladı. Top oynardık mahallede, santraforumuz yok, derdik bizim komşunun oğlu Mehmet iyi top oynuyor, onu alırdık; ama 10 kişi "Moris" idi takımda. (Y, 69, E)

Rum ve Ermeni cemaatlerine göre Yahudi cemaatinin mekânsal hareketliliğinde, sınıfsal kimliklerinin dinî-etnik kimliklerinin önüne geçtiği ortaya çıkmaktadır. Bu tamamen cemaatten kopuk, bağımsız yaşadıkları, doğup büyüdükleri semtlere hiçbir aidiyetleri olmadığı anlamına gelmemektedir. Doğup büyüdükleri semtlere, özellikle Adalar söz konusu olduğunda, aidiyetlerini, bağlılıklarını çok kuvvetle dile getirmişlerdir. Fakat bu aidiyet, Rum ve Ermeni cemaatlerinde tespit edildiği kadar kuvvetli değildir. Rum ve Ermenilerde semtlere aidiyet; kilise, okul, dernek gibi cemaat kurumlarının temelinde şekilleniyordu. Yahudilerde bu tip bir aidiyet gözlenmemiştir. Yahudiler, mekânda daha hızlı mobilize olurken mutlaka birkaç aile bir arada olmaya, cemaatten çok da fazla bağımsız hareket etmemeye çalışmaktadırlar. Bunun arkasında yatan unsurlar; bir arada olmanın verdiği güvenlik duygusu, çocuklarının cemaat içinde sosyalleşmesi, cemaati bir arada tutmak ve asimilasyonu önlemeye çalışmak olarak sıralanabilmektedir.

Babam dantel ve manifatura işindeydi. Annem hiçbir zaman çalışmadı. Şişli'de 1950-1970 arası kaldık. 1972'de evlendim. Kayınvalidemle Nişantaş'ta yaşadık. Sonra gene Şişli'ye kiraya çıktık. Ondan sonra da Gayrettepe'ye geçtik. Bu genel mekânsal dağılımı gösterir sana zaten. Bizim bütün mahalle Yahudi'ydi. Esas gettolaşma oydu. Bütün apartmanlar Yahudi'ydi. Abide-i Hürriyet Caddesi'ndeydik. Çok da Ermeni vardı. Hemen hemen Türklerle görüşmeme durumu vardı çünkü etrafta Türk yoktu. Evde Ladino hep konuşulurdu. Ben anneanneyle büyüdüm, hep hep Ladino konuşurduk. (Y, 64, K)

Ekonomik seviyelerini yükselten Yahudi aileler, mekânda hızlıca mobilize olmaktadırlar. 1950-1980 arası dönem için İstanbul içi hareket hattı genelde Şişhane, Taksim, Şişli, Nişantaşı, Gayrettepe ekseninde yürümektedir. Gelir seviyelerine göre gittikleri semtlerde cemaat olarak bir arada olmaya dikkat etmektedirler. Semtlerin kendi içlerinde de dinî-etnik cemaatler, sınıfsal olarak ayrışmaktadırlar; bu bağlamda toplumsal sınıfların mekânsal ayrışması, Yahudi cemaatinde de gözlenmektedir. Örneğin Şişhane'nin Pera tarafına yakın kesimi, apartmanların içinde kırmızı halıların, asansörlerin olduğu, orta ve üst sınıf "Fransızca" konuşan Yahudilerin oturduğu; Kuledibi ise daha alt orta sınıfın, "Ladino" konuşan kesimin oturduğu bölgelerdi.

> Hasköy ve Kuledibi orta ve alt sınıftı. Orta ve üst sınıf Şişli'de oturuyordu. Kuledibi'nin Tünel tarafı, Taksim ve Pera... Şişli'nin bazı kesimi vardır, şu anda Sarıyer'de otururlar. Şişli o zaman uzaktı, öncü olanlar orada otururdu. Sonra durumu düzelen yallah Şişli'ye gitti. Kuledibi'nde esrarkeşleri görürdük mahallede akşamları hep. Yüksekkaldırım'ın oraları filan hep Yahudi'ydi. Yüz ailenin 90'ı Yahudi'ydi, orta direk ve fakir. Daha fakir olanlar Balat ve Hasköy'den çıkamamıştı. O dönemin kalburüstü Yahudileri üç-beş aileydi, sanayicilerdi. Rusya'dan gelenlerdi sanırım. Oradan altın getirmişler yanlarında. İshak Alaton vardı, Kamhi vardı... Kamhi de Tepebaşı'nda oturuyordu o zaman, Kuledibi'nin orda, Pera Müzesi civarında sanırım. Sosyeteydi orası. Karşısında Halk Bahçesi vardı, Zeki Müren çıkardı, tuvaletten dinlerdik sesini. Yaktılar sonra orayı şerefsizler... Hüngür hüngür ağladım orası yandıktan sonra. Orası Scala gibi tiyatroydu. (Y, 69, E)

> Bir gün annem babam büyük şehre göç etmeye karar verdiler: Şişhane'ye. Şişhane, o zamanlar birkaç bölgeye ayrılan bir semtti. İyi ve kötüsü vardı semtin kendi içinde. Mesela Kuledibi daha düşük sınıf insanların yaşadığı, orada zamanında oturan daha kalburüstü kişiler zamanla Şişhane'ye, ordan Şişli'ye ve Nişantaşı'na göç etmişler. Kuledibi'nde oturanların lisanı, şivesi, davranışı bize hiç uymazdı; onu fark ederdin hemen. Orda çok alt sınıfa mensup Yahudi vardı tabii. Babam bizi 6. Daire dediğimiz kaymakamlık vardı, Tünel merdivenlerine sırtını verirsen sağ basamağın orda, oranın başına götürdü. Sokağın başında da teyzemler otururdu. Camdan görürdük birbirimizi. Rum bir kadının evinde oturuyorduk biz Şişhane'de. Evin altında bir berber vardı. Bugün orda o döneme ait tek kalan o berber, onun kalması bile mucize valla. İkinci apartmanımız şimdi Miss Pizza'nın olduğu yer. Dördüncü katta oturuyorduk. İki tane börekçi vardı Kuledibi'nde. Ama kol böreğinin allahını yapardı, iç içe geçerdi böyle kuğu gibi. İçi patatesli veya patlıcanlı olabiliyordu. Öbürü pudra şekerli olan, uçardım yerken, anlatamam sana müthişti. Arabada satarlardı bunları. Bir tanesi tipik börekçi avam tipliydi, öbürü daha nazik bir adamdı. İkisi de Yahudi'ydi. Bir de şarküteri sahibi bir Yahudi vardı. 1960 başından bahsediyorum. Şişhane'de bir aristokrat kesim vardı, bir de sınıfsal olarak daha düşük olan kesim. Evin merdivenlerinin tamamında kırmızı halı vardı, lamba vardı girişte. (Y, 64, E)

Yahudilerin mekândaki hareketliliğini ve kümelenmesini etkileyen ana dinamikler; 1950'lerden itibaren hız kazanan kentleşme ve İsrail'e gerçekleşen büyük göç dalgasına ek olarak 1950'lerden itibaren hızlanan iç göçtür. İç göçlerle Anadolu'dan

gelen kırsal, eğitimsiz ve yoksul Müslüman Türk kesim Hasköy, Balat, Fener, Kuledibi gibi semtlerde buldukları boşluklara yerleşmişlerdir. İsrail'in kuruluşu ile birlikte bu semtlerden, ağırlığını yoksul Yahudilerin oluşturduğu kitlesel bir göç hareketi olmuştur. Bu göçlerle boşalan yerleri ise 1950'li yıllarda Anadolu'nun kırsal bölgelerinden İstanbul'a göçen yoksul göçmenler doldurmaya başlamıştır. İsrail'e göç edenlerin dışında bu semtlerde kalan Yahudiler de zamanla semtlerinin bu değişen kültürel profilini modernlik hallerine ve gayrimüslim kimliklerine aykırı olarak algılamış, kentin yeni oluşan modern alanlarına gelir seviyelerine göre ve mümkün olduğunca bir arada bulunmaya çalışarak taşınmışlardır.

> Şişhane'de bir aristokrat kesim vardı, bir de sınıfsal olarak daha düşük olan kesim. Evin merdivenlerinin tamamında kırmızı halı vardı, lamba vardı girişte. Komşulardan ikisi doktordu. Altı-yedi yıla kalmadan tamamen değişti. Ben evlenince ayrıldım. Annem babam birkaç sene daha kaldılar. Ama ortam farklılaşmaya başlayınca, gelen komşu değişince... Benim ayrılmam 1974'tür. Burda mesele etrafın Müslümanlaşması değil. Müslüman kitlenin sınıfsal transferiydi bence. (Y, 64, E)

- **Hızlı Kentleşme Döneminde İstanbul'da Ermenilerin Mekânsal Hareketliliği: Ayrışma ve Kümelenmeler**

> Şişli'de bir apartman, içinde mobilyalar var... (E, 64, E)

1950'lerden 1980'lere kadar Ermenilerin İstanbul'daki sosyo-mekânsal ayrışması, iki temel dinamiğe dayanmaktadır. Birincisi, Ermenilerin tarihsel olarak yerleştikleri semtlerdeki kilise ve okullar çevresinde oluşmuş cemaat yaşantılarıdır. Bununla yaşam alanlarını, kültürü korumak ve devam ettirmek, güvenliği sağlamak, cemaat içi sosyalizasyonu güçlendirmek amaçlanmaktadır. İkincisi ise değişen maddi ve kültürel sermayelerin yarattığı sınıfsal hareketliliktir. Çalışmamız kapsamında yapılan araştırmada söz konusu dönemde İstanbul'un sınıfsal coğrafyası içinde orta ve üst orta sınıf Ermenilerin Feriköy, Kurtuluş, Şişli (Bomonti, Pangaltı), Nişantaşı, Kadıköy, Üsküdar, Yeşilköy ve Tarabya'da; orta ve alt orta sınıfların Gedikpaşa, Beşiktaş, Samatya, Kumkapı, Ortaköy, Bakırköy'de yerleştiği görülmektedir. Yeşilköy, Suadiye, Büyükdere, Beykoz, Florya ve Adalar ise Ermenilerin sıklıkla tercih ettikleri sayfiye merkezleri olarak ön plana çıkmaktadır. Yeşilköy ve Adalar, daha çok zenginlerin sayfiye evlerinin bulunduğu yerleşmelerdi.

Bu semtlerin hemen hemen hepsi, tarihsel açıdan "Ermeni semti kimliği"ne sahip ve Cumhuriyet'le birlikte de bu kimlik özelliğini koruyan semtlerdir. Bu nedenle 1950'lerden sonra Ermenilerin mekândaki hareketliliğinde, gelir seviyesine ve yaşam tarzına uygun semtler seçmenin tek faktör olmadığı görülmektedir. Kilise

ve okul kurumlarının etrafında kümelenme, aile ve arkadaş çevresiyle bir arada olma, cemaati bir arada tutma ve var olanı koruma çabası bu dönemde de yerleşimin ana unsurlarını belirlemeye devam etmiştir. Semt seçiminde özellikle Ermeni okullarına yakın olmanın, baskın bir etken olduğu yapılan görüşmelerde ortaya çıkmıştır. Üç kuşaktan Ermeni görüşmeciler, Ermeni kimliğini belirleyen ana etkenin Ermenice olduğunun altını kuvvetle çizmişlerdir. Dil, Ermeniler için Ermeniliğin ve Ermeni kültürünün en önemli aktarım aracıdır. Ermenilerin büyük bir çoğunluğu için dili korumak; kimliğini korumak, yetiştiği toplumu korumak ve bu kültüre sahip çıkmak demektir. Bu sebeple Taksim, Şişli, Kurtuluş, Feriköy, Samatya, Kadıköy, Bakırköy gibi okulların bulunduğu semtler, orta ve üst orta sınıf Ermenilerin bir arada yaşadığı semtlerdir.

Yaşadıkları mekânlara aidiyetleri, Ermeniler tarafından görüşmelerde sıklıkla dile getirilmiştir. Üst orta gelir seviyesinden birçok Ermeni görüşmeci Nişantaşı, Ulus, Tarabya gibi sosyo-ekonomik açıdan daha üst semtlerde yaşayabilecekken doğdukları günden itibaren Feriköy'den, Şişli'den, Kurtuluş'tan ayrılamadıklarını belirtmiş; semtlerindeki kiliselerine, okullarına bağlılıklarını dile getirmiştir. Kiliseler, ruhani bir mekân olmanın yanı sıra dünyevi açıdan da Ermenilerin cemaat içinde sosyalizasyonlarını sağlayan, ayin sonraları bahçesinde vakit geçirip sosyalleştikleri, demek aktivitelerinin yapıldığı, cemaati bir arada tutan, cemaate ve bu sayede semtlerine de aidiyetlerini kuvvetlendiren ve bağlılıklarını sağlayan bir araçtır; kiliseler, bu bağlamda bir nevi manivela rolü görmektedir.

Ermenilerin cemaat olarak bir arada yaşamasını gerekli kılan diğer bir önemli faktör de 1960'lara kadar gayrimüslimlere yönelik uygulanan ayrımcı yurttaşlık pratikleridir. "Vatandaş Türkçe Konuş!" kampanyaları, gayrimüslimlerin bazı meslekleden men edilmeleri, Varlık Vergisi, Yirmi Kur'a Askerlik, 6-7 Eylül ve ASALA dönemi gibi belli başlı ayrımcı ve milliyetçi politikalar ve baskılar; gayrimüslim azınlık cemaatlerin içlerine kapanmalarına, geniş topluma karşı daha kapalı bir hayat yaşamalarına ve belli başlı semtlerde kümelenmelerine sebep olmuş veya bir arada oturdukları semtlerden ayrılmalarına engel olmuştur.

> 1956 doğumluyum. Doğduğum yer ile hâlihazırda oturduğum yer bir kilometrekare bir alan, Feriköy. 59 sene aşağı yukarı mekân aynı. 59 yıllık değişimini biliyorum. Feriköy, o bölge zaten ekalliyetin yoğun olduğu bölge. O dönemlerdeki rakkamlarla, sadece okuduğum ortaokuldaki çocuk sayısı 1200'ler civarında, 1960'larda. O gözle bakacak olursan büyük ekalliyet var. Feriköy-Şişli, Bakırköy-Yeşilköy, Kadıköy, Ermeni azınlığın en çok olduğu bölge. Benim hatırladığım yaşlarımda Florya'ya denize gidilirdi, iki tane plaj vardı. Şimdi Şişli, Feriköy hem orta hem orta üst. Yeşilköy zaten pahalı bir semt. Orada oturabilmek için belirli bir gücün olması lazım. Yeşilköy sayfiye yeriydi. Suadiye, Büyükdere de öyle, sayfiye yeriydi. Buradan Marmara Ereğlisi'ne pikniğe gidilirdi. Şişli'den 100 kilometre düşünsene! Kartal-Pendik filan zaten şehir dışıydı. Böyle bir şehir büyümesi, böyle bir şehir kalabalığı ekalliyet

oranını inanılmaz değiştiriyor. Beylikdüzü tarafında oturan insanlar da var şimdi, çocuklarını o taraflardaki okullara gönderecekler. Oradaki 10 aile için orda okul, kilise inşa edilmesi politik ve maddi olarak mümkün değil. Temelde var olanı korumaya çalışıyor, tamamen statükonun peşindeyiz. Onu korumaya gayret ediyorsun. Eğer Ermeni okuluna göndermek istiyorsa en yakın yere gelecek. Bu sadece ekonomik güce bağlı değil. Sen buradan çıkınca boş bir alana yerleşmezsin. İhtiyacın nedir? Çocuğunu okula göndermek, kiliseye yakın olmak, arkadaşlarına, çevrene yakın olmak; sırf ekonomik değil. Temel ilke, yaşam alanı. Orada olacaksın. Tek başına gidip çadır kuracak halin yok. Bir de şöyle düşüneceksin, ben çocuğumu Ermeni okuluna göndericem, okul nerde? Feriköy, Taksim, Moda'da, Yeşilköy'de. Ben Beylikdüzü'nde oturup sabah 5'te mi kaldırıcam çocuğu? O zaman bu yerlerden birinde oturucaksın. Daha insanları içe dönük yaşatan şartlar vardı, bir dünya yaşanmış sıkıntılar var, hem azınlıklar hem belli bir kesim için. Kapalı bir devre yaşanıyordu. Bu çizginin dışına çıkmayacaksın. Kendi okuluna göndereceksin. Bir kere Ermeni olmanın temel ilkesi, Ermeniceyi bilecek. İkincisi, etnik kimliğini doğru taşıyacak, okulda aldığı eğitimle de bir Ermeni Hıristiyan olarak kalıp kiliseye gitmeyi öğrenecek, kendinden sonraki nesli de iyi yetiştirebilecek kadar kendi toplumunun sosyali olacak. Amaç, bu kanalın içinde bunu yetiştirmeye gayret etmek. Dünyanın her yanındaki etnik yapılar için kimliğini bununla koruyacaksın. Dil, eğitim ve yetiştiğin topluma geri verdiklerinle. O diyalek yürüyecek. (E, 60, E)

İstanbul'un Ermeni cemaati içinde özellikle birinci ve ikinci kuşak, okul ve kiliselerin çevresindeki semtlerde yoğunlaşarak kendi toplumlarından fazla uzaklaşmadan yaşamaya özen göstermişlerdir. 1980'li yıllara kadar kamusal alanda uğradıkları ayrımcı pratiklerden dolayı yaşadıkları güvensizlik, Ermenileri kendi içlerinde kapalı, pasifize bir hale getirmiş, mümkün olduğunca geniş toplumla sınırlı bir ilişki kurmaya itmiştir. Bu yüzden semt değiştirmede ve mekânda mobilize olmada oldukça muhafazakâr davranmışlardır. Üçüncü kuşak için artık bu normlar, bu kadar sıkı bir şekilde geçerliliğini korumamaktadır. Birinci ve ikinci kuşağın, cemaatin yoğun olduğu semtlerde yaşamaya dikkat etmesinin arkasındaki diğer bir faktör de çocuklarının sosyalizasyonuna, arkadaşlıklarına ve ilerideki eş seçimlerinin cemaat içinden olmasına gayret etmeleridir. Özellikle birinci kuşağın büyük bir kısmı karma evliliklere karşı olduğu için özellikle kız çocuklarının Ermeni cemaatinin dışında sosyalleşmesi ve arkadaşlıkların flörtlere evrilmesi, kimi aileler tarafından büyük bir tehlike olarak görülmekteydi.

Bizim evin alt katında tek başına bir kadın yaşardı. Kadının oğlu Sorbonne'da okuyordu, avukat. Sonra ne olduysa geri geldi buraya, annesiyle yaşamaya başladı. İlk geldiğinde adam süperdi, komşuluk ilişkileri filan. Adama ne olduysa ASALA döneminde oldu. Ben ortaokuldaydım. Adamın annesi de öldü, tek başına kalıyordu. Adam bizi taciz etmeye başladı, "pis Ermeniler" diye, aklına gelecek her türlü şey. Gecenin bir yarısı sopayla aşağıdan vurmalar filan, çok rahatsız ediciydi. O zaman annem taşınalım diye tutturdu. Babam bir türlü istemedi "bizim evimiz, okulumuz, kilisemiz burada; biz oraya gidip "daciklerin"[31] içine gidip ne yapacağız? Orada

31 Ermenilerin kendi aralarında Müslümanları işaret etmek için kullandıkları kelime.

rahat edemeyiz. Çocuklar kimlerle evlenecek? Kimlerle karşı karşıya gelecek?" Babamda hep kendi toplumunun içinde kalmak vardı. Biz oradan çıkamadık. Kilise yakın olsun, okul olsun, cemaatin dışına çıkmasın, cemaatten biriyle evlensin önemliydi. Bizden sonra kırılmaya başladı. Zengin oldukça Kemercountry'e giden de oldu. (E, 51, K)

Kendi üstümden örnek vereyim, ben Kurtuluş'ta oturuyorum ama buraya âşık değilim. Hiç kafa yapıma uygun bir yer değil. Eskiden bir sürü park, bahçe vardı, bu kadar kalabalık değildi, eğlenceli yaşam çok daha fazlaydı. Kurtuluş Caddesi'nde kızlı erkekli gruplarla yürüyüşe çıkardık. Artık öyle bir şey kalmadı. Şu an Kurtuluş'un cazibesi şu, çoğu Ermeni Kurtuluş'ta oturuyor ve benim arkadaşlarımın büyük çoğunluğu Ermeni. Sosyal faaliyetlerimin burda olması. Çoğu insanın bilinçaltında bile olsa bu baskı var. Bizde kilise, okul vardır ve mekâna çok bağlıdır Ermeniler. Kurtuluş'ta orta üst sınıf Ermeni de var. Ben de ayrılmam diyorum mesela. (E, 61, E)

- **Hızlı Kentleşme Dönemi ve Anadolu Ermenilerinin Mekânsal Hareketliliği**

Semtler arasında rekabet vardır. Mesela Samatya'yla Bakırköy arasında veya Kurtuluş arasında vardır. Samatya ayrı bir cumhuriyettir. (E, 51, K)

1950'li yıllardan itibaren hızlanan kırdan kente iç göçlerin içinde Anadolu'da kalmış olan son Ermeniler de büyük oranda İstanbul'a göç etmişlerdir. Anadolu'dan göçlerle gelen Ermeniler, İstanbul'un özellikle belirli semtlerinde yoğunlaşmış ve kümelenmişlerdir. Kuvvetli hemşerilik bağları sonucu Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden gelen Ermeniler, birbirlerine destek olarak ve sahip çıkarak geldikleri yörelere göre İstanbul'da bir arada yaşamaya özen göstermişlerdir. 1970'li yıllarda hızlanan göç, 1980'li yıllarda tamamlanmıştır (Yücel, Yıldız, 2015). Arus Yumul, günümüzde İstanbul'da yaşayan Ermenilerin dörtte üçünün Anadolu kökenli olduğunu belirtmektedir (Aktaran Komşuoğlu, Örs, 2011). Birsen Örs ve Ayşegül Komşuoğlu'nun yaptıkları saha çalışmasındaki anket sonuçları da İstanbul'daki Anadolu Ermenilerinde yöre kimliğinin çok kuvvetli olduğunu göstermektedir (2011: 223-224). Saha görüşmelerinde de Anadolu kökenli görüşmecilerin kimlik ve aidiyetlerinde, geldikleri yerin öne çıktığı görülmektedir. Kendilerini "Yozgatlı Agop", "Kayserili Avak" şeklinde, göç ettikleri bölgelerin isimleriyle tanımlamaktadırlar. Bu bağlamda Anadolu'dan göç eden özellikle birinci ve ikinci kuşak için doğup büyüdükleri bölgeler, kimliklerinde baskın bir yer tutmaktadır.

1960'lardan itibaren kent içi alanların bir kısmının ekonomik açıdan orta ve üst sınıf tarafından terk edildiği, sanayinin de kent dışına çıkması ile kent merkezlerinin boşaldığı, bu boşalan mekânların da kırsal alanlardan kent merkezlerine doğru

yaşanan bir göç dalgası ile yeni bir değişim sürecine girdiği gözlenmektedir.[32] Varlık Vergisi, 6-7 Eylül'den sonra orta ve üst orta tabaka gayrimüslimlerin, şehrin merkezinde yeni oluşan yerleşim alanlarına (Kurtuluş, Şişli, Nişantaşı, Kadıköy gibi) yerleşmesi veya yurtdışına göç etmesiyle birlikte, orta ve üst sınıfın terk ettiği Samatya, Kumkapı, Gedikpaşa, Ortaköy gibi semtlere Anadolu'dan gelen Ermeniler yerleşmişlerdir. Azınlıkların terk ettiği bu konut alanları, alternatif konut alanlarının gelişimi ve kent dışı alanlarda başlayan yerleşim ile zamanla üst ve orta sınıfın da terk ettiği alanlara dönüşmüştür. Anadolu'dan göçle gelen ve bu bölgelere yerleşen Ermenilerin dışında bu semtler, İstanbul'a iş bulmak için değişik yerlerden gelen Müslüman göçmenler için de alternatif konut alanı olmuştur.

Görüşmelerde Anadolu Ermenilerinin, özellikle ilk iki kuşağın, İstanbul'daki Ermeni cemaatinden mekânsal bazda kendilerini ayrıştırdıkları, çemberin içinde daha küçük bir çember oluşturarak kendi içlerinde kapalı yaşadıkları öne çıkan bir tema olmuştur. Anadolu Ermenilerinin kendi içlerinde evlenmeleri, bu kapalılığa bir örnek olarak gösterilmektedir. Daha üst statüde bir semtte yaşayabilecek olmalarına rağmen güçlü hemşerilik bağları ile Samatya ve Kumkapı'da bir arada yaşamayı tercih eden Ermeniler, bu semtlerde heterojen bir sınıfsal kompozisyon çizmektedirler. 1960'lı yıllarda İstanbul şehrindeki dağılımlarına bakıldığında Ermeniler; okul ve kiliselerin bulunduğu semtlerde bir arada oturmaya dikkat etmişler, dinî-kültürel değerler etrafında inşa edilen bir sosyal kümelenme yaratmışlardır. Anadolu'dan gelen Ermeniler de bu kültürel bağı devam ettirmiş, İstanbul'a geldiklerinde öncelikle Osmanlı'dan beri Ermenilerin kümelendiği belli başlı semtlere yerleşmişlerdir. Bu bağlamda Samatya, Kumkapı, Gedikpaşa, Bakırköy gibi semtlerin *etnik kuvöz* işlevi gördüğü söylenebilir. Ayrıca, Anadolulu varlıklı Ermenilerin cemaatin kilise, okul, yardım dernekleri gibi kurumlarına yaptıkları yardımlar ve destekler görüşmelerde şükranla aktarılmıştır.

> Samatya'ya gelen ilk Ermeni Yozgatlıdır. Zenginler, paralı olanlar Yeşilköy'e doğru gittiler. Şimdi Samatya'da inanılmaz bir Ermeni topluluğu var. Birbirlerini acayip tutarlar. Hepsinin derneği var. Mesela Sivaslılar, hiçbiri memnun kalmadı başka kız veya oğlan aldılarsa. Kendi içlerinden evlenmek isterler. (E, 81, K)

> İstanbul'un o zaman muayyen bir seviyesi vardı. 6-7 Eylül hadiselerinde çokları göç etti. Birinci kuşak Varlık Vergisi'nde gitti, ikinci kuşak 6-7 Eylül'de gitti, o boş yerlere Anadoludakiler geldi. Fakat onlar Ermenice bilmez. Fakat yerde bir haç görse on defa öper. Çünkü onlar için kilise ve din en başta gelir. Ve bugün... Bizim bütün cemaate ait kiliseler, hastaneler, yetimhaneler, okullar ne varsa onların sayesinde ayakta. Cemaate çok sahip çıktılar. Çoook varlıklılar var. (E, 84, K)

32 Begüm Şişmanyazıcı, Hülya Turgut Yıldız, *Tarihi Kentsel Alanlarda "Toplumsal ve Mekânsal Yeniden Yapılanma": Fener ve Balat Örneği*, (Çevrimiçi) http://www.mimarlikdergisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=366&RecID=2324, 25 Ekim 2015.

1950'li yılların, Anadolu'daki Ermenilerin İstanbul'a göçünün hız kazandığı yıllar olduğundan yukarıda bahsedildi. Başlarda İstanbullu Ermeniler arasında Anadolu kökenlilere karşı küçümseyici bir tavır söz konusu olmuştur (Benlisoy, 2015: 371). Hrant Dink'in de belirttiği gibi "*Belli bir kesim İstanbul Ermenisi için, Anadolu Ermenisi bir hizmetli, çoğu kez acınacak zavallı, çoğu zaman da Tanrı katında kutsallaşmanın bir yolu olan yardımseverliğini göstereceği bir zümre olmuştur*" (2000: 31-6). Birinci kuşak görüşmeciler tarafından, İstanbullu Ermeniler ile Anadolu'dan göçlerle İstanbul'a gelen Ermenilerin kültürel açıdan hiyerarşi merdiveninin farklı katlarında yer aldıklarının, cemaatin içinde Anadolu-İstanbul arasında kültürel açıdan bir ayrışma ve sosyal tabakalaşma[33] olduğunun altı çizilmiştir. "*Bir Sasonlu ile bir İstanbullu aynı değildir*" söyleminde de vurgulandığı üzere bu kültürel ayrışma (ilerleyen kısımlarda Anadolu Ermenileri ile İstanbul Ermenileri arasındaki kültürel tabakalaşmanın diğer veçhelerine değinilecektir) mekân-köken üstünden inşa edilmektedir. Köklerinin ait olduğu mekân, burada bir prestij ve statü sembolü olarak kabul görmektedir. İstanbullu Ermeniler için "üç-dört kuşak İstanbullu olmak" bir yaşam tarzı, prestij ve sosyal statü simgesidir. Bu söylemle, Anadolu Ermenilerinden kendilerini hem kökenleri, hem de yaşadıkları semtleri temsil eden kültürel tüketim pratikleri üzerinden ayrıştırmaktadırlar.

Samatya ve Kumkapı, özellikle Anadolu'dan göç eden Ermenilerin ilk durakları olma özelliğini göstermektedir. Samatya'ya ve Kumkapı'ya yerleşen orta, alt orta sınıfa mensup Anadolu Ermenileri, gelir seviyelerini yükseltince Samatya ve Kumkapı'dan sırasıyla Kurtuluş, Bakırköy, Caddebostan ve Yeşilköy'e geçmişlerdir. 1960'lı yıllarda Anadolu'dan İstanbul'a göç eden Ermeniler, Samatya ve Kumkapı'nın dışında Beşiktaş ve Ortaköy gibi semtlere yerleşmiştir.

> Bizimkiler (Anadolulu Ermeniler) Kurtuluş, Feriköy, Bomonti orta ve üst; Bakırköy yine orta; Yeşilköy üst daha zenginler, Samatya var arada. Ordan sınıf atlayanlar Bakırköy'e, Yeşilköy'e geçmişler. Şimdi İstanbul'un geneli bu sırada ilerler. Şişlililer de kendilerini daha ayrıcalıklı görürler. Vakti zamanında Kadıköy-Moda en elit Ermenilerin oturduğu yermiş. Hâlâ da vardır. Üsküdar'da artık az kaldı. Mesela bizim çocukluğumuzda Büyükdere, Ada kadar popülerdi, Beykoz da öyle. Yeşilköy de sayfiye yeriymiş. (E, 51, K)

Hemşerilik, maddi düzeyde korunmacı-dayanışmacı bir kültürel kurgu üzerinden oluşturulmuş ortak bir *biz* tanımlamasına dayanmaktadır. Burada amaç, ihtiyaç halinde yardım etmenin yanı sıra bir aidiyet duygusu yaratmak ve yaşatmaktır (Yıldırmaz, 2015: 562). AB reform sürecinde dernek kurulmasının kolaylaşması

33 Sosyal tabakalaşma (social stratification) eşitsizliği, hiyerarşik prensibe dayanarak, sınıflandırma ve katmerleştirme olarak tanımlamaktadır. Sosyal tabakalaşma, dikkatimizi yatay değil dikey farklılıklara çekmektedir (Anthias, 2005: 24). Sınıf tartışmalarında işgücü ve sermaye teorileri, çok daha derin nitelikli sosyal eşitsizlikleri açıklamada yetersiz kalmış; güncel çalışmalarda sosyal eşitsizlik problematiği, kültürel çalışmalar çerçevesinde tartışılmaya başlanmıştır.

ve sivil toplum örgütlerinin yaygınlaşmasıyla birlikte, Ermeni toplumu içerisinde hemşeri dernekleri kurulmaya başlanmıştır. Vakıflı Köyü Derneği, Sasonlular Derneği, Malatyalılar Derneği bu hemşeri derneklerinin birkaçına örnek olarak gösterilebilir. Türkiye Ermenileri özelinden bakıldığında dernekler, sosyal faaliyetleri dışında Ermenilik ile Anadolu arasındaki bağı hem sembolik hem de fiili düzeyde yaşatmaya çalışan, ait oldukları bölgenin kültürünü ve değerlerini korumayı ve aktarmayı hedefleyen direnç noktalarıdır.[34]

Anadolu Ermenilerinin yoğunlukla yaşadığı Samatya semti, üç-dört kuşak İstanbullu olan Ermenilerin yoğunlukta olduğu Kurtuluş, Şişli gibi semtlerden mekânda sosyal olarak ayrışmaktadır. Samatya'nın çok sıkı hemşerilik bağlarının çalıştığı bir yer olduğu; Samatyalı Ermenilerin ise kendi içlerinde kapalı bir cemaat gibi yaşadıkları, birbirlerine maddi ve manevi destek oldukları, çok kuvvetli bir sosyal sermaye ağına sahip oldukları, göç ettikleri bölgeye aidiyetlerinin çok yüksek olduğu, gelenek ve göreneklerine sıkı sıkıya sahip çıktıkları görüşmelerde sıklıkla dile getirilmektedir. Buradan hareketle, Samatya özelinde, semt kimliğinin, memleket kimliği ve etnik kimlikle özdeşleştiği görülmektedir.

> Semtler arasında da bu rekabet vardır. Mesela Samatya ve Bakırköy'de oturan Ermenilerle Kurtuluş'ta oturanlar arasında vardır (sosyo-kültürel açıdan). Samatya ayrı bir cumhuriyettir. Onlarda birlik vardır işte. Anadolu'dan gelenlerin çoğu Samatya'da ve birbirlerine inanılmaz sahip çıkıyorlar. Aslında Anadolu'dan bütün âdetleri, gelenek, göreneklerini alıp getiriyorlar; artık üçüncü kuşak entegre, kendini İstanbullu diye tanımlıyor. (E, 51, K)

> Bizde bir de son 10 yılda şöyle bir durum oluştu, biraz da Hrant'ın girişimleriyle oldu bu, hemşeri dernekleri oluşmaya başladı. Sasonlular, Malatyalılar, Vakıflıköylüler gibi. Orada biraz sınıfsal farklılık daha göze batmaya başladı. Bir kere çok güçlü bağları var. Bizde okul dernekleri olur sadece. Onların bağı çok daha kuvvetli; aynı sokağı, aynı kökleri paylaşıyorlar sonuçta. Ben 500 kişilik organizasyon yaparken onlar 2000 kişi toplayabiliyorlar. Yardıma ihtiyacı olana anında yardım edilir. Samatya ve çevresinde yaşayanlar bir okula gidiyorlar, genelde memleket olarak birbirlerine yakınlar ve de Kurtuluş'ta yaşayan insanlar farklı farklı okullara gider. Onlar çok daha kendi içlerine bağlılar. (E, 31, K)

- **Mekânda Gayrimüslim "Ötekiler" ve Göçmen "Ötekiler" Hiyerarşisi**

1950'lere kadar orta ve orta üst tabaka Ermenilerin ikamet ettikleri Ortaköy, Kumkapı, Samatya, Gedikpaşa gibi semtler, kırdan kente göçün yoğunlaştığı

34 Vartan Estukyan, "Hemşeri Dernekleri: Ermeni Toplumunda Yeni Bir Dinamik", *Agos*, 18 Mart 2012, (Çevrimiçi) (http://www.agos.com.tr/tr/yazi/893/hemseri-dernekleri-ermeni-toplumunda-yeni-bir-dinamik), 22 Mayıs 2015.

1950'li yıllarla birlikte daha alt sosyal tabakanın ikamet ettiği semtler haline dönüşmüştür. Bu yıllarda İstanbul'un Anadolu'dan ve Karadeniz bölgesinden giderek artan ölçülerde göç alması, özellikle Samatya'nın kimliğinde derin değişimlere yol açmıştır. Diğer yandan İstanbul'daki 6-7 Eylül Olayları'nda Rumların semti terk etmek zorunda kalması ve iç göçlerle bu boşlukları köylü-kasabalı alt ve orta sınıf Müslüman Türk kesimin doldurmasıyla Samatya ve Yedikule, bir Rum ve Ermeni semti olmaktan biraz daha uzaklaşarak, içinde Anadolu'dan göç eden Ermenilerin de yaşadığı bir Müslüman semti kimliğine dönüşmüştür. Orta ve orta üst tabaka Ermeniler, yıllarca yaşadıkları semtlerinin muhafazakâr Müslüman semtine dönüşmesinden duydukları yabancılık sonucu, 1950'li yıllarda kentin yeni oluşan alanlarına geçmişlerdir. Ermeniler, göçlerle semtlerinin kültürel profilinin düşmesini, o güne kadar beraber yaşamaya alışık olmadıkları muhafazakâr, alt sosyal tabakadan Müslüman bir kesimle bir arada yaşamayı "steril, kentli, modernlik" hallerine bir tehdit olarak algılamışlardır.

> Bak Kurtuluş 50'lere doğru sonradan çıktı. Benim çocukluk dönemim Ortaköy vardı (30'lar). Sonra gittikçe bu tarafa (Feriköy) gelmeye başladılar. Ama artık "o" Ortaköy değil, daha çok Karadeniz'den gelenler Ortaköy'e yerleşti çünkü deniz kıyısı. Kumkapı, Samatya o zamanlar daha iyiydi, şimdiyle alakası yoktu. Kumkapı'dan eskiden padişahın bütün sağ kolları orda otururdu. (E, 84, K)

> Kumkapı ve Gedikpaşa eskiden varlıklı kişilerin yeri, sonra onlar Yeşilköy'e geçince oralara daha alt gelir seviyesi (Anadolu Ermenileri) geçti. (E, 65, K)

Görüşmelerde 1950'li yıllarda özellikle İstanbul'un çeşitli semtlerinde gayrimüslimlerin yoğunlukta olduğu zamanlar, nostaljik bir özlemle anılmaktadır. Görüşmeciler tarafından bugünün toplumunun sosyal yapısı ve kültürel kumaşı sıklıkla eleştirilmektedir. Muhafazakârlaşan toplumu, kendi modern yaşam biçimlerine bir tehdit olarak algılamaktadırlar. Özellikle 1950'li yıllarda orta ve orta üst tabaka Ermenilerin yoğunlukla bulundukları Yeşilköy gibi semtlerde, "kendileri gibi" modern, kentli Müslüman Türklerin yaşadığı vurgulanmıştır. "Kendileri gibi" söylemi ile aynı yaşam tarzına, sosyal statüye ve tüketim alışkanlıklarına sahip olan Müslüman Türklerle aralarında benzerlik kurarken ve onları da kendileriyle aynı sosyo-ekonomik sınıfa dâhil ederken, bu kategoriye koymadıkları hem Müslüman Türkleri hem de Ermenileri (burada görüşmeciler tarafından Anadolu Ermenileri kastedilmektedir) dışlamaktadırlar. Bazı görüşmecilerin, kendilerini, aynı dinî-etnik cemaate ait olmalarına rağmen cemaatin bir bölümünden sosyo-ekonomik açıdan farklılaştırdıkları ve hiyerarşik açıdan üst bir konuma koydukları görülmüştür. Bu sınıfsal statü ayrışması, kendisini bariz bir biçimde yaşanılan semtler üstünden göstermektedir.

1970'lerdeki Kıbrıs kriziyle birlikte toplumda kutuplaşmanın arttığı ve Rumlara karşı hem basın hem de siyasi aktörler tarafından propagandaların yürütüldüğü dönem için Üsküdar'da yaşayan bir Rum görüşmeci; Anadolu'dan gelen alt orta sınıfa mensup, muhafazakâr, daha önce hiç alışık olmadıkları bir kültürel profille karşılaştıklarını ve "modernlik hali"ne karşı hissettikleri tehdidin dışında din üzerinden de bir ötekileştirmeye, çeşitli dışlanmalara ve tehditlere maruz kaldıklarını ifade etmiştir. "Gâvur, dinsiz" şeklinde yaftalanan, "yerli, milli, bizden" kabul edilmeyen ve çeşitli aşağılamalara maruz kalan Rum görüşmeci, 1970'lerdeki bu sıkıntılı ve gergin ortamın ardından Yunanistan'a göç etmiştir. Bu göçlerden sonra İstanbul'un semtlerindeki Rumlar da yavaş yavaş silinmeye başlamıştır.

> Üsküdar'da Türkler daha fazlaydı, ondan sonra Ermeniler geliyordu. Ermenilerden de sonra nüfus olarak Rumlar vardı. Üç tane mahalle vardı Rumların olduğu; Yenimahalle, Bağlarbaşı ve Fıstıkağacı bölümü. Daha çok Bağlarbaşı bölümünde Rumlar vardı, diğer ikisinde Ermeniler vardı. Bunlar orta sınıftı. O zaman 100 aile varsa zenginler beş, altı aileydi. Zenginler daha çok Bağlarbaşı tarafında otururlardı, Amerikan Koleji'nin olduğu yerdi. Vapur iskelesi civarında yalnız Rum ve Ermenilere ait işyerleri vardı. Ondan sonra Kısıklı geliyordu, orda daha çok köşkler vardı. Mahallede hep beraber oynardık. Annemlerin Türk komşuları vardı, karışıktı. Yerli komşularımızdan bir şikâyetimiz yoktu. Daha sonra Anadolu'dan gelmeye başladılar. Tanımıyorlardı bizi, bazıları herhalde bizim için iyi laflar etmiyorlardı "dinsiz, gâvur" diye. Fakat 1974'te[35] bu Anadolu'dan gelen göçmenler, komşular evimizden geçerken bazı hakaretler sarf etmeye başlamışlardı. Evimiz ahşaptı, alt tarafı kırmızı tuğla, altı ahşaptı. Tamir edip kâgir bina yaptık. Beton olduğu için akşamları gelip Rumlara karşı "gidin sizi istemiyoruz", "işbirliği yapıyorsunuz Kıbrıs'la" diye yazı yazıyorlardı. Buna benzer bazı sıkıntılar oldu. Bizi Kıbrıslı Rumlarla aynı sepetin içine koyuyorlardı. Ben Kıbrıs'ta Rum yaşadığını lisede tarih kitabında öğrendim, ondan önce bilmiyordum bile. İlgimiz de yoktu ki. Bir de politikacıların kışkırtmalarıyla... İyileri de vardı fakat bazıları kışkırtıyordu. Ayrım, soğukluk çoktu toplumda. (R, 68, E)

> Mesela dedemle büyükbabam esnaf olmalarına rağmen büyükbabamlar 1976'da, dedemler 77'de Atina'ya göç ediyorlar. Bunun başlıca sebebi, anarşi hepimizi etkiliyordu ama ya sağcıydın ya solcuydun. Bize ne sağcı ne solcu sahip çıkar, her iki tarafvururdu. Dolayısıyla bir esnaf, bir dükkân sahibi olarak hepsi zarar görünce devam edemeyeceklerine kanaat getirdiler. Baya dışlanma ve sıkıntı yaşadılar etraftan. Özellikle Anadolu'dan gelenlerden. Büyükbabamlar, dayım evlenip gidince gittiler Atina'ya, dedemle ananem de teyzemin gitmesinden sonra gittiler. Her iki tarafın da hedefi olmak, bizleri daha fazla tedbirli olmaya yöneltiyordu. Aşağı yukarı 77'ydi. 94'e kadar orda kaldılar. 93'e kadar... Yine koşulların uygunsuzluğundan dolayı geri dönmek durumunda kaldılar. Ekonomik, psikolojik birçok şey... Büyükbabam ve babanem için daha çok psikolojik etkiler. Rahmetli babanem psikolojik depresyona girince dönmek durumunda kaldılar. 1980'li yıllarda, ihtilalden dolayı, böyle bir aile

35 Kıbrıs ile yaşanan gerginlik sürecinde Rumlar, özellikle medya tarafından Kıbrıslı Rumlar ile eş tutulmuş; "düşman, terör destekçisi" olarak gösterilmiş; medya başta olmak üzere siyasi aktörler tarafından toplum içinde derin ayrımcılık yaratılmıştır.

girişimimiz oldu ama gittik gördük ki olmuyor. Temmuzda geldik, 12 Eylül'de de ihtilal oldu. Sürekli yer değiştirmekten dolayı dedemin değişiyle "süt kaymak tutmuyor", bir yerde kök salmak gerekiyor. (R, 43, E)

İstanbullu Rumların kentin içinde ya da yurtdışına doğru hareketliliğinde, Anadolu'dan gelen göç dalgasının taşıdığı muhafazakâr Müslümanlardan oluşan kırsal nüfusun da içinde olduğu 6-7 Eylül Olayları'nın payı büyüktür. 1955'te maddi ve manevi büyük zararların yaşandığı Fener, Samatya, Yedikule, Ortaköy, Çengelköy ve şehrin merkezinden uzak olan Beykoz, Sarıyer gibi semtleri artık kendilerini güvende hissetmedikleri için terk eden/etmek zorunda kalan Rumlar Kurtuluş, Şişli, Cihangir, Beyoğlu gibi cemaatlerinin daha yoğun olarak kümelendiği şehrin merkezindeki semtlere taşınmışlar, bazıları da Atina'ya göç etmişlerdir. Politik coğrafya açısından bakıldığında mekânın parçalanması, son derece dramatik sosyo-mekânsal sonuçlara yol açmıştır. Rum nüfusu, şehrin belirli semtlerinde büzüşmüş veya yurtdışına göç ederek dağılmıştır. Bu durumu bir çeşit yerinden edilme olarak da ele almak yanlış olmaz. Yerinden edilmeler; doğrudan veya zorla değil, gördükleri politik-etnik baskı sonucu, uygulanan ayrımcı politikalar ve pogromlara bağlı olarak gerçekleşmiştir.

Bak mesela benim abimin karısı kuaförduydü, Ortaköy'de dükkânı vardı, "Alice ablamızın dükkânı" dediler dokunmadılar. Ama onun haricinde ne Ermeni ne Rum ne Musevi tanıdılar, yıktılar geçtiler. Ve benim Ortaköy'de olmamamın sebebidir, yoksa oraya gelin giderdim, çok da güzel bir yerde oturuyorlardı. Ama Ortaköy'de gayrimüslim kalmadı, hepsi kaçtı. Bak Samatya, Yedikule boşaldı Rumlara yapılan olaylardan (6-7 Eylül) sonra. Anadolu'dan gelenler (Ermeniler) Samatya'ya, Kumkapı'ya taşındılar. (E, 81, K)

1955 Olayları'ndan sonra göç, yurtdışına değil ancak İstanbul içinde başka semtlere yaşandı. Mesela Fener, Samatya gibi semtlerden Beyoğlu, Kurtuluş, Şişli gibi olayların daha yumuşak yaşandığı semtlere doğru bir göç yaşandı. Bir de o günkü değerlendirmelere göre Yunanistan'ın mali durumu iyi değildi. 1922 mübadelesinden sonra ikinci bir göç dalgası yaşamaya gücü yoktu, ancak bu demek değil ki göç yaşanmadı ama 64 gibi değil. (R, 65, E)

6-7 Eylül Olayları'ndan sonra Beykoz'da, Sarıyer'de oturanlar merkeze gelmeye başladılar, Kurtuluş'a gelmeye başladılar. Beyoğlu'na, Cihangir'e, Şişli'ye taşındılar. Boğaz'ın her iki yakasındaki cemaatler daha azdı nispeten. Beylerbeyi, Kuzguncuk'takiler daha azdı. (R, 72, E)

Annemin ailesi 6-7 Eylül'den sonra Yunanistan'a gidiyorlar. Esnaftılar zaten, öyle çok bir gelirleri de yoktu. Kuzguncuk'ta bir sokak düşün manav bakkal... Bunlardan birini düşün. Ne kadar kaybedebilir ki zaten? Gitme nedenleri aşkla bağlı oldukları şehirde ibadethanelerinin, okullarının yağmalanması, kızlarına tecavüz edilmesi... Ne dayatılırsa yapmışlar sırf şehirlerinde kalabilmek için, yine de yaşayamamışlar. Giderken de asil bir şekilde bavullarını alıp gittiler... (E, 37, E)

1960'lara kadar, özellikle 64'e kadar Rumlar her bölgede tüm gelir sınıflarından insanlar vardı. Beyoğlu en başta, Fener çok önce, 55'te Fener ölüyor artık ve boşalıyor, Beyoğlu 1914'ten beri elit bir tabaka olan bir yerdi. Kurtuluş biraz, Adalar'da da elit tabaka vardı, Büyükada özellikle. Diğer yerlerde karışıktı. Samatya mesela zengin de vardı orta gelir de vardı. O zaman ticaret bizim elimizdeydi, çok zengin vardı. Boğaz kesimi özellikle Arnavutköy, Tarabya, Sarıyer ve Büyükdere. Gitti hepsi "olaylar"dan (6-7 Eylül) sonra... (R, 65, E)

- **Yeni Liberal Dönem, Kentsel Dönüşüm ve Azınlıkların Mekânda Büzüşme ve Dağılması**

İstanbul'un 1950'li yıllardan itibaren aldığı yoğun iç göçlerle şekillenen sosyal coğrafyasında kent, bir yandan gecekondular ve plansız apartınanlaşmalarla oluşan yeni orta sınıf mahalleleri ile tarihî merkezin dışına sıçramış; diğer yandan da kentin eski merkezî mahalleleri, kapasitelerinin üzerinde nüfus barındırır hale gelmiştir. Türkiye'nin 1980'li yıllardan itibaren girdiği yeni liberal dönem, radikal kentleşme politikalarının uygulandığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde büyük kentsel projeler ve yeni imar planları ile İstanbul, bir yandan dışına doğru yeni bir sıçrama yaparken; bir yandan da merkezdeki mahalleler, kentsel dönüşüm ve soylulaştırma projeleri ile hızlı bir dönüşüm yaşamaya başlamıştır. İstanbul'un gayrimüslim azınlıklarının yaşadıkları merkezî mahalleler de bu dönüşümden paylarını almaya başlamıştır. Bu süreç, İstanbul'un üç azınlık cemaatini farklı biçimlerde etkilemektedir. Bir yandan demografik açıdan yok olma aşamasına gelmiş olan Rum cemaati, giderek belli mahallelerde mekânsal olarak büzüşürken; diğer yandan her üç cemaatin kendi içindeki sınıfsal farklılaşmalar, mekânsal dağılmaları da beraberinde getirmektedir. Yeni liberal dönemde, kentte zenginliğin mekânsal temsili değişmeye başlamıştır. Hatice Kurtuluş'un da belirttiği gibi kapitalizmin küresel evresine egemen olan yeni liberal ekonomi politikaları, özellikle metropoliten alanlarda büyük mekânsal dönüşümlere yol açmaktadır. Gerek büyük metropoliten alanların gerekse yeni büyüyen kentlerin çeperlerinde ve merkezî alanlarında büyük kentsel projeler gerçekleşiyor; bu projeler aracılığı ile vatandaşlık ortak aidiyeti, yerini sınıfsal aidiyetlere bırakıyor; sınıfsal aidiyetler de kendi içinde etnik ve dinsel olarak mekânda ayrışıyor. Bu toplumsal ayrışma, "ötekilere" kapalı yerleşme modeli ile mekânda kristalleşerek somutlaşmaktadır (2009: 44-47). Kentin çevresinde oluşan lüks kapalı siteler, bir zenginlik simgesi ve satın alınan bir yaşam tarzıdır ve lüks havuzlu konut projeleri de yeni zenginliğin arzu nesneleri olarak popüler kültüre yerleşmeye başlamıştır. Bu gelişmeler, kentin merkezinde giderek büzüşen azınlık mahallelerinden, bu popüler konut alanlarına doğru bir dağılma yaratmaktadır. Sayıları giderek azalan üç cemaat içinde, özellikle üçüncü kuşakta, hem gelir durumuna hem de karma evliliklere bağlı olarak bu dağılma gerçekleş-

mektedir. Bu nedenle kentsel dönüşüm süreçleri, azınlıkların mekânsal hareketliliklerini etkileyen bir parametre olarak görülebilir.

Diğer yandan, 6-7 Eylül'ün tetiklediği kent içi yer değiştirmeler ile birlikte kentsel dönüşüm projelerinin birleşmesi, azınlık toplumlarının uzun zamandır bulundukları semtlerden koparılmaları anlamına gelmektedir (Benlisoy, 2015: 372). 1980'lerden itibaren, İstanbul'da özellikle gayrimüslimlerin yaşadığı Talimhane, Taksim, Beyoğlu, Haliç gibi semtlerdeki radikal kentsel projeler, bu dönüşümün en şiddetli yaşandığı dönemi temsil etmektedir. 1980'lerin ikinci yarısında İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Bedrettin Dalan, Tarlabaşı semtini yıkarak bölgeyi, Tarlabaşı Bulvarı ile trafiğe açma planlarını açıklarken "gâvur semtini Müslüman mahallesine dönüştüreceği"ni söylemiştir (Somersan, 2004: 95). 1964 yılında Yunan uyrukluların ve arkasından gitmek zorunda bırakılan ailelerinin göçüyle birlikte, İstanbul'un bugün emlak değeri açısından en değerli semtlerindeki yüzlerce gayrimenkul, gidenlerin bir gün dönecekleri umuduyla ya da satacak vakitleri bile olmadan ülkeyi terk etmek zorunda kalmalarından dolayı sahipsiz kalmıştır. Gönderilen Yunanlılar, İstanbul'da terk etmek zorunda kaldıkları evlerini hukuki kısıtlamalar, bürokratik engeller yüzünden 1980'lere kadar herhangi bir akrabalarına devredememiş, satışını yapamamış ya da tanıdıklarına değerinin çok altında satmak zorunda kalmışlardı. 1964 kararnamesinden sonra Yunan uyrukluların geride bırakmak zorunda kaldıkları malları satabilme hakkı, Turgut Özal'ın başbakanlığı döneminde kendilerine tanınmıştır; o zamana kadar ise gayrimüslimlere ait birçok gayrimenkul değerinin çok altında el değiştirmiştir.

> Merkezin olağanüstü bir rantın parçası olduğunu unutmamak lazım. 1989'da biz Cihangir'in düşen kalitesinden dolayı uzaklaştık ama son 5-6 senedir tam tersi üst kademeye hitap etmeye başladı. Ama burda kaçırılmaması gereken nokta "ordaki taşınmazların el değiştirmiş" olması. Bir yerin değerini düşürmekteki amaç, el değiştirmesini sağlamak; aynısını Tarlabaşı'nda da yaptılar. "Tarlabaşı 360" projesindeki esas amaç 55, 64, 70, 80 dönemlerinde orda yoğun olarak yaşayan Rum nüfusun kaçmak zorunda veya kovularak uzaklaştırılması sonucunda el değiştirmesinin başka legal yolu yoktu. Bakanlar Kurulu kararıyla el değiştirmesi sağlandı. (R, 43, E)

> Batarya Sokak'ı (Cihangir) bilir misin? 1970 senesinden babamın öldüğü 92 senesine kadar orda yaşadık. Öyle bir manzara yok, İstanbul'un en güzel manzarasıdır. Sene 74 senesi, o apartman 12 milyona satılıyor. Vekili de bir Yunanlıydı. Babam talip oldu ve biz o zaman alamadık, "Rum'dan Rum'a alışveriş yapılamaz" diye. Bu yaşanmış bir şey. Yazılı bir şey yoktu ama tapudan filan bin bir türlü şey çıkarttılar. Bugüne kıyasla bir milyon dolar bile değildi. Bugün bir milyona daire bile alamazsın. Cennet Apartmanı idi. (R, 62, E)

- **Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin Yurtdışına Kitlesel Göçlerinin Azınlık Semtlerinde Yarattığı Mekânsal Büzüşme ve Dağılmalar**

İstanbul'un Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatlerinin azınlık statüsünün belirlendiği Lozan Antlaşması'ndan günümüze kadar geçen 90 yıllık sürede İstanbul'un gayrimüslim coğrafyasında giderek artan bir mekânsal büzüşme yaşanmıştır. Azınlıklarla anılan bazı semtlerde ve mahallelerde neredeyse azınlık kalmamıştır. Azınlıkların kent içindeki hareketliliği ve yurtdışına kitlesel göçlerinin neden olduğu bu büzüşmenin yanında, kentin değişen sınıfsal coğrafyasına bağlı olarak da azınlık semtlerinden yeni prestijli semtlere doğru bir dağılma gerçekleşmiştir. Her üç cemaatin yaşadığı ortak ve cemaatlere özgü travmalar ve sınıfsal farklılaşmalar, bu büzüşme ve dağılmalarda önemli rol oynamıştır.

1930'lar ve 1940'larda ulus devletin kuruluş aşamasındaki Türkleştirme politikaları (Yirmi Kur'a, 1942 Varlık Vergisi) ve İkinci Dünya Savaşı yıllarında doğrudan Yahudilere yönelik maddi ve onur kırıcı uygulamalar (Trakya Olayları) öncelikle Yahudilerin önce Filistin'e, sonra da 1948'de kurulan İsrail Devleti'ne kitlesel göçlerine neden olmuştur. 1942 Varlık Vergisi'nden sonra 1943 tarihi itibariyle 4.000 Yahudi'nin Filistin'e göç ettiği bilinmektedir (Bali, 2009b: 261). 1948'den sonra İsrail'e göçen Yahudilerden sonra Fener, Balat, Hasköy'de özellikle orta alt tabaka Yahudi nüfusu neredeyse kalmamıştır. Bu tarihten sonra Yahudiler, yıllara yayılan küçük dalgalar halinde başta İsrail olmak üzere Amerika, İsviçre ve son yıllarda Avrupa'nın çeşitli bölgelerine göç etmişlerdir. Yahudi cemaatinde 1964 ve 1965 yıllarındaki göçmen sayısı, yılda binin üzerine çıkmıştır. 1969-1972 yıllarındaki ekonomik kriz ve 1971 askerî darbesi, 1970'li yıllarda artarak devam eden sağ-sol çatışmaları, 1980 askerî darbesi ve birbiri ardına gelen ekonomik krizler nedeniyle 1979-1980 yıllarında binin üzerinde Yahudi yurtdışına göçmüştür (Toktaş, 2010).

> Rahmetli babam 1903 doğumlu. Benim babam İstanbul sokaklarında kibrit satarak nafakasını çıkarmaya çalışıyordu. Çok büyük fakirlikten bahsediyoruz. Bundan dolayı rahmetli abisi Amerika'ya kaçtı. 1890 mı ne... Bir ablası İzmir'e yerleşti. Bir dul kızı bir Müslüman'la evlendi. İstisna filan da değildi, bunlar fakirliğin getirdiği şeyler. Bu halamın kocası Aşkale'de ölmüş... Bu kızla anne de sonunda İsrail'e gidiyor. Halam da, kızı da İsrail'de vefat ediyor. Hepsi ekonomik sebepler, çook büyük fakirlikti. Babam da 1918'den sonra pırrr, İspanya'ya kaçıyor. Dört sene orda yaşıyor. Türkiye'deki savaştan kaçıyor. Türkiye'ye geri dönüyor annemle tanışıyor. İstanbul'da Hasköy'de yaşıyorlarmış. Bu sefer Fransa'ya gidiyor, annemle flört dönemi. Annemi de çağırıyor ama anam "ben gitmem" demiş. Babam mecbur kalıyor dönmeye. Allah'ın kaderi... Dönüyor ve aile kurtuluyor. Babam annemle Fransa'ya gitselerdi biz muhtemelen doğmayacaktık. İkinci Dünya Savaşı'nın hadiseleri, ben 45 doğumluyum. Abilerim belki Holokost'a (Yahudi soykırımı) gideceklerdi. (Y, 69, E)

Buna karşın 1950'li yıllara kadar İstanbul'un Rum ve Ermeni nüfusu azalmamış, tam tersine 1915 Tehciri sonrası Anadolu'da kalmış olan Ermenilerin ve Mübadele sırasında İstanbul'la bağı olan Anadolu Rumlarının İstanbul'a göçleri ile Yahudilerden boşalan mekânsal boşluklar dolmuştur. Ancak 1950'li yıllardan itibaren yaşanmaya başlayan Kıbrıs sorunu ve 1980'li yıllardan itibaren Ermeni terör örgütü ASALA'nın Türk diplomatlara yönelik suikastları, Rum ve Ermenilerin hem kent içi mekânsal hareketliliğinde bir değişme yaratmakta hem de yurtdışına kitlesel göçlere neden olmaktadır.

1950'li yıllarda yoğunlaşan iç göçlerin İstanbul'a taşıdığı muhafazakâr Müslüman kırsal nüfusun gayrimüslim mahallelerine yerleşmesi, azınlık mahallelerinde azınlıklar aleyhine bir kültürel çatışma ortamı yaratmış, bunun sonucunda bu göçler daha da hızlanmıştır. 6-7 Eylül Olayları ve Yunan uyruklu Rumların 1964'te sınır dışı edilmeleri ile oluşan göç dalgası, Rumların yoğun bir biçimde İstanbul'dan ayrılmalarına neden olmuştur. 1964'te 11.000'i Yunan uyruklu, yaklaşık 20.000'i Türk uyruklu olmak üzere 30.000 Rum'un Yunanistan'a göç etmesi ile Rumların kentsel coğrafyasında radikal bir büzüşme yaşanmıştır. Bu süreçte Yunanistan'a göçen Rumların yanı sıra İstanbul'da kalanlar da Kurtuluş, Şişli, Cihangir, Beyoğlu gibi cemaatlerinin daha yoğun olarak kümelendiği şehrin merkezindeki semtlere geçmiştir. 1927 nüfus sayımından 1965 nüfus sayımına kadar ülkenin toplam nüfusu iki katına çıkarken Türkiye Rumları, nüfusunun üçte ikisini kaybetmiştir. (Akgönül, 2007: 293). 1970'lere kadar varlıklı tüccar, fabrikatör ve armatör Rumların yanı sıra terzileri, meyhaneleri, marangozlarıyla şehre rengini, kültürünü veren ve şehri ekonomik açıdan kalkındıran Rumların %98'inin ülkeden gitmesiyle, şu anda yaklaşık 3.000 kişilik cemaatin (Antakya kökenli Rum Ortodokslar dâhil) ağırlıklı olarak orta sınıftan oluşan bir sınıfsal yapısı bulunmaktadır.

> Zaten Kurtuluş'ta Sefa Meydanı'nda oturanların %90'ı Rum'du, bakkal da Rum'du, kasap da Rum'du. Ben Sefa Meydanı'na gelen ilk Türk bakkalı hatırlıyorum, numune gibiydi. Ondan sonra çoğaldı. Özellikle 64'ten sonra, %50 nüfus eksilmesi oldu. Bizden annemin kız kardeşi gitti çünkü kocası Yunan tebaalıydı. 24 saat içinde valizini aldılar gittiler. 1964'te tabii tamamen bu demografi değişmeye başladı ve 1974 tamamen değişti. Bugün artık böyle bir konudan bahsedemeyiz. En iyi tahminle 3.000 diyelim. Çünkü hiç beklemediğimiz yerlerden Rumlar çıkıyor, mesela Büyükçekmece'den bir aile bulduk. Çikolata mesela, bütün fabrikalar Rumlarındı, denizcilik... 64'ten sonra bu değişmeye başladı. Biraz Yahudiler, biraz Türkler, Ermeniler. Bizim elimizde böyle bir sanayiden artık bahsedemeyiz. Parmakla sayılacak kadar az. Orta sınıf, memur, ufak tefek esnaf, zanaatkâr. Çok zengin kimseyi tanımıyorum. Kalmadı. Belki iki-üç kişi o kadar... (R, 65, E)

> Rumlar bizim zamanımızda meyhaneci, garson, terzi, ayakkabı ustası, bakkal, toptancı, döşemeci, en büyüğü marangoz... terziler, bunlar meşhurdu. Kadın terzileri çok meşhurdu. Beyoğlu'nda zaten hep Rum mağazalar vardı. Kumaşçıların hepsi

Rum'du. Saray Sineması'nın arka tarafında da Luxemburg Bilardo Sineması vardı, ikisi de Rumlarındı. Şimdi hepsi gitti... Bütün tarihi eserler 64'te gitti... (R, 59, K)

Benim babam ramazanda yemek verirdi mahallede. Paskalyada yumurta gönderirdi. Hiç ayrı gayrı yoktu aramızda. 13.000 kişi yaşıyordu ya, bütün çarşı Rumlarındı. Bütün evler, Nizam'da (Büyükada) sağlı sollu Rumlarındı. 64'ten sonra dağıldı işte hepsi... (R, 67, E)

Zaten 78'den sonra bütün arkadaşlarım gitti. Liseden sonra 78-80 döneminde boşaldı Kuzguncuk. Tüm kiliselerin en güzel çanlarındandır o kilise. Kuzguncuklu olmak hakkaten çok önemlidir. Ben dört kültür, dört din arasında büyüdüm. Annem hep çalıştı. Babam çikolatacıydı. İlkokulu dışardan bitirmesine rağmen Türkiye'nin çikolata üretiminde adından söz ettiren bir işçisi ve patronu oldu devamında. O zamanlar çikolata ve boya piyasası Rumların elindeydi. Pastacılık ve lokantacılık da Rumların yapmış olduğu en önde gelen mesleklerdendi. Royal, Mabel, Lyon, Elit, Lider, Oryantal, Emperyal, Golden... bunlar Rum şirketleriydi. Gitti hepsi... (R, 54, E)

İstanbul'un Ermeni cemaati için yurtdışına kitlesel bir göçten, 1980'li yıllar için bahsedilebilir. 1980'lerde yaşanan askerî darbe, ülkedeki güvensizlik ortamı, ASALA'nın yarattığı gerginlik ve o günlere kadar biriktirilen kolektif güvensizlikten dolayı yaklaşık 30.000 Ermeni[36] başlıca Amerika, Fransa, Kanada olmak üzere yurtdışına göç etmiştir. Fransa'ya iltica eden Ermenilerin oluşturduğu grup, Amerika Birleşik Devletleri'nden sonra dünyadaki en büyük ikinci Ermeni diasporasını oluşturmaktadır. Fransa'daki Ermeni diasporası, siyasi ve kültürel anlamda güçlü topluluklardan biridir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki kitlesel göç düzeyinde olmasa da Fransa, 20. yüzyıl ortalarından itibaren yeniden Türkiyeli Ermeniler için önemli bir varış yeri olmuştur (Danış, İrtiş, 2008: 13). Görüşmelerde 1980'li yıllarda Kanada, Kuzey-Güney Amerika, Fransa'ya göç etmenin cemaat içinde "moda gibi" olduğu dile getirildi. Görüşmeciler, yurtdışına göçün arkasında yatan en büyük sebebi ise tek bir cümleyle özetlediler:

Burası yaşanacak yer olmaktan çıktığı için gittiler. Özellikle bizim için... (E, 60, E)

Ermenilerin yurtdışına göçü sonucunda kent mekânında keskin bir mekânsal hareketlilikten ve demografik dalgalanmadan bahsetmek, Rum ve Yahudi cemaatlerinde görüldüğü kadar mümkün gözükmemektedir. Rum cemaati nüfusunun yaklaşık %98'ini yurtdışına göç vermiştir. Şu anda alt orta, yoğunlukla orta ve az bir oranda üst sınıf, İstanbul'un belli başlı semtlerinde yoğunlaşmıştır. 1948'de İsrail'in kuruluşu ve aynı yıllara denk gelen Anadolu'dan iç göçlerle birlikte Fener, Balat, Hasköy, Şişhane gibi semtler Yahudi nüfustan boşalmış, daha orta ve üst sınıflar kentin yeni yerleşim alanlarına (Şişli, Kurtuluş, Nişantaşı, Caddebostan gibi) geç-

36 Ermenilerin dış göç rakamlarına resmi kaynaklardan ulaşılamamıştır. Burada verilen rakamlar, görüşmecilerle mutabık kalınan ortalama bir değeri temsil etmektedir.

mişlerdir. Ermeni cemaati ise iki gayrimüslim cemaate göre günümüzde en büyük nüfus oranına sahip cemaattir. 1980'li yıllarda büyük bir göç dalgasıyla yaklaşık 30.000 kişilik bir göç vermiş olmasına rağmen Anadolu'dan gelen Ermenilerin İstanbul'a göçüyle Ermenilerin kentsel coğrafyasındaki bu boşluklar kısmen doldurulmuştur. Cemaat içindeki mekânsal hareketlilik, yukarıda bahsedildiği gibi 6-7 Eylül Olayları ve Anadolu'dan gerçekleşen iç göçler sonucu orta ve orta üst sınıfın Samatya, Kumkapı, Bakırköy, Gedikpaşa gibi semtlerden kentin yeni oluşan yerleşim alanlarına geçmesiyle gerçekleşmiştir. Bu semtlerde oluşan boşlukları da Anadolu'dan göçlerle gelen Ermeniler doldurmuştur. Dolayısıyla Cumhuriyet'in inşasından itibaren Ermenilerin yoğunlukla kümelendikleri semtlerde, azalan nüfuslarına rağmen varlıklarını devam ettirdiklerini söylemek yanlış olmayacaktır.

> Göç benim bildiğim 30.000 civarında 1980'lerde. 60.000 nüfustan 30.000 imiş göç eden. 55.000-60.000 nüfus şu an, Anadolu'yu da katarsan 70.000. 1980'lerdeki göçte zaten orta ve yukarısı gitmiş, gidebilecek olanlar yani. Fransa, Kanada, Amerika, kısmen Arjantin, Şili biraz. 6-7 Eylül'de bütün azınlıklardan gitti. Rumlar zaten mübadelede, sonra da 64'te gönderildiler. Bütün göçler birbirinden tamamen farklı. 6-7 Eylül'de zaten göç edebileceği bir ihtimal kalmadı ki. Her şeyini kaybetmiş nereye göç edicek? Ancak belli bir birikimi varsa kurtulmak için gidebilirler. 1980'lerde esas 30.000 kişiye yaklaşık o civarlarda gitti. Burası yaşanacak bir yer olmaktan çıktığı için gittiler. Özellikle bizim için. Şu anda bir göç olduğunu söyleyemem. (E, 60, E)

> Evlendikten kısa bir süre sonra babam Amerika'ya gitmeye karar veriyor, ben 78'de doğmuşum. Los Angeles'a gitmişiz. Babam hep "ben Ermeni kimliğimi, Hıristiyan kimliğimi özgürce yaşamak istiyorum" dermiş. Haç takıp çıkamazınışsın o zamanlar. Ben bile hatırlıyorum annem "sokakta mama deme" derdi. Babam rahat yaşamak için gitmeye karar veriyor. Babam hevesleniyor ve yerleşme amaçlı gidiyoruz. Ev tutuluyor vesaire... Fakat babam orayı hiç sevmiyor. Önce babam gidiyor, annem bir-iki ay sonra gidiyor. Hatta dayımlar da çok heveslenmişler, herkes o dönem gitme derdindeymiş. Babam orada aradığını bulamıyor, bir de rahatsızlanıyor. Anneme diyorlar ki "burda tedavi olamaz" ve apar topar dönmüşüz. Babamı kaybediyoruz zaten 80'de. (E, 36, K)

> Bizim akrabalar var yurtdışına giden. 1960'ta anne tarafım Yunanistan'a gitti. Teyzem ve eşi Bakırköy'den oraya taşındılar. Kuzenlerim burada doğmuştu. Burda da çok zengin değillerdi zaten. Ama buradan gidenler Atina'yı kalkındırdılar. Bu arada Türkiye 50 sene geriye gitti, kapanan fabrikalardan, know-how gitti. Baba tarafım birinci kuzeni Kanada'da. Burda jilet firması vardı, gitmek istiyorlar ve o zaman bir moda da vardı. O zamanlar çok kolay kabul ediliyordu vatandaşlık. Kanada, Toronto, Avustralya modası vardı o zamanlar. (E, 36, E)

Kent içinde mekânsal hareketlilik ve yurtdışına göçler sonucu kimlik değişimi ve dönüşümüne uğrayan semtlerin başında, Samatya ve Yedikule gelmektedir. 1950'lerin ortasına kadar "küçük Paris" olarak anılan, Müslümanların yanı sıra orta

sınıf ve üst orta sınıfa mensup Rumların, Ermenilerin ve diğer ikisi kadar yoğun olmasa da Yahudilerin de yaşadığı Samatya ve Yedikule, bu sınıfsal hiyerarşideki konumunu 6-7 Eylül Olayları ve 1964'teki zorunlu göçün yanı sıra hem yukarıda bahsedilen Anadolu'dan aldığı iç göçlerle hem de 1950'lerde gelen Balkan muhacirleriyle birlikte zamanla kaybetmiştir. Semtler, bir Rum ve Ermeni semti olmaktan biraz daha uzaklaşarak, içinde Anadolu'dan göç eden Ermenilerin de yaşadığı orta alt sınıf bir Müslüman semt kimliğine bürünmüştür. 1970'lerin ortasına kadar orta ve orta üst tabaka Yahudilerin yoğunlukta olduğu Şişhane semtinin de Anadolu'dan aldığı göçlerle nüfus yapısı değişmiş, gelir seviyelerine göre aileler, kentin yeni oluşan alanları olan Şişli, Nişantaşı, Harbiye'ye taşınmışlardır.

> Burada Samatya'da oturduk. Babam Bakırköy'den Samatya'ya içgüveysi gelmiş. Tahta bir bina, dayımlar ve babamlar üst üste otururmuş. Annem anneannemi bırakmak istememiş, muhtemelen babam da razı olmuş gelmeye. Samatya eskiden "küçük Paris" derlermiş. O yapısını kaybetmeye başladığı dönemlerdi 50'ler. (E, 61, E)

> Yedikule'de çok Rum vardı, "küçük Paris" denirdi. Balkanlar'dan gelen akım sonrası en çok bozulan yerlerden birisi oldu. Annemler genç kızken Samatya'dan Cihangir'e taşınmışlardı. Çağdaş Market'in orda otururlardı. En son hatırladıklarım Samatya'dan Yunanistan'a göç ettiler... Şimdi yaşayan birkaç Rum, eski Samatyalı değil, sonradan gidip yerleşenler. (R, 59, K)

Yedikule, 1960'lı yıllarda Rumlar ve Müslüman Türkler kadar yoğun olmasa da orta tabakaya mensup Yahudi nüfusu da içinde barındıran bir semtti. Samatya'da Rumlar ve Ermeniler, ağırlıklı bir nüfus oluşturmaktaydı. Görüşmelerde Yedikule'de yaşayan Yahudilerin orta sınıf modernlik hali, konuşulan dil ve kılık kıyafet üzerinden oluşturulmuştur. Şişhane'deki Ladino konuşan orta alt sınıfın aksine Yedikule, Türkçe aksanla konuşan orta sınıf Yahudilerin yaşadığı bir yer olarak vurgulanmış ve bu iki kesim arasında kültürel sermayeye bağlı sınıfsal bir ayrışma olduğunun altı çizilmiştir. Kuvvetli kültürel sınırlar çizen görüşmeciler, ayrıştırmak istedikleri kesimi tarif ederken kılık kıyafet ve şive gibi dış görünüşe dair kriterlere başvurmuşlardır. Bunun gibi sınıf habitusunun bedene dair oluşturduğu yönelimlerin niteliksel tespiti, kültürel sınıf analizi perspektifinden buna benzer süreçleri incelemeyi gerektirmektedir (Cogito, 2014: 261).

> "Küçük Paris" gibiydi Samatya o zamanlar. Şık hanımlar beyler sahilde gezindikleri, kilise civarında dolandıkları bir şeyi hayal meyal hatırlıyorum. Mahalleyi çok iyi hatırlıyorum. Korkunç keyif aldığım serbest bir ortamdı. İnsan enteresan şeyler hatırlıyor ya. İlkokul numaramı hatırlıyorum, 168, yaş olmuş 65... Yedikule daha orta sınıftı Şişhane'den, bizim oturduğumuz yerden. Herkes muntazam giyinirdi, beyaz yakalar, siyah önlük. Yedikule'de oturan Yahudilerin lehçesi daha ekalliyet Türkçesiydi. Kültürel olarak daha üst sınıftılar. Etrafta çok Müslüman komşu hatırlamıyorum. Yedikule'de tel dolabımız vardı düşünsene... O zaman o yüzden çok uzun vadeli yemek yapılmazdı. Alaturka tuvalet vardı, zatör gelir oradaki lağımı çekerdi.

Bahçemiz vardı, her türlü hayvanla tanıştım o bahçede. Danaburnuyla arkadaşlık ederdim. Tabii bu arada tuvalet evin dışındaydı. Tuvalet kâğıdı olmasa bile gazete kâğıdı olurdu (gülerek), çini sobamız vardı evde inanılmaz güzel... Onu unutamam. Oturma gurubu sedirdi. (Y, 64, E)

1950'li yıllara kadar özellikle Yahudilerin yoğunlukta olduğu bir semt olarak bilinen Balat, Rum nüfusu da içinde barındırmaktaydı. Görüşmeler sırasında üç cemaatten birinin yoğunlukta bulunduğu bir semtte ikamet eden diğer dinî-etnik cemaatten kişilerin, baskın olan cemaatin dilini akıcı bir şekilde konuştuğu tespit edilmiştir. Mesela Yahudilerin yoğunlukta olduğu Balat'ta Rumlar, Musevice (Ladino) konuşabilirken; Rumların yoğunlukta olduğu Kurtuluş'ta Yahudiler, Rumca; Türklerin ve Rumların yoğunlukta olduğu Heybeliada'da ise Türkler, Rumca konuşmaktaydılar. Fuat Dündar'ın aktardığına göre 1927 sayımında; "Türkçe bilmeyen köşelerden" biri olan Beyoğlu, Tatavla, Elmadağı ve Kalyoncu gibi tamamıyla Rumlarla meskûn olan ve "hemen hiç Türkçe konuşulmayan" mahallerde sayım yapan memurlara tercüman verilmiştir (2000: 40).

Ben 1948'de Balat'ta doğdum. Büyükannemin evinde kalıyorduk, eski, ailenin yaşadığı üç-dört katlı bir evdi. Muazzam bir evdi. Büyük bir avlusu vardı. Fakat ben doğduktan sonra sığamıyorduk, baya kalabalıktı, bir amcam da kalıyordu bizle. 1950 yılında biz Kurtuluş'a göç ettik. Balat'ta Yahudiler de vardı. Benim babam mükemmel Musevice konuşurdu. Tersi de var; burda mesela Kurtuluş, Pangaltı, Şişli tarafında oturan Museviler de Rumca konuşurdu. En kalabalık azınlık Rumlardı. Balat'ta Museviler daha kalabalıktı. 50'li yıllarda Kurtuluş'a geldik fakat benim kalbim Balat'taki evde kaldı. Çünkü orda üç-dört kat, bahçe vardı, su tesisatı yoktu kuyu ve sarnıç vardı. Kuyu, buzdolabı gibi de kullanılıyordu. Yemekler konuyordu bozulmasın diye. (R, 65, E)

Ayda bir İstanbul'a inerdik. Burda (Kınalıada) bir kadın öldü, hayatında hiç İstanbul'a inmedi. Bir tane kadın vardı, Türkçe hiç bilmiyordu. Bizim Ada'da Yahudi yoktu. Müslüman, Rum, Ermeni vardı. 1960'lara kadar üç cemaat vardı burada, üçü de kardeş gibiydiler. Çoğu öldü gitti, yoksa ben sana yan bakıyım filan hiç olmazdı, ne Ermeni'si ne Türk'ü. Diyorum sana burası değişik bir adaydı, Heybeli de böyleydi. Heybeli'de Türkler, Rumca konuşuyordu. Bir gün vapurda altı kişi oturmuş Rumca konuşuluyor. Talebeler, "burası Yunanistan mı" dedi; bir kafa bir yumruk, polisler geldi aldı Heybeli çocuklarını. Polis bakıyor nüfus kâğıtlarına "Hasan, Hüseyin, Mehmet"... Bir Rum var, altı tane Türk çocuk oturmuşlar Rumca konuşuyorlar. Komiser şaşırdı pusulayı (gülerek). (R, 83, E)

Üsküdar da 1970'lere kadar Ermeni, Rum ve Türk toplumlarının bir arada yaşadığı çok kültürlü bir semtti. Üsküdar'ın bu kültürel kompozisyonu, Anadolu'dan aldığı iç göçler ve gayrimüslim sakinlerinin yurtdışına göçleri sonucu zamanla değişime uğramıştır. Şu an Üsküdar'da birkaç Ermeni ve Rum ailenin dışında gayrimüslime rastlanmamaktadır. 1950'lerden itibaren Anadolu'dan gelen göç dalgasıyla semtin sosyal ve kültürel yapısı dönüşmeye başlamıştır. Kırsaldan kente göçle kentte

ortaya çıkan "köylü" realitesi, söz konusu modern orta sınıf gayrimüslim ve Türk ailesinde endişeler yaratmıştı. Serpil Sancar'ın da belirttiği gibi "*Türk modernleşmesinin mekânsal boyutu olan yeni kentsel alanlarda 'kentli modern aile' köyden kente göç olgusu ile karşı karşıya kalmış ve 'steril modernlik hali'nin bir tehdit altında olduğu hissiyatına kapılmıştır*" (2014: 235). 1970'li yıllarda Kıbrıs krizinin alevlendirdiği ayrıştırıcı ortamda Rumlara uygulanan baskılara ve toplumsal olaylara, semtlerinin değişen sosyal yapısından duydukları hoşnutsuzluğun eklenmesi Üsküdar semtindeki Rum nüfusun göçüne sebebiyet vermiştir.

Görüşmeciler, gayrimüslimlerin daha kalabalık bir nüfusa sahip olduğu "eski İstanbul'u, Beyoğlu'nun kravatlı beylerini ve eldivenli hanımlarını, Rum dükkânlarını, meyhanelerini, Noel ve Paskalya kutlamalarının sokakta yapıldığı Kurtuluş'u hem hüzünle hem de kırgınlıkla anarken gayrimüslimleri de İstanbul'un modern yüzünün temsilcisi olarak gördüklerinin altını çizmektedirler. Son yıllarda Rum, Ermeni ve Yahudi kültürü, AB sürecinde farklı kültürlere hoşgörü çerçevesinde gündeme gelen motifler olarak sıkça basında yer almaktadır. Bu anlatımlar genellikle turistik mekânlar, yemek ve müzik kültürü üzerinedir. Esra Özyürek'in iddia ettiği gibi bellek ve nostalji, piyasa ağlarıyla dönüşüme uğramakta; "*geç kapitalizmin efektif araçları*" haline gelmekte; böylece "*ortak paylaşılan obje, konsept ve alanlar mala dönüşmekte*"dirler (2007: 10). Rum tavernaları, sirtaki kursları, Yunanca dil kursları büyük bir ivme ile popülerleşmektedir. Fakat bu, aynı zamanda "*Rum ismiyle meyhaneler açıldı... Amma velakin 'ne oldu bu insanlara, nerde bu insanlar' diye kimse sormaz*?" diye soran Rum görüşmecinin ima ettiği üzere depolitize edilmiş bir söylemdir. Nurdan Türker'in de belirttiği gibi bu türden emniyetli güzellemeler ve yüzeysel nostalji yönünde bir anlatım, geçmişin diğer yönlerinin perdelenmesi tehlikesini de içinde barındırmaktadır. Böyle bir durumda da kurgu ile gerçek, birbirinin yerine geçmektedir (2015: 26). Melissa Bilal de bu durumu "turistik bir merak" ve "emperyalist bir nostalji" olarak ifade etmektedir (2014: 243). Amy Mills'in *Hafızanın Sokakları: İstanbul'da Peyzaj, Hoşgörü ve Ulusal Kimlik* adlı kitabında da (2014) belirttiği gibi gayrimüslimler, tarihi popüler söylemlerle görünür kılınıyor izlenimi verilmesine rağmen aslında nerdeyse tamamen sessizleştirilmişlerdir. Hoşgörü söylemleri, eşit olmayan güç ilişkilerini ayakta tutmaktadır çünkü hoşgörünün ne olduğunu çoğunluklar tanımlar ve azınlıklar, bu süreçten dışlanır (a.g.e.).

> Her iki taraf da Cihangirli. Babamlar, Tophane civarında yaşıyorlar. Annem, Cihangir Süngü Sokak'ta büyümüş. Ben kendim Firuzağa'nın arka sokağında doğdum. 49/9 numarada. Lise yıllarına kadar o evde oturduk, lise yıllarında Akarsu Caddesi'ne taşındık. Orda Villa Zurich Apartman'ı vardır, onun karşısında oturuyorduk. Lise yıllarım oralarda geçti. Ben hep bir gün buranın değerini anlayacaklar diyordum (gülerek). Sonra Osmanbey'e taşındık, tam *Agos* gazetesinin karşısına. Annem hâlâ orda oturuyor. Ben şimdi Turnacıbaşı Sokak'ta dedemin evine taşın-

dım. Dolayısıyla ananem vefat ettikten sonra annemin babası Turnacıbaşı Sokak'a geçiyor, 1980'lerde. Yunan Konsolosluğu'nun tam karşısındaki apartman. Ben de tek başıma taşındım ondan sonra. Özellikle Cihangir etrafında oturan çok sayıda Rum insan vardı. O zaman daha orta sınıftı, 90'lar ortası. 2000'lerin ortalarından itibaren daha orta üst sınıf oldu. İstanbul'daki o yoğun kentsel dönüşümle değişen bir mekân orası da. Orta sınıflar "afford"[37] edemez oldu Cihangir'i. 90'larda orta değil daha alt orta sınıftı. Yeniden keşif, dediğim gibi 2005'ler filandı. Doğa Balık, oteller, apartlar, kafeler, 2000'lerin ürünü. 90'larda korkulan bir yerdi Cihangir. 90'lar Beyoğlu'nun dönüşümünün başladığı dönemler; Victor Levi'lerin Pano'ların açıldığı dönemler, geçmişe dair bir nostalji, Rum ismiyle meyhaneler açıldı... Amma velakin "ne oldu bu insanlara, nerde bu insanlar" diye kimse sormaz? (R, 30, K)

- İstanbul'un En Küçük Azınlığı Haline Gelen Rum Cemaatinin Mekânsal Büzüşmesi ve Dağılması

Bugün yaklaşık 3.000 kişilik Rum nüfusu (Antakyalı Ortodoks Hıristiyanlar dâhil), nüfus oranlarına göre en yoğun olarak kilise ve okullarıyla Şişli, Kurtuluş, Cihangir, Taksim-Beyoğlu, Yeşilköy ve Moda'da kümelenmiş durumdadır. 1980 sonrasında Rumların sosyo-mekânsal ayrışmalarının arkasındaki itici güçlere bakıldığında geleneksel yerleşim biçimi olan cemaat kurumları etrafında kümelenme, Rum toplumuyla bir arada olma, aile geçmişi, nostalji, mekâna aidiyet bu dönemde de nüfusun hızla azalmasına rağmen kent uzamında yerleşimin ana unsurlarını belirlemeye devam etmiştir. Rumlar mümkün olduğunca cemaatleriyle bir arada olmaya, birbirlerinden kopmamaya, kurumlarını ayakta tutmaya gayret etmektedirler. Üçüncü kuşakta artık daha fazla bireysel kararlar verildiği ve İçerenköy, Göztepe, Ataşehir, Çekmeköy, Kemerburgaz gibi kentin yeni alanlarında gençlerin, gelir seviyelerine göre yaşamayı tercih ettikleri gözlenmiştir.

Günümüze gelindiğinde yaklaşık 3.000 kişilik Rum cemaatinin İstanbul kent uzamında belirli bir bölgede yoğunlaşmasından bahsetmek mümkün gözükmemektedir. 1980'lerden günümüze gelindiğinde giderek azalan nüfustan üst orta ve üst tabaka Rumlar Tarabya, Amavutköy; daha orta ve orta üst sınıf Gümüşsuyu, Harbiye (1980'lerden sonra yok denecek kadar az), Cihangir, Şişli, Kurtuluş, Moda-Kadıköy (özellikle 1980'lerin sonuna kadar yoğun bir nüfus barındırıyordu), Göztepe, İçerenköy, Yedikule (şu an alt orta sınıftan birkaç aile yaşamakta), Yeşilköy ve Büyükdere (özellikle 1990'lara kadar yazlık mekân olarak kullanılmaktaydı); daha ortanın altı tabaka ise Feriköy, Kurtuluş Sondurak, Sinemköy ve Dolapdere'de kümelenmişlerdir. Cihangir, 1990'larda orta sınıfın ağırlıkta olduğu bir semt iken, kentsel dönüşüm projeleri sonucu semtin sınıfsal hiyerarşisi de değişerek 2000'li yıllarda orta üst tabakaya evrilmiştir. Bugün bu semtlerin dışında Avcılar, Topkapı gibi semtlerde de birkaç Rum ailenin yaşadığı bilinmektedir.

37 Karşılayamaz, ödeyemez.

Gittikçe hızlanan küreselleşme süreçlerinde ve modern kentin büyük ve çoğul dünyalarında gelenekselle olan bağlar gevşemektedir. Bireyler, Batılı metropol mekânında göçüp durmaktadır (Chambers, 1994: 29). Üçüncü kuşak gayrimüslimlerde artık daha fazla bireysel kararlar verildiği ve kentte hareketliliğin arttığı görülmektedir. Bu kuşağa mensup olanlar içinde Şişli-Kurtuluş-Taksim-Moda gibi geleneksel semtler dışında bundan 20 sene evvel şehrin dışı sayılabilecek Çekmeköy, Kemerburgaz gibi kentin yeni oluşan, kapalı sitelerin hâkim olduğu bölgelerinde yaşamayı tercih edenler de bulunmaktadır. Genç kuşağın İçerenköy, Göztepe, Ataşehir gibi semtlerde de gelir seviyelerine paralel olarak yaşamayı tercih ettikleri gözlenmiştir. Bu bölgelerin tercih edilmesinin arkasındaki unsurlar arasında çocukların okuluna, işe yakın olmak gibi gündelik hayatı kolaylaştırıcı pratik sebepler, şehrin dışında şehrin içine göre gelir seviyelerine daha uygun kapalı lüks sitelerde yaşama talebi gelmektedir. Gençler, ulaşımın kolaylığı sayesinde kiliseye yakın bir semtte oturmanın gerekli olmadığını ve şehirde daha rahat mobilize olduklarını belirtmektedirler.

> Ben sıfırdan başlamaktan çekinmediğim için yeni bir yere göç etmemde bunun da etkisi vardır muhakkak. Daha muhafazakâr olan kesim yaşamaya çalışıyor. Bizim kuşak çoğu Cihangir'deydi, Kurtuluş vardı, Tarlabaşı... en çok oturulan mekânlardı. Şu an Şişli'de, Gümüşsuyu'nda oturan arkadaşlarım var. Ben de İçerenköy'deyim. İster istemez getto dağılıyor. Cihangir'de kalma ihtimali yok artık. Eee kolejler de artık şehir dışlarına taşınıyor çünkü nüfus oraya yöneldi. Kurtuluş, Feriköy bölgesinde bugün bile orda yoğun bir şekilde yaşıyor olması... Sınıfsal bir boyutu var durumun ama parantez bilgi, 1926'ya kadar o bölge sadece gayrimüslimlerin ikamet ettiği bir bölge. Orada yaşayan insanların da belki DNA'ları böyle şekillendi. Çok alışmış, çok oturmuş. (R, 43, E)

Genç kuşakta mekândaki dağılmayı belirleyen bir diğer sebep de karma evlilikler-dir. Karma evliliklerin, cemaatin mekânda dağılımını hızlandırdığı ve kümelenmeyi dağıttığı tespit edilmiştir. Karma evlilik yapan çiftler, cemaatlerinin yoğun olarak bulunduğu semtler dışında daha çok yukarıda bahsedilen sebeplere dayanarak işlerine, çocuklarının okuluna yakın veya şehrin dışında modern kapalı sitelerin olduğu semtlerde (Çekmeköy, Göktürk gibi) yaşamayı tercih etmektedirler.

> Şu an Maltepe, Yakacık'ta da oturan var ama bunlar daha çok karma evlilikler. Rumlar gene aynı mekânlarda otururlar, çok kel alaka bir yere taşınmazlar. Bu karma evlilikten olanlar cemaat hayatında Noel'den Paskalya'ya girerler yoksa onların çok farklı hayatları vardır. Özellikle de Türklerle olan evliliklerde bir çeşit kopuş oluyor, daha farklı semtlere... (R, 41, K)

Üst gelir seviyesine sahip Rumlarda sınıfsal pozisyonun, sosyo-mekânsal ayrışmanın arkasındaki ana unsur olduğu tespit edilmiştir. Üst sınıfa mensup kişilerin, "kilise-okul" etrafında kümelenmeye daha az sadık kaldıkları ve geleneksel semtler

yerine kentin Tarabya, Ulus gibi modern, lüks semtlerinde yaşamayı tercih ettikleri tespit edilmiştir.

Rumvader Vakfı Başkanı A.P., birtakım imkânsızlıklar yüzünden Rum cemaatinin kentteki demografik haritasını çıkaramadıklarını; Kurtuluş, Beyoğlu, Cihangir gibi Rumların kümelendikleri semtler dışında Avcılar, Göktürk ve Ümraniye gibi cemaatin grup olarak yaşama alışkanlığının bulunmadığı yerlerde yaşayan Rumların da olduğunu belirtmektedir.

> Bugün en yoğun olarak Beyoğlu, Cihangir tarafı var. Kurtuluş, ondan sonra da çok serpiştirilmiş durumda. Mesela Göktürk Sitesi'nde oturan Rum var, Avcılar'da oturan Rum var tek tek. Artık İstanbul'da bir yoğunlaşmadan bahsedemezsin. Adalar'da da azaldı Rum nüfusu. Karma evliliklerin de mekânda ayrılmada etkisi var. Göktürk'te oturan, Türk'le evli mesela. Tarabya'da birkaç aile var yeni sitelerde oturan. Mekânda nüfus dağılımı yok, yapamıyoruz. Ben çok uğraştım. Güzel bir tablo çıkartalım dedim, olmadı. Belki belki Patrikhane vasıtasıyla yapılabilir. Papazlar bir liste çıkartabilir. Seçimlerde kullandığımız listelere baksan 4.500 kişi çıkıyor, Antakyalılarla birlikte. Onların tabii daha sağlıklı hale getirilmesi lazım. Eğer yeni seçim yönetmeliği çıkarsa, belki yeni listeler daha sağlıklı yapılır. Şu an takriben diyoruz. (R, 72, E)

Mekândaki hareketliliği ve demografik yapıyı etkileyen unsurlardan biri de okullara yakın olma talebidir. Kadıköy-Moda çevresinde yeterli sayıda öğrencisi olmayan Rum okulları kapanmak zorunda kalmıştır. Şu anda faaliyette bulunan altı (beşi İstanbul'da, biri İmroz'da), öğrencisi olmadığı halde faaliyette sayılan üç Rum okulu bulunmaktadır. Otuz altı Rum okulu ise vasfını kaybedip kapatılmıştır.[38] Nüfus azlığından dolayı okullara gidecek öğrenci kalmaması nedeniyle kapanan okullardan biri de Kadıköy'deki Rum okuludur. Bu sebepten dolayı genç Rum çiftler, çocuklarının Rum okulunda eğitim görebilmesi için Asya yakasından, okullarının aktif olarak yaşadığı Beyoğlu çevresine taşınmayı tercih etmektedirler.

> Şu an kalan nüfus yaşlı. Karşı tarafa (Avrupa yakası) geçenler iş ve okuldan dolayı geçiyor. Geçen hafta bir arkadaşımın çocukları var ufak, burada okul kalmadığı için ve her gün burdan karşıya geçmek çok zor olduğu için Gümüşsuyu'ndan ev tuttular, Zapyon'a yakın olmak için. Çoğunlukla o tarafta toplanılmaya başlandı. Boğaz hattında Arnavutköy-Tarabya. Çünkü cemiyetler, kilise vakıfları orada. Mütevelli heyetleri de genç insanlardan oluşmaya başladığı için eş-dost orada kalmaya başladı.

38 Rumvader yöneticisi A.P.'den 30 Mart 2016'da alınan bilgi. Bu dağılıma göre faaliyette bulunan Rum okulları şunlardır: Zapyon Rum Okulu (Yuva – İlk – Orta – Lise), Zoğrafyon Rum Lisesi (Orta – Lise – Ticaret Lisesi), Fener Rum Lisesi (Orta – Lise), Langa Rum İlkokulu, Büyükada Rum İlkokulu, İmroz (İlk – Orta – Lise). Öğrencisiz olduğu halde faaliyette sayılan okullar: Beyoğlu Merkez Rum Lisesi, Yeşilköy İlkokulu, Tarabya İlkokulu. Kapalı olan ve okul vasfını kaybeden Rum okulları: Galata, Bakırköy, Yeniköy, Feriköy, Kadıköy, Maraşlı (Fener), Beşiktaş, Kurtuluş, Balat, Kumkapı, Kandilli, Kuzguncuk, Beyoğlu Aya Konstantin, Burgazada, Heybeliada, Kınalıada, Yeldeğirmeni, Arnavutköy, Kalamış, Yenimahalle, Edirnekapı, Ortaköy, Büyükdere, Aynalıçeşme, Samatya, Yedikule, Beyoğlu Nane, Üsküdar, Çengelköy, Hasköy, Yenişehir-Dolapdere, Boyacıköy, Beyoğlu Aya Triada, Salmatomruk, Topkapı, Edirnekapı, Ayvansaray.

Feriköy, Bebek, Arnavutköy daha canlıdır. Bizim için aile bağları, aile geçmişi, nostalji, mezarlıkların orda olması, okul-kilise çok önemli. O yüzden çok uzağa gitmeyiz ve doğduğumuz yerden çok uzaklaşmayız. Kemerburgaz'a taşınan ender de olsa vardır. Maddi durumla alakalı bu. Onu bağlayan bir durum yoksa gidiyor. (R, 41, K)

1942 Varlık Vergisi, 6-7 Eylül Olayları ve 1964 zorunlu göçü, başta Rum cemaati olmak üzere gayrimüslim azınlık cemaatlerini hem maddi hem manevi açıdan çok şiddetle sarsmıştır. Hem ekonomik olarak geçirdikleri travma hem de hiçbir zaman eşit yurttaş olarak görülmeyecekleri hissi sonucu Rum nüfusun yaklaşık yüzde 98'i İstanbul'dan göç etmiş; Cumhuriyet'in başında 120.000'lerde olan İstanbul'daki Rum nüfusu, 2015 itibari ile en iyi tahminle 2.000-2.500'e inmiştir. Geçmişin, yaşananların ve olumsuz hatıraların hem bireysel hem de kolektif bellekten hiçbir zaman silinmemiş olması, gayrimüslim bireylerin yatırım yapmalarına ve ekonomik açıdan kendilerini geliştirmelerine engel olmuştur. "Yarın ne olacağı belli olmaz" duygusunun yarattığı güvensizlikle gayrimenkule yatırım yapmaya çekinmişler, kirada oturmayı tercih etmişler ve "hep gidecek" gibi yaşamışlardır. Yahudi ve Ermeni cemaatleriyle karşılaştırıldığında, nüfusun göç eden büyük kısmının üst ve üst orta sınıf olduğu da hesaba katıldığında, özellikle 1964 yılındaki zorunlu göç ve 1980'li yıllarda Kıbrıs krizinden dolayı yaşanan olumsuz tecrübelerden dolayı devlete karşı oluşan güvensizlik sonucu yatırım yapmaya çekinen İstanbul'daki Rum cemaati, ekonomik olarak daha zayıf kalmıştır.

Bir de biz özellikle 64'ten sonra gayrimenkule yatırım yapmadık; ondan "ev sat, yenisini al" durumu bizde olmadı. Museviler daha rahat hareket eder. Bak bizde İstanbul dışında yazlık alanlara deli misin gözüyle bakılırdı. Her an her şey elinden gidebilir, ne yapıyorsun? denirdi. Sanki İstanbul biraz daha güven noktası, burda bir şey olmazmış gibi. Onun için bence gayrimenkul alma konusunda tedirginlik vardır. (R, 41, K)

Bir daire almaya korkuyorduk. Öyle bir dönemler geçti ki bu Yunanlılardan bir ders aldık. Onları yurtdışına çıkartınca (1964), mallarına bloke koydular biliyorsun 64'te. Bir sürü sene boyunca kiralar filan Merkez Bankası'na yatıyordu. Her ay 50 dolar mı ne veriyorlardı. Tarlabaşı'nda evler var, hazineye geçti. Yoksa annemle babam bir daire alabilirlerdi. Korktuk çünkü güvensizlik vardı. Ya alırsak da satamazsak diye. Ada'daki evi aldıklarında annemler, "delisiniz siz dediler" bize. (R, 67, E)

Biz bu "gitme fikrinden" dolayı ekonomik bakımdan ve sosyal bakımdan ilerleyemedik. Şişli'de arsalar 300 lirayken bir arsa bile almadık. Neden almadık? Biz nasıl olsa gidicez dedik. Ada'da (Burgaz) ahşap bir yer beğendik, oturuyorduk, adam dedi "ben satıyorum". "Peki" dedik "alalım". Tam alacaktık, Kıbrıs oldu. Beni apar topar Tuzla'dan aradılar, yedek subaylar geri alındı. Ekonomik bakımdan kötürüm kaldık. O zaman bu fırsatları değerlendirseydik bugün ekonomik durumumuz çok daha iyi olabilirdi. (R, 65, E)

Ha bak meşhur atasözü vardır: "Romanya'dan karı almıycan, Karadeniz'de gemin olmayacak, Türkiye'de evin olmayacak." Bunlar hep geçmişin kötü tecrübeleridir. "Paramız dursun cebimizde" deyip de şimdi o parayla o evi alamayan bir sürü insan var. (Y, 43, E)

- **Yahudilerin Yeni Kentsel Politikalarla Uyumlu Sınıfsal Hareketliliği**

Yahudilerin mekân seçiminde yazılı olmayan bir kanun demiyim ama yazılı olmayan bir "standart set" vardır. Biraz düşükse en azından Kurtuluş'ta durmaya çalışırlar. (Y, 25, E)

1980'lerden günümüze geldiğimizde İstanbul'da üst orta ve üst tabaka Yahudiler, yoğunlukla Ulus, Etiler, Nişantaşı, Teşvikiye, İstinye, Maslak, Ortaköy, Kemerburgaz, Suadiye, Caddebostan'da; orta tabaka Şişli, Gayrettepe, Kemerburgaz, Bostancı, Göztepe'de yoğunlaşmışlardır. 1990'lı yıllarda Silivri, Kumburgaz, Çınarcık yazlık olarak gidilen mekânlar iken; Büyükada orta, orta üst ve üst tabakanın; Burgazada orta üst ve üst tabakanın yazlık yer seçimi olma özelliğini sürdürmekteydi. Son yıllarda üst sınıfa hitap eden Çeşme, Bodrum, Göcek gibi gösterişli turistik mekânların popülerlik kazanmasıyla orta üst ve üst sınıfa mensup Yahudiler, yaz tatillerini buralarda geçirmeyi tercih etmektedirler.

Bu dönemde özellikle birinci ve ikinci kuşak için Yahudi toplumuyla bir arada olma, cemaatten çok fazla uzaklaşmama hali tüm katmanlardan sınıflar için geçerli bir durumdu. Bir arada cemaat ortamında olmak etken bir unsurken diğer taraftan mekânda sınıfsal pozisyonlarına bağlı olarak çok hızlı ve rahat mobilize olmaları dikkat çekicidir. Gelir seviyelerine göre cemaatin içinde çok sıkı çalışan sosyal iletişim ağlarıyla, yükselen trendlere uygun olarak dönemin popüler, yatırım değeri yüksek semtlerine en az birkaç aile birlikte hareket ederek geçmektedirler.[39] 1980-1990'lar için Şişhane, Şişli, Gayrettepe, Nişantaşı, Ulus bu ekseni temsil ederken; 2000'lere gelindiğinde Gayrettepe daha çok birinci ve ikinci kuşağın yaşadığı bir semt olma özelliği göstermektedir. Üst orta ve üst tabaka mensupları Nişantaşı-Teşvikiye, Ulus, Etiler, Bebek, İstinye, Suadiye taraflarında yaşamaktadırlar. Üçüncü kuşak, özellikle evli ve çocuklu aileler için Maslak, İstinye, Kemerburgaz, Ataşehir'deki modern kapalı siteler favori yerleşim alanlarıdır. Görüşmeciler, toplumda yaygın olarak yer bulan "Yahudiler zengindir, hepsi iyi yaşar" algısına sık-

39 Bir görüşmeci, Yahudilerin gelir seviyeleri yükseldiğinde mekânda hızlı ve rahat bir şekilde mobilize olmalarını esprili bir şekilde şu sözlerle tanımladı: *"Bizde şöyle bir söz vardır hatta bu durum için: 'Müslümanlar zengin olursa karılarını değiştirir, Yahudiler zengin olursa evlerini değiştirir.'"* (Y, 44, K)

lıkla cümle aralarında sitemde bulunmuşlardır. Bu türden algılar, geniş toplumda Yahudilere karşı önyargılı ötekileştirme pratiklerine kolayca dönüşebilmektedir. Yahudi cemaatinde her sınıfsal tabakadan insanın olduğuna, hatta son yıllarda krizden etkilenen ve ekonomik durumu sarsılan ve bu sebepten İsrail'e göç eden birçok kişi bulunduğuna dikkat çekilmektedir. Toplumda bu algıyı yaratan ise Yahudilerin gelir seviyelerine (orta veya üst sınıf) göre kendi içlerindeki sosyal ağları çok başarılı bir şekilde kullanarak kentin modern, yatırım değeri yüksek, ileride popüler olabilecek yerlerini araştırmaları ve buralara yerleşmeleri; kentin modern, popüler eğlence mekânlarını öncü olarak keşfetmeleri ve güzel yaşama olan ilgileridir. Bir kısım görüşmeci de gelir seviyesi yükselen bazı kişilerin şehrin lüks semtlerine taşınmalarını, cemaat içinde bir "hava atma, gösteriş yapma" amacıyla kullandıklarını belirtmektedirler.

> Sonuçta, yazılı olmayan bir kanun demiyim ama yazılı olmayan bir "standart set" vardır. Biraz düşüksen en azından Kurtuluş'ta durmaya çalışırlar. Küçük bir cemaatte herkes her şeyi bildiği için gizlenme şansın yok. Sebebi bir güvenlik, zor durumda kaldığın zaman arayacağın biri olabilir, şu an ne kadar geçerli bilmiyorum. Sonuçta belirli hayat standartlarını bekleyen bir grup, alt-orta-üst kesim de kendi seviyesine göre bir kalite arıyor. Çok önemlidir bu bizim cemaatte. Rekabet, gösteriş de var ve ben hiç sevmem. Ama seviyorlar, çok seviyorlar hatta. Bu küçük bir cemaatte herkesin her şeyi bilmesiyle de alakalı. Saklanma şansın yok. Ekonomik dengeler çok dağıldığı için insanlar değişik yerlerde yaşamaya başladı, artık daha uzaklara gidiyorlar. (Y, 25, E)

Gençler, sınıfsal pozisyonlarına bağlı olarak daha lüks veya daha orta sınıf sitelerde yine bir arada yaşamayı tercih etmektedirler. Özellikle şehrin merkezinde Ulus, Nişantaşı, Teşvikiye gibi daha lüks semtleri ekonomik açıdan karşılayamayacak olan genç kuşak Kemerburgaz, İstinye ve Maslak'taki orta sınıfa hitap eden modern sitelerde yaşamayı tercih ediyor. Bu semtlerde oturan görüşmecilerin apartmanlarında en az bir kapının dışında "mezuza"ya[40] rastlamak mümkündür. Kemerburgaz Göktürk'te artan Yahudi nüfusu sonucunda, ibadet ihtiyacına cevap vermek amacıyla Türk Musevi cemaatinin talebiyle 2006 yılında Şaar Aşamayim Sinagogu açılmıştır.

> Bizlerde şöyle bir olay var, Yahudiler ilk bir yeri keşfetmeye meraklılardır. İlk Göztepe'ye gidip oraya yerleşince, hem ucuz hem güzel, bu bir anda yayılır cemaatte ve hoop bir grup gider oraya. Şimdi yeni bir trend var: Kemerburgaz. Biz ilk gidenlerden biriyiz. İlk gittiğimizde 7-8 aile vardı. Şimdi aşağı yukarı 220 aile var. Gayrettepe'den, Şişli'den boşalan kitle yeni bir alana geçiyor ve geçerken de herkesi beraberinde sürüklüyor. İlk geçen kişilerin kalitesi ve arkasından kimi sürüklediği önemli. Kilit isimler gidiyorsa arkasından sürükler. Gayrettepe 90'larda modaydı, Maslak 90'ların ortasında moda olmaya başladı. Ben evlenene kadar

40 Mezuza, kapıların veya kapı girişlerinin sağ pervazlarına çivilenir. Mezuza yazısının elle yazılması şartı vardır. Halk geleneklerine göre mezuza, evi ve ev sakinlerini her türlü kötülükten korur.

Gayrettepe'de oturdum. Sonra bir Maslak furyası çıktı 94-95'te. Maslak'takiler birdenbire Kemerburgaz'a (2000'ler) gitti. Bir site var, yüzde 80'i "Jewish." Rakının en büyük reklamı o sitede yapılıyordur, her akşam birinin bahçesinde rakı muhabbeti var (gülerek). Rekabet her zaman olmuştur bizim cemaatte, gösteriş de var ama kendi içinde. Fakat şu an o gösterişi yapmak için gerekli maddi gücü olanlar zaten üçbeş aile. 1990'lardan sonra düşüşe geçti cemaat maddi anlamda. (Y, 43, E)

Özellikle orta üst ve üst tabaka görüşmeciler, çocuklarını son yıllarda eğitim seviyesi gittikçe yükselen Ulus Özel Musevi Lisesi'ne veya özel kolejlere göndermeyi tercih ettiklerini belirttiler. Üçüncü kuşak görüşmeciler, semt seçimlerinde sinagoga yakın olmanın karar mekanizmalarında çok etkin olmadığını ifade ettiler. Sinagoga düzenli olarak gitmenin modern hayatın hızında mümkün olmadığını, gidecekleri zaman da arabayla şehrin merkezinde bulunan sinagoglara gitmeyi tercih ettiklerini söylediler. Görüşmelerde karma evlilik yapanların, Rumlarda ve Ermenilerde görüldüğü gibi, cemaatin mekânda bir arada hareket etme alışkanlığından koptukları, bunun da mekânda dağılmayı beraberinde getirdiği aktarıldı. Bekâr, çalışan Yahudi gençlerin oturmayı tercih ettikleri semtler arasında ise orta üst tabakanın tercihi olarak Nişantaşı, Teşvikiye, Ulus; orta tabaka için de Şişli, Kemerburgaz öne çıkmaktadır.

O zaman (90'lar) Şişli, Nişantaşı popülerdi. Sonra Şişli'de oturup durumu daha iyi olanlar Ulus'a taşındı. Göztepe daha homojendi. Karşıda oturan varlıklı Yahudiler de var. Onlar Erenköy, Suadiye, Caddebostan'da otururdu. Belli bölgeler var mesela Ulus, Kemer. (Y, 32, K)

Şişli'den sonra Hüsrev Gerede'ye geçtik. Mekânsal dağılıma benim açımdan bakarsak, güvendiğim Yahudi bir arkadaşım "şurda şu var" derse genel bir çerçeve ve güven duygusu verir bana, en azından komşum kim olucak onu biliyorum. Bilirim ki onlar bakmıştır, fiyat olarak iyi kötü aynı kafada olduğumuz için benim uğraşmama gerek yok. Gittiğin zaman göreceğin adamı da biliyorsun, o yüzden hepsi birbirini izliyor. (Y, 43, E)

Bankalar Caddesi'nde yaşamış anneannem, bir de Şişli'de oturmuşlar. Babaannem şu an Gayrettepe'de yaşıyor, "Jewish" babaanneler Gayrettepe'de (gülerek), ananem de karşı tarafta oturuyor. Annemler hâlâ Caddebostan'da oturuyor. Ben Nişantaşı'nda oturuyorum. Şu an en popüler mekân Kemer. Güvenlik hissi de var beraber hareket etmede ama asıl sebep o değil bence. Tamam Fatih'te oturan bulamazsın tabii. Bence bu konuda iki tür kesim var. Daha Avrupalı, daha kokoş kesim, Ulus ve Nişantaşı'nda otururlar. Göktürk'e bence ekonomik krizden etkilenenler, artık Nişantaşı'nda ev satın alamadığı için onlar Göktürk'e taşındı. Şık yerlerde oturuyorlar daha ucuza. Ve kolonileşme oldu. Ama şimdi çok uzak diye geri dönüşler başladı. Ben de ev baktığımda Ulus, Etiler, Nişantaşı'nda ev baktım. Aklıma da başka yer gelmedi. (Y, 29, K)

Bak "Yahudiler hep iyi yaşar" diye bir imaj var. Ama bunu yapan çok az sayıda insandır. Bizimkiler nasıl yaşanması gerektiğini biliyorlar. (Y, 31, E)

Bazı Yahudi gençler, İstanbul'da son yıllarda büyük bir ivme ile artan emlak fiyatları yüzünden gelir seviyelerine uygun semtler seçerken, cemaatin yerleşim rutininin dışında ekonomik olarak daha orta tabakaya hitap eden ve kentin yeni inşa edilen bölgelerinden Ataşehir, Kazasker, Çekmeköy gibi yeni gelişen yerleşim bölgelerinde yaşamayı tercih etmeye başlamışlardır.

> Ben Suadiye'de doğdum. Şu anda da Kazasker'de oturuyorum. Tamamen ekonomik sebepler. Şimdi evimiz yıkılıyor bakalım nereye taşınıcaz, Tuzla bile olur. Annem hemen "Aaa ama orda hiç Musevi yok ki" dedi. O kuşak daha muhafazakâr. Burada bir-iki tane Musevi arkadaşım var. Birçoğu şimdi Ataşehir'de. Dağılma var İstanbul içinde ama grup halinde hareket ediliyor gene. Eskiden kazınmış bir şekilde içimde şu vardı "Suadiye'de olmalıyım, Caddebostan'da olmalıyım" diye. Artık kalmadı o. Kalıpları kırmaya çalışıyorum şu anda. Tuzla'ya da, Kartal'a da gidebilirim. Huzurlu, mutlu olmak yeter. Çekmeköy tarafına da ufak ufak gidenler var. (Y, 25, K)

Yahudiler, Rumlarda ve Ermenilerde görülen davranış pratiğine benzer biçimde mekân seçiminde sınıfsal pozisyonlarına bağlı olarak yakın çevreleriyle bir arada olmaya özen göstermekte, mekânda mümkün olduğunca birlikte hareket etmeye çalışmaktadır. Bu topluluk psikolojisinin arkasında, "güvenlik ve korunma" içgüdüsü yatmaktadır. Geçmişte gayrimüslim-azınlık kimliklerinden dolayı yaşamış oldukları ayrımcılıklar, travmalar hem cemaatin kolektif belleğinde hem de bireysel belleklerinde korunmaktadır. 1986'da ve 2003'te İstanbul'da yaşanan sinagog bombalamaları, cemaatteki güvenlik seviyesini çok hassas bir noktaya taşımıştır. Topluluk halinde davrandıklarında (toplantılar, anmalar, kutlamalar) bunu gizlilik dâhilinde yürütmeye, çok fazla kamusallaştırmamaya dikkat etmektedirler. Mekân seçimlerinde de kendilerini daha güvende bulacakları, gayrimüslim kimlikleri yüzünden tehdit altında hissetmeyecekleri, dışarıdan gelebilecek olumsuzlukları minimum hissedecekleri semtlerde bir arada olmaya çabalamaktadırlar. Bu "daha güvende" oldukları yerleri görüşmeciler, İstanbul'un orta ve orta üst, modern, kendileri ile aynı "dili konuşan" yani aynı yaşam tarzına, eğitime, kültüre sahip Müslüman Türklerin yaşadığı semtler olarak belirttiler. Dışarıda tutulan yerler ise milliyetçi, dindar kesimin olduğu semtler ve gecekondu semtleridir.

Yahudi cemaati, diğer iki toplumda da geçerli olduğu üzere sınıfsal açıdan statik bir yapıya sahip değildir. Kuledibi, Hasköy ve Balat'ta artık bir elin parmaklarını geçmeyecek sayıda orta alt sınıfa mensup Yahudi yaşamaktadır. Burada yaşayan Yahudilerin büyük bir kısmı, İsrail Devleti kurulduktan sonra göç etmişlerdir. Şu an İstanbul'da gelir seviyesi düşük olan bir Yahudi'ye, belki birkaç istisna dışında, sosyo-ekonomik profilin düşük olduğu, kentin daha alt gelir ve kültür seviyesinden kişilerin yaşadığı Ümraniye, Dudullu, Sultanbeyli (bu örnekler çoğaltılabilir) gibi semtlerde rastlamak çok düşük bir olasılıktır. Görüşmeler sırasında Yahudi cemaatinin içinde, yoksul kişilerin yaşam standartlarını belli bir seviyede tutabilmek

için ciddi bir yardımlaşma ve iletişim ağının çalıştığı tespit edilmiştir. Cemaatin kendini sürdürme süreçlerinde dayanışma örüntüleri, cemaat yapısının belkemiğini oluşturmaktadır. Cemaat içinde yoksullara yardım amaçlı çalışan bir dernek vardır. Bunun dışında cemaatin içinde sosyo-ekonomik seviyesi yüksek olan kişilerin yardım ve destekleriyle, yoksullara ve ihtiyacı olanlara maddi yardım ulaştırılmaya çalışılmaktadır. Cemaat, yardım dernekleri ve bağışçıların destekleri ile yoksulların hayat standartlarını mümkün olduğunca ortalama seviyede tutmaya ve o kişinin öz saygısını ve onurunu hem cemaate hem de geniş topluma karşı korumak amacıyla Yahudi cemaatinin kümelendiği orta sınıf semtlerde (Kurtuluş, Şişli gibi) ikame ettirmeye çalışmaktadır. Ayrıca evlenecek olan ve maddi yardıma ihtiyacı bulunan gençlere de cemaat içinde imece usulü yardım edilmektedir.

Ekonomik sebepler, İsrail'e göçlerin arkasında yatan en önemli nedenlerden biridir. Özellikle 2000'lerdeki ekonomik krizden sonra hayat standardı düşen Yahudiler, bir taraftan İstanbul'daki kapalı ve küçük bir cemaatin içinde yaşamanın zorluklarından, bunun verdiği sıkışmışlık duygusundan; diğer taraftan da İsrail'deki devletin sosyal yardımlarının kuvvetli olmasından dolayı çareyi bu ülkeye göç etmekte bulmuşlardır. Göç edenlerin bir kısmı, sosyal ve kültürel açıdan uyum sağlayamadıkları İsrail'den bir süre sonra İstanbul'a geri dönüş yapmışlardır.

> İstanbul'un herhangi bir yerinde yaşayamaz mesela bir Yahudi. Müslüman çevrede de nereye gitmen gerektiğini biliyorsun. Bu bilinç bir şekilde senle beraber gelişiyor. Ailen seni zaten oraya yönlendiriyor. İster istemez koruma altına alıyor. (Y, 38, K)

> Muayyen bir yaşın üstünde ve yoksul olanlar bizim ihtiyarlar yurdundadır, Or Ahayim çok destek verir. Sen muayyen bir standarttaydın ve Etiler'de oturuyordun, senin sosyolojik durumuna göre gizli olarak para toplarız ve kiranı öderiz. Taşındırmayız seni. Diyelim ki sen ekonomik olarak düştün ve evlenecek olan bir çocuğun var, o çocuk da Etiler'de yaşıyor; bir şekilde evin kirasını toplamaya çalışırız, evlenecek olan çocuk Göktürk tarafına gider. Orada kiralar daha ucuz. Bir-iki yıl sonra baba hayatta değilse anne de çocuğun yanına gider. Ama gidip de Ümraniye'de oturmaz. Geniş toplumun onu bilmemesi lazım, o ailenin gururunu kaybetmesine izin verilmiyor; cemaatin içinde durumu iyi olanlar arasında bütçe denkleştiriliyor. İsrail'e gidenler de çok oldu. (Y, 56, E)

> Ama bak çok alakasız yerlerde oturan Yahudi var. Ama hep gizlenir bunlar. Bilemezsin dışardan hiç. O yüzden insanlar İsrail'e gitmeyi tercih ediyor, burada daha görünürsün, hemen deşifre oluyorsun. (Y, 29, K)

Yahudiler, her ne kadar mümkün olduğunca mekânda bir arada hareket etmeye özen gösterseler de kent mekânında yeni yerleşim alanlarının oluşması, modern hayatın dayattığı şartlar, sınıfsal pozisyonlarına göre kişilerin konut seçimlerinde daha bireysel davranmaya başlaması, mahalle hayatının birkaç nostaljik semt dışında

neredeyse kalmamış olması, şehrin dışında yeni yaşam alanlarının, kapalı sitelerin ivme kazanması insanları birbirine yabancılaştırmakta ve cemaati de mekânda birbirinden uzaklaştırmaktadır. Görüşmeciler, eski dönemlerle karşılaştırıldığında günümüzde eskisi kadar "cemaat olarak bir arada hareket etme" imkânının olmadığını üzüntüyle dile getirmektedirler.

> Şişli, Gayrettepe'den sonra getto bitti (90'lardan itibaren). Sürüden ayrı yaşayan çok kişi var emin ol. (Y, 64, K)

> Cemaat bayağı bir dağıldı İstanbul içinde, eskisi kadar gettolaşma yok. Büyük gruplar halinde gitmiyorlar artık. Yazlık olarak bir sürü insan Çeşme'de, Bodrum'da ev alanlar oldu. Eskiden söz konusu değildi; Ada'ya, Yeşilköy'e veya karşı tarafa gidilirdi. Biraz daha bağımsızlaştık... (Y, K, 50)

> Kültürel, dinî merkezlere yakın olmak bazı insanlar için geçerli. Zamanında böyleydi. Bunun kültürel devamlılığı var. O kültürel noktalara yakın olmak önemli. Havranın (sinagog) Şişhane'de olmasının bir sebebi var, insanlar orada yaşıyordu. Şimdi Kemerburgaz'da sinagog açıldı; Göztepe'de keza öyle. O bir çapa oluyor, o çapanın etrafında kalmaya çalışıyorlar. Tabii ki modern hayat, araba, toplu taşıma bu kadar geliştikten sonra artık o merkezler dağıldı, eskisi kadar önemi kalmadı. (Y, 25, E)

- **Ermenilerin 1980 Sonrasında Mekânda Sınıfsal Hareketliliği**

> Anneme "anne hâlâ taşındırtamadık seni burdan" deriz, "benim bütün arkadaşlarım burda der". Hâlbuki arkadaşlarının çoğu vefat etti. (E, 39, K)

Çalışmamız kapsamında yapılan görüşmelerde, 1980'li yıllardan itibaren İstanbul'un değişen kentleşme dinamiklerine karşın Ermeni cemaatinin mekândaki hareketliliğinin belli bölgelerin içinde gerçekleştiği görülmektedir. Üst tabaka Ermenilerin Tarabya, Yeniköy, Bebek, Ulus, Levent, Harbiye, Nişantaşı, Yeşilköy, Bağdat Caddesi; orta ve orta üst tabakanın Kurtuluş, Şişli, Bakırköy, Moda; orta tabaka ve ortanın altının ise Kurtuluş'un belli bölgeleri, Bakırköy, Feriköy, Samatya, Kumkapı, Topkapı'da yoğunlaştıkları ortaya çıkmaktadır. 1980'lerin sonuna kadar Yeşilköy, 1980'lerden 2000'li yıllara kadar Adalar, Kumburgaz, Çınarcık, Silivri Ermenilerin tercih ettikleri sayfiye mekânları olarak ön plana çıkmaktadır. Yaklaşık son 10 senedir sermaye birikiminin küresel ölçekte yeniden örgütlenmesi, sermayenin ve insanların hareketliliğinin artması, yeni ulaşım ve iletişim teknolojilerinin gelişmesi, seyahatlerin ucuzlaması gibi küresel faktörler Adalar'a alternatif olarak Bodrum, Çeşme, Göcek gibi yerleri ulusal ve uluslararası turizme açtı (Kurtuluş, 2011: 24). İstanbul'un üst orta ve üst tabaka gayrimüslimleri için de bu yerler ayrıca bir gösteriş alanı haline geldi.

Yukarıda bahsedildiği gibi Kurtuluş, Şişli, Feriköy, Yeşilköy, Samatya, Kumkapı, Üsküdar, Moda, Bakırköy ve Adalar, Cumhuriyet'in kuruluş yıllarından itibaren Ermeni toplumunun kümelendiği, kuşaklar boyunca "Ermeni semti kimliği" özelliğini koruyan semtlerdendir. 1980'lerden günümüze gelindiğinde görüşmecilerden üst orta tabakanın bir kesimi ve orta tabaka için Ermeni toplumunun geleneksel örgütlenme biçimi olarak kilise ve okul kurumlarının etrafında kümelenme ve cemaat ile bir arada olma düşüncesi, yerleşimin ana unsurlarını belirlemeye devam etmektedir. Dilin, Ermeni kimliğindeki başat öneminden dolayı Ermeni okullarına yakın olmak, semt seçiminde her dönem için çok belirgin bir unsur olmuştur. Bu sebepten dolayı Kurtuluş, Şişli, Bakırköy, Samatya, Yeşilköy, Moda gibi semtler, orta ve üst orta tabakanın bir arada yaşadığı semtlerdir. Üst tabakaya mensup bazı görüşmeciler, çocukları için ilkokuldan itibaren Fransız okullarını veya özel kolejleri tercih ettiklerini belirtmişlerdir. Üst sınıf, bu açıdan daha özgür seçim tercihlerine sahip görünmektedir ve sınıfsal kimlikleri aracılığıyla mekânda daha kolay mobilize olmaktadırlar. Bu mobilizasyon, üst sınıf Ermenileri cemaat içinde diğer sınıflardan mekânda ayrıştırmaktadır. Üst sınıfa mensup görüşmecilerin daha çok Tarabya, Bebek, Ulus'ta oturdukları tespit edilmiştir.

> Daha zengin olanlar... Eskiden Yeşilköy, hâlâ da öyle ama Boğaz kesimine kaydılar. Anadolu'dan gelenler ilk önce Kumkapı'ya yerleşti, sonra zenginleştikçe Yeşilköy'e geçtiler. Dolapdere'de oturan, sonra Kurtuluş'a taşınan ve Ada'da ev alan da var. Ama bunların içinde sonradan zengin olan da çok. Bakırköy daha çok orta sınıftır. Kurtuluş daha karışık, orta, alt orta, üst orta da var. Mesela bak Nişantaşı'nda oturabilecek olan biri neden hâlâ Kurtuluş'ta oturuyor? Çünkü kiliseye ve Ermeni okullarına daha yakın. O mekân, onun kimliğini belirliyor aslında. Orda büyümüş, çevresi orda. Tarabya, Bağdat Caddesi de zenginlerin geçtiği yerler arasında. Yeniköy var, biraz da Levent tarafı. (E, 29, E)

Bütün dünyada konut, artık sadece bir barınak değil, aynı zamanda bir yatırım aracı ve statü simgesidir (Baudrillard, 2004). Konutlar, günümüzde belki de toplumsal sınıflarla özdeşleşmiş, en önemli işaret aracı ve maddi varlığın ifadesi (Goffman, 2014b: 46) olan statü simgeleridir. Konut tercihleri; kişilerin yaşam tarzları, ait oldukları sosyal sınıf ve hatta gündelik tüketim kalıpları üzerine önemli göstergeleri de içinde barındırmaktadır. Bu bağlamda görüşmeler sırasında gelir seviyesini yükselten özellikle Anadolu Ermenilerinin, sosyal alanda daha prestijli ve statülü kabul edilen semtlere, örneğin Samatya veya Kumkapı'dan Yeşilköy'e taşınma eğilimi gösterdikleri belirlenmiştir. Birçok görüşmeci için bu durum, ekonomik sermayesi yüksek fakat kültürel sermayesi düşük kişiler tarafından orta sınıf araçlarına sahip olunarak cemaat içinde "hava atma" amaçlı kullanılmaktadır. Bazı görüşmeciler ise bu durumun cemaat içinde bir kutuplaşma yarattığını, insanların oturdukları semtlere göre sert bir biçimde ayrıştırılmasına sebep olduğunu ifade ederek cemaat içinde yaratılan bu sınıfsal ayrışmadan duydukları rahatsızlığı dile getirdiler.

Biriyle tanışacaksın diyelim, "nereliymiş o" diye sorduğunda "Samatyalıymış ama Yeşilköy'e taşınmışlar" denilir. "Hımm, tamam demek ki para var bunlarda o zaman" dersin. Bir de Yeşilköylüler var. Orada da şöyle bir durum var, Samatya'da oturup bir süre sonra çalışarak daha iyi kazananlar Yeşilköy'e taşınmaya başladı. Bakırköy daha ortalamadır. Mesela Kadıköy'de oturan biri Yeşilköy'e evlenip giderse "downgrade" (seviye düşüklüğü) edilmiş gibi bakılıyor ama Yeşilköy'de oturan biri de Kurtuluş'a giderse aynı şekilde görülüyor. Ben belki 10 senelik arkadaşınım senin ama "Sasonlu" olduğunu yeni öğrendim ve sen benim için "Sasonlusun" artık! Etiket yapışıyor üstüne. Cemaat hiç homojen değil. Bir kere doğudan gelen aileler var. Yıllar sonra şöyle bir durum oldu; eskiden okullular olarak bölünürdük ve kafamızda önyargılar vardı "onlar Samatyalı, Bakırköylü" derdik, Kurtuluşlular kendilerini bir şey (üstün görürdü) zannederdi veya Getronagan'a giden kendini daha üstün görürdü. Kurtuluş'ta oturanlarla Samatya'da oturanların konuşma şekli bile farklıdır (şive). Gene de rahatsız edici bir ayrıştırma bu. (E, 31, K)

Anadolulu ve İstanbullu Ermeniler arasında kültürel açıdan fark var bence. Eskiden iki tarafın evlenmesi bile olaymış. İstanbullu Ermenilerin çoğunun ekonomik durumu iyi, ticaret yapanlar, sanatçılarmış. Anadolu'dan gelenler Kurtuluş'ta oturup palazlanınca Ulus, Boğaz tarafına taşınıyor ve bir kısım da Yeşilköy'de oturanlar var. Samatya, Bakırköy orta ve alt sınıf. Daha Anadolulu, "kıro" deriz ya açıkçası öyle. Biz bile "Aaa Samatyalı" deriz. Orda da şöyle bir sınıfsal ayrım vardır; Samatyalı olunur, biraz daha palazlanınca Bakırköy'e taşınılır, daha iyi olunca Yeşilköy'e gidilir. (E, 36, K)

- **İstanbul ve Anadolu Ermenileri Arasında Kültürel Sermaye Hiyerarşisi ve Bu Hiyerarşinin Mekânsal Yansıması**

Kına gecesi varsa hemen sorarsın "nerelilermiş?" diye çünkü bilirsin ki İstanbullular yapmaz. Böyle bir kültür farklılığı var. (E, 31, K)

İstanbul'un azınlık cemaatleri kentin gündelik yaşamında çoğu kez gayrimüslimlik üzerinden homojen bir yapı olarak algılanır ve her bir cemaat için de homojenleştirici söylemler, kentin popüler kültürünün bir parçasıdır. Bunun en iyi örneklerinden biri, yukarıda değinilen, bütün Yahudilerin zengin olduğuna dair olan popüler söylemdir. Oysa her üç cemaat, birbirleriyle olan dinsel, kültürel, politik ve mesleki mesafelerinin yanı sıra cemaat içi sınıfsal ve kültürel ayrışmalarıyla da heterojen toplumlardır. Cemaatlerin sınıfsal heterojenliğinin mekândaki yansımaları, her üç cemaatin mekânda ayrışma ve kümelenme dinamikleri ile yukarıda tartışılmıştır. Ancak bundan daha karmaşık olan, cemaatlerin içindeki kültürel sermayelerin farklılığına bağlı olarak oluşan sosyal ayrışmalardır. Her bir cemaatin İstanbul'daki yerleşim tarihleri ve göç kökenleri, bu kültürel sermaye hiyerarşisinin arkasında yatan temel neden olmasına karşın, zamanla değişen meslek ve gelir durumları da bu hiyerarşiyi karmaşık hale getirmektedir.

Günümüz İstanbul'unda yerleşme ve köken bağı olarak üç cemaatin cemaat içi kültürel sermaye farklılıklarının en açık izlendiği grup Ermenilerdir. Bunun nedeni, Yahudilerin Aşkenaz ve Sefarad olarak farklı kültürel kökenlerinin artık anlamını kaybetmesi ve Yahudi cemaatinin Sefaradileşmesi; nüfus olarak tükenme aşamasına gelmiş olan Rumların ise Bizans kökeni ile 18. yüzyıldan Birinci Dünya Savaşı'na kadar Anadolu'dan ve Ege adalarından göç kökeni arasındaki farkın artık hiçbir anlamının kalmamış olmasıdır.[41] Rum cemaati, demografik açıdan eriyen nüfusları karşısında azınlık olma sayısının altına düşmemek için Antakya'dan Ortodoks Hıristiyan nüfusu cemaate kaydettirmiştir. Son yıllarda Antakya ve çevresinden İstanbul'a göç eden Rum Ortodoksların sayısında artışa tanık olunmaktadır. Kökenmekân farklılığı, İstanbullu Rumlarla Antakya kökenli Rum Ortodokslar arasında bir kültürel çatışma yaratmaktadır.[42]

Araştırmamız sırasında Anadolu Ermenileri ile (en az iki kuşak Anadolu'da doğmuş büyümüş ve sonrasında İstanbul'a göç etmiş, göç ettikleri şehirlerle, kökenleriyle kendilerini kimliklendiren Ermeniler) İstanbullu Ermeniler (en az iki kuşak İstanbul'da doğmuş büyümüş, İstanbul'da okumuş, orta sınıf semtlerde oturan, kendilerini "İstanbullu" olarak kimliklendiren Ermeniler) arasındaki sınıfsal ayrımlar ve farklılaşmalar ve bunların mekânsal izdüşümü ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.[43] Yapılan görüşmelerde mekânda kümelenmelerinde, bedensel pratiklerde, gelenek-göreneklerde, gündelik hayat pratiklerinde ve kültürel ürünlerin tüketiminde bölgesel farklılıklardan kaynaklanan kültürel ve sosyal ayrışmalar olduğu

41 İstanbul Mübadele öncesinde Kapadokya'dan, Konya-Ürgüp yöresinden Rum göçü almıştır. İstanbullu Rumlarla, birçoğu mübadeleye dâhil olmamak için Orta Anadolu'dan İstanbul'a göç eden Rumlar arasında yine de sosyal bir hiyerarşi bulunmaktaydı. Türkçe konuşan Rum Ortodoks Karamanlıların ("Karamanlı Rumlar", "Anadolu'nun Türkçe konuşan Rum Ortodoks ahalisi") Türk kökenli mi yoksa Helen/Yunan kökenli mi olduğu, üzerinde tartışılan bir konudur. Yakın dönem tarih yazıcılığı, bu insanların kendilerini nasıl algıladıklarının önemli olduğunu kabul etmektedir. Bu çalışma bağlamında tarihsel bir inceleme yapılmayacaktır. Kişilerin kendi kimliklerini nasıl algıladıkları, öz-algıları temel alındığı için anlatılarda Karamanlıların Rum kökenli oldukları ve Rum-Ortodoks cemaatine ait oldukları, bu biçimde kabul edildikleri ifade edilmiştir. Bu çalışmada da bu söylem kabul edilmiştir. Karamanlı Rumlar hakkında Türkçede akademik alanda yapılmış az yayına rastlanmaktadır. Bu alandaki tartışmalar için Bkz.: Benlisoy&Benlisoy, 2016, Benlisoy, Benlisoy 2000; Benlisoy, Benlisoy, 2010; Yağcıoğlu, 2008; Kechriotis, 2014; Balta, 1990; Balta 2014. Karamanlı Ortodoksların etnik olarak Türk olduklarına dair tezleri içeren çalışmalar için ise Bkz.: Anzerlioğlu, 2015; Eröz, 1983; Kâhya, Kılıçarslan, 2009; Atalay, 2014: 19-44.

42 İstanbullu Rumlar ile İstanbul'a göç eden ve Rum cemaatinin mensubu sayılan Antakya kökenli Rum Ortodokslar arasında, Anadolu-İstanbul Ermenilerindeki duruma benzer biçimde, kökenden kaynaklı sosyo-kültürel bir çatışma yaşanmaktadır. Bu konu tezin kapsamını genişleteceği için çalışmaya dâhil edilmemiştir; kendim ve Dr. Anna Maria Beylunioğlu tarafından bu alanda ayrı bir çalışma yürütülmektedir.

43 Bu bölümde, çalışma kapsamında görüşme yapılan ve kendilerini "İstanbullu Ermeni" olarak tarif eden ağırlıkla orta sınıfa mensup görüşmecilerin anlatıları analiz edilmektedir. Ermeni cemaatinin içinde farklı sosyal sınıflara mensup, Anadolu'dan göçlerle İstanbul'a gelip yerleşen, göç ettiği bölge ile kendini özdeşleştiren, farklı kuşaklardan, cinsiyetten kişilerle ve Süryanilerle de yapılacak olan ampirik bir çalışma, bu anlamda daha kapsayıcı ve karşılaştırmalı bulgular sunabilecektir.

tespit edilmiştir.[44] Buradaki vurgu, belirli sosyal ve kültürel pratiklerin sınıflaşmış niteliğindedir (*Cogito*, 2014: 234). Burada sınıfın izleri kişilerin gündelik yaşantılarında, alışkanlıklarında, bireysel alanlarında aranmaktadır. Pierre Bourdieu'nun kültürel alanın iklimini anlamaya çalıştığı teorik çerçevesi, İstanbul Ermenileri ile Anadolu Ermenileri arasındaki sosyal ayrışmayı anlamada uyarlanacaktır. Bu bölümde kültürel sermayenin sınıfsal ayrımı organize eden gücü analiz edilecektir. Burada güncel sosyoloji literatürünün sıklıkla başvurulan kavramlarından biri olan Bourdieu'nun "kültürel sermaye ve beğeni" kavramları; İstanbul Ermenileri ile Anadolu Ermenileri arasındaki toplumsal hiyerarşilerin, tabakalaşmaların oluşumunu ve biçimlenmesini açıklamada ve eşitsizlikleri nasıl yeniden ürettiğini anlamada faydalı ve zihin açıcıdır.

Sınıfsal eşitsizlik, sadece iktisadi alandan kaynaklanmamakta; eşitsizlik, sembolik ve kültürel biçimler aracılığıyla da dolaşmaktadır. Kültürel sınıf analizi ile gündelik hayat rutininde kimliklerimizin aralıksız nasıl sınıflaştığına tanık olmaktayız. "Kültürel sınıf analizi kolektif sınıf bilincindense, belirli sosyal ve kültürel pratiklerin sınıflaşmış niteliğine yoğunlaştığı için; gündelik, sıradan ve bireysel görünen bu tip içselleşmiş yetilerin sistematiğini anlamaya çalışmaktadır" (Karademir Hazır, 2014: 234-244). Burada şunu da belirtmek gerekir ki konunun toplumdaki sınıflar tartışmasından farklı bir ekseni vardır ve bu çalışma, teorik olarak genel bir sınıf incelemesi olmamaktadır. Bu çalışmanın amacı; Ermeni cemaatinin içinde oluşan sosyal tabakalaşmayı, bu durumun şu andaki görünümünü, yansımasını ve kendi ifade biçimini anlamaya çalışmaktır. Bu çalışma, Ermeni toplumunun geneli üzerinden bir çıkarım yapmamaktadır.

Sınıf tabakalaşması, mülkiyet ve üretim ilişkilerine; statü tabakalaşması ise özel hayat ve yaşam tarzlarını temsil eden tüketim biçimlerine göre belirlenir. Bu çalışmada sınıftan ziyade statü tabakalaşmasının temel teşkil etmesi, "İstanbul ve Anadolu Ermeniliği" arasındaki farkın tam da hayat tarzına, eğitim seviyesine ve tüketim biçimine göre belirleniyor, üretiliyor ve kullanılıyor oluşundandır. "Statü" denilen kavram, özel hayat tarzlarının tüketim biçimlerine göre farklılaşmasıdır. İstanbullunun sahip olduğunu düşündüğü toplumsal statü, onun yaşam tarzına uygun olarak neyi, nasıl tükettiğiyle ilgilidir. Max Weber statü gruplarını, sınıfların tersine biçimlenmemiş, dağınık sosyal gruplar olarak görmektedir. "Statü onurunu en iyi ifade eden şey, belli bir çevreye mensup olmak isteyen herkesten, her şeyden

44 Bazı kaynaklarda sosyal ayrışma, farklılaşmış bir davranışa bağlı olan sosyal bölünmedir. Diğer bir ifadeyle sınıf bölünmelerinde bulunduğu gibi herhangi bir çatışmalı gruba da işaret etmektedir. Sosyal bölünmeleri belirli sabit özelliklere sahip, devlet pratiğinin hukuki kategorileri şeklinde görmek problemlidir. Nüfus grupları sabit ve verili değil, akışkan ve bağlamsal özelliklere sahip sosyal gruplardır. Toplumsal cinsiyet, sınıf ve etnik köken matrisi genellikle toplumdaki sosyal bölünmelerin analizinin çekirdeğini sağlar (Anthias, 2005: 27-8).

önce belirli bir hayat tarzına sahip olmasının beklendiğidir."[45] Bryan S. Turner'a göre de statünün temeli, genellikle belirli bir eğitime ve belirli bir yaşam tarzını benimseyip onu yaşamaya dayanmaktadır (2001). Bu çerçevede yapılan uygun davranışlar, seçilmiş sosyal çevre, kişiye sonuçta sosyal prestij ve onur olarak geri dönmektedir.

Bourdieu *ayrışım (distinction)*[46] kavramını, toplum içindeki farklı grupları; üst, orta ya da alt sınıfları birbirinden ayırt etmek üzere kullanmaktadır. *Ayrışım*'da Bourdieu bir beğeni, değer yargısı eleştirisi yapmaktadır.[47] Bourdieu, kişilerin yaşam tarzlarına ve bu bağlamda sahip oldukları vasıflarına göre mesleki sınıfları tanımlamaya çalışır. Beğeni kavramı, çalışmasının merkezinde yer almaktadır. Farklılaşan beğenileri ayırt ederek, orta ve üst sınıflar içindeki sınıf fraksiyonlarını değerlendirir (Arun, 2014: 170). Buna göre farklı zevkler, beğeniler farklı sınıfsal pozisyona sahip bireylerin varlığına işaret edebilir. Ümit Tatlıcan ve Güney Çeğin'in belirttiği gibi "Bourdieu açısından kavramın avantajı, kendiliğinden olan ve faillerin dünya görüşlerini şekillendiren inanç veya kanaatlerin sağlam bir kavranışını mümkün kılmasıdır. Tam da bu noktada kavram, sınıf analizlerinin önemli bir eksenini oluşturmaya başlar" (2010: 323). Değişik hazlar arasından kendi sınıfsal aidiyetlerini veya farklarını ortaya koyan tercihler, beğeniler aile içinde veya belli sınıfsal çevreler içinde öğrenilerek sonraki nesillere aktarılmaktadır (Aktay, 2010: 477). Bourdieu sınıflamanın, toplumun bazı üyelerinin daha kazançlı çıktığı bir mücadelenin sonucu olduğunu gösterir (Calhoun, 2010: 114).

Bu bağlamda, görüşmelerde "İstanbul veya Anadolu Ermeni'si olma"nın yanı sıra Anadolu'nun kendi içinde de bölgeler arasında kültürel açıdan bir sınıfsal hiyerarşinin varlığı ortaya çıkmıştır. Örneğin İstanbul Ermenileri tarafından "Malatya-Kayseri Ermeni'si" olmak, "Yozgat-Sivas Ermeni'si" olmaktan daha "makbul" görülmektedir. "Makbul" görülmek burada; bir İstanbul Ermeni'sinin sahip olduğu zevk ve beğenilere, İstanbullu olmanın getirdiği değerlere, modern hayat tarzına yakın bir standartlar setine sahip olmayı işaret etmektedir. Bireyler, ait oldukları bölgelere göre farklı sınıfsal pozisyonların içine yerleştirilmektedir. "Göç ve modernleşme dinamiklerinin zamanla yeni güç ilişki ve dengelerini harekete geçirdiğini ve bu süreçte Anadolu kökenli "yeni" bir sınıfın öne çıkmasına kar-

45 *The Concise Encyclopedia of Sociology*, ed: George Ritzer - J. Michael Ryan, Wiley-Blackwell, UK, 2011. Weber'e göre toplumsal statü/itibar, a) yaşam tarzı, b) resmi bir eğitim süreci ve buna tekabül eden yaşam tarzlarının edinilmesi, c) doğuştan veya meslekten gelen bir itibar'dır. Weber'e göre "... sınıf tabakalaşması, üretim ve mülkiyet ilişkilerine, 'statü' tabakalaşması ise özel 'hayat tarzları'nın temsil ettiği tüketim biçimlerine göre belirlenir." Toplumsal statü, mülkiyet ilişkilerinden kaynağını alan sınıf konumunun bir tezahürü ve sınıf statüsünün bir türevidir. Mülkiyet sahipliğine dayanan ekonomik güç, Weber'e göre toplumdaki tüm iktidarın kilit belirleyenidir (Berberoğlu, 2009: 47).

46 Bu metinde terim, "ayrıcalık"tan kaynaklanan "üstünlük"ü ifade etmek için kullanılmıştır.

47 Bourdieu'nun bu kült eseri, 2015'in sonlarına doğru Türkçe olarak yayınlanmıştır. Bourdieu, 2015a.

şılık İstanbul Ermenilerinin yüzyıl başının modernliğini taşıyan, "eskimekte/yok olmakta" olan "seçkin" bir kültürün son temsilcileri olarak" varlıklarını sürdürdüklerini söylemek mümkündür (Özdoğan v.d., 2009: 339).

> Samatya daha gelirden öte kültür seviyesi; bizim "poşa" dediğimiz, köyden gelmiş ailelerin yerleştiği yer. Ermeniceyi doğru düzgün konuşmayan, şapka giymeyen eldiven giymeyen kesim Samatya-Yenikapı. İşte Malatya'dan, Kayseri'den gelenler bunlar. Yaşantıları farklıydı. Tas koyar mesela herkes ordan yer, tencere kullanmazlardı. İstanbullu İstanbulluyla evlenir. Dışarlıklı mı gelin! Yandın (gülerek). Hele Yozgat, Sivaslıysa hepten yandın. Hadi Malatya, Kayseri zengin takımı olduğu için biraz daha idare ederdi. Kastamonu, Yozgat da istenmezdi hiç. (E, 65, K)

Ailesi Yozgatlı olan bir kadın görüşmeci, Yozgatlı Ermenilerin sahip oldukları örf ve âdetlerin Müslüman Anadolu âdetlerine olan benzerliğini, bunların bir İstanbul Ermeni ailesinde nasıl farklılaştığını, bu durumun da cemaat içinde bir sınıfsal tabakalaşma yarattığını, hatta bu farklılaşmanın Kayseri ve Yozgat Ermenileri arasında daha derin bir ayrışma yarattığını vurgulamaktadır.

> Şimdi bizim örf ve âdetlerimiz şöyle olur. Mesela orucumuz daha farklıdır; düğünlerimiz, kına gecemiz, çeyiz göstermek vardır, sandık vardır, sağdıç geldiğinde kapıyı açmamak vardır. Hep Anadolu'da yaşarken örf âdetin Müslümanlaştırılmış kolları gibidir ve bunlar çok önemli şeylerdir. Benim ufak kızım, yedi göbek İstanbullu biriyle evlendi. Ne yapılır hep bana sorulurdu. Yani mahcup olmasın anlamında. Mesela oruç tutma şeklimiz bile farklıydı. Biz gece 12'de oruca gireriz ertesi gün 5'te bozarız, bozduğumuzda da hayvansal gıda yedi hafta yenmezdi. İstanbullular yalnız genelde zeytinyağlı yer. Ama Anadolu'da annem derdi ki paskalya haftasına girmeden tencereler kalaylanırmış, tahta kaşıklar kazınırmış, tabii maddiyat yok ki onu atsın ötekini alsın koysun. Bu kadar ciddi şekilde oruca hazırlanırdı. Kayserili ve benim ailem arasında (Yozgat) bile çok büyük bir kültür farkı vardı. Mesela bizim aile doğum günlerini, yılbaşlarını, evlilik yıldönümlerini çok önemser. Ben hiçbir şey bilmeyen bir aileye gelin gittim 20 yaşında ve aileyle beraber oturduk. Örf ve âdetlerdeki, geleneklerdeki, mesleksel dağılımlardaki farklılıklar var. Gidilen okullar farklılaşıyor. (E, 63, K)

Bu noktada habitus ve kültürel sermaye kavramları açıklayıcıdır. "Bedenleşmiş toplumsallık olarak habitus, özetle toplumsal olanın bedenlerde (ya da biyolojik bireylerde) inşa edilmesiyle ortaya çıkan, dayanıklı ve aktarılabilir algı, beğeni, eylem şeması sistemleri olarak tarif edilebilir" (Tatlıcan, Çeğin, 2010: 306). Habitustan söz etmek, bireysel olanın, hatta kişisel öznel olanın dahi toplumsal, kolektif olduğunu ortaya koymaktır. Habitus, toplumsallaşmış öznelliktir (Bourdieu, Wacquant 2012: 116-7-120).

Bourdieu'nun sınıfsal habitus kavramı, "İstanbullu orta sınıf Ermenilerin" davranış eğilimlerinin analizi için kullanışlı bir kavramdır. Belirli bir sınıfın üyeleri belirli sınıflama, değerlendirme, yargı, algı ve davranış biçimlerini paylaşırlar. Bu sınıf-

sal ve bireysel algılar, seçimler ve davranışlar arasındaki ara süreçler de sınıfsal habitusu (aynı sınıfa ait habitusların yapısal eğilimlerini) oluşturur. Bir anlamda sınıfsal habitus, benzer konumu paylaşanların kolektif bilincine karşılık gelir. O bireylerin dünyayı benzer biçimde sunmalarını, belli bir tarzda sınıflama yapmalarını, seçmelerini, değerlendirmelerini ve davranmalarını mümkün kılan bilişsel ve duygusal bir rehber sağlar (Bourdieu, Wacquant 2012: 326). Sınıf habitusu, soyut bir kavram değildir. Çünkü sadece "bireylerin pratikleri, birbirleriyle ve çevreleriyle ilişkileri, konuşma biçimleri, yürüyüşleri, şeyleri yapma biçimleri" ile var olur (Karademir Hazır, 2014: 245). İstanbullu Ermeniler, Anadolu Ermenilerini tarif ederken "Anadolulu" sıfatına vurgu yaparak Anadolu Ermenilerinin sınıfsal habitusuna işaret etmekte ve kentli-taşralı dikotomisini işleterek iki grup arasında bir ayrım üretmektedirler.

> Babamın ailesi Sivaslı. Bize çok tanıdık bir kültür değil. Bizde o tarz bir aile yok. Biraz Anadolulu anlayacağın. Şimdi sen mesela bir Sivaslı aileyi düşün, onlar da öyleler aslında. Ermenice biliyorlar aslında ama konuşsan asla anlamazsın Ermeni olduğunu. Çok "Anadolu Anadolulular." Çok entegre olmuşlar oradaki kültürle. Çiftçilik yapıyorlar, tarımla uğraşıyorlar. Varlıklılar ama çok öyle yaşamıyorlar. Tipik Anadolu kültürü, daha kapalılar. (E, 36, K)

Bourdieu, estetik yargının, sınıfsal terbiye (habitus) ve eğitimden kaynaklanan büyük ölçüde toplumsal bir yeti olduğunu iddia eder (Bourdieu, Wacquant, 2012: 65). Beğeni, benzer tercihleri olanı birleştirir, farklı beğenileri olanları ayırır (Bourdieu, 1984). Bourdieu'nun klasik örneğinde, öğretim üyesi ve işadamı aynı pozisyonda iki bireydir. İkisi de üst sınıfın üyesi olmasına karşın, sahip oldukları sermayenin türü ve hacmi onları birbirinden ayırmaktadır (2015b: 20). Beğeni, burada ayrımın kılavuzu olarak iş görmektedir. Önce beğeniler ayrılırlar, sonra sınıfları birbirinden ayırırlar (Bourdieu, 1984).

İstanbullu Ermeniler, Süryaniler ile de aralarına bir sosyal mesafe koymaktadırlar. Anadolu Ermenileri gibi Süryaniler de göçlerle İstanbul'a gelmelerinden dolayı "gerçek İstanbullu" olarak görülmemektedir; çok varlıklı olsalar da bir İstanbullunun eğitim ve aile kültüründen kaynaklı sahip olduğu kültürel sermayeye, sınıfsal terbiyeye sahip olamayacakları vurgulanmaktadır. Burada, sahip oldukları ekonomik sermayenin değil kültürel sermayenin ön planda tutulduğu ve ayrımı belirleyen esas faktörün bu olduğu görülmektedir.

> Süryaniler çoğunlukla Yeşilköy, biraz Kurtuluş'ta, bunlar da zengindir ama göstermez. Bağdat Caddesi'nde çok fazla var, Yeşilköy özellikle zenginler. Bakırköy daha alt sınıf diycem ama Bakırköy'de oturan Ermenilere göre daha zenginler. Orta halli Ermeni'yle orta halli Süryani arasında fark vardır. Kendini göstermiyor olabilir ama ciddi anlamda vardır. Daha farklı, daha toplu yaşıyorlar. Onlar bizden çok daha gettolar. Para el değiştirdi ve bu sınıfsal çatışma yaratıyor. İki dakika konuşuyorsun, üçüncü dakika o farkı anlıyorsun, kültürel olarak. (E, 29, E)

Eğitim-öğretim araçlarına ulaşmada ayrıcalığa sahip olmak, Ermenice bilmek ve Fransız okullarına gidebilmek İstanbullu Ermenilerin sahip olduğu bir ayrıcalık, statü göstergesi olarak kabul edilmektedir. Sahip oldukları kültürel sermaye ile İstanbul Ermenileri, Anadolu Ermenilerinden ve Süryanilerden kendilerini ayırmakta ve daha üst bir sosyal sınıfın içine yerleştirmektedirler.

> Pera'sına ya da Taksim'ine, bir Ortaköy'e giden bir Samatya'ya giden, o kültür farkı belli olurmuş o devirde. Şimdi bile var. Şimdi de en son Sasonlu deriz, bir İstanbullu ile aynı değildir. (E, 64, K)

Bourdieu için itibar arayışının odak noktası, bireyin kendi bedenidir (1984). Birinci ve ikinci kuşak İstanbullu Ermenilerin, Anadolu Ermenileri ve Süryanilerden kendilerini ayırmada kullandıkları dil, beden ve giyim tarzı üzerinden sıkça üretilmektedir. Görüşmelerde sıklıkla İstanbul'da belirli semtlerin Anadolu Ermenilerinin kümelendiği alanlar olduğu, bu semtlerde Ermenice bilmeyen ve bir "İstanbul Ermenisi gibi" giyim-kuşam zevkine, beğenisine sahip olmayan Anadolu Ermenilerinin yaşadığı dile getirilmiştir. Diğer Batılı olmayan modernleşme aşamasındaki ulus devletlerde olduğu gibi, kadınların kılık-kıyafet ve bedensel stilleri, Türkiye'de Cumhuriyet'in inşasından itibaren güçlü gösterenler olmuştur. Bu işaretler, Batılı ve modernitenin kabul gören kültürel kodlarını temsil edip etmediğini ölçmek için kullanılmaktadır (Kandiyoti, 1997: 113-32).[48] İstanbul Ermenilerinin, Anadolu Ermenileri veya Süryaniler karşısında kendilerini daha "kültürlü", "eğitimli", "modern", "zevkli" gibi kentli bireylerin sahip olabileceği bir dizi özellik üzerinden ayrıştırdıkları görüşmelerde ortaya çıkmaktadır. Bu söylemde sınıfsal tabakalaşma, yine beden üzerinden ve bir kültürel sermaye olan dil üzerinden oluşturulmaktadır. Bu eksende habitus kavramı ile "sınıfa" içkin niteliklerin bedenselleştirilmesine yapılan vurgu (Tatlıcan, Çeğin, 2010: 326), İstanbul ve Anadolu Ermenilerinin benzer toplumsal mekanizmalarla farklı sınıfsal konumlara nasıl yerleştirildiklerini net bir biçimde açıklamaktadır.

> Şimdi diyelim ki bir Anadolu Ermeni'si İstanbul'a gelmiş ise İstanbul'un yerli Ermeni'siyle kontakt kuramaz, komşuluk yapamaz uzun bir süre. Çünkü İstanbul Ermeni'si onu devamlı "köylü" görür. İstanbul'da yetişen soylu veya öyle zanneden Ermenilere sor "Aaa yok canım" der ama bunları karşı karşıya getirt, otursunlar onlar burnunun ucuyla bakarlar. Bugün de öyledir, aynen devam ediyor. Nesil değiştikçe, o çocuklar burda yetişiyor yavaş yavaş karışıyor, o uçurum öyle kapanır. Ama onlar da aynı Anadolu gibi yaşıyor. Almanya'ya giden Türkler hâlâ Erzincan'ı, Sivas'ı orda yaşıyor. Dindaş olmanıza rağmen taşradan gelenleri içinize sindiremiyorsunuz. (E, 64, E)

Failler, beğenilerine uygun olarak bir arada iyi duran, onlara yakışan veya konumlarına uygun giyecek, yiyecek, içecek, arkadaş, eş seçerek kendi kendilerini sınıf-

48 Irmak Karademir Hazır, *How Bodies Are Classed: An Analysis of Tastes in Clothing and Bodily Appearances Among Women in Turkey*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Manchaster, 2013.

larlar, kendi kendilerini sınıflandırılmaya tâbi tutarlar. Failler, sosyal mekânda işgal ettikleri konuma türdeş bir konum işgal eden malları seçerler. Bourdieu'ye göre bir kimseyi en iyi sınıflandıran şeyin kendi sınıflandırmaları olmasının sebebi budur (2013: 200). Ermenilerin söylemlerinde semtler, dil ve giyim biçimleri üstünden inşa edilen kültürel hiyerarşi ve sınıfsal tabakalaşmanın kendini en net gösterdiği alanlardan biri de cemaat içi evliliklerdir. Birinci ve ikinci kuşak Ermeniler, kendi gençlik dönemlerinde İstanbul ve Anadolu Ermenileri arasındaki evliliklere bu tür bir sosyo-kültürel farktan dolayı kesinlikle karşı çıkıldığını belirtmişlerdir. Bu örneklerin de gösterdiği gibi aynı dinî-etnik cemaate mensup olmak, bu kuşak temsilcileri için evlilikte aranan en önemli şart olmasına rağmen yeterli değildir. İstanbullu aileler evliliklerde karşı tarafın (kız/erkek) Ermeni olmasının yanı sıra hangi bölgeden geldiğine, yani kökenine, sahip olduğu kültürel sermayeye de çok dikkat etmektedirler. Üçüncü kuşaktan itibaren ailesi Anadolu kökenli olanların artık "İstanbullu" olarak ifade edilmesiyle bu ayrışmanın günümüzde ortadan kalkmış olduğu söylenebilir.

> Samatyalı Şişlili ile evlenmezdi. Bırak yabancıyı, o zaten afaroz durumuydu. Yeşilköylü Samatyalıyı almaz. Samatyalı Samatyalıyı alır; onlar hep Kayseri, Malatya, Sivas'tan gelmiştir. İstanbullular bir kere onu hiç istemez. Varlıklı olabilir ama kültür farklılığı sebepti. (E, 65, K)

> Ama şu hiç unutulmasın. Aynı toprağın adamıyız ve aynı kültüre sahibiz. İstanbullu Türkler Anadolu'dan gelene nasıl bakıyorsa Ermeni de aynı şekilde bakıyor. İstanbullu Türk'le İstanbullu Ermeni'nin de düşünce yapısı aynıdır. Aşağılamak için söylemiyorum. Kendi kültürünün dışındakini dışlamaktan başka bir şey değil bu. Bunun dinle, etnisiteyle alakası yok. Bu kültürle alakalı bir şey. Bir nesil sonra bu fark kalmaz. (E, 61, E)

> Seviye dengelendi diyelim. İstanbulluları aşamadı ama dengelendi diyelim. (E, 84, K)

İstanbul'un Ermeni cemaati içinde bir diğer kültürel sermaye farkı da Ermeniler ile Süryaniler arasında ortaya çıkmaktadır. Bu farkın mekânda yansıması, Kınalıada'da açık bir biçimde izlenmektedir. Bazı görüşmeciler son 20 yıla kadar "Adalı olmanın" toplumsal alanda bir statü[49] sembolü, prestij olduğunu fakat Süryanilerin

49 Sosyolojide, statü ve/veya sosyal statü kavramı, toplulukların-toplumların, grupların, belirlenen yer ve konumdaki sosyal hiyerarşilerini ve sahip oldukları prestijlerini ifade etmek için kullanılır. Bu ayırt edici özellikler, genellikle toplumdaki sosyal değer ölçeğini temsil eden hiyerarşik bir değere atfedilir. Antropolojist Ralph Linton, bireyin sahip olduğu statüsünü, toplumda edindiği pozisyonların "toplamı" olarak tanımlar. Linton'un tanımı, statüsü bireyin toplumdaki hukuki pozisyonu olarak tanımlayan önceki, geleneksel tanımlardan ayrılmaktadır. Linton, toplumda sosyal açıdan sahip olunan statünün, elde edilen maddi zenginlik ve güçten değil, kazanılan prestij ve saygıdan kaynaklandığını vurgular. Max Weber de statüyü "onurun kalitesi veya onun eksikliği" olarak tanımlar. Statü grupları, ortak tüketim alışkanlıkları ve yaşam tarzlarıyla karakterize edilirler. Weber'in görüşüne göre statü grupları sınıflardan ayrılmaktadır: Yüksek değerdeki bir statü grubu zenginliği ve gücü elde edebilir ve zengin bir sınıf, yüksek bir statü elde edebilir (*The Concise Encyclopedia of Sociology*, ed. George Ritzer - J. Michael Ryan, Wiley-Blackwell, UK, 2011.)

gelişiyle (burada birinci ve ikinci kuşak Süryaniler kastedilmektedir, üçüncü kuşak "artık İstanbullu" olarak kabul görmeye başlamıştır) bu anlamın erozyona uğradığını belirtmişlerdir. Anadolu'dan gelen ilk kuşak Süryanileri, ekonomik sermayesi yüksek fakat kültürel ve sosyal sermayesi düşük bir toplumsal grup olarak tanımlamaktadırlar. Mekândaki sınıfsal farklılaşma ve statü tabakalaşması, Kınalıada gibi küçük bir ada ölçeğinde bile "Flamingo yolu, Küba mahallesi" gibi ayrıştırmalarla, etiketlemelerle kendini göstermektedir. Bu mahalle isimleri, orada oturanların sosyo-ekonomik profiline işaret etmektedir: *Flamingo yolu* eski İstanbullu, elit, kentli, modern İstanbullu Ermenileri; *Küba mahallesi* ise Anadolu'dan gelen, doğulu, düşük kültürlü Süryanileri imlemektedir. Kültürel sınıf analizi, kimliklerin günümüzde tam da böyle gündelik, sıradan ve bireysel gibi görünen kodlarla ince ince sınıflaştığını iddia etmektedir (Karademir Hazır, 2014: 239)

Aşağıdaki anlatıda görüldüğü gibi Süryanilerin, orta sınıf sayılabilmek için yaşam tarzı olarak birtakım stratejiler uygulamalarını ve dışarıya orta sınıflılığı imleyen seçkin ve sofistike stil sunmak için Kınalıada'dan ev alma çabalarını, İstanbullu Ermeni görüşmeci eleştirel bir biçimde aktarmaktadır.

> Adalı olmak bir ayrıcalıktı cemaat içinde. Ada'nın havuz tarafında olmak da ayrıdır (gülerek). Ada'nın iskele tarafı, sırtını denize verdiğinde sağ taraf, biri Flamingo yolu, biri Küba mahallesi. Havuz tarafı Flamingo yoludur, o diziden sonra o isimler konulmuş. Orda da bir ayrışma vardır cemaat içinde. Eski İstanbullular havuz tarafında otururdu. Süryaniler sol tarafta otururmuş. Adamlar parayla İstanbul'a geldiler; Mardin'den, Diyarbakır'dan resmen külçe altınlarla, "biz bunların içine girmek zorundayız" dediler, geldiler evleri satın aldılar. İlk saldırdıkları yer de Ada'ydı. Çünkü Ada'daki kızlarla ve erkeklerle o ilişkileri kurabileceklerdi. "Süryaniler bunlar" diye burun kıvıran Flamingo sakinleri, çocuklarını onlarla evlendirdiler bir güzel. Onlarla birlikte Ada'nın çehresi değişti. Biz gittiğimiz yere kendi kültürümüzü götüren insanlarız. (E, 51, K)

İkinci ve üçüncü kuşaktan Ermenilerin anlatılarında cemaat içindeki toplumsal yapının, oturulan semtlere ve kökenlere göre sınıfsal açıdan ayrıştırıldığı tespit edilmiştir. Bu noktada Bourdieu'nün beğeni hiyerarşisi, sınıfın somutlaşması/bedenleşmesi ve sembolik şiddet kavramları kullanıldığı zaman, yapısal eşitsizliklerin işleyişini kavrama noktasında açıklayıcı olmaktadır (*Cogito*, 2014). Bu bağlamda sınıf, semtlerde somutlaşmaktadır. Semtler, orada yaşayanların kökenleriyle ilişkilendirilmektedir. Yukarıda incelendiği gibi Samatya, Kumkapı, Bakırköy, Yeşilköy gibi semtler Anadolu'dan göç eden Ermenilerin bir arada kümelendiği ve kendi içlerinde kapalı bir grup olarak yaşadıkları semtlerdir. Üç-dört kuşak doğma büyüme İstanbullu Ermenilerin yoğunlaştığı semtler ise başlıca Kurtuluş, Şişli, Feriköy, Boğaz kesimi, Moda ve Yeşilköy'dür. Semtler, burada sınıfları ayrıştırma aracı olarak işlev görmektedir. Böylece kişiler, yaşadıkları semtlere göre göç ettikleri bölge yani kökenleri, kültürel sermayesi, yaşam tarzı, tüketim kalıpları

gibi pratikler çerçevesinde etiketlenmektedirler. Buradaki hiyerarşi "Anadolu-İstanbul", "Doğu-Batı", "geleneksel-modern" karşıtlığı üzerinden kurulmaktadır.

Bourdieu'nün (1984) gösterdiği gibi kadın bedenleri de çoğunlukla beğeni kültürlerinin taşıyıcısı olmuştur (Skeggs, 2005: 54). Görüşmelerde İstanbul ile Anadolu Ermenileri arasındaki farklar sıklıkla kına, çeyiz gibi gelenek-göreneklerde uygulanan farklı pratikler ve tüketim alışkanlıkları, kilisede giyilen kıyafetler ve saç şekilleri gibi kadın bedeni üzerinden ve Ermenice bilmek-bilmemek gibi dil ve şive üzerinden verildi. Görüşmeciler tarafından Anadolu Ermenilerinin, Anadolu Müslüman Türk kültürüyle harmanlanmış, asimile olmuş bir kültüre sahip oldukları ve bu noktada İstanbul Ermenilerinden kültürel pratikler açısından farklılaştıkları dile getirildi.

İstanbullu Ermeniler, sosyal ilişki kurdukları ve kendileriyle aynı kültürel sınıfa dâhil ettikleri kişileri tarif ederken sürekli "aynı dili konuşuyor" olma durumunu bir kriter olarak göstermektedirler. Hem kültürel hem ekonomik sermayesi yüksek olan bu kişiler için aynı dili konuşuyor olmak; benzer seçkin eğitim sisteminden gelmek, benzer beğenilere sahip olmak, Avrupai hayat tarzına yakınlık gibi özelliklere işaret etmektedir. Bir diğer taraftan ikinci ve üçüncü kuşak Ermeniler tüm bu farklılıkların birinci kuşak için geçerli olduğunu, kendi kuşaklarında İstanbul-Anadolu kökenli olmaktan kaynaklı farkın iyice azaldığını dile getirdiler.

> Mesela bak benim T. diye bir arkadaşım var Kurtuluşlu, yazını tamamen Modalı Ermenilerle geçiriyor. Normalde tanışamayacağın insanlarla tanışıyorsun. Okuldayken de o gidiyor Moda'ya sen Kurtuluş'a, görüşemiyorsun. Tarzlar da farklı bir de. Onlar sana göre burjuva. Adam Bağdat Caddesi'ne iniyor, Suadiye'de kulübe gidiyor; tamam biz de Nişantaşı'na çıkıyoruz ama bir fark var işte. Benim Modalı bir arkadaşım var mesela, Kurtuluşlu bir kızla evlendi, nasıl becerdi bilmiyorum. Muhtemelen Ada'da tanıştılar. Kültürel farklılığı gündelik hayatta çok rahat gözlemliyorsun. Kumkapı, Topkapı, Bakırköy'de oturanlar arasında Çarşı'da çalışanlar çok fazla, bizim burda oturanlar daha fazla ticaret ve okumaya yönlenmişlerdir. Kendini çok geliştirenler de var Çarşı'nın içinde. Düğünlere gelirsen mesela kına gecesi bizde yoktur. Belki Sivas'takiler yaşasaydı olacaktı ama bizim ailede ben hiç görmedim. Biz bekârlığa veda yapıyoruz, onlar kına yapıyor. Âdetlerimiz çok farklı. Ailemde, çevremde hiç yok benim kına âdeti. Bu çevrede oturan kimse kına gecesi yapmaz. Biz gitmiyoruz mesela, kaldırmaya çalışıyoruz o âdeti. Zaten bir Ermeni geleneği değil ki kına? Sen Anadolu'dan alıp getiriyorsun. Ben Ermenilerden hiç duymadım kınayı mesela. Kına gecesi varsa hemen sorarsın "nerelilermiş?" diye, çünkü bilirsin ki İstanbullular yapmaz. Böyle bir kültür farklılığı var. Mesela kilisede giyilen kıyafetlerden anlıyorsun. Benim arkadaşım evlendi, sana fotoğrafları gösteririm Fransa'da bir düğünde gibisin. Elite World'de yaptı düğünü. Bizde nedime yoktur mesela, kilise yapısı da uygun değil çok. Biz heves ettik yaptık. Bizim düğünü izle ve Samatya'da bir düğünü izle ve aradaki yüz yirmi beş bin farkı filan bul. Bizde kiliseye giderken düz bir elbise veya döpiyes giyeriz, akşam tuvalet giyeriz. Bir gidiyorsun Samatya'ya kilisede saten tuvalet giyilmiş! Misafirler tuvalet giymez

bizde. Çeyiz bizde vardır ama biz zevkine yapıyoruz. Ama o tarafta çamaşırlarına kadar abartırlar. Bizde çeyizin esprisi şu, vaftiz anne gelip gelinin yatağını süslüyor, altın atıyor bereket olsun diye. Vaftiz anneyle beraber bekâr bir-iki kız yardım eder. Onlara da kısmet çıksın diye. Öbür tarafta (Anadolu Ermenileri) bir bakıyorum beş çayı gibi kısırlar börekler, her şey ortada. Biz hiç öyle şeyler yapmadık, kimse ortaya çıkartmaz alınanları. Enteresan farklılıklar var... (E, 31, K)

Cemaatin içinde böyle bir ayrım var. Mesela ben evlendiğimde eski eşimin annesi, babası tam Anadoluluydu, köylüvari Anadolu. O (eşi) kendini yetiştirmiş bir şekilde. Ama kız kardeşimin kocası İstanbulluydular. Sürekli evde Ermenice konuşuluyor. Aman işte gecelikler İpek Kramer'den olsun filan muhabbeti vardı hep. Annem de ona göre hareket ediyor tabii. Öyle farklılıklar oluyor Ermeniler arasında da. O dönemde K. diye bir çocuk çıktı karşıma, Ermeni. Kendi dinimden bak adam. Ama onlar Malatyalıydı. Onlar daha Anadolu gelini isterlerdi. Ben aykırı kaçıyordum. (E, 41, K)

İstanbullu ve Anadolulu Ermeniler arasında fark var tabii. Direk görebiliyorsun. Örnekler vererek konuşursam, mesela kuzenimin evlendiği kız İstanbullu bir aile, Ermeni. Ama sonuçta nasıl söylesem... bugüne kadar gelen bir yaşantı farklılığı var, kıyafettir görünüştür dikkat edilen konulardır, her şey çok çok farklı. Kıyafet farklı mesela; biraz daha bizimkiler abartıdan hoşlanan, giyinmek abartılı nasıl desem... zengin bir ifadedir. Ama burada daha sade ve şık. Bu temel de zaten yaşadığı bölgeden kaynaklanıyor, tamamen kültürel. (E, 29, K)

- Rumlarda, Yahudilerde ve Ermenilerde Sayfiye Kültürü ve Sınıfsal Temsil Mekânı Olarak Adalar: "Nerde Rumlar, Museviler? Nerde O Hanımlar?"

20. yüzyıl başına doğru Adalar; sadece Rum, Ermeni, sonra da Yahudi azınlıkların yerleşme ve yazlık bölgesi olmaktan çıkıp Tanzimat sonrasının değişme süreci içinde Batılı yaşama özenen Osmanlı devlet erkânının da yerleşmeye başladıkları bir yer haline gelmişti. 20. yüzyıl başında Adalar, artık Müslüman Türk nüfusun da seçkin sayfiye yeri olma özelliğini göstermekteydi. Cumhuriyet dönemi devlet ileri gelenleri, yüksek rütbeli memurlar, yeni yetişen Türk burjuvazisi de Adalar'a rağbet etmeye başlamıştı.

Cumhuriyet'in inşasıyla birlikte her sınıftan gayrimüslim, Adalar'da yazlıkçı veya yazlıkçı-kışlıkçı olarak ikamet etmeye devam etmiştir. 1930'lardan 1950'lere kadar olan dönemde orta, orta üst ve üst tabakanın sayfiye seçiminde en ön sırada gelen Adalar'ın, gayrimüslim cemaatlerin adlarıyla özdeşleştiği görüşmeler sırasında tespit edilen bir olgudur. İlber Ortaylı'nın belirttiği gibi Adalar'ın, İstanbul'un orta sınıfları için sayfiye alanına dönüşmesinde özellikle Caddebostan-Erenköy ekseni ve Boğaz'ın iki kıyısının 1950'li yıllardan itibaren dolmaya başlamasının rolü

vardır. Buraların sürekli yaşanan kentsel alanlara dönüşmesiyle Adalar, hem gayrimüslim hem Müslüman orta ve üst sınıflar tarafından gözde yazlık beldeleri haline gelmiştir (2015: 381).

> Ada yazlığa gidilen yerdi ama o zamanlar... 40'larda Yeniköy, Tarabya, Büyükdere de yazlık yerlerdi. Ada'da evleri olanlar çok köklü ailelerdi. Bütün orta sınıflar yazlığa kiraya giderlerdi muhakkak. Ama zannetme ki yazlığa gidenler bugünün çok zengini. Adam kumaşçı, terlikçi orta bir yaşantısı var adamın, sobalı evde otururdu ama o bile yazlığa gidebiliyordu. "Yazlığa gitmek" bir artıydı, eşyalar kamyonla giderdi ama gidilirdi mutlaka. Ha Yeşilköy de yazlık yeriydi. Halkalı da vardı. Havası güzel diye gidilirdi oraya. Kumburgaz da modaydı. Tarabya en varlıklıların gittiği yerdi, köşkler çok orda. Kınalı'nın Çarşı'ya (Kapalı Çarşı) yakın mesafe olması etkiliydi bence seçimde. Benim üniversite çağımda (70'ler) Yeşilköy yazlık-kışlık olmuştu, denizlere girilmemeye başlanmıştı artık. Adalar'a rağbet artmıştı. Ne güzel plajlarımız vardı, Kapri mesela... (E, 65, K)

19. yüzyıldan bugüne yazlıkçı nüfusun büyük çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu Kınalıada, bir "Ermeni adası" olma özelliğini bugün de halen sürdürmektedir. Öte yandan son yıllarda Kınalıada'nın Süryani nüfusunda da büyük bir artış gözlenmektedir. Burgazada'da Rumlar ve 1960'lardan itibaren Yahudiler; Büyükada'da ise Rumlar, Yahudiler ile birlikte dönemin en kalabalık toplumlarıydı. Büyükada, her dönemde en varlıklı gayrimüslimlerin yazlık mekânı konumundaydı. Heybeliada,[50] tüm cemaatlerden daha orta sınıf nüfusu barındırıyordu.

Rumlarda ve Ermenilerde görüldüğü gibi yaz-kış Ada'da yaşayan esnaf bir Yahudi nüfusun varlığından bahsetmek zordur; görüşmelerde de böyle bir durum tespit edilmemiştir. Yahudiler, Adalar'ı ekseriyetle yazlık mekân olarak kullanıyorlardı. Bu durum Yahudilerin, Rumlara ve Ermenilere göre Adalar'ı sadece sayfiye olarak kullanan kentli sınıflar olmasından kaynaklanmaktadır.

1930'lu yıllardan özellikle 1980'lerin başına kadar Kınalıada'da Ermeniler, Burgazada'da Rumlar (1960'lardan itibaren Yahudiler), Büyükada'da Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler yoğunluğu oluşturuyordu. Özellikle Büyükada orta üst ve üst sınıf gayrimüslimlerin yazlık mekânı konumundaydı. Sanatoryumu, Deniz Harp Okulu ve Rum Ortodoks Ruhban Okulu ile Heybeli'nin hepsinden farklı bir konumu vardı. Heybeliada'da Türkler çoğunluktaydı. Adalar coğrafyasındaki bu kültürel kompozisyon, iç göçler ve dış göçler sonucu değişime ve dönüşüme uğramıştır. 1950'lerden sonra Adalar'ın toplumsal yapı ve nüfus bileşiminde önemli değişmeler görülmektedir: 6-7 Eylül Olayları, 1974 Kıbrıs harekâtı, 1980 askerî müdahalesi gibi siyasal gelişmelerin etkisiyle başta Rumlar olmak üzere yerleşik azınlık nüfusun Adalar'ı ve Türkiye'yi terk etmesinin yarattığı nüfus gerilemesi, özellikle 1980'lerden sonra hızlanan doğu illeri ağırlıklı iç göçle dengelenmiştir. Bu

50 Heybeliada ile ilgili Bkz. Lokum, 2014.

iç göçün sonuçları, Adalar'ın toplumsal yapısında gözle görülür bir değişme oluşturmuştur. Son zamanlarda ayrıca güneydoğu illerinden İstanbul'a gelen varlıklı Süryanilerin, özellikle Kınalıada'dan ev almaya başladığı görülmektedir.

> Kınalı, Ermeni adasıdır. Son 30 yıldır da Süryani. Eski Kınalılıyız biz. Kınalıada eski halkına göre Ermeniler, bir Rum bir Yahudi'ye göre daha ikinci sınıf insanlar, maddi durumdan. Büyükada'ya bir Yahudi giderken Ermeni gidememiş. Daha pahalı. Osmanlı döneminde Kınalı sürgün adasıymış. Düşünebiliyor musun? Ben 42 sene evvel gittiğimde Kınalı'ya oturmaya, çoğunluk Ermeni'ydi. Bir yer alınır satılırsa "Avak aldı, Agop aldı" derlerdi. Şimdi duy, Süryaniler aldı. Son 30 senedir Süryanilerin maddi durumu Ermenileri katladı. Hepsi Diyarbakır'dan, Mardin'den geldi. Yüzde 90'ı kuyumcu. Çok yaman adamlar. Ada'nın en güzel evleri şimdi Süryanilerin. Senede 10 tane mülk el değiştiriyorsa satan Ermeni, alan Süryani. (E, 78, E)

- 1980'lerden Sonra Adalar'ın Değişen Sosyal ve Kültürel Dokusu

> Büyükada artık başka ellerdeki sevgili gibi... (R, 35, K)

Büyükada'nın ilk yerlilerinin Rumlar olması ve 1980'lere kadar Ada'da yoğun bir Rum nüfusun yaşamış olması sebebi ile geçmişle bugün arasında bir bağ kurulmaktadır ve bu bağ, nostaljik bir biçimde süreklileştirilmektedir. Rum bir görüşmecinin "*Buranın DNA olarak asıl sahibi benim*" söyleminde görüldüğü gibi Rumların, Ada ile farklı ve köklü bir aidiyet bağı kurdukları tespit edilmiştir. Adalı olmak, Rumlar için gelir seviyesinden bağımsız olarak bir yaşam tarzı ve kültürün işaretidir. Görüşmeciler, özellikle son 15 senedir Ada'nın doğu illerinden gelen göçlerle değişen kültürel kimliğinden ve sosyal coğrafyasından duydukları rahatsızlığı ve hissettikleri yabancılaşmayı vurguladılar. Doğudan göçlerle gelenler karşısında kentli, modern, Batılı "steril" hayatlarına karşı bir yabancılaşma hissetmektedirler. Bu durum karşısında hissettikleri yabancılaşmaya, Ada'nın yerlisi olan Rum nüfusun özellikle 1980'lerden sonra bitme noktasına gelmesiyle Ada'nın eski günlerine duyulan özlem ve hüzün eşlik etmektedir.

> Bizimkiler Heybeliada'danmış, o zaman sanırım Heybeli popülermiş. Uzun bir süre de orda kalmışlar. Üçüncü nesil Büyükada'da büyüdüm. 5-6 sene oluyor Ada'ya çıkmıyoruz. Ada'nın kimliği değişmeye başlamıştı. Bir yabancılaşma başladı. Artık eskisi gibi değil, artık Starbucks'ı olan, Dominos Pizzası olan bir yer. O rahatlığımız kalmadı artık. Arabacılardan tut, manavlara kadar her şey değişti. Çarşıya girdiğimde yabancılık çekiyordum. Maden'de oturuyorduk, Nakibey Plajı'nın üstünde. Artık kırk yılın başında geliyorum arkadaşlarımı görmeye Ada'ya. Eskiden "Ada'ya çıkılma" kültürü vardı ve "Ada'dan inilirdi". Hatta beklerdik 29 Ekim'i ki ilk hangı komşu sobayı yakmış, tamam artık kış geldi derdik. Ada artık başka ellerdeki sevgili gibi... Bak kışın gidiyorum Ada'ya, özlüyorum. Ama yazın bir kerecik olsun gidemiyorum. Eskiden ağlardım Ada'dan indiğim zaman. O kadar severdim. (R, 35, K)

Eskiden İstanbul'daki evlerden buzdolabı taşınırdı Ada'ya (gülerek) çok değişik şeylerdi... Her şeyin üstü Amerikan bezleriyle örtünürdü Ada'ya inilirken. Bir yaşam tarzıydı o. Biz de bu iç göçlerden sonra Ada'dan ayrıldık. Şimdi seyahat ediyorum yazları. (R, 70, K)

Doğma büyüme Adalı olan görüşmeciler, sıklıkla son yirmi yılda ülkenin doğusundan batısına gerçekleşen göçlerle birlikte Adalar'ın da toplumun değişen sosyo-kültürel yapısından aldığı payın altını kuvvetle çizmişlerdir. 1980'li yıllardan itibaren yoğun bir biçimde doğu illerinden göçlerle gelen ve Adalar'a işçi olarak gelip yerleşen Kürt nüfusla aralarına çok keskin kültürel sınırlar çizmektedirler. Kendilerini "Adalar'ın ve İstanbul'un gerçek sahipleri olarak" kabul eden Rumlar; toplumun muhafazakâr, dindar ve kentli olmayan kesiminden kendilerini yaşam tarzı ve kültür bakımından "Batılı, modern, kentli" olarak farklılaştırmakta ve bu toplumsal gruplarla aralarına keskin sınıfsal bir mesafe koymaktadırlar. Özellikle birinci kuşaktan görüşmecilerin anlatılarında sürekli olarak nostaljik bir geri dönüş yaşadıkları, zihinlerinde eski İstanbul'u yaşattıkları ve "yeni İstanbul'u" kabul etmedikleri, kabullenmek istemedikleri görülmüştür.

Burası yüzde seksen Rum'du, Büyükada. Kalmadı ki şimdi. Şimdi Kürtler gelmeye başladı. Durum fena. Ben iyi görmüyorum durumu. Hiç bu kadar kötüsünü yaşamadık. Nerde Museviler? Nerde o hanımlar? Herkes evinde, dışarı çıkmıyor. Ada'mız böyle değildi... Eskiden bütün dükkânlar Rum. Herkes tanıyordu seni "Aaa Kalfa'nın kızı geliyor" derlerdi hemen. (R, 75, K)

Ben sana söyliyim mi o zaman insanlar mutluydu. Ramazan bayramında çıkılırdı sokağa dangada dunguda ramazan davulcusunu beklerdik... Ah o günler nerde.... Burda bütün gürültüyü Rumlar yapıyordu. Gazinolarda hep Rumlar vardı, Rumlar gitti neşe gitti... Mimoza'nın sahibi vardır, kadın kılığında fellah olup program yapıyorduk, neler neler yapıyorduk. Rumlar eğlenmeyi seven insanlardı. Adam ne yapar yapar cumartesi karısını alır eğlenirdi. Kınalıada'nın güzelliği, insanları maalesef kalmadı. Yaş ilerledikçe bunlar başlıyor adamın içini yemeye. Ben mezara çıktığım zaman böyle bir dönüp Kınalı'ya bakıyorum aşağı eyyy, diyorum, neydin ne oldun Kınalı... (R, 83, E)

- Rumların Sayfiye Kültürünün Yapı Taşı Olarak Adalar

Adalar'da Rum nüfusun yerleşim tarihi Fetih'ten öncesine dayanmaktadır. 19. yüzyıldan Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde Ege adalarından aldığı yoğun göçlerle 20. yüzyılın başında Adalar'ın nüfusunun neredeyse tamamını Rumlar oluşturmaktaydı. Ulus devletin inşasından 1960'ların sonuna kadar diğer azınlık cemaatlerinin de Adalar'ı sayfiye olarak kullanmaya başlamasına rağmen, Adalar'ın nüfusunun ağırlığını Rumlar oluşturmakta idi. Bu adalardan biri de Burgaz'dır. 1964'te Yunan uyruklu Rumların sınır dışı edilmesi ve ardından gelen 20 senelik

süreçte yaşanan sıkıntıların, baskıların ardından Rum nüfusun ülkeyi terk etmesiyle şu an Burgazada'yı sembolik bir Rum nüfusu temsil etmektedir. Görüşmeciler, 1960'lı yıllardaki Adalar'ın Rum nüfusunun yoğunluğuna; bakkalı, manavı, balıkçısı, çiçekçisiyle Rum esnafın varlığına nostaljik bir özlemle vurgu yapmaktadırlar. Şu anda çok az kalan nüfuslarıyla Rumlar, Ada'da kendi mikro cemaatlerini oluşturarak yazları geçirmeye devam etmektedirler.

"Adalı olmak" farklıydı. Ada'da biz azınlık değildik. Ada'da esnaftan çok Rum vardı ve bizim Ada'da (Burgazada) çok Rum vardı. Museviler o zaman yoktu çok, vardı ama Rumlar daha fazlaydı. Ada'nın yerlisi Rumlar vardı. Biz çarşıda oturuyorduk. Manavın kızı, pastacının, balıkçının kızı, sinemacının kızı... Sayabileceğim üç tane Rum bakkal vardı, manav vardı, Lambo'nun yeri vardı, Zarifi'nin arsası vardı orası bostandı. Bir tane de çiçek yetiştirilen arsa vardı, Taso'nun bahçesi gibi bahçeler vardı. Pavuryacımız vardı, balıkçı Stelyo, balıkçı Koço. Rumlar çoğunluktaydı. Belli bir zamana kadar da Türk okulu olmadığı için orda bulunan Türkler, Rum okuluna giderdi. O yüzden eskiler Rumca konuşuyordu. Orhan bakkal okula gitmeden öğrenmişti Rumcayı. Oyuncakçı Rıza vardı, o da Rum okuluna gitmişti, Rum gazetesi okuyordu. (R, 59, K)

Ada'da oturmak bizim için ihtiyaçtı. Bütün Rumlar Ada'ya giderdi. Daha fakir olanlar da ona göre bir ev tutuyorlardı. Ada'ya gittiğim zaman yataklarımızı, buzdolabımızı filan nakliyeciler vardı gelip alıyorlardı, sonra sezon sonu tekrar getiriyorlardı. Hammallar kayıklarla getiriyorlardı buzdolaplarını. Aynı buzdolabı yaz kış. Çok güzel eğleniyorduk. Heybeliada'da Halki Palas vardı. Orda buluşuyorduk. Sandal vardı, bazı arkadaşlarla onlarla geziyorduk. Manastırda top oynuyorduk. Rum cemaatiydi ekip. O zaman öyleydi şimdi değişti. (R, 67, E)

Özellikle 1960'lara kadar Burgazada'da yaşayan kalabalık Rum toplumunun derneklerinde, okullarında, kiliselerinde bir araya gelerek kendi içine kapalı bir cemaat hayatı yaşadığı, yazlıkçı olarak gelen diğer dinî-etnik cemaatten kişilerle çok fazla bir arada vakit geçirmedikleri, sınırlı ilişkiler yürüttükleri görüşmeciler tarafından vurgulanmıştır. Dışarıya kapalılığın yanı sıra "*Heybeli'den gelin/damat almak*" örneğinde görüldüğü gibi Rum toplumunun kendi içinde de sınıfsal ayrımlar yaratıldığı gözlenmektedir.

Ben Ada'yı (Burgazada) yazlıkçı olarak biliyorum ama orda yaz-kış yaşayanlar da var. O zamanlar çok daha kapalı bir toplumdu. Bir Burgazlı bir Heybelili ile evlendiğinde "Heybeli'den gelin/damat aldı" diye ters bakılıyordu. Fakat Ada'da her şey vardı; kilise, okul vardı, ortaokul vardı, kültür dernekleri, fukarasever dernekleri vardı. Yazlıkçılar ile bile fazla içli dışlı olmuyorlardı. 1955'ten evvel Burgaz'da 1.500 kişi yaşıyordu. Şu an toplam nüfus 1.500 kişi. Ada'da mesela balıkçılık, çiçekçilik, sanatkârı, manavı bakkalı hepsi Rum'du. Orda yaşıyordu, orda kazanıyordu, orda harcıyordu. (R, 65, E)

Burgazada'da olduğu gibi 1970'lere kadar esnafıyla, yazlıkçısıyla Büyükada'nın da en kalabalık nüfusuna sahip olan Rumlar, kendilerini "Büyükada'nın yerlisi, sahibi" olarak anarken yazlıkçı olarak gelen Yahudileri "göçmen" olarak tanımlıyorlardı. Bu nüfus dengesi, 1964'te Rumların zorunlu göçünden sonra tersine döndü. Adalar'daki Rum nüfusu azalırken yazlıkçı olarak Yahudiler, en kalabalık gayrimüslim nüfusa sahip oldu. Özellikle Burgazada'daki Yahudi nüfusu, 1960'ların ortasından itibaren yükselişe geçti. Varlık Vergisi ve 1964 zorunlu göçünden sonra Adalar'da yazlıkçı Rumlara ait birçok mülk, değerinin çok altında el değiştirmiştir.

> Eskiden çok esnaflar vardı burada; arabacılar, eşşekçiler vardı, şimdi kalmamış çok. Sonradan Yahudiler geldi, başta yoklardı. Zengin oldular ve Ada'ya gelmeye başladılar. Biz onlara "göçmen" derdik. Buzdolapları ve yatak takımlarını getirirlerdi kayıklarla İstanbul'dan. Taş arabaları Frigidaire buzdolaplarını taşırdı. O zaman her evde buzdolabı yoktu. 1964'ten sonra biz gidince evleri sattık, onların evi oldu ve gelip yerleştiler. (R, 64, K)

Öte yandan Büyükada'daki Rum cemaati içinde var olan sosyal tabakalaşma, anlatılarda geçen "ananem eldivensiz, şapkasız iskeleye inmezdi" sözleriyle açığa vurulmaktadır. Adalar'da Rum cemaatinin sınıfsal açıdan homojen bir yapı sergilemediği görülmekte ve bu sınıfsal ayrımın; giyim biçimleri, sınıfın bedenleşmesi, oturulan sokaklar, gidilen lokantalar gibi mekân ve gündelik hayat pratikleri üzerinden ortaya konulduğu, görüşmeler sırasında ifade edilmektedir. Kültürel/sınıfsal sınırlar çizen görüşmecilerin, mesafe koymak istedikleri kesimi tarif ederken (Karademir Hazır, 2014: 261) kılık kıyafet ve dış görünüşe dair kriterlere ve yaşam tarzlarına başvurmaları, dinî-etnik bir cemaat olan Rum cemaatinde bedenin sınıf tartışmaları için özellikle önemli olduğunu göstermektedir. Ermeni cemaatinde bu sınıfsallık Anadolu-İstanbul Ermenileri arasında bölgesel farklılıktan kaynaklanırken Rumlarda da cemaat içi sınıfsal hiyerarşi göze çarpmaktadır.

> O zaman (1950-60'lar) iskelede yan yana lokantalar yoktu (Büyükada). Bir tane lokanta vardı o da Façyo. Lido vardı o zaman ki adı Select idi. Façyo kış-yaz açıktı ve en kıymetli kişiler giderdi. Bir şortla filan hayatta gidemezdin oralara. Babam ayda bir kere götürürdü. Buraya yazın zenginler gelirdi. Bizim bu evi kiraya verirdik. Katolik kiliseden çıkanlar filan kürkler, çantalar yani düğüne gider gibi. Hafta arası giysiler pazar giyilmezdi. Mis gibi çıkardık dışarı. Bir trençkotum, bir kabanım vardı hafta arası. Pazar için iki paltom vardı; bir bordo, bir yeşil. (R, 75, K)

Görüşmelerde 19. yüzyıl boyunca Ege adalarından İstanbul adalarına olan göçlerle İmroz'dan İstanbul'a gelen ve Büyükada'ya yerleşen Rum ailelerdeki kadınların, çoğunlukla terzilik yaptıkları ve Rum toplumu içinde "köylü" olarak ayrıştırıldıkları tespit edilmiştir. Habituslar, ayrı ve ayrıştırıcı pratikler doğurur. İstanbul'a göçle gelen (Anadolu'dan, İmroz'dan) bir Rum'un mesleği, yediği şey, kılık-kıyafeti İstanbullu Rum'un bunlara tekabül eden tüketimleri ve etkinliklerinden sistematik olarak farklılık göstermektedir. Bunlar aynı zamanda sınıflandırıcı şemalardır (saygın/kaba, güzel/çirkin vs..) (Bourdieu, 2015: 22). Bu bağlamda İmrozlu

Rumlar da zamanında Rum toplumu içinde sosyo-ekonomik açıdan daha aşağı bir statüde görülmüşlerdir.

1960'lı ve 1970'li yıllarda Büyükada'da Anadolu Kulübü'ne üye olmak, cemaat içinde "prestij, statü" sahibi olmakla eşleştirilmektedir. Kulübe üye olmayı tanımlayan "seçkinlik" söylemi, görüşmeciler tarafından burada keskin bir ayırma söylemi olarak kullanılmaktadır. Üst tabaka Rumların Ada'nın belirli yerlerinde köşklerde oturmaları, Anadolu Kulübü gibi prestijli mekânlara üye olmaları, evlerinde İmrozlu hizmetçiler çalıştırmaları, belli başlı lokantalarda yemek yemeleri, balolara katılmaları, eldivensiz iskeleye inmemeleri vurgulanarak bu sosyal sınıfların sahip olduğu yaşam tarzına işaret edilmektedir.

> Ada'da o zamanlar ben sana diyim daha fazla sınıfsal farklılık gözüküyordu. Şimdi o kadar yok. Şimdi artık sınıf tanımı da değişti, karmaşık oldu. Bak benim babam kilisede başkandı ve Boğaziçi mezunu bir adamdı o dönem için. Zenginlerin Nizam'da, Maden'de müstakil evleri vardı. Ada'da yemek yiyeceğin yer sayılı zaten ama onlar genelde evlerinde vakit geçirirlerdi, bahçelerinde. Kendi içlerinde yine daha zengin ailelerle görüşürlerdi. Bak o zamanlar Anadolu Kulübü'ne üye olmak çok kolay değildi, seçiciydiler ve iyi yapıyorlardı. Şimdi parayı veren giriyor. Seferoğlu'nu mimarı olarak babam yapmıştı, biz çok ucuza üye olmuştuk. Ama bizimkiler çok gitmezdi. Anadolu Kulübü çok havalıydı eskiden. Atatürk döneminde bir anlamda bir sosyalleşme olsun, modernleşmenin bir temsili niteliğindeydi dansıyla, balosuyla... O amaçla diplomatların, siyasilerin girdikleri bir kulüptü. Sosyalleşmenin lokomotifi olması amaçlı kurulmuştu. Zaman içinde çok değişti. Museviler, Ermeniler orda çok azdı. Rumlardan şimdi bir-iki aile gider, geri kalan Museviler çoğunlukta. Yazlığa gelen Rumlar daha varlıklıydı Ada'da. Annemin bir arkadaşı vardı Maden'de oturuyorlardı, bir köşkte ama müthiş bir köşk. Anadolu Kulübü'ne üyeydiler. O zaman bunlar prestijdi Ada'da. Yaşam tarzıydı bu. Bakma şimdi parayı veren... O zaman kulüpler çok seçiciydi. Şu an Anadolu Kulübü'ne üye iki Rum var. Eskiden profesörleri otomatik üye yaparlardı Anadolu Kulübü'ne. Çok tabii seçkindi o zamanlar. (R, 51, K)

> Eskiden iskeleye "ke"[51] derdik, orda gözükmek statü meselesiydi. Ananem eldivensiz, şapkasız iskeleye inmezdi. Terziler, ütücüler vardı Ada'da. Daha çok İmrozlular zengin evlerde çalışırlardı. Her zaman daha düşük seviyeli insanlardı (İmrozlular). (R, 64, K)

1970'li yıllarda İstanbul'dan Adalar'a vapur seferlerinin şimdiki kadar sık olmaması, ulaşımın yetersizliği gibi sebepler Adalar dışında, şehir içinde alternatif sayfiye mekânları arayışını getiriyordu. Ataköy de bazı gayrimüslim bireylerin yaz tatillerini kamp yaparak geçirmek için tercih ettikleri yerlerden biriydi.

> 66'dan 81'e kadar Ataköy'de kampa gidiyorduk. Çadırlar, karavanlar vardı. Ölümsüz dostluklar kazandık orda. Biz Ada'ya değil, Ataköy'e gidiyorduk. Şimdi hiç kalmadı o zamandan, bitti Ataköy. Bütün anılar kaybolmaz ama... Son derece güzel arkadaşlıklar vardı. Orda herkesin "Yanaki abisi"ydim. Bir Rum aile vardı. Bir Musevi, iki-üç Ermeni aile vardı. (R, 54, E)

51 Fransızca "iskele" anlamına gelen "quai" kelimesinin Türkçe fonetiğe uygun yazılışı.

Cumhuriyet'in başlangıcından 1990'lı yıllara kadar yazlık ve kışlık olarak gayrimüslimlere ev sahipliği yapan Büyükdere ise son 20 yılda bu özelliğini kaybetmiş durumdadır. 20. yüzyılın başlarında Büyükdere'de oturanların çoğu zengin Ermenilerdi, çoğu da Katolik'ti. Özellikle 1980'lere kadar yoğun olarak Ermeni ve Rumların sayfiye mekânı olarak tercih ettikleri semtte, bugün en fazla birkaç yaşlı Rum aile yaşamaktadır. 1990'lara kadar yaşanan iç ve dış göç hareketleri, Büyükdere'deki Rum nüfusunun azalmasındaki en büyük etkendir.

> O dönem yoğun bir şekilde Rum nüfusu Yunanistan'a gidiyor. Lise sonda on kişi mezun olduk, yedisi Yunanistan'da. İç göçten çok dış göç baskındı o dönemler. Büyükdere'de ciddi bir Ermeni yazlıkçıların varlığı... Kınalıada gibiydi. Büyükdere'de kilisenin lojmanında kalıyorduk. Kilisenin bir avlusu ve lojmanı vardı çok büyük, etraftan çocuklar gelirdi oynardık. Ermeni, Müslüman çocuklar da vardı. 1989'dan bu yana da 2013 senesine kadar Büyükdere'de yaz-kış kaldım. Şu an Rum kalmadı, beş-altı aile diyelim. Yaş ortalaması da 60'ın üstünde. O bölge artık birçok açıdan gençlere hitap etmiyor. Bir kere otopark yok, altyapısı yetersiz vs... Eskiden kiliseye yakın olması, okul olması domine eden faktörlerdi. (R, 43, E)

- **Yahudilerin Sayfiye Kültüründe Adalar**

> Büyükada'da bambaşka bir hayat vardı... O müzik bambaşkaydı... (Y, 89, K)

> Panjur Sokak çocuklarıydık, özellikle Yahudi değildik orda. (Y, 38, K)

Büyükada, 1930'lu yıllarda üst orta ve üst tabaka Yahudilerin, yaz aylarını geçirdikleri bir sayfiye yeriydi. Görüşmeler sırasında 1930-40'ların Büyükada'sına yazlıkçı olarak gelenlerin sosyal profilinin "Batılı, modern, kentli, asil, yüksek kültürel sermayeye sahip, saygın gayrimüslim ve müslim"lerden oluştuğunun altı çizilmektedir. Büyükada, bu profil devamlılığını 1990'lı yıllara kadar aşağı yukarı devam ettirmiştir.

Cumhuriyet'in kuruluşundan 1990'lı yıllara kadar sayfiye mekânı olarak Büyükada'da kümelenen Yahudi cemaati içinde keskin bir sınıfsal tabakalaşma, mekânda kendini yansıtmaktadır. Görüşmeciler tarafından bu ayrışma, daha çok eğlence mekânları üstünden verilmektedir. Bourdieu'nun kullanımına göre aktörler, sosyal sermayelerini diğerlerinin karşısında saygınlıklarını yükselten statü ve ayrıcalığın kaynağına ulaşmanın bir yolu olarak kullanabilirler (Aktaran Field, 2008: 106). Bu durumu, eşitsizliğin oluşmasını teşvik eden bir mekanizma olarak da görmek mümkündür. Anadolu Kulübü, Yahudi cemaatinin daha üst ve üst orta tabakasının dinlence, deniz ve eğlence için gittiği bir mekân iken ve "*en prestijli,*

klas" yer olarak tarif edilirken; Seferoğlu ve 1980'li yıllardan sonra da Büyükada Su Sporları Kulübü daha orta sınıfın gittiği çekim merkezleri olmuştur. 1980'li yıllarda cemaatin en varlıklı ailelerinin, Anadolu Kulübü içinde oturdukları yerin bile "farklı" olduğu belirtilirken; bu belli tüketim biçimi, aynı zamanda statülerin de göstergesidir.

> Eskiden bak Anadolu Kulübü'nde kumarda üç-beş ev kaybeden olurdu. Bu güç meselesiydi. Çok büyük zenginler vardı o zamanlar (70-80'ler). Ben çocukken zengin ve orta sınıf, yoksul arasında çok fark vardı. Jak Kamhi'nin Kulüp'te oturduğu yer bile farklıydı. Daha orta sınıf Seferoğlu'na giderdi. O zamanlar ezme vardı birbirini. (Y, 56, E)

> Mesela Anadolu Kulübü'ne kim gidebilirdi? Şimdi herkes gidiyor. Anadolu Kulübü çok klastı. Bizim Su Sporları'nda Ermeni çok var. Anadolu Kulübü'nde Yahudiler olduğu için pek gitmez Ermeniler oraya. Seferoğlu vardı, biz de orası kapanınca Su Sporları'na geçtik. Ben çok severdim orayı, motorlan gidip gelirdik hep. Seferoğlu'ndaki bütün Yahudiler, Anadolu Kulübü'ne gitti. Şimdi git bir akşamüstü... Kokona süslü müslü, varlıklı hepsi, oyun oynarlar; hizmetçiler de bahçede bir köşede oturur. Hizmetçiler de şık giyinir. (Y, 83, K)

> Ahhhh eski Ada'yı anlatamam ben sana... Orta halliler biraz daha Kumsal'da otururdu. Nizam, Maden her zaman zenginlerin oturduğu bir yerdi. Anadolu Kulübü her zaman imkânlarımızın üstünde bir para istemiştir. Biz Kumsal'da Pervane Sokak'ta yalıda otururduk. Çok çok güzel bir evimiz vardı, harika bir çocukluk yaşadım. Rum, Türk herkesle arkadaştık. Hep sokakta oynardık. Zenginler kulübe giderdi, orda başlamıştı zaten farklılık. Giyimlerinden kuşamlarından anlaşılıyordu. Ada vapuruyla gelirdi herkes ama o zaman lüküs kamera vardı, kimi lüküs kamerada otururdu kimi aşağıda. Herkes kostüm giyerdi. Kadınlar şık şık giyinirdi kocalarını karşılamaya gelirdi. Şimdi nerde... (Y, 64, K)

Büyükada kadar yoğun olmasa da Yahudiler, Heybeliada'yı da sayfiye mekânı olarak seçmişlerdi. Heybeliada, sanatoryumdan dolayı ağırlıkla Türk nüfusa sahip bir adaydı. Üst sınıf Yahudiler Büyükada'yı sayfiye olarak kullanırken orta sınıf Yahudiler için Heybeli'nin dışında Büyükdere ve Caddebostan da sayfiye için tercih edilen mekânlar arasındaydı.

> Küçüklüğüm (30'lar) çok güzel geçti. Ada'ya giderdik. Annem çok sıcak memleketten geldiği için Boğaz'ı çok severdi; o yüzden sayfiye olarak Büyükdere'ye gidiyorduk. Fakat sonra akşamüstü ve sabahleyin Boğaz havası bir parça rutubetlidir onun için bronşit geçirdi. Doktor Mösyö Fresco, "Adalar'a giderseniz daha iyi olur, en iyisi de Heybeli'dir" dedi. Sanatoryum vardı orda. Ben Adalıyım çünkü orda büyüdüm, evimiz vardı. Heybeli'de Musevi çok yoktu, Museviler daha çok Büyükada'daydı. Büyükada seviyesi daha yüksekti. O zaman çok Türk yoktu Adalar'da. Rum çok vardı. Esnaftı yaz-kış kalanlar. Ermeniler Kınalıada'daydı. Varlıklı olanlar yazın gelirdi. Heybeli'de Türk vardı çünkü sanatoryum vardı. (Y, 91, K)

Heybeliada, özellikle 1950-1970 yılları arasında yoğun bir yazlıkçı Yahudi nüfusa sahip olmuştur. Ada'nın gayrimüslim olarak en kalabalık diğer nüfusunu da Rum cemaati oluşturuyordu. Heybeliada'da bulunan Deniz Lisesi'ndeki subaylarla flört yaşayan Yahudi genç kızların cemaat içinde yarattığı sıkıntı ve telaş, görüşmelerde esprili bir şekilde dile getirilmiştir. İkinci kuşakta karma evliliklere gayrimüslim aileler içinde şiddetle karşı çıkılmaktaydı. Deniz Lisesi muhabbetinden dolayı karma evliliklerin ve başka bir dinî-etnik cemaatten biriyle flörtlerin önüne geçebilmek için bahsedilen yıllarda Heybeliada'dan Büyükada'ya Yahudi cemaatinden yazlıkçı transferi olduğu aktarılmaktadır.

> Biz hep Ada'ya gittik. Ben kendimi bildim bileli Heybeli. Cemaat çok çok kalabalıktı. Çok çok güzel bir hayattı. Bir tek sıkıntısı vardı Ada'nın, Deniz Lisemiz vardı başa bela (gülerek). Bütün anneler çılgın gibi kızların peşindeydi. Deniz Lisesi de tedirgindi çünkü bir Musevi'yle evlense adamı okuldan atıyorlar zaten. Rumlar vardı, yarı yarıyaydı. Rum, Musevi Heybeli'de ve Büyükada'daydı, Kınalı Ermeni'ydi. Hayat çok güzeldi Adalar'da. (Y, 74, K)

Adalar dışında 1960-1970'li yıllarda İstanbul'un üst orta ve üst sınıfa mensup gayrimüslimlerinin buluştuğu yazlık mekânlar arasında Yeşilköy, Büyükdere ve Caddebostan gelmektedir.

> Bizim ilk yazlığımız ben 10-11 belki de 12 yaşında iken Büyükdere'ye bir otele giderdik bir ay. Hâlâ o otel vardır. Orda ekalliyetler çoktu. Beyaz Park denilen inanılmaz bir gazino vardı. Sevim Tanyürek çıkardı. Aynı zamanda da plajdı. Kayık kiralar, balık tutmaya çıkardık. Boğaz'ın suyu Ada'ya benzemez daha serindi, çivi gibiydi. Kocataş gazozu vardı, onu unutmam. Sonrasında annemin de ısrarıyla Caddebostan'da iki yıl geçirdik. Üç tane açık sineması vardı. Bisiklet ile çok güzel gezilen bir yerdi. Çiftehavuzlar'da ... pastanesine gidilip limonata içerdik. Açık hava, leblebi gazoz ve 1 liraya sinema. (Y, 64, E)

Daha önce de vurgulandığı gibi İstanbul'un azınlık cemaatleri içinde mekâna bağlılığın görece daha zayıf olduğu ve bu nedenle mekânsal yer seçim tercihlerini daha hızlı değiştirebilen cemaat Yahudilerdir. O nedenle sayfiye yaşamında da sınıfsal konumlarına uygun olarak daha popüler sayfiye yerleşmelerine doğru kayış da Rumlara ve Ermenilere göre Yahudilerde daha hızlı gerçekleşmiştir. 1980'lerden itibaren Ege ve Akdeniz kıyılarında gelişen popüler yeni yazlık mekânlar ve havayolu ulaşımının kolaylaşması, Yahudilerin yeni popüler sayfiyelere kaymasına neden olmuştur. Ancak bu kayışın önemli nedenlerden biri de 1990'lardan itibaren İstanbul'un Güneydoğu Anadolu'dan aldığı yeni göçlerin Adalar'da yarattığı yoğunluk ile yeni zenginleşen İslamî-muhafazakâr ailelerin Adalar'a yönelmesinin Adalar'ın gündelik hayatında yarattığı kültürel değişimdir. 1990'lı yıllardan itibaren İstanbul'a akan yoksul Kürt göçmenler inşaat işçiliği, temizlik işçiliği, bahçe işçiliği, faytonculuk gibi emek yoğun işlerde çalışmak üzere Adalar'a gelmekte,

yaz-kış Ada'da ikamet ederek yerleşik nüfusun yaklaşık yüzde 90'ını oluşturmaktadırlar.

Adalar'ın 1990'lardan itibaren yaşadığı bu kültürel değişim, her üç cemaat için Adalar'ın kimliğinde ve bireylerin aidiyet duygularında kırılmalar yaratmaktadır. 1990'ların ortasına kadar Büyükada'nın yazlıkçı nüfusunu, azalan Rum nüfusuna rağmen, gayrimüslimler dışında orta ve üst sınıf, kentli, modern Müslüman Türkler oluşturmakta idi. Görüşmeciler, Kürt göçmenlerin ve Ada'ya günübirlik gelen İslamî-muhafazakâr kesimin, düşük kültüre sahip olduklarını ve Ada'nın statüsünü düşürdüklerini belirterek bu kesimlerle aralarına keskin bir sınır çizmektedirler. Bu kesimlerden yaşam tarzı, kültürel-bedensel-tüketim pratikleriyle tamamen farklı olduklarını belirterek keskin bir ayırma davranışı veya söylemi geliştirmektedirler. Bu söylemler aracılığıyla kentli-kasabalı, modern-geleneksel, seküler-dindar, Batılı-Doğulu, seçkin-bayağı dikotomileri sosyal hayatları yönlendirmeye devam etmektedir. Son on yılda Ada'nın değişen sosyal profiline duydukları yabancılıktan dolayı Yahudiler Ada'yı daha az tercih etmekte, Adalar yerine özellikle üst orta ve üst sınıf Bodrum, Çeşme, Göcek gibi daha popüler yeni tatil yerlerine yönelmektedirler. Bu yeni ve popüler tatil beldelerine arkadaş çevresi ile birlikte gitmek cemaat içinde bir "moda" haline gelmektedir. Sosyal iletişim ağlarının tatil konusunda da kuvvetli bir şekilde çalıştığı, bu sebeple mümkün olduğunca bir arada hareket edildiği, hatta son yıllarda cemaat içinde Çeşme'den ev alanların sayısında artış olduğu dikkati çekmektedir.

> Cemaatten çok terk eden oldu Ada'yı. Evini satıp gidenler var, evini kapatıp gidenler var. Bodrum, Çeşme var, tekneyle güneye gidenler var. Ada'nın profili çok değişti, bak sadece Araplardan bahsetmiyorum. Esas yerleşik düzen tamamen değişti ve çok kötü bir profil oluştu Ada'da. (Y, 64, K)

> Ada benim çocukluğumda statüydü ama son 20 yıldır statü değil hatta son 7-8 yıldır negatif statü. Çünkü ekonomik sıkıntıları olan yaz-kış buraya gelmeye başladı. Zengin olan Ada'ya gelmemeye başladı, Bodrum'a gitmeye başladılar. Çünkü bu bir moda. Psikolojik olarak bu bir dalgadır. Ama bu yalnız Yahudilere ait değil. Ben Ada'da yaşıyorum ve yanımdaki komşum Müslüman, öbür taraftaki Ermeni; sonra bir tanesi gidiyor ev alıyor Bodrum'da. Çağırıyor beni "gel bak burası çok güzel" diyor. Sonra seni görüyorum, sana da tavsiye ediyorum. Bu network böyle işliyor. Bak artık Ada'nın çevresinde tekne görmüyorsun. Tekneler artık Bodrum'da, Çeşme'de. Son 20 yılda Ada'nın statüsü olumsuz değişti. (Y, 56, E)

Yukarıda bahsedilen sebeplerin dışında Adalar'daki yazlıkçı Yahudi nüfusunun azalmasına sebep olarak iki unsurdan daha söz edilebilir. Bunlardan birincisi, ekonomik krizlerdir. Özellikle 2000'deki ekonomik krizden etkilenen bazı Yahudi aileler, Adalar'daki evlerini satışa çıkartmak zorunda kalmıştır. İkincisi ise özellikle 18-23 yaş arası gençlere İstanbul'daki eğlence mekânlarının ve alternatiflerin daha

fazla seçenek sunmasından dolayı Adalar'ın artık cazip gelmemesidir. Hafta içini çocukları için İstanbul'da geçiren bazı aileler, artık sadece hafta sonları Adalar'daki yazlık evlerini kullanmaktadırlar.

> Bizim Ada'dan (Burgazada) yavaş yavaş ekonomik sebeplerle göç oldu. Bence artık üç-beş aile hariç orta sınıf oldu. Bugün Yahudi toplumu gerçekten çok fakirledi, 2000'lerden itibaren artık... Benim arkadaşlarımın içinde gerçekten varlıklarını kaybeden çok adam var ve tembellikle olmadı bunlar, şansızlık krizler vs... Evlerin pahalılaşması, çocukların gelmek istememesi... Şu anda bütün hafta kalan çok az kişi var, sizin Ada (Büyükada) daha sadık bu konuda. İnsanlar genelde perşembe-pazar kalıyorlar. Çocuklar için İstanbul'da kalıyorlar. Eskiden İstanbul evi tamamen kapanırdı. (Y, 57, K)

> İnsanlar artık gidemiyor. Evlerini satanlar çok oldu. Anneannelerin yanına gidiyorlar onların evleri kaldıysa, kiraya harcamak istemiyor. Parası olan da Bodrum'a gidiyor. (Y, 25, E)

Yukarıda farklı tarihsel dönemlerde üç cemaatin de yekpare ve bütüncül bir sınıfsal birliktelik oluşturmadıklarına, cemaatlerin kendi içindeki sosyal tabakalaşmaların en çok da mekân üstünden üretildiğine ve örneklendirildiğine değinilmişti. Üçünü kuşak Yahudi görüşmeciler de bu söyleme benzer şekilde kendi gençlik dönemlerinde (1980-1990'lar) cemaat içinde farklı sosyo-ekonomik sınıflara mensup olanların kendi içlerinde gruplaşmalar oluşturduklarını dile getirip farklılaşmaları en çok, gidilen kulüpler ve eğlence mekânları üstünden örneklendirmişlerdir. Örneğin Büyükada'da Şamdan üst sınıf, "*havalı, zengin, tekneli*" gençlerin gittikleri eğlence kulübü iken Seferoğlu, Değirmen, Su Sporları daha orta sınıf tabakaya mensup, esprili bir şekilde, kendi tabirleriyle "*ezik gençlerin*" gittikleri bir mekân olarak tanımlanmıştır.

> Bence Ada'nın kendi içinde ayrım vardı. Cemaat içinde de bir Şamdan kesimi vardı, bir Kumsal kesimi vardı. Ben daha orta kesimdim, Seferoğlu'na giderdik biz. Akşam buluşmalarında da bir "Şamdancı" kesim vardı. O sınıfsal ayrım yaratılmıştı kendi içinde. İskeleye çıktığında hepimiz arkadaşız ama bir cumartesi gecesi çıkmalarında gruplaşmalar oluyordu. (Y, 38, K)

> Ada (Büyükada) mesela enteresan bir konu. Bütün bir kış boyu dernekler, çalışmalar yaşasan da Ada'ya gittiğinde dernek kalmıyor. Ada'daki ayrım kulüplere göre: Anadolu Kulüplü müsün? Su Sporları mısın? Seferoğlu musun? Değirmen misin? Anadolu Kulüplü olunca daha bir sosyetiksin, Seferoğlu veya Su Sporları olunca daha bir orta sınıf oluyorsun. Çok çirkin maalesef, maddiyatla ölçüyoruz. Benim Ada ile ilgili şöyle bir şeyim var, çocukluk döneminde gruplaşma oluyor. Beraber dolaştığın, iskeleye beraber indiğin, iskeleye beş kişi ile iniyorsun 200 kişi ile konuşuyorsun ama eve beş kişi ile dönüyorsun. Mesela Anadolu Kulüplüysen Şamdan'a girerken ekstra ücret vermiyorsun. Ama Anadolu Kulüplü değilsen ya ekstra para veriyorsun ya kaçak girmeye çalışıyorsun (gülerek). (Y, 32, K)

Büyükada'nın en zenginleri daha sosyetiktir. T.'lar mesela, iskeleye inmezler, tekneyle çıkarlar hafta sonları. Halka inmezler (gülerek). (Y, 29, K)

Ben senelerce Su Sporları'na gittim ama ben hep "eziktim" Anadolu Kulübü'ne gitmediğim için (gülerek). Anadolu Kulübü'nde Şamdan vardı. Cumartesi akşamları bütün güzel kızlar oraya giderdi (gülerek). Bir de cumartesi akşamları kapıdan para vermemek için atlayarak kaçak girerdik, o daha ulaşılmaz bir şeydi. Kaçak girmek bir zaferdi! Değirmen'e gitmedim, Seferoğlu'na da gitmedim, "ezikler" giderdi (gülerek). (Y, 33, E)

Dışlanmıyordun ama sen de kendini garip hissediyordun. Herkes yerini biliyordu. (Y, 31, E)

- Bir Ermeni Adası Olarak Kınalıada

Ermenilerde bütün bir yazın geçirildiği sayfiye kültürü, tarihsel olarak üst sınıftan Ermenilere ait bir olgudur ve Adalar'dan farklı olarak daha çok Boğaz kıyısındaki yalı yaşantısını kapsamaktadır. 1970'lere kadar bir sayfiye mekânı olan Tarabya'da zengin Ermeniler, Büyükdere'de ise daha orta sınıf Ermeniler yazlarını geçirmekteydi. Boğaz köylerinin sürekli yerleşim alanına dönüşmeye başladığı 1970'li yıllardan sonra bu bölgedeki sayfiye yaşamı ortadan kalkacak ve Boğaz kıyıları yaz-kış yaşanan ve Boğaz'ın sırtlarına doğru yeni mahallelerle genişleyen bir kentsel alana dönüşecektir.

Ermeniler için bir diğer sayfiye mekânı da Kınalıada'dır. Adalar'ın da kendi içinde sınıfsal bir hiyerarşisi olduğu ve belli adaların gayrimüslim cemaatlerin adlarıyla özdeşleştiği, görüşmeler sırasında ortaya çıkan bir noktadır. Bu kapsamda Kınalıada, bir Ermeni adası olarak anılmaktadır.

Görüşmeler sırasında özellikle 1950'ler itibariyle Büyükada'da daha varlıklı Yahudiler, Rumlar ve Ermeniler otururken, daha orta sınıf Ermenilerin Kınalıada'yı tercih ettikleri tespit edilmiştir. Son yirmi yılda ise Kınalıada, Anadolu'dan gelen ve gelir seviyesi yüksek olan Süryanilerin tercih ettikleri bir yazlık mekân olma özelliği göstermektedir. Birinci kuşak Ermenilerin yazlarını hangi sayfiye semtlerinde ve nasıl geçirdiklerinin tamamen gelir seviyelerine ve sınıfsal konumlarına bağlı olduğu ortaya çıkmıştır. Orta alt sınıflar, yazlarını günübirlik Boğaz sahilinde denize girerek veya Belgrad Ormanı'nda geçirirken; orta ve orta üst sınıflar Büyükdere, Kireçburnu, Kumburgaz, Halkalı, Adalar,[52] Üsküdar; üst sınıflar ise Yeşilköy, Tarabya, Sarıyer ve yine Adalar'daki köşklerinde yaz tatillerini geçirmeyi tercih ediyorlardı.

52 Prens Adaları hakkında Bkz.: Türker, 2011; Erdenen, 2014; Cox, 2013; Albukrek, 2013; Millas, 2013a; Kuruyazıcı, 2014; Millas, 2013b; Berberyan, 2013; Lokum, 2014.

Sokakta büyüdük, yukardan aşağı koştururduk sokaklarda. Yazlık olayı yoktu bizde. O kadar paramız olmadı hiç. Sokak muhabbeti vardı, komşuluk vardı, kapı önünde oturmak vardı yazın. (E, 81, K)

Çocukları alırdım, kova ve olta alırdım, Kireçburnu'na giderdik, yanımıza yemekleri de alırdık... Evvela ikisini sokar çıkarırdım, sonra ben girer çıkardım. Façyo'nun hemen karşısında otopark vardı. Tanju Okan da oraya balık tutmaya gelirdi. Benim çocuklarla balık tutardı. Belgrad Ormanı'na giderdik günübirlik. (E, 84, K)

Boğaz tarafına yazlığa gidilirdi Büyükdere'ye, Kireçburnu, Üsküdar, Heybeli gibi. Zengin Ermeniler Adalar'a giderdi. (E, 65, K)

- **Rumlarda, Yahudilerde ve Ermenilerde Ortak Bir Mekânsal Aidiyet ve Kimlik: "Adalı Olmak"**

"Adalar: Sebepsiz mutlu olunan tek yer!"

Hangi adada yaşıyor olursa olsun her üç cemaatten gayrimüslimlerin büyük çoğunluğu, Ada'ya olan bağlıklarını ve aidiyetlerini çok derin bir biçimde dile getirmektedirler. Çocukluklarını, gençliklerini geçirdikleri mekân olması, şehirden kopuk ve tamamen izole olması, sın ırsız bir özgürlük ve rahatlık duygusu vermesi, kendilerini orda hiçbir zaman "azınlık" hissetmemeleri nedeniyle Ada'ya bir insana duyulan aşkla bağlandıklarını ifade etmektedirler. Ada'da çocukluğunu, gençliğini yaşamış/yaşamaya devam eden farklı yaş gruplarından, dinî-etnik cemaatlerden azınlıklar için Adalar'ın en büyük karakteristik özelliği, kozmopolit yapısı ve hoşgörü kültüründen dolayı Ada'da kendilerini hiçbir zaman "azınlık" hissetmemeleri olmuştur.

"Adalı olmak", görüşmecilerin büyük bir çoğunluğunun kimliğinin başat kaynağı konumundadır. Görüşmeciler tarafından özellikle Ada'nın insana büyük bir özgürlük alanı açtığı sıklıkla vurgulanmıştır. Ada'nın Latince karşılığı "isola", İtalyancası "isolea", İngilizcesi "island" sözcükleridir. Adalar'ın başlarda sürgün yerleri olmasından dolayı insanlar yalnızlığı, izole olmayı anlatmak için "Adalı olmak" tabirini" kullanırlardı. Kınalıada, Heybeliada, Burgazada ve Büyükada İstanbul'la karşılaştırıldığında hem şehirden uzak, yalıtılmış ve izole olduğu için hem de küçük bir coğrafyada cemaatlerin yoğun olarak kümelendikleri yerler olduğu için insanlarda daha steril ve güvenlikli bir mekân hissi yaratmaktadır. Aileler, özellikle çocuklarının sosyalizasyonu ve cemaat içinden arkadaşlıklar kurması için Ada'yı sayfiye mekânı olarak tercih etmektedirler. Diğer taraftan ise bazı görüşmeciler için Adalar'da yaşamak "sıkışmışlık", "kısıtlanmış olmak" ve "travmatik" olarak da tanımlanabilmektedir.

- **Rumlar İçin Adalar: "Her Şeye Rağmen Azınlık Olmadığın Tek Yer!**

> Hayat her şeyiyle güzel, Rum olmak o kadar da mühim değil inan bana. Bunu bu yaşa gelince anlıyorsun tabii. Mesele Büyükada, gerisi hikâye... (R, 62, E)

Ada'da çocukluğunu, gençliğini yaşamış/yaşamaya devam eden farklı yaş gruplarından, dinî-etnik cemaatlerden herkes için Adalar'ın en büyük karakteristik özelliği kozmopolit kültüründen dolayı kendilerini Ada'da hiçbir zaman azınlık hissetmemeleri, çocukluk ve gençlik yıllarında dinî, etnik veya sınıfsal açılardan herhangi bir ayrımcılığa, dışlanmaya maruz kalmamaları, bir görüşmecinin dediği gibi "*isimlerini ikinci kere tekrar etmek zorunda kalma*"dıkları tek yer olması idi. Adalar, ayrıca İstanbul'da farklı semtlerde yaşayan, farklı okullara giden ve dönemin şartlarında (1980'lerin iletişim ve ulaşım imkânları göz önünde bulundurulduğunda) kışın pek görüşme şansları olmayan gençlerin yazın bir araya gelip tanıştıkları, bir sonraki yaz buluşmak üzere verdikleri sözlerle uzun yıllar sürecek olan arkadaşlıkların temelini attıkları ve cemaat içi bağları sağlamlaştırıp sıkılaştırdıkları bir mekândı.

> Sevan, Berç, Petro neyse Ahmet, Mehmet de oydu. 90'ların ortasından itibaren eski dokusunu kaybetti; azınlıklar azaldı, gelmemeye başladı; sosyal profili değişti. Heybeli hep vardı bizde. Ada'da mesela etnik dediğimiz yerlerin buluştuğu yerdi. Azınlık olarak hissetmiyordun. O eski tarzda esnaf hâlâ vardı o zamanlar. Evde yapılmış olan fırında pişirilmek üzere patates ile fırın tavuk olayını bizim Aya Nikola Kilisesi'nin tam karşısında fırıncı Sotiri vardı, oraya verirdik. Unutamam... Et alıp Aya Yorgi'de pişirdiğimiz o etin tadını hâlâ yakalayamadım. Onun üstüne bir de ne koyardık... kekikle o unutulmaz...[53] bilmiyorum neydi... Acaba o arkadaşlık ortamında yaşadıklarımız mı? Heybeli'de meşhur Ethem'imiz vardı, Deniz Lisesi'ne gelmeden orda, Haykolar, Nejat Alpler gelirdi... Renkli ampullerle donatılmış... kaçak kaçak dinlediğimiz konserler... Hatta bir dönem subayların çocuklarıyla da çok yakın arkadaştık. Şenol Güneşler, Fatih Terimler, Prekaziler, Tanju Çolaklar... hepsi Ada'ya gelirdi top oynamaya. Peşlerinden koşardık imza almaya. Onları unutamam... Bazen ismimi çevirip, Ayhan olurdum, subay lojmanlarına girerdik. Bizim jenerasyon olarak herhalde bizimle son oldu, bulunduğumuz yer küçüklüğümün geçtiği yer Çiçeklidağ'dı, İsmet İnönü'nün olduğu yerdi, orda biz saklambaç oynardık. Orda ebe olucak kişi yanmıştı, saklambaç oynuycaz diye biz küçük tura çıkardık, ancak iki-üç saat sonra dönerdik (gülerek), çocuk da bıkıp evine gitmiş olurdu. Değirmen'de olsun, aradaki sokaklarda olsun, Ethem civarlarında olsun çeşitli gençlerin bira şarap

53 Bellek psikolojisinde "Proust fenomeni" kokuların, tatların ilk anıları çağırma yetenekleri için kullanılmaya başlanmıştır. Bazı çağrışımlar. varlıklarını bellekte bir ömür boyu sürdürebilirler. Kokular, tatlar yalnızca olay ve sahneleri değil, aynı zamanda o sırada onlarla bağlantılı olan ruh hallerini de harekete geçirir (Draaisma, 2012a: 44-55). Görüntü, kokular, ses ve tatlar duyusal bir bağlam oluşturur. Burada görüşmecinin yediği yemeğin tadını, kokusunu sanki dün yaşamışçasına bir ruh haliyle hatırlaması ve aktarması kokunun, tadın mekânsal bir hafızaya ait olduğuna işaret etmektedir.

> alıp şarkılar söylediği dönemlerdi. Hiçbir zaman etnik-din farkı yaşamadık. Sevan, Berç, Petro neyse Ahmet, Mehmet de oydu. Süryaniler de vardı. Onlar genelde Türk isimleri taşırlardı. Birbirlerimizin evine girip çıkardık. Farklı etkileşim vardı ama bu İstanbul'da yoktu. Biz eylülde okullar başladığında bir sonraki yaz için randevularımızı verirdik. Çünkü herkesin geldiği yerler farklıydı, Yeşilköylü vardı, Bakırköylü vardı... herkesin kendi gettosu vardı. Yahut anne-babalar görüşüyorsa ancak karşılaşıyordun kışın. Her hafta sonu kiliseye koşturduğumuz dönemler ve onun sonrasında oynanan toplar... Şimdi öyle bir cemaat kalmadı. Hatta papaz artık âyin bile yapmıyor. Bizim yaşadığımız ayrı bir güzellikti. (R, 38, E)

Görüşmecilerin, ait oldukları dinî-etnik cemaatin yazları yoğunlukta bulunduğu adaları tercih etmelerinin arkasında yatan en önemli faktörlerden biri güven duygusudur, yani bir arada olmak ve cemaatten uzaklaşmamak. Fakat Ada'yı sevmeleri için tek geçerli sebep bu değildi. Birçok farklı dinden, etnisiteden, sınıftan çocukla bir arada üç ay boyunca sabahtan akşama kadar vakitlerini geçirip, ayrımcılık yaşamadan arkadaşlık edindikleri bir mekân olmuştur Ada onlar için aynı zamanda. Arkadaşlık ve özgürlük, her türlü kimliksel aidiyetin üstünde olmuştur. Hatırladıkları, belleklerine kazınmış tüm güzel anıların kökü Ada'dadır. Diğer taraftan birinci ve ikinci kuşaklar, Ada'nın eski günlerini, gayrimüslimlerin yoğunlukta olduğu, "daha modern, nezih" günlerini hüzün ve nostaljiyle anmaktadırlar.

Adalar, gayrimüslimler için tüm yaşanan baskı ve sıkıntılardan da izole oldukları, kendilerini tam anlamıyla özgür hissettikleri, herkesin "*kendileri gibi*" olduğu bir mekândı. Çünkü Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler için "*Adalı olmak*" tüm etnisitelerin, dinlerin, sınıfların üstünü kesen bir aidiyetti. Diğer taraftan sadece bir görüşmeci, Heybeliada'daki Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) gençlik kollarının varlığından dolayı sıkıntılı zamanlar geçirdiklerini çok fazla detaya girmeden dile getirdi.

> Orda benim yaşadıklarım başkalarında farklı olabilir; Burgaz'a, Kınalı'ya göre. Heybeli'de Türk çocuklarıyla bir kontra vardı. MHP'liler çok vardı orda. Dinini orda fazla kamufle edemiyorsun ve arkanı bırakmıyorlar. Öyle durumlar oluyordu. (R, 53, E)

Adalar farklı dinden, etnisiteden, sınıftan birçok insanı bir araya getirmekte çimento görevi görmektedir. Bunun bir örneği de "Burgazada Reunion"dır.[54] Burgaz Reunion, 1964 yılında zorunlu göçle Yunanistan'a gönderilen, dünyanın diğer coğrafyalarına dağılan Burgazadalı Rumları iki senede bir Ada'da buluşturan, Burgazadalılar tarafından oluşturulmuş bir organizasyondur. Şu an Burgazada'da yaşayan az sayıda Rum ve Burgazadalı Yahudi'nin kolektif desteğiyle düzenle-

54 Burgazada Re-Union toplantılarının görselleri ve hikâyeleri için Bkz.: Jaymi Benbanaste, "Ben Yine Çocuk Oldum", 18 Mart 2011, (Çevrimiçi) http://antigoniburgazada.blogspot.com.tr/2011_03_13_archive.html, 02 Kasım 2015.

nen organizasyonda, dünyanın farklı coğrafyalarına dağılmış Burgazadalı Rumlar iki senede bir, zorla kopartıldıkları, istemeyerek terk etmek zorunda kaldıkları Adalar'ına gelip çocukluk arkadaşlarıyla bir araya gelme şansını bulmaktadırlar. Burgaz Reunion, geçmişle bugün arasında bir köprü işlevi görmektedir. Bu bağlamda Burgazada; Rum'u, Yahudi'si, Ermeni'si, Türk'ü tüm Burgazlılar için bir hafıza mekânı[55] işlevi görmektedir.

> 2010'da "Burgaz Reunion" grubu kuruldu. 1964'te gönderilen Rumlar için Reunion grubu kurduk. Yunanistan'a giden Rum arkadaşlarımızın Burgaz'da bir araya gelmesi için. İki yılda bir yapıyoruz. Geçen hafta yaptık, iki sene sonra yapıcaz bundan sonrakini. Bunun için bütçe oluşturuyoruz, garaj satışı yapıyoruz. Bütün sahil tek bir lokanta gibi çalıştı, bütün sokaklar dans pisti oldu. 2014'te NTV'ye çıktık, gelip röportaj yaptılar. "Burası sizin eviniz" yazısıyla karşıladık. Bunu yazmak da doğru değildi, tabii ki onun evi, ama işte çok dokunaklı bir şeydi. Bir Rum'dan evini satın alan bir Müslüman arkadaşımız buluyor Atina'daki eski ev sahibini, evin anahtarını bir karta yapıştırıyor ve bu senindir diyor gönderiyor... Anlatırken bile tüylerim diken diken oluyor... Bu muhteşem bir olaydı. Tavan yaptık orda. (Y, 55, E)

- **Yahudiler İçin Adalar: "Ada, En Özel Yer!"**

> Ada'yı çok seviyorum demek az kalıyor, sanki bir insan varmış gibi ona sarılasım geliyor. (Y, 55, E)

Yapılan görüşmelerde, Rumlarda görüldüğü gibi Ada'da çocukluklarını geçirmiş üçüncü kuşak Yahudilerin de Ada ile aralarında büyük bir aidiyet bağı geliştirdikleri görülmüştür. Çocukluklarını, gençlik yıllarını geçirdikleri Ada'yı büyük bir özgürlük alanı, küçük yaştan itibaren özgüven kazanmalarına fırsat sağlayan, kendi "özerkliklerini ilan ettikleri" bir mekân olarak tanımlarken aynı zamanda Adalar'ın, gayrimüslim kimliklerinden dolayı steril ve güvenlikli bir yer olduğunu, "*burada bize bir şey yapılır mı korkusunun en az yaşandığı yer Adalar'dır*" sözleriyle tanımlamışlardır. Adalar, farklı etnisitelerden, dinlerden, sınıflardan insanların hoşgörü ve çokkültürlülük ortamında bir arada olabildikleri, büyük kentte yaşayabilecekleri ayrımcılıkların, dışlanmaların tecrübe edilmediği bir varoluş alanını temsil etmektedir. Ada; azınlık kimliklerinden soyutlandıkları, sadece çocuk veya genç oldukları bir mekânı temsil etmektedir. "Adalı olmak", toplum içinde birbirini tanımayan insanları birleştiren bir kimlik işlevi görmektedir. "*Adalı olmak*", bir görüşmecinin "*Amerika'dayken neyi özlüyorsun diye sorsalar Ada'yı özlüyorum derdim*" sözlerinde görüldüğü gibi kimi zaman da başat bir kimlik kaynağıdır. Farklı kültürlerin hâkim olduğu bir sosyal iklime sahip olan Büyükada'da Yahudi gençler farklı

55 Hafıza mekânı terimi, Pierre Nora'dan ödünç alınmıştır.

dinden, etnisiteden çok yakın arkadaşlıklar edinmelerine rağmen kendi cemaatleri içinde ayrı ve dışarıya kapalı arkadaş grupları oluşturmaktadırlar.

Ada'yı çok özlüyorum ben yazın. Büyükada'yı... Ada'daki Yahudilik olarak değil ama çocukların o özgürlüğü yaşaması çok hoşuma gidiyor. Atlayıp bisiklete binmesi, arkadaşlarıyla küçük yaştan buluşması çok özgüven veriyor. Kendi başlarının çaresine bakmayı öğreniyorlar orda ama bunu şehirde yapmak zor. Ada'da sırf Yahudi değil, Ermeni de vardı, Müslüman arkadaşım da vardı; Adalıydık biz! Mahallede oynadığım bir çocuk Alex, diğeri Emre, diğeri Aret. Panjur Sokak çocuklarıydık, özellikle Yahudi değildik orda. Bir de özgürlük tabii, o küçük yaşta bu sorumluluğu almak... Ada en özel yer. Benim İngiltere'de "homesick" (ev-vatan özlemi) hissettiğim zaman yaz başıydı. Yaz geliyor "şimdi herkes vapura binip Ada'ya gidiyor" diyordum. Hayatımda o parça eksilmişti... (Y, 38, K)

Benim gençlik dönemlerimde daha çok gidilirdi Ada'ya. İskeleye doğru yürürken cuma akşamı uğultu gelirdi sokaktan. Bütün sene görmediğin arkadaşlarını görüyorsun, "Samiler geldi mi, İzzetler geldi mi" yakışıklı çocukları sorardık hemen (gülerek). Ada çok eğlenceliydi, çok keyifliydi... Çoook rahattık, taciz yoktu, faytoncular seni tanırdı, evine teslim ederlerdi. Çok candan, çok saf, çıkar, beklenti yok... Grupsal çatışmalar oluyordu tabii ama zarar verici değildi. Tanışınca "bizden" tanımı işin içine giriyor, aynı dili konuşursun Adalı biriyle. (Y, 32, K)

Hayatımız farklı orda. Tekneciler tekneleriyle geziyorlar. Daha orta kararlar kanastasını oynuyor. Benim arkadaşlarım var oynayan, annelerinden görüyor. E napıcaklar anam başka hayatları yok ki (gülerek)... Cumartesi öğlen toplanılır, börekler filan yenir ve kanasta oynanır. 1980'lerde annemlerin yaptığı gibi. Ada'da ben başka bir gruba geçtim 14 yaşında, alternatif tiplerin olduğu; işte dövme yaptıran, rock müzik dinleyen, kaykay yapanlar toplandık beraber. 15 yaşında özerkliğini ilan ediyorsun ve kimliğini oluşturuyorsun. Çaktırmadan biralar içerdik. Ada'da benim hayatım değişti, bir de Robert'te (Kolej). (Y, 32, K)

Ada tamamen bir ada. Tamamen koparılmış. Bana bazen sorarlar şunu bunu tanır mısın, ben hep derim "Adalı ise tanırım". Bütün arkadaşlarım Ada üzerinden, bütün yazlarımız Ada'da geçmiş. Adalı olmak, aynı şeyleri paylaşmak. Herkes aynı duyguyu yaşadı. Çok ortak şey var paylaşılan. Bana kendini anlatman için on dakika gerekiyorsa şimdi beş dakika gerekiyor. Ada dediğin çok mikro bir şey. (Y, 43, E)

Ada'yı çok seviyorum demek az kalıyor, sanki bir insan varmış gibi ona sarılasım geliyor. Hatta mesela perşembe yurtdışına gidicem, hiiç istemiyorum. 1926'da anneannemin bir resmi var Ada'da, ordan başlamışız o zaman gelmeye. Genelde gençlik ve çocukluk bir şekil Ada'da geçmiş. Benim için Burgaz bambaşka bir yerde. Anakaradan uzak olmak ve aynı kaderi paylaşıyor hissini yaşamak, bir şey birleştiriyor bizi. Enteresan, yazın başında herkes birbiriyle kucaklaşır, esnafla filan. Yazın ortasında kendi küçük gruplarına dönersin kalabalık olur çünkü. Yazın sonunda herkes dağılır, çocuklar okula gider... kalan kimse bir araya gelir, ev toplantıları olur, herkes biribirine sığınır ve ısınır, çaylar yapılır... duygusallık tavan yapar. "ADA'DAN GİTMEK" (görüşmecinin vurgusu) yasak kelimelerdir, konuşulmaz. Adalı olmak...

Vooaavv... Allah'ım beni bu Ada'dan mahrum etme diye dua ederim hep. Ben Ada'ya çıkarken büyük bir heyecanla çıkıyorum, inerken büyük bir depresyonla iniyorum. Birkaç gün sürüyor alışmam İstanbul'a. Mümkün olduğunca Ada'dan arkadaşlarla görüşürüm. Kışın arada gelmeye çalışıyorum (Y, 55, E)

Eski Ada'yla şimdi uuuuu çok fark var. Bizim, benim şahsımdan bahsediyim, Ada'da yaşamanın mutluluğuna haiz oldum. Ada benim için vazgeçemeyeceğim, ölümüme kadar, unsurlardan bir tanesidir. Ada'nın kumsalı, Ada'nın köy hayatı... Artık yazın işe gitmiyorum. Bu şişko halimle çıkıp yürüyücem, iskelede kahvede çayımı içicem, icap ederse kumsalda balık ağlarının sökülüşünü seyredecem... Benim için bir mutluluk timsali. Dinsel olarak değil yani milliyetsel olarak şahane günlerdi. Ada'da ben Yahudi olarak hiçbir terslik yaşamadım. Doğruya doğru. Çok büyük sevgi gördüm Ada'da. Herkesten büyük bir dostluk gördüm. (Y, 69, E)

- **Ermeniler İçin Adalar: "Bütün Etnisitelerden Soyutlandığın Yer!"**

Sanırım benim kimliğimi Büyükada oluşturuyor. Sebepsiz mutlu olduğum tek yer orası... (E, 21, K)

"Adalı olmak", farklı kuşaktan Ermenileri ortak bir noktada birbirlerine bağlayan bir olgudur. Görüşme yapılan birçok Ermeni için "Adalı olmak", kimliklerinin kurucu bir unsuruydu. Rumlarda ve Yahudilerde görüldüğü gibi Ermeniler de Ada'da büyümenin ve gençlik yıllarını Ada'da geçirmenin kişiye büyük bir özgürlük alanı açtığını ve kişinin özgüvenini kuvvetlendirici bir etkisi olduğunu sıklıkla vurgulamışlardır. Ermeni cemaatinin yoğun bir şekilde kümelendiği Kınalıada ve Büyükada, kişilerin üzerinde İstanbul'dan çok daha steril ve güvenlikli bir mekân olduğu hissini yaratmaktadır. Ailelerin, özellikle çocukların sosyalizasyonu ve cemaat içinden arkadaşlıklar edinmesi için Ada'yı tercih ettikleri de görüşmelerde dile getirilmiştir. Ada, özellikle yurtdışına göç etmiş ve yazları Ada'ya gelen Ermenilerle de tanışma fırsatı yaratarak cemaat içi sosyal ağları genişletmeye yarayan bir araç işlevi görmektedir.

Adalar'da cemaat içinden olduğu kadar aynı zamanda farklı dinî-etnik cemaatlerden, sınıflardan da arkadaş edinme şansının olması gayrimüslim bireylerin, İstanbul'daki yalıtılmış, steril, korunaklı hayatlarından üç ay için de olsa uzaklaşmalarını sağlamakta ve geniş toplumu tanımada ufuk açıcı bir işlev görmektedir.

Ada'da Ermeni olmak hiçbir sorun teşkil etmiyor. Çok rahatsın. Kimse birbirine öyle bir şey sormaz zaten. Herkes birbiriyle arkadaş. Çok mutlu olduğun bir yerdir Ada. Annelerimiz rahattır, bütün etnisitelerinden soyutlanıyorsun Ada'da. Anneler bahçede kahve içer, biz sokakta oynardık. Adalı olmak, statüdür. "Aaa o Adalı" dersin, tanımasan bile çok ortak noktan vardır o insanla. Maden'deki binaların tarihini bilir,

yoldan geçen dondurmacı Yunus'u bilir, Pişmaniyeci'yi, Aya Yorgi'yi bilir. Çocukluğumda bunlarla iç içe büyüdüğüm için bana dokunan şeylerdir bunlar. Sanırım benim kimliğimi Büyükada oluşturuyor. Sebepsiz mutlu olduğum tek yer orası... (E, 21, K)

Ada'da normal bir çocuk sabah kahvaltısını yapar, sokakta arkadaşlarıyla oynar, öğlen tekrar evde yemek yer, sonra yine oyun oynar. Denize gidilirdi eskiden. Artık sadece kulüplerde giriliyor, İstanbul'dan işgal olduğu için. Ada'ya niye gider insanlar? Çocukları kendi kültüründen, kendi çevresinden, belki ilerdeki eşini tanısın, hem fiziksel gelişimleri için koştursun, yüzsün, âşık olsun rahat rahat, en azından kendi dininden biriyle. O yüzden Ada'ya gidiliyor. O yüzden dağıtıyor insanlar, orda daha fazla travma oluyor bence. Kapattıkça patlamış, Ada'daki durum o bence. Ama her şeye rağmen Ada çok çok farklı bir yer. Orda doğup büyümek lazım. Ancak öyle anlarsın. Üç ay hiç inmediğimizi bilirim Ada'dan, üç ay sonra inince İstanbul'da bunalıma girerdim, evden çıkmazdım bir hafta. Sandalla gezersin adalar arası, sırf bu yüzden birbirleriyle selamlaşan insanlar var, yürürken birbirlerini gördükleri için. Evden çıkıp fırına gidip ekmek alman gelmen, öğlen denize gitmek için inip çıkman, yüzmen... bu bile yeter fiziksel gelişimin için. Kız olarak yiyip içmen, giyinmen bile özgür orda. Yıllardır beraber olduğun çocukluk arkadaşı herkes. Dedikodusuna rağmen harika bir yer Ada. Kimileri için anne babasını ziyaret ettiği, eski dostlarını gördüğü, kimisi için dedikodu tuzağı... Ama oralı olan da orasız yapamaz. (E, 37, E)

Kınalıada da çok başka, herkes senin gibi yani herkes cemaatin içinden. Çok zorda kaldığımızda Ermenice konuşabiliriz burda (İstanbul'da), ama orda herkes anlar anında (gülerek). Hep berabersin orda iyi bir şey ama gizli bir şey yaşaman mümkün değil. Zaten küçücük bir yer. Ben Kınalı'yı çok sevmem bak. Çok alternatif yok orda burdaki (Büyükada) gibi. Çok kısıtlanmış hissedebilir insan kendini. (E, 39, E)

Benim gibi Ada'da büyüyenler, çocuğum Ada'da büyüsün, Ada arkadaşlığı bambaşka bir şey, onu istiyor. Ada çok daha güvenlikli bir yer. Ada'da kaybolma ihtimali yok ki, kaybolsa bile rahatlıkla bulursun. İstanbul'da mümkün mü! Ada'da çok samimi arkadaşlıklar ediniyorsun. Kışın görüşmesen de öbür yaz hooop kaldığın yerden devam edersin. Ada'da ufkun değişiyor, çok değişik cemaatlerden arkadaş ediniyorsun. T. (arkadaşı) hep der "Ada arkadaşlıkları yaz aşkı gibidir" diye. Yurtdışında yaşayıp yazın Ada'ya gelen Ermeniler var mesela. Onlarla tanışma fırsatın oluyor. Ada'nın böyle bir esprisi de var. Ben çocuğum olursa ilerde düşünürüm yaşamayı Ada'da. Orda güzel bir arkadaşlık oluyor çünkü. Ada'da daha özgürsün tabii, gece üçte dön istersen eve. Gençler için çok cazip. Annem orda kontrol edemeyeceğini düşünüyor heralde bizi (gülerek). Ada'nın bir ucunda kavga çıkar, anında tüm Ada'da duyulur. Annem o sıkışıklığı sevmiyor. (E, 31, K)

Diğer taraftan Ermeni cemaatinin yoğunlukla kümelendiği Kınalıada'ya karşı birtakım eleştiriler de getirilmektedir. Bazı Ermeniler, yoğun bir Ermeni nüfusunun bulunduğu Kınalıada'da yaşamayı sıkışmış, kısıtlanmış, travmatik olarak tanımlamaktadırlar. Küçük bir adanın içinde herkesi tanıyor olmanın boğucu olduğunu, ister istemez bir dedikodu çarkının döndüğünü, gösterişe ve hava atmaya sıkça rastlandığını ve bu kapalı ortamı rahatsız edici olduğunu belirtmektedirler.

> Marmara Adası'na giderdik biz, Burgaz'dan filan nefret ederim. Neden, onu da anlatayım. Ben 14 yaşında mı ne çok erken sigaraya başladım. Parti veriliyor Ada'da, O. diye bir arkadaşım var. Herkesten gizli saklı içiyoruz tabii. Partiye gitmişiz Kınalı'da, ben orda tek başıma sigara içiyorum. Kötü olan ben oldum! Bin tane dedikodu "A.'nin kızı sigara içiyor" filan, Ada faslı benim için bitti orda. (E, 42, K)

Orta, ort üst ve üst tabaka Ermenilerin bir kısmı Kınalıada'da yazlarını geçirirken, Ada'da yazlık kiralama imkânı bulamayan daha orta alt kesim ise farklı tatil alternatifleri yaratmaktadır.

> Yirmi iki senedir Kurtuluş'ta oturuyoruz. Ada muhabbeti yok bizde. Yazları Ayvalık Sarımsaklı'ya giderim, Tekirdağ'da bir akrabamızın yeri var oraya gideriz. Çınarcık'ta teyzemin yanına gidiyoruz. Kendi imkânlarım olmadığı için geziyoruz. Kınalı'nın da yüzde 90'ı Kapalıçarşılı. (E, 59, E)

Ermeni cemaati içinde toplumsal statülerin semtlere göre belirlenmesi ve sınıfsal bir hiyerarşi yaratılması durumu, İstanbul'da olduğu kadar Adalar için de geçerli bir olgudur. Bu bağlamda Büyükada, Kınalıada'ya göre daha varlıklı, sosyo-ekonomik açıdan daha üst ailelerin yaşadığı, Kınalıada'dan daha "havalı" bir ada olarak görülmektedir. Kurtuluş'ta oturan üst orta ve orta sınıfa mensup Ermeniler Kınalıada'da yazlık sahibi olurken; Bakırköy, Samatya gibi semtlerde oturan ve daha düşük sosyal tabakadan olanların Çınarcık, Silivri, Kumburgaz gibi sayfiye yerlerini tercih ettikleri ifade edilmiştir. Bir görüşmecinin "bin yıl yemeyip içmeyip Ada'ya gidenler var" sözünün gösterdiği üzere özellikle Büyükada'da ev sahibi olmak, Ermeni cemaatinin toplumsal alanında sınıf atlamak için kullanılan bir araç işlevi görmektedir. Bahsedilen bu negatif yanlarına rağmen Adalı olmak, bütün görüşmecilerin üzerinde anlaştığı gibi "onlu da onsuz da olunamayan" bir olgudur.

- Değerlendirme

Bu kısımda İstanbul'un Rumlarının, Yahudilerinin ve Ermenilerinin mekânsal tarihi, kentsel coğrafya içinde geçirdikleri dönüşüm ve azınlık statüsünü aldıkları Lozan Antlaşması'ndan günümüze dek mekânda zorunlu ve sınıfsal hareketlilikleri ile oluşturdukları azınlık coğrafyası betimlenmeye çalışılmıştır. İstanbul'un üç azınlık cemaatinin Lozan'dan günümüze ve özellikle 1950'li yıllardan sonra geçirdikleri radikal demografik büzüşme, İstanbul'un azınlık semtlerinin de bu cemaatlerin varlığıyla oluşmuş olan sosyo-mekânsal ölçeklerinde derin bir büzüşme yaratmıştır. Öncelikle bu demografik ve mekânsal büzüşmeden önce İstanbul'un gayrimüslim nüfusunun kente yerleşme dinamikleri göç ve semtlerin etno-dinsel yerleşim tarihleri çerçevesinde ele alınmış, çalışma kapsamında yapılan derinlemesine mülakatlar ve sözlü tarih görüşmeleriyle üç cemaatin İstanbul'a yerleşim tarihleri aile hikâyeleri olarak dinlenmiş ve elde edilen veri ikincil kaynaklarla birlikte

değerlendirilerek İstanbul'un gayrimüslim haritası betimlenmiştir. İstanbul'un gayrimüslim cemaatlerinin azınlık statüsü ile birlikte Türkiye'nin bir ulus devlet olarak inşası sürecinde yaşadıkları travmaların mekânsal yansımaları, Cumhuriyet'in erken yıllarından günümüze kadar üç cemaatin nüfus ve mekândaki büzüşmesini açıklamada kullanılmıştır. Yapılan görüşmelerde her bir cemaatin ortak ve cemaate özgü travmalar ve diğer toplumsal, ekonomik ve kültürel nedenlere bağlı olarak gerçekleşen mekânsal hareketliliği analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu analizde Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin mekândaki hareketliliğinin homojen olmadığı ve toplumsal sınıf ve yaşanan travmanın niteliğine göre farklılaştığı ortaya çıkarılmıştır. İstanbul'un azınlık coğrafyasının çok değişkene bağlı olarak oluşmuş ve giderek büzüşen bir yapıda kentin genel sınıfsal coğrafyası ile bütünleşmekte olduğu ortaya konulmuştur. Her üç cemaatin üçüncü kuşaklarında cemaate bağlı mekânsal hareketliliğin yerini, sınıfsal ve mesleki ilişkilerin belirlediği bir sosyal-mekânsal hareketliliğe bıraktığı görülmüştür. İstanbul'un yeni orta sınıfları ve yeni üst sınıflarının mekânda yerleşim eğilimlerinin, üç cemaatin genç kuşakları tarafından paylaşıldığı ortaya çıkmıştır. Burada bir istisna olarak mekânsal hareketlilikte modern ve seküler yerleşim alanları dışına çıkılmadığı görülmüştür.

İstanbul'un üç gayrimüslim azınlığının birinci ve ikinci kuşaklarının giderek büzüşerek de olsa eski azınlık semtlerinde oturmayı tercih etmelerine karşın merkezî alanlardaki kentsel dönüşüm süreçlerinden etkilendikleri ortaya konulmuştur. İstanbul'da Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin günümüzdeki mekânsal coğrafyasının, mekânsal büzüşme ve dağılmalarla biçimlenen heterojen bir yapıda olduğu ortaya konulmuştur. Bu heterojen yapıda, cemaatler arasındaki ve cemaat içi sınıfsal ve kültürel farklılaşmalar mekâna yansımaktadır. Her üç cemaatin İstanbul'a yerleşimlerindeki göç kökenleri, onların kültürel sermayesini oluşturduğu için kültürel sermayeler ile maddi sermayeler arasındaki gerilim ve çelişkiler de mekânda karşılığını bulmaktadır. Rumlar için eski İstanbullu Rumlar ile 19. yüzyılda Ege adalarından gelen çoğu Adalar'a yerleşen yoksul Rumlar ve Anadolu'dan gelen Rumlar arasındaki kültürel ve maddi sermaye farklılıkları; Yahudiler için artık Sefaradileşmelerine rağmen Aşkenaz kökenli Yahudilerle Sefarad Yahudileri arasındaki kültürel ve maddi sermaye farklılıkları; Ermeniler için ise İstanbul Ermenileri ile Anadolu Ermenilerinin kültürel ve maddi sermayeleri arasındaki farklar kendilerini mekânda yansıtmaktadırlar.

Son kısımda ise İstanbul'un üç azınlık cemaatinin hem sınıfsal konumlarının önemli bir göstergesi olan hem de çoğunluğu oluşturan Müslüman Türklerden bir ayrışma alanı olarak, azınlıkların homojenleştirici sayfiye yerleşmesi olarak Adalar, sosyo-mekânsal açıdan analiz edilmiştir. Adalar Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatleri için farklı tarihsel anlamlarla yüklü olsalar da azınlık olarak ortak kimliğin en önemli temsil mekânını oluşturmaktadırlar. Bu temsil mekânındaki en belirgin ayrış-

malardan biri, İstanbul Ermenileri ile Anadolu Ermenileri ve hızla zenginleşerek Kınalıada'dan ev alarak yerleşen Süryaniler arasında ortaya çıkmıştır. Burada, Kınalıada'da yazlıkçı olan İstanbullu Ermenilerin, kültürel sermaye açısından yetersiz gördükleri Anadolu kökenli Ermenileri ve maddi sermaye açısından güçlü olan Süryanileri de kültürel sermayelerinin yetersizliği üzerinden dışladıkları görülmüştür. Ada'nın eski sakinleri için Adalı olmak bir yaşam tarzı, prestij ve sosyal statü simgesidir; kendilerini bu söylemle hem mekân üstünden hem de kültürel pratikler üstünden ayrıştırmaktadırlar. Kaynak kişiler, kendilerini diğerlerinden farklı bir yerde konumlandırırken, gerek kendilerini diğerlerinden ayırmakta, gerekse de onlardan toplumsal konumda üste koymaktadır. Tüm bu örnekler, bize sınıfın günümüzde artık kişiye ait, davranış ve pratiklerini yönlendiren ahlakî-kültürel bir ürün olarak değerlendirildiğine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Beverly Skeggs'in de belirttiği gibi anlatıların bize gösterdiği tüm bu örneklemler, popüler kültürde sınıfın, ekonomik bir kategorizasyondan kültürel pratiklere kaydığını göstermektedir (2005: 50). Adalar'ın geçirdiği kültürel dönüşüm karşısında eski Adalıların farkında olmadan, azınlık olarak dışlanma konusundaki deneyimlerine rağmen dışlayıcı pratikler ürettikleri görülmektedir. Diğer yandan bir mekân, sınıfsal temsilini kaybedecek yeni deneyimler yaşadığı zaman oradaki üst sınıfların 'avamlaşarak üst sınıfları temsil niteliğini' kaybeden mekânlardan uzaklaştıkları ve yeni sınıfsal temsil mekânlarına yönlendikleri de yine Adalar örneğinde ortaya çıkmıştır.

İstanbul'un Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatlerinin İstanbul mekânındaki sosyo-mekânsal farklılaşmalarının tespitini yapabilmek, kimlik algılarını anlamak açısından önemlidir. Kimlik, hâlâ yerel düzeyde yerle kurulan ilişki aracılığıyla üretilir çünkü yer, ulus tahayyüllerinin gündelik hayatın sosyo-mekânsal ilişkileri aracılığıyla güç kazandığı ve kaybettiği noktadır (Hills, 2014: 68). Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler için İstanbul ve semtleri, sadece yaşanılan bir mekân olmanın da ötesinde kimlik verici bir unsurdur. İstanbul çok büyük bir aidiyetle bağlı oldukları, dinî-etnik kimliklerinin temelini oluşturan kiliseleriyle, sinagoglarıyla, okullarıyla, dernekleriyle, Rumluk, Ermenilik ve Yahudiliklerini üzerine inşa ettikleri bir şehirdir. İstanbul, görüşme yapılan gayrimüslimlerin büyük bir çoğunluğu için başat bir kimlik kaynağıdır. Bu özellik, Bizans ve Osmanlı'ya dayanan uzun bir geçmişle ilintilidir. Mekân, kimliğin yerleştirildiği bir anlamlandırılma; etkileşimlerden ve anılardan oluşan bir örüntüdür. Görüşmecilerin büyük bir çoğunluğu, azınlık kimliklerinden dolayı uğradıkları baskılara ve yaşadıkları travmalara rağmen göç etmemelerinin veya ettikten sonra geri dönmelerinin, en azından yazları Ada'ya gelmelerinin en büyük nedenlerinden biri olarak İstanbul'un kimliklerindeki baskın yerini ve şehre olan aidiyetlerini göstermişlerdir. Bir yandan her sene niceliksel açıdan gittikçe azaldıklarını hüzünle dile getirirken diğer taraftan da bu azalma ve yok olma tehdidi karşısında köklerinin inşa olduğu İstanbul'a büyük bir bağlılıkla sarıldıklarını vurgulamaktadırlar.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RUMLARIN, YAHUDİLERİN VE ERMENİLERİN VATANDAŞLIK/KİMLİK ALGILARI VE SİYASİ ALANDA AZINLIK OLMAK

> Başkalarını çoğu zaman en dar aidiyetleri içine sıkıştıran bizim bakışımız ve onları özgür kılacak da gene bizim bakışımızdır. (Maalouf, 2015: 24)

İstanbul'un Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatlerinin Osmanlı modernleşmesi ve Tanzimat'la başlayan eşit vatandaşlık umutları gibi Lozan'da tanınan azınlık haklarının büyük bir kısmı da sadece kâğıt üzerinde kalacak ve azınlık olarak yaşanan travmalar, bu hakların talep edileceği bir kamusal ve politik alana da olanak vermeyecektir. Bu bölümde İstanbul'un Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatlerinin, kendilerini kamusal ve politik alanda azınlık olarak yeniden inşa etme deneyimleri vatandaşlık, kimlik, aidiyet, dışlanma ve ayrımcılık pratikleri çerçevesinde analiz edilecektir. Önceki bölümlerde ayrıntılı olarak üzerinde durulduğu gibi Cumhuriyet'in homojen bir ulus yaratma pratiğinde gayrimüslim azınlıklar, uluslararası ve ulusal dönemsel politik/ekonomik krizlerin de etkisi ile ekonomik ve sosyal alandan dışlanmış ve kamusal alanda ayrımcı uygulamalarla karşı karşıya kalmışlardır. Yeni kurulan modern Cumhuriyet, Türk vatandaşlarına bağımsız, modern, kendini yöneten, demokratik bir vatandaşlık vaat ederken; gayrimüslim vatandaşlara düşen pay, milliyetçiliğin kendini inşa ederken ihtiyaç duyduğu öteki ve sadakatinden şüphe edilen yabancı statüsü olmuştur.

Özellikle Tek Parti dönemindeki Türkleştirme politikalarına Rum ve Ermeni cemaatlerine göre daha ılımlı yaklaşan ve Türk ulusal kimliğine sadakatlerini kanıtlamaya çalışan Yahudiler bile yeteri kadar Türkleşmemekle ve Türkçe konuşmamakla eleştirilmişlerdir (Bali, 2005). Önceki bölümlerde geniş olarak üzerinde durulan 1934

Trakya Olayları, Yirmi Kur'a ihtiyatlar, Varlık Vergisi, "Vatandaş Türkçe Konuş!" kampanyaları, gayrimüslim cemaat bireylerinin genç Cumhuriyet'in eşit vatandaşlık vaadine olan inançlarını sarsmış, ulusal kimliğin içine kabul edilmeyeceklerine dair güvensizliği kuvvetlendirmiştir. Çok partili dönemin, eşit vatandaş olmaları için gerekli siyasal, kamusal alanı oluşturacağını umut eden her üç azınlık cemaati için bu umut; 6-7 Eylül Olayları, 1964 Rumların zorunlu göçü, ardından 1970-1980'li yılların politik şiddet ortamında, özellikle Kıbrıs krizi ve ASALA terörü dönemlerinde Rumların ve Ermenilerin "dış düşmanlarla" özdeşleştirilmeleri ve "günah keçisi" ilan edilmeleri, 1980'lerden itibaren artmaya başlayan ve 2000'li yıllardan itibaren kuvvetli bir hal alan antisemitizm ile birlikte kırılmıştır. Bu umut, yerini kendilerini korumak için geliştirecekleri kimlik stratejilerine, içe kapanmaya ve politik alana katılmayarak politik olarak görünmez olmaya bırakmıştır.

Bu bölümün ilk kısmında Rumluk, Yahudilik ve Ermenilik kimlik olguları vatandaşlık, ulus devlet, milliyetçilik kavramları çerçevesinde tartışılacaktır. Gayrimüslim azınlıkların vatandaşlık tanımının içini nasıl doldurdukları, Türk/Türklük/Türkiyelilik kavramlarına nasıl yaklaştıkları ve kendi dinî-etnik kimliklerini bu kavramlarla nasıl tamamladıkları, kendilerini toplumun hâkim unsuru (Sünni Müslüman) karşısında eşit vatandaş olarak görüp görmedikleri, hâkim unsurun ve devletin onlara eşit vatandaşlık bağlamında nasıl yaklaştığı, dinin ulusal kimliğin içine kabul edilmedeki rolü, kolektif belleklerinin vatandaşlık algısı ve bunun ifadesinde nasıl bir rol oynadığı, ulusal hafızada yer etmiş ve siyasi konjonktüre bağlı olarak siyasi ve toplumsal alanda yeniden üretilen "koz-rehine", "yabancı", "yerli-milli" olmayan, "misafir" yaklaşımlarının kimlik algılarında nasıl bir değişim ve dönüşüm yarattığı, İsrail, Ermenistan ve Yunanistan'a karşı olan duygusal bağları ve bu bağlamda vatan-anavatan kavramlarının onlar için ne ifade ettiği analiz edilmeye çalışılacaktır.

Bölümün ikinci kısmında ise politik alanda gayrimüslim azınlık olmak üzerine belli başlı başlıklar tartışılacaktır. Türkiye devletinin Cumhuriyet'in inşasından itibaren azınlıklara yönelik bir politikası olup olmadığı, var ise bunun ne olduğu, gayrimüslim azınlıkların oy verme davranışları, Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) döneminde, özellikle AB'ye giriş reformları çerçevesinde, uzun yıllar boyunca ihmal edilen gayrimüslim azınlık cemaatlerine yönelik atılan yapıcı adımlar hakkındaki görüşleri, bu gelişmelerin "sıradan" bir azınlık cemaati mensubunun hayatında ne tür değişimler yarattığı, siyasi otoritenin gayrimüslim toplumlara yönelik zaman zaman yoğunlaşan ayrıştırıcı ve ötekileştirici söyleminin ve bu söylemlerin toplumsal tabanda yarattığı yankının gayrimüslimlerin algısında yarattığı kırılmalar, Gezi Direnişi hakkında ne düşündükleri, Kürtlerin hak taleplerinin gayrimüslim azınlıkların hak edinimleriyle paralellik gösterip göstermediği, 1915'in 100. yılında yaşanan "özür krizi", artan antisemitizm, Hrant Dink'in ve ölümünün Ermeni

cemaatinde yarattığı dönüşümler, ülkenin çözülmeyi bekleyen toplumsal meselelerinin neler olduğu hakkındaki düşünceleri, güvenlik ve gelecek kaygısı hissedip hissetmedikleri ortaya konulmaya çalışılacaktır. Her üç cemaatin vatandaşlık, kimlik, kamusal alan ve politik alanda azınlık olarak kendilerini inşa süreçleri; yaş kuşakları, toplumsal sınıflar ve cinsiyet değişkenleri ile birlikte analiz edilmeye çalışılacaktır.

- Gayrimüslim Azınlıkların Vatandaş Olma Deneyimi

> Birinci sınıf vatandaş hissediyor muyum? Hayır. Bir kere devlet dairesine gidersen anlarsın ne demek istediğimi. Nüfus cüzdanına bakıp sana baktıkları an anlıyorsun... (E, 31, K)

Bir toplumda geçerli olan vatandaşlığın doğasını anlamaya yönelik bir girişimde devlet, millet ve vatana yönelik kavramsallaştırmalar büyük önem taşımaktadır. Söz konusu kavramsallaştırmalar, toplumun siyasal kültürü ve egemen zihniyet kalıpları konusunda ipuçları verir.[1] Dolayısıyla Türkiye'de vatandaşlığın nasıl kavramsallaştırıldığını mercek altına almak; gayrimüslim vatandaşların kendi kimlik algılarını anlamaya çalışmak, kimlik ile vatandaşlık arasındaki ilişkiyi düşünmek söz konusu olduğunda faydalı bir çerçeve oluşturacak ve yol gösterici olacaktır. İnsanların hem ait oldukları cemaatleriyle hem de devletleriyle olan ilişkisini belirlemede çoklu kimliklerinin, yani dinî-etnik aidiyetlerinin yanı sıra yaş, sınıf ve toplumsal cinsiyet faktörleri de çok belirleyicidir. Rum, Yahudi ve Ermeni Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı bir bireyin vatandaşlığını incelerken onun toplumsal cinsiyeti, sınıf konumu, şehirli olup olmadığı, yaşı vb. gibi bütün faktörler vatandaşlığını belirlemektedir. Burada "vatandaşlık", yalnız belli bir ülkeye ait pasaporta sahip olmak gibi dar biçimsel bir anlamda değil, devlet ve birey arasındaki ilişkiyi özetleyen daha geniş bir kavram olarak kullanılmaktadır.

---

1 Çok geniş bir külliyat içeren "devlet-millet-vatandaşlık" ilişkisini irdeleyen literatürün genel bir değerlendirmesini yapmak bu bölümün kapsamını aşmaktadır. Bu bölümün ana sorunsalı, gayrimüslim azınlıkların kimlik-vatandaşlık ilişkisi ekseninde oluşmaktadır. Etnisite ve toplumsal cinsiyet ulusalcılık ve ulus devletlerde çatışma ve farklılık yaratan ana kategorilerdir. Ulus devletlerin tarihine bakıldığında vatandaşlık tanımının ve pratiklerinin toplumsal cinsiyet ve etnik gerilimlerle oluştuğu görülebilmektedir (Adak, Altınay, 2010: 9-30). Bu bağlamda milliyetçilik-vatandaşlık literatüründe ihtiyaç duyulacak temel çalışmalar için Bkz.: Kadıoğlu, 1997: 177-194; Kadıoğlu, 1998: 91-101; Kadıoğlu 2012a; Keyman, İçduygu, 2005; Marshall, Bottomore, 2000; Pateman, Phillips, 1995; Kristeva. 1993: Walby. 2016: Yuval-Davis. 2010: Bozdoğan. Kasaba. 1998; Hobsbawm, 2010; Anderson, 2004; Smith, 2014; Keyman, 2012: 218-254; Romeyn, 2016; Kymlicka, Norman, 2012: 208; Cohen v.d., 1999; Özkırımlı, 2009; Brubaker, 2009; Sancar, 2014; Pateman, 1995; Kastoryano, "Türk Yahudilerinin İstikbali Tarihleridir", *Şalom*, 25 Haziran 2014, (Çevrimiçi) http://www.salom.com.tr/haber-91553-turk_yahudilerinin_istikbali_tarihleridir.html, 11.10.2014, Enloe, 2003.

- Türk Milliyetçiliğinde "Öteki" ve Cumhuriyet'in "Sadık" Olmayan Vatandaşları

Sosyolojik açıdan birinin varlığı, ancak bir diğeri ile mümkündür. Milliyetçilik ise düşman imgelerine muhtaçtır. Bu düşman imgesi *biz* dışındaki *öteki onlar*'dır (Kentel, 2011: 435). Milliyetçilik, kimlikler ve karşı-kimlikler üretir; bizi, ötekilere göre tanımlar (Özkırımlı, 2009: 285). Zygmunt Bauman'a göre eğer iç grupta (millet) dayanışmanın kurulması bir dış gruba karşı düşmanlığın vazedilmesi ve uygulanması eşliğinde yürütülmüyorsa, büyük ölçekli bir iç gruba sadakat aşılama yönünde başarının hiçbir şansı yoktur (2015: 57). Politik teoride ve kolektiflerin oluşumunda korkunun ve bu korku aracılığıyla üretilen *öteki*'nin önemli bir yeri olduğu düşünülür. Korku, tehdit üreterek (ulusun birliğine tehdit, Yunanlıların Megali İdea'sı,[2] Ermeniler ile Rusların işbirliği, Siyonizm tehdidi gibi) bedenleri birbirleriyle ve ötekilere karşı birleştirir. Ulrich Beck de toplulukların ortak risk algıları vasıtasıyla "bağlayıcı güç" haline geldiklerini söyler (Ahmad, 2004: 94-95).

Tanıl Bora, Türk milliyetçiliğini; birbirine bağlanan Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele sürecinde yoğrulan ve yatağına oturan bir milliyetçilik olarak tanımlamaktadır.[3] Türkiye'de milliyetçiliğin kurgulanması sırasında politik sınırlar, bazı kişileri üyeler olarak tanımlarken diğerlerini yabancılar sınıfına koymaktadır (Benhabib, 2006). Yakın bir geçmişte Balkanlar'ın Osmanlı topraklarından ayrılması, ardından patlak veren Birinci Dünya Savaşı ve Türk Kurtuluş Savaşı'nda, Anadolu'da yaşayan Rum ve Ermeni cemaatlerinden bazı grupların işgalci güçlerle işbirliği yaparak Türkiye Cumhuriyeti'nin ana kurucu öğesi olan Müslüman nüfusun karşısında yer alması, Türk toplumunun hafızasında yer etmiştir. Balkan Savaşları, bir yandan vatanın en yaşamsal organlarını kaybettiğinin tescili anlamına gelirken, diğer taraftan *öteki*'nin inşasına zemin hazırlamıştır (Üstel, 2011b: 105). Yunan işgali ve Kurtuluş Savaşı ise yeni doğmakta olan Türk ulusal kimliğinin beşiği işlevini görmüş ve Yunanlılar, okul kitaplarında *esas düşman* olarak gösterilmiştir (Yıldız, 2013: 92). Bu anlamda, geçmişin unutturulması politikası, Türkiye'de milliyetçi kimlik politikalarının da kurucu öğesi olagelmiştir (Bilal, 2014: 238).

Füsun Üstel'in belirttiği gibi imparatorluk bakiyesi, Türkler üzerinden inşa edilmek istenen organik bir ulus ve yurttaşlık anlayışına dayanmaktadır. Bu anlayışta kurucu unsurun Türkler olduğu vurgusuna uygun bir çerçeve çizilecek ve *dünün tebaası*, kurgulanacak *öteki*'lerin inşasında önemli bir işlev yüklenecektir (2011a: 322).

2 Yunanistan'ın doğusuna yönelik olarak, Rumların yaşadıkları yerleri Yunanistan bayrağı altında birleştirmeyi amaçlayan yayılmacı bir milliyetçilik ve dış politika anlayışını simgeler (Macar, 2012a: 60).

3 Tanıl Bora, "Milliyetçilik Doğallıkla Meşrulaştırılamaz", *Altüst*, (Çevrimiçi) 16 Nisan 2012, http://www.altust.org/2012/04/tanil-bora-milliyetcilik-dogallikla-mesrulastirilamaz/, 05 Ekim 2015.

Tüm gayrimüslimlerin Anadolu'nun işgali ve paylaşımı sırasında İtilaf devletleriyle ortaklaşa hareket ettiği fikri, toplumsal hafızanın parçası olmuştur. Toplum genel anlamda gayrimüslimleri dış güçlerin içerideki uzantıları şeklinde değerlendirmiş, onların güvenilirlik ve sadakatlerini devamlı sorgulamıştır (Bali, 1998b: 171). Dolayısıyla yaygın kanıya göre gayrimüslim azınlıklar, Füsun Üstel'in ifadesiyle "*pek de makbul vatandaş*" sayılmamaktadır.[4] Lema Ekmekçioğlu'nun da belirttiği gibi toprak talebi, bölücü politikalar ve Batı işbirlikçiliği ile yakından bağlantılandırılmamış olan Yahudiler ve Süryaniler dışında kalan gayrimüslimler olarak Ermeniler ve Rumlar, en azından Birinci Dünya Savaşı'nın başından itibaren, düşmanın içerdeki kolu olarak görülmüşlerdir (2015). Türk ulusalcılarından, parlamenter Hamdullah Suphi Tanrıöver'e göre Rumlar ve Ermeniler Türk olamazken Yahudilerin, Türkçeyi ve Türk kültürünü benimsemeleri halinde Türk olabilmeleri mümkündür. Bu bağlamda Yahudilerin, diğer gayrimüslim cemaatlerine göre farklı bir pozisyonu olmuştur.[5] Diğer gayrimüslim halkların aksine Osmanlı Yahudilerinde ayrılıkçı hareketler hiçbir zaman popüler ve yaygın olmamıştır.[6] Mesut Yeğen'e göre genel Türkleştirme siyasetine direnç göstermeyen Yahudi yurttaşların Türklüğü, vatandaşlık itibariyle elde edilen Türklüğün biraz ötesine geçerek, "olunabilir" Türklüğe yakınlaşmış görünmektedir. Bu bağlamda Yeğen'e göre din unsurunun dışında Türklüğe dâhil olmayı belirleyen ana unsur, ülkeye sadakat olmuştur (2014: 112).

İstanbullu Rum, Yahudi ve Ermeni cemaati mensuplarıyla yapılan sözlü tarih ve derinlemesine mülakatlarda görüşmeciler; ulusal kimliğin içinde tam olarak yer alamamalarının ve geniş toplum tarafından birinci sınıf-eşit vatandaş görülmemelerinin arkasındaki en önemli unsurlardan biri olarak Cumhuriyet'in başından itibaren milliyetçi söylemle birlikte üretilen, toplumun belleğinde ve bilinçaltında yer etmiş olan "gayrimüslimler casus ve tehlikeli unsurlardır, sadık olmayan, ülkeyi bölmeye çalışan içerdeki düşmandırlar" yakıştırmasına vurgu yapmışlardır. Bu eşit vatandaş hissetmeme durumu, en çok azınlıkların birinci ve ikinci kuşakları için geçerlidir. Cumhuriyet'in inşasıyla birlikte birçok ayrımcı uygulamayla karşıla-

4 Uluslararası alandaki konjonktüre bağlı olarak Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, bazı dönemlerde yoğunlaşan, siyasi elit tarafından inşa edilen "ötekileştirici" söylemlere maruz kalmaktadırlar. 1990'lı yıllarda PKK terörünün yükselmesiyle ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde çatışmaların artmasıyla (geçtiğimiz son bir yıl da bu duruma örnektir) PKK ya da Kürt sorununun arkasında "Ermeni sorunu"nun olduğu yönündeki iddialar kendini dayatmaktadır. Bkz.: Yetvart Danzikyan, "Ermeni Fobisi ve Kaynakları", *Agos*, 4 Mart 2016, s. 4.

5 Atatürk'ün 1923 yılında yaptığı konuşma da bunu destekler niteliktedir: "*Sadık halkımızdan bazıları var ki, kaderleri kendilerini yöneten Türklerinkiyle bir olmuştur; özellikle de bu ulusa ve bu vatana sadakatleri kanıtlanmış olan Yahudiler, yaşamlarını bugüne kadar rahatlık ve refah içinde sürdürmüşlerdir, bundan böyle de rahatlık ve mutluluk içinde yaşamaya devam edeceklerdir*" (Shaw, 1997).

6 Hahambaşı Haim Nahum, Lozan Barış Antlaşması görüşmelerine Türk heyeti müşaviri olarak katılmıştı. 10 Aralık 1922'de, İsviçre'de yaşayan Türk Yahudileri, İsmet Paşa onuruna bir resepsiyon düzenlemişlerdi (Nahoum ve Benbassa'dan Aktaran Ekmekçioğlu, 2016: 189).

şan bu kuşağın fertlerinin büyük bir kısmı için devlete karşı güvensizlik ve korku, halen devam etmektedir. Bir görüşmeci, babasının, askerliği sırasında İsrail casusu olabileceği şüphesiyle hapse atılmasını "üzerinde Türk ordusunun üniforması varken" sorgulamasıyla çarpıcı bir biçimde aktarırken; bir diğer erkek görüşmeci de askerlikte stratejik görevlerin, güvenilmez bulundukları için gayrimüslimlere verilmediğine vurgu yapmaktadır.

> Bizden bir üst kuşakta hâlâ devam eden büyük bir güvensizlik var. Çünkü geçmişten gelen tecrübe var, korku var. Benim babamı 67'de askerlik yaparken dört gün kodese attılar, İsrail casusu olabilir diye! Yahu adamın üstünde Türk ordusunun forması var! (Y, 44, E)

> Bugün bir Yahudi polis olamaz, bir hâkim olamaz, avukat olur ama savcı olamaz.[7] Türkçülük bu. Ben sana bir şey diyim mi, bizim Türk toplumu, Türk devleti politik olarak bizden korkuyor. Yahudi'den, Rum'dan, Ermeni'den Türk olmaz! Ne olur? Potansiyel casus olur! Hadi be! Ne casusu bizden? Bir Yahudi'nin yapabileceği en büyük kötülük, vergi kaçakçılığıdır! (Y, 69, E)

Lerna Ekmekçioğlu, Lozan Antlaşması'nın azınlıklarla ilgili maddelerinin gayrimüslim Türkiye vatandaşlarına yönelik çelişik tutumlara yol açtığını, azınlıkların büyük ölçüde dışlandıkları Türklüğe zaman zaman zorla dâhil edildiklerini tartışmakta ve bu karışık durumu "azınlıkların asimile edilebilirlik paradoksu" olarak tanımlamaktadır (2015: 50-78).[8]

Andımız, marşlar (İstiklâl, Onuncu Yıl, vb.) ve Atatürk, gayrimüslimler için ilkokul ve ortaokul çağlarında tabu sayılan konulardı. Üstelik bu tabu sayılma durumu, dördüncü kuşaktan iki görüşmecinin anlatılarında görüldüğü gibi sadece 1980'li ve 1990'lı yıllarda değil, 2000'li yılların başında da geçerliliğini korumaktaydı. Tarihsellikten bağımsız bir biçimde gayrimüslim vatandaşlar için özellikle bu üç başlık; okul yıllarında tartışılmaması, hakkında olumsuz bir yorumda bulunulmaması, olduğu gibi kabullenilip ezberlenmesi gereken konulardı. Marşları iyi ve doğru okumaları, ülkenin resmî tarih tezini ince ayrıntılarına kadar öğrenmeleri ülkeye olan sadakatlerinin ispatı gibiydi. Aileler, çocuklarının okulda herhangi bir dışlanma ve ayrımcılık yaşamamaları için "koruma" amaçlı marşları, "Andımız"ı daha iyi okumalarını sağlayıp Türkiye Cumhuriyeti tarihini "daha iyi Türk vatandaşı" olduklarını gösterecek biçimde "sıradan" bir Türk'ten daha iyi öğrenmeleri gerektiği konusunda çocuklarına telkinlerde bulunuyorlardı.

---

7 Türk Musevi cemaatinin "Farklı Kimliklere ve Yahudiliğe Bakış Araştırması" adlı çalışmasında, "Gayrimüslimlerin devlet, MİT, yargı, emniyet ve ordu birimlerinde görev almasından rahatsız mısınız?" sorusuna "evet" cevabı verenlerin oranları sırasıyla %57, %55, %55 ve %55 olmuştur. Murad Çobanoğlu, "Antisemitizm ve Ulusalcılık Modası", *Şalom*, 20 Ocak 2015, s. 2.

8 Lerna Ekmekçioğlu, devlet-azınlık ilişkisini "seküler zımmileşme" (secular dhimmitude) olarak tanımlamaktadır (2016: 108).

Her sabah "Türk'üm doğruyum çalışkanım" diyordum ve ne dediğimi bile bilmiyordum. Ermenilikle Türklüğün ayrı kategoriler olduğundan bile haberim yoktu. Küçük bir çocuğun aklında Ermenilik, din gibi alt kimlik yoktu. Ama ben "Türk'üm" derdim. İstiklâl Marşı ve Atatürk hiç eleştirilmezdi. (E, 21, K)

Bizim toplumda benim gibi cemaatin ortak işlerinde, okullarda, kiliselerde, vakıflarda çalışanlar bazı konuları daha sert hissettiler. Biz mesela okullarda üç-dört kere İstiklâl Marşı söylüyorduk, müdür muavini beğenmiyordu. Biz bunları çok canlı olarak yaşadık. "Ben farklıyım" hissi vardı içimizde. (R, 65, E)

Karamanlı dedem çok Atatürkçüydü. Belki korkudandı bilmiyorum... Ben dedemle büyüdüm bir dönem. Beni okula o getirir götürürdü. Bana hiçbir zaman "Hıristiyan olduğunu söyleme" demedi ama şunu yaptı, bana hep Onuncu Yıl Marşı'nı ezberletirdi arabada. Bence korumaydı bu. (R, 33, K)

Lema Ekmekçioğlu, "asimile edilebilirlik paradoksu"na en güzel örnek olarak askerliği göstermektedir (2015). Gayrimüslimler, Türk oldukları için askere gidip vatan savunmasında ölebilirlerdi fakat profesyonel orduda kariyer yapmalarının önü kapandığı için aynı şeyi yapma, vatan için ölme emri veremezlerdi (a.e.). Her ne kadar mezhep, dil ve etnik ayrılıklar göreceli olarak kapanabilir olsa da din farklılığı, Ekmekçioğlu'nun belirttiği gibi, "üvey evlatları" belirlemede sabit kalacaktı.

Bak ben şunu da anlamıyorum; askere alıyorsun, her şeyinden yararlanıyorsun o çocuğun ama hiçbir şekilde devlet memuru yapmıyorsun, yükseltmiyorsun. Niye benim oğlumu askere alıyorsun? Niye bir Ermeni, bir Rum, Yahudi genelkurmay başkanı olamıyor? (E, 43, K)

Azınlığın, sıradan vatandaştan daha çok sadakat performansı göstermesi beklenmektedir. Vatana bağlılıklarını ve devlete sadakatlerini yurttaşlık görevlerini yerine getirerek, ülkeye katkıda bulunmaya çalışarak ifade etseler de (Karakaşlı, Kentel 2009: 448), hatta bunu sıradan bir Müslüman Türk vatandaştan daha iyi yapmaları gerektiğini belirtseler ve bunun için çabalasalar da devletin, bürokrasinin ve halkın gözünde "yabancı" kalmak ihtimalinin hiçbir zaman tam olarak ortadan kalkmayacağını belirtmektedirler. Vergi kaçırmamalı, askerliğini zamanında yapmalı, oyunu kullanmalı, suç işlemeyerek devlete sadakatini göstermelidir. Ve bunu sürekli göstermek zorundadır. Vatandaşlık sorumluluklarını aksattıkları zaman azınlık kimliklerinden dolayı sıradan bir Müslüman Türk'ten daha fazla sıkıntı çekeceklerinin, negatif ayrımcılık göreceklerinin farkındadırlar. Judith Butler, özneleri kuran dışlayıcı bir matristen bahsederken bu matrisin, ancak onunla aynı anda kurulan ve özne olmaya layık görülmeyen varlıkların oluşturduğu bir dış alanın oluşmasıyla mümkün olduğunu söyler (1995: 21). Bu bağlamda Butler'ın bahsettiği "özne olmaya layık görülmeyen varlıklar", burada Türkiye'nin gayrimüslimleridir.

1990'larda Beyoğlu Belediyesi'nde bir işim vardı. O zaman Halk Partisi'ndeydi. Bir işim vardı gittim. Ziyaretçi kartı verecekler, adam kimliği aldı isme baktı "sen Türk müsün?" dedi. Elinde T.C. kimlik belgesi, hıyar işte... O bana çok koymuştu. Beni çok tedirgin etti. Askerliğimi yapmışım, vergimi veriyorum, iyi bir vatandaş olmaya çalışıyorum ama sadece adımdan dolayı gıcık oluyor. Ve işimi de yapmadılar. (R, 63, E)

Hep "zararlı" görüldü Rumlar ve sonunda kovuldular buradan. Ve sürekli ispatlamak zorundasın kendini. Daha iyi olmak zorundasın başkalarından. (R, 36, K)

Kardeşim, bir adam düşün burada doğmuş büyümüş her şeyini burada yapmış askerliğini işini burada yapmış... Hayatım boyu bu ülkeye yatırım yaptım. Elemanlarımızın hepsine yatırım yaptık. Ben bunları yapıyorum, bu bir hizmettir. Bir tane sigortasız adam çalıştırmam. Babam ilk işe girdiğim gün "bak bileğinde bir bilezik var, son maaş budur" dedi. Benim babam kahvehanede işçi kovalardı. Bütün işçilerin eşleri babamı arardı "bizimki eve gelmedi" diye... 1989'dan beri babamın yanında çalışıyorum. Sanayicilik yapıyoruz, istihdam sağlıyoruz, vergimi aksatmadan veriyorum. Ve R.K. olarak hiçbir hakkımı talep edemiycem? (Y, 44, E)

- **Türk Ulusal Kimliğinin "Yabancılar"ı**

Sana "Özgür Hanım" diyen bana "Bayan Natalie" diyor. Yurtdışından gelmiş muamelesi görüyorum, Mr.&Mrs. Brown! (E, 31, K)

Türk sözcüğü bazen Orta Asya kökenli bir etnik gruba, kimi zamanlarda da pasaport ve nüfus cüzdanını temel alan siyasi bir statüye veya ortak bir kültürü paylaşan insan topluluklarına referans olarak verilmiştir (İçduygu, Toktaş, Soner, 2008: 368-9). Gayrimüslimlerin ulusal kimliğe dâhil edilme çabaları, hep problemli olagelmiştir (Keyman, İçduygu, 2005). Ayşe Kadıoğlu Türk ulusal kimliğinin; Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Kürtler, Araplar, Aleviler vb. toplulukların temsil ettiği çeşitli etnik, dinsel ve dille ilişkili farklılıkların dışlanması ve özümsenmesi yoluyla oluştuğunun altını çizmektedir (2012a:32). Ferhat Kentel, Türkiye'de modernleşmeyle birlikte icat edilen ulusun sürekli bir çatışma içinde olduğunu, yaratılmak istenen homojen ulus kimliğiyle rekabet ve çatışma içinde bulunan cemaatler ve bireysellikler olduğunu öne sürmektedir (2011: 436). Temsil ettiği Lozan Antlaşması'nın tamamen tersi olan bu durumda, *millet* sistemindeki kompartıman ayrımına paralel olarak, Cumhuriyet döneminde de azınlık olgusu eşitsiz uygulamalarla ilişkilendirilmiştir.

Devletin gayrimüslimlere özgü politikalar ve pratikler geliştirmesi, gayrimüslim azınlık kimliğinin şekillenmesinde, inşasında ve yeniden üretilmesinde önemli

bir rol oynamıştır. Bu tür pratikler ve politikalar, gayrimüslimlerin geniş toplumla arasına kalın duvarlar örmüştür. Cumhuriyet'in siyasi kadroları tarafından yasalar önünde eşit vatandaş kabul edilseler de aynı kadrolar, gayrimüslimlerin ulusun ve toplumun bir parçası olmasında istekli davranmamışlardır. Kendi devleti tarafından "yabancı" görülme hissiyatını K.'nın, TBMM siyasi parti liderlerine gönderdiği mektup net bir biçimde özetlemektedir:

> ... Bizler doğduğumuz ve yaşamakta olduğumuz bu topraklara vatandaşlık bağı ile bağlıyız. Sonradan göç etmiş veya vatandaşlık başvurusu ile vatandaş da olmuş değiliz... Kendi vatandaşını "yabancı" gören bir devlet; AB fikrine, felsefesine ve oluşumuna 1950'lerden beri destek vermiş olsa bile; yabancı kalacaktır...[9]

Her üç cemaatten görüşmeciler; cinsiyet, kuşak ve sosyo-ekonomik değişkenlerden bağımsız şekilde, gayrimüslim olarak devlet ve toplum tarafından "ulusal kimliğin" içine kabul edilmediklerini, "yabancı" olarak görüldüklerini düşünmektedirler. Anayasada yazıldığının aksine dinî-etnik kimliklerinden dolayı birinci sınıf ve eşit vatandaş olarak ne toplum ne de devlet tarafından kabul gördüklerinin altını çizmektedirler. Bu eşitsizliği yaratan en önemli unsurun din olmasının yanı sıra halkın eğitimsizliğinin, bu konuda bilinç eksikliğinin de çok önemli bir rolü bulunmaktadır. Eşit ve birinci sınıf vatandaş hissetmeme durumlarını görüşmeciler, *"ikinci sınıf bile değiliz", "yabancıyız", "yerli yabancıyız", "misafiriz", "kiracıyız", "buralı değiliz", "dışarlıklıyız", "bu ülke için bir anlam ifade etmiyoruz", "yalnızız"* sözcükleri ile betimlemektedirler. Diğer yandan Türk ulusal kimliğinin içine kabul edilmemelerinin, Türk siyasi hayatının kültüründen kaynaklandığını da düşünmektedirler. Türkiye'nin siyasi alanında çıkarların yarıştığı, patronaj ilişkilerinin kanıksandığı bir yapının hâkim olduğunu, iktidarda olanların ideolojilerine göre siyasi alanı şekillendirdiğini, buna göre de milli kimliğin içindekilerin ve dışındakilerin düzenli olarak yeniden yaratıldığını savunmaktadırlar. Bu bağlamda gayrimüslimler, bu kimliğin hep dışında tutulduklarını düşünmektedirler.

Ulusal kimliğin içine dâhil edilen hâkim dinî-etnik gruptan olanlar (Sünni-Müslüman Türkler) *biz* tanımının içine girebilirken, gayrimüslimler *siz* (ya da *onlar*) kategorisinin içine sıkıştırılmaktadırlar. Ulusal tarifin içine tam olarak dâhil edilmemenin dışında gayrimüslimler, güvenilmez/tehlikeli ve başka bir devlete karşı kullanılmak üzere de koz/rehine olarak görülmüşlerdir.

> Ben askerlikte nöbetimin olmadığı her akşam evimde kaldım. Şimdi Sheraton'un olduğu yerde bir akşam çevirme vardı. Asker olunca polise tabi değilsin. Askerlik kimliğimi verdim, adam baktı filan uzun uzun. Sesleniyor "Amirim burda YABANCI BİR SUBAY varr!" (görüşmecinin vurgusu) Ama yani zaten yorgunum, el frenini

9 Mektubun tam metni için Bkz.: "Kendi Memleketimizde Yabancı Olmayacağız", *Bianet*, (Çevrimiçi) http://bianet.org/bianet/toplum/13129-kendi-memleketimizde-yabanci-olmayacagiz, 11 Aralık 2015.

çektiğim gibi bir saldırdım herife! Diğerleri geldi filan ayırdılar bize. "Nasıl yabancı subay olur?" diyorum. Tepeye kadar gitti iş. Bu resmen hakarettir; Türk subayına, yabancı subay diye bir şey olur mu? (R, 44, E)

Lisans başvurusunu basket oynarken ilk biz yapardık, en son biz alırdık cevabı. Birçok sefer maçları bu yüzden hükmen kaybettik. Boğaziçi Spor'la maç yapıcaz, lisansımız yetişmedi, maçı hükmen kaybettik. Bizim koç da Boğaziçi antrenörüne dedi ki "Zaten kaybettik, bari dostluk maçı yapalım". Adam da dedi ki "Ben mecbur olmadığım sürece Yahudilerle maç yapmam"! Bağırtı çağırtı... Zaman olur, pişer pişer gelir vaka. Ertesi sezon ilk maç yine Boğaziçi Spor. Tribünler silme Yıldırım Spor taraftarı, 500 kişi. Neyse maça başlıycaz, bizim Burgazlı bir abimiz var, D. E. Tribünden bunun yanına biri yaklaştı "Senin ananı Yahudi mi öptü?" dedi. Antrenör delirdi tabii ne diyorsun falan filan bir tane patlattı, bütün stat karıştı. Ama 40 sayı çektik gönderdik (gülerek). Yine bir gün maçta karışıklık çıktı sahada, Çevik Kuvvet geldi. Emniyet, Çevik Kuvvet göndermiş, sahayı "yabancılar" bastı diye! Komiser bizi gösteriyor "Aha yabancılar". Nüfus cüzdanlarımızı gösterdik öyle gitti polis... (Y, 44, E)

Bak beni etkileyen bir hatıram var. Üniversitede çalışırken, Hrant'ın öldürüldüğü zamanlar, şubat-mart gibi, bir öğrenci geldi, koltuğumun arkasında da "co-existence" yazısı vardı. "Bu ne demek hocam?" dedi. Ben de "Farklı dinlerin bir arada yaşayabileceği anlamına geliyor" dedim. "Nasıl olur, İngiliz vatandaşıyla ben aynı mıyım?" dedi. Ben de "Bak ben bu ülkenin vatandaşıyım ama Hıristiyan'ım, sen de Müslüman'sın" dedim ama inan çok sinirlendim. Kızamıyorsun da, o öyle öğrenmiş. Siyaset bilimi okuduğum için onu da suçlayamıyorum. Ama o kadar üzerime geldi ki "Bence aynı şeyler değil hocam" dedi. Bu "sen yabancısın" demek. O kadar moralim bozuldu ki işi bırakmayı düşündüm. İlkay Sunar'a gittim ben de.[10] "Hocam yapamıyorum, insanları, bu toplumu seviyorum ama yetmiyor yetmiyor!" dedim. Azınlık olunca... Irkçılığı görüyorsun, isterse İngiliz ırkçılığı olsun, bunlarla karşılaşmaya hazırlıklı olman gerekiyor... (R, 33, K)

Bu ülkede her şeyin başında ben birinci sınıf vatandaşım diyemiyorsun. Rum olmamdan dolayı zaten "eşitim" diyemiyorsun. Kodlarında var bu senin. Çeşitli mesleklerde ilerleyemezsin vs... Devlet kurumları dediğin anda kodlarında yerleşen bir fobi var. Ben o kadar prodüksiyon işleri yapıyorum, hâlâ devlet kurumlarında tonlarca izin alma işlerim oluyor, hâlâ tedirginim... 1 Mayıs'ta gözaltına alınmıştık. Herkes çok korkmuştu, ben Rum'um bir şey olur diye. Gezi'den önceki 1 Mayıs'tı bu. Dört gün gözaltında kaldık. Orda zaten solcusun ve "teröristsin", ilginç bir şekilde kimse adımı sorgulamadı. İsmimi herkes doğru yazdı hatta. Ama herkes avukatlara sormuşlar "Bu yeşil gözlü kız kim?" diye, sonra da "haa yerli yabancılardan" demişler. (R, 31, K)

77'de biz bir dernek kurduk. Derneği, şahıs şirketi yaptık. 12 Eylül'de Kanarya Sevenler Derneği kapandı, biz açık kaldık! Çağırdılar bizi, bak travma burda, nereye çağırdılar? Yabancılar Masası'na! Niye? Çünkü bütün yöneticileri Ermeni. Var mı

10 Prof. Dr. İlkay Sunar, Boğaziçi Üniversitesi'nde siyaset felsefesi ve siyasal düşünceler tarihi üzerine ders vermektedir.

böyle bir şey ya? Gittik, zibidinin biri "Hayrola, siz nasıl açıksınız, olmaz öyle" dedi. Sonunda bir iki git gelden sonra bir polis tahsis ettiler bize. Gencecik filiz gibi bir oğlan, sonra birden yok oldu ortadan, muhtemelen MİT mensubuydu. Herhalde hakkımızda olumlu rapor verdi ki bıraktılar peşimizi. Güzel günler çabuk geçiyor. Yine bizim dernek gösterilerden birisinde (tiyatro), çağırdılar bizi Yabancılar Masası'na. Kaykılmış bir zibidi daha masanın başında, biz karşısında duruyoruz. "Haa" dedi, çekmeceyi çekti, içinden bir tane dosya aldı. İçinde bizim sahnede okuduğumuz bir türkü; "dağ bizim, maral bizim, avcı burda ne gezer" diye. "Avcı burda biz mi oluyoruz?" dedi. 25 yaşındayım, ne cevap verirsin? Ağzımdan çıktı bir anda, Türkçeye de en hâkim olan bendim, "O söylediğin TRT repertuarından" diye. Nasıl çıktı, niye çıktı, nerden buldum söyledim ben de bilmiyorum! Sonra "takipsiz" yazdı gönderdi bizi. (E, 61, E)

Gayrimüslim bireyler, gündelik hayat pratiğinde bu "yabancılık" konumu ile sık sık karşılaşmaktadırlar. Bu yabancılaştırılma pratiği, çok sıradan gündelik hayat ritüelleri olan selamlaşma ve tanışma hitaplarında bile ortaya çıkmaktadır.

Üçüncü kuşaktan Yahudi bir kadın görüşmeci, toplumun gayrimüslimleri bu ülkenin "tam ve gerçek" vatandaşları olarak bir türlü kabul edemediklerini, Gezi Olayları sırasında yaşadığı bir anısından yola çıkarak aktarmaktadır. Görüşmecinin, Gezi Direnişi'ne destek olmak için Park'a gitmesi, çevresindeki bazı Müslüman Türk arkadaşları tarafından yadırganmıştır. Görüşmecinin, hâkim grubun büyük bir kesimi tarafından "Türk ulusal kimliğinin" içinde görülmemesinden ve bu ülkenin "gerçek" vatandaşı olarak kabul edilmemesinden dolayı toplumsal muhalefet gösterisine katılması ve demokratik olarak tepkisini ortaya koyması samimiyetsiz, gereksiz ve anlamsız olarak algılanmaktadır. Gezi Direnişi örneğinde de görüldüğü gibi ulusal kimlik, din ile bire bir örtüştürülmektedir; gayrimüslim birey, "yeteri kadar Türk" olmayan biri hatta "yabancı" olarak işaretlenmektedir. Farklı etnisitelerden, sınıflardan, cinsiyetlerden/cinsel yönelimlerden, ideolojilerden insanların katıldığı Gezi Direnişi için bile esas katılım kriteri, sıradan bir vatandaş için burada din üzerinden kurulmaktadır. Başka bir kadın görüşmeci için de Gezi Direnişi'ne destek olmak, bu ülkeye olan bağlılıklarını göstermekteydi; bu ülkenin geleceği için, demokrasi için mücadele ettiklerinin göstergesiydi ve bu da onun için "yeteri kadar Türk" olmanın tanımıydı.

Mesela Gezi Olayları'nda "Aa ne güzel sen de gitmişsin" dediler, ne demek sen de! Neden "de" var orda? (E, 31, K)

Bence bizim Gezi'ye katılmamız, bizim Türk olduğumuzun göstergesi. Ben çok kopuk olsam, bana ne kardeşim gidip gaz yiycem ne gerek var, derim. Toplum seni çok kabul etmiyor, senin gibi çok değer veren de var, ama... İki arada kalmış durumdayız. (Y, 37, E)

Esra Özyürek'in *Müslüman Olmak Alman Kalmak* adlı kitabında Almanya'daki mühtedilerin geniş toplumdan dışlanmışlıklarını anlattığı bölümün (2015: 97),

Türkiye'deki gayrimüslimler için de rahatlıkla geçerli olduğu söylenebilir. Bu ülkede gayrimüslim bireyler, toplumun kendileri için çizdiği sınırları öğrenerek büyümektedirler; mücadele etseler veya meydan okusalar bile yaşadıkları dışlanma, onlar için kimi zaman sıradanlaşmakta ve bu durumu içselleştirmektedirler. Onlar, kendilerini zaten dışarlıklı ve yabancılaştırılmış hissetmektedirler. Toplumdan beklentileri artık o kadar düşüktür ki haksızlıkların yakın bir zamanda değiştirilebileceği varsayımıyla bile hareket etmemektedirler. Bu bir öğrenilmiş çaresizlik durumuna denk düşmektedir.

> Geniş toplum seni kabul etmeyecek diye kabul ediyorsun zaten... (Y, 33, K)

İstanbul'un Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatlerine mensup üç kuşak, farklı sosyal sınıf ve cinsiyetten görüşmeciler, Türk ulusal kimliğinin içine neden dâhil olmadıkları ve kendilerini ikinci sınıf vatandaş olarak hissetmeleri ile ilgili ortak kanıya sahiptirler. Ülke genelinde gayrimüslimler, kamu mesleklerinde çok sınırlı olarak yer alabilmektedirler.[11] Gayrimüslim azınlıkların kamu mesleklerinde yer alamamaları, "eşit vatandaşlık" ilkesinin kanun metninde kaldığının ve uygulamaya yansımadığının açık göstergelerinden biridir. Kanunen kamu mesleklerine girmek için başvurmalarında bir engel olmamasına rağmen uygulamada bunun nasıl engellendiği, yapılan görüşmelerde görüşmecilerin deneyimlerinde ortaya konulmaktadır. Gayrimüslim azınlıkların profesyonel orduda kariyer yapmalarının; MİT'te yer almalarının; savcı, hâkim, büyükelçi olmalarının önü, Anayasa'da her türlü eşitlik verilmiş olmasına rağmen, de facto olarak kapalıdır. Rum, Yahudi ve Ermeni cemaati mensupları, nasıl olsa kamusal mesleklere kabul edilmeyeceklerini veya bu mesleklere girseler de yükselemeyeceklerini bildikleri için başvuru yapmaya gerek görmemektedirler. Bu, hukukun üstünlüğünün hâkim olduğu demokratik bir yasal düzenle çelişkili bir mağduriyet yaratmaktadır.

> Vergi veriyorum ama polis olamazsın mesela... Ben Şişli Belediyesi'ne çöpçülüğe başvurdum ama almadılar! Bunu isteyerek yaptım, denemek için filan değil. Kibarca "hayır" dediler. Çöpçü bile olamadık, daha ne denir ki... Türkiye'de işine geldiği zaman vatandaşsın, işine geldiği zaman azınlıksın. (E, 53, E)

> Adli psikolog olmasını istedik R.'nin (torunu), sonra anladık ki R. için bir çalışma alanı yok. Çünkü sadece kamu kuruluşunda geçerli olan bir meslek. Birdenbire gümmm, tünelin sonundaki duvara çarpmış buluyorsun kendini. (Y, 74, E)

> Kamusal alanda başarıya ulaşman için bir memuriyet elde etmen lazım. Hiçbir Yahudi bunu istemeyecektir. Yukarı ulaşmayacağını bildikten sonra niye isteyesin? Hiçbir vatandaş, Yahudi hâkimden kendisini yargılamasını istemeyecektir. Siirt'e gitse savcı adam, ertesi gün vururlar, sonra da "gâvur öldürdük" diye sevinirler. Hâkim evet, avukat evet ama avukattan savcı, hâkim olmaz. (Y, 64, E)

11 Bu sınırlı kabuller daha çok üniversitede öğretim üyeliği için geçerlidir.

- **Türk Ulusal Kimliğinin Birleştirici Harcı İslam Dini ve Dışında Kalanlar**

Bir toprağa sahip çıkmak için dinimin aynı mı olması lazım? (R, 36, K)

Ben size "gayrihıristiyan-gayriyahudi" diyor muyum? (Y, 64, K)

Modernleşme, Batılılaşma, sekülerleşme adına yapılan tüm reformlara rağmen din, Türkiye toplumunda "biz ve onlar" ayrımını yaratan temel ayrıştırıcı çizgi olarak kalmıştır. Türkiye'de sekülerleşmeyle birlikte devlet dine karşı ne tarafsız kalmış, ne de siyasi elitlerin laiklik (laicité) olarak tanımladığı şekliyle din, özel alana tevdi edilmiştir. Pratikte devlet, en radikal Batılılaşma reformlarını uygularken bile kamusal teoloji (public theology) olarak Sünni İslam'ı merkeze almıştır.[12] Böylece sekülerizmin kurumsallaştırılmasıyla birlikte gayrimüslimlerin politik ve kamusal alandaki marjinalleştirilmeleri beraber yürümüştür (Ekmekçioğlu, 2016: 106).

Görüşmecilerin büyük çoğunluğu; geniş toplum ve devlet tarafından eşit görülmemelerinin, kendilerini ikinci sınıf vatandaş hissetmelerinin arkasındaki ayrıştırıcı sebebin din unsuru olduğunu belirtmektedir. Sünni Müslüman olmayan Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı bir bireyin, bir türlü bu ülkenin gerçek vatandaşı olarak kabul edilmediğinin, yabancı olarak görüldüğünün altını çizmektedirler. İslam dini üzerinden yaratılmaya çalışılan ortak ulusal kimliğin dışında bir dine mensup olmak, dışarıda kalmanın en önemli nedeni olmaktadır. Ulusal hafızada derin bir biçimde yer etmiş Birinci Dünya Savaşı'na, Ermeni Tehciri ve gayrimüslim bazı unsurların sadakatsizliğine dair yıkıcı hatıralar; devletin, bürokrasinin ve toplumun, dinsel kimliği ulusal kimlikten ayrıştırmasını imkânsız kılmıştır.

Biz birinci sınıf vatandaş değiliz. Tamamen dinle alakalı. Yargıtay'ın kararı var "yerli yabancı"[13] diye. Bizim kod numaralarımız var. Rumlar 1, Ermeniler 2, Yahudiler 3 numara![14] Mümkün mü yaa? Tesadüfen ortaya çıkıyor bu. (R, 68, E)

12 Nükhet Sandal kamusal teolojiyi (public theologies), analitik çerçeve olarak Türkiye'deki Hıristiyan vatandaşların kamusal alana eşit vatandaş olarak katılımlarındaki engelleri tartışmak için kullanmaktadır (2013: 631-650).

13 1988'de çıkartılan ve 1991'e kadar uygulanan Sabotajlara Karşı Koruma Yönetmeliği'nin 5/j maddesinde hangi kategorilerin sabotaj yapabilecekleri sıralanırken, "Memleket içindeki yerli yabancılar (Türk tebaalı) ve yabancı ırktan olanlar" denilerek gayrimüslim Türk vatandaşları *yerli yabancı* olarak sayılmışlardı. 17 Nisan 1996'da İstanbul'da 2 Numaralı İdare Mahkemesi, bir Rum vatandaş hakkında "yabancı uyruklu T.C. vatandaşı" terimini kullanmıştı (Aktoprak, 2010: 44). Ahmet İnsel'e göre de *"geleneksel Osmanlı rejiminde millet-i hâkime konumunda olan Sünni Müslümanların, kerhen kabul etmeye zorlandıkları reformların kendi üstün konumlarını yok etmesi endişesiyle gösterdikleri büyük tepkinin araçlaştırılması, iç düşman kavramına devlet yöneticilerinin tahayyül dünyaları ötesinde, bir toplumsal boyut ve bir siyasal araç işlevi kazandırdı. Bugün dahi, nüfusları toplumun geri kalanına oranla yok denecek kadar az da olsalar, Türkiye Cumhuriyeti yurttaşı Ermeniler, Yahudiler ve Rumlar, aynı zihniyet tarafından, "içimizdeki yabancılar" olarak görülüyor"* (2005: 533).

14 "Cumhuriyet'in Gizli Soy Kodu", *Agos*, 2 Ağustos 2013, (Çevrimiçi) http://www.agos.com.tr/tr/yazi/5390/turkiye-soy-kodunu-tartisiyor, 19 Ağustos 2014; Uygar Gültekin, Baruyr Kuyumcuyan, "Eğitimde 'Soy Kodu'na Son", *Agos*, (Çevrimiçi) http://www.agos.com.tr/tr/yazi/12032/egitimde-soy-kodu-na-son, 19 Aralık 2015.

> Rum'um diyorum; "Romen misin", "Rus musun" diyor. En son dayanamıyorum "Ben Bizans kalıntısıyım" diyorum. Çok oldu boş boş konuşan, "Ne işin var kendi ülkene gidip okusana" diyen. Üniversitede oldu bir de bunlar. Rahatsız ediyor ama karşımdaki insanın kültür seviyesine göre değerlendiriyorum tabii. Ama bir yere kadar. Ama her şivemi açtığımda "Sen nerelisin" demeleri çok saçma. Niye soruyorsun? Niye kalıplaştırıyorsun? Uzaylıyım, o da can değil mi! Hep bir "öteki"sin burda. Gayrimüslimim işte. Bir toprağa sahip çıkmak için dinimin aynı mı olması lazım? (R, 36, K)

Türkiye'de dışlayıcı pratiklerden birisi de Yahudi olmakla İsrailli olmanın eş tutulmasıdır. Yahudiler, toplumsal alanda dinî açıdan ötekileştirilmenin yanı sıra ayrıca İsrail'in Türkiye'deki olumsuz ve düşman imajından[15] ve toplumdaki "tüm Yahudiler İsraillidir" ön kabulünden dolayı da yabancılaştırılmaktadırlar. Kendi ülkelerinde "yabancı, buralı olmayan, düşman" olarak damgalanmaktadırlar. Türkiye'de özellikle muhafazakâr milliyetçi basında çıkan antisemit haberler ve nefret söylemi, Yahudi cemaati içinde korku ve tedirginlik yaratmaktadır.

> Bu ülkede Müslüman çoğunluğun içinde Musevi olmak zor zanaat ama dünyada Yahudi olmak zor zanaat. Müslüman ülkede olmak şu açıdan daha zor; Hıristiyan medeni bir ülkeyle, Avrupa'daki medeni ülkelerle kıyasladığında şartlar daha zor. Bunu tabii İkinci Dünya Harbi'nden sonrası için bahsediyorum. Daha zor çünkü Müslümanlığın ötesinde adam Yahudiliği dinsel bir düşman değil de İsrail'den dolayı yok eden bir düşman olarak görüyor. Daha tanımadan potansiyel bir düşman olarak görüyor. Bundan 15 yıl önce sanki daha kolaydı. Her neslin kendine göre zorlukları var tabii. Babamların döneminde Trakya Olayları, Varlık Vergisi vardı... (Y, 64, E)

Osmanlı'dan itibaren dinî-mezhepsel temelde tanımlanan *milletler* (Rum, Ermeni, Yahudi) Lozan'la birlikte azınlık haklarına sahip olup eşit vatandaşlık konumuna yükselmişlerdir. Böylece, Lozan'da da azınlıkların din üstünden tanımlanmasıyla ötekileştirme, resmî bir tanıma ve dile sahip olmuştur. Cumhuriyet'in inşasından itibaren devlet-bürokrasi-toplum katında *biz* ve *onlar* ayrıştırması, din üstünden yapılmaya devam edegelmiştir. Geniş toplumda ulusal kimlik dinle özdeşleştirilmekte, etno-kültürel bir temele sahip kılınmaktadır. Toplumun muhafazakâr dindar kesimi tarafından Müslümanlık, sosyal hiyerarşide en üst katta yer aldığından dolayı diğer dinler daha aşağı görülmekte, Müslümanlığa göre derecelendirilmekte ve değerlendirilmekte, Müslüman olmamak dinsizlikle, inançsızlıkla bir tutulmaktadır. Daha önce detaylı olarak bahsedilen, ulusal söylemlerde, eğitim araçlarında, kamusal bellekte gayrimüslimlerin ötekileştirilmesi, iç düşman-yabancı olarak gösterilmesi de bu ayrımcılığın çoğalmasına katkıda bulunmaktadır. Bu olumsuz toplumsal statü ise "gâvur" kelimesinde konsolide olmaktadır. Gayrimüslim kavramı, öncelikli olarak kendine içkin bir hiyerarşiye sahiptir. Türkiye'de Müslümanlığın

15 Kadir Has Üniversitesi'nin 2010'dan bu yana yaptığı dış politika analizi anketinde Türk halkı, İsrail'i düşman olarak görüyor. Bu oran, %60'ın altına hiç inmedi.

dışındaki dinler, Müslümanlığa göre tanımlanmakta ve çoğu kez dinsizlikle eş tutulmaktadır.

> Bazıları gayrimüslim deyince ayırt etmiyor. Ermeni bir çocuk dedi ki "ben size "gayrihıristiyan" diyor muyum" dedi, alışılagelmiş bir laf. Kullanılan o. Esasında doğru değil tabii. "Gayriyahudi"! Böyle bir şey olur mu? (Y, 64, K)

Yahudi bir erkek görüşmeci, Türkiye'de çoğunluğa ait dine mensup olmamanın belli bir kesim tarafından aynı zamanda "dinsizlikle" eş tutulduğunu, iş hayatında başından geçen bir hikâyeye değinerek aktarmaktadır. Farklı kuşaklardan, sosyal sınıftan, cinsiyetten görüşmecilerin neredeyse hemen hepsi kendilerini din farkından kaynaklı olarak birinci sınıf vatandaş hissetmediklerini, hayatlarındaki çeşitli olaylara referans vererek aktardılar. Anlatılarda Türkiye'de eğitimsiz, muhafazakâr, dindar büyük bir kesim olduğu için çeşitli türden ötekileştirmeler, dışlanmalar, ayrımcılıklarla yaşamaya alıştıkları; çocukluklarından itibaren bu duruma karşı bir koruma refleksi geliştirdikleri; gerek ailelerinin telkinleri, gerek edindikleri tecrübelerle, bunun Türkiye'nin gerçeği olduğunun öğrenilmiş çaresizliğiyle kendilerini üzmemeye ve korumaya almaya çalıştıkları ortaya çıkmıştır.

> Babamla yaşadığım bir hikâye var. Yanımızda çalışan Ramazan diye bir adam vardı, Malatyalı. Konuşmayı bilmezdi, 1984'te yanımıza geldiğinde. Babam okuma yazma kursuna gönderdi. Kızını biz eğittik ama adam ortaokuldan öteye okutmadı. O bile adam için üniversite mezunu olmak demekti düşün yani! 2001 miydi neydi, babam "Ramazan al şu parayı kurban al kes dağıt" dedi. Bir gün sonra parayı iade etti. "Niye" dedik, "ben hocaya sordum senin paranla kurban kesilmezmiş" dedi. Bu da Türkiye'nin gerçeği. Babam çok soğukkanlı davrandı. "Hocaya sorsana benden aldığın maaşla kurban alınır mıymış" dedi. E işte... Burası böyle bir ülke... (Y, 43, E)

- Azınlık Kimliği - Vatandaşlık İlişkisi

1924 Anayasası'nda vatandaşlık ile Türklük arasındaki ilişki, "Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibariyle Türk ıtlak olunur" biçiminde tanımlanmıştır.[16] Mesut Yeğen 1876, 1961 ve 1982 anayasalarında olmayan, sadece 1924 Anayasası'nda yer alan bu "vatandaşlık itibariyle" ibaresiyle, vatandaş Türklerden gayrı bir de gerçek Türklerin varlığının kastedildiğini belirtmektedir. Yasa, Türklüğü; *yurttaşlık olarak Türklük* ve *yurttaşlıktan fazla bir durum olarak Türklük* şeklinde derecelendirmiştir (2014: 71-73). Bu tanımlama, azınlıklar açısından önemli sonuçlar doğurmuştur.[17] Cumhuriyet'in ilk yıllarında gerçekleşen

16 Füsun Üstel'e göre bu "resmi söylem", Türklerin tarihine ilişkin "resmi anlatı" ile birlikte ele alındığında ders kitaplarının temel açmazını oluşturmaktadır (2011b: 222).

17 1961 ve 1982 Anayasalarında "vatandaşlık itibariyle Türklük" ibaresi kaldırılmış olmasına rağmen siyasi bir Türklük tanımının benimsendiğini söyleyebilmek zordur. Terminolojideki kararsızlık için Bkz.: Yeğen, 2014: 73.

mübadele, bunun bir örneğidir. Türk vatandaşı tanımı nötr değildir; bu tanımla Sünni İslam inancından, Türkçe konuşan ve kültürel özelliklere sahip kişiler kastedilmektedir (Kadıoğlu, 2012a). Her ne kadar Türkiye Cumhuriyeti'nin en önemli ilkelerinden biri laiklik olsa da Cumhuriyet dönemi boyunca, özellikle Tek Parti döneminde, Türk olanın kimliği yine din ile tanımlanmaya devam edilmiş; üretilen politika ve düzenlemelerde Türk olanın kimliğinin belirlenmesinde din ve dil, belirleyici unsurlar olarak kullanılmıştır. Türk milliyetçiliğini, Cumhuriyet'in kuruluş yıllarına bakarak değerlendiren çalışmasında Ahmet Yıldız, Türk milliyetçiliğinin dinsel öğelerden (1919-1924) seküler öğelere (1924-29) evrildiğini, daha sonra da milliyetçilik tanımlamalarında etno-kültürel motiflerin (1929-38) öne çıkmaya başladığını öne sürmektedir (2013). Milliyet ve vatandaşlık arasına sınır çekildikten sonra gayrimüslimler ikinci kategoride yer alırken, millete ait olmak Müslüman Türklere ayrılmış bir kategori olarak kurulmuştur. Türk milletinin egemen anlayışına ve tanımına gayrimüslimler dâhil edilmemiştir (Aktar, 1996a; Yumul 2006; İçduygu, Toktaş, 2008; Benlisoy, Benlisoy, 2016) çünkü Türkiye'de vatandaşlık, son kertede ulusal kimlik/milliyet ile ilişkilendirilmektedir.

Vatandaşlık, sadece hak ve sorumluluk ile tanımlanan belirli bir statü değildir. Aynı zamanda bir kimliğin, siyasal bir topluluğa üyeliğin ifadesidir (Kymlicka, Norman, 2012: 207). Gayrimüslimlerin, azınlık kimlikleri ile vatandaşlık ilişkisini nasıl kurguladıkları, hem cemaatler arasında hem de cemaatlerin kendi içinde yaş gruplarına, ait oldukları sosyal sınıfa ve cinsiyete göre farklılıklar göstermektedir. Bu bağlamda aşağıda bu üç cemaatin yaş, cinsiyet ve sınıfsal konumlarına göre bu ilişkiyi nasıl inşa ettikleri incelenecektir. Görüşmelerde devlet merkezli, yukarıdan aşağıya modernleşme tarzının ve homojen ulusal kimlik anlayışının bir eleştirisi ortaya çıkmaktadır.

- Rumlarda, Yahudilerde ve Ermenilerde Azınlık Kimliğinin Temel Göstereni: İsim

Adı 'garip bir arkadaş'tım. (E, 59, E)

İsim, kişinin ayrılmaz bir parçasıdır ve onu bireyselleştirir. Adlar, aynı zamanda anlam taşıyıcılarıdır. Pierre Bourdieu'ye göre "toplumsal dünya, ben'in tümleştirilmesi ve birleştirilmesi için her türden kurumu önerir; bu kurumlardan en açık seçik olanı özel isimdir. Özel ismin oluşturduğu bu tamamen tekil adlandırma yöntemiyle asıl oluşturulan, biyolojik bireyin kimliğini, eyleyici olarak devreye girebileceği tüm alanlarda, yani tüm olabilir yaşam öykülerinde güvence altına alan sabit ve süreğen bir toplumsal kimliktir" (2015b:81). Dolayısıyla sahip olunan kimliğin

en temel göstereni isimdir. Ioanna Kuçuradi ismin, çeşitli kimliklerimizin bir çeşit mührü olduğunu ifade etmektedir: "Binbir türlü kimliğimiz var. Birini bununla, öbürünü öbürüyle paylaşırız ama biz olan o kimlikler yumağı tektir. İsmimiz, o kimlikler yumağının adıdır."[18]

İstanbul'un Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatlerine mensup görüşmeciler, en çok isim ve dil (şiveleri) üstünden kamusal alanda (devlet daireleri, bankalar, taksi, bakkal, vd.) ve özel alanın dışında gündelik hayatın neredeyse her alanda ayrımcılığa maruz kaldıklarını ve "yabancı" gibi hissettirildiklerini vurgulamışlardır. Türkiye'de toplumun büyük kesimi tarafından "Türk kültürü"ne sahip olmak, dil ve isim üzerinden kodlanmaktadır. Bu bağlamda "Türkçe" olmayan bir isme sahip olmak, Türkçeyi "yabancı gibi şive" ile konuşmak toplumda "yabancı-yerli olmayan" olarak algılanmada yeterli bir işlev görmektedir. Foti Benlisoy, ismin "öteki"leştirilmede nasıl bir araç olarak kullanıldığını şöyle anlatır:

> Nasıl adlandırıldığını insan kendi seçmiyor. Sosyal-kültürel bir bağlam içinde dünyaya geliyorsun ve o bağlam sana yükleniyor. Ama seçmemiş olsan da ... sana dayatılması nedeniyle aslında benliğinde taşıdığın sürekli bir arıza, bir sıkıntı söz konusu... O bahsettiğim 'ecnebilik', insanın üzerine ismiyle birlikte yapışıyor... Kalmak, her anlamda kalmak ve bütün bu dertlerle, derimize ve adımıza kazınmış bu arazlarla cebelleşmek gerek. Hiçbir zaman bu yükün üzerimizden kalkmayacağını bilerek cebelleşmek... [19]

Geniş toplum tarafından "yabancı" olarak görülme, en çok da isimler ve dil (şive) üstünden oluşmaktadır. Geniş toplum üyesi bir bireyin, gayrimüslim bir bireyin ismini duyduğunda kafasında "yabancı" algısının oluşmasındaki temel etken dinle bağlantılıdır. Toplumda genel olarak geleneksel (Sünni) Müslüman Türk isimleri dışındaki bir isme sahip bir bireyin, Müslüman olmadığı için Türk vatandaşı (Türk) olamayacağı algısı hâkimdir. Bu da geniş toplum bireylerinin, Türk olmayı Müslümanlıkla bir gördüğüne işaret etmektedir.

Bu "yabancı" olarak görülme durumu, gayrimüslim bireylerde kendini hâkim grupla eşit hissetmeme, eşit vatandaş olarak kabul görmeme, "eksik olma" hissini doğurmaktadır. Kendisi "Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı" olduğunu söyledikten sonra bile karşı tarafın ısrarla "ama Türk değilsiniz değil mi?" diyerek "Türk olmadıklarının" tasdik ettirilmek istenmesi, toplumda bilinçaltına işlenmiş "Müslüman eşittir Türk" algısının bozulmasından duyulan korkuyu ve tedirginliği yansıtmaktadır. Gayrimüslimler, gündelik hayatlarında farklı kamusal mekânlarda "nereden geldiniz, nerelisiniz" sorularına bıkıp usanmadan cevap vermek zorunda kalmak-

18 Rita Ender, "İnsanın İsmi Kimlikler Yumağının Adıdır", *Agos*, 10 Ekim 2015, (Çevrimiçi) http://www.agos.com.tr/tr/yazi/12982/insanin-ismi-kimlikler-yumaginin-adidir, 19 Ekim 2015.

19 Rita Ender, "Adımıza Kazınmış Arızalarla Cebelleşmek Gerek", *Agos*, 24 Temmuz 2015, (Çevrimiçi) http://www.agos.com.tr/tr/yazi/12265/adimiza-kazinmis-arazlarla-cebellesmek-gerek, 30 Temmuz 2015.

tadırlar; bazıları artık bu durumu umursamamakta ve başka bir ülkeden geldiğini söyleyip konuyu kapatmakta, "ne güzel Türkçe konuşuyorsunuz" tepkilerine kırık bir şekilde gülümsemekte, bazıları ise bir tür koruma mekanizması geliştirerek toplum içinde bu "yabancılık" hissine kapılmamak ve bir dışlanmaya uğramamak için kamusal alanda isim değiştirmekte veya takma isim kullanmaktadır.

> Ne olursa olsun "yabancı" görülüyorsun. 1923'ten gelen bir geleneğin devamı bu. Bu hükümetle biraz ikinci sınıf vatandaşlığa evrilebilir, sonra da belki vatandaş oluruz... O yüzden belki de "Meryem" demek daha kolay... "Meryem" ismini de çok sevmem ama en azından yalan söylememiş gibi hissediyorum, ilk 3 ay nüfus kâğıdımda "Meryem" yazmış zaten. (R, 33, K)

> Amerika'dan okul bitince geri döndüm. Vize ile ilgili bir işlem vardı. Babam diyor ki "sen sonuçta Türk vatandaşısın gel buraya, işini de bulursun gücünü de bulursun yaparsın burda, gel" dedi. Sonuçta ben vatandaşlık haklarına sahibim. Geldim havaalanında, indim, ilk sorusu "sen Türk müsün?". Ben de "elinizde Türk pasaportu var, Türkçe konuşuyorum, sizce neyim?" dedim. Amerika'da eksik hissediyorsun, tam hissedemiyorsun. Burda benim çöplüğümdeyim diyorsun, ilk adımı atıyorsun, "Sen nerelisin?" diyor adam sana. Her şey "isim". Yabancısın. Yani Sünni Müslüman değilsin sen. (Y, 25, E)

- Azınlık Kimliğinin Avantaja Dönüştüğü Haller

Her üç cemaatten de üçüncü kuşaktan bazı görüşmeciler son yıllarda dünyanın çeşitli yerlerinde artan IŞİD saldırılarından ve Batı'da yükselen İslamofobi'den ötürü, Müslüman bir ülke olan Türkiye'nin yurtdışındaki imajının negatif olduğunu; bu sebeple kendilerini yurtdışında tanıtırken daha olumlu bir imaj yaratmak maksadıyla "I am from Turkey" (Türkiye'denim/Türkiyeliyim) ifadesini kullandıklarını ve hemen ardından da dinî-etnik kimliklerini açıkladıklarını belirtmektedirler. Bu bağlamda dinî-etnik kimliklerinin yabancı kamusal alan ve mekânlarda kendilerine avantaj, prestij sağlayacağını ve bu kimliklerinin olumlanacağını düşünerek bulundukları sosyal ortama bağlı olarak bir kimlik stratejisi geliştirmektedirler.

> Amerika'da yaşadım uzun süre. Benim okuduğum üniversite "Jewish"[20] sponsor bir okuldu: Brandeis Üniversitesi. Orda biz Türkler olarak en büyük oranda yabancılardık ve herkes "Jew" değildi. Ben oraya gittiğimde 9/11'in (11 Eylül) çok ertesiydi. Müslümanlara çok önyargı olan bir dönemdi. "Ben Türk'üm" dediğimde karşımdakinin yüz ifadesine göre "I am Jewish" deme ihtiyacı olurdu. Bu beni Amerika'da kurtaran bir şeydi. "Turk but I am Jewish"[21]. (Y, 30, K)

20 Yahudi.

21 Türk'üm (vatandaşlık bağı) ama Yahudi'yim de (dini aidiyet).

- Rumların Azınlık Kimliği - Vatandaşlık İlişkisi

> *Hürriyet*'te hâlâ "Türkiye Türklerindir" yazar, başka kimin olacaktı ki? (R, 65, E)

Anthony D. Smith, dinî ve etnik çifte kimlik dairelerinin benzer bir kültürel sınıflama ölçütünden geldiğini, çoğu zaman çakışıp birbirlerini güçlendirdiklerini öne sürer. Tek tek ya da birlikte, cemaatleri harekete geçirebilir ve besleyebilirler (2014: 40). Birinci ve ikinci kuşaktan Rumlar için etnik-dinî kimlikleri ile vatandaşlık kimlikleri arasındaki ilişkide bazıları için Bizans kökeni ve Yunan kökeni öne çıkarken,[22] bazıları için ise dinî aidiyetleri olan Ortodoks Hıristiyanlık, kimlik tanımlamalarında ilk sırada yer almaktadır. Rumluk veya dinî aidiyetten sonra kimliklerini, "Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı" ibaresini ekleyerek tanımlamaktadırlar. Bu bağlamda kimliğin inşasında ikili bir yapı bulunmaktadır; bir ayağında siyasi kimlik, diğer ayağında ise etnik kimlikleri yer almaktadır ve dinî ve etnik kimlikleri, Smith'in belirttiği biçimde, birbiriyle iç içe geçmiştir. Rum, Bizans Rum'u veya Yunan asıllı olmak arasında görüşmeciler açısından temel bir farklılık bulunmamaktadır. Her üç kimlik aidiyeti de İstanbul'un en eski yerleşik toplumlarından olan Rumlara, Rum kökenli, *Romeos* olduklarına, köklerine vurgu yapmaktadır. "Türkiye Cumhuriyeti/Türk vatandaşı" ifadesi etnik bir aidiyet içermemekte, siyasi vatandaşlık kavramına işaret etmektedir.

> Türk vatandaşıyım ama ben Rum'um, köken olarak Türk değilim. (R, 59, K)

1960'lı ve 1970'li yıllarda, özellikle Kıbrıs krizi dönemlerinde "Kıbrıslı Rum" kavramı basında "Rumluğu, Rum olmayı" ötekileştiren, düşmanla özdeşleştiren bir biçimde kullanıldığı için birinci ve ikinci kuşaktan Rumların belleğinde çok olumsuz bir yer tutmaktadır. Rumlar için "Kıbrıs", kendi ülkelerinde "koz-rehine" olarak görülmelerinin sebebidir; bu sebepten birçok görüşmeci, Kıbrıs meselesini uğradıkları baskı ve ayrımcılığın, bunun sonucunda da nüfusun erimesine sebep olan göçlerin arkasındaki en büyük faktör olarak gösterdiler. Bazı görüşmeciler, özellikle köken olarak "Bizans soyundan gelen Rumlar"dan olduklarını belirterek Kıbrıslı olmadıklarına vurgu yapmışlar; Kıbrıslı Rum olmak ile İstanbullu Rum olmanın aynı şey olmadığına, aradaki köken farklılığına işaret etmişler ve iki kavram arasında bir sınır çizmişlerdir.[23]

22 Konstantinopolis (Constantinus'un kenti), Yunan kenti Byzantion'un bulunduğu yer üzerinde kuruldu. Bu yüzden "Bizanslı", "Bizans" kavramları kullanılır. Doğu İmparatorluğu'nun vatandaşları ise kendilerini "Romalı" olarak kabul ederlerdi. Arapça ve Türkçe kaynaklarda Bizans İmparatorluğu için "Rum" ve Osmanlıların hâkimiyetindeki Hıristiyan nüfus için "Rumlar" terimleri kullanılmaktadır. Bir Rum'u ifade eden "Romios" sözcüğü de modern Yunanistan'ın kurulmasıyla birlikte yerini "Hellen"e bırakmıştır (Cameron, 2015: 11-2).

23 Kıbrıslı Rum-Rum-Yunanlı olmanın kökenine inmek ve aralarındaki farklılığı tarihsel bir zeminde irdelemek bu çalışmanın hedefi değildir. Bu tarihi merkeze alan bir çalışma olmadığı için, bu çalışmada görüşmecilerin kendi kimliklerini nasıl "algıladıkları ve ifade ettikleri" temel alınmıştır.

Türkiye Rum'u senin vatandaşın. Kıbrıs'taki Rum, Yunan Rum'u. Türkiye'deki bu camlarını kırdığın Rum senin vatandaşın, Türk tebaalıdır. Aynı pasaportu taşıyorsun ve beraber askerlik yapıyorsunuz. (R, 67, E)

Fakat hep bir Kıbrıs Kıbrıs... Annem "batsın bu ada da kurtulsak" derdi (gülerek) (R, 59, K)

İstanbullu Rumlar, özellikle burada birinci ve ikinci kuşak, Cumhuriyet'in yakın tarihinde, azınlık olarak yasalarda yazdığı gibi pratikte eşit vatandaş muamelesi görmeyip bastırılan, saldırılan, gizlemek ve korumak zorunda kaldıkları etnik-dinî kimliklerine, kaybetmemek için sıkı sıkıya bağlanmış ve kimliklerinin bu parçalarını yüceltmişlerdir. Bu yüzden kimlik algılarını tanımlarken en fazla yaralanan aidiyetlerine, en öncelikli olarak sahip çıkmakta ve bu aidiyetlerinin altını kalın çizgilerle çizmektedirler.

Bir kere daima "biz neyiz?" sorusu sorulur. Baskın Oran dedi ki "Biz ulus devletten ulusal devlete geçtiğimiz anda sorunlar çözülür". Ben tabii ki Türk vatandaşıyım ama etnik anlamda Türk değilim. Yunan asıllı diyelim. Amerika'daki Yunanlılara soruyorum "Amerikalıyız" diyor, orda vatandaşlık temelinde konuşuyor. "Yunan'ım fakat Amerikalıyım önce" diyor. (R, 65, E)

İkinci ve üçüncü kuşaktan çoğunlukla orta sınıfa mensup, üniversite mezunu işkadını/işadamı Rumlar ise kimlik-vatandaşlık ilişkisini kurarken Rum-Bizans kökenli ve özellikle "İstanbullu" olduklarını vurguladıktan sonra "Türkiye Cumhuriyeti" vatandaşı olduklarını belirtmektedirler. Bu kuşağın da kimlik inşasında "Rum ve Türkiye Cumhuriyeti" vatandaşı olmak açısından, siyasi ve etnik, ikili bir yapı bulunmaktadır. Bu kuşağın büyük çoğunluğu, Ermeni gençlerde görüleceği gibi, bir üst kuşaklardan farklı olarak kimliklerindeki dinî aidiyetlerine öncelikli olarak vurgu yapmamaktadır; gençlerde farklılık ve özgürlük öne çıkmaktadır. Diğer bir deyişle Rum kökenli olmak, Rum kültürüne sahip olmak, kimliklerinde Ortodoks Hıristiyan olmaktan daha belirleyicidir. Rum kökenli olmak, kültürel bir olgudur; en önemlisi de Rumcaya sahip çıkmak, Rum kültürüne sahip çıkmak ve bu kültürel mirasın devamlılığını sağlamak anlamına gelmektedir. Gençlerde "Rumluk", daha çok bir kültürel sermaye olarak sahiplenilmekte, gündelik hayatta prestije ve avantaja dönüştürülmektedir.

Museviler "Biz Türkler" der, benden sen o cümleyi duymazsın mesela. "Biz Yunanlılar da" demem. Biz İstanbullu Rum'uz. Ben kendimi ne Yunanlı ne Türk hissederim. Ben Bizanslı hissederim kendimi. Ben kesinlikle Bizanslıyım. İstanbul kimliğimde çok belirleyici. Nasıl ki Giritli "Giritliyim" diyor, ben de İstanbulluyum. Bitti. İstanbul'un kelime anlamı "şehre doğru" demektir, Rumca. Buranın DNA olarak asıl sahibi benim. Kim geldiyse bizden sonra geldi. (R, 35, E)

Etnik kimliğimle kültür olarak bağdaştırıyorum kendimi. Kendimi "Rum" diye tanımlarım ama Ortodoks Hıristiyan demem. Her zaman karma bir kimliğe sahip oldum ve bu çok hoşuma gidiyor, hepsinden beslenmeye çalışıyorum. "Farklı" olmak hoş bir his verir. Her zaman "ne güzel, unique (özgün) bir özelliğim" var derim. Ama hiçbir zaman dinle ilişkilendirmem. Paskalya mesela hep gelenek gibi geliyor, dinî bir duygu vermiyor bana. Kültür benim için önemli olan; İsa'nın doğumu diye kutlamam da önemli olan, ailecek bir araya gelip ritüelleri yerine getirmek. Gelenek olduğu için yılbaşında ağacı süsleriz kardeşimle. (R, 21, K)

- İstanbul Rum Cemaatinde Antakya Kökenli Rum Ortodoksların Kimlik-Vatandaşlık İlişkisi[24]

Antakya kökenli Rum Ortodokslar, İstanbullu Rum Ortodoks Hıristiyanlar ile siyasi açıdan aynı statüde yer almaktadır ve Lozan'ın Türkiye Cumhuriyeti devletine getirdiği yükümlülükler açısından Rumlar ile aynı azınlık haklarına sahiptirler. Antakya ve civarı kökenli (Mersin, İskenderun) Ortodoksların sayısı hakkında resmi bir veri bulunmamaktadır. Çeşitli kaynaklarda İstanbul ve Antakya'da yaşayanlarla birlikte ele alındığında nüfusun toplamda beş bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. İstanbul'da yaşamakta olan İstanbul kökenli Rum Ortodoks cemaatinin tahmin edilen sayısı ise 1.500-2.000 civarındadır.[25] Demografik açıdan mekânda gittikçe büzüşen İstanbullu Rumlar açısından Antakya kökenli Rum Ortodokslar, bu dezavantajı ortadan kaldırmakta önemli bir rol üstlenmektedirler. İstanbul'daki üç Rum lisesinin büyük bir kısmı, Antakyalı nüfus sayesinde ayakta durabilmektedir. Şu anda İstanbul'daki Rum liselerinde okuyan öğrencilerin çoğunluğu, aynı dinsel azınlık grubundan (Rum Ortodoks cemaatine ait) oldukları için, Antakyalı Ortodoks öğrencilerden oluşmaktadır.[26] Rum okullarındaki öğrenci nüfusu, İstanbul'daki Rum cemaatinin etnik bileşenleri hakkında ipuçları sunmaktadır:

24 Dr. Anna Maria Beylunioğlu ile 2016 yılında başladığımız ve saha çalışmasına dayanan "Antakyalı Rum Ortodoksların İstanbul'da Kendilerini Kimliklendirme Süreci ve İstanbul Rum Cemaati ile İlişkisellikleri" adlı çalışmanın 2017 Temmuz ayında tamamlanmasını tahmin ediyoruz.

25 A.P. ile yapılan görüşmeden elde edilen bilgi. 2013-2016 döneminde tez çalışması kapsamında yapılan mülakatlarda Rum vakıf yöneticileri tarafından bugün İstanbul'da yaklaşık 3.000 kadar Rum'un, yaklaşık 1.000-1.500 kişisi Antakyalı Arap Ortodoks olmak üzere, yaşadığı belirtilmiştir. Görüşmelerde kendilerini "İstanbullu Rum" olarak tanımlayanlar; İstanbul'da doğup büyümüş, en az dört kuşak İstanbullu olan, Rumca konuşan, Ortodoks Hıristiyanlardır. Rum cemaati bünyesinde yapılmış kamuya açıklanan demografik bir çalışma olmadığı için bu rakam, vakıf yöneticileri tarafından doğruya en yakın tahmin olarak verilmiştir. Güncel bir rapora göre ise Türkiye'deki Rum Ortodoks nüfusu 2.500'dür (Human Rights and Labor Bureau of Democracy, International Religious Freedom Report for 2013). Bu sayının içine Arap kökenli/Arapça konuşan Ortodoksların dâhil olup olmadığı belirtilmemiştir.

26 İstanbul'daki Rum liselerindeki öğrencilerin 2015-2016 eğitim dönemindeki dinî-etnik profilleri şöyledir: Zapyon Anaokul-İlkokul-Ortaokul-Lisesi'nde: 34 Rum asıllı, 55 Antakyalı, 48 karma evlilik, 13 Yunan uyruklu, toplam 150 öğrenci; Fener Ortaokul-Lisesi'nde: 1 Rum asıllı, 40 Antakyalı, 8 karma, toplam 49 öğrenci; Zoğrafyon Ortaokul ve Lisesi'nde: 20 Rum asıllı, 7 Antakyalı, 2 karma evlilik, 11 Yunan uyruklu, toplam 40 öğrenci okumaktadır. A.P. ile 2016 yılında yapılan görüşmeden temin edilmiştir.

1) Anadili Rumca olan, T.C. vatandaşı, en az dört-beş kuşaktır İstanbul'da yaşayan "eski Rumlar" (İstanbullu Rumlar),
2) Son yirmi yıl içinde Antakya civarından İstanbul'a göç edip yerleşmiş, anadili Arapça olan "Antakyalı Rumlar",
3 Rum olmayan biriyle (daha çok bir Müslüman Türk veya bir Ermeni'yle) evlenmiş olanlar ve bunların çocukları,
4) Yunanistan'dan İstanbul'a gelip yerleşen Yunanlılar.[27]

Öğrenci azlığı nedeniyle kapanma tehlikesi altında olan Rum okullarını ayakta tutmak için Antakyalı Ortodoks öğrenciler, okullarda burslu olarak okutulmaktadır. Rum Ortodoks azınlık okullarındaki Antakyalı öğrenciler, genelde Antakya'dan yaklaşık iki kuşak önce İstanbul'a göç etmiş Ortodoks Hıristiyan ailelerin çocuklarıdır. Antakya'dan İstanbul'a göç eden Antakyalı Ortodoksların büyük bir kısmı, orta alt sınıfa mensup ve eğitim seviyesi düşük ailelerdir. Rum okullarında okuyan öğrencilerin ailelerindeki erkekler genellikle kiliselerde zangoçluk, bekçilik yapmakta; kadınlar ise okullarda ve kiliselerde hizmet işlerinde çalışmaktadırlar.[28]

Görüşme yapılan Antakya kökenli iki kadın görüşmeci ise bu sosyal profilin dışına düşmektedir. Aileleri, orta ve orta üst sınıfa mensuptur; kendileri ise üniversite eğitimi için İstanbul'a gelmiş ve ondan sonra bu şehirde kalmışlardır. Antakya kökenli Ortodokslar, kimlik-vatandaşlık ilişkisini hem İstanbullu Rumlardan hem de birbirlerinden farklı kurgulamaktadırlar. Bir görüşmeci, kimliğini Antakyalı olmak üzerinden betimlemiştir. Ailesi Antakya, Samandağlı olan görüşmeci, kimlik algısını mekâna ve mekânla ilişkili etnisiteye vurgu yaparak "Antakyalı Arap Hıristiyan" şeklinde ifade etmiştir. Böylece İstanbullu Rum Ortodokslardan, kökenden kaynaklanan kültürel bir ayrışma yaşadığını belirtmiştir. Arap Ortodokslar, dinî aidiyetlerinden dolayı Rum Ortodoks cemaati içinde sayılmalarına rağmen etnik köken olarak Rum-Helen değil Arap kökenli olmaları (kendilerini öyle kabul etmeleri) ve Rumca-Yunanca değil Arapça konuşmaları sebebiyle İstanbullu Rumlardan farklılaşmaktadırlar.[29] "Antakya kökenli Arap Ortodoks olmak"; İstanbullu Rumlarla

27 Dimostenis Yağcıoğlu, *Azınlıkça*, "İstanbul Rum Azınlığı'nın Değişmekte Olan Karakteri, (Çevrimiçi) http://www.azinlikca.net/yazarlar/dimostenis-yagcioglu/istanbul-rum-azinligi-nin-degismekte-olan-kaderi-dimo-yagcioglu-azinlikca76.html, 20 Mart 2016.

28 Antakya kökenli Arap Rum Ortodokslarla ilgili, onların kimlik algıları ve İstanbul Rum cemaati ile ilişkilenmeleri hakkında akademik yazında çok fazla niteliksel yöntemle yapılmış çalışma bulunmamaktadır. Antakya kökenli Rum Ortodokslarla ilgili yapılmış güncel ve detaylı bir analiz için Bkz.: Rigas, 2015: 31-69.

29 Antakya kökenli Rum Ortodokslar hakkında Dr. Anna Maria Beylunioğlu ile yürüttüğümüz saha çalışmasına dayanarak önemli bir noktanın altını çizmekte burada fayda görüyorum. Antakya kökenli Rum Ortodoksların kimlik algıları İstanbullu Rumlarla karşılaştırıldığında, İstanbullu Rumların tanımlamalarındaki kadar homojen bir özellik gösterememektedir. Antakya kökenli Rum Ortodoksların tanımlamaları; yaşa, eğitim durumuna, mesleğe, sosyo-ekonomik seviyeye ve doğum yerine bağlı olarak daha

karşılaştırıldığında mekân-kökenden kaynaklı farklı bir yemek, müzik kültürüne, âdet, gelenek ve göreneklere, farklı bir dile sahip olmak demektir. İstanbullu Rum Ortodokslar ve Antakyalı Rum Ortodokslar, en belirgin biçimde bu bahsedilen köken-mekân farklılığından kaynaklı olarak sosyo-kültürel bağlamda farklı toplumsallaşmalar sergilemektedirler.

> Ben kendimi şöyle anlatayım, kimliğimi görüp "nerelisin?" diyen çok oldu. O tip durumlarda "Antakyalı Arap Hıristiyan'ım" diyorum. Mersin'de doğmuş olmama rağmen yemek, müzik kültürü, dil Arap. Yediğimiz et bile Antakya'daki kasaptan gelirdi. Ben 6 yaşına kadar devamlı giderdik ve iki-üç hafta kalırdık. "Arap ve Hıristiyan'ı" anlamıyorlar. Ben de "O bölgede Osmanlı zamanında Arap Hıristiyanlar vardı, o zamandan kalanlar" şeklinde açıklamaya çalışıyorum. Ben de "T.C. vatandaşıyım"ı ekliyorum en sonunda. Baksana isminden dolayı neleri açıklamak zorunda kalıyorsun... Babamın şunu dediğini hatırlıyorum, babam solcudur, televizyonda "Türk'üm doğruyum..." muhabbeti vardı, ben de babama sormuştum "baba ne diycez" diye, babam da bana doğrusunun "T.C. vatandaşıyım" demek olduğunu söylemişti. İnsanlar sordukça "Antakyalıyım, Hıristiyan'ım" diyordum. (R, 33, K)

Antakya'nın merkezinde doğmuş büyümüş olan diğer görüşmeci ise kendisini ne Arap ne de Rum olarak gördüğünü, Türk hissettiğini, kimliğinde duygusal anlamda Türk olmanın daha ağır bastığını belirtmektedir. Suriye sınırında büyüdüğü için Türkçenin dışında Arapça öğrendiğini ve Hıristiyan dinine mensup olduğu için çoğunluktan farklılaştığını belirtmekte fakat aidiyet anlamında "Türk gibi" hissettiğinin altını çizmektedir. Aynı coğrafya üzerinde yaşayan ve aynı etnik gruba mensup olan sosyal aktörlerin oluşturdukları davranış kalıpları (Barth, 2001) önemli farklılıklar gösterebilmektedir. Bu bağlamda aynı etnik ve dinî kökene sahip, aynı dili (Arapça) konuşan iki kadın görüşmecinin kimlik algılarının birbirinden farklı olmasında, kır-kent köken farklılığının yanı sıra eğitim seviyesi ve niteliğinin, sosyal sınıfsal konumun da etkili olduğu düşünülebilir.

> Ben Arapça bilen, Türk'üm. Suriye sınırındayız. Ordan dolayı biliyorum zaten. Hıristiyan'ım ama kendimi Türk hissediyorum. Orda herhangi bir soru işareti yok. Derinden de öyle hissediyorum. Ama insanların öyle görmediğini hissediyorum. Hıristiyan'sın ama Türk değilsin diye bakılıyor. Şu an İstanbul'da bile böyledir. Adım da Patricia zaten, Türk olamam! (R, 26, K)

---

akışkan, değişken ve çoklu bir karakter göstermektedir. Bu bağlamda "Arap kökenli" tanımlaması, bütün bir cemaatin ifadesini yansıtmamaktadır. Bu cümlede Rum cemaati ile olan farklılaşmayı göstermek açısından bir kategorizasyon oluşturulmuştur. Kimisi kendini "Arap" olarak tanımlarken kimisi de "Arapça konuşan/Rum Ortodoks/Hıristiyan/Antakyalı Rum Ortodoks" gibi tabirlerle dinî-etnik kimliğini betimlemektedir. Özellikle ikinci kuşaktan itibaren çoğu için Arapça artık anadilleri değildir, bu bağlamda dilde bir asimilasyon yaşandığını söylemek yanlış olmayacaktır.

- **Yahudilerin Azınlık Kimliği-Vatandaşlık İlişkisi**

> Babam İsrail'e gitti yaşamak için. 'Sinagoga gittim benim makamlarım yok orda, söylenmiyor' dedi, geri döndü İstanbul'a. Ait hissetmedi kendini oraya. (Y, 44, E)
>
> Sezen Aksu şarkılarında bir türbanlıyla ağlarım, İsrailli ile değil... (Y, 38, K)

Birinci ve ikinci kuşaktan çoğunlukla orta ve orta üst sınıfa mensup Yahudiler, kimlik-vatandaşlık ilişkisini Ermenilerden ve Rumlardan farklı bir biçimde kurgulamaktadır. Ermeniler ve Rumlar, din veya etnisitenin kimlik tanımlamasındaki sıralaması kuşaklara, cinsiyete ve sosyal sınıflara göre değişse de, öncelikli olarak "Ermeni veya Rum/Yunan/Bizans" kökenli olduklarını vurgulayıp ardından siyasi vatandaşlık tanımlamasını yapmaktadırlar. Kimisi için dinî kimliği kimisi için ise etnik kimliği kültürel olarak daha ön planda olmaktadır. Birinci ve ikinci kuşak Yahudiler ise, sosyo-ekonomik sınıf ve cinsiyet değişkenlerinden bağımsız olarak, kimliklerini "Türk Yahudisi/Musevisi" olarak tanımlamaktadırlar. Buradaki "Yahudilik/Musevilik", dinî inançlarını simgelemektedir. Fakat "Yahudi/Musevi dininden olma"nın, çoğu için dindarlıktan öte kültürel bir anlamı bulunmaktadır. Yahudi dininin tarihine, gelenek ve göreneklerine, âdetlerine bağlılık ve bu kuralların kuşaklar boyunca aktarılmasının gerekliliği üzerinde özellikle durulmaktadırlar.

Kendilerini "Türk Yahudisi" olarak tanımlarlarken "Türklük/Türk olmak"; burada bu topraklarda doğup büyümenin, ortak bir geçmişe, belleğe, duygudaşlığa sahip olmanın yanı sıra ağırlıklı olarak kültürel açıdan tamamen "Türkleşmiş" olmayı ifade etmektedir. Dolayısıyla bu tabir, etnik bağlamda değil kültürel bağlamda kullanılmaktadır. "Türkleşmiş" olmayı Türk kahvesi içmek, yurtdışında olsa bile Türk filmleri izlemek, argo kullanmak, futbol takımları, mekâna aidiyet (İstanbul-Adalar), davranış kalıpları, sinagogda "Türk makamlarıyla" edilen dualar gibi gündelik hayat pratikleri üzerinden örneklendirmektedirler. Birçok görüşmeci tarafından, kendilerinin ne kadar "Türkleştikleri"ni anlatmak için İsrail'de de kendilerine "Türk Yahudisi" dendiği vurgulanmış ve İsrail'e Türkiye'den göç eden Yahudilerin Türkiye'ye karşı devam eden duygusal bağlılıkları üzerinden örnekler verilmiştir.

> Biz İsrail'e gittiğimiz zaman bize "Türk" diyorlar. Orda yaşayanlar Türk'tür. Herkes özünü arıyor, bu bir gerçek. Ben lakerda yapıp buradan İsrail'e kuzenime gönderiyorum. (Y, 64, K)
>
> Benim annem babam beş senedir İsrail'de yaşıyorlar. Kahveyi bile buradan alıp götürürler, Dr. Oetker puding dâhil... Ne yaparsan yap buradan kopamazsın. Ben

sabahları domates peynir yemezsem hasta olurum. Senin ecdadın 500 seneden beri burada oturuyor! Ben on kuşak geriye gidip İstanbullu olduğumu kanıtlarım! İsrail'deki Maccabi Tel Aviv takımının renkleri sarı laciverttir ve kuranlar buradan giden Yahudilerdir. (Y, 44, E)

Bizim göbek bağımız burada. Biz Türkiye'de doğduk, en az 500 senedir, ne olursa olsun Türkiye'yi terk edemiyoruz. Ekonomik koşulların güzelliğinden mi, buradaki çok büyük genetik alışkanlıklardan mı? Ne dedim ben sana, ben Ada'ya aşığım! Ben İsrail'e de gitsem, ben Amerika'ya da gitsem ben Galatasaray'ın aşığıyım. Hahambaşı Beşiktaşlı, mezara da gitse Beşiktaşlı! (Y, 69, E)

Resmi olarak Türkiye'deki Musevi cemaatinin kurumsal ismi de "Türk Yahudileri-Türk Yahudi Toplumu"[30] olarak geçmektedir. Bu bağlamda Yahudilerde söylemsel açıdan kimlik-vatandaşlık ilişkisinin kurulmasında siyasi ve etnik olarak ikili bir yapıdan bahsedilebilir; içerik olarak ise hâkim unsurdan farklı bir dine sahip olduklarını gösteren ve kültürel-siyasi vatandaşlık bağlamında "Türk" olduklarını ifade eden "Yahudi/Musevi dininden bir Türk" söylemini benimsemektedirler. Yahudilerin büyük çoğunluğunun, Rumlarla ve Ermenilerle karşılaştırıldığında, kendilerini "Türk" olarak (söylemsel açıdan) tanımlaması, devlet-cemaat arasında kurulmuş olan tarihsel ilişkisellikte aranabilir. Yahudi cemaati, diğer iki cemaate göre Cumhuriyet'in inşasından itibaren devletle çok daha yakın ve ılımlı bir ilişki kurmuştur. Cemaat liderleri öncülüğünde kuruluş yıllarında Türkçe konuşmak için ciddi anlamda çaba sarf edildiğinden dolayı Ladino dili şu an neredeyse ortadan kalkmıştır. Kültürel anlamda Türkleşmeye en fazla gayret eden cemaat, gene Yahudiler olmuştur. Lozan Antlaşması'ndaki 42. maddeden feragat eden ilk cemaat, Yahudi cemaati idi (Bali, 2013a: 85). Cumhuriyet'in yeni siyasi elitleri tarafından da Yahudiler, diğer iki cemaate göre "Türk" olmaya en yakın gayrimüslim azınlık grubu olarak kabul edilmiştir. Onları "Türk" olmaya en yakın aday grup yapan özelliklerin başlıcası, belki de en önemlisi, Rumlarda ve Ermenilerde olduğu gibi, Cumhuriyet'in kuruluşunu önceleyen bir toprak iddiası ve talebinde bulunmamış olmalarıdır. Her ne kadar Yahudiler, 1980'lerden itibaren yükselen antisemitizmle birlikte siyasi konjonktüre bağlı olarak farklı damgalanmalara maruz kalmış olsalar da Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'nda yaşananlara referansla ulusal bellekte ve söylemlerde yer eden "hain, içimizdeki düşmanlar" damgalamasına maruz kalmamışlardır. Bu durumu etkileyen diğer bir önemli faktör de Yahudilerin tarihsel olarak binlerce yıl boyunca, göç eden devletsiz bir topluluk olmalarıdır. Yahudi toplumu, kendilerini kabul eden Osmanlı'ya ve sonrasında yeni kurulan Cumhuriyet'e bu bağlamda bağlılığını ve sadakatini her zaman göstermiştir.

Türk doğdum, Türk ölücem. Nereye gidicem? Kolay mı bu yaştan sonra bir yere gitmek? Ben Türkiye'yi çok seviyorum. Atatürk'ü çok seviyorum. İstanbul ve Ada

30 http://www.turkyahudileri.com.

eskisi gibi olmasa da rüya gibi yerler. Buradan gitmeyi hiçbir zaman ne ben ne B. (eşi) düşünmedi, burası bizim ülkemiz. (Y, 83, K)

İkinci ve üçüncü kuşaktan çoğunlukla orta ve orta üst sınıfa mensup Yahudilerin kimlik-vatandaşlık ilişkisi kurgusunda ise birbirinden farklı algılamalar ve tanımlamalar dikkat çekmektedir. Öncelikle görüşmecilerin büyük bir kısmı, Yahudi/Musevi dinine ait olmayı dini değil kültürel bağlamda ele almaktadır. Yahudi/Musevi dininden olmak; düzenli olarak sinagoga gitmek, dinî âdetleri yerine getirmek yerine Pesah,[31] Roş Aşana,[32] Hanukah[33] gibi bayramlarda ailenin bir arada olması, Yahudi tarihine ve kültürüne sahip çıkmak ve bu ritüellerin ailede aktarımı anlamına gelmektedir. Yahudi kültürüne sahip olmak, birçok görüşmeci için bir "iç bilince" sahip olmak gibidir. Bu, sonradan kazanılan bir duygu olmanın ötesinde, içinde doğulan ve ailede kazanılan bir kültürel formdur. Etnik bağlar, çoğunlukla bu tip duygusal kodlar aracılığı ile grup üyeleri arasında bağlılıklar sağlamaktadır.

Benim dine bakış açım geleneklerle alakalı. Yahudilik bence kültür ve gelenek. Din benim için çok geri planda ama gelenekler çok önemli. (Y, 31, K)

Ben Yahudiliğin ırk olduğunu düşünüyorum ama ben kültürel Yahudiliğe daha yakınım. Mesela Şabat'a[34] bakmam, Kal'a[35] bir tek düğünde giderim, Kippur'u[36] tutarım, o gün de sinagoga gitmeye çalışırım. O hissi yaşamayı, onu yaşayan insanlarla paylaşmayı seviyorum. Pesah'a dikkat ederim. Benim ailem hiç bakmaz bu olaylara. (Y, 29, K)

İkinci ve üçüncü kuşak Yahudilerde, birinci ve ikinci kuşağın bir kısmında görülen, "Türk Yahudisi/Musevisi" tanımlamasının biraz daha dışına çıkıldığı ve farklı kimlik-vatandaşlık tanımlamaları yapıldığı, kimlik algısının, en azından söylemsel açıdan, farklılaştığı gözlenmektedir. Görüşmecilerin bir kısmı kendilerini "Türk Yahudisi/Musevisi" olarak tanımlarken, bazıları "Türkiye Yahudisi/Türkiye

31 İbrani takvimine göre her yılın nisan ayının 15'ine, miladi takvime göre mart-nisan aylarına tekabül eden ve sekiz gün süren bayram. Yahudi halkının Mısır'dan çıkışını, kölelikten kurtuluşunu ve hür bir millet olmasını simgeler. "Hamursuz" denen mayasız ekmek yenir (Bali, 2005: 559).

32 İbrani takvimine göre her yılın tişri ayının birinci ve ikinci günlerine, miladi takvime göre eylül-ekim aylarına tekabül eden bayram. İbrani takvimine göre yeni bir yılın başlangıcıdır (Bali, 2005: 559).

33 Hanuka sözcüğü, İbranicede "adanma, ithaf etmek" anlamlarına gelir. Ayrıca "Işık Bayramı" ya da "Yeniden Adanma Bayramı" olarak da anılıyor. İbrani takvimine göre Hanuka Bayramı, kislev ayının 25'inde yakılacak ilk mumla başlayıp sekiz gün ve sekiz gece boyunca devam eder.

34 İbrani takviminde haftanın son günü olup istirahat günüdür. Cuma akşamı gün batımı ile başlayıp cumartesi günü gün batımında sona erer. Bu süre zarfında çalışılmaz, elektrik yakılmaz (Bali, 2005: 559).

35 Sinagog.

36 Roş Aşana'dan sekiz gün sonraya denk gelen Yom Kipur, Yahudi takviminin en önemli bayramıdır. Bazen başka hiçbir geleneği yerine getirmeyen birçok Yahudi bu gün süresince çalışmaz, oruç tutar ve sinagoga gider. "Yom Kipur", "kefaret, günah çıkarma günü" anlamını taşır. Ruhun arındırıldığı, geçmiş yılın günahları için özür dilendiği bir gündür. (Çevrimiçi) (http://www.turkyahudileri.com/content/view/261/223/lang,tr/, 10 Ocak 2016).

Cumhuriyeti vatandaşı Yahudi" olarak da ifade etmişlerdir. "Yahudilik/Musevilik", burada ait olunan dine işaret etmekte; "Türk/Türkiye Yahudisi/T.C. vatandaşı Yahudi/Musevi" olmaksa doğulan topraklara, ortak bir kültüre, geçmişe, davranış kodlarına, dile sahip olmaya, ülkelerine duydukları gönül bağlılığına referans vermektedir. Anlatılarda özellikle yaşadıkları ülkeye, şehre (İstanbul'a) duydukları sevgi ve bağlılığın altı çizilmiştir. Rum ve Ermenilerden farklı olarak Türk/Türkiye Yahudilerinin konuştuğu Judeo Espanyol (Ladino) dili, şu an sadece birinci ve ikinci kuşağın bir kesimi tarafından bilinmektedir. Neredeyse ölü bir dil haline gelen Ladino, üçüncü ve daha alt kuşaklar tarafından kullanılmamakta, bilinmemektedir.[37] Bu bağlamda "Türkçe"; Türk/Türkiye Yahudilerinin anadili, duygularının kaynağı ve bu topraklardaki köklerinin simgesi niteliğindedir. Dilin, anıların ve hafızanın oluştuğu mekânla çok sıkı bağlantısı vardır. Türk filmlerinin veya Sezen Aksu şarkılarının onlara hissettirdiği duygusallık ve bu duyguların bu topraklarla iç içe geçmişliği, birçok görüşmeci tarafından vurgulanmıştır. İstanbul'a bağlılık, hemen hemen tüm Yahudilerde çok önemli bir kimlik olgusu olarak ortaya çıkmaktadır. Türkiye'den İsrail'e göç etmiş Yahudilerin günlük konuşmalarında Türkçe kelimeler kullanmaları, Türk/Türkiye Yahudi kimliğini hissetme ve sürdürme ile akalalıdır.

> Ama din bizde ırkla aynı şey. Yahudi olmayan birisi mesela... Fransız da İslam'ı seçebilir ama bizde İbrani olması lazım, genetikle ilgili bir şey. Irkla din el ele gidiyor. Ben Türk Yahudisi diyorum. Türklük kültürel bir kimlik. Beni çok tanımlıyor. Ben Türk gibi davranıyorum. Ben sabah gözümü açtığımda Türk kahvesi içmezsem ölürüm (gülerek) ve cezvede kaymaklı olucak. Bazı şeyleri Türk gibi düşünürüm. Argo kullanırım. Başka dil konuştuğumda Türkçe de konuşurum arada. Çünkü doğduğun, büyüdüğün ve sevdiğin yer... Gidecek yerimiz olmadığı için değil. Biz seviyoruz. Çok bağlıyız. Boğaz'a git çay iç, Ada'ya gel... Bunlar hayat kaynağı. Başka bir ülkede de yaşasak... İsrail'in güzelliği, Türkiye'ye yakın olması. Tel Aviv, İstanbul'a çok benzer. (Y, 44, K)

> Hepimiz farklı düşünüyoruz. Ben burada yetiştiğim ve büyüdüğüm için İstanbul'a çok bağlıyım ve "Türk" olduğumu düşünüyorum. (Y, 34, E)

> Benim anadilim Türkçe. Hislerimi en iyi ifade edeceğim dil Türkçe. Ben kalben Türk'üm, vatandaşlığın ötesinde. Kefeye koyunca burası her yerden daha ağır basıyor. (Y, 33, E)

Yahudilik, ırk ve dinin iç içe geçtiği etno-dinsel bir formdur. Genel olarak bir kişi "Yahudi'yim" dediği zaman Yahudi ırkından, soyundan ve Musevi dinine mensup olduğu öncül olarak kabul edilmektedir. Özellikle genç görüşmecilerin, Yahudiliğin kendileri için ne ifade ettiğini, ait oldukları ırkı mı, bağlandıkları dini

37 Türkiye'de Yahudi İspanyolcasının gençler arasındaki son durumunu konu alan "Las Ultimas Palavras/ Son Sözcükler" belgeseli, 2015 yazında Büyükada'da Lale Sineması'nda gösterildi. Belgeselin kısa bir tanıtımı için Bkz.: (Çevrimiçi) https://www.youtube.com/watch?v=OUyIP2uNneM, Erişim 18 Aralık 2015.

mi yoksa sadece kültürel bir aidiyeti mi temsil ettiğini aktarma konusunda zorlandıkları da gözlenmiştir. Birinci kuşakta neredeyse istisnasız bütün görüşmeciler, ikinci kuşağın da büyük bir kısmı "Türk Yahudisi/Musevisi" olarak kendilerini tanımlamışlardır. Üçüncü kuşaktan Yahudilerin kimlik-vatandaşlık kurgusunda ise söylem farklılığı dikkat çekmektedir. Söylem farklılaşsa da "Türk" olmak, hem bir üst kuşakların hem de üçüncü kuşağın ifadesinde içerik olarak aynı anlama gelmektedir; kültürel bir kimlik olarak ortak toprak, geçmiş, kültür, duygular, bellek ve dile sahip olmayı, "Türk gibi olmayı" ve bu topraklara olan bağlılıklarını anlatırken kimliğin ifadesinde kuşaklar bazında söylemsel olarak bir değişim yaşanmaktadır. Üçüncü kuşaktan bir kısım görüşmeci tarafından "Türk" ırkından gelip gelmedikleri sorgulanmakta ve "Musevi'yim ama Yahudi değil miyim? Yahudilik bir ırk, o zaman başka bir ırktanım ben. Türk demek doğru değil galiba" sorgulaması yapılmakta ve bu çelişkiler anlatılara yansımaktadır.

> Türk olmakla dininin Musevi olması çok farklı bir şey. Ben Türk'üm. Neden çünkü burda doğdum. Köklerim İspanya'dan gelmiş olabilir ama İspanyol değilim. Burda doğdum; arkadaşlarım, hayatım, geçmişim, geleceğim şu an hep burda. Musevi'yim diyorum ben. Yahudilik ırk, Musevilik din aslında. Şimdi ben Türk'üm diyorum ama neden Yahudi değilim sorusunu hâlâ bilmiyorum... (Y, 33, K)

> Benim siyasi kimliğim Türk. Şu anda mesela ben Türk'üm dediğimde beynimin arkasında "bir dakika" diyorum. Aslında "Türkiyeliyim" demek istiyorum. Vatandaşım yani! Siyasi kimlik olarak Türk'üm, etnik kimlik olarak Yahudi'yim, dini kimlik olarak da Musevi'yim! Çok karışık... (Y, 33, K)

Üst orta sınıftan şu an İsrail'de yaşayan sanatçı bir kadın görüşmeci Yahudiliği "bir dine mensup" olmanın ötesinde kültürel olarak algıladığını, "kültürel Yahudi" (culturally Jewish) olmayı kendisine daha yakın hissettiğini belirtti. Üst orta sınıftan gene yüksek eğitimli bir erkek görüşmeci ise ateist olduğunu belirttikten sonra Yahudiliği, bir dine mensubiyet dışında daha çok ırksal bir form olarak algıladığını vurguladı.

> Benim "Jewish identity"im[38] İsrail'e taşındıktan sonra oldu. Oraya taşınınca fark ettim ki benim gibi insan da var, kimse kimseye karışmıyor. Ben kendimi "Jewish where it counts"[39] sayıyorum, yani "culturally Jewish."[40] Tarihimi bilirim ama beni bağlamasını istemem. Burnuma bak evet Yahudi'yim ama bu beni Müslüman'dan daha üstün yapmaz. Freud da öyle derdi, "I am culturally Jewish." (Y, 33, K)

Bazı kadın görüşmeciler ise dinî-etnik aidiyetlerinden önce kendilerini bireysel özellikleriyle "kadın, anne, iş kadını" olarak tanımladı. Görüşmeler sırasında hemen

38 Yahudi kimliği.
39 Geçerli olan yerde Yahudi'yim.
40 Kültürel Yahudi.

hemen hepsi, geniş toplum tarafından farklı bir dine ait oldukları için "Türk" olarak görülmediklerinin, neticede Türklüğün Müslüman olmakla hatta son senelerde Sünni Müslüman olmakla eş tutulduğunu belirtip bundan duydukları rahatsızlığın ve huzursuzluğun da altını çizdiler.

> Hakikaten kimliğimin ilk maddesi Yahudilik değil. Kimliğim: T. (ismi), anneyim ben, türbanlı veya türbansız bütün annelerle aynı yerdeyim, öğretmenim, ben gittiğim her yerde öğretmenim. Benim için Yahudilik ailemle geleneklerimi sürdürdüğüm, arkadaşlarımla bizi yakınlaştıran bazı duygusal küçük noktalar... Ama onun yanında benim Türklüğüm de çok ortada. Ben Türkçe şarkılarla oturup içebiliyorsam benimle aynı kafada bir Avrupalıyla da bunu yapamam. Duygular, aslında kişiliğin daha ön planını oluşturuyor. Onu paylaşamayınca duygu eksikliği ön planda oluyor, ne kadar aynı medeniyet seviyesinde de olsan duygu çok önemli. Bir İsrailli ile de aynı duyguları yaşayamam. Sezen Aksu şarkılarında bir türbanlıyla ağlarım, İsrailli ile değil. Ne gerek var dini ön plana koymaya? Maalesef böyle olduk... (Y, 38, K)

- **Ermenilerin Azınlık Kimliği-Vatandaşlık İlişkisi**

> Ben yurtdışındaki Türk kimliğimden, buradaki Ermeni kimliğimden gurur duyuyorum. Çünkü Türk olmak da mücadele gerektirir yurtdışında. (E, 63, K)

Birinci ve ikinci kuşaktan çoğunlukla orta sınıfa mensup, eğitimli Ermenilerin etnik-dinî kimlikleri ile vatandaşlık kimlikleri arasındaki ilişkide, etnik kimliklerini yani "Ermeni kökenli, Ermeni asıllı" olmayı ilk sıraya koydukları gözlenmiştir. Ermenilikleri kimliklerine yapışık, seçmedikleri, içinde doğdukları bir unsurdur. Kimliklerini tanımlarken "Ermeni kökenli" olduklarını vurguladıktan sonra "Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı" ibaresini eklemişlerdir. Bu bağlamda kimliğin inşasında ikili bir yapı bulunmaktadır; bir ayağında siyasi kimlikleri, diğer ayağında ise etnik kimlikleri yer almaktadır. "Türkiye Cumhuriyeti/Türk vatandaşı" tanımlaması Türklüğün etnik tanımına vurgu yapmamakta, nüfus cüzdanı ve pasaport temelinde bir aidiyete işaret etmektedir; o ülke topraklarında yaşayan ve devlet ile birey arasındaki siyasi bağı anlatan vatandaşlık ilişkisini ifade etmektedir.

Kimliklerinin azınlık tarafına, dışlanan, bastırılan, saklamak zorunda kaldıkları, yeri geldiğinde mücadele ederek yücelttikleri tarafına sahip çıkmakta ve bu yönü, kimlik-vatandaşlık tanımlamalarında ön plana, birinci sıraya koymaktadırlar.

> Atılmışlığın satılmışlığın ezikliği insanda o kadar seni sen yapar ki... Ben yurtdışındaki Türk kimliğimden, Türkiye'deki Ermeni kimliğimden hiç ödün vermedim. Ben çocukken Ermeni olmayı ve Beşiktaşlı olmayı özellik olarak görüyordum. Benim ilk kimlik sıralamam, ben Ermeni'yim. Ben yurtdışındaki Türk kimliğimden, burdaki

Ermeni kimliğimden gurur duyuyorum. Çünkü Türk olmak da mücadele gerektirir yurtdışında. 1992 senesinde kızım bir süre İtalya'da yaşamak için gittiğinde ev arıyordu kalacak. Bir gün ağlayarak geldi, "Mama, bize ev vermediler Türk olduğumuz için" dedi, "Aman kızım Ermeni'yim deseydin ya" dedim, "Ne münasebet mama, ben Türk pasaportu taşıyorum" dedi. Hah işte, biz böyle Ermeni'yiz bizi beğenmeyenlere! (E, 63, K)

Türkiye bağlamında vatandaşlık kavramının gözden geçirilmesine, yeniden tanımlanmasına yönelik tartışmalar, 1980'lerin sonlarında Müslüman, Kürt ve kadın kimliklerinin ifade edilmesine atfedilen önemden kaynaklanmıştı (Kadıoğlu, 2012b: 170). Özellikle son yıllarda Türkiye'nin değişim ve dönüşüm sürecine Aleviler ve gayrimüslim azınlıklar örneğinde gördüğümüz dinsel azınlıkları temel alan kimlik talepleri damgasını vurmuştur. 1980'li ve hatta 1990'lı yıllara kadar merkeziyetçi devlet tarafından göreli olarak korunaklı bir şekilde yeniden üretilen ulusal üst kimlik; bir yandan küresel etkiler, diğer yandan yerel kültürel talepler karşısında kırılganlaşmış, mutlak homojen ve kapsayıcı Türk vatandaşlığı kategorisi parçalanmaya başlamıştır.[41]

Alt orta sınıfa mensup, eğitim seviyesi düşük bir erkek görüşmeci vatandaşlık tanımını yaparken kendini ne Ermeni olarak ne de Türk olarak, sadece "azınlık" olarak tanımladı. Bir taraftan hem içinde doğup büyüdüğü, çeşitli baskı ve dışlanmalardan ötürü gizlemek, saklamak zorunda kaldığı etnik-dinî kimliğine diğer taraftan ise üstünde doğup büyüdüğü, ait olduğu topraklara ilişkin vatandaşlık kimliğine atıf yapmayarak ve bu iki kimliğe de ait hissettirilmediğini belirterek kimlik algısını tek bir kelimeyle, "azınlık" olarak, çarpıcı bir biçimde ifade etti. Burada, Esra Özyürek'in Almanya'daki mühtedilerle ilgili çalışmasında gösterdiği gibi hiçbir yere uymama hissi ve buna eşlik eden bir yalnızlık duygusu hâkim iken, görüşmecinin söylediklerinin arka planında "her halükarda yanlış kategorideyim" düşüncesi de yatmaktadır (2015: 71). Görüşmecinin içinde büyüdüğü toplum onu yabancı olarak görmüş ve kişide, buna bağlı olarak aidiyet hissinde yaşanan bir kayıp söz konusu olmuştur.

Benim kimliğim "azınlık" olmak burda. Ne Türk ne Ermeni... (E, 53, E)

İkinci ve üçüncü kuşaktan, çoğunlukla orta sınıfa mensup, üniversite mezunu, işkadını-işadamı Ermeniler de etnik-dinî kimlikleri ile vatandaşlık kimliklerini tanımlarken etnik kimliklerini, Ermeni asıllı olmayı ilk sıraya koymakta, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmayı ardına eklemektedirler. Bu kuşağın da kimlik inşasında siyasi ve etnik olmak üzere ikili bir yapı bulunmaktadır. Etnik kimlik olarak Ermenilik, bu kuşağın çoğu tarafından kültürel bağlamda ele alınmaktadır. Genç

41 AB'ye giriş sürecinde anayasadaki "Türk" kelimesinin "Türkiyeli" kelimesine dönüştürülmesi ile ilgili AKP içindeki tartışmalar için Bkz.: Sandal, 2013: 631-650.

görüşmecilerin, Yahudilerde görüldüğü gibi, büyük çoğunluğu dinî kimliklerini özel alanda yaşamayı tercih ettiklerini, kimlik algılarında ve tanımlamalarında din unsurunun ön planda olmadığını belirtmişlerdir. Diliyle, yemekleriyle, âdetleriyle Ermeni kültürü görüşmecilerin aidiyetlerinde çok önemli bir yer kaplamaktadır. Gençler, kültürlerine sahip çıkarak aslında kaybolan medeniyetlerine sahip çıkmakta, belleklerindeki tarihe ve kültüre sahip çıkmaktadırlar.

> Fransa'da yaşarken, "Türkiye'den geliyorum Türk'üm ama Ermeni asıllıyım" diyordum. Ben kendimi hep Ermeni hissettim açıkçası. Ama Türkiye Cumhuriyeti vatandaşıyım sonuçta. "Türk" demek, o demek. "Türkiyeli Ermeni" kavramını sonradan öğrendim. Bende Hıristiyanlık, Ermenilikle bir arada değil. Benim için dinî değil, etnik kimliğim baskın. Ben, din bireysel olunca seviyorum. (E, 39, K)

> Din benim için çok önemli değil ama evet Hıristiyan'ız. Ermeni diyince benim aklıma hemen din gelmiyor. Rumlar da Hıristiyan. Ermenilik bir kültür bence. Yemekleriyle, yaşam tarzıyla, âdetleriyle... (E, 24, K)

Bazı kadın görüşmeciler, kimlik tanımlamalarında etnik-dinî veya siyasi unsurların dışında bireysel aidiyetlerini, (kadın olmak, işkadını olmak, anne olmak, abla olmak gibi) ön sıralara koymuşlardır. Daha çok "bireysel" özelliklerin ön plana çıktığı bu kesim, hem cemaate hem de modernitenin homojenleştirici ulusal kimliğine mesafelidir. Orta ve alt yaş gruplarda laiklik, demokratlık, dünya vatandaşlığı hatta dindar gibi tanımlamaların ön plana çıkması da kendi kimliklerini kurmalarında etnik veya ulusal özelliklerden ziyade "değer" olarak adlandırılabilecek özelliklerin göreli olarak daha çok rol oynadığını gösterebilmektedir.

> Ben kimliğim konusunda açık konuşurum, eskiden çekinirdim, "Ermeni asıllı Türk vatandaşıyım" derdim. Üniversitede bir arkadaşım sorardı hep "Türksünüz ama di mi?" diye. Evet, T.C. vatandaşıyız ama Türk değiliz. Milliyet farklı bir şey. Farklı bir dilim var, farklı bir dinim var. Ermenice okuyup yazıyorum. Burdaki bir Türk'ün Almanya'ya gidip ben Alman'ım demesi kadar saçma bir şey benim Türk'üm demem. Dinim veya milliyetim ön planda değil. Şu an için ben bankacıyım, kadınım, ablayım, annemin kızıyım... Sonra Ermeni'yim, sonra Hıristiyan'ım. (E, 36, K)

Ermeni görüşmeciler de vatandaşlık-kimlik ilişkisini kurarlarken özellikle doğdukları topraklara olan bağlılıklarının, bu topraklarda binlerce yıllık ortak bir geçmiş ve ortak bir hafızaya sahip olmanın ve duygudaşlığın altını defalarca çizmişlerdir.

> Ben burda doğdum, burda doydum, burda sevdim, burda askerlik yaptım. Ben sokaktaki Türk kadar Türk'üm. Ermeni asıllı Türk vatandaşıyım. Hrant'ın dediği gibi "Evet bu topraklarda gözümüz var ama içine girmek için, daha derinine inmek için." Ne kadar bir Türk'ünse bu topraklar, benim de o kadar. (E, 39, E)

- Rumlarda, Yahudilerde ve Ermenilerde Vatan Algısı ve Aidiyeti

İnsanın doğduğu yer vatanıdır kızım. (R, 87, E)

Toplumdaki önyargıların, stereotiplerin kaynağında bilgi eksikliği bulunmaktadır.[42] Bu bilgi eksikliğinin en önemli kaynağı da milliyetçi kültür politikalarıdır. Dış gruba karşı düşmanlık, kuşku ve saldırganlık bir önyargı doğurur ve bu önyargı tarafından ilerletilir (Bauman, 2015: 58). Bu politikalar yüzünden gayrimüslimlerin tarihleriyle, hafızalarıyla olan ilişkilerindeki süreklilik kesilmiştir; bu kültürler ve halklar, Türkiye'de yaşayan insanların kolektif hafızalarından da silinmiştir (Bilal, 2014: 240). Böylece azınlıklar, kendi topraklarında *yabancı*, zaman zaman da *iç düşman* olarak görülmeye başlanmışlardır (İnsel, 2005). Toplumun geneli tarafından Yunanistan hem düşman hem komşu, İsrail hem yerel hem uluslararası medyada Filistin nedeniyle olumsuz imajı olan bir ülke, Ermenistan ise bilinmeyen bir ülkedir. Özellikle İsrail, din bakımından ötekileştirilmekte ve dinsel farklılıklar, önyargıların oluşmasında ve antisemitizmin artmasında işlevsellik kazanmaktadır.

Yunanistan, İsrail ve Ermenistan ile duygusal bağlar ve vatan aidiyeti ile ilgili olarak her üç cemaat, farklı bağlamlara sahiptir. Ortak oldukları nokta; doğdukları, anılarla bağlı oldukları, ailelerinin, arkadaşlarının yaşadığı, mezarlıklarının bulunduğu yerin (bu kimi için Türkiye olurken kimi için İstanbul, Büyükada veya Kınalıada'dır) onlar için vatan olmasıdır. Vatanı tanımlamak için kullanılan tüm bu unsurlar, geçmiştekileri ve geçmişle ilgili duyguları uyandıran yerlerdir. Kısacası vatan, doğdukları toprakları ifade etmektedir. Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler büyük ağırlıkla İstanbul'u vatan kabul etmektedir. İstanbul, üç cemaatin de grup kimliğine dair bir hafıza mekânıdır ve kimliklerinde çok baskın bir unsurdur. İstanbul, Rumlar için ise daha ayrıcalıklı bir konuma sahiptir; kutsal bir mekândır ve kimliklerinde çok başat bir yer tutmaktadır.

Birçok gayrimüslim için İstanbullu Rum, Yahudi ve Ermeni olmak, aynı zamanda arafta kalmak demektir. Farklı kuşaklardan gayrimüslimler doğdukları, büyüdükleri kendi topraklarında dinî-etnik kimliklerinden dolayı hiçbir zaman tam olarak ulusal-milli kimliğin içine giremediklerini, hep "yabancı, gâvur, misafir" olarak görüldüklerini aktarmaktadırlar. Diğer taraftan ise Yunanistan'da, İsrail'de veya Ermenistan'da da tam olarak Yunanlı/Rum, Ermeni veya İsrailli kabul edil-

42 Aralık 2002-Ocak 2003 tarihlerinde Türkiye ve Ermenistan'da gerçekleştirilen, iki toplumun birbiri hakkındaki algılarının sonuçlarını paylaşan bir anket çalışmasının analizine dair Bkz.: Ferhat Kentel, "Türkiye ve Ermenistan Toplumları: Türklük, Ermenilik ve Önyargılar", *İmparatorluğun Çöküş Döneminde İstanbul Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011.

mediklerini; örneğin İsrail'de "Türk Yahudisi" olarak çağrıldıklarını, (özellikle göçle ilk giden Rumlar) Yunanistan'da "Türk tohumu" olarak adlandırıldıklarını, Ermenistan'da Ermeni olarak kabul edilmeyip Türk olarak görüldüklerini dile getirmişlerdir. Görüşmecilerin hemen hepsi, bu sıkışmışlık duygusundan bahsetmektedirler. Bu arafta kalma halinin, ne oralı ne buralı olma durumunun, bu ikilemin; 1923 Mübadelesi'yle ve 1964 "Sürgün"ü ile zorunlu olarak topraklarını terk etmek zorunda kalmış birinci kuşak Rumlar için çok baskın olduğu gözlenmiştir.

Yunanistan'da kendinizi her zaman yabancı hissedeceksiniz. "Türk tohumu" derlerdi bize. *Bir Tutam Baharat*[43] filmini seyrettin mi? O film sayesinde bizi keşfettiler, bir film sayesinde (ağlayarak)... "Doğduğum Topraklar" dizisini seyrettin mi? Çok enteresan, mutlaka seyret. Ordan buraya gelen ve burdan oraya giden köylüleri buldular. Türklerin ve Rumların yaşadığı köyleri. Bir köye gittiler, sordular ihtiyar bir kadına; "En fazla ne istiyorsun, ne özlüyorsun?" Madam, "Ahh çocuk, yediklerimi özlüyorum. Orda güzel elma ağaçlarımız var. Buraya da geldik diktik, lezzet yok, oranın bir elmasını özledim" dedi. (R, 64, K)

Müstehcen bir hikâye anlatacam (gülerek). Menderes'i kaç senesinde asmışlardı? 60 veya 61 Eylül'de olmuştu çünkü radyoda dinliyordum hep mahkemeleri. Babam da çok Menderesçiydi, giderdi mahkemelere. Babaannemle Yunanistan'a gittik o sene, ablasını mübadeleden beri görmemişti. Orda da oturdukları yer barakalardı hep, mübadillerin oturduğu yer. Beyaz barakalar, ufak bir bahçeleri var, mutfak alt katta, tuvalet mahallenin dışındaydı. Neyse çıktık mahallede top oynuyorduk çocuklarla, "Türk tohumu" diyorlar aralarında. "İstanbul'da gâvurum, burda Türk'üm." Yahu bu nasıl iş dedim. Gittim teyzeme, o da Alman harbinden sonra çocuğunu kaybetmişti, filozof gibi bir kadındı. "Teyze ya" dedim "İstanbul'da böyle diyorlar burda 'Türk tohumu' diyorlar, biri ne öbürü ne" diye sordum. Teyzem de "Ya hiç kafana takma çocuğum, biri fahişe çocuğu diğeri pezevenk" dedi (gülerek). Rumcada fonetik olarak kâfiyeli iki kelime. Çok seneler sonra espriyi anladım... (R, 62, E)

99'da olimpiyatlara gittim Ermenistan'a. Türk bayrağıyla orda yürüdüm. İstanbul Ermenisi olarak gitmek bana gurur verdi. Orda herkesin olması değişik geldi tabii ama oraya gidiyorsun Türk oluyorsun, buraya geliyorsun gâvur oluyorsun. Böyle bir dilemma var. "Ben neyim, ben kimim?" dedim babama. A. Y. olmuşum harika ama kimim ben? Güldü babam, ne diycek... "Ben K. olarak savaşımı verdim sen de A. olarak vereceksin" dedi. (E, 29, E)

Ama şunun da farkındayız. Bizim iki aidiyetimiz var. İsrail'e gitsem orda Türk olcam, burda "yarı İsrailli" gibiyiz. Yurtdışına gittiğimde ben de ikinci sınıf muamelesi görüyorum her Türk gibi. (Y, 35, K)

43 Orijinal adı *Politiki kouzina* olan 2003 yapımı Türk-Yunan ortak yapımı film, çocukluğu İstanbul'da geçmiş Yunan astrofizikçi Fannis'in, yemeklerden yola çıkarak kendisine hayat dersleri veren dedesi için yıllar sonra bu şehre dönüşünü konu almaktadır.

- **İstanbul'un Rumlarının, Yahudilerinin ve Ermenilerinin Yabancı Bir Ülkeyle Özdeşleştirilmesi**

> Bizim çok rahatsız olduğumuz şeyler vardı, bir şey olur "sizinkiler!" damgası. E, biz Türk değil miyiz? Türk kime denir? (Y, 32, K)

Gayrimüslimlerin toplumda yaşadıkları en büyük sıkıntılarından biri, kendi ülkelerinin tam vatandaşı olarak kabul görmemek ve sürekli yabancı bir ülkeyle özdeşleştirilmektir. Bu yabancı ülke Rumlar için Yunanistan, Yahudiler için İsrail iken Ermeniler için ise Ermenistan veya diasporadaki bir ülke olabilmektedir.

Birinci kuşak Rumlar, özellikle Kıbrıs krizinin yaşandığı 1960'lı yıllardan 1980'li yıllara kadar İstanbullu Rumların kendi vatanlarında *koz-rehine* olarak kullanıldığını, basın ve siyasi aktörlerin kullandığı ayrıştırıcı ve ötekileştirici dilin toplumdaki Rum düşmanlığının oluşumuna ön ayak olduğunu, Rum kelimesinin vatan haini, düşman, ajan gibi telaffuz edildiğini vurgulamışlardır. Diğer taraftan ikinci ve üçüncü kuşak görüşmeciler nüfusları çok az kaldığı için artık bir "tehlike" teşkil etmediklerini, tam tersine Avrupa'ya karşı Türkiye'nin imajını düzeltmek için azınlıkların korunmaya alındığını fakat hâlâ tam anlamıyla buralı/yerli görülmediklerini belirtmişlerdir.

> *Hürriyet* gazetesinin başlığını hiç unutamıyorum: "Canavar Rumlar". Hangi Rumlardan bahsediyoruz? Canavar olanlar kim? Bütün bunlar burda tam eğitim almamış, bu konuda tecrübe sahibi olmayan vatandaşları nasıl bir galeyana getiriyordu! Yunan takımı Efes'i yener, bizim camlar kırılırdı! E, biz T.C. vatandaşı değil miyiz? Niye karşı taraflan kıyaslanırız? (R, 54, E)

> "Sizinkiler" diye başlar cümle, nerden bizimkiler oluyor? Buralı kabul edilmiyorsun kesinlikle, "yabancısın". Toplum içinde tabii ki eşit görmüyorum kendimi, onlar da beni görmüyor. Kanka olarak gördüğüm arkadaşlarım bile günü geldiğinde "Bak sizinkiler neler yaptı" dedi. "Gâvur gibi içtik" gibi cevaplar alıyorsun. Ben hemen cevabını yapıştırırım. Evet, bizim sakladığımız üçüncü kulağımız var! (R, 41, K)

Diğer yandan Türkiye-İsrail politikalarındaki en ufak bir gerginlik, Türkiye'deki Yahudi cemaatini doğrudan etkilemektedir. İç politikaya yönelik oldukça sık kullanılan İsrail karşıtı söylemler, Yahudi karşıtlığına evrilerek halka sinmiş durumdadır. Uzun süredir medya ve siyasetin aktörleri tarafından İsrail'in adı terörist, bebek katili olarak anılmakta; İsrail-Filistin çatışması bir din savaşı olarak vurgulanmaktadır. Bu durumun sonucu olarak da bu zihniyet, toplumdaki katmanlara yayılarak yerleşmektedir. Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı Yahudiler, özellikle sağ basında sıkça "düşman devlet İsrailli" olmakla eş tutulmakta, basında yer alan çeşitli türden

antisemit haberlerle ve siyasi aktörlerin nefret söylemleriyle yüzleşmek zorunda kalmaktadırlar.[44]

Özellikle üçüncü kuşak Yahudiler son beş yılda, *Mavi Marmara*'dan itibaren tırmanan antisemitizmin cemaat içinde yarattığı tedirginlik, gerilim ve üzüntünün altını çizerek vurgulamaktadırlar. Türkiye-İsrail arasındaki politik çatışmalar, Yahudi cemaatinde büyük bir güvenlik kaygısı yaratmaktadır. 2003'teki sinagog bombalamalarından sonra güvenlik, Yahudiler için en hassas konu olmuştur; cemaatin giderlerinin en büyük payını, Yahudi kurumlarının ve ibadethanelerin güvenlik masrafı oluşturmaktadır. İsrail ile ilişkilerin hassaslaştığı dönemlerde sinagoglarda, okulda, düğün ve cenazelerde ekstra güvenlik önlemleri alınmakta; cemaatin düzenlediği toplantılar mümkün olduğunca kamuya duyurulmamaya, gizli tutulmaya çalışılmaktadır.[45]

> Burada bir İsrail faktörü var. Türkiye'nin İsrail'le ilişkileri her zaman burdaki Yahudi cemaatini etkiler. Filistin durumu her şeyi etkiler... Güvenlik kaygısı içine girilir. Kişisel değil ama cemaat olarak bir yerdeysek, sinagoga, okula girdiysek, korkmaya başlarız. Hâlâ da böyledir. Küresel terörizmden dolayı kimse artık güvende değil. (Y, 44, K)

İstanbul Yahudileri, İsrail'le yaşanan herhangi bir krizde (özellikle en son yaşanan *Mavi Marmara* ve "One Minute" krizinde), bir gerginlikte iş veya arkadaş çevrelerindeki insanların "*sizinkiler yapmış gene*" söylemleriyle yüzleşmekte, vatanları olmayan bir ülkeyi -ki orda akrabaları ve dostları bulunduğu için endişe duymaktadırlar- savunmak durumunda bırakılmaktadırlar. Çevrelerindeki birçok kişinin, kendilerinin İsrail vatandaşı olduklarını düşündüğünü ve bu konuda eğitimli kesimin bile oldukça bilgisiz oluşunu şaşkınlıkla karşılamaktadırlar. Ana akım medyada İsrail hakkında yanlı haberler verildiğini belirttiklerinde veya oradaki savaş koşullarını açıklamaya çalıştıklarında ise "*devletini savunma*" ithamlarıyla karşılaşmakta ve bunu çok kırıcı bulmaktadırlar. Karşılarındaki kişinin eğitim seviyesi düşükse, bu kişi muhafazakâr bir dünya görüşüne sahipse veya bu, iş ortamında yapılan bir konuşmaysa hayatlarını negatif etkilememek ve tepki çekmemek açı-

44 Türk Musevi Cemaati'nin "Farklı Kimliklere ve Yahudiliğe Bakış Araştırması" sonucunda, "İsrail politikalarından dünyadaki tüm Yahudiler mi sorumludur?" sorusuna %20 evet, "Türkiye'deki tüm Yahudiler sorumlu mudur?" sorusuna ise %14 evet cevabı verilmiştir. Murad Çobanoğlu, "Antisemitizm ve Ulusalcılık Modası", *Şalom*, 20 Ocak 2015, s. 2.

45 Yahudiler için son 20 yılda yaşadıkları terör saldırılarının ardından güvenlik, kamusal alanlarda kimlik stratejilerini belirleyen, "görünmezliği" gerekli kılan (Mills, 2014: 241) en önemli unsur olmuştur. Sadece İsrail ile yaşanan gerginliklerde değil, son bir-iki yıl içinde şiddetini arttırarak terör eylemlerinde bulunan IŞİD'in Mart 2016'da İstanbul Beyoğlu'nda gerçekleştirdiği saldırıdan sonra da güvenlik, Yahudilerin en önemli ve hassas konusu haline gelmiştir. Saldırıda İsrailli Yahudilerin hayatını kaybetmesinin ardından eylemin İsrail grubunu hedef almış olabileceği ihtimaline karşılık tüm sinagoglar kapatılmış, o hafta sonu yapılacak düğünler ve dernek gösterileri iptal edilmiştir. Kiliseler de tüm hafta boyunca kapatılmıştır.

sından İsrail hakkında konuşmamayı, kapalı kalmayı tercih etmektedirler. Bazıları İsrail'in politikasını doğru bulmadıkları için tartışmaya girmemekte, bazıları ise İsrail'in politikalarını genelde haklı ve doğru buldukları halde tepki çekmemek için bunu Müslüman arkadaşlarıyla paylaşmamakta, gizliliği esas tutmaktadırlar.

> Bu Mavi Marmara olayında, bu olay olduğunda ekibimde çalışan bir kız var, bu konuyu konuşuyoruz bir gün. Bana şey dedi, "seni ayrı tutuyorum" demesi zaten ayrıcalık, "İsrail devletinin yaptığı çok yanlış" dedi. Ben de bugüne kadar antisemitizmle ilgili bir tavrı olmadığı için dedim ki "Sen o geminin neden özellikle durdurulduğunu biliyor musun?" dedim. "Neyse ne" dedi. "Ordan geçen her gemi durduruluyor çünkü Filistin'e silah desteği veren ülkeler var, o geminin kontrol edilmesi gerekiyordu" dedim. "Sen İsrailli doktorların Filistin'in içinde hastane kurup yardım ettiklerini biliyor musun?" dedim. "Bana ne, önemli değil" dedi. "Hayır işte sen de İsrail'i savunuyorsun, sen de zaten oralısın" falana girdi dedim ki "sus." Çünkü anlamayacak. Bu benim hayatımı, iş ortamımı direk etkileyecek. Ve ben sustum. "Bana kendi ülkeni savunma" dedi. "Pardon M., benim ülkem neresi ki?" dedim. Demek ki böyle düşünüyormuş... Çok da yakınız oysa ki, çat diye içinden çıktı. Bu babamın zamanında yaptığı uyarının haklılığını çıkartıyor. "İnsanlara çok güvenme, hayal kırıklığına uğrarsın", dedi. Kafandan sıkacak hali yok ama kalbin kırılıyor. (Y, 33, K)

> Tam Mavi Marmara olaylarında, bundan üç sene evvel ben yakın bir arkadaşımdan şunu duydum, "Ama yanlış yaptınız" dedi. "Kim?" dedim, "siz" dedi. İsrail'i tartışmıycam, "siz" ne demek? Ben İsrail vatandaşı değilim ki! Buna bile şaşırıyorlar. Bizi İsrail vatandaşıyız sanıyorlar. Bunu bir de eğitimli insanlar söylüyor, geri kalanı sen düşün. Şunu da söylüyorlar "Hadi bir şey oldu diyelim sizin gidecek yeriniz var, biz nereye gidicez?" Kimisi de öykünerek bunu söylüyor. Arkadaşım, senin için gitmek ne kadar zorsa benim için de o kadar zor! (Y, 34, K)

Fredrik Barth'ın çok önceleri tartıştığı gibi hem kişinin kendi kimlik algısı hem de başkalarının onun hakkında ne düşündüğü, etnik grupların ve kimliklerin oluşumunda kritik önemde faktörlerdir (2001). Etnisite ve ırk insanlara verilen etiketler değildir sadece; onlar, aynı zamanda insanların kabul ettikleri, reddettikleri, seçtikleri, belirttikleri, savundukları kimlikleridir. Bu yaratıcı rol, yapısalcı yaklaşımın kalbinde yer almaktadır. Kimliğin yaratılması karşılıklı ilişkisellikle belirlenir (Cornell, Hartmann, 2007: 58). Bu bağlamda toplumun gözünde "yeteri kadar Türk" görülmeyen gayrimüslim azınlıkların hangi ülkeye ait olduklarına, memleketlerinin neresi olduğuna, kim/ne olduklarına dair kimlik algısına toplum tarafından karar verilmektedir; Yahudiler de çevresel faktörlere, şartlara bağlı olarak kimi zaman bu kimliklerini gizlemekte, kimi zaman da açmakta ve savunmaktadırlar. Ne kadar iyi vatandaş olmaya çalışsalar da, yüzlerce yıldır bu topraklarda yaşasalar da vatandaşlık kimlikleri onlara toplum tarafından biçilmiştir. Başkaları tarafından oluşturulan bu kimlik modeline göre Yahudiler/Museviler Türk ulusal-milli kimliğinin içinde yer almayan, güvenilmez, sadakati sorgulanan, misafir, buralı olmayan, yarı-İsraillidirler.

Şunu unutma, bizim buradaki aidiyetimizin belirleyicisi biz değiliz. Biz burada kendimizi öldürsek, savaşa girsek yine belirleyicisi değiliz. Bana kimse gelip de niye böyle oturuyorsun, niye aksiyona geçmiyorsun diyemez. Kardeşim aksiyona geçiyorum da ne oluyor? Bu, işte "niye kabuğa çekiliyorsun"un cevabıdır! (Y, 44, E)

Bazıları Musevi'yi kuyruklu bir şey sanıyor. İsrail bebek katiliyse ben de bebek katili oluyorum. (Y, 29, K)

Ermeniler de benzer biçimde toplum tarafından bir türlü içselleştirilemediklerini, hâlâ yabancı olarak görüldüklerini belirtmişler; ayrıca toplumun büyük bir kesimi tarafından Ermenilerin vatanının, soy birliğinden dolayı Ermenistan olarak görüldüğünü vurgulamışlardır.

S. (arkadaşı) bana bir gün ben Ermenistan'a giderken "Vatanına gidiyorsun" dedi. "S. benim vatanım burası, ben ırkıma gidiyorum" dedim. Yani beni benden, burdan göremiyorlar. Yaralayan, üzen o. (E, 63, K)

- **Vatandaşlık, Kimlik ve Aidiyetin Oluşumunda Bellekteki Travmaların Rolü**

Keşke 'acaba yarınımız ne olur' kaygımız olmasa... (R, 44, E)

Birinci ve ikinci kuşak gayrimüslimlerin kolektif belleklerinde yer etmiş travmalar, her ne kadar izleri soluklaşmış olsa da etkilerini günümüzde de sürdürmektedir. Görüşmecilerin yakın geçmişte bire bir yaşadıkları, kendileri yaşamamış veya tanıklık etmemiş olsa bile ait oldukları cemaat bireylerinin uğradığı ayrımcılıkların günümüzde belleklerinde canlı bir biçimde korunduğu gözlenmektedir. Tam olarak iyileşmemiş yaralar, tarihsel sürekliliğini devam ettirmektedirler. Bu durum, gayrimüslim bireylerde, kendilerinin toplumsal alanda eşit vatandaş olarak görülmedikleri algısını kuvvetlendirmektedir. Her ne kadar geçmişe oranla siyasi-toplumsal alanda iyileşmeler yaşanıyor olsa da tam olarak eşit vatandaş görüleceklerine, toplum tarafından birinci sınıf vatandaş olarak kabul göreceklerine ve ulusal kimliğin içinde dinî ve etnik kimliklerinden bağımsız olarak yer alacaklarına dair inançları az gözükmektedir.

Birinci ve ikinci kuşaktan (büyük kısmı) gayrimüslimlerin belleklerinde, tarihsel olarak yaşanan travmalar çok canlı bir biçimde durmaktadır. Bu kuşağın temsilcileri, küresel boyutta yaşanan kimlik taleplerinin yerele yansıması ve Türkiye'nin de kendi iç dinamikleriyle 1980'lerden itibaren verdiği kimlik temelli mücadelelerin AB'ye entegrasyon hedefiyle birlikte anayasaya yansımasının sonucunda azınlıklar lehine birtakım olumlu sonuçlar alındığının altını çizmişlerdir. Fakat bu kuşağın

temsilcilerinde kamusal ve sivil alanda gayrimüslim azınlıklara birinci sınıf vatandaş gözüyle bakılacağına dair umutların az olduğu ortaya çıkmaktadır. Geçmişin tüm hafızası, kendini bugün yeniden üretmektedir. Anthony Giddens'ın ifade ettiği gibi "modern toplumun bir diğer adı güven toplumudur. Sadece bireylerin kendi arasındaki ilişkilerde değil, bireyin devletin kurumlarıyla olan ilişkilerinde de güven öncelikli olarak tesis edilmelidir" (2014). Gayrimüslim bireyler açısından da geçmişte yaşanan ayrımcı yurttaşlık pratiklerinin birinci ve ikinci kuşakta yarattığı kaygı, korku ve güvensizliğin tam anlamıyla ortadan kaybolmadığı, devletle ilgili resmi işlemlerde hâlâ tedirginlik yaşadıkları, karakola gitmeye bile çekindikleri ifade edilmiş; en ufak bir siyasi konjonktürel değişiklikte tekrar gönderileceklerine[46] olan algının beyinlerinde hâkim bir bilgi olarak durduğu ve bu yüzden uzun seneler gayrimenkule bile yatırım yapmaya çekindikleri, kendi ülkelerinde koz-rehine-piyon olarak kullanılacaklarına olan inançlarının yüksek olduğu ortaya konulmuştur.

> En nihayet Kıbrıs oldu ya, ben o gün İstanbul'a iniyorum Büyükada'dan. Tesadüf tam kapının önüne geldim, bizim kâtip çıkacaktı beni gördü. "İyi ki geldin, seni 1. Şube'den arıyorlar" dedi. Düşündüm taşındım... "Beraber gel de beni alıkoyarlarsa hanıma haber verirsin" dedim. Bir Rum olsan senin aklına ne gelir? Rumlardan ileri gelenleri topluyorlar dedim. Gittik. Bu sefer ben ne düşünüyorum, ne oldu? En sevindiğin anlardan birini anlat desen bunu anlatırdım. Oturuyorum, yarım saat sonra önüme bir kâğıt veriyorlar. Aklıma çivi gibi saplandı ki bizi yolluyorlar. Lojmanı derhal terk etmem gerekiyormuş, olay buymuş sadece. (R, 87, E)

> En iyisi konuşmamak. En güzeli bu. Yarının ne olucağını bilemezsiniz... Koskocaman meclis başkanı "Ermeni dölü"[47] dedikten sonra... Ama ben başka yerde de yaşayamam... Bunların çeşidini görmüşüz, sütten ağzı yanan yoğurdu üfleyerek yer. (E, 83, K)

> Sonuçta insan güven duyduğu yerde oturmak ister. Devlet sana güven duymuyor, sen nasıl güvenicen bu sisteme? Beni "yerli-yabancı" olarak görüyor devlet. Keşke devlet vatandaşa baba gibi şefkatle yaklaşabilse, "acaba yarınımız ne olur?" kaygımız olmasa... (R, 44, E)

Melissa Bilal'in "yersizleştirme" olarak tanımladığı (2014: 238) kök salamama, kendini geniş topluma onlardan biri olarak kabul ettirememe, kendi ülkende "yabancı" hissetme durumu, Türkiye'de milliyetçi kimlik politikalarının doğrudan sonucudur ve aidiyet hissi ile bire bir ilişkilidir.

46 Bu cümlede Rum görüşmeciler tarafından 1964 zorunlu göçüne referans verilmektedir.

47 Meral Akşener'in 1997 yılının Mart ayında içişleri bakanı iken, Abdullah Öcalan'a hakaret kastıyla "Türk milletini bölmek isteyenler" demesi, bugün en genç kuşak Ermenilerin bile hafızasında kazılıdır. Hıncal Uluç, *Sabah*, "Türk Milletini Bölmek İsteyenler", 29 Mart 1997.

Ben ne yapsam yapıyım burda kök salamıyorum. Bunca yıl yaşamamıza rağmen... Bir an geliyor bütün taş taş üstüne yaparsın ya pat gelir bir şey... Her şeye rağmen çok seviyoruz ama güvensizlikle yaşamak çok zor... (Y, 64, K)

Bir üst neslin hiçbir şekilde devlete güvenmediğini görüyorum. Karakola gitmeye bile korkuyorlar. O korku geçmemiş. Yeni nesilde yok o kadar. O korku oturmuş, teyzem bile hukuki bir sorun olsa hemen panik oluyor. "Aman boş ver mahkeme filan hiç karıştırma kapat gitsin" diyor. Rum'um diye kendi ülkemde ikinci sınıf vatandaş mıyım ben? (R, 36, K)

- **Rumlarda Vatan Algısı ve Aidiyeti**

Hiçbir his duymuyorum benim Büyükada'da duyduğum his gibi. Hayatım feda Büyükada'ya. (R, 67, E)

Yunanistan'dan ayrı tasavvur edemem kendimi, imkânı yok. (R, 87, E)

Birinci ve ikinci kuşak Rumlar için (büyük bir kısmı) Yunanistan, din ve dil birliğinin olduğu, akraba ve dostlarının olmasından dolayı duygusal bağ kurdukları bir ülkedir. Vatan ise İstanbul'dur. Özellikle bu kuşak, dinî-etnik kimliklerinden dolayı yakın geçmişte çeşitli ayrımcılıklara ve baskılara uğramalarına rağmen kimliklerini tanımlarken "İstanbullu Rum" olduklarının, bu topraklara olan bağlılıklarının, İstanbul'un kadim halkı olduklarının altını kalın çizgilerle çizmişlerdir. İstanbullu Rumların baskı altında yaşadıkları 1960'lı yıllardan 1990'lı yıllara kadar nüfuslarının büyük bir kısmı Yunanistan'a göç etmiştir. Birinci ve ikinci kuşaktan bazı görüşmeciler yakın akrabalarının, arkadaşlarının Atina'da yaşıyor olmasından ve soy/din/dil birliğinden dolayı Yunanistan'ı ikinci vatan olarak tanımlarken; bazıları da din birliğinin ortak noktaları olduğunu, bunun dışında Yunanistan'la bir gönül bağlarının olmadığını, oraya sadece akraba ziyaretleri ve tatil amaçlı gittiklerini vurgulamışlardır.

Benim babam burdan hiç gitmek istemiyordu, "Burda mezarlarımız var, biz burda doğduk büyüdük" derdi. O zaman Yunanistan kucak açtı, her ne kadar ilk gidenlere "Türk tohumu" dense de... Ama Yunanistan bize ikinci bir vatan. Soy bakımından aynıyız. (R, 65, E)

70'lerde Büyükada'da iskeleden çıkarken "Ya Sev Ya Terk Et" diye pankart asmışlardı. Sen benim senden daha çok sevmediğimi nerden biliyorsun? Vatan dediğin nedir? Adamın doğduğu yerdir. Benim için Yunanistan pek bir şey ifade etmiyor. Müziğini severim, iyi olmalarını isterim ama bir aidiyetim yok. Galatasaray ve Büyükada aidiyetim çok daha fazla (gülerek). Gidip bir an önce dönmek isterim. İyi olsunlar tabii, neticede akrabalarım var. Ama o kadar. (R, 62, E)

> Valla benim Yunanistan'la bir din bağım var. Başka bir şey yok ki. Hiçbir zaman vatan gibi görmedim. Hiçbir Rum böyle bir şey düşünmez. (R, 83, E)

Türkiyeli Rumların demografisini alt üst eden 1923 Nüfus Mübadelesi'nin ardından Varlık Vergisi, 6-7 Eylül, 1964 "Sürgün"ü, 1970-1980'lerdeki Kıbrıs krizi dönemi ve sonrasında yaşanan baskılar, dışlanmalar sonucu kendilerinin bir türlü birinci sınıf vatandaş olarak kabul görmeyeceklerine inanan, bunu kabul eden Rumlar seneden seneye verdikleri göçlerle şu an en iyi tahminle İstanbul'da 2.000 kişilik bir nüfusa sahiptirler (Antakya kökenli Rum Ortodokslar hariç). Buradan Yunanistan'a göç eden eş-dost ve akrabalar, İstanbul'da yaşayan Rumların, Yunanistan ile aralarındaki duygusal bağın güçlenmesinde önemli bir faktördür.

> Yunanistan'la bir duygusal bağ olmadığını söyleyecek bir Rum'un olduğuna inanmıyorum. Ve bu bağı burdan giden insanlarımız... Benim iki halam haricinde hiçbir akrabam yok burda. Doksan iki öğrenci ile başladığım ortaokuldan yalnız beş kişiyiz. İster istemez bir bağ oluşmaz mı? Vatan, sözlüğü açıp baktığınızda nedir? Doğup büyüdüğün yerdir. Dilinin ve dininin bulunduğu yerdir. Bunun anası babası yok. Vatanım Türkiye ama dil ve dinden de yola çıkarsan bir de Yunanistan. E muhakkak... Bizim de burdan oraya giden akrabalarımız bir köprü oluşturdu. Hissetmiyorum dersen yanlış olur, yalan olur. (R, 54, E)

> Ben çook düşündüm gitmeyi ama hep tatil esnasında. İstanbul'a döndükten sonra buradaki yaşamın her şeye rağmen daha cazip olduğuna karar verdim. Gezi'den hemen sonra biri twit atmış, "son iki saattir hiçbir şey olmadı bunu protesto ediyorum Türkiye Norveç olmayacaktır" diye. Çok gülmüştüm (gülerek), böyle bir festivali bırakıp nereye gidiyorsun diyebilirsin... Yunanistan, benim için tatil sadece. (R, 63, E)

Genç kuşak Rum görüşmecilerin hemen hepsinin çocukluk arkadaşlarının, ortaokul-lise arkadaşlarının büyük bir kısmı Atina'da yaşamaktadır. Bu kuşak, 1980'li ve 1990'lı yıllarda aileleriyle Yunanistan'a göç eden veya üniversiteyi okumak için giden gençlerden oluşmaktadır. Erkekler de 1990'lı yıllarda ülkedeki terör ortamından dolayı askerlik yapmamak için Atina'ya gitmeyi tercih etmişlerdir. Bu bağlamda akraba, eş ve dostlarının orada bulunmasından dolayı bu kuşaktakilerin, Yunanistan ile bir duygusal bağ oluşturdukları söylenebilir. Aynı dili (Yunanca/Rumca) konuşuyor olmak da birçok görüşmecinin şehirle kurdukları bağda baskın bir yer tutmaktadır. Genç Rumlar, Yunanistan'ın toplumsal hareketliliği yoğun olan, müziğiyle, kültürüyle, tarihiyle cazip bir ülke olduğunu fakat oraya yaşamak için değil tatil için, eğlence için gitmeyi tercih ettiklerini belirtmektedirler. Bazı Rumlar da Yunanistan'la herhangi bir duygusal bağ geliştirmediklerini, din birliği dışında ortak bir noktalarının bulunmadığını belirtmektedirler. Bu bağlamda Yunanistan'a aidiyet ile ilgili iki farklı yaklaşım bulunmaktadır. Fakat hepsinde ortak olan nokta, Rumların kendilerini Yunanistan'ın değil İstanbul'un yerlisi olarak görmeleri, vatanlarının İstanbul olduğunu kabul etmeleridir.

Yunanistan'a çok arkadaşım giden oldu. 2008'de gittim biraz yaşadım Atina'da ve keşfetmeye başladım. Tam o dönem Alexis katledildi[48] ve merkezde inanılmaz ayaklanmalar oldu. Öyle bir şey yaşadığın bir şehirde, o sırada da müziğini, sanatını, sinemasını keşfediyorsun, insanlarını, tavernalarını ve toplumsal eylemliliğini keşfetmeye başladığında şehirle kurduğun ilişki bambaşka oluyor zaten. Bir Rum olarak değil, muhtemelen aynı şeyi Barselona'da yaşasam orda da benzer bir ilişki kurardım. Bütün alt metinleri, satır aralarını okuyabiliyor olmak önemli. Çünkü Rum'um, çünkü aynı dili konuşuyorum. Çünkü bu geçmiş, bu hafıza üstüne düşünmüşlüğüm var. Avrupa'da hangi şehirde yaşamak istersin deseler muhtemelen Atina derim, Paris veya Londra demem. Tam da bu hislerle alakalı olarak, çok beslenebileceğim bir yer. Hâlâ başka bir siyasal kültürün olduğu, müzikal, kültürel bir derinliğin olduğu, toplumsal hareketliliğin çok yoğun olduğu, iletişim kurabildiğim falan bir yer olduğunu düşünüyorum. Atina'nın bildiğin ikinci bir şehir olması güzel bir his. Metrosunu, yolunu biliyorsun... Ama bak Rum olmakla alakalı değil bu. Paris'te de iki ay yaşadım, yine bunu edindim. Şehirle alakalı bir şey bu. Tabii dilini anlamak büyük avantaj, o da ister istemez Rumlukla alakalı. (R, 31, K)

Oraya sadece eğlenmeye gidiyorum. Bende öyle bir bağlılık yok. Ama aynı dili konuşmanın rahatlığı. Beşiktaş maçında 50.000 kişiyle aynı dili konuşuyorsun, aynı şey. Biz bunlarla beraber ağladık, beraber güldük. Benim ahla vahla dinlediğim bütün şarkıları o da dinledi. Dil meselesi. (R, 38, E)

İstanbul'dan Atina'ya göç eden bir Rum görüşmeci uzun yıllardır orda yaşamalarına, aynı dili konuşmalarına, kimliklerini kamusal alanda özgürce ortaya koymalarına rağmen hiçbir zaman kendilerini tam olarak Yunanistan'a ait hissetmediklerini; bir taraflarında orada da hep bir yabancılık taşıdıklarını; istemeyerek bırakmak zorunda kaldıkları Türkiye'nin vatanları olduğunu vurgulamıştır. Zorunlu olarak göç etme durumu, İstanbul'dan Atina'ya giden birçok Rum için travmatik bir hadisedir. Zorla bırakmak zorunda kaldıkları toprakları, kimliklerinde en öncelikli yere sahiptir ve yüceltilmektedir.

Benim yurdum Türkiye. Belki Rumca konuşuyorum, haçımla daha serbest yürüyorum ama benim memleketim Türkiye. Biz oraya (Atina) yabancı gibiyiz. (R, 67, E)

Birinci ve ikinci kuşak Rumlar için Yunanistan, her zaman göç edilme ihtimali olan bir ülkeyi temsil etmektedir. Çeşitli baskılara, ayrımcılıklara uğradıkları dönemlerde, özellikle 1960-1980 arası dönemde, İstanbullu bir Rum ailenin evinde gitme ihtimali hep akıllarda olan, tartışılan bir konudur. Birçok aile için bu ihtimal gerçeğe dönerken kimisi için Yunanistan, hep gitmek istediği ama gidemediği bir ütopya olarak kalmıştır.

Vatanım burası. Yunanistan... Güzel soru. Her zaman gitmek istediğim de gidemediğim bir yer. Her zaman orda yaşayacağımı sandım. Çünkü çocukluğumdan beri benimkiler hep gidiyordu. Ben orda yaşayacaktım! Bu beni yordu. Ve biliyorum ki

48 Aleksandros Grigoropulos, Atina'da polis kurşunu ile vurularak ölmesi sonucu 2008 Yunanistan ayaklanmalarını başlatan Yunan gencidir.

ben gidemiycem, benim hayatım burada. Bu biraz zor bizim için. Ben çok dindar biri değilim. Etnik kültür bir yere kadar, ben ismimi orda korkusuzca söyleyebiliyorum. Ben "Katerini" isem orda herkes biliyor. Burada değilim, burada kabullenmiyorlar. Sen bir devlet dairesinde isminden dolayı farklısın. İstediğin kadar Türkçeyi konuş. Ben Türkiye'de değişeceğini sanmıyorum bu durumun. Türkiye'nin jeopolitik konumundan dolayı... Hiçbir zaman değişmez. (R, 59, K)

- **Yahudilerde Vatan Algısı ve Aidiyeti**

Bu 'benimki' ve beni acıtıyor. İsrail'deki benim değil, bana ne! (Y, 55, E)

Sen bundan sonra benim ancak paramı alırsın ama canımı alamazsın. Gururlu ve dik durmamın sebebidir İsrail. (Y, 69, E)

Yahudiler, Rumlardan ve Ermenilerden farklı olarak Türkiye'den İsrail'e gönüllü bir göç deneyimi yaşamışlardır. İsrail Devleti kurulmadan önce Türkiye'deki Yahudi milliyetçileri, dünyanın başka yerlerinden gönüllü Yahudilerle birlikte İsrail Devleti'ni kurma mücadelesi için İsrail'e göç etmişlerdir. Günümüzde İstanbul Yahudilerinin vatan algısı ve aidiyetini analiz edebilmek için bu göçü ve bu göçün Yahudilerde yarattığı "gidilebilecek bir vatan" inancının nasıl inşa olduğunu kavramak gerekir. İstanbullu Yahudiler arasından 1930'lu ve 1940'lı yıllarda milliyetçi duygularla İsrail'e gönüllü göçenler; Yahudilerin İsrail ile ilişkilerini, Rumların Yunanistan ve Ermenilerin Ermenistan ve diaspora ile kurdukları ilişkiden farklı kurmaktadır. İstanbul Yahudi cemaatine mensup görüşmecilerin bir kısmının aile büyükleri, 1930'lu yıllarda İsrail Devleti'ni kurmak üzere idealist amaçlarla Filistin topraklarına göç etmişlerdir. Bu göç, 1883'te başlayıp İsrail'in kuruluş tarihi olan 1948'e kadar Orta ve Doğu Avrupa ile Ortadoğu coğrafyasından İsrail'e Aliyah[49] kapsamında gerçekleşmiştir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan soykırımdan dolayı kaçak göç, 1948 yılına kadar artarak devam etmiştir.

Sözlü tarih ve derinlemesine mülakatlarda görüşmecilerin aile hikâyelerinden, Türkiye'den İsrail'e Aliyah kapsamındaki göçlerin daha çok 1929-1940 yılları arasında gerçekleştiği ortaya çıkmaktadır. Göçün sebepleri görüşmeciler tarafından tam olarak bilinmese de bu göçün; din faktörünün ötesinde, göç edenlerin genç yaşlarda gittikleri göz önünde bulundurularak (20'li yaşlar) Filistin'de kurulacak bir Yahudi devletine katkıda bulunmanın yarattığı heyecan gibi idealist hedeflerin, ekonomik unsurların ve Cumhuriyet'in kuruluş yıllarındaki azınlıklara yönelik ayrımcı yasa ve uygulamaların ve toplumsal baskıların körüklediği bir göç olduğu düşünülebilir.[50]

49 Diasporada yaşayan Yahudilerin İsrail topraklarına göçünü tanımlamak için kullanılan kelime.

50 1923-1948 yılları arasında 7.308 Türk Yahudisi Türkiye'den Filistin'e göç etmiştir (Weiker, 1992: 19). Bu göçler, 1927-1965 yılları arasında Türkiye nüfusu %2,4 artarken Yahudi nüfusunun yarı yarıya azalmasının temel nedenlerinden biri olarak görülebilir (Dündar, 2000: 62).

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Siyonist yer altı örgütleri kurulmuş ve bu örgütlerden Irgun Tzvei Le'umi ve Stern, Siyonist davaya yeteri kadar destek vermediği gerekçesiyle İngiltere'ye yönelik saldırılara girişmiştir. 1946'da Kudüs'te İngilizlerin karargâhı olan bir otelin havaya uçurulması olayı İngiliz-Yahudi gerginliğinin artmasına neden olmuştur (Bileydi Koç, 2006: 114). Çalışmamız kapsamında görüşme yapılan bir Yahudi görüşmecinin dedesi de genç yaşlarında Stern[51] üyesi olarak Filistin'de Yahudi devletinin kuruluşuna destek vermek için bölgeye gidenlerden biridir. Türkiye'ye geri döndükten sonra genç yaşta hayatını kaybeden dedenin travmatik hikâyesi uzun yıllar, ailede bir sır olarak çocuklarından bile gizli tutulmuştur.

> Benim rahmetli dedem, ismini taşıdığım kişi... 1946'larda filan Nazi olayları insanlarda Filistin'e dönüş duygusu yarattı. Bir de o dönem örgütler vardı bugünkü İsrail'i kuran. Kimi yerde terör örgütü, kimi yerde de kurtuluş örgütleri gibi düşün. Hagana vardı, Irgun vardı, bir de Stern vardı. Hepsinin İstanbul'da gizli dernekleri vardı, Yahudilerin yoğun olduğu yerlerdi. O zaman nüfus 150.000 civarıydı. O zaman insanlara Filistin'e gitmeleri tavsiye ediliyordu. Benim dedem de bu şeyden giden bir insan olmuş. Filistin, İngiliz mandasındaydı. İngilizler bu Yahudi göçünü onaylamıyorlardı, ordaki Arap nüfusun hep fazla olmasını istiyorlardı. Hatta Kıbrıs'ta toplama kampları kurarlardı, gelen Yahudileri yakalayıp toplama kamplarına atıp sonra geri gönderirlerdi. Ki ordaki nüfus fazla olmasın diye. Benim dedem Stern üyesiymiş, Filistin'e gemiyle kaçmış. 1947 yılında Kudüs'te King David Oteli var, o dönem İngilizlerin karargâh merkezi olarak kullanılıyor. Ve oraya bombalı bir saldırı düzenleniyor. Benim dedem de üç ay evvel işe giriyor, çok iyi bir elektrikçi. Olay günü emir geliyor elektrikleri kesin diye. Elektrikler kesiliyor ve kaçıyorlar otelden. 10 dakika sonra bütün otel havaya uçuyor, 20 küsur İngiliz subayı ölüyor. Arananlar listesinde bunun adı da var tabii, dedemi gerisin geri Türkiye'ye kaçırıyorlar. Benim dedem, babam 8 yaşındayken ölmüş, kalp krizinden. Buraya gelince 41 yaşında. Ondan sonra babannem ve amcam, babamı büyütüyorlar. Bu hikâyeyi amcam bile babannemden öğreniyor. Babannem de anlatmayı sevmez. Travma var. Kimse konuşmuyor. (Y, 34, E)

> Bu arada büyük dayım İkinci Dünya Savaşı'nda kamplara giden. Bir tanesi Türk kimliği güncel tutarak kurtuluyor, öbürü kampa alınıyor. Hangisi hatırlamıyorum maalesef, bize uzun uzun anlattığı halde kaydetmek aklıma gelmedi. Kampı anlattı bize. Enteresan hikâyeleri var. Kampa gideceklerini öğrendiklerinde evdeki ne varsa mücevher para, bana ayı diye anlatıldı... Seneler sonra facebook aracılığı ile kuzenimi buldum. Türkiye'ye geldi, ben Amsterdam'a gittim. O ayıcık duruyormuş ve meğerse oyuncak köpekmiş. Hâlâ kuzenimde duruyor ve çok duygulandım o anda. Çünkü geriye dokunabileceğin tek şey o. Komşulara vermişler ve demişler ki "bunu saklar mısınız?" İnsanlık dışının yaşandığı bir ortam... (Y, 55, E)

51 Filistin'de İngiliz mandasının kalkmasını, Yahudi göçünün serbest bırakılmasını ve bir Yahudi devleti kurulmasını savunan silahlı Siyonist direniş örgütü.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında ve İsrail Devleti kurulduktan sonra İstanbul'dan İsrail'e milliyetçi duygular içinde gerçekleşen bu Yahudi göçü, İstanbul'daki Yahudi cemaatinin İsrail Devleti ile kurduğu aidiyet ilişkisini belli ölçüde belirlemekle birlikte, görüşme yapılan her kuşaktan Yahudi, diğer iki cemaatte görüldüğü gibi, ağırlıkla vatanı insanın doğduğu yer olarak tanımlamaktadır. Birçoğu, vatanın kendileri için özellikle İstanbul olduğunu vurgulamışlardır. Rumlarda ve Ermenilerde görüldüğü gibi Yahudiler için de İstanbullu olmanın, kimliklerinde çok başat bir yer tuttuğuna tanık olmaktayız. Yahudiler arasındaki politik yaklaşım farkı, İsrail ile kurulan ilişkide belirleyici bir öğedir. Politik olarak sola daha yakın duran Yahudiler, İsrail'in Filistin politikasını sert bir biçimde eleştirmektedir ve Yahudi olmalarının, kendileri için İsrail'in politikasını meşrulaştırmayacağını vurgulamaktadırlar.

> Benim alakam yok İsrail'le. Ayrıca uyguladığı politikayı son derece faşistçe görüyorum. Sen arkana Amerikan gücünü almışsın, adam senin iki askerini öldürüyor, sen de gidip camiyi bombalıyorsun. Senin gidip camiyi bombalatıp ne olursa olsun 100 kişiyi öldürmen gerekmiyor! O da yanlış bir şey yapıyor ama 2 kişiye 200 kişiyle cevap veriyorsun. Orantısız bir güç kullanıyorsun ve şehrin göbeğine atıyorsun füzeleri, bombaları. Sonra da "biz uyardık ama boşaltmadılar" diyorsun. Sen Nişantaşı'nın ortasına bomba atabilir misin? Savaş askerler arasında olur, halkla asker arasında olmaz. Halkın oturduğu yeri bombalayamazsın. (Y, 44, E)

Yahudilerin İsrail ile kurdukları bağın arkasında iki temel faktör bulunmaktadır. Birinci sırada, İstanbul'dan göç etmiş ve orada yaşayan akraba, eş ve dostlarının bulunması gelmektedir. Yahudilerin İsrail ile duygusal bağını oluşturan ve onları bu bağlamda diğer cemaatlerden benzersiz kılan diğer olgu ise Yahudi Soykırımı'dır.[52] Tüm dünyadaki Yahudiler, "Affet ama Unutma" (*Forgive but Never Forget*) sloganı ile bu büyük felaketi, bir daha tekrarlanmaması için anmakta ve kuşaklar boyu aktarmaktadır. Yahudiler yaklaşık 2000 yıl boyunca yurtlarından da, devletli hayatlarından da mahrum edildiler ve sürgünde yaşamaları nedeniyle sürgün ve soykırım belleği, kimlik duygularında çok önemli bir yer tutmaktadır. Araştırma kapsamında görüşme yapılan Yahudiler arasında soykırımda bir yakınını kaybeden olmamasına rağmen sürgün ve soykırım tarihi, geçmişinin bilincinde ve farkında olmak; Yahudiler için asla unutulmaması, kuşaktan kuşağa aktarılması gereken bir bellek olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda Yahudi kolektif kimliği, ilksel olarak her türlü bireysel kimliğin önüne geçmektedir. Birçok görüşmeci, Almanya

52 Nazilerin Yahudilere yönelik yaptıkları soykırım. Yahudi Soykırımı konusunda interdisipliner alanda, özellikle sözlü tarih çalışmalarında çok geniş bir literatür bulunuaktadır. Burada hepsine değinemeyeceğimiz için ana kaynaklardan Bkz.: Arendt, 2014a, 2014b; Agamben, 1999. Yahudi Soykırımı'na karşı Türkiye'nin yürüttüğü politika ile ilgili Bkz.: Shaw, 2013. Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sırasındaki rolüne eleştirel yaklaşan bir çalışma için Bkz. Guttstadt, 2016; Reisman, 2009. Auschwitz'ten sağ kurtulanların anılarına dair birkaç örnek için Bkz.: Lengyl, 1995; Klein, 2001.

ve Polonya'daki soykırım kamplarına gittiklerini, dünyanın çeşitli yerlerindeki soykırım anma mekânlarını ziyaret ettiklerini aktarmışlardır.[53]

Dolayısıyla İsrail, Yahudiler için çok özel bir yer tutmaktadır. Etno-dinsel kimlikleri ile örtüşen bir devletlerinin olması, bir güven duygusu yaratmaktadır. Bir görüşmecinin ifade ettiği gibi *"kodlarımızda var, kovulabilirsin her an"* bilinciyle yaşayan bir millet olarak İsrail Devleti, bir güvence olarak görülmektedir. Yahudiler için İsrail, aynı zamanda soykırımın bir daha yaşanmasını önleyebilecek tek devlet konumundadır. Tüm görüşmeciler için vatanlarının İstanbul olduğu ama aynı zamanda İsrail ile de özellikle yukarıda bahsedilen sebeplerden dolayı güven temelinde kuvvetli bir ilişki kurdukları, İsrail'i bir nevi "sigorta" gibi gördükleri ortaya çıkmaktadır.

> İsrail benim için onur ve gururumu ifade eder. Benim rahmetli amcam, biri 9 yaşında diğeri 8 yaşında eğitim hayatına ara verip sokakta çalışmak zorunda kaldılar çünkü babaları Aşkale'ye gitmek zorunda kaldı. Benim rahmetli dedemi Yirmi Kur'a askerliğe götürdüler, 8 ay askerlik yaptı, iki ay sonra Varlık Vergisi çıktı bu sefer, 18 ay Aşkale'ye taş kırmaya gitti. Yanlış hatırlamıyorsam babamın halasının kocası, o donarak ölenlerden birisi. İsrail ne demektir biliyor musun? Biz her ne kadar her gittiğimiz ülkeyi kendi ülkemiz gibi benimsesek de sürekli "siz buralı değilsiniz"i hatırlatırlar. 1948 İsrail kurulana kadar dünyanın her tarafında ezilen, keyfe keder öldürülen bir toplum var. "Beni artık kimse ezemez" duygusu var. Amerika'daki de öyle hissediyor, emin ol. İsrail büyük destek Yahudiler için. (Y, 44, E)

> Yaşım büyüdükçe, siyaset öğrendikçe, İsrail'e duygusal bağım kalmadı ama her insan güven ister. Çünkü biliyorum ki eğer İsrail Devleti var olmasaydı beni sigara çöpü gibi ezerlerdi dünyanın birçok yerinde. İsrail'e gitmek hayalim olmadı ama varlığını Allah başımızdan eksik etmesin. (Y, 34, K)

> Biz burda bunları gördük ya, 1934 Trakya, Varlık filan. Her gün bunlar olduğu için daima orayı düşünürüz. Yani hatta ben oraya gittiğim vakit ordakiler ki burdan gitmiş olanlar "Daha ne duruyorsunuz, az mı çektik orda" derler. "Toprak verelim gelin buraya" diyorlardı. Benim vatanım burası ama orasıyla bağlılık vardır. (Y, 94, E)

> İsrail benim için vatan değil, vatan burası. İsrail, Yahudilerin artık katledilmemesi açısından olması gereken bir toprak parçası. 1948'e kadar Yahudilerin toprağı yoktu. İsrail bir sigorta, dolayısıyla çok önemli. (Y, 57, E)

Yahudiler için İbranicenin, vatanla kurulan ilişkide baskın bir rolü olduğundan bahsetmek zordur. İstanbul Yahudilerinin içinde İsrail'de gidip yaşamış olanların dışında İbranice konuşanların sayısı çok azdır. İstanbul Yahudilerinin birçoğunun İsrail'e göç etmiş akrabası veya arkadaşı bulunmaktadır. Yahudilerin büyük

53 Holokost anıtları ile ilgili güncel bir yazı dizisi için Bkz.: http://www.avlaremoz.com/2017/01/25/holokost-anitlari-ve-hissettirdikleri-terezin/, Erişim: 26 Ocak 2017.

bir çoğunluğu, hayatlarında en azından bir kere İsrail'e gittiklerini belirtmişler; buna karşın birkaçı dışında kimse, çok zor bir durumda kalmadıkça İsrail'e gidip yaşamayı düşünmediklerini söylemişlerdir. İsrail "son çıkış kapısı", "bıçak kemiğe dayandığında" gidecekleri bir ülkedir onlar için. Diğer taraftan gitmeyi düşünenler ise Türkiye'deki muhafazakâr, dindar hükümet yapısını, gelecekleri açısından tehlikeli bulduklarını; özellikle AKP döneminde artan antisemitizmin, çocuklarının geleceği için kaygı verici seviyede olduğunu ve tehdit altında hissettiklerini; İsrail'de daha özgür bir hayat olduğu için gitmeyi düşündüklerini belirtmişlerdir. Gençlerin gitmeyi tercih etmelerinin arkasındaki bir diğer sebep de Yahudi biriyle evlenmek istemeleridir. Son zamanlarda İsrail'e göç etmeyi düşünen gençlerden birkaçı, İstanbul'daki nüfus gittikçe azaldığı için dar bir cemaat çevresinde, duygusal ve dünya görüşü olarak da uyum sağlayacakları bir partner bulmanın çok zor olduğunu, İsrail'de bu ihtimalin daha yüksek olmasından dolayı gitmeyi düşündüklerini belirtmişlerdir.

> Keşke dönmeseymişiz... Ben şimdi tekrar gitmeyi düşünüyorum, burdaki geleceği iyi görmüyorum. Çok dindar bir hükümet var ve daha kötü gidecek gibi geliyor bana. Bir de burda cemaat içinden biriyle evlenmek artık çok zor. Ben istiyorum "Jew" olsun, İsrail'de şansın daha fazla. İsrail'le duygusal bağım... Ben orda yaşadım, yine gidebilirim. Orda tanıdıklar, akrabalar var. Orası benim güvendiğim ve arkamı yaslayacağım bir yer. Ama memleketim dediğim yer burası. Burası hiçbir zaman, gitsem de memleketliğini kaybetmeyecek. Çünkü çocukluğum burda, ailem burda, hatıralarım burda, bunu silemez ki hiçbir şey... Allah korusun bir gün kaçmamızı gerektirecek bir şey olmasın, ama olsa da yaşanmışlığı silemez bu. (Y, 33, K)

> Ben dinine, kültürüne bakan bir insanımdır. Ama o toprak benim kutsalım. Ama burası daha fazla benim kutsalım. Bizde her duada geçer "seneye Yeruşalim'de"[54] diye ama orda yaşamayı düşünmedim hiç. Çok zor bir ülke. Oraya gitmek için çok travmatik bir olay yaşamış olucan ya da koyu Siyonist olucan. Bu da bir elin parmağını geçmez. Oraya gidenlerin başından, inan travmatik olaylar geçmiştir. "Cemaatten sıkıldım gittim", ben buna inanmıyorum inan. Sadece bahane olarak kullanıyorlar. Oraya gidenler hâlâ Boğaz'da rakı fotoğrafı koyarlar facebook'ta. Ben buraya ait hissediyorum kendimi. Son dönemlerde gitmeyi düşündüm. Çevremde giden oldu arkadaşlarımdan. Gitmelerinin sebebi İsrail'e bağlılık değil, sebebi AKP'nin politikaları, ülkenin gidişatı. Korkunç bir antisemitizm var, biz hiç bu kadarını yaşamadık bugüne kadar. Yaşamadık yani. Son iki-üç sene, ben inanamıyorum... Komşularımızın bu hale geldiğine inanamıyorum... (Y, 34, E)

İsrail'in sürekli savaş halinde bir ülke olmasından dolayı yaşam şartlarının çok sert ve zor olması, insanlarının bu sebepten dolayı daha bencil olması, çok rekabetçi bir yaşamın olması, iklim şartlarının elverişsizliği gibi sebeplerden dolayı İstanbullu bir Yahudi için orada yaşamak çok cazip gelmemektedir. Ancak diğer taraftan da İsrail'i, Türkiye'ye göre çok daha özgür, medeni ve eğitimli insanların

54 Anlamı için Bkz. http://www.myjewishlearning.com/article/next-year-in-jerusalem/.

yaşadığı, demokratik, sosyal devletin gereklerini yerine getiren, insanların birlik ve beraberlik duygularının çok kuvvetli olduğu, büyük fedakârlıklarla kurulmuş, özel bir memleket olarak tarif etmektedirler. Birinci kuşak Yahudiler, ikinci ve üçüncü kuşaklara göre İsrail ile daha duygusal bir bağ kurmaktadırlar.

> İsrail'de beni etkileyen şeylerden biri de şu olmuştu, her şeyin altında bağış yapanların ismi yazar. Bu ülke bu fedakârlıklarla yapıldı. İsrail'in orda olması "we have a country there."[55] Bunu da zekâlarıyla yaptılar. Orası cidden çok farklı bir ülke. Ben yaşadım orda, göçmenler evinde yaşadım daha ne olsun! Tabii İsraillilerde "her şeyin iyisini ben bilirim" havası vardır. Belki çocukluk yaşamadan birden büyüyorlar ondandır bu psikoloji. Adam 55 yaşında hâlâ askere gidiyor. Özel bir ülke, bunu yaşamadan dışardan konuşmak çok kolay. (Y, 51, K)

> Demokrasisini çok beğeniyorum. Ufacık ülkede takır takır işliyor demokrasi. Muazzam bir demokrasi var. Gün gelir ki yanında Netanyahu[56] kuyrukta bekliyor. O kadar takdir ediyorum ki ülkeyi. Zorlukları inanılmaz çok. Para kazanılması zor, yaşantısı zor, iklim şartları zor. Sıcağa gelemeyen insan yarım saat duramaz orda. Bildiğin çöl. Ama her yer ağaç dolu, çok yeşillendirmiş. Yaşaması zor. Her tarafı düşman. Her an bir atak içindeler. Bence ordaki sorun asla çözülemez. Hayatta çözülmez. S. (eşi) Sukot'ta[57] duaya gitti, Ağlama Duvarı'na gidip dua ediyor. Mescid-i Aksa'da çatışma olmuş. Ateş edildiğini duyuyorlar ama herkes duasına devam etmiş. S. şaşırmış, "askerlerimiz bizi korur" diyip dualarına devam etmişler. Bununla yaşamayı öğrendiler. (Y, 65, K)

> Benim için yaşanacak memleket değil. Benim vatanım burası. İsrail uçak yollayıp toparlayıp beni götürse bile orda ne yapacağım söyler misin? Lisanını bilemem, yaşam şeklini bilmem, örf âdetini bilmem, ben o memlekette ne yaparım? (Y, 74, K)

> Benim için sadece son çıkış kapısı. Beni kovdular, ettiler, hiçbir şey yapamazsam beni alan tek yer. Zorunda kalmadıkça asla gitmek istemem. (Y, 26, E)

- Ermenilerde Vatan Algısı ve Aidiyeti

> Ben bu toprağın adamıyım. Burdan sonra gideceğim hiçbir toprağın adamı değilim. (E, 60, E)

İstanbul Ermeni cemaati mensupları da diğer iki cemaatte görüldüğü gibi vatanın, insanın doğduğu yer olduğunu ifade etmişlerdir. Bu bağlamda Ermeniler için vatan, Türkiye veya İstanbul'dur. Ermeniler için de, Rumlarda ve Yahudilerde

55 "Orada bir ülkemiz var."

56 İsrail'in 9. Başbakanı.

57 Tarihi yönden Sukot, İsrailoğullarının çölde geçici barınaklarda yaşayarak dolaştığı kırk yılı temsil eder. Zirai olarak Sukot. hasat bayramıdır. Sukot kelimesi "çardaklar" anlamına gelir ve "geçici barınaklara" gönderme yapmak için kullanılır. Yahudilere bu bayramda, çölde geçirdikleri kırk yılı hatırlamak için, çardakların altında yaşamaları buyrulmuştur. Yahudiler antik Filistin topraklarından kovulduklarından beri Kudüs'e dönüp yıkılan kutsal tapınaklarını tekrar inşa etmek hayaliyle yaşadılar, (Çevrimiçi) http://www.turkyahudileri.com/content/view/261/223/lang,tr/, 26 Mayıs 2016.

olduğu gibi, İstanbullu olmak kimliklerindeki çok baskın unsurlardan biridir. Bir diğer taraftan Ermeniler, Anadolu topraklarındaki binlerce yıl öncesine dayanan varlıklarına rağmen toplum ve devletin nazarında halen "yabancı-düşman" olarak görüldüklerini düşünmektedirler. Ancak Rumlardan ve Yahudilerden kopuş gösterdikleri en önemli nokta, Ermenilerin Ermenistan ile herhangi bir duygusal bağ kurmamaları, aidiyet hissetmemeleridir. Yapılan görüşmelerde Rumcanın Rumların vatanla kurdukları ilişkideki etkin rolünün, Ermenilerde Ermenice için geçerli olmadığı ortaya çıkmıştır. Ermenistan'da konuşulan Doğu Ermenicesi iken İstanbul'da Batı Ermenicesi konuşulmaktadır. Farklılığın yaşandığı diğer bir nokta da Rumların Yunanistan'da, Yahudilerin İsrail'de akraba ve arkadaşları yaşadığı için ister istemez kurdukları duygusal sembolik bağın, Ermenilerin Ermenistan'da yaşayan akrabaları veya buradan göç etmiş eş-dostları bulunmadığından dolayı geçerli olmamasıdır. Rum ve Yahudi cemaatinde görülen göç dalgası, Ermenilerde Ermenistan'a değil dünyanın başka çeşitli ülkelerine gerçekleşmiştir. Ermenilerin daha çok Fransa, Amerika, Kanada, Avustralya'da akrabaları bulunmaktadır. Araştırma sırasında görüşülen Ermenilerin büyük bir çoğunluğu, hayatlarında hiç Ermenistan'a gitmediklerini belirtmiş ve Ermenistan'a gidip yaşamayı düşünmediklerini de eklemişlerdir.

> Biz buradaydık! En başta biz burdaydık. Ben bu toprağın adamıyım. Burdan sonra gideceğim hiçbir toprağın adamı değilim. Ermenistan dâhil buna. Orası Ermenilerin devleti ama sen oraya gidenlere sor, orda da 'Aaa siz oradan geliyorsunuz"dur. Bu okul, kilise ben burada olduğum için ayakta. Ben burada olmazsam bunların hiçbirini göremezsin! (E, 60, E)

> Ermenistan'a hiç gitmedim. Bir duygusal bağlantım da yok. Mesela Rumlar son sığınak olarak Yunanistan'a gider ama ben Ermenistan'a gitmem, başka bir ülke tercih ederim. Vatanımı, İstanbul'u bırakamadım. (E, 53, E)

> Ben bir kere iş için gittim Ermenistan'a, bir aidiyet filan hissetmedim hiç. Yunanistan'da da hissetmiyorum. İstanbul'a daha yakın diye daha sempatik geliyor bana. Akdeniz'de kendini evde hissedersin, Ermenistan Akdeniz değil. Bir balıkçı, bir köy, Rumlardan kalma yaşanmışlığı olan eski bir sokak... Ohh yeter bize, daha ne ister insan! (E, 38, E)[58]

Görüşmecilerin Ermenistan'a duygusal anlamda bir yakınlık hissetmemelerinin ve kimi zaman önyargılı yaklaşmalarının arkasında, Ermenistan'daki Ermeniler ile İstanbul Ermenileri arasındaki derin sosyo-kültürel farklılık yatmaktadır. İstanbul Ermenileri Ermenistan Ermenilerini giyimleri, gelenek-görenekleri, davranış kalıpları ve dilleriyle (şiveleriyle) eleştirmekte; aralarında sosyal mesafe yaratmakta; sosyo-kültürel açıdan bir hiyerarşi oluşturmaktadırlar. Bu hiyerarşi Doğu-Batı,

58 Görüşmecinin annesi Rum, babası Ermeni kökenlidir.

modern-geleneksel ikilemi üzerinden kurulmaktadır. Bu bağlamda Ermenistan Ermenileri ile Anadolu Ermenileri arasında da doğru orantılı bir ilişkisellik kurulmaktadır. Yukarıda bahsedildiği gibi Anadolu Ermenileri (burada özellikle göçlerle gelen ilk kuşak kastedilmektedir) ve Ermenistan Ermenileri, bulundukları coğrafyanın kültürünün etkisiyle Doğulu, geleneksel, modernleşmemiş, kaba, muhafazakâr, taşralı gibi sıfatlarla ifade edilmekte; kökenden kaynaklı farklılık, aralarında bir sınır oluşturmaktadır. İstanbullu Ermenilerin Anadolu kökenlilere ve Ermenistan Ermenilerine hissettikleri/hissettirdikleri farklılık, Türkiye toplumunda geçerli olan Anadolulu imgesi ve algısıyla bütünüyle tutarlıdır (Özdoğan v.d., 2009: 338-342).

> Anavatan burası. Ermenistan'ı ayyy hiç istemiyorum (gülerek). Çok önyargılıyım biliyorum. Ermeni olmaktan çok gurur duyuyorum. Bütün Ermeni sanatkârlar harika şeyler yapmışlar. Ama hiç Ermenistan'a gidiyim, onları koruyayım demedim. Onlar çok kaba saba insanlar. Hiç nazik değiller. (E, 57, E)

> Ermenistan'a da gitmedim. Orasıyla hiç bağım yok benim. Ermenistan'daki Ermenilerle buradaki Ermeniler ayrı dili konuşuyorlar, Diyarbakır ve İstanbul Türkçesi gibi, ayrı lehçelerde. Bizim dükkânda Ermenistanlı Ermeni bir kadın var, ben anlamıyorum mesela kadının konuştuğunu. Aynı kültürde de değiliz, biraz daha Kafkaslar'ın kültürünü almış orası. Çok farklı oradakiler. Tip olarak da farklılar. Komünizmin rüzgârında devam etmişler. (E, 39, E)

- **Vatandaşlık Aidiyetini Sarsan Bir Siyasi Pratik: Kendi Ülkende "Koz/Rehine" Olmak**

> İstanbul'da azınlık olmanın menfi tarafları fazladır... (R, 87, E)

Yunan uyruklu Rumların 1964 yılında Türkiye'den çıkarılması, 1960'lı yıllardan itibaren Türk-Yunan ilişkilerinde her iki taraftan halkın sürekli bir biçimde "koz-rehine" olarak kullanılmasının önünü açmıştır. Samim Akgönül bu durumu, *"devamlı olarak yaşanan önleyici bir rehin alma durumu"* olarak tanımlamakta, böylece diğer devletin de kendi azınlığına karşı aynı tavrı takınması haklı kılınmaktadır (2007: 251). Özellikle askerî muhtıra ve darbelerin getirdiği yasakçı zihniyet ve bunları takiben çıkarılan 1972 ve 1983 kanunları, azınlık gruplarının faaliyet alanını kısıtlayan sakıncalı amaçların başında "Türk dilinden veya kültüründen ayrı dil ve kültürleri korumak, yaymak ve geliştirmek" kısıtasını getirmiştir (Özdoğan v.d., 2009: 456). Bu durumun bir sonucu olarak da Lozan Antlaşması uyarınca kabul edilen gayrimüslim azınlık gruplarının sivil kurumlaşma imkânı, büyük ölçüde kısıtlanmıştır.

> Benim 1980'de en büyük eğlencem, askerlerin evlere girip dergi aramalarıydı. Cemil Şenalp adında annemlerin arkadaşı vardı, kurmay albaydı. O engellemişti askerlerin

bize girmesini. Şu an Yunanistan'da olan, Bağlarbaşı'nda oturan babamın bir teyzesi vardı. Babasından kalma bir antika silahı vardı. Geldiler, caminin karşısında silahı Boğaz'a attılar, bunu da unutamam. Bütün evlere giriyorlardı o zaman, özellikle Rumlara değil. Bizim eve girmediler. Ama gayrimüslim olmaktan dolayı ayrı bir tedirginlik vardı tabii. O dönem bütün dernekler kapatıldı. Bütün faaliyetler durdu bizim ve o zaman gençler gitti. (R, 54, E)

Birinci ve ikinci kuşak Rumlar, kendilerini ülkelerinde bir türlü eşit-birinci sınıf yurttaş olarak hissedememelerinin en büyük sebeplerinden biri olarak da Kıbrıs krizinin yaşandığı dönemlerde uygulanan milliyetçi kimlik politikalarını göstermektedirler. İstanbullu Rumlar, 1950'li yıllardan 1980'lere kadar Yunanistan-Türkiye arasındaki olumsuz ilişkilerin bedelini 6-7 Eylül Olayları, 1964 "Sürgün"ü, 1970 ve 1980'li yıllarda uğradıkları baskılarla ağır bir biçimde ödeyen taraf olmuştur. Bu politikaların sonucu olarak da bugün en iyi tahminle şehirde yaklaşık 1.500-2.000 İstanbullu Rum kalmıştır. İstanbullu Rumlar milliyetçi politikalar sonucu birer "koz-rehine" olarak tutulmalarını, zamanı geldiğinde karşı tarafa karşı kullanılacak birer "piyon" gibi hissettirildiklerini ve yakın çevreleri tarafından yaşadıkları dışlanmaları deneyimlerinden şu örneklerle aktarmaktadırlar:

Azınlık olmanın müspet ve menfi tarafları var. İstanbul'da azınlık olmanın menfi tarafları fazla. Çünkü sana diyorlar ki "onların" ekmeğine mani oluyorsun. Sonra bizim durumumuz şu bakımdan daha kötü çünkü diğer taraftan Batı Trakya azınlığı var ve bu sefer de biz "alet" olarak kullanılıyoruz. Bizim durumumuz Türk-Yunan münasebetlerinden etkileniyor. Daima koz kullanılıyoruz hatta bitmek üzereyiz. 1930'larda meslek kararı çıktı, "Vatandaş Türkçe Konuş!" kampanyası, Yirmi Kur'a askerlik, Varlık Vergisi, 6-7 Eylül... Sırayla gitti. Lozan Konferansı'nın tutanağının mürekkebi kurumadan evvel baskılar başladı. Çaktın mı meseleyi... (R, 88, E)

Türkiye ve Yunanistan arasındaki iyi ve kötü günlerin bedelini ödeyen bir kesim olduk. Kıbrıs'ta cereyan eden olaylar, İstanbul Rum cemaatini olumsuz etkilemiştir ve nüfusun azalmasına neden olmuştur. En son 74 Kıbrıs olayları esnasında tüm okullarımızda öğrenci sayısı 700 kadar azaldı. 63'te Yunan uyrukluların geri gönderilmesi, öğrenci sayımızın okullarımızda 1.400 kadar azalmasına neden olmuştur. 70'li yıllarda okullarımızda okuyabilen Katolik, Bulgar, Arnavut asıllı öğrencilerin Rum okullarına gitmesi yasaklanmıştır. Bütün bunlar gösteriyor ki o dönemlerde Rum nüfusunun azalması için elden gelen yapılmıştır. Şahsen ben buna inanıyorum. (R, 55, E)

Sözde birinci sınıf vatandaşız ama tatbikatta? Tapu bile alamıyoruz. O zaman milletvekili çıkmıştı iki tane, sonra hiç çıkmadı. Başçavuş bile olamıyorsun. Ne eşitliği? Beni çağırsınlar da eşitliği göstereyim! 2012'de Yunanistan'da üç Müslüman milletvekili seçilmiş. Orda da albay filan yok herhalde. Mütekabiliyet esirlik demek! (R, 61, E)

Kıbrıs meselesi nedeniyle Türkiye ile Yunanistan arasında gerginliğin tırmandığı 1980'li yıllarda Zapyon Lisesi'nde öğrenci olan bir kadın görüşmeci, ülkeler arasında yaşanan gerginliklerin o ülkelerin vatandaşı olan azınlık bireylerine nasıl yansıdığına ve gündelik hayatlarını nasıl olumsuz etkilediğine dikkat çekmektedir. Kadın

görüşmeci, derslerin okutulmamasını, öğretmen atamalarının siyasi kriz yüzünden durdurulmasını, Rumca ders kitaplarını temin edememelerinden dolayı okulda eğitimin durduğunu ve kendisinin başka bir okula geçmek zorunda kaldığını, o günlerde yaşadığı stres ve üzüntüyü bugün de aynı şekilde hissettiğini belirterek aktarmıştır. Bu olaylardan yaklaşık 10 sene sonra, 1990'lı yılların ortasında, bu sefer öğretmen olarak Zoğrafyon Lisesi'ne başvurduğunda bürokratik zorluklar çıkartılması nedeniyle yaklaşık altı ay kadar tayin beklediğini de sinirli bir biçimde eklemiştir.

> Lise 2'de Zapyon'u terk ettim. Bu Türk-Yunan ilişkilerinden dolayı ders işlenilmiyordu. Ben tıp okumak istiyordum. Hiçbir şey öğrenemiyorduk okulda. Bütün hocalarla tartışıyordum. Milli Eğitim'den yazı geldi, geçemezsek sınıf tekrarı okuyacağız diye. Bunun suçlusu ben miyim? O zaman bazı şeyleri öğrenmeye başlamıştım, biz piyonduk ülkede. Sonra Zoğrafyon'da öğretmenliğe başlamak için başvurdum, baya uğraştırdılar. Birbirlerine zorluk çıkarmak istiyorlar ve sen orda bir piyonsun. Türk tarafıyla böyle 5-6 ay yazışma geçti, sonunda tayinim çıktı. Hep böyle zorluk çıkartırlarmış. (R, 38, K)

Görüşmeler göstermiştir ki Ermeni ve Yahudi görüşmeciler de kendilerini ülkelerinde aynı şekilde birer "koz-rehine" olarak hissetmektedirler. Ermeniler, ASALA döneminde daha küçük bir çocukken "yabancı" olmak duygusuyla ilk defa nasıl yüzleştiklerini; Yahudiler, İsrail ile Ermeniler de Ermenistan ve diasporayla dönem dönem yaşanan gerginliklerde korku ve tedirginlik hisleriyle kendi içlerine kapandıklarını aktararak, bu durumun ülkenin yakın geleceğinde değişme ihtimalinin de düşük olduğunu belirttiler.

> Şayet bir şey olursa ilk topun ağzında gidecek olan biziz. Buna canı gönülden inanıyorum. Olsun mu? Asla olmasın. Bu memleketin adamıyım. Bilhassa İstanbul'u çok seviyorum. (E, 82, K)

> Bu sadece hükümetin olayı değil ki, doksan senelik birikim bu. Kim gelirse gelsin azınlıklar hep "yabancı-koz" olarak görüldü. Bu adaletsizlik Allah'ına kadar yaşanmış bu memlekette. Ben değişmez diyorum bu mantalite. (E, 60, E)

Yahudilerin, kendilerini kendi ülkelerinde birer "koz-rehine" olarak hissettiren olayların başında en yakın tarihli 2009 Davos Krizi,[59] 2010 tarihli *Mavi Marmara* olayı[60]

---

59 2009 yılı başında gerçekleşen Dünya Ekonomik Forumu'nda Başbakan Erdoğan, İsrail'in Gazze'ye karşı tutumunu şiddetle eleştirdi. Dinleyicilerin Peres'i alkışlamasının ardından Erdoğan: "İnsanların söylediklerini alkışlamalarını üzücü buluyorum. İnsanlar ölüyor ve ben bunun oldukça yanlış olduğunu düşünüyorum" dedi. *Washington Post* köşe yazarı olan moderatör David İgnatius, insanların akşam yemeğine gideceklerini belirterek Erdoğan'dan konuşmasını tamamlamasını istedi. Erdoğan, Peres'in 25 dakika süren konuşmasından sonra kendisine 12 dakika verilmesini şikâyet etti ve sahneyi terk etti. (Çevrimiçi) https://tr.wikipedia.org/wiki/İsrail-Türkiye_ilişkileri, 24 Aralık 2015.

60 İnsani Yardım Vakfı'nın organizasyonu ile İsrail ablukasındaki Gazze'ye yardım malzemeleri götürmek üzere yola çıkan *Mavi Marmara* gemisine 31 Mayıs 2010 tarihinde Gazze'ye yakın uluslararası sularda İsrail ordusunun asker çıkarması üzerine 9 Türk vatandaşı hayatını kaybetti. Olay, Türkiye-İsrail ilişkilerinde büyük bir krize sebep oldu. 2 Eylül 2011'de Türkiye, İsrail'le olan diplomatik bağlarının derecesini düşürdü. Mart 2013 tarihinde İsrail Başbakanı Netanyahu, ABD Başkanı Obama'nın

ve 2014 yazındaki İsrail-Gazze çatışması[61] gelmektedir. Siyasetçilerin seçim öncesi bu olayları birer seçim propagandası olarak kullandıklarını, 'İsrail dölü'[62] gibi Yahudi aleyhtarı söylemlerle Yahudi kökenli vatandaşların bu ülkenin vatandaşları değil de birer düşman gibi gösterildiklerini belirtmektedirler. Burada Türk halkının büyük bir çoğunluğunun, Yahudi olmayı İsrail Devleti'yle/İsrailli olmakla özdeş gördüğüne ısrarla vurgu yapmaktadırlar. Bu topraklarda binlerce yıllık Yahudi varlığından haberi olmayan, Yahudi olmayı İsrailli olmakla özdeşleştiren bir toplumda bu tip siyasi gerginliklerin, krizlerin yaşandığı dönemlerde, özellikle siyasilerin ve medya aktörlerinin kullandığı dil, toplumda ötekileştirmeyi ve nefreti çoğaltıcı bir araçsal işlev görmektedir.

Bunun bir sonucu olarak Yahudiler, kendi ülkelerinde kendilerini yabancı gibi görmekte ve tehdit altında hissetmekte, İsrail Devleti'yle yaşanan her uluslararası krizde kendilerini kendi deyimleriyle 'topun ağzında' hissetmektedirler. Uluslararası arenada meydana gelen bir kriz durumunda korku ve tedirginlik hissederek kendi içlerine kapanmakta; sosyal medyada, iş hayatlarında, kamusal alanda "görünmez" olmaya, etnik-dinî kimliklerini gizli tutmaya çalışmaktadırlar. Örneğin *Mavi Marmara* olayları sırasında basının tek taraflı yayınlarıyla İsrail'in "katil devlet", "bebek katili" olarak gösterilmesinden, "Yahudi" kelimesinin siyaset ve medya aktörleri tarafından nefret unsuru gibi kullanılmasından, halkın büyük bir kısmının (ki kendi yakın çevreleri de buna dâhildir) bu ülkenin vatandaşı olan Yahudileri "İsrailli" görmelerinden, kendilerine sanki "bir suça ortak olmuşlar" gibi yaklaşmalarından duydukları sıkıntıyı, üzüntüyü ve yaşadıkları stresi görüşmeler sırasında sıklıkla vurgulamışlardır. 2 Temmuz 2013 tarihinde dönemin başbakan yardımcısı Beşir Atalay'ın basına yaptığı açıklamada Gezi Parkı Olayları'nın arkasında Yahudi diasporası olduğunu söylemesi; dönemin Edime valisi Dursun Ali Şahin'in Filistin-İsrail gerginliğinin tırmandığı 2014 yazında "Mescid-i Aksa'nın içinde savaş

arabuluculuk yaptığı bir telefon görüşmesinde T.C. Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'dan özür diledi. 2015 Aralık ayı itibariyle İsrail ile ilişkiler, 2010 yılındaki olaydan sonra ilk defa düzelme aşamasına geldi. İsrail, saldırıda hayatını kaybedenler için Türkiye'ye 20 milyon dolar tazminat ödeyeceğini bildirdi. Aralık 2016'da İstanbul 7. Ağır Ceza Mahkemesi'nde davanın düşmesine karar verildi.

61 Türkiye'de saldırılardan dolayı yurt genelinde üç günlük ulusal yas ilan edildi. Türkiye Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan, İsrail tarafından gerçekleştirilen saldırıları Nazi Almanya'sına benzetmiş, İsrail'i "devlet terörü" uygulamakla suçlamıştır. Eski Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, İsrail'in Filistinlilere yönelik saldırılarına ilişkin "İsrail'i bir kez daha ikaz ediyorum. Bu saldırganlığı ve bu tırmanmayı durdurmazsa çok daha büyük olaylar doğuracaktır" demiştir. Ayrıca İsrail'in Filistinlilere yönelik saldırıları TBMM'de kınanmış, AKP Diyarbakır Milletvekili Cuma İçten, İsrail'in Gazze'ye yönelik saldırılarını kınamak için kürsüye "Israel Terrorist" yazan pankart ile çıkıp kürsüye Türkiye ve Filistin bayrağı asmıştır. (Çevrimiçi) https://tr.wikipedia.org/wiki/2014_İsrail-Gazze_çatışması, 24 Aralık 2015.

62 Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın Soma'da bir grup taraftan protesto edilirken sarf ettiği iddia edilen 'İsrail dölü' ifadeleri, iç ve dış basında geniş yer buldu. Dışişleri Bakanlığı konuyla ilgili bir açıklama yaparak Başbakan'ın söylediği iddia edilen sözleri yalanladı. Fakat cemaat içinde bu durum, büyük bir gerginlik yarattı, "İsrail Dölü'ne Dışişleri'nden Yalanlama", *Şalom*, 21 Mayıs 2014, (Çevrimiçi) http://www.salom.com.tr/haber-91121-İsrail_dolune_disislerinden_yalanlama.html, 24 Aralık 2015.

rüzgârları estiren o eşkıya kılıklı insanlar Müslümanları katlederken biz de onların sinagoglarını yapıyoruz. İçimde büyük bir kinle söylüyorum bunu. Biz de onların mezarlıklarının etrafını temizliyor, projelerini kurula gönderiyoruz"[63] açıklamasını yapması, bu "koz, rehine" konumunun örneklerini teşkil etmektedir.[64] Devletin üst düzey bürokratlarının, siyasetçilerinin kullandığı ayrımcı ve ötekileştirici dil, halktaki kalıplaşmış önyargıları ve antisemitizmi kuvvetlendirmektedir. Bu durumun sonucu olarak gayrimüslimler tehdit ve güvensizlik hissetmekte, toplumsal alanda çeşitli dışlanmalara maruz kalmakta ve bu tip dönemlerde kendi iç kamusal alanlarına çekilmektedirler.

> Biz buranın şartlarını bilen insanlarız, böyle doğduk büyüdük.[65] Biz bir tek kızdık Erdoğan'a Gazze olayında. Kötü olaylara sebebiyet verdi, bizi birbirimize dostlarımızla düşman etti. Gazze olaylarında bazı insanlar bize "Hadi ya siz öldürüyor musunuz?" dediler. Çok koruyan arkadaşlarımız da oldu ama bu da acı veriyor insana. Biri seni koruma altına alıyor, bu yaştan sonra... Zaten öyle bir korkumuz olsaydı beş dakika sonra İsrail'e giderdik. Biz 500 senedir buranın hâkimiyiz be kardeşim. Bizim Hasköy'de 1000 yaşında mezar var yani Bizans zamanından kalma Yahudiler var! (Y, 70, E)

Yıldız Tilbe'nin tweet attığı gün[66] herkes "bunu mahkemeye vericez" dedi. Ne zaman ki Başbakan çıktı İsrail için "Hitler"[67] diye konuştu, herkes bütün sosyal medyadaki

63 Rita Ender, "Önce Nefret Söylemi Sonra Özür Geldi", *Şalom*, 26 Kasım 2014, s.1, " 'Kiduş' mu Okuyacağız, 'Kadiş' mi", *Agos*, 28 Kasım 2014, s. 6. TCK'nın nefret suçlarını kapsayan bir maddesi olmadığı için nefret söylemine yönelik en işlevsel madde olan TCK'nın 216. maddesi kullanılmaktadır. Fakat bu madde kamu odaklı olduğu için kişisel hakların kullanılamayacağı bir durum yaratmaktadır. Ayrımcılıkla mücadeleye ilişkin hukuki çerçeve; etnik köken, cinsel yönelim ve/veya toplumsal cinsiyet kimliğine dayalı ayrımcılık yapılmasını açık bir biçimde yasaklamamaktadır. Türk Ceza Kanunu, etnik kökene dayalı nefret suçlarını kapsamamaktadır. Nefret suçlarına ilişkin veri tabanı bulunmamaktadır. 2014 yılında açılan 55 davadan sadece 3 mahkûmiyet çıkmıştır fakat Adalet Bakanlığı tarafından veri toplanmadığı için bu davaların ne kadarının nefret söylemi ile ilgili olduğu bilinmemektedir. Yahudi cemaatinin önde gelenlerinden bir görüşmeci, bu sene (2016) cemaat içinden bireysel olarak açtıkları beş davanın hepsinin reflize edildiğini bildirmiştir.

64 PEW araştırma şirketinin yaptığı bir araştırmaya göre İsrail, %86 ile Türkiye'de en sevilmeyen ülke konumunda. (Çevrimiçi) http://www.salom.com.tr/haber-92842-Israil_turkiyede_en_az_sevilen_ulke_.html, 03 Kasım 2014.

65 Daha önceki kısımlarda da vurgulandığı gibi bu duygu, "öğrenilmiş çaresizlik"i yansıtmaktadır. Özellikle birinci ve ikinci kuşak Yahudilerin belleğinde kendi çocukluk, gençlik ve orta yaş dönemlerinde yaşadıkları ayrımcı uygulamalar ve dışlanmalar canlı bir şekilde yerini korumaktadır. Her ne kadar "sadık, ayrıcalıklı azınlık" oldukları iddia edilse de yaşanan bu ayrımcılıklar sonucunda bu durumun gerçekliğinin olmadığını fark ettiler. Bu sebepten dolayı birinci ve ikinci kuşaklar, geniş topluma karşı kendilerini korumaya alarak içlerine kapalı, depolitize yaşamaya gayret etmişlerdir.

66 "Yıldız Tilbe'nin Hitler Tweetleri Ortalığı Karıştırdı", *Cumhuriyet*, 10 Temmuz 2014, (Çevrimiçi) http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/92831/Yildiz_Tilbe_nin_Hitler_tweetleri_ortaligi_karistirdi.html, 19.12.2015.

67 Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, Temmuz 2014'te İsrail'in Gazze'ye yönelik saldırısını eleştirdi ve "Biz Hitler zulmüne karşıyız. Hitler'in izinden giden İsrail gibi terör devletlerine de karşıyız" dedi. "ABD'den Başbakan Erdoğan'ın Hitler Benzetmesine Yanıt", *Hürriyet*, 22 Temmuz 2014, (Çevrimiçi) http://www.hurriyet.com.tr/abdden-basbakan-erdoganin-hitler-benzetmesine-yanit-26860294, 24 Aralık 2015.

yazışmalarına son verdi. Tabii güvenlik söz konusu olduğunda kendi kozamıza çekiliyoruz. Refleks gibi... Herkes böyle değil tabii, genelleme yapmak da doğru değil. Sinagoga gitmeye korktu insanlar. Bana mesaj geldi "cumartesi günkü ibadetlerimiz sorunsuz şekilde bitirilmiştir" diye. Sürekli bir tedirginlik hali var. Kim ne derse desin burda 17.000 Yahudi var, bu cemaatin oy verme kabiliyeti yaklaşık 8000 kişidir. Hepimiz oy versek Sarıyer seçimlerini kazanamayız. Başbakan (Recep Tayyip Erdoğan) sesini çıkartmadığı gazeteciler yüzünden *Yeni Akit, İHH* gibi... Bize "acaba öyle miyiz" derken, bunu kanıtladı. Biz rehineymişiz kardeşim. Bizim rehineliğimizi teyit etti. Sen devlet erkânı olarak çıkıp susturacaksın bunları. Sokakta birini linç etmeye kalkarlarsa ne olucak? (Y, 44, E)

Ben *Mavi Marmara*'da kötü hissettim baya bir. Direk ofise girdim, bizim resepsiyondaki kadın "Olaylar oldu sizin de neyse artık..." filan. Sen herkese yorum mu yapıyorsun, benim özelliğim ne? Beni sempatik görmesinin tek yolu da benim İsrail ile ilgili kötü konuşmam, anladım bunu. Öyle bir şey yapmak zorunda değilim, benim ailem orda. Her şeyin bir sebep-sonucu var. İki taraflı görmek lazım. Oradaki adamlar da harcandı orda. Herkesin bir çekindiğini hissetmiştim. "Seni sevdim Yahudi olsan da." "Ben seni seviyorum ama sen desteklemiyorsun dimi?... (Y, 36, K)

Son Gazze olaylarından sonra medyada bütün Museviler sorumlu tutuldu. Bu İŞİD'in davranışlarından bütün Müslümanları sorumlu tutmak gibi bir şey. (Y, 39, K)

- Siyasi Alanda Gayrimüslim Azınlık Olmak

Biz burada buranın adamı olarak hep kurban olduk. Şimdi 1.500 kişi kaldık, artık tespih çekiyoruz. (R, 83, E)

İstanbul'un Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatleri, içinde yaşadıkları toplumun asli ve ayrılmaz birer parçasıdırlar. Her ne kadar kendi içlerinde kapalı cemaat yapılarını sürdürmeye çalışsalar, zaman zaman kimliklerini kamusal alanda görünmez kılsalar da ülkenin siyasi ve kültürel coğrafyasının yapısal unsurlarındandırlar. Ülkenin makro ve mikro sorunlarından çoğunluğa ait "sıradan" bir Müslüman-Türk kadın, erkek nasıl etkileniyorsa gayrimüslimler de vatandaş kimliklerinden ötürü aynı, azınlık kimliklerinden dolayı da farklı biçimlerde etkilenmektedirler. Aynılık ekseninde döviz kurunun yükselmesinden, belediye ve genel seçimlere, Kürtlerin hak taleplerinden Gezi Direnişi'ne, eğitim politikasından aileye ve kadına yönelik politikalara kadar ülkenin siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel habitusunun bir parçasıdırlar. Ülkenin muhafazakârlaşmasına, otoriter ve İslamî yönetim tarzının kendini dayatmasına karşı duyulan tedirginliğe ortalama laik Müslüman bir Türk kadın ve erkek vatandaş nasıl tepki veriyorsa onlar da aynı şekilde tepki göstermektedir. Farklılık ekseninde ise yıllarca Türkiye'nin dış politikasında koz-rehine olarak kullanılmaları; İsrail, Yunanistan, Ermenistan/diaspora ile ilgili siyasi gelişmelerde/krizlerde yaşadıkları tedirginlikler ve baskılar, kendi ülkelerinde yabancı bir

ülkenin vatandaşı gibi kabul edilmeleri yüzünden vatandaş kimliğinin ötesinde azınlık kimlikleriyle de yüzleşmektedirler. Öte yandan bu durum, özellikle birinci ve ikinci kuşağın seçmen davranışlarını ve gayrimüslim cemaatlerin merkezî ve yerel politik katılım eksikliklerini, apolitik olmayı bir politik tercih olarak benimsemelerini, kamusal alanda ve cemaat içi ortak alanda fikirlerini özgürce ifade etme konusunda geliştirdikleri farklı tutumları ve güvenlik stratejilerini açıklamada geniş bir zemin sunmaktadır.

Son yıllarda toplum içindeki farklılıkların otoriter bir yönetim biçimiyle bastırılmaya ve toplumun muhafazakârlık zemininde tektipleştirilmeye çalışılması, şiddetle yükselen Hıristiyan karşıtı ve antisemit söylemler karşısında duydukları korku ve tedirginlik, özellikle genç kuşak gayrimüslimlere bu ülkedeki geleceklerini ve güvenliklerini sorgulatmaktadır. Bu durum da ülkenin vatandaşı olmanın yanı sıra azınlık kimliğinin getirdiği ikilemi/ağırlığı ortaya çıkarmaktadır. Bu bölümde Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin hem Türkiye vatandaşı olmanın hem de azınlık mensubu olmanın getirdiği çelişkilerle, gerginliklerle birlikte nasıl yaşadıkları ve neler hissettikleri ortaya konulmaktadır.

- **İstanbul'un Rumlarının, Yahudilerinin ve Ermenilerinin Türkiye'nin Azınlık Politikasına Bakışlarında Kuşaklararası Sabitlikler ve Değişmeler**

İstanbul'un üç azınlık cemaatinin Türkiye'nin azınlık politikaları konusundaki genel bakış açıları birbirine çok yakın olmasına rağmen her bir cemaat içinde farklı kuşaklarda bakış açıları değişiklik göstermektedir. Son yıllarda küreselleşmenin etkileri ile genç kuşaklarda artan kimliksel farkındalıklar ve kimlik politikalarının politik alandaki öneminin yükseliş göstermesi, bu genç kuşakların bakış açılarında ve politik alana katılım tutumlarında değişmelere yol açmaktadır. Diğer yandan Türkiye'de milliyetçi ve liberal politikaların egemen olduğu farklı tarihsel dönemler, kuşaklar arasındaki farklılıkta önemli rol oynamaktadır.

- **Birinci ve İkinci Kuşaklarda Türkiye'nin Azınlık Politikalarına Bakış**

İstanbul'da sözlü tarih görüşmesi ve derinlemesine mülakat yapılan birinci ve ikinci kuşak Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin; sınıfsal statü, eğitim ve toplumsal cinsiyet farkı olmaksızın, Cumhuriyet'in inşasından itibaren devletin gayrimüslim azınlıklara yönelik uyguladığı politikalar konusunda ortak görüşlere sahip oldukları dikkat çekmektedir. Her üç cemaat mensuplarının gerek kendi deneyim

ve tanıklıkları, gerekse cemaatlerinin kolektif belleklerinden aktarılanlar, onlarda bu ortak bakış açısını oluşturmaktadır. Sağ ya da sol, muhafazakâr/dindar ya da seküler ideolojiye sahip iktidarlardan bağımsız olarak; topraklarında azınlıkları istemeyen, azınlıkları iç düşman, yabancı, başkası, daha az güvenilir unsurlar olarak gören, çeşitli baskı ve bezdirici politikalar uygulayarak temizlenmesi, kurtulunması gereken unsurlar olarak değerlendiren genel bir devlet politikasının varlığı konusunda hemfikirdirler.

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi ve idari yapısını tamamen reddeden ve bu yapıyı değiştirmeyi hedefleyen bir rejim olarak, Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralmış olduğu azınlıkları ulusal homojenleşmenin engelleri olarak görmüştür. Lozan Antlaşması'nın müzakeresi sırasında en büyük tartışmaların gayrimüslim azınlıklarla ilgili maddelerde meydana gelmesi bunun ilk göstergesidir.[68] Gayrimüslimlerde; Lozan Antlaşması'nda azınlıklara sağlanan hakların ihlâl edildiğine, özellikle Rumların halen "mütekabiliyet" zihniyetinin mağduru olduklarına, yeni kurulan Cumhuriyet'in yöneticilerinin Lozan'ı imzalamakla birlikte azınlıkları isteksiz bir şekilde "kerhen vatandaş" olarak kabul etmek zorunda kaldıklarına dair bir bakış açısı hâkimdir. Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren iktidara gelen her hükümetin, gayrimüslim azınlıklara yönelik ortak bir politika izlediğine inanmaktadırlar. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e miras kalan *millet* sistemi mantığına göre işleyen bu politika ile gayrimüslimler; Cumhuriyet'in laik ve modern bir Türkiye kurma hedefiyle çelişecek şekilde gayrimüslimlerin dinî kıstasa göre azınlık olarak tanımlandığını, milliyet/ulusal kimlik kategorisinin dışında tutulduklarını, "hoş görülen" ikinci sınıf vatandaş ve/veya "güvenilmeyen, istenmeyen" unsurlar olarak görüldüklerini, hem toplum hem de devlet tarafından bu ülkenin "gerçek vatandaşlar"ı olarak içselleştirilemediklerini, gittikçe azalan nüfuslarıyla toplumun periferisinde tutulan toplumlar olduklarını düşünmektedirler.

Bu bağlamda İstanbul'un her üç cemaatinden birinci ve ikinci kuşak gayrimüslimlere göre sağ veya sol parti fark etmeksizin İnönü, Menderes, Ecevit, Özal, AKP dönemlerinde devletin azınlıklara yönelik ortak bir politikası bulunmaktadır. Farklı hükümet dönemlerinde bu politika çok geniş olmasa da esneklikler göstermektedir. Özellikle birinci kuşak azınlıkların belleğinde İsmet İnönü ve CHP; Varlık Vergisi, Türkleştirme kampanyaları, Trakya Olayları, Yirmi Kur'a Askerlik ve hatta 6-7 Eylül Olayları'ndan sorumlu tutulmakta ve olumsuz bir şekilde hatırlanmaktadır. Adnan Menderes dönemi ise, DP bir sağ parti olmasına rağmen, hem CHP'nin gayrimüslimlere yönelik otoriter ve baskıcı rejimi ve azınlıklara karşı yürüttüğü ayrımcılık politikaları nedeniyle sevilmemesinden hem de Menderes'in,

68 Rıfat N. Bali, "Cumhuriyet Döneminde Azınlıklar Politikası", *Birikim*, Sayı: 115, Kasım 1998, (Çevrimiçi) http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/6372/cumhuriyet-doneminde-azinliklar-politikasi#.VpNkhumlels, 11 Ocak 2016.

dönemin siyasi konjonktürünün de etkisiyle azınlıklara daha ılımlı yaklaşmasından dolayı daha olumlu anılmaktadır. Bülent Ecevit dönemi, Kıbrıs çıkartması nedeniyle özellikle Rumlar tarafından olumsuz anılmaktadır. Yahudiler de Ecevit döneminde ticaret alanında azınlıklara birtakım engeller konulduğunu ve teşvik fonlarının edinilmesinde zorluk çıkartılarak ticari işlerinin yürütülmesinin bilinçli olarak zorlaştırıldığını belirtmişlerdir. CHP, DP, AP ve ANAP dönemlerinden sonra AKP dönemi, azınlık politikalarında belirgin bir liberalleşmenin yaşandığı bir dönem olarak görülmektedir.

Bu ülkenin azınlık politikası var tabii. İsmet İnönü'nün meşhur lafı vardır: "İstanbul'un 500. yılında İstanbul'da Rum kalmamalı."[69] Ben nedenini bilemiyorum, çok düşündüm, çok kitap okudum. Çok da düşündüm "neden" diye. Anlayamıyorum cidden... (R, 68, E)

1.000 kişi kaldık hâlâ Bizans'tan bahsediyorlar! Komik kızım. Senede iki-üç cenaze, bir tane doğum oluyor. Türkiye'nin gayesi buydu, zamanla da gerçekleşti. Devlet politikasıydı bu. Her dönem aynıydı. (R, 84, E)

Bu devletin azınlık politikası vardı, 1908'lerde başlıyor ve amaç farklı unsurlar bulunmasın. Bulunursa da bunlar tehlike teşkil etmeyecek şekilde dağıtılsın. Ermeni Tehciri de bu programın bir parçası olarak başlıyor. Muhtemel sebeplerden... Dolayısıyla da tehcir, neticede bir katliama dönüşüyor ama başlangıç noktası buradandır. Cumhuriyet döneminde de bu devam etti. İnönü devri de öyle... DP devrinde biraz daha yumuşaktı ama 6-7 Eylül Olayları oldu. Sonra tekrar İnönü devrinde Kıbrıs olayları bahanesiyle buradan Yunan tebaalılar gönderildi. Özellikle Rum azınlık, Yunanistan'da yaşayan Türk Müslüman azınlığa karşı bir rehine gibi görüldü. (R, 63, E)

O dönemlerde Rum nüfusunun azalması için elden gelen yapılmıştır. Şahsen ben buna inanıyorum. 6-7 Eylül Olayları, Rumların ekonomisine darbe vurmak için yapılan bir darbe idi. Bütün Beyoğlu'ndaki, Samatya'daki evler, dükkânlar, kiliseler, Zapyon Lisesi, Aya Triada Kilisesi, Şişli'deki mezarlık içindeki kilise yağmalanmıştır. Bütün bunlar öğrenci sayısını azalttı ve nüfus eridi. Şu an 250 öğrenci 5 okulda eğitimine devam etmektedir. (R, 55, K)

Azınlık politikası var elbette. "Başkası". Ve bu hatta ve hatta daha sert söyliyim "Sizler Lozan'la 'kerhen' kabul ettiğimiz vatandaşlarımızsınız." Arkadaş yeni bir Cumhuriyet kuruyorsun, neden yapılmış hatalarla devralıyorsun ki? Aynı hatalar devam etti. Önceleri sağmal inek gibi görüldük, sonraları sıska inek olarak görüldük. (E, 61, E)

69 Bu sözü İsmet İnönü'nün söyleyip söylemediği kesin olarak bilinmemektedir. 1946 yılında CHP'nin azınlıklarla ilgili hazırladığı anonim bir raporda bu cümle geçmektedir: "İstanbul'un fethinin 500. yılında İstanbul'da bir tek Rum kalmamalı" (Mihail Vasilyadis, "6-7 Eylül Olayları: Susanlar da Suçlu!", 10 Kasım 2011, (Çevrimiçi) http://www.altust.org/2011/11/6-7-eylul-olaylari-"susanlar-da-suclu"-mihail-vasilyadis-ile-soylesi/, 22 Mart 2016). Raporun kaynağı için Bkz.: Faik Bulut, *Kürt Sorununa Çözüm Arayışları Devlet ve Park Raporları Yerli ve Yabancı Öneriler 1920-1997*, Ozan Yayıncılık, İstanbul, 1998. İnönü azınlıklar tarafından, özellikle Rumlar, çok olumsuz anıldığı için görüşmeci muhtemelen negatif anlam içeren bu sözü onunla özdeşleştirmektedir.

> Milliyet konusu ön plana çıktığı için biz yok sayıldık. Cumhuriyet'in kurulmasından sonra bir politika çizildi, o politika hiç değişmedi. Bak dikkat et azınlık konusunda hangi hükümet geldiyse, Menderes, 60, 80 İhtilali, Ecevit... bir çizgi vardı ve hiç değişmedi. (R, 65, E)

Ekonomik açıdan gayrimüslimleri zayıflaştırma hedefinin, sadece Tek Parti döneminde değil, 1970'li yıllardaki koalisyon dönemlerinde de görünür olduğu Yahudi görüşmeciler tarafından dile getirilmektedir. 1974'te Bülent Ecevit'in başbakanlığında kurulan koalisyon hükümeti[70] döneminde teşvik fonlarından yararlandırmayarak Yahudi firmalara ticarette zorluk çıkartıldığı, sermayenin gayrimüslimlerden Müslüman kesime aktarılmaya çalışıldığı belirtilmektedir.

> 12 Eylül öncesindeki Demirel-Ecevit koalisyonlarında çok şey yaşadık. Koalisyon dönemlerinde Yahudi firmalarına teşvik verilmedi. Müslüman firmalara verildi, onları zenginleştirmek için. 1977-1978 rahmetli Ecevit dönemi, Türkiye'de 10 lira ciro yapan da, 100 lira yapan da bütün Yahudilere her gün ceza çekildi. Bunlar Türkiye'nin ayıbı. Ama o ayıp benim ırkıma yapıldı. (Y, 54, E)

Bu kuşak temsilcileri, ulus-devletin inşasıyla birlikte özellikle ilk 30-40 yılda gayrimüslimlere yönelik uygulanan baskıcı, ayrıştırıcı yurttaşlık pratiklerine bire bir maruz kalmışlar, tanıklık etmişlerdir. Bu travma hafızası, ailelerde kuşaklar boyunca farklı biçimlerde aktarılmıştır. Bu olumsuz anılar, görüşmecilerin hafızalarında hâlâ canlı bir şekilde durmaktadır. Günümüzde gayrimüslim nüfusun ülkenin toplam nüfusunun binde ikisi seviyesine yaklaşmasıyla niceliksel azlıklarına sürekli vurgu yaparak, azlaştırılan ve azınlıklaştırılan gayrimüslimlerin artık bir "tehlike" teşkil etmediğini, tam tersine AB'ye giriş için Türkiye'nin tanıtımına katkı yapmak amaçlı folklorik birer unsur olarak görüldüklerini düşünmektedirler. Liberal hoşgörü söylemindeki toleransın pratik edilmesi, dışlamaları görünmez kılmaktadır. T. Bottomore ve T. H. Marshall'a göre de liberal söylemin çokkültürlülük ideolojisi, azınlıkların varlıklarının sadece folklorik açıdan kabul edilmesine, bölüşüm ve paylaşım süreçlerinde dikkate alınmamasına yol açan bir süreçtir. Bu yaklaşım toplumsal eşitsizlik, dışlanma, ayrımcılık, ırkçılık ve diğer sınıfsal farklılıkların kültürel farklılıklara indirgenmesi sonucunu beraberinde getirir. Bu ideoloji, "öteki" kültürleri egzotik kılmakta ve birer meta olarak algılamaktadır (2000: 161-4).

Diğer taraftan gayrimüslimler, niceliksel olarak çok az kalmalarına rağmen Türkiye'nin komşularıyla ilişkilerinde ortaya çıkan ihtilaflardan (Yunanistan ve özellikle soykırım konusunda Ermenistan ile) veya Ortadoğu bölgesinde

70 26 Ocak 1974-17 Kasım 1974 tarihleri arasında görevde bulunan, Bülent Ecevit tarafından kurulan CHP ve MSP koalisyon hükümeti. "37. Cumhuriyet hükümeti" veya "I. Ecevit hükümeti" olarak anılmaktadır.

meydana gelen savaş ve siyasi krizlerden (İsrail ile) etkilendiklerini, geçmişteki olumsuz anılara referansla herhangi bir uluslararası siyasi kriz durumunda tekrar "koz-rehine" olarak dış siyasetin bir aracı olarak kullanılabilecek unsurlar olduklarına inandıklarını, devletin azınlıklara yönelik politikalarına güvenmediklerini vurgulamaktadırlar.

> Devletin bizi nadide parça, kelaynak kuşları gibi koruma altına alma durumu var. Çoğumuzda bu güven yerleşmedi. Acaba bu değişir mi, zor günler geri gelir mi? Hoşgörü filan başladı ama bir tedirginlik var içimde. Tanzimat'tan beri hep böyle hüsranlarla uğraştık. İyi dönemlerden sonra hep bir kabak patlıyor başımıza. İçimde var bir tedirginlik ama bundan sonra olacağını sanmam. Bir de çok az kaldık, bizi artık tehdit unsuru görecekleri bir durumda değiliz. (R, 65, E)

> Bu sadece hükümetin olayı değil ki, 90 senelik birikim bu. Kim gelirse gelsin azınlıklar hep yabancı görüldü. Bu adaletsizlik Allah'ına kadar yaşanmış bu memlekette. Ben değişmez diyorum bu mantalite. Zamanında ne düşünüyorlarsa uyguladılar. DP, AKP... Hep aynı zihniyet... Bunları hep devam ettirmişler. AB için bu gösterileri yapıyorlar. Anlamıyor muyuz biz bunları? Her sene "soykırım yemeği" masaya geliyor. Kendileri için yapıyorlar ama bizi kullanıyorlar. Zaten fazla Ermeni kalmadı ki... (E, 59, E)

- Üçüncü ve Dördüncü Kuşaklarda Türkiye'nin Azınlık Politikalarına Bakış

İstanbul'un orta ve orta üst sınıfa mensup, üniversite mezunu, üçüncü ve dördüncü kuşak Rumlarının, Yahudilerinin ve Ermenilerinin devletin azınlık politikaları ile ilgili görüşleri, birçok konuda üst kuşaklarla ortaklıklar taşımaktadır. Azınlıkların genç kuşaklarında da 1980'li yıllara kadar devletin azınlık politikasının; gayrimüslimleri azlaştırmak, azınlıklaştırmak, sindirmek ve dinî-etnik-kültürel açıdan "tek tip" bir toplum yaratmak üstüne kurulu olduğu düşüncesi hâkimdir. Uğradıkları ekonomik, sosyal, kültürel, siyasi baskılar sonucu gayrimüslim cemaatlerin göçlerle azalan nüfuslarının, artık politik ajandanın nesnesi olmaya bile yetmeyeceği görüşündedirler. Genç kuşağın, yaşları itibariyle doğrudan tanık olamayacakları travmaların azınlık kolektif belleğinden aktarılmasıyla oluşan bir politik bilince sahip oldukları görülmektedir. İstanbul'un Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatlerinin gençlerinin politik davranışları, bellekteki bu birikimden kaynaklanmakta ve öyle şekillenmektedir.

> Cumhuriyet'in başından beri var politika. Herkesi tek tipleştirme sistematiğinde bir politika güdüldü. Bu da azınlıkları mümkün olduğunca asimile etme, elindeki ekonomik güçleri alma, ekonomik yapıyı Sünni Müslüman'a çevirme. Bunun sonucunda da insanlar göçlere zorlandı. Bir tek Yahudiler değil, bizden daha fazla Rumlar ilk başta, aynı oranda Ermeniler göç etmek zorunda kaldılar. Ülkede 1.000.000'a yakın

Rum nüfus vardı, şimdi toplasan 3.000 kişi var. Bu kalanlar da her şeye rağmen kaldılar, ben takdir ediyorum. Bizim Yahudi cemaatine bakarsan da aynı şey oldu. Biz kendimizi hep "sadık toplum" olarak tanımladık. Tarih boyunca pozisyonumuzu buna göre aldık. Fakat bugün bile aradan neredeyse 90 yıl geçti, benzer şeyleri görüyoruz. Benim kendi görüşüm, T.C.'nin azınlık politikası "azınlıkları sindirmek" üzerine kurulu. Bizim gibi nüfuslardan azınlık olarak bahsedilemeyecek sayılara indiğimiz için politika da kalmadı artık. (Y, 33, E)

Görüşmeciler, Tek Parti dönemi azınlık politikasının kendinden sonraki her hükümet döneminde değişmez bir biçimde geçerliliğini koruduğunu, bu projenin mimarının da İsmet İnönü olduğunu vurguladılar. İnönü ile birlikte Ecevit, 1974 Kıbrıs çıkartmasından dolayı, özellikle genç Rumların belleğinde çok olumsuz bir imge olarak yer tutmaktadır.

Azınlık konusunda Türkiye Cumhuriyeti için 1938'e kadar ayrı bir dönem yaşanmış olabilir ama 1938'den sonra tek ve milli bir konuya dönüşmüş, azınlıkların ortadan kaldırılmasına yönelik, hükümet kim olursa olsun sağdan veya soldan... Tek konu var, azınlıkları yok etmek. Bunun mimarı İnönü'dür. Milli Güvenlik Kurulu'nun sürekli ve sabit konusudur bu. Hükümetten bağımsızdır bu. (R, 43, E)

Türk devletinin her zaman olumsuz bir gayrimüslim azınlık politikası vardı. Ticaretten, eğitim hayatına kadar. İlkokuldan başlayıp kitaplarımızın olmaması gibi... 80'lerde Arnavut kökenlileri okullara almıyorlardı. "Müfettiş" kelimesi bende bir korku unsuruydu. Müfettiş gelince Arnavut arkadaşlarımızı saklardık. Kitaplarımızı saklardık. Kitaplarımız Yunanistan'dan gelirdi çünkü burada vermiyorlardı. O yüzden okul ceza almasın diye saklardık kitapları. (R, 41, K)

Gençler, AKP hükümeti ile birlikte günümüz siyasi konjonktüründe yaratılmak istenenin; yine homojen tek tip bir toplum olduğunu, bu toplumun öznesini de Sünni Müslümanların oluşturduğunu ve gayrimüslimlerin niceliksel olarak çok azalmış olarak bu resmin dışında tutulduklarını belirterek, çokkültürlülük söylemlerinin tamamen reklam amaçlı olduğunu, son dönemlerde siyasi elitlerin gayrimüslimler aleyhine sarf ettikleri söylemlere referans vererek "istenmeyen unsurlar" olduklarını dile getirmektedirler.

Eski devlet yapısının içerisinde azınlıkları bir şekilde "zamanında yanlışlıklar yaptık, ezdik ama bu renklerle güzeldir bu ülke" demeye çalıştılar. Ama artık o da yok, direkt istemiyorlar bizi bence. Bu hükümet istemiyor bizi. Rumlara, Ermenilere arazi veriyorlar doğru. Bunlar biraz politik kararlar, iki ülke arasındaki ilişkilerle de ilgili. Şimdi Ada'daki yetimhaneyi de şekle şemale sokacaklar. Dediğin gibi arazileri geri veriyorlar, ama bence bunlar politik işler. Yunanistan'la aran yine kötü olsa... Ne Rum dinler, ne yetimhane, ne kütüphane. Al "İsrail dölü" diyor, ne oldu sonra? Bunlar (AKP iktidarı) Sünni Müslüman bir ülke yaratmak istiyor. (Y, 43, E)

Genç gayrimüslimler tarafından siyaset ve medya aktörlerinin uluslararası politik dengelere göre Hıristiyanlık/Yahudilik karşıtı söylemlerde bulunması, söylemlerinde bu ülkenin vatandaşı olan gayrimüslim vatandaşların "yabancı-düşman" gibi

gösterilmesi, sağ basının özellikle nefret söylemlerinin dozunu son yıllarda arttırmış olması ve bunun karşılığında hiçbir hukuki mekanizmanın işlememesi sert bir biçimde eleştirilmektedir. Son yıllara kadar niceliksel azlıklarından dolayı yok sayıldıklarını, önemsenmediklerini, uzun bir aradan sonra ilk defa AKP döneminde AB'ye giriş amaçlı uygulanan reform paketleriyle birtakım haklar elde ettiklerini, kamusal alanda gayrimüslimlerin sorunları hakkında konuşulmaya başlandığını, kamusal alanda daha rahat ve görünür olduklarını vurgulamaktadırlar. Fakat aynı zamanda gayrimüslim cemaatler lehine yapılanların tamamen AB'ye giriş amaçlı ve göstermelik olduğunu, çokkültürlülük ve hoşgörü söylemleriyle birlikte yine politik çıkarlar için kullanıldıklarını, demokratikleşme projesinin bir parçası olarak araçsallaştırıldıklarını da cümlelerinin sonuna eklemektedirler.

> Şimdi azınlık olarak düşünüyorsam, her zaman bir politika vardı. Eskiden kötüydü, şimdi iyi ama azınlıklar salak değil. Neden iyi olduğunu biliyoruz. Bir menfaat karşılığı iyi olduğunu biliyoruz. Tamamen AB baskısı, kullanıldık biz. Önce azınlıkla ilgili bütün her şeyi çözdüler. Adamlar ilk üç sene bizim için çalıştı. Avrupa'ya "biz demokratız" demek için yaptılar. Senelerdir yapamıyordunuz, şimdi mi yapıyorsunuz? (R, 37, E)

Gençler, günümüzde gayrimüslim toplumların niceliksel olarak az olmalarından dolayı devlet nezdinde azınlık olarak bile görülmediklerini, devlet politikalarında önemli bir yer teşkil etmediklerini düşünmektedirler. Bu düşünceyi Yahudi bir görüşmeci, sayısal olarak azalmalarından dolayı duyduğu üzüntüyle "artık adam yerine bile konmuyoruz" sözleriyle ifade etmiştir. Özellikle son yıllarda en büyük ayrımcılığa uğrayan ve sosyolojik azınlık olan kesimlerin gayrimüslimler değil, iktidarın kendi ideolojisi doğrultusunda yaratmaya çalıştığı tek tip bir toplumun karşısında olan kültürel azınlıklar olduğunu düşünmektedirler. Bunların başında da oluşturulmaya çalışılan muhafazakâr ve dindar toplumla uyumlu olmayan Alevilerin, laik modern kentli bir hayat tarzına sahip Müslüman ve gayrimüslimlerin ve seküler hayat tarzına sahip kadınların geldiğini vurgulamaktadırlar. Yahudi bir kadın görüşmeci artık başı açık, seküler hayat tarzı olan bir kadın olmanın, kendisi üzerinde dinî-etnik kimliğinden daha fazla bir baskı yarattığının altını çarpıcı bir biçimde çizmektedir.

> Benim şu an başı açık, modern bir kadın olmam, benim kimliğimde daha önemli. Bence ilk gördükleri bu. Ayrımcılığı ben aslında bu dönemde bu özelliğimden dolayı yaşarım. Yahudi olmama gelene kadar başı açık, modern bir kadın olmam daha dikkat çekici. (Y, 39, K)

> Türkiye'nin bir azınlık politikası vardı. Eskiden daha fazla artık önemsiz olduğumuz için tehlike teşkil etmiyoruz. Şu anda artık devletin Kürt politikası var, Alevilerle ilgili, belki biraz da Ermenilerle ilgili vardır. Türkiye'nin politikası dışlayıcı. Ben hükümete güvenmem. Eskiden biraz vardı artık önemsiz kaldık, politika filan da kalmadı. Adam yerine konmayacağımızı biliyoruz. (Y, 35, E)

Üçüncü kuşaktan Yahudi bir kadın görüşmeci ulusal eğitim sisteminde, ulusal hafızada, siyasi aktörlerin söylemlerinde yer alan devletin azınlık politikasının karşılığını bire bir olarak tam da toplum içindeki bu tip ayrışmalarda ve kutuplaşmalarda bulduğunu belirtmiştir. Gayrimüslim bireyler olarak gündelik hayatlarında karşılaştıkları ayrımcılıkların ve dışlanmaların, devletin ideolojik aygıtları aracılığı ile aşıladığı (okul ve medya başta olmak üzere) ulusal azınlık politikasından beslendiğini vurgulamıştır. Hayatlarında hiç gayrimüslim tanımamış olan fakat bu ideoloji ile yetişen bireyler, bilinçaltlarında yer etmiş stereotiplerden dolayı gayrimüslimlere karşı gayet önyargılı ve kalıplaşmış kategorilerle yaklaşabilmektedirler.

> Sosyolojik olarak bir azınlık politikası olduğunu düşünüyorum. Devletten çok toplumun bence azınlıklara bakışı daha önemli. Tabii sonuçta bireyler okulda eğitiliyor, bir devlet ideolojisi aşılanıyor. Bizi etkileyen de sokakta karşılaştığımız olaylar sonuç olarak. İnsanların içinde ne hissettiklerini tam olarak bilemiyorsun. Çok azınlık arkadaşı olmamış biri karşına çıktığında bir şekilde "Aa benim tanıdığım Museviler var!" diyor. Orda o ayrım başlıyor zaten. Seni zaten bir kalıba koyuyor. "Benim için fark etmez" diyor. O farkı kendisi de farkında olmadan koyuyor. Benim için sorun yok demek, bir sorun var demek zaten. (Y, 33, K)

- **Gayrimüslim Azınlıklarda Siyasi Katılım ve Sınırlar**

> Sonunda olay bize ihale edileceği için hep bir tutukluk olur bizde... (Y, 64, E)

Füsun Üstel'e göre Türk vatandaşlığı, en eski tanımlamalarından itibaren sadece birey-devlet arasındaki hukuki ve siyasi bir ilişkiyi betimlememiş, aynı zamanda sistematik bir biçimde fedakârlık-bağlılık-itaat üzerinden kurulmuştur (2011b: 327-8). Ayşe Kadıoğlu da Cumhuriyetçi geleneğin öne çıktığı böyle bağlamlarda toplum'un birey'e ontolojik önceliğinin bulunduğunu ve toplumsal yararın, bireysel haklardan daha önemli kabul edildiğini vurgulamaktadır (2012 a: 28). Türk vatandaşlığı, anayasal bağlamda devlete karşı görevlere (oy verme, vergi ödeme, askerlik hizmetini yerine getirme gibi) önem vermektedir (Keyman ve İçduygu, 2005: 177). Türkiye'de gerek kadınlar gerekse de erkekler, kendilerini ülkelerine karşı vazifelerini yerine getirmekle sorumlu vatandaşlar olarak algılarlar. Türkiye'deki vatandaşlığın genel bir tanımı ve pratiği "görev tanımlı-pasif kimlik" (İçduygu ve Kaygusuz, 2004: 26-50) olduğu üzere, bu çalışmada da vatandaşlık çoğunlukla hak ve sorumluluklara (eşit haklara sahip olmaya ve vergi ödeme, askerlik hizmeti, oy verme gibi sorumluluklara) referansla kullanılmıştır. Farklı kuşaklardan, sınıflardan, toplumsal cinsiyetlerden gayrimüslimlerin kendilerini eşit ve birinci sınıf vatandaş hissetmeme, algılamama durumu; "yükümlülükler yerine getirildiği halde

hakların tamamıyla kullanılamadığı", "biz"in içinde görülmediği bu vatandaşlık anlayışı, milliyetçilikle çok yakından bağlantılıdır.

Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler, vatandaşlık anlayışlarını haklar ve görevler temelinde tanımlamışlardır. Demokrasilerde politikaya katılımın olağan yollarından sayılan vergi vermek, seçimlerde oy kullanmak, askerlik hizmetini yapmak gayrimüslimler için, geniş toplumda da geçerli olduğu gibi, "iyi bir vatandaş" olmanın tanımıdır. Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin büyük bir kısmı, vatandaşlığı bu üç görev alanıyla ilişkilendirmişlerdir. Bu bahsedilen geleneksel yollar dışında politikaya katılımda parti üyesi olan veya aktif siyasetle ilgilenen bulunmamaktadır. Türkiye genelinde siyasete aktif olarak katılma, muhalefet etme ve politik protesto eylemlerine katılma oranı düşüktür.[71] Her üç azınlık cemaati mensuplarının, tecrübe ettikleri ayrımcılıklardan dolayı devlet ve bürokrasiye duydukları güven, sıradan bir Müslüman Türk vatandaşa göre daha az olduğu için, özellikle birinci ve ikinci kuşak görüşmecilerin "kabak bizim başımıza patlar" sözleriyle ifade ettikleri üzere azınlık kimliklerinden dolayı ayrımcılığa uğrayacakları çekincesini taşıdıkları için, vatandaşlık görev ve sorumluluklarını yerine getirmenin dışında politik alana katılma oranı neredeyse yok denecek kadar azdır.

> "O olayların" içinde buldum kendimi. O zaman hem Dev Genç, sağcı ve solcu öğrenciler çekiştiriyordu. Biz çekiniyorduk çünkü bir şey olsa "vay bu Rum'dur", kabak yine bizim başımıza patlayacaktı. 1971'de 12 Mart Muhtırası dedikleri zaman koridorlardan korkarak geçiyorduk, serseri kurşuna kurban gidebilirdik. 72'de mezun oldum, bir sömestr kaybettim çünkü ders yapılmıyordu. Ortam zaten çok kötüydü ama Rum kimliğinden dolayı daha çok çekiniyorduk. (R, 65, E)

Yakın geçmişte azınlık kimliklerinden dolayı yaşadıkları ayrımcılıkların, uluslararası platformdaki gelişmelere bağlı olarak birer "koz-rehine" olarak kullanılmalarının izi belleklerde halen canlı bir yer tutmaktadır. Bu yüzden gayrimüslimler, politik alanın dışında kalmayı, devlet ve bürokrasi ile ilişkiye girmemeyi, pasif bir tutum izlemeyi tercih etmektedirler. Türkiye gibi merkezî siyasal kültürü olan toplumlarda yurttaşın devletle girdiği ilişkide sivil itaatsizlik gösterme şansı, devlet tarafından hep bastırıldığı için çok azdır. Türkiye'nin yakın tarihinde şiddetle bastırılan sivil itaatsizliklere örnek olarak iktisadi bir hareket olan Haziran Olayları, siyasal sisteme eleştiriler getiren 68 Hareketi, 1970'lerdeki madenciler grevi ve öğrenci hareketleri gösterilebilir. Batı'nın tersine, Türkiye'de devlet refleksi, bunların bastırılması üzerinden işlemektedir. Toplumsal, siyasal muhalefet ve devletle olan ilişki, devletin doğrudan kontrolü altında şekillenmektedir. Eleştirel muhalif karşı koyuşlar, Batı demokrasilerindeki gibi sistem içinde daha uzlaşmacı bir

71 Türkiye'de siyasal bir partiye katılma oranı %10'dur. Türkiye'deki vatandaşlık algısıyla ilgili yapılan güncel ve geniş kapsamlı bir çalışma için Bkz.: *Türkiye'de ve Dünya'da Vatandaşlık-2014 ISSP Araştırma Raporu*, İstanbul Politikalar Merkezi, Sabancı Üniversitesi, Aralık, 2015.

devlet yaklaşımıyla karşılanmamaktadır. Politik alanda kısıtlanmış olan "makbul vatandaş"[72] tanımı içinde azınlıklar da zaten yokmuş gibi farz edilmektedir. Bu anlamda azınlıklar da devletle bir çatışmaya girmemektedirler. Gayrimüslimler ontolojik-özsel olarak "makbul vatandaş" tanımlamasının dışında oldukları için herhangi bir edimle bir mücadele içine girmemişler, risk almamışlardır. Türkiye'deki otoriter siyasi kültürden kendilerine düşen payları içselleştirmişlerdir.

Mekân kısmında da incelendiği üzere İstanbul'un gayrimüslim azınlıklarının eğitimlerini aldıkları, yaşadıkları, çalıştıkları alanlar hep "kurtarılmış" bölgelerdir. En genç kuşakta geniş toplumla entegrasyon çok daha fazla olmasına rağmen bu kuşaklar da bir anlamda iktisadi ve mekânsal olarak kendi "getto"larını yaratmaktadırlar. Gayrimüslimler, Cumhuriyet'in inşasından itibaren makbul vatandaş tanımlamasının dışında tutuldukları için sıkıştırılmış, kendi içlerinde kapalı yaşamaya mecbur bırakılmışlardır; fakat aynı zamanda bunun avantajlarını da yaşamaktadırlar. Azınlıklar içinde politika alanında demokrasi mücadelesi veren, muhalif ve eleştirel duruş sergileyenler olmasına rağmen bu sayı son derecede sınırlıdır. Gayrimüslimler içinde muhalif olan bu azınlık kesimin kendi cemaatleri ile de sıkıntı yaşadıkları, dikkatleri cemaatleri üzerine çekerek "tehdit" oluşturma risklerinin bulunduğu, bu durumun da cemaatleri içinde tedirginlik yarattığı gözlenmektedir. Saha çalışması sırasında muhalif siyasi davranış sergilemede "sıradan" bir Müslüman Türk ile "sıradan" bir Yahudi, Rum, Ermeni arasında bir fark olmadığı tespit edilmiştir. Siyasal otoriter kültürlerdeki devlet-yurttaş ilişkisinde devlet, kendisini merkeze alarak yurttaşı kendine göre konumlandırmaktadır. Bu durum, azınlıklar söz konusu olduğunda içselleşmiş bir biçimde kendisine karşılık bulmaktadır. Gayrimüslimler politik alanda aktif olmamayı, sessiz kalmayı tercih etmektedirler; kendilerini tam da buradan korumaya alan bir kimlik kurgusu üretmektedirler.

> Ne zaman siyasi olarak aktif olmaya çalışsan, protesto edeyim desen gerek sosyal medyada gerek sokakta, hemen "otur aşağı pis Yahudi" deniyor. Nokta. Biz yalnız bir toplumuz. Öksüsüz. Net.[73] (Y, 44, E)

Gayrimüslim bireylerde bu kapalılığın ve apolitikliğin kırılma noktası, aşağıda detaylı olarak analiz edilecek olan Gezi Parkı Direnişi sırasında olmuştur. Özellikle üçüncü ve dördüncü kuşaktan görüşmecilerin birçoğu direnişe farklı sebeplerden dolayı katılmışlar, çeşitli yollarla destek vermişlerdir. Türkiye'de demokrasiye olağan katılma boyutlarında seçim, temel rol oynamaktadır. Seçim, temel bir araç ve manivela olarak görülmektedir. Hatta kutsallık kazanmış durumdadır. Politik alana katılımlarında bir kırılma noktası olan Gezi Direnişi sonrası, gayrimüslim-

72 Terim, Füsun Üstel'den ödünç alınmıştır.

73 Yahudilerin asırlardır süren göçebeliğini, kutsalları olan "yedi kollu şamdan" (Menora) üstünden aktaran etkileyici bir roman için Bkz.: Zweig, 2015.

lerin siyasallaştıkları gözlenmiştir. Özellikle üçüncü kuşaktakiler, Oy ve Ötesi grubuna katılıp son seçimlerde sandık görevlisi olarak görev almışlardır. Birçoğu, böylece hayatlarında ilk kez bir seçim kampanyasında aktif olarak yer almışlardır. Protestoda bulunmak, demokrasinin elzem unsurudur. Bu tür olağandışı yollarla politik alana müdahil olmaya gelişmiş demokrasilerde çok sık rastlanırken Türkiye gibi demokrasi deneyimi daha az gelişmiş ülkelerde bu tip yöntemler zayıf kalmıştır.[74]

> Ben kendimi birinci sınıf vatandaş görüyorum. Bu ülkeye fayda sağlıyorsam görmek de hakkım değil mi benim? Ne farkım var ki? Vergiyse çoğu kişiden fazla veriyorum. Ama en ufak bir olaya bakar. Bir kıvılcımda... O yüzden ses çıkartmıyoruz. (Y, 32, E)

Türkiye'de gayrimüslimler hakkında üretilen önyargılar ve stereotiplerin anlaşılması (Kentel, 2011: 441), birinci ve ikinci kuşak temsilcilerinin ekseriyetle neden apolitik yetiştiklerini anlayabilmek için büyük ölçüde güçlü bir aygıt ve gelenek olarak devletin ön planda tutulması gerekli görülmektedir. Bu önyargı üretim süreçlerinde devlet-toplum ilişkilerinin niteliği (yukarıdan aşağıya modernleşme, otoriterlik, korkular, düşman tanımları vb.) rol oynamaktadır (Karakaşlı, 2009: 465). Çağlar Keyder'e göre de "tepeden inmeci modernleştirme, bireylerin aksine birlik içindeki ulusu modernleştirme anlamına gelmekte; bu proje, ulusal birliği meydana getiren unsurların bireyselleşmesine izin vermemektedir" (1998: 49). Mithat Sancar'ın da belirttiği gibi, "Türkiye'dekine benzer uluslaşma süreçlerinde yeni bir modern toplum yaratmak için önce yeni bir devlet yaratma fikrine odaklanılmış, siyasal kararlar büyük ölçüde otoriter-militer kadroların elinde gerçekleşmiştir" (2014: 44).

> Sonunda olay bize ihale edileceği için hep bir tutukluk olur bizde, özellikle bizim kuşakta. Hiç politize olmayan, kıvırcık saçlı bir gençlikten çıktı bu olay (Gezi). Bizim cemaatin gençliği daha temkinli, bilinçli davrandılar. Arkasında ne olacağını bildikleri için temkinli davrandılar. Ama yine çıktılar. (Y, 64, E)

> Politikaya, devlet işlerine her zaman uzak kaldık. Uzak kalmayı öğrendik. Taraf olmamaya dikkat ettik. Korkudan. Dönem oldu devlete çok yardımımız oldu. Ama mümkün olduğunca bulaşmamaya çalıştık. Zaten işimiz değil ki... Gerçi bireysel olarak herkesin kendi inisiyatifinde ama cemaat olarak bulaşmamaya çalıştık. (Y, 55, E)

74 *Türkiye'de ve Dünya'da Vatandaşlık-2014 ISSP Araştırma Raporu*'na göre, halkın %94'ü azınlık haklarının demokrasi için önemli olduğunu belirtmiştir. Buna rağmen toplumun %60'ı ise azınlıkların hiçbir fikir ifadesine izin verilmemesi gerektiğini düşünmektedir. Arus Yumul'un belirttiği gibi azınlık haklarına toplum "social desirability bias" ile yaklaşıyor. Yani "ideal olan bende, bu toplumda var" diyor. Pratikte ise bunun karşılığının olmadığı, buraya kadar olan analizlerde gösterilmiştir. Azınlıklar toplum, devlet ve bürokraside hep bir bölünme paranoyasıyla tartışılmıştır. Hukuki bir statü olan "azınlık"a o kadar negatif bir anlam atfedilmektedir ki azınlık olmak, toplumda sorun gibi algılanmaktadır.

Gençliğimde iyi bir solcuydum. Ama bir Rum olarak maalesef çok aktif olamıyordun. (R, 61, E)

Hiçbir zaman annem politik olmamıştır, zaten Rumların genelinde göremezsin. Benim çevremde çok az birkaç kişi genç var solcu, onlar da ortaklarım zaten. 10 yaş büyük benden Rum olup aktivist olanlar var. Ama çok bulamadım. 60'larla ilgili sözlü tarih yapasım vardı ama çok kişi bulamadım. (R, 31, K)

Türkiye'de ulus inşasının temel amacı aynı dil, kültür ve din etrafında birleşmiş bir topluluk yaratmaktı. Türkleştirme politikaları ve uygulamaları, azınlıklar aleyhine sonuçlar doğuracak şekilde gelişmiştir. Türkleştirme politikaları, gayrimüslimlerin etnik-kültürel varlığını ve ekonomik gücünü tehdit etmiştir.[75] Müslüman-olmaklığın Türklüğün tasarlanmasındaki merkezî rolü, Cumhuriyet'in laiklik ve sekülerizm meselesinde gösterdiği kararlılık düşünüldüğünde seküler bir kategori olarak Türklüğün dinî bir mahiyeti olduğunu göstermesi açısından kritiktir (Yeğen, 2014: 110). Bugün vatandaşlığın demokratikleşmesiyle kastedilen; Lozan'dakine benzer şekilde, "ulusal kimlik ile vatandaşlık arasında bir bağlantı kurmadan toprak temelli vatandaşlık anlayışını geliştirmek, vatandaşlığın üyelikten ziyade haklara dair bir olgu olduğunun altını çizerek vatandaşlık olgusunu ulusal kimliğe üyelik dışında tanımlamaya çalışmak (ulustan arındırılmış vatandaşlık)"[76] düşüncesidir (Kadıoğlu, 2012a: 29; Keyman, 2012) ve bu düşünce; dilsel, dinsel ve kültürel farklılıkları olan kesimlerin haklarını göz önünde bulunduracağı için büyük önem taşımaktadır.

- Azınlıkların Siyasi Alana Katılımında Sınırın Aşıldığı Bir İstisna: Gezi Parkı Direnişi

Herhalde Magen David (Davut Yıldızı) takıp gezsem kimse bir şey demezdi, bunu ilk defa hissettim... (Y, 33, E)

Rum, Yahudi ve Ermeni cemaati mensupları arasında Gezi Direnişi'ne desteğin yüksek olduğu ortaya çıkmıştır. Yaşlıların, hastaların ve olayların sertleşmesinden çekinenlerin, doğrudan Park'a gitmeseler de protestolara maddi olarak ve sosyal medya üzerinden destek verdikleri gözlenmiştir. Görüşmeciler arasında Park'a gidenler, gayrimüslim-azınlık kimliklerinden dolayı özellikle bir tedirginlik yaşamadıklarını aktarmaktadırlar.

75 Şule Toktaş, "1950'ler İstanbul'unda Gayrimüslim Azınlıklar ve Nüfus Hareketleri: Türkiye'de Yahudi Cemaati", (Çevrimiçi) https://www.academia.edu/5028256/1950_ler_Istanbul_unda_Gayrimüslim_Azınlıklar_ve_Nüfus_Hareketleri_Türkiye_Yahudi_Cemaati_Non-Muslim_Minorities_and_Population_Movements_in_Istanbul_of_the_1950s_Turkey_s_Jewish_Community,_ 28 Mayıs 2015.

76 Ayşe Kadıoğlu, *ulustan arındırılmış vatandaşlık* (denationalized citizenship) kavramını, gayrimüslim olan ve Türk olmayan Türk vatandaşlarının Türkiye'de siyasal alanda, dinsel, dilsel ve kültürel varlıkları hakkında meşru taleplerde bulunmalarını mümkün kılan süreçlere istinaden kullanmıştır.

"Geçmişteki korkular ruhlarını sardığı için" kimileri Gezi'ye gitmemiş/gitmeye çekinmiş, çocuklarına/torunlarına da gitmemeleri veya gideceklerse dikkatli olmaları için uyarılarda bulunmuş fakat gençler, "burası bizim ülkemiz, tabii ki gideceğiz" diyerek Gezi'ye büyük bir sahiplenme göstermişlerdir. Gençlerin ülkelerini ve geleceklerini bu derece sahiplenmeleri, özellikle en yaşlı kuşak gayrimüslimlerde "*sen mi sahip çıkıcan, sen mi kurtarıcan?*" sözlerinde görüldüğü gibi tepkiyle ve tedirginlikle karşılanmıştır.

Yukarıda bahsedilen sebeplerden ötürü politik davranış kalıplarında "sıradan" bir Müslüman Türk'le ortak olan benzerliklerin yanı sıra gayrimüslimler, özellikle ilk iki kuşak, genel olarak vatandaşlık kimliklerinden ayrı olarak azınlık kimliklerinden dolayı da ekstra bir tedirginlik ve korku hissetmektedirler. Bir görüşmecinin "*Polisin Ayşe'ye davranışıyla Mari'ye davranışı farklı olur*" sözlerinde ifade ettiği gibi azınlık kimliklerinden dolayı bürokrasinin her alanında daha fazla baskı ve eşitsiz müdahale ile karşılaşacaklarını bildikleri ve buna inandıkları için toplumsal muhalefet gösterilerinden uzak durmayı, bu tip olaylarda reaksiyon göstermemeyi tercih etmekte ve siyasete aktif olarak dâhil olmamaktadırlar. Gayrimüslim ailelerde azınlık kimliğinden kaynaklı toplumda karşılaşılabilecek ayrımcılıklara, dışlanmalara karşı kendini koruma içgüdüsü çocukluktan itibaren aşılanmaktadır. Gençliğinde solcu olduğunu ve politikayla ilgilenmek istediğini söyleyen bir erkek Rum görüşmeci "Rum kimliği"nden dolayı çok aktif olamadığını, politik alanda ürkek ve kapalı yetiştirilmelerinin bunda büyük payı olduğunu üzülerek aktarmıştır. Siyaset, gayrimüslimlerin, özellikle ilk iki kuşağın büyük bir kesiminin, kırmızı çizgisini oluşturmaktadır.

Gayrimüslim ailelerde politika "tabu" olarak kabul edildiğinden aile içinde politik bir konu ortaya atıldığında yasaklı bir şeymiş gibi üstü hemen kapatılmaktadır. Politikaya karşı bu negatif tepkide, özellikle birinci kuşak dediğimiz 60 yaş ve üstünde olanların Cumhuriyet'in ilk yıllarından başlayarak 1980'lere kadar yoğun bir şekilde gayrimüslimlere yönelik ayrımcı uygulamaları yaşamış olmaları, belleklerinde acı olayların hâlâ canlı bir şekilde yer tutması, güvensizliğin ve tedirginliğin aile içinde kuşaklar boyu aktarılması başlıca sebebi oluşturmaktadır. Birinci kuşaklar, kendilerini ülkelerinde "birinci sınıf-eşit vatandaş" hissedemedikleri ve bu şekilde görülmedikleri için, gençlerin direnişi bu derece sahiplenmelerini gereksiz bulmuşlardır. İşte tam da bu güvensizlikten beslenen duygu halinden dolayı bu kuşağın temsilcileri, kendilerini toplumdan uzaklaşmış ve kopuk hissetmektedirler.

> Gezi Parkı Olayları'na 700 Yahudi katılmış. Çocukların hepsi babalarından ultra fırça yediler. "Size ne, sizin kavganız mı?" "Evet, bizim kavgamız çünkü biz Türkiye'nin değişmesini istemiyoruz", "biz kimsenin bize karışmasını istemiyoruz" dediler. Bu özgüvene sahipler. Lise 2 talebeleri gitti bizden. Tutamadılar adamları evde. Yani çocuk diyor ki "ya babam kıracak kafamı ya polis" (gülerek). Ama siyasi alanda kırılma bu jenerasyonda. (Y, 43, E)

Bizden çook genç gitti. Musevi gençliği genelde bir dernek hayatı yaşamış insanlardır. Her biri nasıl davranması gerektiğini biliyor, inanılmaz kolektif davranırlar. Görüyorum ki Müslüman kesim acemi, Musevi cemaati daha önce yaşadığı için pat pat pat çok bilinçli bu konuda. 15 yaşından itibaren bilinçli. Ama hep ikinci sırada durdular, önde yer almadılar... (Y, 65, E)

Bu gibi durumda biz 74'ü yaşadık; 60 doğumluyum, 80'i yaşadık... Mesela bendeki heyecan... bende heyecan vardı. Daha önce böyle bir durum yaşamayan kızlarım daha sakindi. İçimde eskiden kalma bazı korkular ruhumu sarmıştı. Geçmişte yaşadıklarımızı değil öğrencilerimiz, çocuklarımız bile anlayamıyor. (R, 55, E)

Akademisyen olan bir Yahudi kadın görüşmeci, diğer ülkelerdeki Yahudi cemaatlerinin politik davranış kalıplarıyla karşılaştırıldığında Türkiye Yahudilerinin çok daha bastırılmış ve içine kapalı, apolitik bireyler olduğunu belirtmiştir. Bu durum azınlık kimliğinden kaynaklı içe kapanmanın, politik alanda pasif kalmanın yanı sıra Türkiye'deki otoriter devlet ile birey arasındaki ilişkisellikle de açıklanabilir. Kadın görüşmeci, Yahudi cemaatinin içinde bireysel olarak farklılaşmalar yaşandığı gibi cemaatin genel olarak bu aykırı seslere tepkisel davrandığını aktardı. Bu bağlamda cemaatin kolektif kimliğinin bireysel kimlikleri örselediği gözlenmektedir. *Şalom* gazetesinin özellikle devleti karşısına alacak muhalif haberler yazmamaya özen gösterdiğini, bu konuda ciddi bir sansür uygulandığını kendisinin gazetede çalıştığı zamanlarda yaşadıklarına referansla aktarmaktadır. Uzun bir süre İsrail'de yaşamış olan görüşmeci, Türkiye'den İsrail'e göç eden Yahudilerin orada da apolitik kalmaya devam ettiklerini vurgulamıştır. Gerek Türkiye'de yaşayan gerek İsrail'e göç edip orada yaşamına devam eden Yahudilerin politik davranış kalıplarının incelenmesi, cemaatin genelinde hâkim olan apolitikliği ülkenin siyasi-kültürel ikliminde, azınlık kimliğinde, devlet ve azınlık cemaatleri arasındaki ilişkisellikte aramak, ayrıca detaylı bir çalışmada çözüm bulmayı beklemektedir.

Türkiye'deki Yahudi cemaati apolitik bir gruptur. Öyleler. Çünkü bir ilgileri yok. Rusya'daki, Fransa'daki politiktir. Bastırma da var, bir tedirginlik var. Ama ne olursa olsun, o insanların kendilerine bağlıdır. Bunu kendileri istemediler... Neme lazım bulaşmayalım... İsrail'de de sürüyor bu. Eğer burada baskıdan dolayı olsalardı orda olmazdı. Orada patlardı. Ama orda da kapalılar. Hiçbir politik durumları yok. Ben çok açık sözlü bir insanımdır. Zaten lisanda da yoktur bizim. Mesela İbranicede "sen-siz" yok. Herkes "sen". Bay-bayan yoktur. Ben *Şalom* gazetesinde çalışırken dolayısıyla bir yazı yazacağım zaman yazım kesiliyordu veya yayınlanmıyordu. Pro-İsrael (İsrail yanlısı) bir görüşüm vardı bir konuda, kalemim de güçlüdür ama hemen yazım kesilirdi. Çok rahatsız oldum en sonunda ve gazeteden ayrıldım. "Ben bu insanlardan farklıyım" dedim. (Y, 44, K)

İstanbul'un gayrimüslim azınlıkları Gezi Direnişi'ni "müthiş, özgürlük, tarihi, rönesans, mihenk taşı, nev-i şahsına münhasır, ümit verici, demokrasiye açılan kapı" gibi ifadelerle tanımlamaktadırlar.

> Ben cenneti Gezi'de gördüm. Bahçeye gittiğim vakit, ayıptır söylemesi yemek de götürdüm. Onun altı mezarlıktı eskiden. Helal olsun dedim, kalan kemikler de mutlu olmuştur o çocuklarla, dedim. Ben böyle çok ayaklanmalar gördüm, neticesiz. Bu Gezi ne yaptı biliyor musun? Halka bir ayaklanma modelini gösterdi. Bir terslik oldu mu kalkın ayağa, konuşun demeyi öğretti bu Türk milletine. (R, 70, K)

Alt orta sınıftan, eğitim seviyesi düşük bir Rum kadın Gezi'yi hiç tasvip etmediğini, tam olarak direnişin neden yapıldığını anlamadığını ama sebebi ne olursa olsun devlete karşı ayaklanmanın gereksiz olduğunu ve bunu uygun bulmadığını belirtti.

> Valla Gezi'de olanları kınadım ben. Ben anlamadım oradakilerin ne yapmaya çalıştıklarını. Bunun sebebi ne? Ama yani bu kadar olay çıkarmanın anlamı yok. Bir yürüyüş yap. Tamam, polislerin davranışları da çok kötüydü. Bir de beş yaşında çocuğun orda ne işi var? Olay bizde biraz abartılıyor, fırsat biliyoruz. (R, 60, K)

Üçüncü ve dördüncü kuşak gayrimüslimlerin direnişe destek vermelerinin sebebi, ülke genelinde direnişe destek olan Türkiye vatandaşlarıyla benzerlikler göstermektedir. Gençlere göre direniş, sadece ağaç meselesinden kaynaklanmamaktadır. Direnişe başta ağaçları korumak için fakat ardından direnişin şiddetle bastırılmaya çalışılması sonucunda hükümetin baskıcı yönetim tarzını demokratik ve barışçıl yollarla protesto etmek için gittiklerini belirtmişlerdir. Gayrimüslim kadınlar, özellikle Gezi Direnişi sırasında siyasi elitler tarafından yapılan "kaç çocuk yapılmasına,[77] hamile kadınların sokakta gezmemelerine"[78] dair açıklamalara tepki göstermek, özgürlüklerine sahip çıkmak için direnişe katıldıklarını vurgulamışlardır. Gezi'de yaşadıklarını farklı dinlerden, dillerden, kültürlerden, LGBTİ, feministler, Kürtler, Antikapitalist Müslümanlar gibi farklı gruplardan insanlarla ilk defa bir araya geldikleri, dans ettikleri, halay çektikleri "inanılmaz, müthiş, ütopik, tarihe tanıklık ettikleri" bir tecrübe olarak tarif etmişlerdir. Gezi'ye giden genç gayrimüslimler, kendilerinden bir üst kuşaklarda da görüldüğü gibi, azınlık kimliklerinden dolayı tedirginlik, korku hissetmemiş, kendilerini ilk defa bu kadar büyük bir kalabalık içinde "toplumun bir parçası gibi" algılamışlar; belki de Türkiye'de ilk defa azınlık olarak kimliklerini saklama gereği duymadan, kendilerini açıkça ifade edebilecekleri bir kamusal alana sahip olmuşlardır. Yahudi bir erkek görüşmeci azınlık toplumlarından olan ve/veya "azınlık hissedenlerin", çoğul kimliklerin bir araya geldiği bir oluşumda "Magen David kolyesini[79] taksa bile tepki çekmeyeceğini" düşündüğünü aktarmaktadır.

77 "En Az Üç Çocuk", *Al Monitor*. Haziran 2012. (Çevrimiçi) http://www.al-monitor.com/pulse/tr/originals/2013/06/erdogan-three-children-campaign-women.html#, 14 Ocak 2016.

78 "Hamile Kadın Sokağa Çıkmasın", (Çevrimiçi) http://everywheretaksim.net/tr/category/protestolar/feminist-protestolar/page/4/, 15 Ocak 2016.

79 Yahudi yıldızı.

Ben Türkiye'de yaşadığım müddetçe herhalde böyle bir olay bir daha göremem. Ben kendimi orda çok özgür hissettim. Kürtler halay çekiyordu, öte yanda sosyalistler, öte yandan Çarşı... Aslında herkes eşitti orda. En güzeli de buydu. Kimlik özgürdü yani. Herhalde Magen David takıp gezsem kimse bir şey demezdi, bunu ilk defa hissettim. Ben çok büyülenmiştim. (Y, 33, E)

Ben gidemedim ama burada (Büyükada) elimden geldiğimce direndim. Tencere tava çalıyorduk her akşam, hatta gaz maskesiyle DJ'lik yaptım bütün gece protesto amaçlı... Benim cemaatten giden de çok arkadaşım oldu. Hiçbiri ters bir durumla karşılaşmadı. (E, 39, E)

Gezi... Fransız Devrimi okuduk ya bana öyle geldi. "Bu devrim" ya dedim, ters dönmüş otobüsler, marşla şarkılar söyleniyor, panayır yeri gibi, herkes eğleniyor. Ermeni'yim diye hiç terslik yaşayacağımı düşünmedim, orası çok özgür bir yerdi. (E, 37, K)

Hayatımda ilk defa Türkiye'de bir kalabalık içinde kendimi bir yerin parçası gördüm. (Y, 36, K)

Azınlıkların da kendini ifade edebileceği bir platform oldu. Bir anda senle birlikte bir grup ortaya çıktı ve azınlık olmadın. Çok eğlenceli ve aynı zamanda çok acıydı... (Y, 30, K)

Ermeni ve Rum gençler, cemaat çevrelerinden en çok solcu arkadaşlarının Park'a gidip destek verdiğini, Yahudi görüşmeciler ise cemaatten solcu/sol ideolojiye yakın olmasa bile birçok arkadaşlarının direnişe katıldıklarını aktardılar. Feminist ve sosyalist olan bir Rum kadın görüşmeci, Rumlarda toplumun genelinde göründüğü gibi "sokağa çıkma" kültürünün olmadığını, azınlık olmaktan kaynaklanan tedirginlikle birlikte iyice içlerine kapandıkları için birçok kişinin Gezi'ye gitmeye çekindiğini belirtti.

Ben Gezi'ye sosyalist Rum kadın olarak gittim. Kimliğimin bir ayağı da Rum olmak. Acaip bir deneyimdi. Ben Rum gençleri ne yapacak diye merak etmiştim açıkçası. Öyle çok görmedim. Ben arkadaşlarıma rast gelmedim. Bir lise arkadaşım barikatlarda olduğunu söylemişti. Çok katılan görmedim... Sokaklara çıkma kültürü yok, genel olarak toplumda bir korku var. Rumlarda bu daha çok var. (R, 31, K)

Gezi'ye gitmedim. Senin olmanla benim olmam arasında fark vardı. Kimlikler sorulsa bir L. içinden sıyrılacaktı. (R, 38, K)

Bizim jenerasyon apolitik. Kimsenin de alakası yok bizden. Arada çıkar ama çok az. Gezi'ye gitmedim, ailem çok korktu orda. Biz Rumlar veya Ermeniler "oraya gitmeyelim" diye bir korku vardı. Arkadaşlarımdan da giden olmadı. (R, 21, K)

Çok Yahudi vardı Gezi'de. Hahambaşı çağırıp konuşmuştu gençlerle. Çünkü bizde vardır, "Aman çocuğum gitme." Annem de o zamanlar "sakın gitme" dedi hep. Bizde o korku hep vardır. Facebook'a bile koymaya tedirgin olmuştuk başta ama benim umurumda olmaz. Poşu takıyorum diye beni içeri alacaksa alsın! (Y, 31, K)

Gezi'de okulda (Ulus Özel Musevi Lisesi) bir ara çocuklar siyah giyinip geldiler ölenler için. Galiba bütün ülke çapında yapıldı böyle bir eylem. Bizim cemaatten giden çok oldu. (Y, 38, K)

- **İstanbul'un Rumlarının, Yahudilerinin ve Ermenilerinin Siyasi Parti Tercihleri ve Oy Verme Davranışları**

CHP'ye oy veriyorum ama sevgisiz pişen aş gibi, hiçbir işe yaramıyor. (E, 42, K)

İstanbul'un gayrimüslim azınlıklarının CHP'nin tek parti iktidarında yaşadıkları travmalar, 1946'dan itibaren Demokrat Parti'ye kitlesel olarak destek vermelerine neden olacaktır. 1947'den başlayarak Türkiye ve Yunanistan, SSCB karşısında aynı ittifak sistemi içerisinde (NATO) yer alma isteğinden dolayı yakınlaşma dönemine girmişler, bunun sonucunda İstanbul Rum cemaati ve gayrimüslim azınlıklar bu dönemde geleceğe iyimser bakmaya başlamış ve kültürel, sosyal cemaat yaşamlarında yeni bir canlanma yaşamışlardır (Benlisoy, 2015: 361). Ermenilerin, Yahudilerin ve Rumların büyük bir çoğunluğu, otoriter ve ayrımcı politikalarından dolayı CHP'ye karşı büyük bir antipati besliyorlardı. DP'ye olan destek, 6-7 Eylül'den sonra da devam etmiştir. Tek Parti dönemine duyulan antipati ve tepki o kadar kuvvetlidir ki 1950'li yıllarda yaşanan tüm olumsuzlukların üstünü perdelemiştir.

1923-1950 dönemini ulus devletin ve orta sınıfların kentleşmesinin yönlendirdiğini söylemek mümkündür. Kemalizm, orta sınıfın öncülüğünü yaptığı bir burjuva devrimi olarak, modernite projesinin bir parçası olan ulus devleti oluşturma görevini üstlenmiştir (Şengül, 2009: 112-3). 1923-1955 arası dönemde orta sınıflar aracılığı ile ulusal sermayenin oluşturulması sürecinde gayrimüslimlerin belirli mesleklerden men edilmeleri, Varlık Vergisi uygulaması, 6-7 Eylül, sonrasında ise 1964 "Sürgün"ü ile azınlık cemaatlerinin özellikle orta ve orta üst sınıfları ekonomik açıdan zayıflatılmış, bu gruplar ulusal sermaye oluşturulma sürecinden tasfiye edilmişlerdir. Bu bağlamda sosyal ve psikolojik sebeplerin yanı sıra ekonomik kaygılar nedeniyle de DP'ye gayrimüslimler tarafından verilen destek, bu dönemin genel bir karakteristiğini oluşturmaktadır.

1950'de ben 16 yaşındaydım. 415 mebus katıldı DP'den, 35 tane de Halk Partisi'nden. Dört sene sonra ilk defa DP iktidara geldiğinde haçı denize attık[80]. (R, 84, E)

80 İstanbul Rumları, İsa'nın vaftiz edilişini andıkları Teofania ya da diğer adıyla Ta Fota Yortusu'nu her 6 Ocak'ta suyu takdis etmek amacıyla denize yakın bölgelerde suya haç atarak kutlarlar (Çevrimiçi) http://www.atlasdergisi.com/gundem/denize-hac-atma-toreni-teofania.html, 31 Mayıs 2016.

1950 seçimlerinde DP'yi iktidara getiren faktörlerden bir tanesi de o yıllarda İstanbul için önemli bir seçmen kitlesi oluşturan gayrimüslimlerin kitlesel bir biçimde DP'yi desteklemesidir. 1980'lerden itibaren ise gayrimüslim azınlıklar, ağırlıklı olarak Anavatan Partisi (ANAP) ve Doğru Yol Partisi (DYP) gibi sağ partileri desteklemişlerdir. Yapılan görüşmelerde cemaatler içinde çok az bir kesimin sol partilere oy verdiği ve siyasetle aktif olarak ilgilendiği görülmüştür.

> Benim babam milletvekili adayıydı Güven Partisi'nden, 70 seçimlerinde. Sandıktan 3 tane oy çıktı; bir tanesi annemin, bir tanesi kapıcının (gülerek). Sıraselviler'deydi parti yeri, babam da beni hep götürürdü. Ben paldır küldür içindeydim ama herkes öyle değildi. Hatta bizlerden çok azdır solcu olan ve politik olarak aktif olan. Ferit Çelikbaş vardı, onlarla da hep görüşürdük. Babam Menderesçiydi, ölene kadar. Evde Marx, Engels hepsini okurdum. (R, 61, E)

> 55'e kadar toplumun 1923'ten sonra yaşadığı en iyi devir, Menderes'in ilk devri. 6-7 Eylül büyük bir darbe ama bu darbenin ani olma niteliği var, zaman ekseninde çok kısa olması nedeniyle göçü tetiklemiyor. Patrikhane de çabalıyor, Yunanistan'ın da durumu o zaman iyi değil. Ama en önemlisi, olayın kısa bir süre sürmesi. 64'te olay çok iyi planlanmış ve amacı nüfusu azaltmak, eritmek. Seni ortadan kaldırıyor, kalma imkânın yok; 6-7 Eylül bora gibiydi ve insanlar geçişi gördü. 57 seçimlerinde Rumlar yine Menderes'i destekledi çünkü 6-7 Eylül'ün ardında yine İnönü var diyorlardı. Menderes olayların olacağını biliyor ama bu kadarını tahmin etmiyordu. Bir gün Menderes, Zapyon Okulu'nu ziyaret ettiği zaman Celal Bayar'la beraber "Yahu yapın dedik ama bu kadar da değil" diyor. (R, 63, E)

1980'lerin başında 24 Ocak Kararları ile ithal ikameci strateji sona erdirilerek dışa açık büyümeyi öngören bir strateji uygulamaya konulmuştur (Şengül, 2009: 138). "Turgut Özal dönemi" olarak da adlandırılan 1980'ler, gayrimüslimler tarafından diğer hükümetlere kıyasla istisnai bir dönem, bir "rönesans" olarak kabul edilmektedir. Özal'ın başbakanlık yaptığı 1983-1989 yılları arasında liberal politikaların benimsenmesiyle birlikte ekonomik pazarın yurtdışına açılmasının, ülkenin refah seviyesinin yükselmesinin, darbe sonrası kaybedilen özgürlüklerin tekrar kazanılmaya başlanmasının yanı sıra azınlıklara yönelik olarak da vakıf seçimlerinin uzun bir aradan sonra tekrar yapılması, 1964 Kararnamesi'nden sonra Yunan uyrukluların geride bırakmak zorunda kaldıkları malları satabilme hakkının kendilerine tanınması, 1989 yılında 500. Yıl Vakfı'nın kurulması ve Musevi Müzesi[81] (2001) projesinin oluşumu gibi birtakım olumlu gelişmeler yaşanmıştır. 25 Ocak 1984 tarihinde dönemin başbakanı Turgut Özal'a takdim edilen tasarıyla 500. Yıl Vakfı'na devlet desteği sağlanmıştır. Türkiye Yahudi cemaatinin ileri gelenleri ve vakıf yönetimi, ABD'deki güçlü Yahudi lobisi ile bu dönemde çok kuvvetli ilişkiler geliştirmişlerdi (Bali, 1998b). Siyasi alanda yaşanan tüm bu gelişmelerin toplumsal alana yansıması sonucu görüşmeciler, Özal döneminde azınlık kimlikleriyle hem ticari hem kamusal alanda daha rahat hareket ettiklerini vurgulamışlardır.

81 http://www.muze500.com.

6-7 Eylül Olayları'nın sonrasında ekonomik, siyasi ve sosyal alanda yaşanan gelişmelerden sonra ilk kez Özal dönemiyle birlikte gayrimüslimlerde devlete karşı bir güven oluşmaya başlamıştır. Bu güven oluşumu, ekonomik yatırımlarda da karşılığını bulmuştur. Varlıklı olan gayrimüslim vatandaşlar, daha önce yaşanan tecrübelere dayanarak paralarını yurtdışında tutmayı tercih ediyorlardı. Daha orta sınıf ise gayrimenkul satın almak yerine kirada yaşamayı tercih ediyordu. Özal döneminde gayrimüslim cemaatlerin devletle yaşadıkları olumlu diyalog ortamı ve artan güvenle birlikte büyük kentlerin yatırım hedefi haline gelmesiyle ve rantların artan cazibesinin bir sonucu olarak azınlıklar da kendi ülkelerinde gayrimenkule yatırım yapmaya başlamışlardı. Bu bağlamda Özal, bu kuşak temsilcilerinin belleğinde olumlu bir imge olarak yer tutmaktadır.

> Özal iktidarı Türkiye'deki Yahudi toplumunun çok rahat bir şekilde Yahudi'yim demekten korkmadığı bir dönemdi. 24 Ocak Kararları, dünyayı dolaşması, insanlarla ilişkileri, insanların askerî cuntadan kurtulmak istemeleri... Özal her kesimden insanı aldı. Özal, bu taklaları atarken dünyada birçok fonla temas etti ve bunlar Yahudi fonlarıydı. Zaten 80'li yıllarda Yahudilerin ekonomisi çok güçlüydü. Bir ülke parayı kime teslim eder? Yahudi'ye teslim eder (gülerek). Onlarla ilişkiye girmiş olmak "Aaa Yahudiler kötü de değilmiş" algısını açtı. O yüzden Özal, 500. Yıl Vakfı'nı kurdu. Yahudiler o dönemlerde "kimlikleşti." Hep Yahudiler konuşuldu. Uluslararası ilişkiler bağlamında Yahudi toplumundan destekler gitti, lobiler devreye girdi. O sana para bulmanı sağladı, ilişkiler kurmanı sağladı. Türkiye'ye bunun çok çok menfaati oldu. 500. Yıl Vakfı sayesinde Türk kamuoyunda "Yahudiler bize bu kadar faydalı oluyorlar" filan denmeye başlandı. Ermeni tasarısıyla ilgili Yahudilerin desteği filan...[82] Rönesans dersen Özal'dır. (Y, 56, E)

> Özal dönemine kadar genelde Yahudiler mülk edinmeyi sevmezlerdi. Çok parası olan, İsviçre'de bulundururdu. Özal'ın hareketiyle bir güven oluştu ve herkes parasını mülke yatırmaya başladı. Bir espri vardır, "Niye Yahudiler hep kafalarında şapkalarıyla gezerler? Çünkü hep yola dizilmek üzere bir mecburiyetleri çıkabilir." (Y, 74, K)

> Bu devlete kadar güveni sadece Özal'ın zamanında yaşadık. Ondan önce hiçbir zaman güven içinde olmadık. (R, 64, K)

2000'den itibaren 2014'teki seçimlere kadar ise her üç cemaatin, ciddi bir oranda AKP'ye destek verdiği görülmektedir. AKP'nin, sağcı ve muhafazakâr bir parti olmasına rağmen, ülkenin demokratikleşmesi ve ekonomik istikrarın sağlanması için vaatleri umut verici bulunmuştur. Özellikle 2002-2007 arası dönemde gay-

82 Türkiye Yahudi cemaatinin yönetiminin ABD'deki güçlü Yahudi lobisi ile kurmuş oldukları kuvvetli ilişkiler sayesinde İsrail Devleti ile eşgüdümlü çalışan Amerikan Yahudi lobisi: "24 Nisan soykırım günü" karar tasarılarına karşı koymaktan TSK'ya satılması öngörülen firkateynlere Amerikan Kongresi'nin koyduğu satış kısıtlaması yasağının kaldırılmasına, Türkiye'nin AB'ye üye olmasını desteklemekten Kafkaslar'dan gelecek petrol boru hattının Türkiye'den geçmesine kadar tüm platformlarda Türkiye'ye desteğini esirgemedi (Bali, 1998b).

rimüslim cemaatlerin taşınmaz mallarının iadesi, kiliselerin-okulların tamiri ve onarımı için hayata geçirilen projeler gibi birçok alanda açılımların yaşanması, cemaat temsilcileri ile hükümet arasındaki diyalog ortamı azınlıklar tarafından olumlu ve yapıcı bulunmuştur. Diğer taraftan üst kuşakların belleğinde CHP'nin halen olumsuz bir yer tutmaya devam etmesi, her üç cemaatten büyük bir kesimin AKP'ye oy vermesinin en belli başlı sebeplerini oluşturmuştur. 2013 Haziran ayındaki Gezi Direnişi'nden sonra ise bu durum değişmiş, hükümetin ve dönemin başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın otoriter ve baskıcı yönetim tarzından, zaman içinde giderek artan muhafazakâr bir toplum oluşturma hedefinden dolayı AKP'ye oy veren gayrimüslimlerin 2014 ve 2015 seçimlerinde ya oy vermediği ya da stratejik amaçlı, istemeyerek de olsa, CHP'ye oy verdikleri, belli bir kesimin de (özellikle gençler ve sol tandanslı olanlar) Halkların Demokratik Partisi'ne (HDP) oy verdiği tespit edilmiştir. Bu bağlamda gayrimüslimlerin orta ve orta üst sınıf, kentli, seküler Müslüman Türklerle aynı oy davranış kalıbına sahip oldukları rahatlıkla söylenebilir.

Aşağıda görüleceği üzere Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatleri, kendi içlerinde oy verme davranışı göz önünde bulundurulduğunda heterojen bir nitelik göstermektedirler. Diğer bir anlatımla her cemaat, kendi içinde ve birbirleriyle karşılaştırıldığında yaşa, eğitim durumuna, ait olunan sosyal sınıfa, ikamet edilen semte bağlı olarak bölünmüş ve çeşitlenmiştir. Gayrimüslimlerin oy verme davranışını hem kendi içlerinde, hem birbirleriyle, hem de hâkim grupla karşılaştırabilmek için konuya odaklı daha detaylı bir çalışma yapılması gerekmektedir. Çalışma konumuzun genişliği ve derinliği göz önüne alındığında bu kısımda gayrimüslimlerin anlatılarından edinilen, kendi vurguladıkları noktalar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda iki nokta öne çıkmaktadır. Birincisi, azınlıkların Cumhuriyet tarihi boyunca iktisadi ve siyasi bürokratik rejimle hegemonik bir çatışmaları olmamıştır. Ayşegül Komşuoğlu'nun İstanbul Ermenileriyle ilgili bir saha çalışması sonucunda yaptığı tespite göre Türkiye siyasetinde yerel seçimlerde öne çıkan patronaj ilişkileri, Ermenilerin oy davranışlarında da etkili olmaktadır; Ermenilerin siyasal tutumları, Türk siyasi seçmenlerinin davranışlarıyla paralellik göstermekte, oylar ideolojik olmaktan öte faydacı bir anlayışla kullanılmaktadır (2007: 150-164). 1950'ler, 1980'ler ve 2000'lerdeki gayrimüslimlerin yerel seçimlerdeki davranışlarına bu çalışma kapsamında dar bir ölçekte bakılmış olsa da özellikle Ermeniler ve Rumlar için bu tespitin geçerli olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Özellikle ilk iki kuşakta varlığını sürdüren CHP'ye karşı tutum, devlet ve bürokrasi nezdinde tarihsel bir süreklilik gösteren dışlanma ve ayrımcılık pratikleri azınlıkları daha faydacı davranmaya yöneltmiştir. Yukarıda da bahsedildiği gibi cemaatlerin tümü için böyle bir yargıda bulunulmamaktadır. Seçmen davranışlarında gözlenen bu genel tutumdaki kırılma, 2013'ten itibaren genel seçimlerde gerçekleşmiştir. Son iki genel seçimde klientel ilişkilerin çok geçerli olmadığı gözlenmektedir.

- **2014 Yerel Seçimi ve Cumhurbaşkanlığı Seçimi**

Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatlerinin oy verme davranışları, siyasi konjonktüre ve aldıkları yerel hizmetlere göre hassasiyet göstermekte ve değişmektedir. 2014 Mart ayında yapılan yerel seçimler ve Ağustos ayında yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerindeki oy tercihleri açısından Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin farklı oy verme davranışları gösterdikleri tespit edilmiştir. Yoğunlukla Şişli ilçesinde oturan, ağırlıkla orta sınıf Ermeni ve Rum görüşmecilerin bir bölümü yerel seçimlerde yerel hizmetlerinden memnun kaldıkları için ve/veya AKP'nin oyunu arttırmaması için stratejik olarak Mustafa Sarıgül'ü, bazıları da bağımsız adayları desteklemişlerdir. Yahudi görüşmecilerin büyük çoğunluğu, daha ideolojik sebeplerden yerel seçimlerde Mustafa Sarıgül'e ve CHP'ye oy vermişlerdir. Gayrimüslimler Sarıgül'ü, modern ve Batılı bir karakter sergilemesi ve cemaatlerle sıkı ilişkileri olmasından dolayı CHP'ye duydukları antipatiden bağımsız olarak desteklemektedirler.

İstanbul belediye başkanlığı için sadece alt orta sınıftan ilkokul mezunu bir Ermeni erkek ve bir Rum kadın ile orta sınıfa mensup üniversite mezunu bir Ermeni erkek görüşmeci, İstanbul için yaptıkları hizmetleri takdir ettikleri için AKP'ye oy verdiklerini belirtmişlerdir. İstanbul'da yerel seçimde oy verme davranışı olarak gayrimüslim azınlıklar, sınıfsal açıdan kentin bütünüyle benzer bir oy verme davranışı sergilemektedir. İstanbul genelinde orta ve orta üst sınıflar CHP'ye ya da seküler, modern yaşam tarzını savunan diğer sol partilere oy verirken daha yoksul, kırsal kökenli ve muhafazakâr kesimler ise AKP'ye oy vermektedirler. Çalışmamız kapsamında yapılan görüşmelerde Rumlarda, Yahudilerde ve Ermenilerde de bu sınıfsal oy verme davranışı benzerliği ortaya çıkmıştır.

> Son seçimlerde (genel seçimler) Demirtaş'a verdim. Bir kere demokrasiye inanan bir adamım. Bugün İslamî tandanslı bir yönetimimiz var. AKP'ye oy vermem mümkün değil. İstanbul'a metro yaptık diyor, 100 sene geç kalmışın zaten! Bu zaten senin görevin. CHP benim son 45 senemin içinde tanıdığım en faşist parti. Bana göre CHP'nin faşizanlığının yanında MHP solda sıfır kalır. Eğer kazansaydı Demirtaş çok sevinecektim. Belediye seçimleri çok ayrı tabii. Devlet yönetmekle ikisi arasında dağlar var. Sarıgül'den hazzetmem ama neticede hizmete bakıyorsun. İstanbul olarak memnun musun? Evet. Modern bir insan olarak karşılığını da vericeksin. (E, 62, E)

> Bir önceki seçimde AKP'ye verdim. Baya iş yapıyor çünkü, doğruya doğru. Gerçekten AKP çok çalıştı. Güzel yollar yaptı, hastaneler yaptı. Emekli maaşımdan beş kuruş kesilmedi hiç şimdiye kadar, Yunanistan'da herkesten kesiliyor bak. Cumhurbaşkanlığında oy kullanıcam. Kime vericem, bilmiyorum daha. Bence Erdoğan alıcak. (R, 60, K)

2014 Ağustos ayında ilk kez halkın oylarıyla belirlenen Cumhurbaşkanlığı seçiminde ise Ermenilerin büyük bir kısmı, kendilerini temsil eden bir aday oldu-

ğuna inanmadıkları için oy kullanmadıklarını belirtmişlerdir. Her üç cemaatten ve farklı sınıfsal katmanlardan oy kullanan azınlıklar içinde de büyük bir kısım, muhafazakâr ve otoriter politikalarından dolayı AKP karşıtı oldukları için ve oyları boşa gitmesin diye Ekmeleddin İhsanoğlu'na oy verdiklerini, bazıları da demokrasiyi ve azınlık haklarını çok iyi savunduğu için Selahattin Demirtaş'ı desteklediklerini belirtmişlerdir.

> Yerel yönetimlerde Mustafa Sarıgül'e verdik. Cumhurbaşkanlığında kullanmadım oy, zaten belliydi birinci. Bilinçli vermedim. Artık sıkıldım, zaten Ekmeleddin'e vermeyecektim, verseydim de Selo'ya verirdim. Ailecek kullanmadık biz. Ermeni cemaati Özalcıydı. 80'lerde herkes Özal'a verirdi. Ya da sol bir parti mümkün değildi. Ermeniler hep sağcıdır. (E, 60, E)

Her üç cemaattin mensuplarıyla yapılan görüşmelerde, Haziran 2015 genel seçimlerinde CHP'ye karşı reaksiyonun halen devam ettiği fakat çevrelerinden birçok kişinin AKP'nin ilk yola çıktığında savunduğu demokratik değerlerden vazgeçmesinden ve muhalefet alternatifi olmadığından dolayı, belleklerinde olumsuz bir yer tutan CHP'ye istemeyerek de olsa oy kullandıkları aktarılmaktadır. CHP'nin ekonomi ve dış politika alanlarında yetersiz olduğu ve güven vermediği, görüşmecilerin üstünde durdukları bir başka ortak noktadır. CHP'den sonra oyların en fazla HDP'ye yöneldiği görülmektedir.

> Ben bugüne kadar istediğime değil, istemediğime karşı olana oy verdim. Müthiş bir paradokstayız. Ben çocukluğumu CHP'den korkarak geçirdim. Cemaate yakın olarak Adalet Partisi'ni gördük, sonra Özal. Ve şimdi CHP, bizim kendi kurtarıcımız gibi duruyor. Çaresizlik çok kötü bir şey. Bu seçimde herkes verdi benim çevremde. Sabahleyin 7.30 vapuru akın akın doluydu. Akşam katamaranında kavga çıkmış hatta kalabalıktan. Ama herkes hayal kırıklığıyla döndü ve en kötüsü "Bir daha kullanmayacağım" dedi. (Y, 55, E)

> Son seçimlerde oy kullandım, Sarıgül'e verdim. Cumhurbaşkanlığı'nda kullanmadım. Kullanacak olsam Demirtaş'a verirdim. Bir CHP alerjisi var tabii. Cemaatin büyük bir kısmında CHP'ye karşılık vardır hâlâ. Çok da büyük baskı var cemaatin kendi içinde. "Niye CHP, bize yapılan şeylerin başlangıç noktası, nasıl oy verirsiniz?" diye verenlerle vermeyenler arasında gerginlik vardır. (E, 51, K)

> Babam Adalet Partisi'ne verirdi. Rum cemaati İnönü'ye aslaaa, hatta ona "sağır" derdik. Denktaş ta sevilmezdi. Ama AKP'den sonra biraz değişti. Gene de... Erdoğan verdi ya vakıf mallarını. Bize en az kötülüğü yapan olarak AKP görülüyor. CHP hâlâ İnönü'nün devamı olarak görülüyor. Ee cumhurbaşkanlığı için de Ekmeleddin'e vericez napalım. Özal'a verirdik tabii ama, adam ülkeyi açtı. Dolarları sutyenimize doldururduk. Ecevit zamanında vize yoktu. Nerden nereye... Fakat işin kötü tarafı CHP, İnönü'den dolayı hâlâ kötü görülüyor. Hafıza işte... (R, 61, K)

Üçüncü ve dördüncü kuşak gayrimüslimler arasında orta ve orta üst sınıf, eğitimli Ermeniler 2014 yerel seçimlerinde oylarını "kötünün iyisi" olarak nite-

ledikleri CHP'ye ve Barış ve Demokrasi Partisi'ne (BDP) vermişlerdir. Ağustos 2014 Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde görüşmecilerin oylarının büyük çoğunlukla Ekmeleddin İhsanoğlu'na, bir kısmının da Selahattin Demirtaş'a gittiği görülmektedir. Bu kuşak içinde de Tek Parti dönemindeki politikalardan dolayı CHP'ye karşıt bir duruş oluştuğu gözlenmiştir. Politik bellek, bir üst kuşaklardan alt kuşaklara aktarılmakta ve gençlerin seçmen davranışlarını şekillendirmektedir. CHP, en az MHP kadar milliyetçi bir parti olmakla eleştirilmektedir. Her ne kadar CHP'ye sempati beslemeseler de Gezi'den sonra AKP'nin ve Erdoğan'ın muhafazakârlaşan otoriter siyasetine karşı oldukları için ve başka bir muhalefet alternatifi de olmadığı için 7 Haziran 2015 seçimlerinde "mecburen" CHP'ye oy vermek zorunda kaldıklarını aktarmışlardır.

Üçüncü kuşak gençlerde, ikinci kuşağın büyük bir bölümüne ve birinci kuşağa göre oy verme davranışında bir kırılma gözlenmektedir. Gençler, CHP'de olumlu bir değişim ve dönüşüm yaşandığını, gençlerin parti yönetiminde daha fazla yer almasıyla CHP'nin Kemalist ulusalcı kimliğinden yavaş yavaş sıyrılmaya başlayacağını düşünmektedirler. Bu bağlamda en genç kuşakta, CHP'nin değişen profiliyle birlikte bellekteki acıların unutulmaya başlandığı görülmektedir. Üçüncü ve dördüncü kuşak için BDP/HDP, özellikle son seçim dönemi kampanyasında Türkiye'deki farklı etnik kökenden halkları kucakladığı, teröre karşı barış mesajı verdiği ve müzakereci bir siyaset izlediği için umut vaat eden bir parti olarak görülmektedir.

> Ben seçimde CHP'ye oy verdim, ailecek öyle verdik. Ben AKP'nin yaptıklarını azınlıklar için kesinlikle reel bulmuyorum. CHP'yi de çok desteklediğimden değil ama CHP'yi değiştirebileceğimize inanıyorum. Bizim gibi insanlar dönüştürecek. Değiştirebiliriz, biz bir şeyler yapabiliriz. Resmen George Orwell "1984" şu an yaşadıklarımız. Herkes eşittir ama bazı hayvanlar daha eşittir... (E, 22, K)

İkinci ve üçüncü kuşaktan Rumların büyük çoğunluğu, AKP'nin seçimle işbaşına geldiği ilk yıllarda azınlıkların ve ezilmiş grupların haklarını savunacağına, demokratik bir açılım yaratacaklarına dair verdiği sözleri umut dolu ve samimi bularak AKP'ye oy verdiklerini aktarmışlardır. AKP'yi desteklemelerinin bir diğer sebebi de politik belleklerinde CHP'nin olumsuz bir yer tutmasıdır. Gençlerde İsmet İnönü ve Deniz Baykal'ın olumsuz bir şekilde anıldığı, Kemal Kılıçdaroğlu'na ise daha olumlu yaklaşıldığı gözlenmiştir. Gençlerdeki CHP karşıtı duruşun, bir çeşit travma belleği gibi aile içinde kuşaklar boyunca aktarıldığı görülmüştür. Son seçimlerde ise oyların bağımsız adaylardan Sırrı Süreyya Önder'e, 2014 Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Selahattin Demirtaş'a ve CHP ve MHP'nin ortak adayı Ekmeleddin İhsanoğlu'na, Haziran 2015 seçimlerinde de HDP'ye ve CHP'ye dağıldığı gözlenmektedir. CHP'ye dağılan oylar, Ermenilerde görüldüğü gibi stratejik verilmiş oylardır. Birkaç görüşmeci ise son Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde, kendilerini temsil eden bir aday olmadığı için oy kullanmadıklarını aktarmışlardır.

Babam "41 doğumluyum, ne çektiysem CHP'den çektim ama bu sefer mecburen vericem" dedi. (R, 41, K)

Ben CHP'ye Kılıçdaroğlu için verdim, Deniz Baykal olsa hâlâ vermezdim. Ama dedik oylar bölünmesin. HDP'ye bizden oy veren vardı ama Ermeni tayfası daha çok verdi. (R, 36, E)

2015 seçimlerinde HDP'nin, bölgesel bir parti olmaktan çıkıp Türkiye partisi olma yönünde bir strateji geliştirmesiyle birlikte azınlıklar için siyasi temsiliyetin önünü açması takdir edilmektedir.[83] Fakat Rumlarda bunun oya dönüşme oranının, Ermenilerde olduğu kadar yüksek olmadığı gözlenmiştir. Kendilerini sosyal demokrat ve feminist olarak tanımlayan biri kadın biri erkek iki görüşmeci, bu davranışın sınıfsal bir temeli olduğunu belirttiler. Bu iki görüşmecinin ortak görüşüne göre Rumlar, HDP'yi Kürt kimliği ile görmekte, "köylü-kentli" dikotomisine dayanarak kendilerini İstanbullu Rum olarak ayrıştırmakta ve biricikleştirmektedirler. Kadın görüşmeci, bu noktada 1980'li ve 1990'lı yıllarda ülkede darbeden teröre birçok sorun yaşanırken Rum cemaatinin çok içine kapalı ve pasif bir davranış sergilediğini belirterek bu durumun bastırılmış, sindirilmiş azınlık kimliğinden öte elitist bir "sınıfsal biriciklik"le ilgili olduğunu söyleyerek cemaate içerden bir eleştiri getirmektedir. Bu bağlamda cemaat içi eleştirinin, bu kuşakta bir çeşit politik bütünleştirmeyi gösterdiği söylenebilmektedir. Gençler, bir üst kuşaklara göre politika ile daha çok bütünleşmekte, geçmiş yerine bugünü daha fazla yorumlamaktadırlar.

"İstanbul bizim şehrimiz", "İstanbul ne elit bir şehirdi, şimdi Kürtler bastı" ... Sanki kendi yaşadıkları biricik bir şeymiş gibi! O yüzden bir Rum'un Demirtaş'a oy vermesi garip gelebilir. Orda sınıfsal bir şey de var. Zaten ekonomik olarak steril bir ortamda yaşıyor, toplumun geri kalanıyla çok fazla temas etmiyor. Geçmişe dair bir nostalji besliyor hep. Tarihin yüceltilmesiyle büyüyor hep. Ve "Kürtler köylü". Bir zamanlar İmrozlular köylüydü, bir zamanlar Kapadokyalılar köylüydü. Dolayısıyla kentlilik versus köylülük söylemi var. Bir dönem de Atinalılar köylü oldu, AB'ye girene kadar. 60'larda giden göçmenlerin ürettiği bir söylemdi bu "Atinalılar domates bile ekmeyi bilmiyorlar." Ben şeyi gerçekten sorguluyorum, 90'larda memleket kavrulurken bir yandan savaş, bir yandan açlık grevleri... Bu insanlar ne yapıyorlardı? Nasıl tepki vermiyorlardı? Bu gerçekten biriciklikle ilgili. (R, 31, K)

83 Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana azınlıkların temsiliyeti konusunda parlamentoda istikrarlı bir tablo oluştuğunu söylemek zordur. 1935-1964 yılları arasında gayrimüslim azınlık mensubu milletvekilleri çok az sayıda da olsa TBMM'de yer bulabilmekteydi. Ama sonraki 32 yıl, azınlık kökenli milletvekillerinin TBMM'ye giremedikleri bir dönem yaşanmıştır. 1996 yılında Cefi Jozef Kamhi, Doğru Yol Partisi'nden milletvekili seçilince bu dönem sonra ermiş ama ardından da 2011'e kadar benzer bir durum yaşanmış, TBMM'de gayrimüslim milletvekili yer almamıştır. Bu konu hakkında Bkz.: Rıfat N. Bali, "Cumhuriyet Döneminde Azınlık Milletvekilleri", *Toplumsal Tarih*, Sayı 186, Haziran 2009c, s. 60-64. 2017 yılında TBMM'deki azınlık milletvekilleri ise şunlardır: HDP'den Garo Paylan, CHP'den Selina Doğan ve AKP'den Markar Esayan.

Benim çevrem, cemaatte, HDP'ye çok sınırlı bir kesim vermişti, Foti (Benlisoy) gibiler vermişti. Cemaat HDP'yi Kürt kimliğiyle sınırlı gördü ve desteklemedi. Tamam HDP, Patriği de ziyaret etti ama daha fazla ilişkiye girmek durumunda bence. Hayko'nun (Bağdat) da dediği gibi Rumlar, Ermenilere göre daha elitisttirler. Mücadele kavramında daha uzak kalıyoruz. (R, 43, E)

Üçüncü kuşak Rumlar, AKP döneminde gayrimüslim cemaatlerle hükümet arasındaki ilişkilerin daha önce hiçbir dönemle kıyaslanmayacak kadar iyi olduğunu, önceleri kiliselerin okulların boyanmasına izin bile verilmezken artık vakıf mallarının iade edilmeye başlandığını, hükümet ve cemaatler arası diyalogun çok olumlu ilerlediğini düşünmektedirler. Fakat tüm bu olumlu gelişmelere rağmen AKP'nin tüm topluma muhafazakâr İslamî bir yönetim tarzını empoze etmeye çalıştığı konusunda da tedirgindirler. Rumların büyük bir kısmının 2014'teki seçimlere kadar AKP'ye oy verdiği fakat özellikle Gezi'den sonra Haziran ve Kasım 2015 seçimlerinde bu durumun değiştiği görülmektedir.

Ben CHP'ye hiç vermedim, kökümü kazımaya çalışan bir parti. Benim için mücadele etmek istemiyor. O yüzden güvenmiyorum. Beni vatandaş olarak da saymadığı için hiçbir değeri yok. Ben senin vatandaşınım, ben yabancı değilim. Ertuğrul Kürkçü'yü aradığında adam elinden gelen ne varsa yapıyor. AKP'ye 2002'de ilk seçimde verdim, bir kez. Türkiye o zaman çok düğüm bir noktadaydı. AB'nin, büyük ülkelerin ciddi desteğine sahipti. Sonra diğer partiler gibi hareket edince kanımca destek vermeye değmez dedim. (R, 43, E)

AKP ilk geldiği dönemde bütün gayrimüslimler ona oy verdi. Buna benim kocam da dâhil. Ben hiçbir zaman vermedim. Hep oyundu. Elindeki bir malzemesin sen. Senin ne etkin olabilir ki? T. (eşi) asla atmam derdi ama son seçimde CHP'ye verdi o da. Vakıf mallarının iade edilmesi de hikâye bence. Verse ne olucak? Bana reel bir şeye karşılık gelmiyor. (R, 38, K)

İkinci ve üçüncü kuşak Yahudilerin oy davranışları, Ermeni ve Rumlarınkiyle hem benzerlikler hem farklılıklar göstermektedir. 2014 yerel seçimleri ve Cumhurbaşkanlığı seçiminde neredeyse tüm görüşmeciler CHP'nin adayını desteklemişlerdir. Sadece üç görüşmeci, kendilerini temsil edecek bir parti olmadığı için oy kullanmadıklarını belirtmişlerdir. Yahudiler de, Ermenilerde ve Rumlarda görüldüğü gibi, daha önceden merkez sağı desteklemelerine karşın son seçimlerde başka bir alternatifleri olmadığı ve oyların bölünmesini istemedikleri için CHP'ye oy vermişlerdir. CHP'nin ülkeyi yönetecek güçte bir kadroya sahip olmadığı, sağlam bir ekonomi ve dış politika ajandası olmadığı noktasında hepsi görüş birliğindedir. AKP'nin özellikle Gezi'den sonra kişilerin özel hayatlarına müdahale eden bir tarzda hem İslamcı hem muhafazakâr bir yönetim biçimine evrildiğini, bunu seküler hayatlarına bir tehdit olarak gördüklerini vurgulamaktadırlar. Yahudilerin HDP'ye/Demirtaş'a, kendi kuşaklarından Ermenilerde ve Rumlarda görüldüğü kadar destek vermedikleri gözlenmiştir.

Son seçimlerde CHP'ye verdik küfrede küfrede, kime vercez başka? Ama CHP ülkeyi yönetecek güçte bir parti değil, ekonomik planı programı yok. Ben gidişatı çok kötü görüyorum. Ne ekonomiden ne devletten anlıyorlar. (Y, 43, E)

Mart'ta seçimlerde çok fazla olasılığımız yok. Mecburen CHP'ye veriyoruz. Annem "CHP'ye asla veremem elim gitmiyor" dedi ama bu sefer oy vermemek daha büyük bir zarar verecek. Eskiden merkez sağ varken onlara veriyorduk ama şu an başka şansımız kalmadı. (Y, 30, K)

Birinci ve ikinci kuşaktan, özellikle 70 yaş ve üstünde, orta ve orta üst sınıf, kadın-erkek Ermeni görüşmecilerde Tek Parti döneminden kalan CHP ve İsmet İnönü antipatisi devam etmektedir. Bazı görüşmeciler için Deniz Baykal ve Kemal Kılıçdaroğlu, Tek Parti döneminden kalan CHP zihniyetinin bir devamı olarak görülmektedir. Bazı görüşmecilere göre ise CHP, katı ulusalcı bir çizgi izlemektedir. CHP'nin, bu tutumu ile MHP'den bir farkının olmadığı düşünülmektedir. Aynı kuşaktan Rum ve Yahudi görüşmecilerin de büyük bir çoğunluğu en kötü günlerini "Baba İsmet İnönü"'nün Tek Parti döneminde yaşadıklarını, üstünden zaman geçmesine rağmen travmaların belleklerinde taze olduğunu belirtmişlerdir. Genç gayrimüslimlerde de bir üst kuşakların kendilerine aktardıkları kolektif politik bellek aracılığıyla CHP'ye karşı olan direncin günümüzde devam ettiği görülmektedir. O yıllarda hayatta olmayan görüşmecilerin politik davranışlarının ve pratiklerinin bu tip bir bellek aktarımına göre şekillendiği görülmektedir. Gençler, İnönü döneminde büyüklerinin yaşadıkları travmaların sorumlusu olarak CHP'yi görmektedirler ve aradan geçen yaklaşık 60 yıla rağmen kuşaklar arasında bu politik bellek aktarılmaktadır.

Ben CHP'ye oy veriyorum ama sevgisiz pişen aş gibi hiçbir işe yaramıyor. (E, 60, K)

Son seçimde CHP'ye vermedim. Açık konuşayım. Neden vermedim çünkü başımıza ne geldiyse ondan geldi. Kırgınlık duruyor içimizde. Bakın şayet Halk Partisi bir söz sarf etse lehimizde, oy vericem. İnanın çünkü isterim. Sen benim yerimde olsan ne yapardın? Şayet gelip de eski duruma dönecek olursak bu düşünce beni... (R, 88, E)

- **İstanbul'un Rumlarının, Yahudilerinin ve Ermenilerinin AKP Üzerinden Devletle Diyalogları**

Ölecek hastaya kurtarma ilacı veriyorlar. Bu verdikleri vakıf mallarını kim idare edecek? Nüfus kalmadı ki! (R, 83, E)

2001 yılında iktidara gelen AKP döneminde liberalleşme yeniden hız kazanmıştır. Bu kapsamda gerçekleştirilen demokratikleşme reformları, AB'ye uyum paketleri

ile bağlantılıdır. Bu süreçte Türkiye'nin AB'ye uyum paketleri adı altında gerçekleştirdiği reformlar[84] arasında gayrimüslim cemaatleri ilgilendiren bir dizi yasal değişiklik olmuştur. 2002'de kabul edilen üçüncü uyum paketi ile Vakıflar Kanunu değiştirilerek gayrimüslim vakıfların, Bakanlar Kurulu kararıyla gayrimenkul mal edinmeleri ve tasarrufları altında bulunmakla birlikte tapuda üzerlerinde gözükmeyen gayrimenkulleri tapuya tescil ettirmeleri imkânı sağlanmıştır. 2003'te kabul edilen dördüncü, beşinci ve altıncı uyum paketleri ile gayrimüslim vakıflarının gayrimenkul edinmelerinin, Bakanlar Kurulu yerine Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün (VGM) iznine bağlanması; imar yasasında değişiklik yapılarak her din ve inanıştan ibadet yerlerinin yapılmasına olanak tanınması; tüm bireylerin ayrım yapılmaksızın temel hak ve özgürlüklerden yararlandırılması alanında Vakıflar Kanunu'nda yapılan değişiklikle, cemaat vakıflarının tasarrufları altında bulunduğu belirlenen taşınmaz malların vakıf adına tescili için yapılacak başvurular bakımından öngörülen "altı aylık" süre "on sekiz ay"a çıkarılmıştır. 2008'de yeni bir Vakıflar Yasası yürürlüğe girmiştir. 5737 sayılı yeni Vakıflar Kanunu'nun 12. maddesiyle yapılan düzenlemeyle ise önceki hükümlerden farklı olarak, cemaat vakıflarına herhangi bir makamdan izin almaksızın ve vakıf amacıyla öngörülen hizmetleri gerçekleştirme koşulu aramaksızın mal edinme olanağı sağlanmıştır.[85] Bu süreçte ayrıca Siyasi ve Medeni Haklar Sözleşmesi ile Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmeleri, 24 Aralık 2003 tarihinde yürürlüğe girmiştir.[86]

AKP döneminde AB'ye uyum paketleri adı altında demokratikleşme yolunda gerçekleştirilen bu reformlar dışında gayrimüslim cemaatler ile hükümet arasında olumlu bir diyalog ortamı oluşturulmuştur. Bu kapsamda 2014'te *Struma* faciası, ilk kez devlet nezdinde anılmış,[87] 2015'te Başbakan Ahmet Davutoğlu ve azınlık cemaat liderlerinin bir araya geldiği toplantıda Cumhuriyet tarihinde ilk defa bir kilise yapımına karar verilmiş,[88] VGM'nin 2010 yılında restorasyonuna başladığı Büyük Edirne Sinagogu 26 Mart 2015'te kapılarını tekrar ibadete açmış,[89] 2015-2016 eğitim-öğretim yılında Gökçeada'daki Rum okulunda yeniden Rum çocukla-

84 Uyum yasası paketlerinin tam metinleri ve detaylı analizi için Bkz.: (Çevrimiçi) http://www.ab.gov.tr/files/pub/abuyp.pdf, 25 Kasım 2015.

85 AB uyum yasa paketleriyle ilgili Baskın Oran'ın çalışmasından yararlanılmıştır (2010: 109-142). Ayrıca Bkz.: (Çevrimiçi) http://www.tesev.org.tr/assets/publications/file/VAKIFLAR%20KANUNU%20TASARISI%20-%20TESEV%20Gorusu.pdf; http://www.abgs.gov.tr/files/pub/tsr.pdf, 30 Mayıs 2015.

86 Türkiye'de Siyasi Reform Uyum Paketleri ve Güncel Gelişmeler (Çevrimiçi) http://www.abgs.gov.tr/files/pub/tsr.pdf,

87 *Taraf*, 24 Şubat 2015, (Çevrimiçi) http://www.taraf.com.tr/guncel/struma-kurbanlari-anildi/, 24 Şubat 2015.

88 *Cumhuriyet*, 02 Mart 2015, (Çevrimiçi) http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/177579/Cumhuriyet_tarihinde_bir_ilk.html, 10 Mart 2015.

89 *Şalom*, 11 Mart 2015, (Çevrimiçi) http://www.salom.com.tr/haber-94379-edirnede_yahudilerin_tarihi_yeniden_canlaniyor.html, 11 Mart 2015.

rına eğitim hizmeti verilmeye başlanmıştır.[90] Diğer yandan 13 Aralık 2015 tarihinde ilk kez bir kamusal alanda, İstanbul Ortaköy meydanında, Yahudilerin Hanuka bayramının kutlanması ve 8 Ocak 2016'da Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ile Yahudi cemaat yöneticilerinin yeni yıl buluşmasında bir araya gelmesi[91] de gayrimüslim cemaatler ve hükümet arasında artan diyalogun işaretleri olmuştur.[92]

Gayrimüslim azınlıklar, AKP döneminde siyasi ve hukuki alanda yaşanan bu gelişmeleri genellikle olumlu olarak görmektedirler. Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren ilk defa hayata geçirilen bu uygulamalar hakkında Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler belli noktalarda ortak düşüncelere sahiptirler. Her üç cemaatte cemaat temsilciliğinde, vakıf yöneticiliğinde, okul idarelerinde görev yapan görüşmeciler, son yıllarda "hayal bile edilmeyecek gelişmeler" yaşandığını, bakanlarla daha önce olmadığı kadar samimi ve yakın ilişkiler geliştirildiğini, bürokratik aşamalarda kendilerine büyük kolaylıklar sağlandığını belirtmektedirler. Ancak diğer yandan da atılan bu adımların AB'ye giriş amaçlı "göz boyamak için" yapıldığını, artık çok azalan nüfuslarıyla okullarını bile açık tutmak için mücadele ederlerken folklorik birer unsur olarak Türkiye'nin çokkültürlü yüzünü temsil etmek için araçsallaştırıldıklarını düşünmektedirler. Azınlıklar için toplumsal alanda yapılan iyileştirmelerin, niceliksel olarak çok azaldıkları için artık inandırıcı ve samimi gelmediğini, kısa vadede sivil alanda eşit vatandaş olmanın önünü açmaya yetmeyeceğini düşünmektedirler. Füsun Türkmen'in belirttiği gibi AKP, AB'ye giriş sürecinde elde edeceği ekonomik ve politik avantajlar için demokratikleşme adına büyük çabalar göstermiştir fakat buradaki esas meselesi, yurttaşlarının daha iyi, adil, eşitlikçi yaşam şartlarına sahip olması değildir. Diğer bir ifadeyle Türkiye'nin politik sistemi devlet merkezli olduğu için yurttaş odaklı bir bakış açısı, bu sistemin doğasına yabancıdır; bu bağlamda AB sürecinde Türkiye'nin demokratikleşmesini de *reelpolitik* bir mesele olarak okumak mümkündür (2008: 146-163).

> Vakıf mallarını biraz iade etmeye başladı ama bana ne vakıf malından? Anneannemin Tekirdağ'da evi varmış ama ne uğraşıcam? Yahu normal tapu işlemini bu ülkede halledemiyorsun, insanların tapulu mallarını ellerinden gasp eden bir ülkesin sen, nasıl alıcan geri? Bak bizim bir mahkeme vardı; birini Noel gününe, birini 24 Nisan'a koymuşlar. Bu da mı tesadüf? Tapum var kazık kadar, vergilerini bile veriyorum ama alamıyorum arazimi. 100 sene sonra kimi bulup konuşucan? Yarın ben de ölürsem arsayı söyleyecek adam bile yok arkamda. Sinirleniyorum konuşurken bile. (E, 65, K)

90 Burak Gezen, *Hürriyet*, 28 Eylül 2015, (Çevrimiçi) http://www.hurriyet.com.tr/gokceada-ozel-rum-ortaokul-ilk-kez-lisesi-ise-40-yil-sonra-tekrar-acildi-30181799, 29 Kasım 2015.

91 "Cumhurbaşkanı ile Yeni Yıl Buluşması", *Şalom*, 13 Ocak 2016, s.1.

92 Kasım ayında açıklanan AB'nin 2015 Türkiye İlerleme Raporu'nda azınlıklara yönelik ivedilikle çözülmeyi bekleyen sorunlar konusunda pek bir ilerleme sağlanmadığı görülmektedir. 2015 İlerleme Raporu metni için Bkz.: (Çevrimiçi) http://www.ab.gov.tr/files/000files/2015/11/2015_turkiye_raporu.pdf, 15 Kasım 2015.

Azınlık politikasının içten olduğuna inanmıyorum, koruma amaçlı değil tamamen reklama bağlı. Azınlıkların işine geliyor tabii çünkü kıyasla daha kötü günler geçirdikleri için. (R, 61, E)

Cemaat vakıflarının ve derneklerinin halen çözülmeyi bekleyen önemli sorunları bulunmaktadır. İade edilen vakıf malları, toplam oranın sadece %10-12'sini oluşturmaktadır; ellerinde çözülmeyi bekleyen önemli dosyalar bulunmaktadır. Anıtlar Kurulu'ndan tapu kayıtlarıyla ilgili bilgi almalarına hâlâ izin verilmemekte, mal iadesi için açılan davalarda çok yüksek harç bedelleri konulmaktadır. Anadolu'da topraklarına el konulan Ermenilerin, kendi mallarıyla ilgili hak talebinde bulunabilmesi için devletin vatandaşlarına bürokratik süreçlerde kolaylık sağlaması gerekmektedir. Cemaat okullarının statü sorunu halen çözülmeyi beklemektedir.[93] Bağışlarla ayakta durmaya çalışan okulların maddi olarak desteklenmeye ihtiyaçları vardır. Okullardaki kontenjan öğretmenler ve misafir öğrencilerin durumu çözülmeyi beklemektedir. Vakıflar seçim yönetmeliği halen düzenlenmemiştir. Din adamı yetiştirecek olan ruhban okulu halen açılmamıştır. Patrikliğin tüzel kişiliği hâlâ tanınmamıştır. Özellikle Rum cemaati, nüfus azlığından dolayı birtakım toplumsal ve sosyal problemler yaşamaktadır.

Mutlaka iyi bir seçim yönetmeliğinin çıkması, vakıfların birleştirilmesi gerekiyor. Geri verilen mülkler çok az. Okullarımızda çok önemli bir sorun, öğrenci sorunu. Burda esas öğrenci olarak misafir öğrencilerin kaydedilmesi gerekiyor. Misafir öğrenci diploması Yunanistan'da geçiyor ama Avrupa'da başka ülkede geçmiyor. Sosyal, toplumsal sorunlar var. Mesela Samatya'da bir aile oturuyor, çevresinde bir tek Rum yok. Sosyal bakımdan bu aile orda yalnızlık çekiyor. Okul yok, kültür derneklerinin çoğu kapandı. En fazla kiliseye gidiyor pazar günleri. Kazlıçeşme'de, Ayazma'da bir aile var. Etrafında bir aile bile yok Rum. Adam ne yapsın, oradan maaş alıyor. Karısı var, kızı var. Komşu yok, hiçbir şey yok. Şimdi mesela bazı kiliseler çok organize, 2006 seçimlerinden sonra. Yeniköy, Ortaköy, Arnavutköy... Orada toplantılar, etkinlikler iyi-kötü yapıyorlar. (R, 65, E)

AKP'de muazzam gelişme var azınlıklar konusunda. Ama önemli hususlarda yok; ruhban okulu, ikincisi nüfus meselesi, nüfus azlığı... 12.000 kişi hudut harici edildi, dönün diyor, dönseler ne olucak? Tutmuş İmroz okulunu açtı, ne olmuş? Bir talebesi var... Maksat, hem açmak hem de nüfusun artması için hareket etmesi lazım. (R, 87, E)

Bunlara (hükümet) ne diyorum biliyor musun? Ölecek hastaya kurtarma ilacı veriyorlar! Bu verdikleri vakıf mallarını kim idare edecek? Kalmadı ki! Bak benim okulumda 62-63'te 5.000 talebe vardı, 2004 yılında sıfır kaldı. 16.000 kişiden sadece Kurtuluş'ta oturan Rum'dan kaç kaldı? 200-300 aile. Bunlar da ihtiyar. Kim bakacak? (R, 83, E)

93 Uygar Gültekin, "Azınlık Okullarının 'Bürokrasi' Feryadı", *Agos*, 15 Ocak 2016, s. 8.

Benim babam geçen sene rahmetli oldu. Ben onları 15 sene önce arabayla Yozgat'a götürdüm. Mezarlıkları ziyaret ettik filan. Renault arabamla ikisiyle 7-8 saatte gittik. Hiç kimse kalmamış. Üzüm bağları filan varmış, terk edildikten sonra sular kurumuş, tükenmiş her yer. Topraklar duruyor ama kime satacaksın? Aldıysa da birisi bilmiyoruz ki... İçinde oturanlar var bizim bıraktığımız evlerde, komşular filan oturdu herhalde. Kim gidip alacak? Herkesin tapusu var, gitsin alsın bakalım? Birkaç sene önce gazetelere çıktı, Fenerbahçe stadının yeri "Papaz'ın Çayırı" diyorlar, Ermeni birininmiş. Hadi gitsin alsın bakalım stadı? İstediği kadar tapusu olsun. Bireysel haklar geri alınamıyor. (E, 59, E)

1000 küsur bir liste var, o listeden 100 tanesi geri verilmiş olabilir. Fakat en iyimser tahminle %10. Şimdi yeniden başvuru yapılacak. Belki ekstra alırız. Şu an mesela Kurtuluş'ta Sondurak kilisenin idi. Şimdi geri verilecek mi bilmiyoruz. Ya hazinede ya vakıflarda. Bizim Burgaz'da mezarlığı geri verdiler. En son bu hükümet zamanında hakikaten birçok şey yapıldı. Politikasını sev, sevme ama AB için yaptılar. Politikalarını bazı kabul etmiyorum ama bizim için yaptı mı yaptı. Bir de diyalogumuz var. Cumhurbaşkanı'yla, Bülent Arınç'la, Egemen Bağış'la üç kere toplandık. Yaklaşım çok iyi. Ama bazı konular çözüldü, çoğu çözülmedi ama niyet önemli. (R, 65, E)

Şimdi AKP vitrin yapıyor. Ruhban okulu açılmadı ama mülkü geri aldık. Vakıflar bize tapulu olan yerleri vermeye başladı. 1000 tanenin %12'sini filan aldık. Mutlaka bir bahane buluyorlar. Bu düzelmez. Karaköy'de üç kiliseyi aldılar, Sevgi Erenerol hapiste diye... Benim niye kendi mülküm Erenerol'un elinde olsun? Türk Ortodoks kim burda? Devamlı bir pürüz çıkıyor. 15 senedir seçim yapamıyorduk vakıflara. Yaşlılar ölüyor, bakıyorsun başsız kalıyor vakıf. Bu sefer kayyum koyuyorlar. 4 sene evvel müracaat ettik de Laki (Vingas) seçildi. Resmen idare heyeti yoktu kilisenin. Diyor ki "Gümülcine'deki caminin müftüleri yok, devlet tayini olmuyor." Yok cemaat yok bilmem ne... Amaan hep bir şey buluyorlar. Tamam hakları da bizi niye kullanıyorlar? Bizim burdakilerin suçu ne? Tam mütekabiliyet. Bence acil gördüğüm Patrikliğin tüzel kişilik haklarının geri verilmesi. Rahip yok, Yunanistan'dan geliyor. Oturma izni de veriyorlar. Maliyeti ordan karşılanıyor. Ruhban okulu açılsın. Erdoğan açın dese bitti. Engel yok önünde. (R, 67, E)

Yasanın çıktığı tarihten bu yana 1000 problemli bina varsa ancak 30 tanesi çözülmüştür. O zaman sen oyalıyorsun! Şu anda tapu kayıtlarına giremiyorsun. Anıtlar Kurulu izin vermiyor; kesin emir var, kayıtlar gizli. Bu ne perhiz ne lahana turşusu! Kardeşimde bizim okulun mülkleri ile ilgili bir ton dosya var, çocuk gönderiyor karşılığında bir sayfa yazı geliyor: Eksiğinizi tamamlayıp gönderin! Eksiği bile söylemiyor, dalga geçer gibi. Çocuk bir sene uğraştı o dosyalar için. Üç gün sonra cevap geliyor! Müracaat eden dosya sayısı ne kadar? Benim bildiğim 1.700 tane. İade edilen ne kadar? 120 filan. %10 bile değil. Ve... Kardeşimin bizim okulun vakfıyla ilgili çalışmasını anlatmıştım sana. 1700 mülk, 1700 dosyadır. 180 gün içinde cevap vermek zorunda. 1.700/180=100 dosya. Her gün 100 dosya okuyacaklar? Olayı geciktirebildikleri kadar geciktiriyorlar. Bu davalarla ilgili görüşülecek harçtan muaftır diye bir yasa çıkartsana? Sadece iki bina için yatırılması gereken harç 100.000 euro kadar. Vakfın iki bina için bunu ödemesi lazım ki dava açılacak. 6.000.000 lira bütçe açığı var, bunu nasıl ödeyecek? Sıkıntı da hep bundan kaynaklanıyor. Bu sorunları çözsünler. (E, 60, E)

Eğitim seviyesi düşük, alt ve orta sosyo-ekonomik sınıftan gayrimüslimler, hükümetin İstanbul'da gerçekleştirdiği icraatları ve belediyecilik hizmetlerini takdir etmekte, ekonomide istikrarın sağlandığını, azınlık cemaatleri lehine ilk defa AKP döneminde bir şeyler yapılmasını çok değerli bulduklarını belirtmekte, azınlık olarak artık eskisi gibi ayrımcılık ve dışlanma görmediklerini, kamusal alanda "isimlerini korkmadan söyleyebildiklerini" aktarmakta ve hükümetin muhafazakâr kimlik yapısını bu noktada çok da tehditkar görmediklerini vurgulamaktadırlar.

> Benim bildiğim doğdum doğalı Ermenilere hak tanıyan ilk hükümet, bu hükümet. 50-60 senelik el konmuş mülklerin birkaç tanesini hükümet geri verdi. Kazlıçeşme Ermeni Hastanesi'nin 43 dönüm arazisini geri vermişler. Başka hiçbir dönemde olmamıştır. Ne gelirler ne mülk... hep teslim ettiler. Kiliselerin tamirleri hep bu dönemde olmuştur. Ben 20 sene evvel Van'da Akdamar'ı görmüşüm, harabeydi. Şimdi git tanıyamazsın. Bugünler çok iyi, hak hukuk veriliyor. Ben herhalde AKP'ye vericem. Çalışıyorlar. Ben onun için vericem. Bir hükümet değişikliği olur, bu işler yarım kalır. İstanbullu olarak üzülürüm. (E, 78, E)

> Bütün Cumhuriyet hükümetlerinde azınlık politikaları olmuş, olumsuz olarak da halen devam ediyor. Son hükümetin yaptıklarını olumlu olarak görüyorum. Daha önce kibrit çöpü bile vermezlerdi. Olumlu bakıyorum, sevinçli bakıyorum. Benim beş kuruş faydam oldu mu? Yok. Belki çok zengin Ermenileri daha çok zengin etti. Eskiden insanlar benim adımı söylemiyorlardı, kodla tekrar yaz bakıyım iken... Bence gene Tayyip Bey en iyisi. Ben ona oy verdim, gene vericem. Ermeni olarak bizim için iyi şeyler yaptılar. Vakıf mallarını geri verdi, onarımına katkı veriyor, rahat konuşabiliyoruz artık... (E, 59, E)

> Neden yaptığı iyi işlerden bahsetmiyoruz? Biz Sarıyer'e üç saatte giderdik eskiden. Tramvaylar çıktı, otobüs geldi iki saate düştü. Şimdi elli taraftan gidersin Sarıyer'e. Ne yollar yaptı! Şimdi yeraltından gidiyorsun Üsküdar'a. Kim yaptı? O yaptı. Ama Müslümanlığa, Osmanlı'ya gidiyor diye kötüleyecek misin adamı? Hayır. (Y, 94, E)

Eğitim seviyesi yüksek Ermeniler tarafından cemaat içinde tüm bu gelişmeleri çok sevindirici karşılayan, gayrimüslimler için ilk defa bir hükümet döneminde olumlu işler yapıldığını, azınlıkların "meseleleriyle" ilgili ilk defa açıkça ilgilenildiğini düşünen ve daha da önemlisi ticari işleri bozulmasın diye ekonomik çıkar ilişkisinden dolayı AKP'yi destekleyen azımsanmayacak bir nüfusun olması eleştirilmekte, böyle düşünenlere karşı cemaat içinden bir eleştiri yöneltilmektedir.

> Hâlâ cahilcene "Biz ne aldıysak bu hükümet döneminde geri aldık" diyenler var. Ben gerçekçi görmüyorum. Bunlar var olan projelerdi, bunlar da (AKP) yürürlüğe koydular. Samimi bulmuyorum. Verdiği gibi geri de alabilir, zamanında alındığı gibi. (E, 51, K)

> Bizim cemaatin çoğu AKP'yi tutuyor. Bir kilise seçiminde mesela bizim camiamızdan birkaç kişiyle görüştü; vakıf mallarını vermesi filan çok etkiledi milleti. Hrant'ın ölüsünü getirmediği sürece benim için hiçbir değeri yok. (E, 63, K)

AKP'ye oy veren çok olmuştur bizden çünkü bu (Erdoğan) nabza göre şerbet verdi. Haklar verdi, halk da "kimse bunları yapmamıştı, demek ki bu adam bize yakın" dedi ve oy verdi. (E, 64, E)

Şu an yönetimden dolayı mutlu değilim ama ben birçok kişinin azınlık olarak baştaki insana oy verdiğini biliyorum. Bu cemaatin yönlendirmesiyle değil, kendi çıkarları için yapılmış bir şey. Kendi ekonomik rantlarını düşünerek yapılmış. Bu adam gitmesin benim rahatım bozulmasın diye, benim aklımın durduğu yer bu. Çok kişinin oy verdiğini ben biliyorum, enteresan çok bence. Bende kontak atıyor. Nasıl verirsin? (E, 40, E)

- **Rumlara, Yahudilere ve Ermenilere Göre Türkiye'nin ve Azınlık Cemaatlerinin Temel Sorunları**

İstanbul'un Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatlerinin Türkiye'nin azınlık politikaları ve siyasi partilerin politikaları dışında Türkiye'nin temel sorunlarına dair düşünceleri, beklentileri ve kaygıları Türkiye'nin modern, seküler, kentli ve orta sınıflarıyla pek çok noktada örtüşmektedir. Türkiye'nin temel sorunları olarak toplumun her katmanında artan muhafazakârlaşma (kadın görüşmeciler buna özellikle vurgu yapmaktadır); hükümetin yönetim biçimi olarak siyasi İslam'ı otoriter bir biçimde güçlenerek uygulaması; siyasi aktörlerin, politik çıkarlar için etnik ve dinsel ayrıştırıcı, dışlayıcı söylemleriyle toplumda kutuplaşma yaratmaları; medyada "Ermeni, Yahudi, Hıristiyan" olmanın bir küfür gibi kullanılması ve artan nefret söylemleri; siyasi seçkinlerin vatandaşın özel hayatına müdahale eden söylemleri; son yıllarda şiddetlenerek artan doğanın ve kentlerin doğal ve tarihi yapılarının vahşi kapitalizmin sağladığı rantlar uğruna yıkılması ve kentlerdeki hafıza mekânlarının birbiri ardı sıra yok edilmesi; kültürel değerlerin yok olması; devlet kademelerindeki yolsuzluklar; ülkedeki eğitim seviyesinin çok düşük olması; hukukun çiğnenmesi; ifade ve düşünce özgürlüğünün yok edilmeye çalışılması; demokrasiye ve insan haklarına önem verilmemesi; devlet kademelerinde lükse ve şatafata verilen önem ve devlet bütçesinden yapılan gereksiz harcamalar (Ak Saray örneği); ekonominin inşaat sektörüne dayanmasından dolayı yakın bir gelecekte büyük bir ekonomik kriz yaşanacağından duyulan kaygı; hayat pahalılığı; "Türklük" üstünden yürütülen alt-üst kimlik tartışmaları; Sünni Müslüman olmayan ve hükümetin ideolojisinden olmayan herkesin "ötekileştirilmesi"; toplumda yaratılan kutuplaşma ve nefret ve kadın cinayetleri gelmektedir.

Gayrimüslim azınlıklar, son yıllarda ayrımcılığı ve baskıyı dinî-etnik kimliklerinden dolayı değil modern, kentli, seküler hayat tarzı yaşayan bireyler olarak hissettiklerini belirterek bu ülkede yaşamanın artık çok keyif vermediğini, kendileri ve çocukları için geleceğe güvensiz baktıklarını aktarmaktadırlar. Özellikle ikinci ve

üçüncü kuşaktan gençler otoriter, her türlü özgürlüğü kısıtlayan muhafazakâr ve dindarlaşan yönetim yapısını ülkedeki gelecekleri açısından kaygı verici bulmakta; ülkedeki özgür yaşam alanlarının gün geçtikçe daralmaya başladığını, yaşadıkları şehre aşkla bağlı olmalarına rağmen gerek eğitim gerekse iş bulup yurtdışına gitme konusunda kafalarında son zamanlarda hep bir soru işareti bulunduğunu vurgulamaktadırlar.

Bence en büyük sorun, bu ülkedeki özgürlüklerin kısıtlanması, toplumun bölünmesi... Bir taraftan kucaklar görünürken (Kürt açılımı) bir taraftan da başka bir zümreyi azınlık haline getiriyor. Sen, ben gibi, bizim gibi modern düşünceli insanları azınlık haline getirme çabası. Gün geçmiyor ki bir kadın öldürülmesin. Toplumda bir şey var... bir nefret var. En tepeden başlıyor, sanki yavaş yavaş içimize siniyor. (E, 37, K)

Biz yine steril ortamlarda yaşıyoruz ama muhafazakârlaşmayı görüyorsun korkarak. Ben Çukurcuma'da yaşıyorum ama komşu terörü yaşıyorum sürekli. Gezi'de çok yaşadım bunu. Yukardaki ailenin delikanlı bir oğlu var, eve alıyoruz insanları diye gelip bağırıp çağırıp dururdu. En son annesi geldi "Benim gelinim var ne alıyorsunuz erkekleri eve" diye. Gündelik hayatın ne kadar steril olsa da baya o baskıyı hissediyorsun. Devlet kurumuna gideceğin zaman ne giyeceğine bakıyorsun, özellikle kadın olarak iki kat hissediyorsun. (R, 30, K)

Benim asıl korkum İslam'dan var, şahsen. Tayyip döneminden itibaren değişmeye başladı. Degaje elbiseler dolaba kalktı, hepimizin üstünde bir mahalle baskısı var. Ada'da evimden mayoyla iskeleye inerdim eskiden. Çok rahatsız oluyorum artık inan. Yunanistan'daki rahatlık bambaşka. Çevreyi mahvediyorlar, her yer AVM, nefret ediyorum resmen. IŞİD olayı ne olucak? İlk defa gitsem mi sorusu geçti aklımdan bu sene. Ama nereye gidicem? Allah korusun asla gitmek istemem tabii. Bence ekonomik durum ayrı bir sorun, sanki her şey toz pembe! Yapılan gökdelenlerin hepsi boş. Ve maalesef hepsi İstanbul'a bir zarar, beton yığınına döndü. (R, 60, K)

"Bu ülkede artık yaşanmaz" kafası çok var çevremde. AKP hükümetinin gidişatından tedirgin olanlar çok var. Biz gidersek ne olacak? (E, 25, K)

Her zaman "ne yapıcaz gitsek mi?" sorusu vardır. Babaanneler de bunu konuşuyordu, biz de konuşuyoruz. (Y, 25, K)

Bizim en büyük sorunumuz, halkı fakir ve dilenci yaptılar. 850 TL ile ne yapabilirim ben? Elektrik, su parası, kira? Bana verdiği 30 lira zamdan, sigaradan aldığı, şekerden aldığı vergi... Bir bira içiyorduk akşamları, onun da fiyatı arttı! (R, 83, E)

- Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin Kürt Sorununa Yaklaşımları

Mülakatlarda yukarıda bahsedilen Türkiye'nin temel sorunlarına dair sorulara verilen cevaplarda Kürt sorunu çok sınırlı olarak dile getirilmiştir. Kürt sorunu hakkında yeterli bilgiye sahip olmadıkları için cevap vermekten kaçındıklarını ifade edenlerin yanı sıra verilen cevaplarda Türk toplumunda "hassas, tehlikeli" kabul

edilen konularda gayrimüslim azınlıkların da benzer biçimde çekingen davrandıkları ortaya çıkmıştır. Görüş bildiren birinci ve ikinci kuşaktan orta sınıf, eğitim seviyesi yüksek, sol görüşe daha yakın Ermeniler; Kürtlerin direnişini gayet haklı bulduklarını, Aleviler gibi Kürtlerin de yıllardır ezilen bir toplum olduğunu ve milletlerinin özgürlüğü için direnmelerini, haklarını almak için ettikleri mücadeleyi takdirle karşıladıklarını belirttiler. Bu kesim tarafından Selahattin Demirtaş, çok beğenilen bir politikacı olarak ortaya çıkmaktadır. Görüşmecilerin, kendi azınlık konumlarından dolayı Kürtlerle daha fazla empati kurdukları gözlenmiştir. Bir görüşmeci ise gayrimüslim azınlıkların son yıllarda elde ettikleri haklarda ve bu kazanımlarda Kürtlerin direnişinin payı olduğunu ileri sürmüştür. Ermenilerle yapılan görüşmelerde Kürtlerin kimlik mücadelelerinin, Türkler karşısında daima ikinci sınıf vatandaş konumunda olan azınlık cemaatlerinde bir farkındalık yarattığı ve kimlik mücadelesine politik bir alan açtığı görülmektedir.

Birinci ve ikinci kuşaktan Rumlar, Kürtlere kendi dilinde eğitim gibi haklar verilmesini doğru bulurken, üniter devlet yapısının bozulmasına, yerinden yönetim veya federal devlet sistemine karşı çıkmaktadırlar.

> Ben Kürtleri haklı görüyorum. İşin doğrusu bu. 2000 senedir bu hakların hep bastırılmış, bakma bu askerler bunlara çok yaptılar. Çanakkale'de aynı savaşta savaştılar bu insanlar. Şimdi bunları görmeye başlarsan Kürt olursun, Sırrı (Süreyya Önder) gibi. Ne yapsın adam, dağa çıkarak sesini duyurabiliyor anca! Bir de oralarda büyüdüğünü düşün? Selahattin Demirtaş'ın konuşmalarını çok beğeniyorum. Yok sayıp onlara zulüm edersen yarın, öbür gün patlar. Rumlarla Ermenilerin üstünde başarılı oldular ama bak Kürtlerde yapamıyorlar. (E, 59, E)

> Bence Kürt hareketinin en azından bizim şeyimiz, davamız için olumlu etkisi olmuştur. Zaten okulumuz vardı ama sıkıntımız okula boya badana yaptıramıyorduk. Artık daha rahat konuşuluyor azınlıklarla ilgili sorunlar. Kürtlerin direnişinin çok katkısı var bence. Eskiden mümkün değildi, çivi çakılınca dava açarlardı. (E, 58, E)

> Ben diyorum ki Kürtlere bazı haklar verilsin. Kültürlerini, dinlerini, dillerini yaşayabilsinler. Türkiye üniter bir devlettir. Siz dininizi, dilinizi, okullarınızı açın, nasıl bizde mesela hem Türkçe hem Yunanca var. Bundan daha fazlası değil ama. (R, 76, E)

İkinci ve üçüncü kuşak Ermenilerin bir kısmı Kürt sorunu ile ilgilenmemekte, bir kısmı ise fazla bilgi sahibi olmamakla birlikte Kürtlerin dillerini ve kültürlerini koruma haklarının olduğunu düşünmektedir. Konu hakkında yorum yapan orta ve orta üst sınıf, üniversite ve yüksek lisans eğitimli, sol görüşe yakın görüşmeciler Kürt halkının direnişini haklı bulmakta ve gerekirse toprak verilebileceğini düşünmektedirler. Ermeniler ayrıca bir azınlık olarak, Kürtlerle hak mücadeleleri meselesinde Türklerden çok daha fazla empati kurabildiklerini, Türklerin Kürt sorununda çok milliyetçi davrandığını vurgulamaktadırlar.

Ankara'dan sonrasına hizmet götürmemiş bir devletimiz olduğu için "Bırak bari ben yapayım" diyen bir toplumun savaşı Kürt savaşı. Verilebilir bir alan, vermesi bir şey kaybettirmez bana göre. Sen devlet olarak ne kadar yaptın oraya? Hemen cevap gelir, "PKK izin vermedi ondan yapamadık" diye. Eee sen Avrupa'nın, dünyanın bilmem kaçıncı ordusuydun, ne oldu? Savunamadığın yerleri bırak, yeter ki insanlar ölmesin. Savaşmasaydın, yol yapsaydın çok şey değişirdi. Çocukken duymaz mıydık "Van'ın bilmem ne köyüne elektrik gitmiyor" diye, yıllarca... (E, 37, E)

Sinemacı olan kadın Rum görüşmeci, Rumların bu konu hakkında "sessiz" kalmalarının çok içlerine kapalı ve steril bir hayat yaşamalarından ve sınıfsal biricikliklerinden kaynaklandığını vurguladı. Kürtlerin kültürel haklar-özgürlükler alanında verdikleri mücadelenin, gayrimüslim azınlıkların son yıllarda kültürel, sosyal, siyasi, ekonomik alanda elde ettikleri kazanımlarla paralellik gösterip göstermediği, gayrimüslimlerin aralarındaki ilişkisellik konusunda neler düşündükleri ayrıca incelenmeye değer bir konu olarak gözükmektedir.

Yerel yönetimlerde HDP'ye verdim, Cumhurbaşkanlığı'nda da Selo'ya (Demirtaş) verdim. Daha önce hiç CHP'ye vermedim. İlk oyumu kullandığımda ANAP'a verdim ama boş oy olarak kullandım. AKP ilk geldiğinde vermedim; ikinci, üçüncü dönemlerinde verdim. İnandım çünkü Türkiye'nin de buna ihtiyacı vardı. Kürtler o kadar güçlü değildi bu kadar. Bağımsız verdim bir de Sırrı'ya; ona da verme nedenim, açıkçası gayrimüslimlerin davasının da Kürtlerle paralel gittiğine inanıyorum. CHP söz konusu olmadı. Benim babam yıllar önce umudunu kesti ve ben CHP'de bir hata olduğunu bilerek büyüdüm. Bazı Aleviler hâlâ "ama" der, ama laiklikle olmuyor... Ama ailemde hâlâ CHP'ye veren vardır. CHP hiçbir zaman umut veremeyecek bana. (R, 33, K)

Genç kuşak Yahudilerden çok azı Kürt meselesi hakkında düşünce ifade etmişlerdir. Yorum yapanlar Kürtlerin belli konularda haklı olduklarını, artık barışın gelmesi gerektiğini belirtirken diğer taraftan toprak taleplerini işgalcilik olarak nitelendirip bölücü taleplere karşı olduklarını ve üniter devlet yapısının bozulmaması gerektiğini vurgulamışlardır.

Ben Kürtleri azınlık olarak değil "işgalci" olarak görüyorum. Bu yüzden ben çok tartışıyorum insanlarla. Benim de tarihi bilgisizliğimden kaynaklanıyor olabilir. İsrail-Filistin konusuyla aynı bence. İki taraf da işgalci bence. Kan dökülmesini kesinlikle doğru bulmuyorum. Ama bu kadar insan öldükten sonra bırakılmasını da doğru bulmuyorum. Kürtlere de Türkiye'de aynı haklar sağlanıyor, Araplara da İsrail'de sağlanıyor; daha fazla şeyler istemek bana bölücülük geliyor. (Y, 31, K)

- **Rumlarda, Yahudilerde ve Ermenilerde Modern-Seküler Hayat Tarzının Aşınması Tedirginliği**

İstanbul'un Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatine mensup görüşmecilerin büyük çoğunluğunda, AKP hükümetinin azınlık politikasına karşı bir güvensizlik duygusu ortaya çıkmaktadır. Azınlıklar lehine hayata geçirilen reformların, kendi-

lerini "birinci sınıf-eşit vatandaş" hissettirmeye yetmediğini; asıl sorunun toplum, bürokrasi ve devletin zihninde kökleşmiş bir şekilde yer eden "gayrimüslimler yabancı, buralı olmayan, yeteri kadar Türk olmayan, bizden değil" imajında yattığını vurgulamaktadırlar. AKP iktidarında azınlıklar lehine yapılanların *reelpolitik* olduğunu, azınlıkları eşit bir biçimde kucaklayan ve özne olarak gören samimi bir zihniyet içermediğini düşünmektedirler. AKP hükümetinin ve Cumhurbaşkanı'nın muhafazakâr İslamcı çizgisi de bu güvensizliğin oluşumunda önemli bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır.

Gündelik hayatlarında dindar ve muhafazakâr kesimler tarafından toplumsal baskıyı hissetmekte ve bu durumu seküler hayat tarzlarına bir tehdit olarak algılamakta ve yükselen siyasi İslam'ı da Atatürk'ün kurduğu Türkiye'nin ve Cumhuriyet'in temel ilkelerine, laikliğe tehdit olarak görmektedirler. Atatürk'ün otoriter liderliğine yöneltilen eleştirilere de karşı çıkmakta ve o dönem için yapılması gerekenleri yaptığını düşünmektedirler. Rumlar, İstanbul'un mübadele dışında tutulmasını bu eksende değerlendirmektedir. Kimi anlatımlarda Atatürk; ülkesi için her şeyini ortaya koymuş, ülkeyi karanlıktan aydınlığa çıkaran insanüstü bir varlık olarak tarif edilmektedir.[94] Özellikle ilk iki kuşak gayrimüslimler, Cumhuriyet'in yitirilmiş değerlerine (bilim, laiklik), yaşam tarzlarına güçlü bir nostalji duymaktadırlar. Esra Özyürek, Atatürk'e ve Cumhuriyet'in ilk yıllarına duyulan nostaljinin 1990'larda metalaşmış, özelleşmiş ve kişiselleşmiş bir hale geldiğini söyler (2011). Görüşmeciler, yeniden modern olabilmek için AKP öncesinin kimi özelliklerine dönmek istemektedirler. Görüşmecilerin büyük çoğunluğu için Atatürk, Yael-Navaro Yashin'in kült tanımlamasında olduğu gibi devletin yüzüdür.[95]

> Yalnız Atatürk güzel bir devlet kurdu, ne acı ki devam edemedik... Ben gidişi beğenmiyorum. Dindar değil bak, dinci bunlar. Tehlikeli olan o. Atatürk akıllı adamdı, mübadelede İstanbul'u dışarda tuttu. E o zaman işçisi yoktu, sanatkârı yoktu. Bir millet sanatkârıyla yükselir. Atatürk bizi seviyordu. İleri düşünen bir insandı. (R, 84, E)

> Atatürk bence uzaydan gelmişti. Bu ülkenin yine öyle özel birine ihtiyacı var. Türkiye şimdiki kadar kötü olmamıştı. (Y, 51, K)

> Atatürk, en çok tartışılan konulardan biri bizim aramızda. Türkiye için bulunulmaz bir lider, keşke bir 20 sene daha yaşasaydı. Vefat ettikten sonra maalesef inişe geçiyor ülke. Çok başarılı bir asker ve lider. En koyu bir Ermeni kadın bile çok iyiydi diyor onun için. Kiliselerimizi açık tuttu, bir sorun yok. Kürtlerin ve dincilerin sorunu olabilir Atatürk'le. (E, 37, E)

94 Türkiye'deki ilkokul öğrencilerinin Atatürk algısı üzerine 2007 yılında yapılmış bir yüksek lisans tezinden çıkan benzer bulgular için Bkz.: Esra Elmas, "The cult of Atatürk, the Turkish state and society", *Turkish Review*, Cilt 2, Sayı 1, Ocak-Şubat 2012, s. 36-43.

95 Yael Navaro-Yashin, *Faces of the State: Secularism and Public Life in Turkey*, Princeton University Press, Princeton, 2002.

Koyu Müslüman bir ülkede çocuklarımı yetiştirmek istemiyorum; Musevi olduğum için değil biz böyle büyümedik çünkü, bizim hayat tarzımız bu değil. Kendini güvende nasıl hissedersin? (Y, 43, E)

Özellikle Yahudilerin nostaljik bir biçimde Atatürk imgesine sarıldıkları, nostaljik bir modernlik anlayışı (Özyürek, 2011) içinde oldukları gözlenmektedir. Ulusal kültürde temsil edilen "en kuvvetli otorite figürü olarak Atatürk", görüşmecilerin bir kısmı için "Türklüklerini" göstermek için önemli bir unsurdur (Şenol-Cantek, 2003). Atatürk'ü Cumhuriyet'e, laikliğe, modernliğe bağlılığın bir temsili olarak görmektedirler. Atatürk'ü, hayattayken gerçekleşen 1934 Trakya Olayları'ndan sorumlu tutmamakta, son yıllarında hasta olduğunu, kendisine yeteri kadar bilgi verilmediğini düşünmekte ve esas sorumluluğun İsmet İnönü'de olduğuna inanmaktadırlar. Aile büyüklerinin hikâyelerinde Atatürk ile ilgili anıları olan görüşmeciler, Atatürk'e karşı bir babaya duyulan saygı gibi çok büyük bir saygı ve minnet duyduklarını, Atatürk'ün Türk milletini kurtarmak için gönderilen bir "nimet" olduğunu belirtmektedirler. Yahudiler özelinde İstanbullu gayrimüslim azınlıklar, kendilerini ülkedeki modern perspektifin taşıyıcıları olarak görmektedirler. Osmanlı'nın son dönemlerinden referanslar vererek giyim kuşamdan sanata, yemek kültüründen kadın-erkek ilişkilerine İstanbul'daki modern hayat tarzının gayrimüslimler tarafından oluşturulduğunu altını çizerek vurgulamaktadırlar. Görüşmeciler, bir yandan Cumhuriyet'in kuruluş ilkelerine (laiklik) olan bağlılıklarını dile getirirken, diğer yandan "yeni Türkiye'yi" eleştirmektedirler.

Rahmetli Atatürk'ün dediği gibi "Daima ileri". Ben Atatürk'ü gördüm, okula geldi bizim. Ben yakışıklı bir çocuktum, bana çiçek verdirmişlerdi Atatürk okula geldiğinde. Ya 7 ya 8 yaşındaydım. "Hoş geldiniz babacım"... Böyle çıktı ağzımdan. "Ne kadar tatlı çocuksun sen" dedi, geldi öptü. (Y, 94, E)

Ananem sıkı bir işkadınıymış. Atatürk'ün eniştesinin yanına sekreter olarak alınmış. O dönemde bir kadın için çok önemli bir olay bu tabii. Atatürk'le konuşmuş, keşke ben ona sorabilseydim. Atatürk'ü çok seven bir kadındı. "Acayip bir şeydi, çıkan enerjiyi, o ışığı, o gücü, liderliği her şeyi bambaşkaydı, yanında titrerdik" diyordu. (Y, 44, K)

Bizde herkes Atatürk'ü sever, insanlar ona âşıktır. Büyük ihtimal, 34 Trakya Olayları'nda haberi vardır, bilemiyorum... Şahsen ben de Atatürk'e toz kondurmam. Çok severim. Farklıydı ya, ben uzaylı olduğunu düşünüyorum. Ülkesine güzellik getiren bir insandı, bizim felsefemize çok uyan bir insandı. (Y, 33, E)

- **Yahudilerin Toplumda Yükselen Antisemitizmden Duydukları Tedirginlik**

> Korkunç bir antisemitizm var, komşularımızın bu hale geldiğine inanamıyorum... (Y, 33, E)

İstanbul'un gayrimüslim cemaatlerinin Türkiye'nin ortak sorunları karşısında duydukları ve Türkiye'de modern seküler toplum kesimleriyle örtüşen kaygılarının yanında, doğrudan azınlık cemaatlerini ilgilendiren toplumsal/siyasi sorunlar karşısında duydukları farklı türlerde tedirginlikler de vardır. Bu sorunların başında Yahudileri tehdit eden bir durum olarak toplumda giderek yükselen antisemitizm gelmektedir.[96] ADL'in (Anti Defamation League) yaptığı dünyadaki en antisemit ülkeler sıralamasında Türkiye, %69 ile birinci sırada yer almaktadır. İkinci sırada ise %56 ile İran bulunmaktadır.[97] 2010 yılında yaşanan *Mavi Marmara* olayından sonra İsrail-Türkiye ilişkileri neredeyse durma noktasına gelmiş, bu durum Türkiye Yahudileri tarafından büyük bir tedirginlik ve korkuyla karşılanmıştı. Çalışmamızın "Vatandaşlık" bölümünde, İsrail-Türkiye arasında yaşanan gerginliklerin İstanbul'un Yahudi cemaatinin gündelik hayatındaki olumsuz etkileri analiz edilmişti. Aynı şekilde 2014 yazında İsrail-Filistin arasında çıkan çatışmalarda seçim öncesi oy kaygısının da etkisiyle siyasi aktörlerin sarf ettikleri İsrail ve Yahudi karşıtı söylemler, sağ basının nefret söylemleri içeren manşetleri, İsrail ile Türkiye'de yaşayan Yahudilerin bir tutulması, Gezi'de ve Soma'da yaşananlarla Yahudi veya İsrail bağlantısı kurulması Yahudi vatandaşların hayatlarını doğrudan etkilemiş ve kendi ülkelerinde büyük bir güvensizlik hissetmelerine sebep olmuştur.

Bazıları her olayda Yahudilerin hedef tahtasına konulmasını, haklarında komplo teorileri üretilmesini artık kanıksadıklarını belirterek mizaha başvurarak bu durumla dalga geçmektedirler. Bu bağlamda şaka, mizah, ironi gerçek koşulların görünmez bir eleştirisini içermektedir (Brick-Danan, 2014).

> Zaten dünyanın başına ne geldiyse Yahudilerden geldi: İSA–MUSA-MARX (gülerek) (Y, 44, E)

> *Sürgünler Çağı*[98] diye çok meşhur bir kitap vardır. Dağılacaksın! Bu toplum 20 tane ülkeye dağılır, %60'ı İsrail'e gider. Geri kalan, parası nereye yeterse gider. Şu an

96 Antisemitizm üzerine çok geniş bir külliyat bulunmaktadır. Sadece Türkçe yazındaki birkaçı için Bkz.: Adorno, 2011; Arendt, 2014a; Bali, 2013c.

97 Karel Valansi, "Ira Forman 'Yükselen Antisemitizmden Endişeliyiz' ", *Şalom*, 11 Haziran 2014, (Çevrimiçi) http://www.salom.com.tr/haber-91384-ira_forman__yukselen_antisemitizmden_endiseliyiz_.html, 14 Ocak 2016; İvo Molinas, "Yahudi Karşıtlığı", *Şalom*, 28 Mayıs 2014, (Çevrimiçi) http://www.salom.com.tr/haber-91224-yahudi_karsitligi_.html, 14 Ocak 2016.

98 Elie Wiesel'in bir romanıdır.

Panama'da çok ciddi sayıda Arap kökenli Yahudi cemaati var. Meksika'yı da Suriye Yahudileri keşfetti. Yeni Zelanda, Avustralya'ya giden çok var. Avrupa'ya kimse gitmez. Çünkü Avrupa'daki antisemitizm şu an nerdeyse Almanya'dakine yaklaşmak üzere. Bizim Türk Yahudileri 2025'te çok iyimser 3.000 kişiye düşer. Yeni jenerasyon ilk buldukları fırsatta kapağı atacaklar. (Y, 43, E)

Ben hiçbir zaman yaşamadığım şeyleri bu son seneler yaşadım. TV'de mesela bir programda seyrettim "yok siz kan içicisiniz" filan... İnsanı çok acıtan konuşmalar bunlar. Gezi Olayı'nı bile nerdeyse bizim üstümüze attı. Biz hep çektik, hep hedef noktasıydık. En kolayı bu çünkü. Bekliyoruz... Kanıksamıyoruz ama nerden ne çıkacak diye bekliyoruz. Bu son konuşmalar... İnsanın içi "cız" ediyor ne bileyim... Ya bu deveyi güdersin ya bu diyardan gidersin... Endişelerimiz sizler, gençler için ama sonuçta üzülüyorsun çünkü bu çok güzel bir ülke, yazık olur. (Y, 65, K)

Ben buraya ait hissediyorum kendimi. Ama son dönemlerde gitmeyi düşündüm. Çevremde giden oldu arkadaşlarımdan. Gitmelerinin sebebi İsrail'e bağlılık değil, sebebi RTE'nin politikaları, ülkenin gidişatı. Korkunç bir antisemitizm var, biz hiç bu kadarını yaşamadık bugüne kadar. Yaşamadık yani. Son iki-üç sene, ben inanamıyorum... Komşularımızın bu hale geldiğine inanamıyorum... Bizim yaş grubundan birçok insanla konuştuğumuzda, Gazze olayları sırasında çok konuştuk "acaba gitsek mi" diye. Annemler gidemez, bu yaştan sonra nereye gidecekler... (Y, 33, E)

Son yıllarda Yahudi cemaati içinde "hoşgörü" söylemine eleştirel yaklaşımlar hem cemaat yönetimi tarafından, cemaatin resmi gazetesi niteliğinde olan *Şalom*'da, hem de Yahudi vatandaşlar tarafından artmaktadır. Artan antisemitizme karşı duyulan tedirginlik sıkça, açıkça özellikle sosyal medya üzerinden dile getirilmeye başlanmıştır.[99] Türk Yahudi Cemaati Başkanı İshak İbrahimzadeh'in Edirne Sinagogu'nun açılışında yaptığı konuşma, bu "hoşgörü" söylemine karşı bir duruşu ve vatandaşlık kimliğinin azınlık kimliğinin içinde eritilmesine karşı olan eleştirelliği yansıtmaktadır:

... Dün haber ajanslarımızın haber başlığında okuduğumuz şekliyle neden bugün medyamız "hoşgörünün yeniden inşa edildiği gün" başlığını atıyor? Neden hoşgörüyü tekrar inşa etme ihtiyacını duyuyoruz? Neden sadık tebaasıyla uyum, anlayış, güven birliği içinde yaşamış olan Sultan Abdülhamit'in hükümdarlık süresinde yaşamış olduğu olumsuzluklar, bir Yahudi üzerinden kurulan komplo teorileri ile zamanla tüm Yahudileri ihanetin ve yıkımın sebebi olan gerçekler görüntüsüne getirilir?

99 Bu konuda son bir gelişme, Yıldız Tilbe'nin "genç Turkcell" reklamlarında yer almasıyla yaşanmıştır. 2014 yazında Tilbe'nin Hitler'i öven twitter mesajları büyük tepki çekmişti. 2016'nın Şubat ayında Turkcell'in reklam yüzü olarak Tilbe ile anlaşması, hem cemaat içinde hem de geniş toplumda yankı buldu. Kendi facebook sayfamda birçok Yahudi arkadaşımın örgütlendiğini ve tepkilerini açıkça ortaya koyduklarını gözlemledim; reklamın geri çekilmesi için sosyal medya üzerinden imza kampanyası oluşturuldu. Belki de Yahudiler, kolektif olarak uzun bir aradan sonra yoğun bir halde antisemitizme politik bir karşılık vermişlerdi. Gelen tepkiler üzerine reklam yayından kaldırıldı. Riva Hayim, "Hafıza Kayıpları", *Şalom*, 10 Şubat 2016, (Çevrimiçi) http://www.salom.com.tr/haber-98108-hafiza_kayiplari.html, 10 Şubat 2016.

Bu ve maalesef bu şekildeki söylemler ve yaşanmış acılar, sadık tebaadan vatandaş konumuna geçişimizdeki azınlık kavramının üstünden geliştirilen ayrıştırma ve ötekileştirme sonucu yalnız o günlerde sadece Edirne'de 20.000 kişilik bir Musevi nüfusu varken bunlar bugün tüm Türkiye'de 17.000 kişiye azalışımızın öncelikli sebebi olmuştur... Yahudiliği vatanımızın düşmanı, bizleri de toplumun bilinçaltlarına vatan haini olarak gösteren söylemler karşısında her seferinde kendimizi bu vatanın sadık ve faydalı vatandaşları olduğumuz açıklamaları yapmak zorunda hissetmişiz...[100]

Ben Ermenilerin çok cesur olduklarını düşünüyorum. Bak *Agos*'ta Ermeni aydınları "Sen dalgana bak RTE" yazdılar. Bizde *Şalom*'da asla böyle bir yazı yazdırmazlar, yazmazsın zaten. Cesaret edemezsin. Ben buranın sahibiyim diyor o. Biz hâlâ "misafir" olarak kendimizi görüyoruz, büyük çoğunluk tarafından. Hâlbuki en az Ermeniler kadar bu topraklarda yaşayan Yahudiler var. Anadolu'nun insanıyız biz. (Y, 33, K)

2014'ün Ağustos ayında Türk Yahudi cemaatinden bağımsız olarak Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı Yahudi kökenli bazı entelektüeller, İsrail'in Filistin halkına uyguladıkları şiddeti eleştiren bir bildiriye imza atmışlardır. Bildiride, İsrail'in politikalarından dolayı aynı zamanda Türk Yahudi cemaatinin de suçlanması "ırkçılık" olarak nitelendirilmekteydi.[101] Cemaat içinde bu yazı tartışma konusu oldu. Bazı görüşmeciler, kişilerin dinî-etnik kimliğinden bağımsız olarak çekinmeden özgürce kendi düşüncelerini ifade edebilmeleri gerektiğini savunup cemaatin bu konuda pasif davrandığını eleştirirken; bazıları da İsrail'i eleştiren bir yazının altına imza atarken sadece bireysel davranılmaması, cemaatin de düşünülmesi gerektiği konusunda bir eleştiri getirmişlerdir. Şiddetle yükselen antisemitizmden dolayı en ufak bir gerginlikte Yahudiler hedef tahtası haline gelebilmekte, nefret söylemleri çoğalmakta, bu durum cemaat içinde büyük bir tedirginliğe ve gerginliğe sebep olmaktadır. Bu konuda görüş bildirenlerin çoğunluğu; Türk Yahudi cemaatinin her hükümet döneminde devletle arasının ılımlı olduğunu, Amerika'daki Yahudi lobisiyle işbirliği halinde Türkiye'yi uluslararası platformda hep desteklediklerini, cemaati ve ilişkileri bu anlamda tehlikeye sokacak bir adım atılmaması konusunda dikkat edilmesi gerektiğini vurgulamaktadırlar. Bu bağlamda çoğu Yahudi, güvenlik söz konusu olduğunda kolektif kaygı ile hareket edilmesi gerektiğinin, kolektif "Yahudi" kimliğinin bireysel kimliği öncelemesi gerektiğinin altını çizmektedirler.

100 Büyük Edime Sinagogu Açılış Töreni, TMC Başkanı İshak İbrahimzadeh'in Konuşması, (Çevrimiçi) http://www.turkyahudileri.com/content/view/3494/287/, 5 Ağustos 2015.

101 "İsrail Şiddetine de Irkçılığa da Hayır", *Hürriyet*, 30 Ağustos 2014, (Çevrimiçi) http://www.hurriyet.com.tr/israil-siddetine-de-irkciliga-da-hayir-27105812, 15 Ocak 2016; "Yahudilerden Ortak Bildiri", *Taraf*, 30 Ağustos 2014, (Çevrimiçi) http://arsiv.taraf.com.tr/haber-yahudilerden-ortak-bildiri-162673/, 15 Ocak 2016; "Bildiri Ses Getirdi", *Şalom*, 3 Eylül 2014, (Çevrimiçi) http://www.salom.com.tr/haber-92224-bildiri_ses_getirdi.html?rev=1, 15 Ocak 2016.

Soli'lerin (Soli Özel)[102] yazdığı yazıyı biliyorum. Sonunu iyi bitirmediler o yazının, tam hatırlamıyorum. Başta İsrail'e isyan ettiler ama sonunu iyi getirmediler. Bak bu son İsrail-Gazze (2014 yazı) olayı çok bu toplumu içine kapattı. Gitmeyi düşünenler çok var. Antisemitizmin, nefretin nasıl yükseldiğini bir anda gördük. Bu çok korkutucu. O yüzden cemaatin tek ses çıkarması lazım. Herkes istediğini düşünebilir, söyleyebilir ama cemaatini de düşünmek zorundasın. (Y, 64, K)

Soli Özel çıkıp konuştu diye adamı dışlıyorlar. Demokraside tek ses olmaz. Cemaat kim ki dışlıyor? O zaman çık konuş. Soli nasıl yazıyorsa senin kalemin yok mu? Böyleydi demek, bugüne kadar doğru olduğu anlamına gelmez ki! (Y, 43, E)

- İstanbul Ermenilerinde Artan Kimliksel Farkındalık: 1915'in 100. Yılı, Diaspora ve Hrant Dink

> Atalarımın başına gelenleri biliyorum. Buna kiminiz katliam, kiminiz soykırım, kiminiz tehcir, kiminiz trajedi diyorsunuz. Atalarım da Anadolu deyimiyle "kıyım" derdi. Bir devlet kendi yurttaşlarını, hem de savunmasızlarını, çoluk çocuk, kadın yaşlı demeden, kök saldığı ortamlardan söküp, bilinmez bitmez yollara salıyorsa, bunun sonucunda da bir halk büyük bir bölümüyle yok oluyorsa, bugün bizlerin bu durumu izah edecek kelimeleri tercih etme kıvranışımız, insan olma özelliğimizin hangi vasfıyla izah edilebilir? 'Buna soykırım mı desek, göç mü desek?' diye cambazlıklar yapacaksak, her ikisini de aynı ölçüde mahkûm edemeyeceksek, soykırım yerine tehciri ya da tehcir yerine soykırımı tercih etmekle, insan oluşumuzla ilgili onurun hangi parçasını kurtarmış olacağız? (Hrant Dink)

2015 yılının, 1915'in 100. yılı olması nedeniyle Türkiyeli Ermeniler için ayrı bir önemi vardı. Neredeyse senenin başından itibaren diasporanın bu konuda nasıl bir tavır alacağı, Türkiye'de ve yurtdışında yapılacak anma etkinlikleri, Ermenistan-Türkiye arasındaki ilişkilerin bu bağlamda nasıl gelişeceği, başta Cumhurbaşkanı, Başbakan ve Amerikan Başkanı da dâhil olmak üzere siyasi aktörlerin yapacakları açıklamalar, "soykırım" kelimesinin telaffuz edilip edilmeyeceği, özür dilenip dilenmeyeceği tartışılıp durdu. *Agos* gazetesi, Ocak 2015'ten Mayıs 2015'e kadar düzenli olarak 1915 ile ilgili tanıklıklar, soykırım mağdurlarının ardından kalanların hikâyeleri, Müslümanlaştırılmış Ermeniler, "kurtarıcı" Türkler ve Kürtler, Anadolu'da 1915 ve sonrasında el konulan mallar ve ekonomik soykırım ile ilgili haberler yaptı. Aras başta olmak üzere birçok yayınevi, Ermenilerin tarihi ve 1915 ile ilgili kitaplar yayınladı. Birçok televizyon kanalında, gazetelerde oturumlar yapıldı; üniversitelerde paneller, konferanslar düzenlendi. 2009'da bir internet sitesi aracılığıyla yaklaşık 30.000 imza toplayan "Özür Diliyoruz" kampanyası

102 Kadir Has Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesi, Habertürk gazetesi köşe yazarı.

düzenlendi. Son birkaç yıldır 24 Nisan'da İstanbul'da farklı kamusal mekânlarda anma törenleri yapıldı. 2005'ten itibaren 1915-1916 üzerine olan tartışmalar merak, araştırma, olayları tanımlamayla başlayıp sorumluluk alma ve yas tutmaya doğru evrildi (Adak, 2016: 18).

Türkiye'de bugüne kadar hiç olmadığı kadar "soykırım, 1915, Ermeni" kelimeleri birçok mecrada telaffuz edildi. 1915 Olayları'nın 100. yıldönümünde, 24 Nisan 2015'te, Kumkapı Meryem Ana Kilisesi'nde düzenlenen ayine gönderdiği mesajda Cumhurbaşkanı Erdoğan; "Ermeni vatandaşlarımız için özel bir anlam taşıyan bugünde, Birinci Dünya Savaşı şartlarında hayatını kaybeden tüm Osmanlı Ermenilerini bir kez daha saygıyla anıyor, çocuklarına ve torunlarına taziyelerimi sunuyorum" dedi.[103] Peki, İstanbul'da yaşayan ortalama bir Ermeni vatandaş için 1915'in 100. yılının nasıl bir önemi vardır? Bu konunun kamusal alanda yaygın bir biçimde konuşulmasının, tartışılmasının yarattığı hissiyat nedir? T.C. Cumhurbaşkanı'nın açıklaması nasıl anlaşılmıştır? Bu soruların cevapları, İstanbul Ermenilerinin gündelik hayatlarında kimliklerinin kapladığı alanı ve kimlikleri ile ilgili yükselen farkındalıkların nedenlerini analiz etmede önemlidir. Ermeniler, siyasi aktörlerden "evet soykırım yapıldı, bunun için özür diliyoruz" gibi bir açıklama gelmesini, Anadolu'da topraklarını terk etmek ve zorunlu göç etmek zorunda kalanlara herhangi bir tazminat verilmesini beklememekteydi; çeşitli açıklamalarla konunun geçiştirilmeye çalışılacağını ve devletin bir tür "oyalama politikası" izleyeceğini düşünmekteydiler. 100 sene boyunca inkâr edildiği için, 100 sene boyunca konuşulmadığı, yüzleşilmediği için artık yapılacak açıklamaların içten ve samimi olmadığına inanmaktadırlar.

Güven Gürkan Öztan ve Ömer Turan, Türk milliyetçiliğinin gerek İttihatçı dönemde, gerekse erken Cumhuriyet döneminde seçici hafıza ve belirli kodlarla kurulmuş bir bellek aracılığı ile kendisini var ettiğini; bu seçici hafızanın esas meselesinin de Ermeni soykırımını inkâr tavrı olduğunu söylemektedirler (2015: 195-250). Talin Sucuyan ise doktora tezi kapsamında Türkiye'de kalan Ermenilerin birinci ve ikinci kuşaklarıyla yaptığı sözlü tarih görüşmelerine dayanarak kuşaklar boyu devam etmekte olan inkârla yaşama durumunun, Türkiyeli Ermenilerin hayatlarının kurucu unsuru olduğunu ortaya koymuştur. Sucuyan, Bourdieu'nun habitus kavramına referansla: "Yirmi Kur'a Askerlik, Trakya Pogromu, Varlık Vergisi, 6-7 Eylül Pogromu gibi uygulamaların, sadece dönemin konjonktürel gelişmelerinin bir sonucu olmadığını; kurumsallaşmış ve toplumsallaşmış, inkâr edilen bir tarihin gündelik hayatı kurmuş olmasıyla belirginleşen bir habitus meselesi, tam olarak soykırım sonrası 'inkâr habitusu' olduğunu" iddia etmektedir (2015: 133).

103 Umut Tütüncü, "Cumhurbaşkanı Erdoğan'dan Patrikhane'ye Mesaj: Acınızı Samimiyetle Paylaşıyoruz", *Habertürk*, 24 Nisan 2015, (Çevrimiçi) http://www.haberturk.com/gundem/haber/1069743-cumhurbaskani-erdogandan-patrikhaneye-mesaj-acinizi-samimiyetle-paylasiyoruz, 17 Ocak 2016.

İstanbul Ermenileri, devletin Ermeni politikasının "soykırımın inkârı" üzerine kurulu olduğunu, soykırımın hâlâ kabul edilmemesinin, devlet arşivlerin açılmamasının, aslında bugün bile bu topraklarda yaşayan Ermenilerin varlığının inkârı anlamına geldiğini düşünmektedirler. Ermeni ailelerin çoğunda soykırım, bire bir yaşanmış bir trajedidir; kendi ailelerinin başına gelmemiş olsa bile toplumlarının başına gelmiş böylesine bir felaket, "iç bilgi" olarak tüm Ermenilerde bulunmaktadır. Ermeniler Cumhurbaşkanı'nın yaptığı açıklamadan sonra bir konuşması sırasında "Af edersiniz, bana Ermeni dediler" diyerek Ermeniliği "küfür" gibi kullandığını; daha önce yaptığı "acınızı paylaşıyorum" söyleminin, bu sözlerinden sonra hiçbir inandırıcılığının ve samimiyetinin kalmadığını belirtmektedirler. Bu tip açıklamaların AB'ye hoş görünmek için yapıldığını, Türkiyeli Ermenilerin her sene "1915" nedeniyle siyasi konjonktüre bağlı olarak "piyon" olarak kullanıldıklarını düşünmektedirler.

> Ne tazminatı verecek? Anadolu'yu mu geri verecek? Sınırları geri verecek mi? Bence geçiştirilecek. Özür dilese ne fark edicek? Bana bir şey ifade etmeyecek hakikaten. (E, 51, K)

> 1915 ile ilgili kafaların bir netleşmesi lazım. Ermeniler de rahat olmayacak o netleşene kadar. Cengiz Çandar'ın bir yazısı var, bir 24 Nisan'da yazdı, 2010'da galiba. Çok etkilenmiştim o yazıdan. "Tamam soykırım değil ama bana hiç kimse Der Zor Çölü'ne yazın temmuz ayının sıcağında yürüyerek sürülen bir halkın öldürülmediğini söylemesin" diyordu. Tehcir kabul ediliyor zaten. Empati kuruyorum ve bu jenerasyonun sorunu değil tabii bu. Almanları Holokost için suçlayamayacağın gibi bu kuşağı da bununla suçlamanın anlamı yok. O zihniyette olan da vardır ama olmayan da büyük bir çoğunluk var. Ama inkâr edilmesi anlamsız bu olayın. Bence hiçbir zaman da tam olarak netleşeceğini düşünmüyorum. Bazı dengeleri korumak için gündemde olacak bir konu bence. Ben de kendi adıma o yaşananlar için çok üzgünüm. Düşünsene o kitle yaşasaydı Türkiye nasıl bir ülke olurdu? (E, 36, K)

> Politika, Tanrı Janüs'ün şimdiki yüzüdür. Tanrı Janüs, gülen yüzle ağlayan yüzdür tiyatrodaki. Aslında Roma döneminde şehirlerin girişine konulmuş, gelenleri gülen yüzle karşılayan gidenleri de üzüntülü yüzle gönderen yüzdür. Politika da böyle, her türlü yalanı konuşabilme meselesi. Böyle olunca politikacı yalan söyler. Türkiye'nin Ermeniler açısından bir tane problemi var. 100 sene geçmiş çözümlenemiyor. Anneannem Adanalıydı, 1906-7'yi yaşamış. Devletin bir politikası var. İnkâr üstüne kurulu. Aslında bir şey oldu ama soykırım değildi... gibi. Bunu nasıl algılarsan algıla. Bilim adamları da soykırım konusunda bin türlü tarif veriyorlar. Soykırım mı? Ya bundan daha fazla soykırım olamaz! Sen bu amaçla yapmasan bile sonucunu hesaplayamadığın bir şey de soykırımdır. Ülkenin koşulları ve durumlar ortadaydı. Sen göç ettirdiğin insanları, orduna bakamıyorken nasıl bakacaksın, nasıl besleyeceksin? Yolda açlık ve hastalıktan ölüyorsa sebebiyet verdiğin için soykırımdır. Bu tehcir kararında senin esasen kendi vatandaşın, olanlara tehcir yapanların canını, malını koruyamıyorsan bunun sonucunda bu insanlar hayatlarını kaybettilerse sebep olduğun onca ölümün tarifi soykırımdır. Bana sorarsan, Obama'ya" bu sene soykırım diycen mi" dedi, o da "demem ama sen de böyle yaz" dedi. Bu da benim hikâyem.

O zaman miting alanında çıkıp da "Bana Ermeni dediler" demiyeceksin! Resmen hakaret etti. (E, 60, E)

Yaşanmış yaşanmıştır bitmiştir, benim ailemin öğretisi de o oldu. Kinle yaşanmaz. Travmanın en büyüğünü, o kini yüreğinde yaşatan yaşar. Ne toprak talebi? O zaman orda bir Ermeni devleti mi vardı? SSCB'ye dâhil bir devlet vardı, bugün de var. Lozan sınırları içinde bir Ermeni devleti yoktu ki? O gün sadece Osmanlı sınırları içinde Ermeni tebaasına ait insanlar vardı. Eee sen onları tehcir ettin kardeşim. Kendi vatandaşını tehcir ettin! Toprak talebi filan gelmez, kandırmaca bu. Ama şu talep gelecek, senin vermiş olduğun tapu var. Bunu tanımayacak mısın? Bugün benim için Ş.'ya (kendisi) derse ki: "Evet arkadaş bu genç Cumhuriyet'in hatasıdır. Ey Ş.! Sen de biliyorsun ki bu İttihat Terakki'nin hatasıdır, bunun için senden özür diliyoruz". Sen olsan istemez misin? Yüreğimde bir yara açıldı, en azından onun kanaması durur. Bir travma var orda. (E, 61, E)

Benim için önemli değil özür dileme. O kadar insan katledilmiş. Onun bedelini hepimiz yaşıyoruz. (E, 42, K)

Diğer yandan 1915 ile ilgili olarak İstanbul Ermenileri, diasporadakilerin ve özellikle de soykırım kurbanlarının çocuklarının ve torunlarının, bireysel olarak 1915 ile ilgili çok sert ve öfke dolu açıklamalar yaptıklarını; bu yüzden düşüncesizce davrandıklarını; sürekli bir "Türkiye karşıtlığı" içinde bulunduklarını; "dışarıdan" yapılan bu tip açıklamaların, Türkiye'de yaşayan Ermenileri zor duruma soktuğunu; geçmişte yaşanan ayrımcılıklara referansla geniş toplumun tepkisini çekmekten tedirgin olduklarını ve diasporanın bu tavrını hiç onaylamadıklarını vurgulamaktadırlar. Bu bağlamda Ermenilerin özellikle 100. yıl nedeniyle herhangi bir olumsuz olay yaşanmasından kaygı ve stres duydukları, demokratik ve barışçıl yollarla yapılan protestoların bile şiddetle bastırıldığı bir ülkede dernek aktivitelerinde fazla göze batmamaya ve sözlerinde, söylemlerinde, yapacakları anma etkinliklerinde dikkat etmeye çalıştıkları gözlenmiştir. Birçoğu, 24 Nisan'ın sessiz sedasız geçmesini ve herhangi bir terslik yaşanmamasını umduklarını aktarmaktadırlar.

Buradan giden daha rahat konuşur tabii. Bu diasporanın genel eğilimidir, ortak fikri değildir, hatta patlamasıdır. Büyük çoğunluğu Müslüman olan bir ülkede sıkar bunları tabii konuşmak. Gerçek bir demokrasinin olduğu bir ülkede "Ohh be" diyip konuşursun. Şimdi ben 61 yaşındayım, bu lafı söylemek için 61 senemin kaçı demokrasiyle geçti? Ve kaç kuruşluk demokrasi? 10 sene bile değildir. (E, 61, E)

Hakikaten çok düşüncesizce hareket ettiklerine inanıyorum. Onlar buradan gitmişler, bol keseden atıp tutuyorlar. Diasporada yapacaksa gelsin burada yaşarken yapsın. Gelsin burada konuşsun. Bazı şeyleri yayınlarken bizim burada 70.000 kişi olarak yaşamaya çalıştığımızı düşünerek hareket etmeleri gerektiğine inanıyorum. Ben burada hâlâ kiliseme, okuluma gidebiliyorum. Ama senin orda yaptığın her demeç, beni burada rahatsız ediyor. Sen benim çocuklarımı huzursuz ediyorsun. Benim çevremi, benim iş hayatımı, benim buradaki askerde olan çocuklarımı düşünmüyorsun. (E, 50, K)

Diaspora aşırı fanatik. Empati kuramıyorum tabii. O zorluğu yaşayan insanlar ve onların çocukları, torunları. Onların hayatları zor tabii ki. Orda da azınlıklar sonuçta. Hep bir ötekisin. (E, 36, K)

İstanbul Ermeni cemaati için kimliksel farkındalığın ve eşit vatandaşlık arayışının en önemli temsilcisi olan Hrant Dink'in, 19 Ocak 2007'de *Agos* gazetesinin Osmanbey'deki binasının önünde öldürülmesi büyük bir travma yaratmıştır. Bu politik cinayetin üstünden 10 sene geçmesine rağmen henüz dava sonuçlanmamıştır. Hrant, Ermeni cemaati için bir özgürleştiriciydi. Cenazesinde yüz binlerce insan "Hepimiz Ermeni'yiz", "Faşizme inat, kardeşimsin Hrant" pankartlarıyla sessiz bir yürüyüş yaptı. Ermeniler, Yahudiler ve Rumlar Hrant'ın toplumda büyük bir sessizliği kırdığını, kamusal alanda daha önce hiç konuşulmayan konuların onun sayesinde konuşulmaya başlandığını, bunun da birçok insana azınlık kimliğiyle barışma, onu daha rahat ifade etme, korkusuzca gösterme, Ermeniceyi sokakta rahatça konuşma şansı verdiğini vurgulamaktadırlar. Hrant sayesinde (adına soykırım, trajedi, katliam, tehcir, büyük felaket veya her ne denirse densin) 1915 Tehciri, azınlık olmak ve azınlık olmanın ağırlığı ve zorluğu, Müslümanlaştırılmış Ermeniler gibi daha önce varlığından toplumun büyük bir kesiminin haberi olmayan konular sandıktan çıkartılmıştır. Hrant, toplumda büyük bir bilinç sıçraması yaratmış, insanları aydınlatmıştır. Yahudiler ve Rumlar da Hrant'ın öldürülmesinden çok etkilendiklerini, Hrant'ın özelde Ermeniler genelde ise tüm azınlıklar için "Pandora'nın kutusunu" açtığını vurgulamaktadırlar. Birinci kuşaktan bazı Ermenilerin 1915 hakkında evin dışındaki alanlarda konuşulmasından, yazılmasından, çizilmesinden halen tedirginlik duydukları gözlenmektedir. Geçmişten gelen bastırılmış, blokajlı kimliklerinden, travma belleğinden dolayı birçok Ermeni'nin özgürleşemediği gözlenmiştir. Bu yüzden bazıları Hrant'ı "çok fazla konuşmakla" suçlamakta, bu ülkede bu derece özgür konuşmanın mutlaka bir bedeli olduğunu, hele de Ermeni'ysen bu bedelin ağırlaştırılmış bir şekilde ödendiğini hatırlatmaktadırlar. Toplumun büyük kesiminde azınlıkları içine alacak bir zihniyetin hâlâ yerleşmemiş olduğunu (ki bunun gerçekleşeceğinden çok ümitli değiller), devlet refleksinin de her zaman azınlıklara karşı olduğunu vurgulamaktadırlar.

Ben *Agos* alıyordum ama Hrant'tan sonra bıraktım. Hrant memleketini seven insandı. Ama ben Hrant'ın biraz fazla konuştuğuna... Neden? Bu memlekette olmaz. Ama noldu bak, bir kurşunlan gidersin. Daha öyle bir zihniyet yok burada. *Musa Dağı'nda 40 Gün*[104] diye bir kitap var. Eee, biz zaten biliyoruz! Bu olmayan bir şey değil ki. Musa Dağı'nda yedi köy var, Ermeni köyü, şimdi artık yok. Oradan kaçanlar gelip Vakıflı Köyü'nü kurmuşlar. İnanmayanlar var hâlâ daha. Eee olmuştur, nasıl inanmıyorsun ki? Bu neye benziyor biliyor musun? Süleyman Viyana'ya gitmemiştir! Millet güler geçer... (E, 81, K)

104 Franz Werfel'in romanıdır.

Niye konuşmasın ki Hrant? Nasıl çıkıcaz aydınlığa? Bir kırılma yarattı cemaatte. Çocuk öldü, cenaze töreninde şunu demiştim arkadaşıma "Şu cenaze töreninde 'Hepimiz Hrant'ız Hepimiz Ermeni'yiz' bağrışlarını duymak için elli kere ölürdü o çocuk". Bu onun misyonuydu. Zaten kahramandı, ölünce daha da kahraman oldu. (E, 61, E)

Hrant beni vurdu. Ermenileri çok bilmezdim anlamazdım, her cemaat kendi içinde kapalı filan... O adamı görünce "Türkiye'deki Yahudi'nin durumu da o" dedim! (Y, 43, E)

Hrant Dink'in 2007 yılında katledilmesi, Ermeniler için hem çok büyük bir travma hem de büyük bir dönüm noktasıdır. Bu çerçevede bazıları kendi Ermeni kökenlerini keşif yolculuğuna çıkmış, Ermenilik bilincinin farkına varmış ve kimliğine daha fazla, açık bir biçimde sahip çıkmaya başlamıştır. Aynı zamanda Hrant, toplumun yüzyıldır yaşadığı bir travmanın kamusal alanda tartışılmasına ve görünür kılınmasına vesile olmuştur.

Yirmi üç mahkeme oldu, yirmisine katıldım. Her büyük yürüyüşünde orda oldum. Yapabileceğim ne varsa yaptım. Ve dört sene evvel de ilk defa 1915 Olayları için Taksim'de oturanlardan biriyim. Ama yanımda Müslüman arkadaşım da oturdu. Burda ayrımcılık da yapamıyorum. Bizlerin evinde hiçbir zaman geçmiş tarih konuşulmaz ki. Evimizde büyüğümüz mü yoktu? Vardı, konuşulsa bile öteki ötekine "sus sus çocuklar duymasın" denilirdi. Hiçbir zaman biz ta ki 1978 ASALA'ya kadar hiçbir şey duymadan sudan çıkmış balık gibi yaşadık. O saatten sonra okur, öğrenir olduk. Bunun büyük bir gelişimini de *Agos*'a ve Hrant'a borçluyuz. Hrant benim gözyaşımın doğal kaynağıdır. (E, 63, K)[105]

Genç Ermeniler için Hrant'ın öldürülmesi, onların kuşağının tanık olduğu en travmatik olay olarak aktarılmaktadır. Hrant'tan sonra birçoklarının bastırılmış-bastırmak zorunda kaldıkları milliyetçilik duyguları artmış, Ermeni kimliklerinin bilincine daha fazla varmaya ve sahip çıkmaya başlamışlardır:

Bence bizim jenerasyon için en travmatik olay Hrant Dink cinayetidir. Bir insan ölebiliyor Ermeni olduğu için sokak ortasında. O, dönüm noktalarından biridir benim için. Ben de o günden sonra daha Ermeni'yim. Daha şey oldum... Milliyetçilik duygularım kabardı. Kime sorsam aynı şeyi yaşadı biliyorum, aileden biri öldü gibi oldu. İşte çalışıyordum o gün, ofiste televizyonda gördüm inanamadım uzun bir süre. O kadar ağladım ki departman müdürümüz, akrabanız mıydı dedi... Gerçekten baya etkilendim. Hepimiz o gün evde oturduk ağladık. Bir yakının vefat etmesi gibiydi. O gün çalıştığım için yürüyüşe gidemedim. Onun için izin almak istemedim, bir nebze politik bir şey. Çok çok üzülmüştüm... Bizim cemaati de gerçek anlamda bir araya getiren olaylardan biridir. Gençlerden bir komite kuruldu cenaze için, hepsi beyaz gömlek jilet gibi giyindiler. İnanılmaz organizeydi her şey. Hiç taşkınlık çık-

105 A., Hrant Dink'in ölümünden sonra çıktığı "Ermeni kimliğini keşif" yolculuğunda anne-babasının doğum yeri olan Kayseri'den başlayıp bütün Anadolu'yu sırt çantasıyla gezmeye devam etmektedir.

madı. Biz yaşamadık ya hiç, bu jenerasyonun yaşadığı en travmatik olaydı Hrant'ın öldürülmesi. (E, 36, K)

Milliyetçi duygular mı, Ermenilik mi diyim... Orda ortaya çıktı. Çünkü biri öldürüldü. 1915'ten sonra göz göre göre öldürülüyor. Yangın var içimde. (E, 29, E)

Diğer taraftan Hrant için düzenlenen cenaze bazı Ermeniler tarafından organize, planlı ve çok abartılı bir tören olarak görülmektedir. Bu kişiler, tedirginlik duydukları için cenazeye gitmediklerini belirtmişlerdir. Hrant'ı, öldürüldükten sonra reklam malzemesi olarak kullanmak isteyen insanların ortaya çıktığını, cemaat içinden de birçok kişinin Hrant'ın değerini öldükten sonra anladığını, ondan önce adını bile duymamış birçok Ermeni olduğunu belirtmektedirler. Hrant'ın cinayetinin gerçek sorumlularının halen ortaya çıkarılmamış olmasının Ermenilerde yarattığı kızgınlık, öfke, hayal kırıklığı ve isyan ise devam etmektedir.

Hrant gitti işte, değer miydi? Neden? Olayın siyasi boyutu var. Neden bu kadar tahrik konusu oldu. Hrant'ın cenazesi ve anılma törenleri? Ben gitmedim cenazeye. Çoğu Ermeni de gitmiyor, dikkat et. Gerek duymuyoruz çünkü. Hrant bile bile ölüme gitti. Tuhaf, yüzeysel geliyor bana yapılan o törenler. Hrant da biliyordu öldürüleceğini, kendini verdi. Fedai, neye yaradı ki? Çocuğun var... Başka niyetle söyledi ama çeviremedi lafı sonra. Söylememesi gerekiyordu.[106] (E, 65, K)

Ben ölüm haberini görünce TV'de direk babamı aradım, onun tepkisi hâlâ kulağımda "Ne ediyorsun oğlum, yapma yapma" demişti. Hrant abiyi o olaydan sonra tanıyıp arkasından giden insanlar oldu. Adamın farkında olmayan bizim cemaatte insanlar vardı. Birçok aydın, düşünür adamı kaale almıyordu. Sonra "Hepimiz Hrant olduk". Çakralar açıldı, uyandık mı? Biliyorduk bazı şeyleri zaten. Bir haksızlık, bir acı var ortada ama o dönemden önce de o adamın değerini ben biliyordum. (E, 40, E)

106 "Evet, biz Ermenilerin bu topraklarda gözümüz var. Var, çünkü kökümüz burada. Ama merak etmeyin. Bu toprakları alıp gitmek için değil. Bu toprakların gelip dibine gömülmek için..." (Hrant Dink)

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KAMUSAL VE ÖZEL ALANDA GAYRİMÜSLİM AZINLIK OLMAK

> "Ermeni'ydi ama çok iyi insandı". O "ama" var ya dinamit, boom! Bu konuşma başladığı anda lafın oraya geliceğini bilirsin. Ve işte o "ama"yı beklemek var ya... O ömür törpüsü. (E, 61, E)

Önceki bölümlerde İstanbullu Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin hayatlarının farklı alanlarında tecrübe ettikleri ayrımcılık ve dışlanma biçimleri, bu olumsuz tecrübelerin birey olarak kimliklerini algılamada ve azınlık kimliği ile vatandaşlık kimliği arasında kurulan ilişkiselliği kavramada ne tür bir öneme sahip olduğu üzerinde durulmuştu. "Bellek" bölümünde Cumhuriyet'in inşasıyla birlikte gayrimüslimlerin; yaşadıkları ayrımcılıklar ve dışlanmalar sonucunda belleklerinde halen canlı bir biçimde duran travmalara dair algıları, travmaların kimliklerinde ne kadar başat bir yer tuttuğu ve bu travmaların kuşaklar arası aktarılma/aktarılmama halleri analiz edilmişti. Olayları bire bir yaşamamış olan kuşakların da bu travmaları kimliklerinde sahiplendikleri, cemaatlerinin kolektif belleğini taşıdıkları ortaya konulmuştu. Bu bölümde ise öncelikle İstanbul'un üç azınlık cemaatinin kamusal alanda, geniş toplumla aralarındaki sosyal mesafenin yapısal nedenleri, kamusal alandaki sosyal dışlanma ve ayrımcılığa uğrama pratikleri analiz edilmeye çalışılacaktır.

Her üç azınlık cemaatinin mensupları için kendi cemaat içi kamusal alanlarının (azınlık okulları, kiliseler, dernekler, tiyatro grupları, arkadaş grupları, Ada[1]) dışındaki kamusal alanda yaşadıkları sosyal dışlanma ve ayrımcılık, gündelik yaşamın

1 Adalar, mekân bölümünde de bahsedildiği gibi Ermenilerin, Yahudilerin, Rumların mikro cemaat yapılarının yansıması gibidir. Bu bakımdan Adalar'ı da cemaatlerin kamusal alanı olarak tarif etmenin doğru olacağını düşündüm.

bir parçası gibidir. Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler için okul, askerlik, sokak, iş, alışveriş ve dinlence gibi gündelik yaşam ilişkilerinin içinde gerçekleştiği farklı kamusal mekânlarda "korkak-zengin Yahudi", "kan içici", "gâvur", "ama Ermeniler iyi insanlardır" gibi damgalamalarla karşılaşmak gündelik hayatın sıradan pratiklerinden biridir. Gündelik yaşamda ve kamusal alanda karşılaşılan bu damgalamalar, her zaman dezavantaj olarak değil, sınırlı durumlarda da avantaj olarak, yaşanan azınlık olma halinin yapısal bir parçasıdır. Ancak bu durum, bulundukları ortamın kültürel-sosyal yapısına (modern/laik ya da muhafazakâr/dindar gibi) ve ülkenin içinde bulunduğu uluslararası siyasi konjonktüre bağlı olarak da değişebilmektedir.

- Kamusal Alanda[2] Dışlayıcı ve Ayrımcı Pratikler: Gündelik Yaşamda Dil ve Din Üzerinden Damgalanma ve Dışlanma

> Birbirimize eşit ve birbirimizden farklı olarak nasıl birlikte yaşayabileceğiz... (Alain Touraine)

Bir toplumda biz ve onlar ayrımı yani sosyolojideki tanımıyla dış grup duygusu olmadan iç grup duygusu olamaz. Dış grup, iç grup için faydalı hatta vazgeçilmezdir çünkü iç grubun kimliğini açığa çıkarır. Dış gruba karşı, karşı tarafın düşmanlığı ve kötü niyetine zorunlu bir yanıt olarak gösterilen düşmanlık, kuşku ve saldırganlık bir önyargı doğurur (Bauman, 2015: 58). Gruplar arasında yer alan bu önyargılar, etnik sınırların korunmasında önemli bir etkendir (Barth, 2001: 33). İnsanların kendilerinden farklı olan ya da görünen herkese derin bir kin beslemeye özellikle yatkın oldukları çok sık görülmektedir. Bu tür bir yönelim ırkçı tutumlarda ya da daha genel olarak "yabancı" olan her şeye düşmanlık anlamına gelen zenofobide (yabancı düşmanlığı) kendini gösterir (Bauman, 2015: 59-60). Adorno'nun "Otoriter Kişilik Teorisi"ne göre önyargıların altında, aile ortamlarından beslenen temel kişilik özellikleri yatmaktadır. Otoriter zihniyet doğru-yanlış, iyi-kötü ayrımını kesin çizgilerle yapar (2011). Farklı inanç, düşünce ve kimliklere beslenen hoşgörüsüzlük, en çok da toplumdaki azınlıklarda somutlaşmaktadır. İkinci bir yaklaşım olan "Günah Keçisi Teorisi"ne göre de önyargının kaynağında yoksunluk duygusu bulunmaktadır. Günah keçisi; bir toplumda güçsüz seviyede bulunan, başkalarının haksız yere kendi sorunlarının nedeni olarak gösterdiği kişi

2 Bu bölümde özellikle kamusal alan kavramı yerine kamusal mekân kavramı kullanılmış ve bu ikisinin eşanlamlı olmadığına dikkat çekilmek istenmiştir. Bu bölümde kamusallığa kentsel gündelik yaşam, sosyallik ve sosyal mekânlar açısından yaklaşılmaktadır; bu bakış açısıyla, doğrudan politik bir derdi olan Habermas'ın kavramının yer değiştirilebilir olarak kullanılmaması gerekmektedir. Kamusal alanla ilgili kapsayıcı bir çalışma için Bkz. Özbek, 2015.

veya gruplardır. Önyargı ve ayrımcılığın üretildiği bütün gruplar arası ilişkiler, bir eşitsizlik ilişkisidir (Özdoğan v.d., 2009: 427-8). Hâkim gruplar tarafından beslenen önyargılar ve stereotipler, beraberinde bir rasyonelleştirme çabasını da getirir. Irkçı önyargılar, dezavantajlı grupları fiziksel ve biyolojik olarak aşağılaştırır, hatta daha da önemlisi sabit bir biçimde ahlâki değerler bakımından da (azınlıklar kötüdür, tehlikelidir, korkaktır, pistir, gâvur/dinsizdir, ahlaksızdır gibi) değersizleştirirler; bu sayede hâkim gruplar, bu gruplara karşı yapılan ayrımcı uygulamaları da meşrulaştırırlar (Cornell ve Hartmann, 2007: 30).

> Köydeyken gâvur çocuğuyduk zaten. "Gâvurun evini geç veya gâvurun tarlasının arkası" denirdi hep. Ondan alınmıyorduk. "Gâvura gâvur denmeyeceğini bilmiyor musun" gibi (gülerek). Burda da (İstanbul) ismimden dolayı çok şey çektiğim için "Ben onlardan (Ermeni) değilim" diyordum. (E, 59, E)

> 1969'da bu eve geldik. İki tane abim var, ikisi de yetişkin çocuklar. Ben 13 yaşındaysam onlar da 23-25 yaşında. Arabası vardı abimin, yumurtacı vardı şurda (evin karşısını işaret ederek) abim oraya park etmiş. Bir de baktık zil çalıyor, abim de okula gidecek. Dediler ki "Akif kavga ediyor". Efendim sen "bilmem ne yaptığımın gâvuru, sen nasıl buraya park edersin" diyip abime saldırmışlar. Genç delikanlı abim de o zaman, sen abimin üstüne bir yürü ve demişler ki "O bu akşam görücek, onu rahat bırakmıycaz." Abimi nasıl dövmeye çalışıyorlar. Küçük abim pencereden gördü, hemen o da atladı dışarı çıktı. Neyse ayırdılar ettiler ama abimin üstüne nasıl hücum ediyor yumurtacı "gâvur" diye! O ara çok korkmuştum. Bunlar kırıcı şeyler, çok kırıyor. (E, 57, K)

Yabancıların bulaşıcı hastalıklar taşıdıklarına, bitli pireli olduklarına, iffetsizlik ve ahlâksızlık yaydıklarına inanılır. Yabancıları çağrıştıran her şeye hınç duyulur (Bauman, 2015: 74). "Öteki"; varlığı icabı, konumlandırılış biçimiyle kötüdür, tehlikelidir, huzur kaçırıcıdır, tehditkârdır. Bu kuşku ve saldırganlık, daha sonra önyargıya sebep olur. Sara Ahmed'in vurguladığı gibi "insanların birbirine yabancı hale gelmesi, Öteki'nin ya da yabancı olanın ne olduğuna dair muazzam bir fantezi alanı açarak korkuların ve düşmanlıkların, yabancı öteki'ye yansıtılmasının zeminini oluşturur" (2014). Erving Goffman'ın vurguladığı gibi sahip olunan bir vasfı "damgaya" dönüştüren; verili bir durum ve etkileşimde, bu niteliğin, karşımızdaki kişiye ve özellikle de kimliğine ilişkin beklentilerimizle uyuşmamasıdır. Damga; sıfat ve stereotip arasındaki bir ilişki biçimidir (2014a: 17-18). Normal ve damgalı somut kişiler değiller, ikisi de birer bakış açısıdır (A.e., s. 192). Damgalı, George Simmel'in "yabancısıdır"; gruba hem ait olan hem de olmayandır. Yabancı, grubun kendisinin bir unsurudur, "iç düşmanlar" gibi, gruba mensubiyeti hem onun dışında olmayı hem de onunla karşı karşıya gelmeyi içeren bir unsurdur (2015: 149).

> Bir kaza geçirdim ben Taksim Meydanı'nda, lisedeyken. Ağır bir trafik kazası, baya ölümden döndüm. Lise 1'deydim. Okul çıkışı eve giderken aracın altında kalıyorum.

Taksim İlkyardım'a götürüyor arkadaşlarım. O zaman korkunç bir yer, tam '91 senesi! Beni bir sedyeye koyuyorlar. İlk başta kimse ilgilenmiyor tabii. O zaman cep de (cep telefonu) yok. Neyse, annem abim geliyor, annem bayılıyor tabii orda. Amcamlar hepsi geliyorlar hastaneye. Babam da o ara iki-üç gün seyahate gitmişti, yoktu. Beni ameliyathane tarafına götürüyorlar. Ama zangır zangır titriyorum, kırıklarım var filan. Beni kenarda bırakmışlar, düşünsene. Ve o bekleyiş bitmiyor. Bir adam geliyor doktor önlüğüyle, "Kızım bu ne hal, sen neden burda sürünüyorsun" diyor. "Kimsin kızım sen?" diyor. Orda ben iç kanama geçiriyorum. "Kaza geçirdim beni buraya bıraktılar ve çok acım var, ben ölmek istiyorum" diyorum. Meğer başhekimmiş adam. Bağırıp çağırmaya başlıyor. "Kızım senin ismin ne?" diyor, "Ani" diyorum. "Haaa şimdi anladım, bunlar bize güvenmezler, annesine haber verin çocuğunu öldürmeyeceğiz" dedi. O laf bana koydu. (E, 39, K)

Nefret göstergelerde sabit olarak bulunmaz, bunun yerine gösterge ve bedenler arasında dolaşır veya hareket eder (Ahmed, 2014: 81). Yahudilere karşı üretilen "iğneli fıçı" uydurma hikâyesinde görüldüğü gibi ötekinin bedenine dâhil olma, korku politikalarında hayatî bir öneme sahiptir. Korku, bireyi içine almakla, tehdit ettikleri müddetçe ötekileri korkutucu olarak gösterir. Bu tarz fanteziler ötekinin, sadece benlik olarak kişinin kendisine değil, ayrıca sanki kendisinden ayrı varlıklarmış gibi yaşamına, mevcudiyetine karşı bir tehlike olarak inşa edilmesine neden olur (A.e., s. 85).

Sanki Yahudiler uzaylı! Benim abim askerdeyken yanında yatan biri hiç konuşmuyormuş abimle. Sonunda demiş ki "Bana ne yapıcaksan yap çünkü gecelerdir uyuyamıyorum." Abim de kendi gölgesinden korkar (gülerek). Çocuk demiş ki "Siz demiş kan içersiniz!" Sonra çok iyi dost oldular... Yok "korkak Yahudi", yok "pis Yahudi..." (Y, 64, K)

Lise sondayız artık, Adana'da sıcak bir mayıs ayı. Şiltelerimizi çıkarıyorduk, büyük bir terasımız vardı, orda uyuyorduk. Şilteleri içeri soktuğumuzda hangi şilte kimin karışıyordu tabii. Arkadaşlardan biri sigara içmiş, o zamanlar heves de vardı. Sigara şilteyi delmiş. Müdür yardımcılarından biri bu çocuğu odasına çağırıyor "Fatih oğlum söyle Murat'a (kendisi) sigara içmesin şilteyi delmiş" diyor. Çocuk da "Hocam Murat içmedi" demiş. Hoca da ısrarla suçu bana atmaya çalışıyor. O zaman da ağzıma sürmezdim sigara. Çocuk kendisini de itiraf edemiyor. Hoca da bunun üstüne "Biz onun kanını satsak bir şiltenin parası etmez" demiş. Çocuk sonra gelip bana anlattı bu hikâyeyi. Her zaman yaralıyor... Suçlanan hep sen oluyorsun. Şilte yanar "Murat yapar", perde çalınır "Murat yapar"... (E, 38, E)

Türkiye toplumunda Rum, Yahudi veya Ermeni olmak, damgalı bir kimliğe sahip olmak demektir. Geniş toplumdan eğitimli kesimler bile gayrimüslim bir bireyle tanıştıklarında "Benim tanıdığım başka Rumlar, Yahudiler, Ermeniler de var ama iyi insanlardır..." diyerek pozitif ayrımcılık yaptıklarını zannederken kendilerini dâhil ettikleri ulusal kimlikten aynı zamanda azınlıkları dışlamakta, kendi içinde ayrımcılığı yeniden üreten bir söylem geliştirmektedirler.

Bir Türk'le tanışırsın, dostluk kurulur. Bütün iyi niyetiyle ve kendisinin art niyetli bir Türk olmadığını ispatlayabilmek için sana der ki "Ya bak benim için fark etmez, benim aile çevremde tanıştığım bir sürü Ermeni var, hatta benim ustam Ermeni'ydi, Ermeni'ydi ama çok iyi insandı." O "ama" var ya dinamit, boom! Bu konuşma başladığı anda lafın oraya geleceğini bilirsin ve içinden sinirle beklersin. "Hadi ya şu 'ama'yı söylesin de içimden bir küfür etsem" diye. Burda bir art niyet yok ama onu da söyliyim. Hayatın akışında bunun geleceğini biliyorum. O "ama" var ya... O bir dinamit. Ve işte o "ama"yı beklemek var ya... O ömür törpüsü. Hiç yanılmadım bugüne kadar. Hepsi söyledi. En travmatiği bu bence. (E, 61, E)

- **Sokakta Konuşulması Yasak Olan Kelimeler**

İstanbul Rumlarının, Yahudilerinin ve Ermenilerinin birinci ve ikinci kuşakları için sokakta anneye "mama" denilmesi, yasak kelimeler sınıfına girmekteydi. Cumhuriyet'in ilk yıllarında "Vatandaş Türkçe Konuş!" kampanyası ile azınlıkların kamusal mekânlarda Türkçe dışında dilleri konuşması engellenmek istenmiştir. Rum erkek görüşmecilerden biri, babasının o dönemde hissettiği korkuyu ve yaşadıkları dışlanmayı çocukluk hafızasına dayanarak aktarırken; ayrımcılık yapanların belli bir kesim olduğunu, Balat gibi gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadıkları semtlerde Müslüman komşularla dostane ilişkilerin altını çizerek genelleme yapmanın doğru olmadığını vurgulamaktadır. Yahudi bir kadın görüşmeci de benzer biçimde toplumda eğitimsiz ve cahil olan kesimin bu tip ayrımcılıklar yarattığını, çocukluklarında "pis Yahudi" gibi damgalamalarla sözlü tacizler yaşadıklarını aktarmaktadır.

Biz tabii "Vatandaş Türkçe Konuş"u da yaşadık. Kitap yayınlandı, *Baba Konuşabilir miyim.*[3] Okudun mu? Kurtuluş'tan pazar günleri Balat'a büyükanneme gidiyorduk. Yolda hep tembih ediyordu babam, "Aman oğlum yolda Rumca konuşma." Anlıyordum... Korkudan. Ben çocuk dinler miyim, herkes ters ters otobüste bakmaya başlıyordu. Bir keresinde Fener'de "Baba bak cami var" dedim. Şoför otobüsü durduruyor, indiriyorlar bizi "İndirin bu gâvurları" diye. Babam hiçbir şey demeden aldı beni indik. Böyle enteresan vakalar da oldu. Bunlar tabii bir kesimin. Şimdi bizim Balat'ta çok samimi olduğumuz Türk, Musevi komşularımız vardı. Genelleştirmemek lazım, ben kin beslemedim hiçbir zaman. (R, 64, E)

Üçüncü kuşak Rumlar ve Ermeniler de aile içinde, sokakta Rumca ve Ermenice konuşmamaları için sürekli uyarı aldıklarını aktardılar. Birinci ve ikinci kuşak Rumların, Ermenilerin dil konusunda yaşadıkları bu travma, bir sonraki kuşaklara da aktarılmıştır. Yahudi gençlerde ise Ladino birinci kuşağın dili olduğu, ikinci kuşaktan itibaren giderek konuşulmamaya başlandığı ve Türkçe anadil olarak benimsendiği için kamusal alanda bu kadar baskın bir ayrımcılık artık hissedilmemektedir.

3 Vlastos, 2013.

> Benim anadilim Ermenice, annem doğduğum andan itibaren Ermenice konuşmuş benimle. Ama şunu çok iyi hatırlıyorum, sokağa çıktığımızda annem "Kızım sakın Ermenice konuşma benimle" derdi. 80'lerin ortası bu, ben 75'liyim. Öyledir diye kabulleniyorsun bunu. Evde Ermenice, dışarda Türkçe konuşulurdu. Okulda da Fransızca konuşulurdu. Her yerin bir dili var diye düşünüyordum o zaman. Pierre Loti'ye gidiyordum. "Vatandaş Türkçe Konuş!"tan dolayı travma yaşamışlar. (E, 39, K)

Sembolik şiddet sonucu oluşan "travmatik bellek"in, iletilebilir olma özelliği nedeniyle günümüzde de izleri takip edilmektedir (Caruth, 1995). Birinci ve ikinci kuşak gayrimüslimlerin, "Vatandaş Türkçe Konuş" kampanyası[4] döneminde gündelik hayatta ve kamusal alanda yaşadıkları sembolik şiddetin baskınlığı, bugün de devam etmekte ve aralıklarla gün yüzüne çıkmaktadır; dil, gayrimüslimler için bir baskı aracı olma işlevi de görmüştür.

> Bak, ben hâlâ bir dolmuşun içinde Rumca konuşmam, hâlâ Türkçeye çeviriyorum çünkü korkuyorum. Çünkü olabilir. (R, 59, E)

İstanbul'un gayrimüslimleri için askerlik yapmak, vatanla kurulan sadakat ilişkisini göstermek açısından en önemli kanıtlama araçlarından biridir. Anlatılar, askerlikte "bizden ol" refleksinin, geniş toplum tarafından ulusal kimliğin dinle ne kadar örtüştürüldüğünü, birbirinin içine geçmiş iki halka olduğunu, Müslüman olmadıkça "ötekilik"in ortadan kalkmadığını hüzünlü ama aynı zamanda komik bir biçimde göstermektedir.

> Şimdi sana bir hikâye anlatıcam, kurgulasan olmaz böyle bir şey. Askerliğimi Samsun'da yapıyorum, 2. bölük benim bölüğüm. 4. bölükten insanlar geldi "Orada Ermeniler var" diye. Adam hayatında görmemiş Ermeni. Bizi buldular, "arkadaşım ya siz de bizim gibiymişsiniz" dediler. Çok enteresan geldi bana bu. Ermeni'nin ne olduğunu bilmeyen çok insan var bu ülkede. Şimdiki hikâye bomba: Bizim bölükte Ermeni bir çocuk vardı. Askerlikte sabahları anadan üryan soyunup kontrol ediyorlardı, işte temiz misin saç tıraşı vs... Sıradan herkese bakıyor komutan, bizim Ermeni arkadaşa geldi bakakaldı (gülerek), "Sen sünnetli değilsin" dedi çocuğa. Bizimki de kekeleyerek "Ben Hıristiyan'ım komutanım" dedi. Bunun üstüne komutan bunu odasına çağırdı "Gel seni sünnet edicez, 27 gün de kafa izni alıcan" dedi. Çocuk şaşırdı kaldı, benle konuştu. Ben de "Abi ol işte ne olucak, 27 gün uzaklaşıcan burdan" dedim, kandırdım bunu. Bunun üstüne çocuğun aklına yattı bu, daha sağlıklı filan diye bize bir saat nutuk çektiler. Baya çocuğa sünnet töreni düzenlendi ya! Üstü açık araba balonlar filan... Tam Sırrı Süreyya Önder'e göre bir senaryo bu cidden. (E, 39, E)

4 Devlet merkezli analizlerin homojen ulus-devlet oluşumunu incelemede yeterli olmadığını, kendini devletin "misyonerleri" olarak gören sosyal ağların da Türkleştirme kampanyalarında aktif rol almasını inceleyen bir çalışma için Bkz.: Aslan, 2007: 243-272.

- **Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin Kamusal Alanda Ürettikleri Güvenlik Stratejileri: Kimliği Az Görünür Kılmak!**

> Ama kendi yerimizi çok iyi bilerek hareket ettik, her bir patlayan olaydan sonra Musevi cemaati "low-profile" (düşük profil) yaşar. (Y, 64, E)

İstanbul'un Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatleri hakkında popüler kültürde hâkim önyargı ve damgalamalar, her üç cemaatin mensupları arasında gündelik yaşam deneyimlerinde görünmez olmaya çalışmak gibi pratiklere, kamusal alanda farklı performanslar uygulanmasına neden olmaktadır.[5] Marcy Brink-Danan; ikili, bölünmüş veya müphem bir kimliğe sahip olmanın zorunlu kıldığı dilsel ve toplumsal stratejileri analiz ederken "kozmopolit bilgi" adını verdiği kavramla, farklı varoluşlar hakkında bilgiye ve belki de daha önemlisi farklılığın hangi bağlamlarda sergilenmesi (sergilenmemesi) gerektiği konusuna odaklanır (2014: 54). Brink-Danan'ın İstanbul'da Yahudi cemaati içinde gerçekleştirdiği etnografik çalışmasının sonuçlarına göre Yahudiler, İstanbul'da hissettikleri gerilim ve korkuyu kendi aralarında kabul etmekte, bu konuda birbirleriyle şakalaşmakta, oysa kamusal alanlarda olumlu bir "hoşgörü söylemini" paylaşmakta (A.e., s. 247) ve Türklerle etkileşimlerinde antisemit tehdit oluşturan Yahudi kimliğinin işaretlerini (yabancı kökenli isimler, şaday, şiveyle konuşma gibi) ekseriyetle gizlemektedirler.

Sözlü tarih ve derinlemesine mülakatlarda birinci ve ikinci kuşak Rumların ve Ermenilerin de Brink-Danan'ın tespitlerine benzer bir biçimde "kozmopolit bilgi"ye sahip oldukları, farklı varoluşsal durumlara göre aidiyet ve dışlanma mekanizması geliştirdikleri ortaya çıkmıştır. Rumlar ve Ermeniler de yaşadıkları ayrımcılıkları ve dışlanmaları, hissettikleri güvensizliği ve gerilimi kendi aralarında paylaşmakta; kamusal alanlarda ise çoğunlukla sessiz kalmayı, şiddet tetikleyicisi olabilecek azınlık kimliğinin işaretlerini gizlemeyi tercih etmektedirler. Bu bağlamda Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler farklı kamusal alanlarda ve mekânlarda farklı olmaya dair yüksek bir farkındalık sergilemekte ve farklılıkların izlerini bedenlerinden silmektedirler. Bu tespit, birinci ve ikinci kuşak gayrimüslimler için özellikle geçerlidir. Üçüncü kuşağın toplumla daha entegre yaşadıkları, dinî-etnik kimliklerine sahip çıktıkları ve bunun izlerini de Rumca ve Ermenice konuşma, haç takma gibi bir prestij ve kültürel sermaye olarak taşıdıkları görülmüştür.

5 Performans burada Goffman'ın kavramsallaştırmasıyla, belli bir durumda belli bir katılımcının diğer katılımcılardan herhangi birini etkilemeye yönelik tüm etkinlikleri şeklinde tanunlanabilir. Bir kimse performansı sırasında (bu çalışma özelinde azınlık kimliğini açma-saklama) ideal standartlara uygun bir ifade ortaya koymak istiyorsa bu standartlarla uyuşmayan eylemlerden vazgeçmek veya onları gizlemek zorunda kalacaktır (2014b: 28-50).

Benim mesela kapıcı, bahçıvan başta "Aslı" diye bilirlerdi. Adımı söylemedim. Uzun seneler sonra öğrendiler tabii. Farklı gözle bakacak düşüncesiyle böyle yapardım. O beni "Aslı Hanım" olarak görürse farklı saygı gösterir diye düşünürdüm. Saygı demiyim sevgi. "Bizden değilsin" diyor, "sen Hıristiyan'sın" diyor. Şurdaki Rum kilisesine girip çıkmayı sevmem. Etraftakiler görmesin diye. Haç da takmam ben. Onun beni düşman bellemesini hazmedemiyorum. İstemiyorum sevilmemek. (E, 65, K)

80'li yıllarda olayların olduğu zamanlarda, kaotik yıllarda, o zaman ben lisedeydim. Ada vapurunda karşımda bir adam oturmuştu ve ülkücü bir gazete açmıştı. Sordu hangi okuldansın diye, ben de "Galatasaray" dedim (görüşmeci Zoğrafyon Lisesi'nde okumasına rağmen çekindiği için Galatasaray Lisesi'nde okuduğunu söylüyor). Kimliği gizleme durumu vardı. Çünkü korku vardı. (R, 67, E)

Abimin Paşabahçe vapurunun kaptanıyla çok iyiydi arası, hemen kaptan köşküne çıkardık. Benim adım "Fatoş"tu o zaman. İ. demezdim, Fatoş derdim. Abim de Alki, "Ali" derdi. "D." babamın sonradan aldığı bir soyadı. "Papadopulos"tu babamın soyadı. Eczacıydı babam, bu soyadla Anadolu'yla alışveriş yapması zordu tabii. O zaman propagandalar varmış. Babam onun üzerine soyadını değiştirdi. (R, 60, K)

Birinci ve ikinci kuşak Yahudiler, gençlere kıyasla kendi cemaatleri içinde kapalı bir şekilde yaşamaya daha çok dikkat etmiş, iktisadî ve mekânsal alanlarda gettolaşmışlardır. Mümkün olduğunca dinî-etnik kimliklerinden dolayı sıkıntı yaşamayacakları, ayrımcılığa uğrama risklerinin düşük olduğu steril ve dar alanlarda (yoksul, dindar, milliyetçi olmayan) toplumsallaşmaya gayret etmişlerdir. Özellikle İsrail ile Türkiye'nin arasının gerginleştiği dönemlerde güvenlik nedeniyle az görünür (low profile) yaşamaya özen göstermekte, toplum içinde dikkat çekecek, göze batacak mekânlara gitmemeye, giyimlerine süslenmelerine bile dikkat etmeye çalışmaktadırlar. Erkek bir Yahudi görüşmecinin *"kendi yerimizi çok iyi bilerek hareket ettik"* sözlerinde görüldüğü gibi Yahudiler; bu "görünmez" olma, siyasi ve toplumsal olaylar karşısında kimliklerini "gizleme, blokajlama" halini içselleştirmiş ve kabullenmişlerdir.

Ama bir de kendi yerimizi çok iyi bilerek hareket ettik, her bir patlayan olaydan sonra Musevi cemaati "low-profile"[6] yaşar. Giyimine kuşamına, oturduğu yere dikkat eder. Çok göze batası şeyler yapmamak gibi bir içine kapanma vardır. İstersen hayatını zehir edecek bir sürü menfi şeyle karşılaşabilirsin, biraz başını kuma gömmek, kaçmak. Kazara Vakit okursan o günün hayrı olmaz sana. Karşılaşmayacağım yollardan yürüyorum. Hep bir kafes içinde yaşamaya çalışıyoruz. (Y, 64, E)

Yapılan görüşmelerde genç kuşağın farklı kamusal mekânlarda etnik-dinî kimliklerini açıkça ortaya koymada bir üst kuşaklardan çok daha rahat davrandıkları, Rum/Yahudi/Ermeni kimliğine sahip olmanın toplum içinde sağladığı kültürel serma-

6 Göze batmadan.

yeden gurur duydukları ortaya çıkmaktadır. Bir üst kuşaklar, Cumhuriyet'in inşasından 1970-1980'lere kadar azınlık kimliklerinden dolayı en şiddetli ayrımcılık ve dışlanma pratikleriyle yüzleşen gruptu. Kolektif bellek bir alt kuşaklara aktarılmış olsa da alt kuşaklar, bu tür fiziksel-sembolik şiddeti bire bir yaşamadıkları için gençlerin, kimlikleriyle geniş topluma entegre olmada daha rahat oldukları anlaşılmaktadır. Her üç cemaatin mensuplarının, içinde büyüdükleri sosyo-kültürel ortamlar, arkadaş çevresi, okul ve iş ortamı da kimliklerini daha açık yaşamalarında önemli bir faktördür. Kendileriyle aynı sosyo-kültürel sınıflardan eğitimli, kentli, modern, laik Müslüman Türklerle paylaştıkları ortamlarda, azınlık kimliklerinden dolayı sıkıntı yaşamadıkları ortaya çıkmaktadır. Buna rağmen zaman zaman, girdikleri ortamın sosyal ve kültürel seviyesine göre, bazen de ülkenin dış siyasetindeki kırılganlıklara bağlı olarak genç Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin de azınlık ve Türk/Türkiyeli kimlikleri arasında bir denge kurmak ve azınlık kimliğini gizlemek veya açmak arasında gerilim yaşadıkları, "tedbirli" olmak zorunda kaldıkları ancak bu gerilimin en genç kuşakta (20'li yaşlardakiler) iyice azaldığı görülmektedir.

> Her Rum çocuğu tedbirli olmak durumunda. Bu dışardaki genel ilişkilerinde, haçının görünüp görünmemesine kadar... Müslüman ülkesinde yaşamanın çocukluktan belli değerlere... Alışılmış olan bir şeydi. O farkı görüyorsun. Bunu kimsenin ifade etmesine gerek yok. Zaten o farkı kimsenin birbirine anlatmasına gerek yok. Sadece yaşamak yeterli. Üniversitedeki sevgilim o zaman "senden en iyi güvenlik bilgini olur" derdi (gülerek). (R, 35, E)

> Kamusal alan bu insanların (azınlıkların) çalıştıkları, sosyalleştikleri yerler. Ben bu insanların sorun yaşadığını düşünmüyorum. Erkeklerin %80'i Kapalıçarşı, orda sorun yok. Yaşadıkları yer Kurtuluş, Şişli, Yeşilköy, Yedikule... burda da yok. Oralardan fazla çıkmıyorlar dışarı. Sayfiye alanı Kumburgaz, Kınalı, Büyükada... buralarda da çok rahat haçlarını takıyorlar, Ermenice de konuşuyorlar. Oturduğu semtte bakkalı da Ermeni. Ada'da arabacı Ermeni de vardı. Ben haçımı 17 yıldır takıyorum. Sorun yaşamadım ben hiç. Gazi Mahallesi'ne gideceksem bu haçı içime sokarım ama. (E, 39, E)

> Benim gizlediğim bir Yahudilik kimliğim var. Benim hep gizlemem gereken bir kimliğim var. Ve bunu büyüdükçe öğreniyorsun. Kimler seni kabul eder, kimler etmezi yerleştiriyorsun kafanda büyürken. İlk kimliğim Yahudilik değil ama her zaman aklımın bir köşesinde bulunan... nasıl açıklasam... Türklük de benim kimliğimin çok büyük bir bölümü, duygu paylaşımı orda ön planda. Bulunduğum çevreler, beni tanıyan çevreler olduğu için çok fazla bir savaş vermek zorunda kalmadım. Belki de o çevreleri seçtik. (Y, 38, K)

Fredrik Barth, etnik gruplar arasında kişisel ve toplumsal alışverişler olsa dahi sınırların kalıcı olduğunu söyler (2001). Bu sınırların varlığı, aynı zamanda dışlama ve dâhil etme gibi sosyal süreçlerin varlığıyla ilintilidir. Anlatılarda kültü-

rel hafızada komşular arasında, mahalle arkadaşlıklarında dine-dile-ırka dayalı bir ayrımcılık çok fazla yer kaplamamaktadır. Amy Mills'in de altını çizdiği gibi etnik gruplar arası ilişkilerde hoşgörüyü ön plana çıkartan nostalji, süreçlerin içerdiği gerilimleri ve şiddeti gizler (2014: 296). Çoğu görüşmeci yaşanan ayrımcılıkların ve dışlanmaların ülke politikalarının sonucu olduğunu, halklar arasında bir sorun olmadığını, tanıdıklarından hiçbir olumsuz davranış görmediklerini vurgulasa da hemen hemen her hikâyede, birinci derece yakınlarından görmemiş olsalar bile, geniş toplum içinde yaşanan ayrımcılık, dışlanma ve yabancılaştırma hikâyelerine rastlanmaktadır. Bu durumda özellikle üst kuşakların; yaşadıkları travmalar ve güvensizlikler sonucunda her ne kadar çok yakın olsalar bile Müslüman-Türk çevreleriyle aralarına gizli bir mesafe koydukları, onlarla hayatlarıyla ilgili her konuda her şeyi paylaşmadıkları, yakın çevrelerini çoğunlukla kendi cemaat içlerinden oluşturdukları görülmüştür.

Daha genç kuşaklarda da üst kuşaklar tarafından aktarılan kolektif travma belleği nedeniyle benzer stratejiler geliştirildiği, kendini koruma içgüdüsüyle geniş toplumla aralarına otomatik sınır çekildiği durumlar tespit edilmiştir. Arkadaş grupları arasında her grupla paylaşılan hikâyeler, sırlar, alanlar farklılaşabilmektedir. Paylaşılacak bilgiler, gruplar arasında kategorileştirilmektedir. Müslüman Türk arkadaşlarının "azınlık olmanın ne demek olduğunu, azınlık bilincini, azınlık psikolojisini" tam olarak anlayamayacaklarını, bunu içlerinde hissetmenin mümkün olmadığını vurgulamaktadırlar. Bu tür sınırları en çok da siyasi konjonktürdeki gelişmelere bağlı olarak toplum içinde farklı alanlarda azınlık kimliklerinden dolayı sıkıntı yaşadıkları dönemlerde koymaktadırlar. Her ne kadar çok yakın Müslüman Türk arkadaşları, dostları olsa da ve bu tür sıkıntılı zamanlarını paylaşsalar da onların azınlık olmanın ne demek olduğunu tam anlamıyla "içlerinde hissedemeyeceklerini", aynı duyguyu ve ruh halini paylaşamayacaklarını vurgulamaktadırlar.

> Şunu da hatırlıyorum, babam komşularımızla konuştuğu zaman farklı konuşurdu. Konuşulan konuda farklılaşma oluyordu. Mutlaka bir mesafe bırakılırdı samimiyet ne kadar olursa olsun. Her şey anlatılmazdı. Bu karşılıklı bir güvensizlikti. Hiçbir zaman tam olarak açılmazdı. Eskiden bu mesafe çok daha büyüktü, zamanla azaldı ama hiçbir zaman sıfırlanmadı. (R, 72, E)

> Ben pek Türklerle arkadaşlık kurmadım çünkü güvenemiyordum. Aşırı yakın olduğum bir Türk arkadaşım yoktu. (R, 65, E)

> Yahudi olmayan biriyle ne kadar yakınlaşacağın tamamen karşındaki kişiye bağlı. Ateist ise daha kolay iletişim kurabiliyorsun ama biraz bile Sünni'yse sıkıntı oluyor. O zaman çok da fazla şeyler paylaşmıyorsun. 15.000 kişilik bir cemaatiz biz ama bir şeyler paylaştığımız kişiler çok eski çocukluk, gençlik arkadaşlarımız oluyor. (Y, 51, K)

Bence Müslüman arkadaşla Musevi arkadaşa karşı koyduğun sınır hep var. Tabii zor bir konu bu... Belki çok da bireyseldir bilemiyorum. Kimi en yakın arkadaşına ailenle ilgili özel şeyleri de anlatmazsın. Ben mesela Müslüman arkadaşlarıma bu yazki sıkıntılarımızı anlattım (İsrail-Gazze gerginliğinin yaşandığı dönem, 2014 yazı). Ama onun benle yeteri kadar empati kurmadığını düşündüm. Kuramaz. Kuramaz ki... O da ne yapsın? Hiçbir tehdit almamış, parası alınmamış (Varlık Vergisi), soyu tüketilmeye çalışılmamış (Holokost), 1492 İspanya, M.Ö. Mısır... Biz bunlarla büyüyoruz. Biliyor musun geçenlerde bir arkadaşım, aynı zamanda diş hekimim, bana dedi ki "Acıyla beslenen insanlar var. Ve bizim toplumumuz da o kadar acı çekti ki taa Musa'nın Mısır'dan ayrılmasından başlayan bitmeyen bir çile." Bu çile bizim genlerimize girdi. (Y, 55, E)

Her grupla konuştuğun şeyler farklılaşıyor. Kategorize ediyorsun ister istemez. Türklerle evli Ermeni arkadaşlarım da var ama yine de konular daha sınırlı. Ermeni arkadaşlarıma daha çok güveniyorum, koşulsuz her şeyimi anlatabileceğim insanlar. Belki çocukluktan gelen arkadaşlıklar olduğu için. İş arkadaşımla daha neşeliyimdir, komiğimdir; Ermeni arkadaşımla daha ev halinde gibi takılırım. Espriler farklılaşıyor. Değişik... (E, 36, K)

Türk olan arkadaşlarınla her şeyi konuşamazsın, ne kadar yakın olursan ol. Bazı konularda konuşmaman lazım. Sen mağdursun. Savunamazsın kendini. Teke tek ilişkilerde bile bu böyle. Anlatamazsın ki... Anlayamaz ki... Çünkü senin gibi değil. Sen (çoğunluk) azınlığın ne olduğunu anlayamazsın. Azınlık psikolojisini bilemezsin. Sen (kendisi) hep diğerlerinden farklı olmak zorundasın. (R, 41, K)

Diğer dinî-etnik gruplarla araya sınır koyma durumlarına dair istisnalar da mevcuttur. Cemaatlerin kendi içlerine kapalı bir yapıya sahip olmalarından dolayı, cemaat içi kamusal alanlarda dedikodu çok yoğun olmakta, bu durum bazı gayrimüslimler için sıkışmışlık duygusu yaratabilmektedir. Bu yüzden gençler, cemaat içindeki arkadaşlarıyla ne kadar yakın olsalar da küçük bir cemaat toplumsallaşması içinde sırlarının yayılacağından duydukları endişeyle çok özel bilgilerini onlarla paylaşmaya çekinmekte, cemaat dışından yakın arkadaşlarıyla daha özgürce paylaşım yaşayabilmektedirler.

Ermeni olmayan çok yakın T. diye bir arkadaşım var. Bir de şu var, Ermeni bir arkadaşına her şeyi anlatamıyorsun. Yüzde yüz emin de olsam sır saklayacağına bazı şeyleri anlatamıyorsun. T. arayıp annene anlatamaz anlattıklarımı. Cemaat içinde fısıltı gazetesi inanılmaz hızlı çalışır. O yüzden de anlatmak istemem. Ama T.'a her şeyi anlatırım. Ondan bana asla zarar gelmeyeceğini bilirim. Ermeni arkadaşlarımdan çok daha rahat olduğum Türk arkadaşlarım oldu. (E, 31, K)

- **Dışlanma ve Ayrımcılığa Karşı Kamusal Alanda Gizlenen İsimler**

Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin kamusal alandaki bir diğer kimlik stratejisi ise isimlerini gizlemeleridir. Özellikle ticari alanda daha yoğun olarak bulunan

Yahudilerde ve Ermenilerde isim gizlemenin Rumlara göre daha yaygın olduğu, yapılan görüşmelerde ortaya çıkmaktadır. Yahudiler ve Ermeniler, ticaret yaparken ortak kamusal/ticari ortamlarda genellikle gayrimüslim kimliklerini gizlemeyi tercih etmektedirler.

Gayrimüslimler farklı, yabancı bir ada sahip olmanın dışlama ile sonuçlanacağını bilerek toplumsallaşmışlardır. Yahudilerde ticaretle uğraşan erkeklerin farklı kamusal alanlarda ekseriyetle Türk kökenli, modern isimler kullandıkları (Can, Aslan, Cem gibi), askere gittikleri zaman da geleneksel Yahudi isimlerini kullanmamayı tercih ettikleri gözlenmiştir. Kadınlarda hem geleneksel Yahudi isimleri (Rachel, Sara) hem de daha modern, evrensel isimler (Selin, Melissa, Melis) ya da Yahudi geleneklerine göre anneanne veya dedenin isminden türetilmiş Türkçede de yaygın olan isimler (Fortuna'dan Tuna gibi) kullanılmaktadır. Genç kuşaktan görüşmeciler, Yahudi kökenli isimlerini bir üst kuşaklarda görüldüğü sıklıkta kamusal alanlarda kullanmaktan çekinmemektedir; genelde erkekler, Anadolu'yla ticaret yapmaları gerektiği zaman muhafazakâr bir ortama girecek olmalarından dolayı resmi alanlarda Türkçe isim kullanarak Yahudi olduklarını gizlemektedirler. Üçüncü kuşak Yahudiler, bu durumun annelerinin kuşağında yerleşmiş bir korku olduğunu eleştirel bir tonda dile getirerek herkesin ailede genelde ikinci bir "Türkçe" ismi olduğunu, bundan on sene öncesine kadar kamusal mekânlarda annelerinin kendilerini çağırırken "Türkçe" bir isim kullanmayı tercih ettiklerini belirtmektedirler. Fredrik Barth'ın belirttiği gibi bireylerin kimlikleri, içinde bulundukları sosyal şartlara göre zaman zaman değişkenlik gösterebilmektedir (2001: 32).

> Benim bir şirketin küçük hissedarı olarak açmam gereken davayı başka bir Müslüman arkadaş üzerinden sırf bu yüzden açtım. Azınlık olmanın bir dezavantaj oluşturmasından kuşkulandım. (Y, 56, E)

> Göz önünde bulunmayalım, göze batmayalım hep vardır bizde. Bizim anneler konuştuklarında kendi aralarında A. (annesinin adı) demezler mesela, Ayla derlerdi, Selin derlerdi. Hepimizin Müslüman adı vardır bir tane. Benim ki "Esra" E. (kendi adı). Gittiğin ortama göre kendini saklamak, şadayı içine atmak vardır. Noam (eşi) mesela başka bir ülkede "İsrail" dediğim zaman gerilir. Bence saklanmamalı ama. Artık ayağa kalkıp konuşma vakti. Yerleşmiş bir korku var. (Y, 32, K)

Özellikle birinci ve ikinci kuşakta ticaretle uğraşan ve esnaf olan Ermeni erkeklerin, Yahudilerdekine benzer biçimde dil-isim stratejisi edindikleri gözlenmiştir. Anadolu'dan İstanbul'a göç etmiş olanlar ve ticaretle uğraşan Ermeniler geleneksel, "-yen/-yan"la biten soyadları ve isimleri yerine Türkçe isimler kullanarak Ermeni kimliklerini kamusal alanda gizlemektedirler. 1915 ve sonrasında İstanbul'a göç eden Ermeniler, Anadolu'da yaşanan büyük travma ve sonrasındaki baskılardan

dolayı Ermeni kökenli isim ve soyadlarını daha İstanbul'a gelmeden değiştirdiklerini ve kimliklerini toplum içinde kamufle ettiklerini belirtmektedirler.

> Ben aklım erdi ereli "Orhan Usta"yım. Birçoğu benim gayrimüslim olduğumu bilmez, şivem de yoktu benim. Çoğumuzun soyadı gerçek soyadımız değil, soyadlar daha fazla değişmiş. -yan'lı soyadları değişmiştir. Askerde "Orhan" ismini taktılar, komutanım "Gel bu gâvur kimliğini bırak seni bir Müslüman yapalım, adın da Orhan olsun" dedi, öyle geldi öyle gitti. Ohannes olarak çok az kimse bilir. Piyasadaki azınlığın çoğunluğunun ismi değişmiştir zaten. Yetvart'a Yılmaz derler filan... Hiçbir Ermeni'nin dükkânı üstünde "Ohannes'in Yeri" yazamaz. Dükkânı taşlanır! (E, 64, E)

Genç kuşak Ermeni erkeklerde ise çoğunlukla Fransızca kökenli modern (Alen, Roli, Rudi), Ermeni kökenli ve aynı zamanda Türkçede de kullanılan veya Türkçeye yakın olan (Aras, Arden) ve geleneksel Ermeni isimlerine (Ohannes) bir arada rastlanırken kadın görüşmecilerde modern, Fransızca kökenli ve geleneksel Ermeni kökenli isimlerin (Sevan, Natalie, Juliet) gene bir arada kullanıldığı gözlenmiştir. İş hayatında olan kadın görüşmeciler, yabancı kökenli bir isme sahip olmalarından dolayı gündelik hayatlarında zorluklar yaşasalar da ikinci bir isimleri olmadığını, takma isim kullanmadıklarını belirtmişlerdir. Erkek görüşmecilerden bir tanesi Anadolu'da muhafazakâr bir kentte büyüdüğü ve okuduğu için Ermeni kökenli isminin yerine dikkat çekmemesi için "Murat" ismini kullandığını, İstanbul Ermenilerinin bu konuda daha rahat yaşadıklarını, Anadolu'dayken sokakta asla Ermenice konuş(a)madıklarını, haç tak(a)madıklarını aktarmaktadır.

> Benim aile içindeki diğer ismim Aşot. Ama nüfus cüzdanımda Murat yazıyor. İstanbullular daha fazla Ermenice isim kullanır, özellikle burda yetişip büyüyen ikinci ve üçüncü kuşak. Anadolu'da daha fazla Türkçe isim kullanılır. Bu bence 1915 ile ilgili. 1915 Olayları İstanbul'da çok hissedilmedi. Burda milletvekilleri ve entelektüelleri toparlayıp götürdüler. Anadolu'da insanları kesip kesip attılar. Anadolu'daki insanlar daha fazla içine kapalı bu konuda. "Aman çocuğum konuşma, aman çocuğum etme." Yani Doğu'ya gittikçe muhafazakârlık artıyor. O yüzden İstanbul'daki insan rahatlıkla Ermenice konuşur sokakta, Ermenice isimler kullanır. İskenderun'da biz sokakta Ermenice konuşamazdık. Mutlaka bir meraklı bakış sana döner. Haç da takmazdık. (E, 38, E)

Rumlar ise farklı kamusal mekânlarda dil-isim stratejisi geliştirme konusunda diğer iki cemaate göre farklı davranmaktadırlar. Görüşme yapılan üçüncü ve dördüncü kuşak kadın-erkek Rumlar, çoğunlukla cemaat içi kamusal alanlarda çalışmaktadır (azınlık okulları, konsolosluk, Patrikhane) veya kendi işlerine sahiptirler. Görüşme yaptığım Rumlar, Yahudilerde ve Ermenilerde görüldüğü sıklıkta ticaretle uğraşmamakta ve bundan dolayı da muhafazakâr Müslüman kesim ile kamusal ticari ve mesleki alanda fazla ilişkiye girmediklerinden dolayı kimliği gizlemek zorunda kalmamaktadırlar. Diğer yandan isim konusunda Rumların diğer cemaatlerden

önemli bir farkı da ismin, Ortodoks-dinî kimliği için çok önemli olmasıdır. Rum Ortodokslar için isim günlerinin[7] dinî bir anlam taşımasından ve doğum günlerinden daha büyük bir öneme sahip olmasından dolayı Ermenilerde ve Yahudilerde görülen sıklıkta stratejik amaçlı Türk ismi kullanılmamaktadır. Gündelik hayatta cafe, restoran gibi kamusal mekânlarda ise kolaylık sağlaması açısından Türkçe isimler kullanmayı tercih edebilmektedirler.

> İsim de ben Starbucks'a gittiğimde "Tuna" derim. Ama iş hayatında izah etmek zorunda kalıyorsun. Rum asıllıyım diyip anlatmaya çalışıyorum. Bizde asla Türkçe isim konulmaz. Mix (karma) evlilik olmadığı sürece konulmaz, hiçbir zaman olmadı. Ki her zaman ticaret hayatının içinde oldular. (R, 41, K)

- Gündelik Yaşamda Rum, Yahudi ve Ermeni Kimliğinin Bazı Avantajları

Gayrimüslim olmak demek, katmerli azınlık hallerine sahip olmak demektir. Azınlık bireyler, aynı anda hem etnik-dinsel kimliklerinden dolayı hem de kadın, emekçi, solcu, orta sınıf veya yoksul oldukları için farklı boyutlarda dışlanmalar, ayrımcılıklar yaşayabilmektedirler. Fakat azınlık olmak, geniş toplumla karşılaşılan farklı kamusal mekânlarda-alanlarda her zaman bir dezavantaj yaratmamaktadır. Farklılık, gayrimüslim bireyler tarafından tecrübe edilen olumsuzluklarına rağmen kültüralist bir indirgemeciliğe başvurmaksızın bir avantaj, prestij, sahip olunan kültürel bir sermaye olarak da yaşanabilmektedir.

Rum, Yahudi ve Ermeni görüşmeciler, azınlık olmanın insanda kendiliğinden birtakım yetiler geliştirdiğini vurgulamışlardır. Geniş toplumla entegre oldukları alanlarda, mekânlarda ayrımcılığa, dışlanmaya, düşmanlaştırılmaya karşı otomatik olarak bir korunma içgüdüsü geliştirmektedirler; bunu ailede veya eğitimle öğretilmeden çocuk yaşlarından itibaren pratik hayatta edinilen bir bilgi olarak, bir tür "iç bilgi-genetik bilgi" olarak keşfetmektedirler. Farklılıklarını gizlemek, kimliklerini blokajlamak zorunda kaldıkları ortamlarda insanları daha iyi analiz edip zarar görüp görmeyecekleri insanları kısa bir zaman içinde ayrıştırabilmektedirler. Azınlık bir birey olarak farklı bakış açılarından olaylara bakmakta, insanlarla sıradan bir bireyden daha fazla empati kurabilmektedirler. Ayrıca aynı anda hem azınlık hem de çoğunluk kültürüne ait bilgilere ve pratiklere (dil, âdetler, gelenek-görenekler) sahip oldukları için daha yüksek bir kültürel sermayeye sahiptirler.

> Nasıl fareler, kediler hisseder tehlikeyi, azınlık falan da öyle oluyor herhalde. Bilhassa biz yaştakiler. Hayatın boyunca tetikte yaşamışsın. (R, 61, E)

7 Bir Ortodoks geleneği olarak çocuklara genellikle azizlerin ve kutsal kişilerin isimleri verilir. Bu kişilerin aziz oldukları günlerde, o isimleri taşıyanlar isim günlerini kutlarlar.

> Azınlık grubuna dâhil olmanın şöyle bir avantajı var: Birincisi, ister istemez çoğunluğun yolunu yordamını, dilini benimsiyorsun, öğreniyorsun. Kamusal alanda çok farklı durmamak için... İkincisi, azınlık grubuna mensup olduğunu bildiğin için, her daim ezilme ihtimalin olduğu için her zaman daha iyi yapmaya çalışıyorsun yaptığını. Üçüncüsü, işler çok ters gider de bu ülkeyi terk etmem gerekir endişesiyle en az bir ülkenin lisanını, kültürünü öğrenmeye çaba harcıyorsun. Rumlar için bu büyük ölçüde Yunancadır. (R, 63, E)

Özellikle birinci ve ikinci kuşak gayrimüslim azınlıkların politik alana katılımlarındaki çekingenliğin ve görünmez olmayı tercih etmenin nedenleri, bir önceki bölümde analiz edilmişti. Bu siyasi ve eşit vatandaşlık açısından kendini güvende hissetmeme durumu, kamusal alanda ve gündelik yaşam pratiğinde de gayrimüslimlerin politik eylem ve muhalif direnişlerle ilişkilendirilmemelerine neden olmaktadır. Özellikle Yahudiler için kamusal söylem ve popüler kültürde bir ayrımcılık olarak seyreden 'korkaklık' damgalanması, bazı durumlarda şüphe uyandırmamak bakımından bir avantaja dönüşebilmektedir.

> Bu meşhur boykot zamanında imtihana giremediğim bir gün okula gittim. O zamanki gençliğin kılık kıyafeti parka, altında jean, bir tane maske çantası, gaz maskesi çantası, boyuna asılan ince postacı çantası gibi. Gittim, kapıdan girerken, geç kalmıştım koşarak giderken sokaktaki çocuklardan bir tanesi elime bir kâğıt tutuşturdu. Ben de kapıp defterin içine koydum. Kalemim var ama kâğıdım yok diye paniğe kapıldım. Neyse, çıkarken sınavdan, şu meşhur büyük kapı var ya (İstanbul Üniversitesi, Beyazıt), orda kümelenmiş kontrol yapılıyor. Biri orda "gel bakayım sen" dedi, açtılar çantayı. Önden bir kâğıt parçası gördü çantanın içinde, bir bildiri. "Nedir bu lan" dedi, "Örgütçü müsün lan sen, adın ne senin" dedi. O an anladım ki benim örgütçü gözükmemem lazım. Gayet aksanlı bir şekilde "Benim adım İshakk" dedim (Gülüyor) "Nee?". "Benim adım İshakk, soyadım Behar." "Hadi len toplan git" dedi (Gülüyor). Böyle iyi tarafları da var... Bizden adam olmaz mantığıyla... (Y, 64, E)

- Azınlık Olmanın Cinsiyeti

İstanbul'un Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatlerinde azınlık olarak kamusal alandaki az görünür olma halinin özel alana yansıması, özel alanı farklılaştırmakta ve oradaki aile içi ve toplumsal cinsiyet rollerini derinleştirmektedir. Azınlıklar için dışarıda ve içeride yaşanan iki ayrı kendini/azınlık kimliğini konumlandırma durumu vardır. Bu durum, azınlıklarda aile içi yaşamı geniş topluma göre daha da özel bir alan haline getirmektedir. Azınlıklarda özel alan, bir yandan en sakınmasız olunan alanken, bir yandan da dışarıda sakınılması gereken durumların varlığının öğrenildiği ve dolayısıyla azınlık kimliğinin de aile içi inşa edildiği alandır. Melissa Bilal bu bağlamda hem azınlık hem kadın olma durumunu "çifte azınlık kimliği" olarak tanımlamaktadır (Bilal, 2006'dan aktaran Özdoğan v.d., 2009: 380). Benzer şekilde bu durumu "katmerli azınlık haline sahip olma" olarak da ifade edebiliriz.

Lerna Ekmekçioğlu'nun Ermeni cemaati üzerine yaptığı ve alanında öncü çalışmalardan biri olan titiz ve orijinal çalışmasında ortaya koyduğu Ermeni ataerkil aile yapısını, İstanbul'un Rum ve Yahudi cemaatleri için de genelleştirmek mümkündür. Ekmekçioğlu'nun Ermeni cemaatinde her türlü yeniden üretimin kadınların görevi olduğuna dair yaklaşımı, çalışmamız kapsamında yapılan sözlü tarih ve derinlemesine mülakatlarda, her üç cemaatin üç kuşağında ataerkil yapının hâkimiyeti ile doğrulanmıştır. Ekmekçioğlu'nun Ermeniler özelinde vurguladığı gibi ev içi alan; azınlıkların, devletin kontrolü dışında diğer azınlıklarla iletişime geçtiği tek alan olma özelliğine sahiptir (2016: 13). Ev içi alan, aynı zamanda geleneksel cinsiyetçi iş bölümü ile ilişkilendirilen, kadın-anne ile örtüştürülen, azınlık kimliğinin üretildiği, korunduğu ve aktarıldığı alandır. İstanbul'un Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatlerine mensup kadınlar, görüşmeler sırasında sıklıkla aile bütçesinin düzenlenmesi, gündelik ev harcamalarının hesaplanması ve kontrolü gibi aile içi verilen kararlarda ve çocukların eğitimleri dâhil her türlü karar alma aşamasında başat bir role sahip olduklarının altını çizmektedirler. Özellikle aile içinde çocuğa azınlık kimliğinin, tarihinin ve azınlık belleğinin aktarılması, dilin öğretilmesi, gelenek-göreneklerin, ritüellerin aktarılması kadının görev alanına girmektedir.

Özel alanın cemaat kimliklerinin asıl yaşandığı yer olmasının yanı sıra kültürel kimliğin korunmasında ailenin taşıdığı önem, kadının rolünü hem büyük toplumdan ayırmakta hem de arttırmaktadır (Ekmekçioğlu, 2016: 380). Kadınların dile getirdikleri söylemler ve argümanlar, toplumsal cinsiyet temelli rol kalıplarının nasıl içselleştirildiğini ve kadınların karar alma mekanizmalarında kontrolünün ev içi alanla sınırlı olduğunu, kendilerinden "geleneksel" eş-anne rolünün oynanmasının beklendiğini ortaya koymaktadır. Bu bölümde Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin özel alanda yaşadıkları azınlık olma halinin, özel hayatın ve cinsiyet rollerinin biçimlenmesindeki etkisi analiz edilmektedir.

- Rum, Yahudi ve Ermeni Kadın ve Erkeklerde Eğitim, Meslek Seçimi ve Çalışma Hayatı: Kuşaklararası Bir Karşılaştırma

Birinci ve ikinci kuşaktan (50-55 yaş) Rum, Yahudi ve Ermeni kadınlar genellikle ortaokul veya lise mezunu olup erken yaşta çoğunlukla görücü usulüyle veya arkadaş çevresinde tanıştırılarak cemaat içi evlilikler gerçekleştirmişlerdir. Birçoğu, çalışma hayatında yer almamış, evlendikten sonra hemen çocuk sahibi olmuştur. Çalışanlar da daha çok öğretmenlik gibi kadınlara özgü meslek kollarında yer almış veya cemaate ait kurumlarda çalışma hayatına katılmışlardır. Çalışma hayatına katılanların büyük bir kısmı da evlendikten ve çocuk sahibi olduktan sonra işi bırakmışlardır. Bu yaş grubundan kendi işini kuran, büyük firmalarda orta ve

üst düzey yöneticilik yapan az sayıda kadın bulunmaktadır. Buna karşılık çalışmamız kapsamında genç kuşaklarla yapılan görüşmelerde son 15-20 yılda toplumdaki eğitim seviyesinin yükselmesine paralel olarak ve küreselleşmeyle birlikte üçüncü ve dördüncü kuşak gayrimüslim kadınların, kendi annelerine göre daha yüksek eğitim seviyesine sahip oldukları, farklı iş kollarında yönetim pozisyonlarında yer almaya başladıkları, girişimci bir şekilde kendi işlerini kurdukları, aile içinde cinsiyet temelli rol kalıplarının dışına çıktıkları ortaya çıkmaktadır.

Gayrimüslim kadınların birinci kuşakları, iki dünya savaşı arası dönemde ülkedeki sert hayat koşullarından dolayı aile bütçesine katkıda bulunmak için çalışmışlardır. Bu dönemin ekonomik koşulları nedeniyle alt ve alt orta sınıf ailelerde kadın ve erkeğin genelde ilkokul, en fazla ortaokul mezunu olmaları, eğitimlerine ekonomik şartların elverişsizliğinden dolayı devam edememeleri çalışacakları iş alanlarını da belirlemiştir. Bu dönemde çalışan kadınlar; terzilik, ev ve otellerde temizlik, atölye ve fabrika işçiliği yapmışlardır. Erkekler ise daha çok zanaatkârlık, satıcılık veya dönemin şartlarında bulabildikleri her türlü işte, dülgerlik gibi, çalışmışlardır. İkinci Dünya Savaşı'ndan 1970'li yılların sonlarına kadar lise mezunu olmak, önemli bir farklılık yaratmaktadır. Lise mezunu kadınların içinde en yaygın olarak yer aldığı meslek dalı ise kadınlara özgü meslek dallarının en başında yer alan öğretmenliktir. Teoloji eğitimi alan erkekler de papazlık, din görevliliği yapmaktadır. Birinci kuşak orta ve orta üst sınıftan üniversite mezunu gayrimüslim erkekler ise eczacılık, avukatlık, doktorluk gibi mesleklerle uğraşmaktadırlar. Orta ve orta üst sınıftan gayrimüslim ailelerde ataerkil aile yapısıyla paralel olarak kadınlar, genellikle ev kadınıdır.

> Babam dülgerdi. Gayet zor şartlar altında hayatlarını idame etmeye çalışıyorlar. Yoksulluk. Annem çalışıyordu. Park Otel'de çalıştı annem, evlerde çalıştı. Çünkü sanatı yoktu elinde, bir şey üretemezdi. Nakış yapardı çok güzel. Üstümüzü başımızı dikmeye çalışırdı. Babam iş bulduğu zaman çalışır, iş bulmadığı zaman evde otururdu. Ben ortaokuldan kafama koydum ki terzi olucam. Yazları bizim sokakta çok iyi bir terzi vardı; Adapazarlı Ermeni'ydiler. Oraya dikişe giderdim öğrenmek için. Abim "ben seni okutucam" dedi. Ama ben terzi olmayı kafaya takmıştım. Ben işçiydim. 55 sene çalıştım ben. (E, 81, K)

> Annemlerin döneminde çalışan çok çok az. Çalışan kadın çok ihtiyacı olandır. Gayet ataerkil bir aile sistemi vardır o dönem. İstisna bilmem ben bu konuda. (Y, 56, E)

> Baba terzi, konfeksiyoncu, paltocu. Annem, tütün deposu varmış Ortaköy'de, tütün deposunda su dağıtırmış. Benim annem ikinci sınıfa kadar gitmiş okula, yokluktan işte. Ben de ev kadınıyım. Ermeni çocukları daha çok Anadolulu olanlar, ailede ne sanat varsa marangozsa, kuyumcuysa, terziyse ya da taş ustasıysa baba mesleğinin devamını getirirler. Ya da yazın kuyumcu yanlarına çırak verilir. Paranın tadını alınca o bir nesil hep sanatçı yetişmiştir, okuyan çok azdır. Bu babamdan sonraki nesil. (E, 63, K)

İkinci kuşak gayrimüslim kadınların ortaokul veya lise mezunu olduktan sonra genellikle çalışmadıkları görülmektedir. Bu kuşak orta ve orta üst sınıftan kadınlar, genelde kolej veya Fransız lisesi mezunudurlar ve kendi annelerine göre çok daha yüksek bir eğitim seviyesine sahip olmuşlardır. Ortanın altı ikinci kuşak kadınların eğitim seviyesi ise en fazla ortaokul mezuniyeti ile sınırlı gözükmektedir. "Azınlıkta" olarak çalışan kadınlar, eğitim seviyelerine göre tezgâhtarlık, öğretmenlik, sekreterlik, rehberlik, yönetici asistanlığı, muhasebecilik, grafikerlik gibi mesleklerle uğraşmışlardır. İkinci kuşak kadınların çalışma hayatında yer almamasının arkasındaki en büyük sebeplerin başında geleneksel, kapalı cemaat yaşamı içinde erken yaşta evlenmeleri ve çocuk sahibi olmaları gelmektedir. Diğer bir sebep olarak da 1970'lerden itibaren ülkede refah seviyesinin 20-25 sene öncesine göre yükselmesi ve ailelerin sosyo-ekonomik seviyelerinin iyileşmesi ile birlikte kadınların kendi annelerinin kuşağına kıyasla çalışma zorunluluğunun ortadan kalkması gösterilebilmektedir. Erkeklerin de bu kuşakta eğitim seviyesinin bir önceki kuşağa kıyasla yükseldiği ve konfeksiyonculuk, ihracatçılık, ustalık, kuyumculuk, pastacılık, süt-şeker-çikolata imalatçılığı gibi o döneme özgü ve geleneksel sayılabilecek mesleklerin dışında yer aldıkları görülmektedir: bankacılık, grafikerlik, avukatlık, dişçilik, mali müşavirlik, akademisyenlik gibi. Ayrıca 1970'li ve 1980'li yıllarda lise mezunu olmak gayrimüslim cemaatler içinde, özellikle kadınlar için, üniversite mezunu olmakla eş değer görülmekteydi.

> Annem eskiden çalışıyordu, öğretmenlik okumuş ama yapmamış. Sağ sol olaylarından üniversiteye gidememiş. Emlak Bankası'nın bir şeyi... hatırlayamadım adını, vardı eskiden orda çalışmış. Ben doğunca babam çocuğa kim bakacak demiş, annem de işi bırakmak zorunda kalmış. (E, 29, E)

> Benim babam konfeksiyoncuydu, dedem de aynıydı, annemin babası da aynıydı. Dayım hırdavatçıydı. Daha çok ticaretle uğraşırdı erkekler. Ben ev hanımıyım; evliliğin ilk yıllarında muhasebede çalıştım, çocuklar doğunca bıraktım. (Y, 69, K)

> Lise mezunuyum, ticaretle uğraştım, karım hiç çalışmadı. O zamanlar bir kişinin geliriyle rahat geçinebiliyordu orta sınıf bir aile. Bugünkü kadar çalışmak gerekli değildi. (R, 61, E)

Anadolu ve İstanbul Ermenileri arasında, meslek seçimleri incelendiğinde kültürel ve sınıfsal farklılıklar göze çarpmaktadır. Anadolu Ermenilerinde baba mesleğini devam ettirmek, mesleğin babadan erkek çocuğa geçmesi geleneksel olarak yaygın olan, saygı duyulan ve doğru kabul edilen bir davranış biçimidir. Buna göre baba kuyumcu, marangoz, taş ustası, halıcı, terzi... ise ailedeki erkek çocuğun da bu mesleği devam ettirmesi kendisinden beklenmektedir. Bu sebepten ikinci kuşak Anadolu Ermenilerinin birçoğu, ilk-ortaokul mezunu olduktan sonra babalarının yanında veya bir ustanın yanında çırak olarak hayata atılmışlardır. Üçüncü

kuşaktan da Ermeni erkeklerin bir kısmının eğitimlerini devam ettirmek yerine daha "makbul" kabul edilen baba mesleğini devam ettirdikleri tespit edilmiştir. Üniversite eğitimli, İstanbullu, ikinci kuşak, sosyo-ekonomik olarak orta ve üstü Ermeni ailelerde ise çocuğun mutlaka iyi bir eğitim almasına önem verildiği ve sanatın bir dalıyla ilişkilendirildiği aktarılmaktadır.

> Mesela Ermenilerde ilkokulu bitirdikten sonra Çarşı'ya işe giden çok vardı, bir ustanın yanında yetişmek için. Onlar için lise mezunu olmak, doktora yapmak gibiydi. Ondan sonraki kuşak hem okutmaya meraklıydı hem de aileler çocuk bir yaşa geldiğinde müzikle sanatla ilişkilendiriliyordu; kemana, harpa götürülüyordu. Bu, aslında İstanbul'da yaşayanların Fransız ekolünden gelen bir etki. (E, 60, E)

> Şimdi kadınlar daha girişimci çünkü belli bir kuşağın erkeklerinde daha az okuyan var. Bizim kuşakta mesela ortaokuldan terk Çarşı'ya giden çok var. Çiftlere bakıyorsun; kadın öğretmen, adam Çarşı'lı! Kadın eğitim olarak daha baskın. Benim var böyle çift arkadaşlarım etrafımda. Erkekler daha az eğitimli, baba mesleğini sürdürüyor çoğunlukla çünkü. Adam, "dükkânı bırakırsam babam napıcak" diyor. Bir de erken yaşta çalışmaya başlayınca paranın tadını alıyorlar ve daha cazip geliyor o taraf. (E, 31, K)

1960'lara kadar Anadolu'da kalan Ermeniler arasında erkekler tarla işleriyle uğraşıp pazarcılık, demircilik, marangozluk, taş ustalığı gibi zanaatler icra ederken Ermeni kadınların ekseriyetle çalışmadıkları, genç yaşta evlenip çocuk büyüttükleri belirtilmektedir.

> Baba demirci, annem ev kadınıydı Sivas'ta. Dedem de marangozdu. Ben lise mezunuyum, saat ustasıyım. (E, 59, E)

> Benim babam pazarcıydı. 1955'te göç ettik buraya (İstanbul'a). Tüm sülale Yozgatlı. Dedemler çiftçiymiş orda, ekip biçerlermiş. Babam pazarcı olarak tamamladı hayatını, göçtü gitti. Babam ben okuyamayınca bir mesleği olsun bari diye bu mesleğe (altın ustası) vermişler. (E, 65, E)

İstanbul'un azınlık cemaatlerinde ataerkil kodların, Ermeni cemaati içinde Anadolu Ermenilerinde daha hâkim olduğu dikkat çekmektedir. Kır ve kasaba kökenli Anadolu Ermenilerinin birinci ve ikinci kuşaklarında kız çocukları okumayıp biçki-dikiş kursuna giderken, erkek çocukların ya okula gitmeleri ya da ortaokuldan sonra tornacılık, elektrikçilik, kuyumculuk, kaportacılık, araba tamirciliği, terzilik gibi mesleklerde bir ustanın yanında çalışmaları tercih edilirdi. Görüşmeler sırasında Anadolu'da doğup büyümüş bir Ermeni ile Müslüman Türk'ün hayatlarının, özellikle cinsiyetçi iş bölümü ve kadına yüklenen toplumsal ödevler ve değerler bağlamında sosyo-kültürel açıdan farklılık göstermediği ortaya çıkmıştır. Taşralı bir Ermeni kadın ile Müslüman kadının, kocalarının sözlerinden dışarı çıkamama konusunda aynı konumda oldukları tespit edilmiştir. Bu çerçevede dinî-etnik

aidiyetinden bağımsız olarak toplumsal cinsiyet rollerinin, toplumsal coğrafyanın hâkim ataerkil kültürel kodlarına sahip olduğu, içinde bulunduğu kültürün hâkim toplumsal cinsiyet anlayışıyla şekillendiği görülmektedir.

> İstanbul'da ilk Beşiktaş'a geldik, 60'larda. Ermeni nüfusu çok kalabalıktı, okulumuz vardı Abbasağa'nın orda, Hamidiye Çeşmesi var, ben okulu orda okudum. Ondan sonra Ortaköy'e taşındım. Ortaköy o zamanlar Kayserililerin, Vanlıların amele yatağıydı. Musevilerin de çok olduğu bir yerdi. Biz önce Beşiktaş'a Muradiye Mahallesi'ne geldik teyzemin yanına. Atatürk'ün bülbül dinlediği saray vardır, orda bir Şen Konak vardı, top sahası vardı, odun depoları vardı. Yıldız Yokuşu'nun orda bayram yerleri vardı. Biz oraya geldik. Babamız kışın gelirdi, yazın giderdi çünkü kışın köyde iş olmazdı. Burda çalışmazdı babam. Abbasağa'nın karşısındaki sokakta 37 numarada oturduk. Kayseri'den gelen bir aile vardı. Onlar zengin bir aileymiş. Onların kiracılarından biri bizdik. Annem burda da çalışmadı. Annem geldi buraya... Taşralı bir kadın Müslüman olsun, Ermeni olsun kocasının sözünden dışarı çıkmaz. Çünkü onu öyle yetiştirmişler. Tesadüfen orda Park Oteli'nde çalışan bir Ermeni adam vardı, onun hanımı vardı Zavi, evlerimiz yan yanaydı. Annem ona gidip gelirdi. O zaman Makrufyan'da okuyordum, okul da yakındı zaten Çiftegelinler'e (sokağın adı). Hamidiye Çeşmesi'nden su alır, eve götürürdük. Abbasağa'nın sonunda ekmek ve francala fırını vardı. Annem beni okuldan bekliyordu. Ablam da beni yolcu ediyordu sabahları okula. Ablam biçki-dikiş yurdu vardı, bir Ermeni kadın terzilik dersi veriyordu Beşiktaş'ta, ablam da oraya gidiyordu. Pazarın içindeydi. Kambur'un Kahvesi, Gürel Sineması, Balıkpazarı'nın orda Yıldız Sineması vardı... Babam bütün gün evdeydi. Marttan itibaren de giderdi köye. Orda evimiz vardı, Orda akrabalar vardı. Kadınlar çamaşırlarını yıkardı. Zaten bütün gün tarladaydı, akşam gelip yorgun yatardı. Köyün hayatı akşam yedide biter. Yazın kazandığı para, bütün kış yetiyordu. Biz dört kardeştik. İki abim de çalışıyordu burada; biri tornacılık, biri elektrikçilik yapıyordu. Bizden sonra da başka akrabalar geldi buraya. Şimdi orda kimse kalmadı. Köyde de hiç Ermeni kalmadı. Daha küçük bir köyde bir aile kaldı. O da topraklarını satsa gelecek buraya. (E, 64, E)

İstanbullu, birinci kuşak, düşük sosyo-ekonomik sınıftan bir Ermeni ailede kadının çalışmasının "ayıp" olarak karşılanması; tam da geleneksel, kapalı, kadının kontrolünün babada veya babadan sonra ailedeki erkek kardeşte/ağabeyde olduğu, ataerkil aile yapılarında görülen bir toplumsal norma örnektir. Beverly Skeggs'e göre "ayıp", bir toplumsal söylem olarak kadının kendini ve bedenini kontrol altında tutması konusunda bir ölçü olarak da işlemektedir (2002: 118-139). Bu geleneksel ölçü, azınlık cemaatlerini de içine alan güçlü bir toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin göstergelerinden biri olabilmektedir.

Türkiye'de kadının namusu, ailenin ve tüm toplumun namusu olarak kabul görmektedir. Bu nedenle kadının okula gitmesi, meslek edinmesi ve çalışması ailede otoriteyi elinde bulunduran erkek tarafından engellenmektedir. Bu bağlamda gayrimüslimlerin aile yapılarının, bulundukları coğrafyanın kültüründen, geleneklerinden bire bir etkilendiği, o kültürle harmanlandığı bu saha çalışmasında ortaya çıkmaktadır.

Ben çocukken ailede çalışan bir tek erkekti, Topkapı'da da böyleydi. Ermeni veya Rum ailelerde çalışan kadın yoktu hiç. Kadının çalışması ayıp olarak karşılanırdı. Artık ama bak karı-koca beraber çalışıyor. Artık tek kişinin kazanımıyla yaşamak imkânsız. (R, 59, K)

Üçüncü kuşak gayrimüslimlerin büyük çoğunluğu, dördüncü kuşağın ise hemen hepsi üniversite mezunudur veya üniversite eğitimlerine devam etmektedirler. Üçüncü kuşağın büyük bir kısmı iş hayatındadır ve farklı mesleklerde profesyonelleşmektedir. Mesleki dağılımlarına baktığımız zaman kadınların tiyatrocu, sanatçı, öğretmen, sigortacı, halkla ilişkiler, dijital pazarlama sektöründe uzman/yönetici, reklamcı, turizmci, emlakçı, akademisyen, özel sektörde orta ve (az da olsa) üst düzeyde yönetici oldukları, aile şirketinde çalıştıkları veya kendi işlerini kurdukları; erkeklerin ticaret, tekstil, kuyumculuk, aile işinin devamı gibi mesleklerin yanı sıra gazetecilik, avukatlık, mimarlık, tercümanlık, tenis hocalığı, mühendislik, DJ'lik gibi kendi anne-babalarının kuşaklarından çok farklı bir yelpazede alternatif, çağdaş mesleklerle de uğraştıkları görülmektedir. Günümüzde üçüncü ve dördüncü kuşak gayrimüslimlerde eğitim seviyesinin yükselmesiyle birlikte kadınların ve erkeklerin farklı iş kollarında, yönetici pozisyonlarında yer almaya başladıklarını belirtmek gerekmektedir. Bu anlamda azınlık toplumları nezdinde de Türk toplumundaki kültürel dönüşüme paralel olarak bir dönüşüm yaşandığından bahsedilebilmektedir. Diğer taraftan orta üst ve üst sınıftan genç gayrimüslim kadınların bir kısmının üniversite mezunu olmalarına rağmen evlendikten sonra çalışmadıkları veya kısa bir süre çalıştıktan sonra çocuk sahibi olunca iş hayatından çekildikleri, görüşmeciler tarafından eleştirel bir tonda vurgulanmıştır. Ayrıca çalışanların büyük bir kısmının öğretmenlik gibi kadınlara özgü meslek kollarında yer aldıkları veya Patrikhane, dernekler gibi cemaat kurumlarında çalıştıkları belirtilmektedir. Bu durum, üçüncü kuşakta halen kapalı, geleneksel cemaat yapısının tam olarak kırılmadığını, devamlılığını koruduğunu göstermektedir.

Çok zengin ailelerin kızları evlendikten sonra genelde çalışmıyor. Çocuk doğduktan sonra bırakan da çok var. Evlenene kadar çalışan, mimar mesela ama sonradan çalışmıyor. (E, 29, E)

Benim babam mimar, annem ben doğunca işi bırakmış, şimdi ev hanımı. Ben de özel bir hastanede halkla ilişkilerden sorumluyum, şimdi yüksek lisansımı da yapıyorum aynı alanda. Klasik "Ermeni kızı" modeli vardır, klasik seçtikleri meslek öğretmenliktir. Garanti meslek! Çok kapalı bir kültür. Erkeklerde ise kuyumculuğa çok talep yok, daha ağırlıklı ticarete yöneliyor erkekler artık. (E, 24, K)

Bizim jenerasyondaki erkek arkadaşlarımın büyük çoğunluğu kuyumcu. Kariyer yapan neredeyse yok gibi. Hepsi orta ve lise mezunu. Ama yeni jenerasyon hepsi üniversite mezunu, master yapıyor, yurtdışına gidiyor. Bizden çok daha farklılar; kızlar da, erkekler de aynı şekilde. Benim kuzenimin kızı var, birinci sınıfa gidiyor. Onun

gittiği sınıftaki annelerin çoğu, benim ilkokuldan sınıf arkadaşım. Çok azı çalışıyor, hepsi evlenip çoluk çocuğa karışmış. (E, 36, K)

Okul velileri kısmında daha klasik evlenip ev kadını olanlar çok var. Bizim okulda (UÖML) Musevi tatili olduğunda vakit geçirdiğim veliler var. Onların arasında baya çalışmayan var. Ben beklemiyordum ama okula girince fark ettim ki baya bir çalışmayan olanı gördüm. Kimisi hiçbir şey yapmıyor, bunlar daha çok üst orta sınıf olanlar. Ama ben üst orta sınıftan da olsam çalışırdım yahu! (Y, 38, K)

Görüşmelerde köylerinde çalışmayan ve ev işleriyle uğraşan Ermeni kadınların da İstanbul'a göç ettikten sonra yoksulluk ve özellikle savaş dönemlerinde büyük şehirdeki hayat şartlarının zorluğu karşısında aile bütçesine katkıda bulunmak amaçlı terzilik, gündelikçilik, fabrika işçiliği, ebelik yaptıkları; cinsiyetçi iş bölümüne uygun olarak kız çocuklarının genellikle dikiş-nakış öğrenmeleri için Ermeni terzi ustalarının yanına eğitime gönderildikleri ortaya çıkmıştır. Göç ettikleri bölgelerde bir sanatı ve mesleği olmayan gayrimüslim kadınların, göçler sonucu gelinen İstanbul'da ağırlıklı olarak temizlik ve fabrika işçiliği alanında yer aldıkları görülmektedir. Az sayıda da olsa eğitimlerine devam eden kızların uğraştığı meslek dalı olarak ise öğretmenlik öncelikli olarak gelmektedir. Erkek çocuklarının ise aileleri tarafından okula gönderilmek yerine birincil öncelik olarak meslek edinmeleri için marangozluk, kunduracılık, kuyumculuk gibi zanaat dallarıyla uğraşan aile büyüklerinin veya bir ustanın yanında çıraklık yaparak meslek edinmelerine çaba gösterilmektedir.

Evimizin karşısında Ortaköy'de gecekonduların orada büyük bir duvar vardı, mahallenin kızları orada toplanırdık. Eskiden İstiklâl Caddesi'nde kokoreççilerin sokağında Viyana Modası diye bir mağaza vardı; saten gecelikler, çeyizler satardı. Ortaköy'de bir Madam Adrine vardı, o Madam Adrine Ortaköy'ün kızlarına elişi verirdi. 6 veya 7. sınıftayım, bizde boş oturmak? Annem parçalardı bizi. "Kocanız sokağa bırakacak sizi" derdi. Tahtalar fırçalanacak, bakır tencereler pırıl pırıl olacak! O zaman böyle kombinezonlar filan... (eliyle nasıl elişi dantel yapıldığını gösteriyor) çamaşır ipiyle ince ince işlenecek, sonra kesilecek, keserken makasla kaçarsa yandın! O zamanda metresi 10 kuruş. Siyah bir kombinezon verdi, ben de eve gelip iki günde yaptım. Sene 1942, 17 Kasım 1942, babam Aşkale'de. Aşağı yukarı bir buçuk sene kaldı orda. Mareşal Fevzi Çakmak kurtardı. Ben de kitap defter parası toplamak için elişi yapıyordum. (E, 84, K)

- **Cemaatlerde Kapalı Aile Yapısı ve Evlilikler**

Kızlarıma "Ahmet'ten, Mehmet'ten size koca olmaz, onlarla arkadaş olursunuz ama evlenemezsiniz" demiştim. (E, 63, K)

İ.Ö. 3500 ile 3000 yılları arasında Mezopotamya'da ilk kentsel toplulukların ortaya çıkması ve bunların kent devletlerine dönüşmeleri sonucunda kendi aralarındaki

egemenlik mücadeleleri ve askerî rekabetin önem kazanması erkek egemenliğini güçlendirmişti (Berktay, 2000: 80). Böylelikle mülkiyetin babadan oğula geçmesini güvence altına alan ve kadınların cinselliğinin denetimini erkeklere veren ataerkil aile kurumlaşmış, yasalara geçirilmiş ve devlet güvencesine kavuşturulmuştu. Bu yapı içinde kadınların cinselliğinin kontrolü öncelikle babaya, sonra da kocaya ait olarak belirlendi. Kent devletleri dönemi boyunca Mezopotamya'da iktidarın ve otoritenin kaynağı baba ve kocaydı. Mezopotamya ve daha sonra İran, Helen, Hıristiyan ve İslam kültürünün tümü, farklı derecelerde ve farklılıklarla, yörenin etkileri bugünde süren ataerkil geleneğinin biçimlenmesinde rol oynadılar (A.e., s. 82-85). Fatmagül Berktay'ın ataerkil kültürün oluştuğu ve biçimlendiği coğrafyaya yaptığı vurguya benzer biçimde Nükhet Sirman da Germain Tillion'ın *Harem ve Kuzenler* başlıklı eserinin giriş bölümünde detaylıca bu duruma değinmektedir (2006: 22). Akrabalık ve kan bağı, sadece bir yeniden üreme mekanizması değildir. Aynı zamanda ekonomik, siyasal ve ahlakî bir düzendir ve bu düzen, hem kadın bedenini hem de toplumdaki bireylerin yerlerini ve davranışlarını denetleyen bir toplumsal örgütlenme ilkesidir (Berktay, 2008: 88).

İstanbul'un Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatlerinde cemaate aidiyet, aynı dinî-etnik toplumdan bir anne ve babadan dünyaya gelmekle, kan bağıyla oluşmaktadır. Toplumsal örgütlenme, soya dayalı gerçekleşmektedir. Karışık evlilikler, son kertede en kalabalık topluluğun yararınadır ve küçük azınlıklar bundan kaçınmaktadırlar (Tillion, 2006: 137). Geçmişe kıyasla günümüzde erkek, başka dinî-etnik cemaatten bir kadınla evlendiğinde akrabalık ve soy babadan geçtiği için, pek istenmese de, kabul edilebilir bir durum olarak görülmektedir. Ancak karma evlilikler, kanın karışmasından dolayı çok da tercih edilmemektedir. Kadında ise bu durum daha büyük bir problem yaratmaktadır. Bu durum için örnekler verilerek kadının Müslüman Türk bir erkekle evlenmesi durumunda cemaatten uzaklaştığı, kendi kültüründen koptuğu ve geniş topluma erkeğe oranla daha yüksek ihtimalle asimile olduğu aktarılmaktadır. Bu konuda kadının neden erkeğe oranla daha fazla asimile olma riski taşıdığına dair elde nesnel bir veri bulunmamakla birlikte özellikle birinci ve ikinci kuşaklarda bu durumun tedirginlik yarattığı gözlenmiştir. Kimileri de dinî-etnik kimliğin aktarılması görevinin anne tarafından gerçekleştiğini söyleyerek asıl asimilasyonun erkeğin başka dinden biriyle evlenmesi durumunda yaşandığını aktarmaktadır. Karma evlilikler konusunda ailelerin sosyal-kültürel yapısı, bireysel karakter özellikleri ve düşünce yapılarından kaynaklı çokça görüş farklılıkları bulunmaktadır. Bu bağlamda kız-erkek çocuğa başka dinden biriyle evlenmeleri konusunda eşit davranan aileler olduğu gibi Rumlarda ve Ermenilerde genel olarak erkeğin Müslüman Türk bir kadınla evlenmesine, kadının asimile olma riski daha yüksek olduğu için daha ılımlı yaklaşılmaktadır. Yahudilikte ise soyun anneden geçtiği kabul edildiği için tam tersi bir

durum söz konusudur. Yahudilikte Yahudi bir anneden doğma çocuk, Yahudi kabul edilmektedir. Yahudi anne, çocuğun kaderini belirlemektedir.[8] Gerek dinî açıdan gerekse de kültürel açıdan Yahudiliğin devamını sağlayacak olan kadındır. Bu sebepten dolayı Yahudi kadınların cemaat dışından evlilik yapmaları durumunda kan karışacak olsa bile çocuğun Yahudi gelenek ve göreneklerine göre yetiştirileceğine, Yahudi belleği ve kültürünün, ritüellerinin aktarılacağına dair yaygın bir görüş bulunmaktadır. Bu yüzden kan bağıyla soyun devamının sağlanabilmesi için Yahudi bir erkeğin, Yahudi bir kadınla evlenmesi büyük önem arz etmektedir. Asıl asimilasyonun, Yahudi erkeklerin farklı dinî-etnik cemaatten kadınlarla evlenmesi sonucu oluşacağı düşünülmektedir. Yahudi görüşmeciler, bunu cemaatleri için en büyük tehdit olarak gördüklerini görüşmeler sırasında sıklıkla vurgulamışlardır. Bu durumda Yahudi bir kadının başka dinî-etnik topluluktan biriyle evlenmesi durumuna daha anlayışla yaklaşılmaktadır.

> Bence bir erkekle kızın Türk'le evlenmesi farklı karşılanır. Kız daha fazla tepki alır. Türkleşilmesinden korkuluyor, cemaatten uzaklaşmasından korkulur. Baba Rum olursa yine vaftiz olacak. Anne Türk olursa bunlar gerçekleşmeyecek. O yüzden kıza daha tepkili davranılır. (R, 60, K)

> Mantıken erkek tarafı için Musevi bir kızla evlenmesi daha önemli çünkü bizde anneden geçiyor. Ama baskı var mı? Bence kızla erkeğe aynı baskı yapılır, fark olmaz. (Y, 50, K)

> Unutma ki baba Yahudi olanın çocuğu Yahudi görülmediği için, mix (karma) evliliklerin tarafı anne ise sayılıyor. Ama olmuyor işte, kan bozulduktan sonra olmuyor... Neden anne? Bizim din öyle. Anne çok kutsaldır. Dinsiz olsa da her Yahudi geleneklerini götürür. Yahudi'nin yaşamasının sebebi bu; 5700 yıldır devam etmesinin sebebi bu neslin bu. Herkes çocuğuna aşılamaya çalıştı bunu. O gelenekler bizim için çok önemli. Evlilikte kızım değil oğlum olsaydı daha fazla rahatsızlık duyabilirdim. Bizim dinde kadın önemlidir. Yahudiliğin devamlılığı kadındır. E. (kızı) kimle evlenirse evlensin o kültürü verirse çocuk Yahudi'dir. Erkek Yahudi ise, kız Hıristiyan/Müslüman ise asla ve asla o çocuk Yahudi olmaz. Gerçek asimilasyon ordadır. (Y, 56, E)

Her üç cemaatte de karma evliliklere karşı duruş, en fazla birinci ve ikinci kuşaktan gelmektedir. Özellikle birinci kuşak gayrimüslimler, kendi cemaatleri içinde kapalı, dindar, muhafazakâr, geleneksel ataerkil aile yapısına sahip bir yapı sergilemektedirler. Özellikle bu kuşağın belleğinde geçmişte yaşanan travmalar çok baskın bir yer tuttuğu için kişisel olmasa bile genel olarak geniş topluma karşı içlerinde büyük bir güvensizlik taşımaktadırlar. Kolektif belleklerinde yer eden yaraların açılma ihtimali, sürekli bir tedirginlik duymalarına sebep olmaktadır. Siyasi

8 Amerika'da Yahudilerin yaptığı karma evliliklerin üçte birinde eğer anne Yahudi ise, çocuğun yaşından bağımsız olarak, çocuk annenin inancına göre yetiştirilmektedir (Naomi, 2013: 93).

konjonktür değiştiğinde tekrar aynı türden baskı ve ayrımcılıklar yaşayabilecekleri, toplum tarafından kolaylıkla ötekileştirilecekleri düşüncesiyle çok daha fazla kendi içlerinde, belirli mekânlarda bir arada, duvarlarla örülmüş bir hayat sürmektedirler. Birinci ve ikinci kuşaklarda Müslüman Türklerle ilişkiler komşuluk, arkadaşlık, iş ortaklığı vesilesiyle yaşanırken bu çizgiyi aşmak ve duygusal ilişkilere girmek kabul edilmemektedir.

> Biz çocukken 4 yaşından 18 yaşına kadar hiç ayrımcılık görmedik. Türk, Museviçok arkadaşımız vardı. Ama 18 yaşında işler değişti. Her sınıftan, dinden arkadaşlarımız olurdu ama 18 yaşına gelince annem hemen duvarları çekmeye başlardı Ada'da. Genç kızlıktan sonra anne hemen "Bir Türk'le evlilik bir kara koyun" derdi. Hiç hoş bakılmazdı. Daha sonra bir Türk'le arkadaşlığım oldu diye annem üç ay benle konuşmamıştı. Annemle barıştık, beyefendiyle aram bozuldu (gülerek). (R, 60, K)

> Annemin birinci dereceden bir kuzeni vardı, çok da şık ve güzel bir kadındı. Nişantaşı'nda otururdu. Bir gün karşılaşıyoruz kadınla, ben 18 yaşındayım, kadını o zamana kadar görmemişim. Kadına "Siz Yunanistan'da mı yaşıyorsunuz?" dedim. Kocası Türk olduğu için babam konuşmamış. O kadar sert. Bir hükümet değişse hâlâ neyle karşılaşacağını bilmiyorsun. Hemen ötekileştiriyorlar. (R, 59, K)

Gayrimüslimler için karma evliliklerde, kan bağının devamlılığını sağlayamayarak dilin, kültürün, azınlık kimliğinin korunamayacak olma ihtimalinin yanı sıra en tehlikeli ve kabul edilemez durum olarak kadın/erkeğin ailesi tarafından bir gün ansızın ırkçı bir söylemle karşılaşmaları ihtimalinin bulunması gelmektedir. Ermeniler için seçilmiş travmaları olan 1915 bu bağlamda en hassas olarak üzerinde durdukları konudur. Rumlar ve Yahudiler de bir gün aile masasında yemek yerken karşı taraftan (kadının/erkeğin ailesi) birinin ağzından "gâvur" lafının çıkma ihtimalinin her zaman olduğunu belirterek karma evliliklere karşı neden kapalı olduklarını ve kendilerini korumaya aldıklarını aktarmaktadırlar.

Günümüzde artık bu güvensizlikler tam olarak aşılmış olmasa da azalmış bulunmaktadır. İlk kuşakların, çocuklarının ve torunlarının başka dinden biriyle evlenmeleri karşısında bugün öne sürdükleri temel argüman ise doğacak olan çocuğun hangi dinî/örfî âdetlerle yetiştirileceğine, hangi kimlikle büyütüleceğine yöneliktir. Din farklılığının, dinden kaynaklanan gelenek-görenek, kültür farklılığının ileride mutlaka aileler arasında sorun yaratacağını düşünmektedirler. Fakat artık onların da evlilik konusunda fikirlerinin yumuşamaya başladığı, değişen ve dönüşen toplumsal yapıyla birlikte küreselleşmenin de etkisiyle sınırlarının ve bariyerlerinin yavaş yavaş aşınmaya başladığı gözlenmektedir. Cemaatlerin azalan nüfuslarından dolayı gençlerin kendi yaşlarında ve kültürlerinde anlaşabilecekleri, uyuşabilecekleri kız-erkek arkadaş bulma ihtimali her geçen yıl azalmaktadır. Aileler açısından çocukları ve torunları için her ne kadar birinci tercihleri kendi cemaatlerinden biriyle evlenmeleri olsa da günümüz şartlarının dayattığı koşullardan dolayı kural-

larında esneklikler göstermeye başladıklarını, gençlerin kendi kuşaklarına göre çok daha özgür ve bireysel kararlar verdiklerini, aileye bağlılık devam etse de annebabanın yönlendirmesiyle değil kendi iradeleriyle kararlar aldıklarını, zamanla ve toplumla birlikte kendilerinin de değiştiğini ve koşullara uyum göstermeye çabaladıklarını, sonuç olarak önemli olanın çocuklarının "mutluluğu" olduğunu, sevginin karşısında durulamayacağını ısrarla vurgulamaktadırlar.

> Rum veya Türk bir kızla evlenilmesine karşı çıkarlardı. Şimdi diyelim ki benim oğlum bir Türk kızını sevdi, sevgi başka bir şeydir, sınır tanımaz. Ama şu oluyor, o kızın ailesi de benim oğlumu istemeyecek, bir de çocuk doğacak. Zurnanın zırt dediği yer. Çocuk Müslüman mı, Hıristiyan mı olucak? Çocuk her zaman anne tarafı olur. Anne nasıl isterse öyle yetiştirir çocuğu. Benim bu kadar tanıdığım var, 18 yaşına kadar bırakırım kendi karar verir diyen, yok öyle bir şey. Baba istediği kadar ayak dayatsın, anne yetiştirir çocuğu. Ama dese ki oğlum ben seviyorum bu kızı, ne diyicem alacak tabii. Reddetmek filan da çok yanlış. Evlat reddedilmez. Bizde de kötü insan yok mu? Var tabii. En kötü yaratık insandır. (E, 81, K)

> Artık eskiden olduğu gibi "doğru yolda değil" kafası yok artık. Çok serttik o zaman. O dar görüşlülük yok artık. Değişik renkten iki kişi mutlu olacaklarına kanaat getiriyorlarsa ailenin orda müdahale etmemesi lazım, bu yaş bana bunu öğretti. (R, 69, K)

> R. (oğlu) gelip "anne ben bir kıza âşık oldum, adı Ayşe" dese üzülürdüm. İstemezdim, evet. Başta "resistance" (direnç) gösterirdim. R. 17 senelik evli. 17 sene önceki görüşümüzle her şey değişti, aynı değil. Bana o zaman bir gay ile sohbet edicen desen yapamazdım ama şimdi yapabiliyorum. Hayat görüşümüz çok değişti. Gönül istiyor, herkes kendi diniyle evlensin. Çocukta sorun çıkıyor en büyük. Çocuk bir yerde kimliğini zor buluyor. Biz dindar mıyız? Değiliz. Ama bir zaman gelenek mi diyim ne diyim bunları yaşamak lazım. Ama tabii ki artık kısmet. Benim bir arkadaşım var, Yahudi kız bulun oğluma diyor yıllardır. Çocuğun uzun yıllardır Müslüman bir kız arkadaşı var. Sen ne kızı ne çocuğu vazgeçirebilirsin. Bu karşılıklı bir şey. (Y, 64, K)

Azınlık toplumlarında bir Rum'un veya Ermeni'nin Müslüman Türk'le veya Musevi'yle evlenmesi, din farklılığından ve doğabilecek kültürel çatışmalardan dolayı kabul edilmemekteydi. Rum-Ermeni evlilikleri etnik köken olarak farklılıklar barındırsa da Hıristiyanlık çatısı altında birleştirdiği için günümüzde, cemaatlerin azalan nüfusları göz önünde bulundurulduğunda, daha fazla kabul görmektedir. Bugün artık bu kurallarda da esnemeler yaşandığı, Rum-Musevi evliliklerine de rastlandığı gözlenmektedir.

> Bizde eskiden Hıristiyan olduğunda yine biraz hoşgörü gösteriliyordu ama Türk ve Musevi asla kabul edilmezdi. Ama o da değişti artık... (R, 65, E)

> Bence din birliğinden dolayı Ermeni-Rum evliliği çok var. Museviler o konuda çok tutucu. Onlar ağırlıklı Türklerle evlenirler. (R, 61, E)

Diğer yandan İstanbul'un gayrimüslimlerinde ikinci kuşaklar, çocuklarının karma evlilik yapmaları halinde iki tarafın ailelerinin kültürel yapılarının uyumlu olması gerektiğinin önemini vurgulamaktadırlar. Örneğin Çarşı'da çalışan, ortaokul mezunu bir Ermeni yerine aynı sosyo-kültürel seviyede oldukları bir Müslüman Türk aileyi tercih edeceklerini belirtmektedirler. Günümüzde aynı dinî-etnik cemaat içinden biriyle evlenmenin tek geçerli şart olmadığı, aynı sosyal sınıf içinde yer almanın evliliklerde baskın bir faktör haline geldiği görülmektedir. Kültürel sermaye, din ve etnisite faktörlerini çapraz kesmektedir. Burada çekince konulan iki nokta, karşı tarafın dindar ve milliyetçi olmaması gerektiğidir. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki bu kuşak için halen çocuklarının kendi cemaatlerinden biriyle evlenmeleri öncelikli yer tutmaktadır. Soyun, kültürün, dilin devamlılığının sağlanması, "aynı dili konuşmak" ve o kültürü içselleştirmiş olmak, ortak bir belleğe sahip olmak, iyice "azlaşan" cemaatlerinin bu şehirdeki varlıklarını korumak hassasiyetle üzerinde durdukları konulardır. Ancak bu şekilde kendi kültürlerini kaybolmadan yaşatabileceklerini vurgulamaktadırlar. Cemaat içinden biriyle evlilik konusu açıldığında küçük toplumlar olmalarından dolayı sosyal iletişim ağlarının hızla çalışmasıyla kız-erkek tarafı hakkında enformasyon almaları da işlerini kolaylaştırmaktadır. Bu durumda hem ilk tercihlerinin cemaat içinden olması ama bunun nüfus azlığından dolayı zor olduğunu vurgulamaları; aynı zamanda Rum, Yahudi ya da Ermeni olmasının tek başına yeterli olmayacağını, aynı sosyal sınıf ve kültürel seviyede olmanın da çok önemli bir şart olduğunu belirtmeleri evlilik söz konusu olduğunda nasıl bir paradoks yaşadıklarını göstermektedir.

> Benim gençliğim zamanında "Sakın ola bir Türk kızıylan evlenme" derdi benim ailem. Sakın ha! "Sakın ha"lar hep vardı. Ben bakmazdım, hâlâ da bakmam. Artık çok karıştı. Biz rahattık bak, buna rağmen annem babamın ön şartı buydu. Ama şu an kırıldı. Benim için fark eder. Ama öncelikle aileyi bilmem lazım. İstanbullu düzgün bir aile olmasını isterim. Ermeni olmasını tercih ederim. Türk kızı almak isterse bir "dur" derim, o kadar kolay değil. İyi bir Ermeni aile isterim damat-gelin olarak. Her Ermeni ailesini de istemem. Eğitimli, kültürlü olmasını isterim, "iyi yetişmiş." Hepsinin kökü Anadolu'dan gelme. Bizde yüzde yüz İstanbullu bulmak zor. (E, 59, E)

> Açık konuşmak gerekirse kendi çocuklarımda istemiyordum ama kendimi hazırlamıştım. Üniversitede arkadaşlıklar arttı. Benim oğlanın iki-üç kız arkadaşı oldu. Ben dedim gidişat iyi değil, biz hazırlanalım. Sonra bir Rum arkadaş buldu ve evlendiler. Rum Ortodoks olması birinci tercih. Ama bunu bir fanatizm olarak söylemiyorum. Bizim akrabalarımız var, kızı Ermeni bir kocayla evlendi, düğününe bile gitmediler. Ben bunu böyle düşünmüyorum. Yeter ki iyi bir insan olsun dedik ama tercihim oydu. Türklerle evlenen bizim öğrenciler var, hakikaten pırıl pırıl gençler. Ben katiyen niye onunla evlendin, hiçbir zaman demiyorum. Ama birinci tercihim kendi soyumuzdan biri. (R, 65, E)

> Artık damat adayı olmadığı için kimse sesini çıkartmıyor. Ben bile bakmam artık açıkçası. Din önemli tabii ama kültür daha önemli bence. Artık seçme lüksümüz yok ama aynı lisanı konuşmak da farklı. Sen de aynı şekilde hissetmez misin bir İngiliz'le

evlensen? Bir de eşinle aynı şeyi paylaşmak daha hoş oluyor. Karşılıklı bir saygı, o daha hoş. Anlatmak da zor bunu... Seni seviyorum derken "saga po" (seni seviyorum) desen daha güzel bence... Bir Rum beyefendiyle seneler sonra beraber oldum. O da bana "Ay insanın kendi dilinden biriyle beraber olması ne güzel bir şey" dedi. O an ona katıldım. Sırf Rum olsun ama sosyal olarak daha düşük olsa benim ailem kabul etmezdi. Şu anda benim tek kriterim kültür seviyesi. Çok sırıtıyor çünkü. (R, 60, K)

Gayrimüslimler için kendi gençlik dönemlerinde farklı bir dinî-etnik cemaatten olduğu için ayrılmak-bitirmek zorunda kaldıkları ilişkileri, bugünün gözünden kırgınlıkla ve üzüntüyle, hatta "nasıl kaçırdım" pişmanlığıyla aktarılan anılar halini almaktadır. Cemaatin kapalı yapısını korumaya çalışmanın en büyük garantörü, kendi toplumlarından biriyle evlenmeleriydi. Cemaat dışı evlilikler yapmaları, hem aile içinde büyük sıkıntılarla yüzleşmeleri hem de cemaatlerinden dışlanma ihtimalini doğurmaktaydı. Bu durum, bir tür iç bilgi olarak bu kuşakta bulunmaktadır. Başka türlü bir ihtimal düşünülmediği için, farklı dinden biriyle ilişki yaşama riskini göze almışlarsa bile bu ilişkileri bazen yüzleşerek bazen de yüzleşme cesaretini bulamadan bitirmek zorunda kalmaktaydılar. Özellikle birinci kuşak için kan bağıyla dinî-etnik kimliğin devamlılığının sağlanmasının, cemaatlerin toplumsal yapılarının sürekliliğini sağlayan en önemli ve baskın faktör olduğu ortaya çıkmaktadır. Kimi zaman da bu durum, gönül ilişkileri söz konusu olduğunda aşamadıkları bir engel haline gelebilmekteydi.

Müslüman kız arkadaşlarım oldu. Namuslu konuşmak gerekirse hâlâ da beni suçlar, özellikle bir tanesi. Ermeni olmadığı için devam etmemişti. Cesaret edemedim "haklısın" demeye. Öyle desem ne değişecek ki? Bana hâlâ kırgın bu yüzden biliyorum. Belki daha devam etmeden "yenemiyorum" demem lazımdı. Yapamadım. (E, 61, E)

Hiç unutmayacağım bir olay var. Soyadı vermeyeceğim çünkü tanınmış bir ailenin oğlu. Burda arkada otururlardı (Taksim). Ben St. Pulcherie'ye gidiyordum. Mahalleden geçiyoruz bir kız arkadaşımla. Yanımıza geldi "iki saniye sizi rahatsız edebilir miyim?" dedi. "Buyrun" dedim. "Sizi çok beğeniyorum" dedi ve "sizinle evlenmek istiyorum" dedi. Ne kadar dürüst ve nefis bir ailenin oğlu. O kadar analiz edecek kafam yoktu tabii. 17-18 yaşındaydım taş çatlasa. "Çok teşekkür ederim ama benim tahsilim var, ondan sonra düşünebilirim" dedim. Ama aslında Müslüman'dı ve o zaman benim bir Müslüman'a varmam mümkün değildi. Çevreden koparsın bir kere. Şimdi öyle değil. Bir de şu var, başka kültürden biriyle evleniyorsun. O kadar zor ki... Çok büyük bir ağırlık bence. Türk Müslüman demiyorum, ayrı kültürden biriyle evlenmek sabır ister. O evlendi etti, sonra "nasıl kaçırdım" diye kafamı vurdum. (R, 69, K)

Bir gün geldi "Bana evlenme teklifi geldi ne yapsam" dedi. Ben de "git evlen, benden sana hayır gelmez" dedim. Çekti gitti evlendi, bir daha da görüşmedik. Evlenir miydik? Bilmiyorum... (R, 63, E)

Diğer yandan birinci ve ikinci kuşak gayrimüslimler için Adalar, gayrimüslim azınlıkların göreceli olarak homojen cemaat hayatının yaşandığı sayfiyeler olması bakımından önemli bir etkileşim alanıdır. Burgazada gibi küçük ve izole bir mekânda, kendi içine dönük cemaat yapısı içinde bir arada yaşamak hem bir hayat tarzı hem de prestij olmasının yanı sıra Rumların Ada'yı tercih etmesinin arkasında yatan sosyal sebeplerden biri de çöpçatanlıktır. Birinci kuşakta olduğu gibi bugün çocukları evlilik yaşında olan ikinci kuşak gayrimüslimler de giderek artan karma evlilikler karşısında, çocuklarının kendi cemaatlerinden kız/erkeklerle tanışmaları, flört etmeleri için yazları Ada'ya gitmeyi tercih etmektedirler.

> Bizim yerimiz yazlık için gerekli değildi ama başka bir sebep vardı. Rum kızlarının Türklerle ilişki kurmaması için Ada çok iyi bir yerdi. Biz de o yüzden üç sene gittik. Bir Rum aile için en feci şey, kızının bir Türk'le evlenmesiydi. O zamanlar bir Rum'un Türk'le evlenmesi ölüme eşitti. Şu anda değil tabii. Ben yorumlamak istemiyorum bunu, gerçeği söylüyorum. (R, 63, E)

> Kınalı'ya gittik, buraya (Büyükada) göç etmeden evvel, 6-7 sene. Biz Ermenilerle iyi anlaşıyorduk orda, hatta biraz konuşuyordum (Ermenice konuşmayı kastediyor, gülerek). Daha çok çocukların tanışması için gidiyorlardı. Arkadaşlarımın çoğu eşlerini Adalar'dan buldular. (R, 68, E)

- **Evliliklerin Gerçekleşmesinde Kuşaklar Arası Değişim**

> Direk Yahudi bir kızla evlenmem için söylenen bir şey yoktu ama zaten bu olağan bir şeydi. Tersini düşünemezdin. Hayatın doğal akışıydı bu. Yataktan kalkınca duş olursun, dişini fırçalarsın gibi bir şey. (Y, 56, E)

Birinci kuşak gayrimüslimlerin büyük çoğunluğu, görücü usulü evlilikler yapmışlardır. 1930'lu ve 1940'lı yıllarda nüfusları çok daha kalabalık olan ve kentin belirli semtlerinde yoğunlaşan azınlık cemaatleri mümkün olduğunca kendi içlerinde, okullar, dernekler, ibadet mekânlarında sosyalleşmeyi ve kendi cemaatlerinden evlilikler yapmayı tercih etmekteydiler. Kadınlar için evlilik yaşı 17-18, erkekler için de ortalama olarak 20-22 idi. 1926'da yürürlüğe giren Medeni Kanun ile evlilik, farklı inançlardan Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı her kadın ve erkek için yasal hale getirilmişti. Lerna Ekmekçioğlu, hem devlet hem de Ermeni Patrikhanesi tarafından yüzyıllara dayanan bir geçmişle sıkı bir biçimde uygulanan ve kontrol edilen babasoyu (patrilineal) kurallar yüzünden Ermeniler arasında endogaminin (cemaat içi evlilik) bugüne kadar geçerliliğini koruyan bir norm olduğunu belirtmektedir (2016: 9). Ermeni cemaatindeki evlilik pratiklerine benzer biçimde Rum ve Yahudi cemaatlerinde de uzun yıllar boyunca geçerliliğini koruyan endogami, yaklaşık son 15 senede yerini karma evliliklere bırakmaya başlamıştır.

Birinci kuşakta evlilikler, cemaat içi sosyalizasyon ağı içerisinde aile ziyaretleri sırasında, arkadaş toplantılarında tavsiye ve yönlendirmelerle gerçekleşiyordu. Klasik ataerkil[9] aile yapısında görüldüğü üzere birçok ailede kiminle evlenileceği konusunda son sözü baba söylüyordu. Ayrıca bu kuşakta cemaat içi arkadaş ortamlarında tanışarak, flört ederek aşk evliliği yapanlara seyrek de olsa rastlanmaktadır. Birçok kadın görüşmeci, Müslüman-Türk biriyle evlenmemeleri konusunda anne ve babaları tarafından travma yaratacak şekilde büyük bir baskı gördüklerini, ilk başlarda görücü usulü evlendirilmelerine karşı çıktıklarını fakat sonunda evlenmek "zorunda" kaldıklarını aktarmaktadırlar.[10] Aynı dinî inançtan fakat başka etnisiteden biriyle (Arap Ortodoks) evlenilmesi de Rum ve Ermeni cemaatleri içinde hoş karşılanan bir durum değildi.

> N. benim abimin arkadaşıydı, tanıştık sene 64. Biz hiçbir yere gezemiyorduk, açık çıkma yoktu. Çok küçüktük, ben 14 filan, gözümü açtım N.'yu gördüm (gülerek). Babam "bu çocuk ciddiyse gelsin konuşsun benle" dedi. Tuttu geldi N., "Kızınızı çok seviyorum" dedi. O zaman nişanlılık yaşı çok daha küçüktü, askere gitmeden sözlendik. Abim kıyametleri kopardı "daha bu çocuk" diye. Ben onun askerliğini bekledim. 19 yaşında oldum ben, o daha 24 filan. Evlendik. İkimiz de çalıştık bir müddet. Ben de muhasebede çalışıyordum. O dönemde 18 yaşında evlenmeyen kız, evde kaldı gibi bir şeydi. Biz çok genç anne baba olduk. Bir taraftan beraber büyüdük. Her şeyi beraber yapmanın mutluluğunu yaşadık. (Y, 64, K)

> Annemle babam birbirlerine âşık insanlardı. Hâlâ da babam annemin yokluğuna alışamadı, üçüncü yıla girdik. 1972 yılından bir tane sigara izmaritinin kibrit kutusunda hâlâ saklandığını biliyorum ben. 1972 yılında annem, kendi evlerinin penceresinde sigara içiyor, pencereden atıyor. Babam alıyor o izmariti, tarih atıyor ve hâlâ saklıyor. Babam askerdeyken annem, babama ferman şeklinde mektuplar yazıyor. Hepsi duruyor mektupların. Babamın kendi hazırladığı bir şiir var, annemin resminin üstünden yazılan bir şiir, adı "Anjel". (E, 39, E)

Anadolu kökenli Ermeni ailelerde geleneksel geniş aile yapısında görüldüğü gibi evliliğin ilk yıllarında, karı ve koca belli bir ekonomik güce kavuşuncaya kadar, erkeğin ailesinin evinde erkeğin annesi, babası, ninesi, kardeşleri ile beraber yaşandığı görülmektedir. Geniş aile yapısının hüküm sürdüğü ailelerde, evlendikten sonra genelde erkeğin anne ve babasıyla (hayattaysa) bir arada yaşanmasının bir diğer önemli sebebi de birinci kuşaktan kadınların büyük bir çoğunluğunun hayatları boyunca çalışmamış olmalarından dolayı yaşlılık dönemleri için herhangi

9 Kandiyoti Türkiye'yi, Güney ve Doğu Asya'nın büyük bir bölümüyle birlikte otoriteyi, erkek soyundan devam eden geniş aile içerisinde, yaşlı erkeğin elinde bulundurduğu "klasik ataerkillik"in tarihsel bölgesi içine yerleştiriyor (2007: 186). Klasik ataerkilliğin yapısal özellikleri şunlardır: Saygınlık kalıpları yaşa dayalıdır, kadınlar ve erkekler için farklı hiyerarşiler söz konusudur, cinslerin faaliyet alanları ayrışmıştır, kadınların emeğine ve üreme kapasitelerine evlenerek dâhil oldukları erkek soyu tarafından el konulur (A.e.: 186).

10 Bu konuya karma evlilikler kısmında detaylı olarak değinilecektir.

bir birikimlerinin bulunmamasıydı. Eşleri de kendilerinden önce vefat etmişse annenin bakımını erkek çocuk üstlenmekteydi. Gene geniş ve kapalı aile yapısında görüldüğü gibi anne ve erkek çocuk arasında maddi ve duygusal bağımlılık, erkek evlendikten sonra da devam etmekteydi. Benzer şekilde birinci kuşak ailelerde de evlendikten sonra bir süre erkeğin annesiyle birlikte aynı evde yaşandığına dair çokça hikâye aktarılmaktadır.

> Ablam kendi sevdiğinle evlendi. Sonra ben görücü usulüyle evlendim. 68'de sözlendim, 69'da evlendim. Çok dar, konservatif yaşardık. Evliliklerde asla "Türk'le evlenmek" diye bir şey yoktu. Ablam genç kızlık devresinde ailece görüştüğümüz eniştemle tanıştı ve evlendi. Babamızdan hayatımız boyunca bir defa dayak yedik. İkimizin yatağı baş başaydı, dar uzun bir odaydı. "Al sana" dedi ablama bir tokat, "bu bunu yaptıysa kim bilir sen ne yapacaksan" dedi bir tokat da bana. Ben dedim "hiçbir şey yapmıycam", kendi kendime söz verdim. Babam kimi derse onla evlencem. Öyle de oldu. Hiç flörtüm olmadı, belki çocukluk beğenileri oldu o kadar. Eşim görücü geldi, istemedim hatta çok ağladım. Hacı amcam "Kız çok ağlıyor ne veriyorsunuz" dedi. Sözlendik ve nişanlandık. Kayserili bir aileye gelin gittim. Aileyle beraber yaşadık, 20 yaşındaydım. (E, 63, K)

> Benim küçük kızım hâlâ kaynanasıyla yaşar. Çünkü kaynanasının ne gidecek yeri var ne de emekli maaşı var çünkü çalışmamış hayat boyu. Bazı aileler beraber yaşardı hep, masraf olmasın diye. Ancak çocuk olursa ve geçimsizlik başlarsa kimin maddi imkânı varsa o çekilir giderdi. Ama şimdi böyle bir şey var mı? (Y, 74, E)

1960'lı yıllara kadar Anadolu'da yaşamaya devam eden Ermeniler arasında uzak akraba evlilikleri dikkat çekmektedir. Anadolu'da 1915 sonrası yaşanan büyük travma ve topluma karşı oluşan güvensizlik sonucu Ermeniler, iyice kendi içlerine kapalı yaşamaya başlamışlar ve Müslüman halkla fazla ilişkiye girmemeye çalışmışlardır. Radikal bir nüfus düşüşü yaşayan Anadolu Ermenilerinde Müslümanlarla evlenilmemesi kuralı, akraba evliliklerini kaçınılmaz kılmıştır. Anadolu'da evlilikler, aile büyüklerinin tavsiyesiyle veya aile içinde ilk evlenen abinin-ablanın eşinin ailesinden bir akrabasıyla gerçekleşmekteydi. Kayserili bir erkek görüşmecinin aktardığı üzere bu tip akraba evlilikleri, birtakım kurallarla sınırlandırılmaktaydı. Buna göre Ermeni ailesinde iki halakızı, iki erkek kardeşle evlenemezdi. Anadolu Ermenilerinin söylemlerinde "namus" kavramı ön plana çıkmaktadır. Ermenilerdeki aile örüntüsü geleneksel, kapalı, ataerkil Anadolu ailelerinde görülen yapı ile bire bir örtüşmektedir. Ailede baba, babadan sonra en büyük erkek kardeş başta olmak üzere sırasıyla diğer erkek kardeşler, kızkardeşin veya ablanın "namusundan" sorumlu tutulmaktaydılar. Nükhet Sirman'ın da belirttiği gibi bu düzende namus, sadece kadının bedenini değil, tüm bireylerin toplumdaki yerlerini, davranışlarını ve arzularını kontrol altına alan bir toplumsal olgudur (2006: 25).

Anadolu Ermenilerinde kilise nikâhından sonra klasik bir Müslüman Türk Anadolu ailesinde görülen sazlı-sözlü, üç gün üç gece süren düğünler düzenlenmekteydi. Düğün masrafları tamamen erkek tarafından karşılanmaktaydı. Nişan töreni için ayrı bir tören düzenlenmez, aileler arasında yüzük takılarak sade bir şekilde söz kesilirdi. İstanbul Ermenilerinde ve Rumlarında ise kilise nikâhından sonra ailenin ekonomik gücüne bağlı olarak ya kilisede, ya evlerinde ya da bir otel veya lokantada aile ve arkadaş çevresine yemek verilmektedir.

> Eşim abimin kayınvalidesinin kızkardeşinin kızı. Yengemin halasının kızı yani. Yengemi alırken abim, biz ailelerle tanıştık. Uzun saçlı güzel bir kızdı. Giderken gelirken gözümüz takıldı herhalde kıza. Ben konuşmaya başladım, o da okulu bitirmişti. Ben askerden geldim konuşuyorduk, duydum ki buna başka bir yerden talip var. Haber gönderdim, dedim ki "veremezler ben alacağım" falan diye (gülerek). Aramızda üç-dört yaş var. Dedim ki "seni kaçıracağım." Dedi ki "beni kaçıramazsın, öldürebilirsin ama kaçıramazsın. Benim üç oğlan kardeşim var onların yüzünü yere baktıramam" dedi. Böyle bir kızdı. Askerden döndüm geldim, sonra çok mücadelelerle, istedim vermediler başta. Bizim Ermenilerin âdetleri, iki halakızı iki kardeşe düşmez dediler. Dedik ki ya ne yapıcaz... Bizde yedi göbek akrabalık var ya ama benim akrabam değil ki! Papaza danıştılar, o da Patrikhane'ye mektup yazıp sordu dinimizce caiz mi diye. Alakası yok diye Patrikhane'den cevap geldi. Bizde düğünler çok sazlı sözlü olurdu. Anadolu usulü çalgıcılar vardı, iki-üç gün sürdü, yemekli sazlı sözlü. Baklavalı börekli Kayseri düğünleri çok güzel olur. Burdaki gibi kilisede nikâh oldu, haydi yallah olmaz. Düğünü erkek tarafı yapardı. Nişan diye bir şey olmazdı. Ona söz kesme deriz biz, takı takılır. (E, 78, E)

Dönemin İstanbullu gayrimüslimlerinde sınıfsal ve sosyal katmanlaşma, en bariz biçimiyle kilise nikâhlarında gözlenmekte idi. Örneğin üst orta, üst sınıf bir Rum ailesi tarafından Beyoğlu'nda Aya Triada Rum Ortodoks Kilisesi'nde perşembe günü düzenlenen nikâh töreni, çok daha prestijli kabul edilmekteydi ve ailenin cemaat içindeki statüsünün göstergesi niteliğindeydi. Orta alt sınıftan bir Rum ailede ise oturdukları bölgeye yakın bir kilisede nikâh kıyıldıktan sonra kutlamak için evde çok yakınlara yemek verilirdi. Tören için seçilen kilise ve sonrasında kutlamanın nerede yapılacağı (ev, otel, lokanta, taverna vs.), cemaat içinde sosyal katmanlaşmayı netleştiren bir araç işlevi görmekte idi.

> Annem zengin filan herkesi beğenmiyor, babam da yakışıklı. Aslında aşk evliliği değil, tanıştırılmışlar. Babam da yakışıklı olduğu için annem "ok" dedi. Bizimkiler Aya Triada Kilisesi'nde çok klas bir düğün yapmışlar. Perşembe günü evlenmişler. O zaman perşembe günü evlenmek, daha statü meselesiydi. Hatta kilisenin ortasına platform yapılırmış. (R, 60, K)

> Ben evlendim, 1979'da. Eşimle görücü usulü tanıştım, 16 sene sonra boşandık, genç yaşta vefat etti. Evin merdivenlerinden aşağı indim, kiliseye girdim. Sonra babam arabayı süslemişti, Boğaz'a gezmeye gitmiştik. O zamanlar karı-koca yemeğe gidilirdi. Şimdi bütün sülale eğlenceye gidiyor. Bizde düğün salonu yoktur. Evde yemek verilir veya durumu daha müsaitse tavernada yapar. Durumu çok iyi olan otelde yapar. (R, 59, K)

Eşim Belçikalı. Annem biraz bozulmuştu başta. Arkadaş vasıtasıyla Mersin'de karşılaştık. Eşim onların arkadaşıymış. Eşimin dedesi galiba Lübnan'dan Mersin'e gelen bir Hıristiyan Arap. Annesi Belçikalı. O zamanlar Mersin çok kozmopolit ve zengin tipler var. Avrupa'dan çocuklarına bakıcı getiriyorlar. Bu da öyle gelmiş Mersin'e. Burda Patrikhane'de düğün oldu. Sonra Arnavutköy'de Neşe Lokantası'na gittik. Patrikhane ücretsizdi, o zaman durumumuz da o kadar iyi değildi. (R, 63, E)

Orta yaş üstü ikinci kuşaktakilerin kimileri okul ya da az sayıda da olsa, iş arkadaşlarıyla romantik ilişki yaşayarak aşk evliliği gerçekleştirmişlerdir. Büyük bir çoğunluğu ise kendi anne babalarının yaptığı gibi görücü usulü, yakın akrabalar veya eş dost tarafından ayarlanan evlilikler yapmışlardır. Mahalle ortamlarında, apartmanlarda yaşanan tanışıklıklar ve gelişen arkadaşlık ortamları, evliliğe zemin hazırlayan mekânların başında gelmektedir.[11] Birinci ve ikinci kuşağın evliliklerini sınıf ve kuşak farklılıklarına rağmen ortak kesen faktör, bu evliliklerin tamamına yakınının dinî-etnik cemaatlerin içlerinden gerçekleşmesidir. Kendi cemaatlerinden biriyle evlenmeleri gerektiği, bir "iç bilgi" olarak tüm birinci ve ikinci kuşak gayrimüslim bireylerde bulunmaktaydı. Kimi aileler bu konuda bazen yumuşak bazen sert bir biçimde açıklama yaptıklarını belirtmekte, kimileri de "zaten böyle olması gerektiği için konuşulmasına bile gerek yoktu" diyerek evlilikteki keskin ve katı sınırları çizmektedirler. Cemaat dışı evlilikler, 1980'li yılların sonunda bile istisnai bir durum olarak kabul edilmekteydi. Kan bağını korumak, dinî hassasiyetler, dilin ve kültürün devamlılığını sağlamak, azınlık psikolojisi cemaat dışı evliliklerin "tabu" olmasının arkasındaki ana sebeplerdir. Bu tip kapalı toplumlardaki evlilikler; ayrıca ekonomik dayanışma, adı sürdürme ve aileler arası anlaşma temelinde de düşünülmektedir.[12] Orta yaş üstü ikinci kuşak gayrimüslim kadınlar, genelde 18-20'li yaşlarında evlenip akabinde çocuk sahibi oluyorlardı. Lise mezunu olmak, özellikle Fransız lisesi ise, üniversiteden mezun olmaya denk görülmekteydi. Çocuk sahibi olduktan sonra iş ve aile yaşamı arasında gerilim söz konusu olduğunda, yerleşik kurallar ve eşin-aile büyüklerinin (genelde kadının annesi veya kayınvalide) yönlendirmesi sonucu kadın, genellikle ailesini mesleğine tercih etmekteydi. Bu kadınlar kendi rollerini ev kadınlığı olarak, çeşitli hobiler edindikleri ve kurslara katıldıklarını da ekleyerek, tanımlamaktadırlar. Kocalarıyla toplumsal etkinlikleri paylaşmaktadırlar. Bu kuşakta lise-üniversiteden mezun olduktan sonra çalışma hayatına devam eden kadınlara, az sayıda da olsa rastlanmaktadır.

Ben 20 yaşında evlendim. Benim çok yakın bir arkadaşımın abisinin arkadaşıydı Ç., öyle tanıştık. Ama zaten ailelerimiz de tanışıyordu. 19 yaşında nişanlandım. 18 yaşında çıkmaya başladık, başka birini tanımıyorum (gülerek). O zaman çok tar-

11 1980'li yıllara kadar nüfusları daha kalabalık olan Ermeni, Rum ve Yahudi cemaatleri mümkün olduğunca İstanbul'un belirli semtlerinde, mahallerinde yoğunlaşmaya, bir arada yaşamaya özen göstermişlerdir.

12 Güler Okman Fişek, "Gelenekten Değişime: Türkiye'de Aile ve Çocuklar", (Çevrimiçi) http://www.bupampsi.boun.edu.tr/?q=node/62, Erişim 20 Nisan 2016.

tıp ölçmüyordun. Annemlere göre küçük küçük evlendirmek iyidir ki benim babam o kadar ileri görüşlü bir insandı. Sonra hatta "nasıl izin verdin böyle bir şeye" dedim. O da bana "Ben hayatın böyle değişebileceğini göremedim" dedi. Dame De Sion'daki müdürüm ben diplomamı almaya gittiğimde "üniversiteyi ne yaptın?" diye sormuştu bana. Ben de "İstanbul Üniversitesi Fransızca Bölümü'nü kazanmıştım ama gitmiycem herhalde" dedim. O da bana "Aman boş ver, bizim okul üniversite yerine geçer" demişti. Yıl 1986, bunu diyor! Her şey çok değişti... Çalışan kadın arttı, boşanmalar arttı... (Y, 50, K)

Bizimkisi... bir şekilde tanıştık arkadaş ortamında, flört etmeye başladık. Bir gün baş başa yemeğe çıktık, şansımızı deneyelim dedik. Benim zaten bir şekilde kendi o günkü dünyamda bekârlığa son vermemle ilgili çok ciddi presler vardı çevremde. O zamanlar 26'lı yaşlar geçti erkek için. Erkekler 21-22, kızlarda 17-18 idi evlenme yaşı o zamanlar. Benim arkadaşlarımdan nerdeyse tamamına yakını evlenmişti. Direk Yahudi bir kızla evlenmem için söylenen bir şey yoktu ama zaten bu olağan bir şeydi, konuşulan bir şey değildi. Zaten tersini düşünemezdin. Hayatın doğal akışıydı bu. Yataktan kalkınca duş olursun, dişini fırçalarsın gibi bir şey. (Y, 56, E)

Birinci kuşaktan Ermeni ve Rum ailelerin muhafazakâr bir yapıya sahip oldukları, kız ve erkek tanıştıktan sonra arkadaş çevresi içinde vakit geçirmeye, flört etmeye başlamışlarsa cemaat içinde "laf çıkmaması" için kızın ailesi tarafından bir an önce nişanlanmaları için baskı yapıldığı, erken yaşta evlendirildikleri görülmektedir. Babanın vefat etmesi durumunda da benzer şekilde bir an önce kızın evlendirilmesine çalışılmaktadır. Ailenin kadınlarından, namusundan sorumlu olan baba vefat ettikten sonra bu görevi devam ettirecek bir erkek abi veya erkek kardeş yoksa kız, bir an önce evlendirilerek sonrasında sorumlu olacağı kocasına bağımlı hale getirilmektedir. Dolayısıyla birinci ve orta yaş üstü ikinci kuşak gayrimüslim ailelerin büyük bir çoğunluğunun baskın bir şekilde Türk aile yapısı örüntüsüyle uyumlu, geleneksel kapalı toplum özelliği gösterdikleri ortaya çıkmaktadır. Çiğdem Kağıtçıbaşı'nın belirttiği gibi Türkiye'deki geleneksel aile kültürü yatay eksende, yani eşler arasında, "karşılıklı bağımlılık" özelliklerini göstermektedir (1991: 49-57). Geleneksel kapalı ailenin temel özellikleri; erkek egemen bir çerçeve içinde, maddi ve manevi karşılıklı bağlılık, sadakat, ailenin çıkarının bireyinkinden önde gelmesi, kendine biçilen cinsiyet rolünü benimsemek, aile bireylerinin ihtiyaçlarına duyarlılık, çatışmadan kaçınmak olarak sıralanabilmektedir.[13]

İlk eşimle mantık evliliği yaptık, aşk filan değil. Müslüman olsa hiç hoş karşılanmazdı. Lise yaşlarında evlendim. O zaman çok tutucuydu cemaat. Halam "Aman kızım başınızda baba da yok bir an evvel evlendirelim" dedi. İlk önce hiç istemedim. (E, 57, K)

P.'ya (eşi) haber salmışlar benim hakkımda, o da arkadaşlarıyla beni görmeye gelirdi. Annem huylandı bir gün "Aşağıda bir çocuk var, sürekli yukarı bakıyor" dedi (gülerek). Bir gün kiliseye gittik, bunlar (eşi) yanımıza geldiler. Tanıştırdı kendini,

13 Güler Okman Fişek, "Gelenekten Değişime: Türkiye'de Aile ve Çocuklar", (Çevrimiçi) http://www.bupampsi.boun.edu.tr/?q=node/62, 20 Nisan 2016.

"Ben Madam Alexandar'ın akrabasıyım" diye. Sonra biz arkadaş olduk. Bir müddet arkadaş olduk. Bir Rum ailesi vardı, bir pazar günü parti vereceklerdi. Madam Alexandar annemden izin almak için geldi, benim partiye gidebilmem için. Annem babaya sorucaz dedi. Müsaade ettiler, güzel bir sarı elbisem vardı onu giydim. Tanıştık orda işte ve arkadaş olduk. Sonra zaman geçti. Askere gidecek. Sene 56. Ben de dedim ki "bunlar beni kapıdan dışarı bırakmazlar, eğer ciddi bir şey olacaksa anneni de al gel." Ada'nın kızı olarak bir "yerim" vardı. Gitti geldi askerden, yukardaki evde nişan yaptık. Büyükada'da bizim kilisede, Aya Dimitri'de, evlendik. Bir kalabalık anlatamam... Herkes hediyeler getiriyordu. Sonra evde yemek yaptık. (R, 75, K)

Aşk evliliği yaparak evlenenlere ikinci ve asıl üçüncü kuşaktan itibaren, orta sınıf ve üstü, eğitimli, çoğunlukla iş hayatında olan çiftlerde rastlanmaktadır. Bu kuşaktan itibaren Türkiye'deki sosyo-kültürel dönüşüme paralel olarak özellikle kadınlarda eğitim seviyesinin yükselmesi ve iş hayatına katılımın büyük bir sıçrama göstermesi sonucunda değişen toplumsal yapı ilk ve bariz etkilerini ailede göstermiştir. Eğitim hayatı, bireylerin cemaat dışında farklı sosyal ortamlara girmelerini ve toplumsallaşmalarını kolaylaştırmıştır. Sosyal değişme sürecinde kadının değişimini inceleyen akademik araştırmaların gösterdiği gibi eğitim ve işgücüne katılım, kadının toplumdaki statü artışının ana belirleyenleridir (Kağıtçıbaşı, 1991: 50; Kandiyoti, 1982). Gayrimüslimlerin üniversitede ve iş hayatında tanıştıkları farklı dinî-etnik toplumlardan kişilerle yaşadıkları flörtlerin evlilikle sonuçlanma ihtimali de bir önceki kuşaklara göre bu bağlamda artmaktadır. Üniversiteden mezun olduktan sonra iş hayatına geçmeleri sonucu kadınlarda ve erkeklerde evlenme yaşı ortalama olarak 25-30'a yükselmiştir. Diğer taraftan cemaatler içinde bütün bir kuşağı homojen bir yapı olarak ele almak da doğru değildir; aynı kuşak içinde sosyal sınıf, eğitim, ailenin kültürel-sosyal yapısı, köken ve oturulan semtler gibi değişik sosyal bileşenleri toplumsallaşmada etken faktörler olarak göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Bu toplumsal kesim, bir üst kuşaklarda görülen geleneksel kapalı toplum çerçevesinin dışına çıkmakla birlikte cemaat içi kapalılığı devam ettiren önemli bir bölümün de olduğunun altını çizmek gerekmektedir. Özellikle ilk iki kuşakta Anadolu kökenli Ermeni ailelerin[14] oldukça geleneksel, muhafazakâr, kendi cemaat içlerinde kendilerine ayrı bir alan oluşturan[15] ve kapalı bir aile yapısı gösterdikleri gözlenmektedir. Kız çocuklarının gece geç saatlerde dışarıda gezmesine, Müslüman Türk bir erkekle flört etmelerine izin verilmemekteydi. Ailede baba, otorite figürüdür. Flörtler söz konusu olduğunda baba, hiçbir şekilde kız çocuklarıyla iletişime geçmemekte ve sınırlı bir ilişki yürütmektedir. Hane içinde iletişim ağını anne sağlarken son sözü ise gene baba söylemektedir. Özellikle söz

14 Bir veya iki kuşak ötesi Anadolu'dan göç eden aileler.

15 Anadolu'dan göçlerle gelen Ermeniler, İstanbullu Ermenilerden ayrı olarak Samatya, Kumkapı, Bakırköy gibi İstanbul'un belirli semtlerinde kümelenmişlerdir ve mümkün olduğunca kendi içlerinde evlenmektedirler. Özellikle birinci kuşakta Anadolu ve İstanbul Ermenileri arasındaki evliliklere nadiren rastlanmaktadır.

konusu evlilik olduğunda kız çocuklarının, Ermeni olmayan biriyle evlenme şansları bulunmamaktaydı. Kız çocuklarının üstünde çok genç yaşta kurulan bu baskıdan dolayı kimilerinin ileriki yaşlarda travmalar yaşadıkları gözlenmiştir. Bu kuşakta, "illa Ermeni" olması gerektiği için bir çeşit "zorunluluk"tan yapılan erken yaştaki evlilikler sonucu son 10 senede boşanmalarda artış gözlenmektedir. Ermeni bir erkekle evlenmeleri için ailelerinden çok baskı gören ve sonrasında boşanan kadınlar, kendi çocuklarında asla böyle bir tutum izlemeyeceklerini, evlilikte mutluluğun en önemli kriter olduğunu, Müslüman veya Yahudi kiminle mutlu olacaklarsa çocuklarının arkasında duracaklarını belirtmektedirler. Bir daha evlenmeyi düşünmeleri durumunda da kendi cemaatleri dışından biriyle evlenmeyi tercih edeceklerini belirtmektedirler. Bu anlamda üçüncü kuşaktan itibaren boşanmalara ve karma evliliklere karşı bakışın yumuşadığı ve bir çeşit özgürleşme dönemine girildiği söylenebilir.

> Niye ben 21 yaşında evlendim? Benim boyum uzundu, bizim cemaatte başka uzun yoktu, helal süt emmiş meselesi, e yakışıklıydı da. Biçilmiş kaftan! Kısıtlı bir çevrede seçebileceğim en iyi adaydı. Bir de annem hiçbir flörte izin vermezdi. Verince dört elle sarıldım. Boşandıktan sonra kabul etti annem hatasını. Benim kızkardeşim de dört-beş sene evvel boşandı. Ben çocuklarıma öyle yapmıycam ama. Evlenirsem bir daha bilakis uzak dururum cemaatten. O yüzden ben çocuklarımı hiç zorlamıycam, tabii Ermeni olsun isterim ama mutlu olucaksa Müslüman'la evlensin. İlla "Ermeni, Ermeni" diye yanlış yönlendirmiycen çocuğu. Kimle mutlu olucaksa onla evlensin. Evlenip mutsuz olup bir de çocuk yapacağına... (E, 42, K)

Evliliklere bakış konusunda kuşaklar arası en büyük farklılık, üçüncü kuşak ve dördüncü kuşak olarak tanımlanan, şu an üniversite çağlarında veya iş hayatına yeni atılan kesimde görülmektedir. Yaşları 19-28 arasında olan genç gayrimüslimlerle yapılacak bu alana özel derinlemesine bir çalışma, cemaatlerdeki evlilik örüntülerine dair bir önceki kuşaklarla karşılaştırıldığında ilgi çekici bulgular sunma potansiyelini barındırmaktadır.

> İsim belli Christina, Stavro... Zaten asimile olamaz ki. Bu nesil kalıplarda değil artık, cemaatin içinden birini bulayım evleneyim diye dertleri yok. Benim kendi kuşağıma göre çok daha rahatlar. Bak P.'nun abisi Musevi'yle evli mesela. (R, 36, K)

- Boşanmalarda Kuşaklar Arası Değişim

> Ayrılacaksınnn, ayıp! Dul kadın mı çıkacak adın? Allah korusun! (R, 75, K)

Boşanma Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatlerinin birinci ve ikinci kuşağında bir tabu idi. Yukarıdaki anlatılarda görüldüğü gibi özellikle birinci ve ikinci kuşakta cemaat

dışı evlilikler kesinlikle onaylanmamakta, cemaat dışından biriyle evlenenler ise cemaatten dışlanmak hatta uç durumlarda kendi anne babalarıyla bile ilişkilerini kopartmak zorunda bırakılmaktaydılar. Giderek sayıları azalan her üç azınlık toplumunda kendi cemaatlerinden biriyle evlenme zorunluluğu, birçok kişinin hayatında büyük bir baskı ve travma yaratmıştır. Bu, bütün evliliklerin görücü usulüyle veya aynı dinî-etnik cemaatten biriyle olması için "zorla" gerçekleştirildiği anlamına gelmemekle birlikte, baskın bir durumdur. Kadınların büyük bir çoğunluğunun ortaokul, en iyi ihtimalle lise mezunu olmaları, erken yaşta evlenmeleri, çalışıyorlarsa bile çocuk doğduktan sonra işlerini bırakmaları ekonomik olarak kendilerini eşlerine bağımlı hale getirmekteydi. Ekonomik olarak eşe bağlılık, eğitim seviyesinin düşük olmasından dolayı çalışmak istese de iş bulma ihtimalinin düşük olması, kapalı cemaat toplumları içinde boşanmanın hoş karşılanmaması, boşanmaya "ayıp" olarak bakılması, azınlık ve kapalı bir toplumda dedikodunun çok olması gibi faktörler kadının üstünde büyük bir baskı yaratmakta, anlaşamama ve evlilik kurumunun zarar gördüğü durumlarda boşanmayı zorlaştırmakta hatta imkânsız hale getirmekteydi. Boşanmak ve "dul kalmak", sosyal hayatta "ayıp" olarak karşılandığı için kızın ailesi de boşanmayı teşvik edecek adımlar atmamakta, kızlarının eve geri dönmesini desteklememekteydiler. Birinci ve ikinci kuşakta bu duruma istisna teşkil eden örneklerle de karşılaşılmaktadır.

> Eskiden nerde boşanma vardı? Neyine güvenip de boşanıcan? O yüzden başına ne geliyorsa çekiyordun. Şimdi anne okuyor, baba okuyor, çocuk okuyor. Niye ben o adamın hizmetçisi olayım? Ama biz gerizekalıydık çünkü mecburduk. Şimdiki baba "merak etme kızım, ben sana ev tutarım oturursun" diyor. Bizim zamanımızda bir kere "ayıp" vardı. Ayrılacaksınnn, ayıp! Dul kadın mı çıkacak adın? Allah korusun! Ve sen ölümüne kadar bu ayıbı çek. (R, 75, K)

> Eskiden "Aaa boşanıyor" diye ortalık dedikodu götürürdü. Şimdi artık hiç sorun değil. (E, 57, K)

> Annemin de babamın da ikinci evliliği, bizimkiler o konuda radikaldir (gülerek). Mecbur kaldılar boşandılar. Bizde tabu değildir o yüzden boşanma. (E, 39, K)

> Bizim zamanımızda boşanma da çok yoktu. Şimdi çok var, niye? Kadının bağımsızlığı var artık. Ve koca ağalık yapıyor ama artık o ağalık sökmüyor. (R, 69, K)

İstanbul'un her üç gayrimüslim cemaati, bu büyük metropolde kendi iç kamusal alanlarını ve karşılaşma mekânlarını oluşturmaktadırlar. Muhit ne kadar küçük ve bireyin arkadaşlarıyla sınırlarını eritecek olan ilişkileri ne kadar sınırlanmışsa, o çevre bireyin faaliyetlerini, hayat tarzını ve bakış açısını o kadar büyük titizlikle denetler (Simmel, 2015: 103). Kapalı ve geleneksel yapılara sahip olan azınlık cemaatlerinde de bu tip bir denetim ve dedikodu mekanizması çok kuvvetli çalışmaktadır.

Statü çok önemli bizim cemaatte: "Mığır'ın kızı boşandı, acaba neden?" Bunları yaşamak çirkin. "O ne der, bu ne der" hep başkalarını düşünüp hareket ederler. Bizim camiada "aman onun arabasına binmiyim ne derler" diye düşünüyorlar. Ben boşanırım, tanımadığım insan R. denen bir kadın, bakkala benim dedikodumu yapıyor "biliyor musun S. boşanmışşş." Azınlıklarda var bu. Çok dedikodu olur bizim cemaatte, herkes konuşur. Tanımadığım insanlar bile boşanmış diye konuşuyor hakkımda. (E, 42, K)

İkinci kuşaktan fakat özellikle üçüncü kuşaktan itibaren ise bu durumda değişim gözlenmektedir. Kadınların toplumun genelindeki değişime paralel bir biçimde eğitim seviyelerinin yükselmesi, iş hayatında çok daha fazla yer almaya başlamaları hem kendi cemaatlerindeki hem de toplumdaki statülerini yükseltmiştir. Ekonomik olarak ailesine ve eşe daha az bağımlı olan kadın, bir özgürleşme dönemine girmiştir. Cinsiyet temelli rol kalıplarının hem kamusal hem özel alanda dönüşmesiyle birlikte boşanmalarda da artış yaşanmaya başlanmıştır. Boşanma pratiklerindeki değişim, toplumun genelinden bağımsız hareket etmemektedir. Cemaat toplumlarının, bir önceki kuşaklarda görülen kapalılığı kırması ve modernleşmeye başlamasıyla kadınlar üzerindeki "mahalle baskısı", tamamen ortadan kalkmasa da azalmaya başlamıştır.

Boşanmalar bir kınama sebebi değildir artık. Benim sınıfımdan o kadar çok boşanan var ki... Türk'le, Ermeni'yle, Rum'la evlenip boşanan çok var. Bunun herhangi bir kıstası yok. Ama çocuklu olarak boşanan kendi yaş gurubumda... yok. Bunların hepsi çocuksuzdu. (R, 42, K)

Boşanmalar arttı, sebebi de çok basit: Kadının ekonomik özgürlüğü var. Bir kadın bir kocaya niye tahammül eder? (Y, 74, K)

Eskiden kadın daha bağlıydı maddi açıdan, biraz da tabuydu. Boşanmış bir kadınsan bitmişti senin hayatın. Şimdi öyle değil. Boşanan kadın daha fazla ayakları üstünde duruyor. Mecbur değilsin artık o hayatı çekmeye. Boşanmış bir kadın "kirli" bir kadın değil eskisi gibi. Oğlumun sınıfında bir sürü anne ayrı, başka biriyle evlenmiş. Baya var, çok çok var. Artık bu yadırganan bir durum değil, özellikle cemaatte. (Y, 38, K)

Ermeni cemaati içinde son yıllarda artış gösteren boşanmalara sebep olarak İstanbul ve Anadolu Ermenileri arasındaki kültürel farklılıklar da gösterilmektedir. İstanbullular tarafından Anadolu kökenli Ermeniler, özellikle birinci ve ikinci kuşak, daha geleneksel, doğulu, modern olmayan, "alaturka" bir kültüre sahip olarak tanımlanmaktadır. İstanbullular, söylemleriyle bu sosyo-kültürel "farklılık"tan dolayı Anadolu kökenliler ile aralarında sosyal hiyerarşi yaratmaktadırlar. İki grup arasındaki bu kültürel farklılıkları "sonradan görme", "görmemiş" gibi sıfatlarla nitelendirerek ekonomik sermayenin her zaman kültürel sermayeye dönüşmeyeceğini vurgulamaktadırlar.

Sınıf farkı kapandı gibi ama kültürel fark kapanmadı. Samsunlunun, Sivaslının çocuğu da diğerleriyle üniversiteye gidiyor. Bence boşanmalar o yüzden arttı. Ben bu kültürel farka bağlıyorum. Eskiden seçerken kendi seviyesine göre seçtikleri için, şimdi bu dışardan gelen "görmemişin ailesi" üniversitede arkadaş seçiyor. Bu İstanbullu görgülü bir aile, öbürü sonradan zengin olmuş bir aile. Evleniyorlar ama bir yerden kopuyor. O köyden gelen "aman ben Nişantaşı'nda oturayım" diye tutturuyor, kaynana da "ne diyorsun sen ya" diyor, başlıyor tartışmalar. Ya da kızlar okumuş oluyor, yine zengin diye okumamış erkeklerle evleniyor. Çok boşanma var cemaatte. (E, 50, K)

- **Azınlıkların Eriyen Nüfusları Karşısında Karma Evliliklerin Kaçınılmazlığı**

İlerde, 30 sene sonra böyle giderse yok olacağız heralde. O zaman kelaynaklardan beter olacağız. Ama seviyorsa nasıl karşı çıkıcan? (R, 61, E)

İstanbul'un Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatlerinde kendi cemaatlerinin dışından biriyle yapılan karma evlilikler, en önemli sosyal problemlerden biri olarak görülmektedir. Bu problem, karma evliliklerin artmaya başladığı son 10-15 yılda daha belirgin olarak ortaya çıkmaktadır. Her kuşaktan, sınıftan, cinsiyetten cemaat mensupları hem kendi hayatlarından hem de çevrelerindeki örneklerden yola çıkarak bu konuda yaşadıkları sıkıntıları ve zorlukları sayısız örneklerle aktarmıştır. Gayrimüslim toplumların nüfusları, Cumhuriyet'in başından itibaren belirli aralıklarla devam eden sürgün ve göçlerin yanı sıra doğum oranlarının azalması, ölüm oranlarının artması, boşanmaların yükselmesi, gibi sebeplerden dolayı hızla erimektedir. Bu durumda cemaatler için kültürlerinin, dillerinin ve geleneklerinin devamını sağlamak, soya dayalı azınlık kimliğini kan bağı aracılığı ile devam ettirmek, İstanbul kent haritasında gittikçe büzüşen nüfuslarını korumaya almak ve "varlıkları"nı kaybetmemek, yok olmamak adına aile, en önemli toplumsal kurum haline gelmektedir. Günümüzde karma evlilikler, İstanbullu gayrimüslim cemaatlerin varlıklarını sürdürebilir olmalarının karşısında en büyük engel olarak durmaktadır.

Bir de evlerde o zaman hep Rumca konuşurduk. Şimdi karma evlilikler çoğaldı. Evlerdeki ortak dil Türkçe. Eskiden ilkokula gittiğimiz zaman Türkçe bilmeden gidiyorduk. Evlerde Rumca konuşuluyordu. Şimdi çocuklar Rumca bilmiyor. Anne Türk veya Ermeni genelde. Karma evlilikler çok arttı. En büyük sorunumuz bu. Kanayan yaramız. (R, 65, E)

Birinci ve ikinci kuşağın temsilcilerinde Türk toplumunda görülen geleneksel kapalı aile yapısının hâkim olmasından, dinî hassasiyetlerin ve azınlık psikoloji-

sinin ağır basmasından dolayı karma evlilikler bir "tabu" idi. O dönemde evlerde neredeyse bu konunun konuşulması bile imkânsızdı. Bu kuşağın temsilcileri, azınlık kültürlerini devam ettirebilmenin ve huzurlu bir aile yaşamına sahip olabilmenin ancak toplumların kendi içlerinden evlilikler yaptıkları takdirde mümkün olacağını düşünmekteydiler. Her toplumun içinde iyi ve kötü insanlar olduğunu, "Rum, Yahudi, Musevi" olmanın mutlaka iyi bir insan olmak anlamına gelmediğini düşünmekle birlikte hem soylarının devamını sağlamak hem de dinî-kültürel farklardan kaynaklanacak olumsuzlukları önlemek için her kavmin kendi içinde evlilikler gerçekleştirmesini savunmaktadırlar.

> Ben anneme deseydim mesela "Müslüman biriyle evlencem" diye, ooo kıyamet kopardı, mümkün değil olmazdı. Bu hissedilirdi ve söylenirdi. Bu baskı yaratıyor ve ters de tepiyor. Kimisi daha asi oluyor, kimi de daha güvenlik istiyor. Karakteriyle de alakalı bence insanın. Zaten konuşulmasına gerek yok, bu devamlı işlenen bir konuydu. "Çok iyi ama o Müslüman" denirdi... Ben de kızımın Yahudi biriyle evlenmesini isterim. Yabancı bile olsa eğer Yahudi'yse aynı çatının altında aynı lisanı konuşacaklar. O birbirine yaklaştıran bir şey. O din birbirine yaklaştırıyor. Hangi dinden olursa olsun, çocuk veya kız biriyle evleniyor hemen annesi veya anneannesi "Yahudi mi?" diye sorar. (Y, 50, K)

> Yahudi olmayan biriyle evlenirse babası olarak bir şey demem, bir soğuk su içerim. Anne benden daha fazla tepki gösterir ama sebep din değil. Kültür farklılığından dolayı tepki gösterilir. Ben dindar değilim ama kızımın sinagogda evlenmesini isterim. Yok oluyorsun... Benim zamanımda böyle bir risk yoktu, bu kuşakta var. Ama bu tüm dünyadaki sorun.[16] Her dinî-etnik grup için bu geçerli, kendi grupları dışına çıkmazsa daha fazla yaşama şansları var. Ben toplumların kendi içinden dışına çıkmamaları gerektiğine inanıyorum. (Y, 56, E)

Bir önceki kısımda cemaat içinden biriyle evlenme konusuna bazı ailelerin aşırı baskıcı bir şekilde yaklaştığından ve bu durumun, kadınlar için özellikle ileriki hayatlarında travma yaratacak sonuçlara ve boşanmalara sebep olduğundan bahsedilmişti. Kimi durumlarda ise daha dramatik biçimde, karma evlilik yaptıkları için çocuklarıyla ömür boyu konuşmayan aile fertlerine de rastlanmaktadır.

> Müslüman damat istemezlerdi tabii. O şekilde değil de "biz Musevi'yiz" şeklinde yapılırdı. "Kendi dinini bil" şeklinde ikaz olurdu. Benim büyük dayım Müslüman bir hanımla evlendi. Dedem dayıma küs öldü. O zaman mümkün mü? 50'lerden bahsediyorum. Uzun süre ananemle dedeme söylemediler. Ama baba duyduğu anda kıyametler koptu. Ve barıştıramadılar. Çok ters ve kötü karşılanan bir olaydı o zamanlar. (Y, 74, K)

16 2010 yılı verilerine göre Amerika'daki Yahudilerin yarısı karma evlilik yapmaktadır; Yahudi hanelerinin üçte ikisi Yahudi olmayan biriyle yapılan evliliklerden oluşmaktadır; lise çağındaki Yahudilerin yarısının anne-babası başka dini-etnik topluluktan biriyle evlilik yapmıştır. (Çevrimiçi) http://www.bjpa.org/Publications/details.cfm?PublicationID=7861, 22 Nisan 2016.

Karma evlilik konusuna birinci ve ikinci kuşak temsilcileri tarafından çok tepkili ve olumsuz yaklaşılmasına ve aileler içinde bu durum çok büyük sıkıntılara sebep olmasına rağmen karma evliliklerin gerçekleştiğine dair birçok örneğe de rastlanmaktadır. Üçüncü kuşaktan itibaren ise bu durum değişmeye ve dönüşmeye başlamıştır. Türk toplumundaki sosyal değişime paralel olarak gayrimüslim kadınların ve erkeklerin, eğitim hayatlarını devam ettirip üniversite ve yüksek eğitim derecelerini aldıktan sonra iş hayatına katılma oranları, kendi anne ve babalarının kuşağına göre çarpıcı bir biçimde artmıştır. Bu bağlamda asıl sosyal kırılmanın, üçüncü kuşakta gerçekleştiği gözlenmektedir. Gene yukarıdaki kısımlarda bahsedildiği gibi ikinci kuşak Rum, Yahudi, Ermeni kadın ve erkekler 18-20 yaşları arasında, büyük oranda cemaat içinden biriyle evlenip akabinde çocuk sahibi olmaktaydı. Çalışan kadın sayısı oldukça azdı, hatta çalışan kadınlara "istisna" gözü ile bakılmaktaydı. İkinci kuşakta ve asıl olarak üçüncü kuşaktan itibaren azınlıkların eğitim seviyesinin ve iş hayatına katılım oranının artmasına paralel olarak karma evliliklerde de artış yaşanmıştır. Gençlerin kapalı cemaat hayatından üniversite ve meslek hayatları aracılığı ile geniş toplumun içine çıkmaları, toplumun farklı dinî-etnik bileşenleri ile karşılaşmalarını sağlamış; böylelikle kendi azınlık toplumlarının dışından erkek/kadınlarla arkadaşlıklar kurarak flört etme ve bu flörtlerin evlilikle sonuçlanma ihtimalleri de yükselmiştir. Günümüzde modern sebeplerden kaynaklı, eğitim sırasında veya iş hayatında tanışmaların evlilikle sonuçlanma oranı yaygınlaşmış durumdadır. Her ne kadar birinci ve ikinci kuşağın temsilcileri için çocuklarının, eşlerinin, dostlarının kendi dinî-etnik cemaatleri içinden biriyle evlenmeleri hâlâ birinci sırada tercih edilen bir durum olmaya devam etse de onlar da gittikçe azalan nüfusları karşısında gençlerin çok fazla bir şansları kalmadığının farkındadırlar. Önemli olanın çocuklarının mutluluğu olduğunu belirttikten sonra "Neve Şalom'da evlenmesini çok isterdim ama" demeyi de ihmal etmemeleri, yaşadıkları paradoksu yansıtmaktadır.

> Orda bütün olay gelenek. Dün akşam küçük kızımın oğlan burdaydı kız arkadaşıyla, kız Müslüman. O kadar tatlı ki kız, niye hayır diyesin? Ama "yaa keşke bu çocuk bir sinagogda evlenebilse" diyorsun. (Y, 74, K)

Karma evlilikler söz konusu olduğunda Yahudilere özgü olan birkaç durumdan da bahsetmek gerekmektedir. 20. yüzyılın başlarında ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında İstanbul'daki Yahudi cemaatinin nüfusu, Sefaradlar ve Aşkenazlardan oluşmaktaydı. İlerleyen yıllarda bu iki grup arasında karma evliliklerin artması ve Aşkenazların yurtdışına göçleri sonucu İstanbul Yahudi nüfusu Sefaradileşmiştir. Fakat Yahudi nüfusunun kalabalık olduğu 1930-40'lı yıllarda Yahudiliği oluşturan bu iki mezhep arasındaki evlilikler, neredeyse cemaat dışı bir evlilik kadar ters karşılanmaktaydı. Aşkenazların Sefarad toplumuna göre daha yüksek eğitimli olması, en az iki-üç yabancı dil bilmeleri, yüksek kültürel sermayeye ve daha Batılı, modern bir hayat

tarzına sahip olmaları iki grup arasındaki kültürel hiyerarşiyi derinleştirmekteydi. Aşkenazlara göre ise Sefaradlar "Doğulu, oryantalist, düşük eğitimli" olarak tanımlanmaktaydı. Aynı cemaate mensup iki toplumsal grup arasındaki evlilikler, bu sayılan sosyo-kültürel farklılıklar yüzünden pek onaylanmamaktaydı. Kültürel sermaye burada sınıfsal ayrımları derinleştiren, toplumsal hiyerarşiyi keskinleştiren bir manivela görevi görmektedir. Yahudi cemaatindeki buna benzer bir duruma, yukarıdaki kısımlarda bahsedildiği gibi, Anadolu ve İstanbul Ermenileri arasında da rastlanmaktaydı. 1950'lerden itibaren ise İstanbul Yahudi cemaatinin yurtdışına, özellikle İsrail'e göçüyle birlikte azalan nüfus karşısında ailelerin böyle bir talepte bulunma ihtimalleri de azlaşmış ve iki grup arasındaki karma evlilikler artmıştır.

> Ananemle dedemin evliliğinde baya bir kıyamet koptu tabii: Aşkenaz ve Sefarad asla evlenemezdi. Ananemin ailesi çok kaliteli bir Aşkenaz aileden gelme. Babası tüccar. Altı kardeş de çift yabancı okul okudu. St. Benoite ve Alman Lisesi gibi. Şimdi böyle bir lüksümüz kalmadı tabii, buldun mu kapıcan (gülerek). Aşkenazların daha modern bölümü daha Batılı. Burdaki Sefaradlar daha oryantalleşmiştir. (Y, 57, K)

Yahudilerde yapılan karma evliliklerde, en fazla Yahudi erkek-Müslüman Türk kızı kombinasyonuna rastlandığı aktarılmaktadır.[17] Bunun kabaca iki temel sebebi bulunmaktadır. Birinci olarak, cemaat içinde Yahudi erkeklerinin Türk erkeklerine göre eş olarak daha "makbul" görüldüğüne dair yaygın bir toplumsal kanı bulunmaktadır. "Makbul" kelimesi ile maço olmayan, evlerine daha sadık, eşlerine karşı daha uyumlu, daha toleranslı, yumuşak ve ailede hemen her konuda kontrolü kadına bırakan bir Yahudi erkeği modeli çizilmektedir. Bu da Yahudi erkeklerini, geniş toplum içinde Türk erkeklerine göre evlilik için daha "popüler" adaylar haline getirmektedir. Bir diğer üzerinde durulan nokta da kadına karşı fiziksel şiddet uygulama durumuna Yahudi ailelerinde rastlanmamasıdır. Türkiye'yi de içine alan coğrafyada kadına karşı şiddetin çok yüksek oranlarda olması daha çok İslamiyet ile ilişkilendirilmekte, kadının bu coğrafyada değersiz görüldüğü aktarılmakta, herhangi bir Yahudi ailesinde ise kadının daima el üstünde tutulduğunun altı çizilmektedir. Ailedeki toplumsal cinsiyet temelli rol kalıpları, erkeğin otoritesi ve hegemonik baskınlık üzerinde, özellikle ideolojik açıdan İslam'ın etkili olduğu düşünülmektedir.

Bu eşitsizliğin ve kadının ikincil rolünün, dinden kaynaklı olduğunu düşünmektedirler. Her ne kadar Yahudilik ataerkil bir din olsa da toplumsal yaşamda ataerkil yapının sürdürülmediği, Yahudilerin Müslüman ailelere göre daha modern, Batılı bir aile yapısına sahip oldukları, hane içinde kadın-erkek eşitliğinin hüküm sürdüğü, hatta birçok ailede gerek çocuklarla ilgili her türlü kararda gerekse bütçe-

17 Her bir cemaat için gerçekleşen karma evliliklerin cinsiyet bazında dağılımına dair nesnel bir dataya, bu alanda yapılmış bir çalışmaya rastlanmamıştır.

nin oluşturulması ve harcamalar konusunda kadının sözünün daha ağırlıklı olduğu argümanı öne sürülmektedir. Bu bağlamda Yahudi bir kadının, ataerkil Müslüman Türk bir erkekle evlenme ihtimalinin düşük olduğunu belirtmektedirler. Bir diğer taraftan da Müslüman gelin sayısındaki artış, Yahudi erkeklerin son yıllardaki talebine göre de değerlendirilmektedir. Yahudi ailelerin başta karşı çıkmalarına rağmen Müslüman gelinler; Yahudilere göre daha az şımarık olmalarından, anne-babaya daha fazla saygı ve hürmet göstermelerinden dolayı "içeriye" kabul edilmektedirler. Hatta kimi Yahudi erkeklerin, bu sebeplerden dolayı Müslüman kızlarla evlenmeyi tercih ettikleri vurgulanmaktadır.

Müslüman çevrenin içinde "Yahudi erkeği makbuldür" lafı vardır; daha iyi bakar, dayak yoktur... Etiler'de ünlü bir kuaför var, Bahçecik miydi neydi, neyse... N. (arkadaşı) ordaydı bir gün ve iki tane 23 yaşlarında hoş genç kız oturuyormuş yanında. "Ay" diyor kızlar, "geç olmadan bir tane Yahudi erkeğe kapak atmak lazım, evliyse de boşatırız" demişler. N. kalakalmış! Zaten dokuz tane Müslüman gelin alıyorsak bana göre bir Müslüman damat alıyoruz. Niye gitsin ki ataerkil bir aileye kız? Şimdi Müslüman gelinler çok arttı. Müslüman gelin alan kayınvalideler çok memnunlar; daha çok hürmet ediyorlar, çok saygılılar, şımarık değiller. Benim var arkadaşlarım Müslüman gelini olan, çok çok memnunlar. Başta hep karşı çıktılar ama şimdi laf ettirmezler. (Y, 57, K)

Ben kızımla şöyle bir konuşma yapmıştım 16 yaşındaydı: Musevi biriyle evlenirse nasıl daha mutlu bir hayatı olacağını anlattım. O zamanlar daha bu kadar şey değildi... Onların (Müslüman Türklerin) karılarından, evlerinden ayrı bir hayatları oluyor, icabında elleri havaya kalkabiliyor. Benim tanıdıklarım arasında var. Benim kızım bunları duyunca delirdi, "nasıl böyle bir genelleme yaparsın" diye. Haklı tabii ama ben de bana aktarılanı aktardım. Zaman o kadar değişti ki şu an böyle bir fark var mı soru işareti. Şu an Museviler çok Türkleşti. Dünyada yaşam şekilleri farklılaştı. Ama eskiden böyle değildi. (Y, 50, K)

Bizim ailede ataerkillik yoktu. İki taraf da eşitti. Hiçbir zaman için kadın mı erkek mi, öyle bir düşünce olmadı. Müslüman karısını döver, Yahudi dövmez. Nokta. Eşitlikçi düşünmeyiz bile, eşitiz. Bir ayrımımız yok ki? Birinci kriter, bir Yahudi erkek kadına el kaldırmaz. Maalesef Müslümanlarda kadına el kaldırma oranı çok yüksek. Eğitimli seviye için de geçerli bu. O dönemlerde DNA olarak Türk kökenli erkeklerde kaba kuvvete başvurma ihtimali olduğuna inanıyorum. Bir Yahudi erkek asla el kaldırmaz. Uzakdoğu'daki Müslümanlarda el kaldırma yoktur, Ortadoğu'daki Müslümanlarda vardır. Benim çevremde Müslüman genç kızlar hep Yahudi bir erkekle evlenmek isterler. Düşüncelerinde yatan şey: Hayatım boyunca bana hiçbir zaman kötü davranmayacaktır. Bahsettiğim kızlar çok yüksek eğitimli, ekonomik özgürlükleri olan... Sizler bile bunu beyninizin içinde taşıyorsanız ben de kızım adına taşıyayım. (Y, 56, E)

- Rum, Yahudi ve Ermeni Genç Kuşaklarda Bir İkilem Olarak Karma Evlilik

> Annemlerin başka dinden biriyle olmamı istemediklerini biliyorum. Bu sözle söylenmese bile anayasadır. Hiçbir zaman birini ayarlamaya tanıştırdıklarında adı 'Ayşe' olmaz. (E, 36, E)

Günümüz İstanbul'unda gayrimüslim azınlık olmanın en zor yanlarından biri de son derecede kozmopolitleşmiş modern bir metropolde, nüfus olarak büzüşmüş ve mekânsal olarak dağılmış bir cemaatin kuralları içinde hareket etme zorunluluğudur. Bu zorluk, en yoğun olarak genç kuşakları etkilemektedir. Gayrimüslim genç kuşaklar, artık okul hayatlarından itibaren kültürel olarak karmaşıklaşmış ve sınıfsal olarak ayrışmış bir toplum içinde sosyalleşmektedirler. Maddi, sosyal ve kültürel sermayelerin bir toplamı olarak ortaya çıkan sınıfsal beğenilerin, kişisel ve duygusal ilişkilerin temelini oluşturduğu bir toplumda cemaat içi ilişkiler de sınıfsallaşmaktadır. Bu durumda gençler açısından cemaat içi etkileşimle oluşacak arkadaşlıklar ve her türlü sosyal ve duygusal ilişki olasılığı da giderek azalmaktadır. Özellikle üniversite ve iş hayatı, gençlerin kendi sosyal çevrelerini oluşturdukları ve sonraki hayatlarının temelini oluşturacak ilişkileri inşa ettikleri karma mekânlar olarak cemaatin önüne geçmektedir.

Diğer yandan gayrimüslim cemaatlerin nüfuslarındaki büzüşme, gençleri flört etmek için kendilerine uygun aday bulma konusunda zorlamaktadır. Azınlık cemaatlerinde gençlerin kendi yaş gruplarındaki çevreleri, belli bir sayıda insandan oluşmaktadır. Hemen hemen herkes birbirini yakından tanımasa bile en azından isim olarak, ailesinin ne işle uğraştığını, hangi okullardan mezun olduğunu, hatta daha önceki flörtlerini bilecek kadar tanımaktadır. Bu kadar az bir nüfus içinde beğenecekleri, anlaşacakları birini bulmanın zorluğundan sıklıkla yakınmaktadırlar. Çevrenin dar olması sonucu beğendiği kızın/erkeğin, yakın çevresinden, akrabalarından biriyle daha önce flört etmiş olma ihtimali, cemaatin niceliksel azlığından dolayı yükselmektedir. Bu durumu gençler büyük bir "sıkışmışlık, çaresizlik, rahatsızlık" durumu olarak tanımlamaktadır. Çocukluklarından itibaren aileleri tarafından bilinçaltlarına aşılanan "kendi dininden, kanından biriyle evlen" söylemi, günümüzde cemaatlerin demografileri[18] göz önünde bulundurulduğunda genç kuşakta büyük bir baskı yaratmaktadır. Cemaatlerin kapalı ve muhafazakâr bir toplumsal yapıya sahip olmaları da ailelerin çocuklar üstünde kurdukları bu baskıyı kuvvetlendirmektedir. Farklı dinî-etnik toplumdan biriyle evlenen kişi hakkında dedikodu

18 Cemaatler bünyesinde yapılmış kamuya açıklanan demografik bir çalışma olmadığı için nüfus rakkamları vakıf yöneticileri ve görüşmeciler tarafından doğruya en yakın tahmin olarak verilmiştir: Rum cemaati yaklaşık 3.000 kişi, Ermeni cemaati yaklaşık 60.000-65.000 kişi, Yahudi cemaati yaklaşık 15.000-17.000 kişi.

mekanizması cemaatler içinde çok hızlı çalışabilmekte, aileleri dışında eş, dost tarafından da "onaylanmama ve kınanma" durumu ile karşılaşılabilmektedir. Kimileri bu baskıdan dolayı farklı dinî-etnik topluluklardan biri ile yaşadıkları ilişkilerde kız/erkek arkadaşını ailesiyle hiçbir zaman tanıştırmamış, ilişkiyi daha fazla ciddileşmeden bitirmek zorunda kalmış, hatta başlamadan sonlandırmak zorunda "bırakılmıştır." Üzerlerinde hissettikleri bu baskıyı, "*görünmez bir ambargo var*" sözleri çok açık ifade etmektedir. Aileler tarafından bir kız ile tanıştırılmaya çalıştıklarında o kızın isminin hiçbir zaman "Ayşe" olmadığını vurgulayarak cemaatler içinde çöpçatanlık faaliyetlerinin kuvvetli çalıştığını aktarmaktadırlar. Aynı cemaatten biri ile flört etmeye başladıklarında cemaat içi çalışan hızlı dedikodu mekanizması sebebiyle ve bu flörtün evlilikle sonuçlandırılması konusunda -sözle ifade edilmese de- aileleri tarafından üzerlerinde baskı kurulması yüzünden aynı cemaatten kimseyle bilinçli olarak beraber olmadıklarını da itiraf etmektedirler. Cemaat hayatını "koca bir aile" ifadesiyle tanımlarken azınlık bir topluma ait olmanın, olumlu yanları olduğu gibi kendi içinde olumsuzlukları da barındırdığını vurgulamaktadırlar. Bu olumsuzlukların başında, kapalı ve geleneksel yapıları olan cemaatlerin içinde çokça dedikodu yapılması gelmektedir. Cemaat içinde herkesin herkes hakkında, özellikle evlilikler, ilişkiler, boşanmalar söz konusu olduğunda yorum yapma ve soru sorma hakkını bulmasını, mahremiyetlerinin kalmamasını eleştirmekte ve bu yüzden özel alanlarının daraldığını belirtmektedirler. Kimileri de evlilik konusunda kurulan bu baskıdan dolayı kendi cemaatlerinden uzaklaştıklarını hatta tepki olarak kiliseye bile gitmediklerini aktarmaktadır.

> *My Big Fat Greek Wedding*'i[19] izledin mi? O aynı bizim hayatımız işte. Greek'i çıkart "Turkish Jews" yap. O gürültülü hayat, birbirini evlendirmeye çalışma, sürekli "aman içimizde kalalım, 80.000 çocuk yapalım ve hepsini besleyelim!" (Y, 32, K)

> Babam beni evden kovdu Müslüman biriyle çıkıyorum diye. İki torbayla en yakın arkadaşıma taşındım. Evlatlıktan çıkarırım diyen bir tipti babam. Bu olduğunda 23 yaşındaydım. Anneme pek laf düşmezdi. Ama bak ilk tercih olmayı bırak, öyle bir tercih yoktu ki! Şu anki erkek arkadaşım Müslüman, artık karışmıyorlar tabii. (Y, 50, K)

> Ne zaman ki buluğ çağı bitiyor, sevgililer devreye giriyor, ondan sonra tabii panikler başlıyor ailelerde. Ben ilk etapta erkek çocuk olduğum için pek yaşamadım ama din farklılığı yüzünden çok sevgilinin ayrıldığını biliyorum. Kendim de yaşadım. Ayrı dinden olmaz diyordu açık açık annem. Zaten kapalı bir toplumuz. Söz konusu çocuk olunca her şey değişiyor. Eyvah napıcaz paniği! Yani o yüzden ikimiz de salya sümük ağlaya ağlaya, öpüşe öpüşe, o taksiye ben taksiye binip gitmiştik. Senin dindar olup olmaman sıkıntı değil. Ama biz azınlık olduğumuz için kim kiliseye gidiyor, kim gitmiyor herkes kontrol altında. Biri biriyle evlendiğinde "Aaa bak gördün mü Müslüman'la evlendi" lafı çıkar hemen. (R, 37, E)

19 Amerika'da orta sınıf Yunanlı bir kadının, orta üst sınıftan Protestan bir Amerikalı ile yaşadığı ilişkiyi ve evliliklerini anlatan 2002 yapımı komedi filmi.

Ada'da Müslüman kız arkadaşım oldu, en güzeli hem de (gülerek). Müslüman bir kızla çıkınca, bu yaşlarda çok dışlanma yaratırdı cemaat içinde fakat o yaşlarda yani 20'li yaşlarda zaten takılırdık. Ciddi hiç ilişkim olmadı ama. Evlenme boyutuna gelecek bir şey yaşamadım ben. Belki kafamın arkasında "olmayacağını" bilmenin farkındalığı vardır ve ben o noktaya getirmiyorumdur. Fakat çok arkadaşım var ki aile zoruyla ayrılan. En yakın arkadaşım üç sene çıktı Müslüman bir kızla ve çok âşıktılar. Ve aile zoruyla koparıldı. Sonra şansa Musevi bir kızla evlendi. Travma tabii. Baya güncel bir konumuz, hâlâ bekâr olan gerçekten çok yakışıklı ve çok güzel kızlar var ama bulamıyorlar birbirlerini. Veya uymuyorlar. Çok zor bir şey. En "hard-core" konu bu. Sosyal bir problem bu. (Y, 33, E)

Ada'ya ama her gittiğimde mutlaka duyarım o dedikoduları. Çocuk bana dedi ki "Sen evlenip boşanmışsın" dedi. Dedikoduya bakar mısın! Hiç güzel bir şey değil bu. Benim annem babam da o camianın içinde. Annemin de kulağına geliyor bunlar, sinirleniyor. Hiç kimsenin tanımadığı Müslüman bir çocukla çıktığın zaman kafan daha rahat oluyor. (E, 28, K)

Ermeni bir kız arkadaşın olduğu zaman, çevrende daha çabuk "welcoming" oluyor. Mesela şöyle laflar duyuyorsun çevrenden "İyi kızdı ama Ermeni olsa daha iyiydi." Çok abes geliyor bana. Dümdüz bakıyorlar, at gözlüğüyle. (E, 29, E)

Ben bu konuda en büyük sıkıntıyı şöyle yaşadım. 2008'de kuzenimle bir seyahate gittim ve orda bir çocukla tanıştım. İnanılmaz iyi ve tatlı bir insandı. Ben hayatımda o zamana kadar öyle bir adam görmemiştim. Çok beğenmiştik birbirimizi. Bir gün oturuyoruz, boynumda da haç var. Neyse, tekne gezisindeyiz, çocuk ismimi sordu. Konuşuyoruz ama isim misim söylemiyorum, isim sorduğu anda bitecek çünkü! N. diyince yıkıldı çocuk. "N'oldu İ.?" dedim. 'İsmin N. olmasaydı her şey çok iyiydi" dedi. Babası da annesi de hacıymış çocuğun. "Annem seni tanısa tapar, adını duyunca kalp krizi geçirir" dedi. Dedim ki "benimki tapmayı bırak direk kalp krizi geçirir" (gülerek). Çok zordu ama ya... Üç ay ağladık telefonda. Hâlâ da görüşüyoruz arada. Antalya'ya kaçtı zaten, orda bir iş buldu ve gitti. O yüzden insanlara hep derim istemezsen olmaz. O da isteyemedi, ben de isteyemedim. Ailelerden dolayı tabii... (E, 31, K)

Böyle olmasaydı (baskı) belki de bir Arap Ortodoks'la evlenecektim. Ya da bir Müslüman'la evlensem bile kiliseye daha sık gidecektim. Belki çocuğuma kendi tarafımdan dinimi ve kültürümü anlatma hevesi içinde olacaktım. Farklı gelişebilirdi hikâyeler... (R, 33, K)

Zaten kendini şartlıyor, bilinçaltında zaten var. Cemaatin içinden bakıyorsun, kim varsa ona yaklaşmaya çalışıyorsun. Artık herkes birbiriyle çıkmış oluyor. En yakın arkadaşınla çıkmış filan, istemezsin ki artık. Ben istemem en azından. (R, 36, K)

Benim her dinden kız arkadaşım oldu, kendi dinim hariç (gülerek). Kendi dininden olunca toplumun içinde olduğun için daha ciddi sorumlulukların çıkıyor ortaya. Çevre bizde çok meraklı. Konuşmayı çok sevdiği için, küçük toplum herkes birbirini tanıyor, kim ne yapmış onu konuşuyorlar sadece. Kendi cemaatinden olunca daha ciddi bir ilişki yaşamak zorunda kalacaksın ve gizliliği kalmayacak. O yüzden ciddi ilişkilere giremedim pek. Herkes olsun ama kendi cemaatimden olmasın derdim kendime. Farklı dinden olduğumuz için tanıştıramadım. Özür dileyerek ayrıldım,

utanarak. Ben kimseyi ailemle tanıştırmadım. Benim annem dindardır, Ortodoks çünkü. Başka dinden biriyle olmamı istemediklerini biliyorum. Bu sözle söylenmese bile anayasadır. Hiçbir zaman birini ayarlamaya tanıştırdıklarında adı "Ayşe" olmaz. Zaten bilerek böyle başlıyorsun ve istemeden kırıyorsun karşındakini. Bana çok büyük ders verdi bu ilişkiler. Çok büyük bir dilemma. Gereksiz bir duvar... (E, 36, E)

Ermeni kızlarla Müslüman kızların ilişkide davranışlar farklılaşıyor tabii. Ermeni bir kızla çıkınca otomatik evlenilecek gözüyle herkes bakıyor. Anında duyuluyor kim kimle çıkmış. Bu iki tarafa da baskı yaratıyor. Müslüman bir kızla böyle bir derdin olmuyor. (E, 39, E)

Birçok gayrimüslim genç, aileleri dindar ve muhafazakâr olmasa bile kendi evliliklerinin, aileleri için bir kırmızı çizgi olduğunu aktarmıştır. Soyun karışması ve asimilasyon tehdidinin dışında bazı ailelerde karma evliliklere kesinlikle karşı durulması, hatta çocukların reddedilmesi noktasına gelinmesinin arkasında geçmişte yaşanan travmalar gelmektedir. Kimi ailelerde yakın bir akrabanın (genelde kadın) Müslüman Türk biriyle evlenmesinden sonra kültürel olarak asimile olması, ismini değiştirmesi, cemaatten uzaklaşması, hatta en uç nokta olarak din değiştirmesi ebeveynlerde büyük bir travma yaratmıştır. Bu tür yaşanmış olumsuz tecrübeler, çocukların üstünde daha fazla baskı kurulmasına sebep olmaktadır.

Biri varken biliyordu Müslüman olduğunu annem, "bunu seçersen biz olmayacağız" dedi, gözünde yaşla söyledi. O zaman çok kızmıştım, bugün üzüntüyle bakıyorum. Benim annemin fanatikliği yoktur hiç, iş evliliğe gelince... Asla ve asla olmamasından yanaydı. Orda kendi teyzesiyle yaşamış olduğu bir durum vardı. Müslüman biriyle evliydi teyzesi. Sonra bu 6-7 Eylül Olayları'nda kocası "onları ancak Müslüman olursan saklarım" demiş ve ancak öyle korumuş. Teyzem Müslüman olmuş. Annem ondan sonra tabii... Teyzem Müslüman mezarlığında gömülü. Bunu anlatır hep. "L. Bey bile bunu yaptıysa bir gün mutlaka sana da yaparlar" derdi. (R, 38, K)

Kalabalık olduğumuz zamanlar karma evlilik hoş karşılanmazdı. Zaten kalabalık, neden kendinden birini almadı denirdi. Ama şimdi değişti artık. Benim kuzenlerim karma evlilik yaptı, o dönemde kıyamet koptu. Torun doğunca barıştılar. Kız Rum, çocuk Türk'tü. Orda bir tarafın fedakârlığı daha fazla oluyor. Mesela oğlan tarafı kabul etti torunun vaftiz edilmesini. Patrikhane'den kâğıdı aldı, böylece bizim okullara gidebilir. Zaten iyice azalmış bir cemaatiz. Genelde bu arada kız Rum, erkek Türk olur. Eskiden buna çok tepki gösterilirdi çünkü kızları döndürmeye çalışırlardı; Maria Meryem olurdu, Türk çevresine girerdi. Bu yüzden eskiden hoş karşılanmazdı. Bir de soy bitiyor Türk'le evlenince. Şimdi değişti artık. Artık üniversiteye gidiyorsun, iş hayatına giriyorsun, sosyal çevren genişliyor. Çok normal karışman artık. Eskiden kalabalık zamanında daha içine kapalıydı cemaat, o kalabalıklığın verdiği bir güven vardı. (R, 41, K)

Tüm bu zorlukların yanı sıra son 10-15 senede gençlerin kendi anne-babalarının kuşağına oranla hem okul hem iş kaynaklı sebeplerden dolayı geniş topluma daha

fazla entegre olmaları ve yerel değil küresel olmaları, her üç cemaatte de karma evliliklerde artış yaşanmasına sebep olmaktadır. Gençler, aynı dinden biriyle evlenirlerse ailelerinin çok mutlu olacağını, bunun kendi hayatlarını da kolaylaştıracağını düşünmektedirler. Fakat aynı sosyo-kültürel dünyayı paylaşmaları en az din faktörü kadar, hatta birçoğu için çok daha fazla önem arz etmektedir.

Karma evlilik yapanların sosyal profillerinde şu ortak özellikler dikkat çekmektedir: Dindar değiller, etnik kimliklerine ve dillerine sahip çıkıyorlar, bir önceki kuşaklara göre çok daha az muhafazakârlar, kapalı cemaat hayatından ve yarattığı sıkışmışlıktan rahatsızlar, geniş topluma oldukça entegreler, yüksek eğitimliler, hemen hepsi çalışıyor, gelenek ve göreneklerine bağlılar, çocuklarına farklı kültürleri ve dinleri tanıtıp seçimi kendisine bırakıyorlar, çocuğun azınlık dilini (Rumca, Ermenice) kültürün devamlılığı açısından öğrenmesini istiyorlar, cemaat ve geleneksel değerlerden öte "mutluluk, vicdan, hoşgörü" gibi evrensel değerleri daha fazla ön plana koyuyorlar.

> Sadece Rum diye evlenmem tabii ki. Eğitim, kültür, din, dil... bunlardan bir tanesi de Rum olması. Ama kız arkadaşlarımdan Rum hiç olmadı. Annemler Rum olursa çok sevinirler. Olmasa da üzülür ama şart koşmaz. (R, 37, E)

> Ben biriyle dini aynı ama kafam uymuyorsa evlenemem. Benim için önemli olan kültür. Benimle aynı masada nasıl yemek yiyor, nasıl evde benimle vakit geçiriyor. Benim erkek arkadaşım Müslüman, bizim ritüelleri anlatıyorum. Bunları zaten karşıma aldığım insana yavaş yavaş empoze ediyorum. Camiye de gidiyorum. Senede zaten toplasan üç gece kutluyoruz; yılbaşı, paskalya... Sağlıklı bir çocuğum olsun, dinini kendi seçsin. Ben ona iyi bir insan olmasını öğreteceğim sadece. Ama hem benle kiliseye gelmesini bilsin hem babasıyla camiye gitmesini bilsin. Bana öğretildiği gibi. (R, 36, K)

> Bana gençken annem de babam da tek bir öğütte bulundular: Annem "benim gibi Müslüman bulursan evlen", babam da "annen gibi Müslüman bulursan evlen" dediler. Çünkü aile kültürü çok önemli. Benim karşıma oturup konuşabileceğim bir aile olmalı. "Ermeni olsun, ne olursa olsun" asla demem. Müslüman kızla da evlenirim. Önemli olan, kültür seviyesi. (E, 29, E)

> Müslüman biriyle evlenirsem çocuğumun sünnet olmasında bir sorun yok benim için. İki kültürü de öğretirim, sonra kendisi karar verir. Artık Ermeni okullarında karma evlilik çocukları da okuyor. İlkokulu Ermeni okulunda okusun istiyorum. Tamamıyle dili öğrensin diye. Cemaate yakınlaşıyorsun, kopmuyorsun. (E, 29, K)

> Karma evlilik daha fazla görüyorum çevremde. Karma evlilik önündeki tabular yıkılmaya başlandı artık. Cemaatin karma evliliklere karşı yaklaşımı var ama ben sağlıklı bulmuyorum. Aynı dinden olup mutsuz olan da bir sürü insan var çevremde. Günün koşullarının gerçekliğiyle hareket etmek ve adil olmak lazım. Ben böyle düşünüyorum. (R, 43, E)

Kendilerini daha dindar, geleneklerine daha düşkün olarak tanımlayan Yahudiler arasında İstanbul'daki cemaat içinde niceliksel azlıktan dolayı eş bulma şanslarının fazla olmadığını düşünüp İsrail'e göç edenlere son birkaç yılda rastlanmaktadır. İsrail, Yahudi ırkından biriyle evlenebilmek için ilk tercih edilen ülkedir.

> Burada cemaat içinden biriyle evlenmek artık çok zor. Ben istiyorum Jew (Yahudi) olsun. İsrail'de şansın daha fazla. Bakalım bu bir sene içinde görücez... Cemaatten birini bulup âşık olup evlenme şansın da az. Herkes ya eski çıktığın ya arkadaşının kuzeninin eski sevgilisi... (Y, 32, K)

Yahudi cemaati içinde son yıllarda çok küçük bir cemaat olan İzmir Yahudileri ile İstanbul Yahudileri arasındaki evliliklerde de artış gözlenmektedir. İzmirli gençlerin, üniversite okumak veya iş fırsatları için İstanbul'a gelip yerleşmeleri, iki toplum arasındaki evliliklerin önünü açmaktadır.

> Cemaat çok küçüldü. Muhakkak biriyle çıkmış, beraber olmuş oluyor, dönüyor dolaşıyor aynı insanlarla beraber oluyorsun. Şimdi İstanbul-İzmir trafiği var. Daha önce gelinlerimiz vardı, şimdi damat transferi taze. Damatlar artık İstanbul'a okumaya geliyor, burdan kız alıyor ve kalıyor. (Y, 57, K)

> Benim bir tane Musevi erkek arkadaşım oldu, o da çok yakın bir sürü arkadaşımla beraber olmuştu. Arkadaşlarımdan biri iyice evde kaldığına inandırdı kendini. Evde kalmadı aslında, Yahudi adam kalmadı. Çünkü erkekler illa senin çevrenden, ailenden biriyle beraber olmuş oluyor. Git kardeşim bir Müslüman adam bul ne olacak ki? Şimdi İzmirlilerle beraber oluyorlar. (Y, 32, K)

Karma evlilik yapan veya ailelerinde karma evlilik yapmış bulunan gayrimüslimler, evliliklerde din ve kültür farklılığından dolayı sorun yaşanmamasının en büyük sebebi olarak iki tarafın da aynı sosyo-kültürel aile yapılarına sahip olmalarını göstermekteler. Aynı yaşam tarzı ve dünya görüşüne sahip olmak, dinî-kültürel farklardan oluşabilecek sorunların da üstesinden gelmelerinde en büyük kolaylığı sağlamaktadır. Etraflarındaki karma evlilik yapanları örnek göstererek iki tarafın da birbirlerinin dinî âdetlerine, geleneklerine, ritüellerine saygı duyduklarını, beraber kiliseye/sinagoga/camiye gittiklerini, birbirlerinin anne-babalarına büyük saygı gösterdiklerini, zor zamanlarda yanlarında olduklarını ve sahiplendiklerini aktararak hoşgörünün önemini vurgulamaktadırlar. Diğer bir taraftan ise kimi karma evliliklerin yaşandığı ailelerde karşı tarafın tam anlamıyla hiçbir zaman "içeri" alınmadığı, sevilse ve sayılsa da araya hep bir sınır çizildiği, "hiçbir zaman enişte olmadı, her zaman S. Abi oldu" sözleriyle aktarılmaktadır. Kabullenmeme durumu, ailelerin sosyal ve kültürel yapılarına göre değişiklik gösterebilmektedir.

> Bizim zamanımızda Ermeni olmayan biriyle evlenmek kabul edilemeyecek bir şeydi. Şimdi artık dışlanmıyorlar eskisi gibi. Rum da kapalıdır ama. Türk de öyle bence. Çok mu bayılıyorlar dışardan başkasıyla evlenmeye? Yooo. Haklı da

bence, bir yerden kopacak, kopuyor. T. Bey'le kopmadı bizim çünkü çok Avrupai bir adamdı. Annemler hayattaydı o zaman, T. Bey'in göçmen olması işi örttü. Çok sevdiler gerçekten sonra. Anneme "mama mama" derdi hep, bayramlarda kiliseye götürürdü arabayla hep. (E, 65, K)

Yeni kuşağın sosyalleşmesi daha fazla geniş toplumla. Çok daha fazla bize göre. Bedelini ödüyor cemaat, sayı azalarak. Ben kızıma kalkıp da Yahudi ile evlen diyebiliyor muyum? İnsan ırk ayrımı yapmamalı ama huzurlu ve mutlu insanlar, kendi çevrelerinde mutlu olurlar. Bu Müslüman için de geçerli. Kızıma sor, bütün yakın arkadaşları hepsi Müslüman. Bir Yahudi arkadaşı yok o kadar samimi olduğu. Eşi Müslüman ama Kippur'u tutar, Hamursuz Bayramı'nı tutar. O geceyi, geleneği devam ettirir. Âdetleri mutlaka yerine getirir. Eşi de hoşgörüyle yaklaşıyor. (Y, 64, E)

Evlenirken bilinçaltında "Yahudi" olsun mutlaka vardır. Sistem böyle çalışıyor bizde. Hele büyükanneler filan çok tutucudur bu konuda. Bizim ailede var, kuzenimin eşi Müslüman. Anneanne hayatta kabul etmezdi. Tesadüfen öyle bir tanıştı ki bununla ölüm döşeğindeydi. Ve bu Ş. (damat) herkesten daha yardımcı oldu ona, işler değişti tabii. (Y, 64, E)

Eşim de Ermeni. Halam var, her iki beyi de Müslüman'dı. Patırtı değil ama önce bir soğukluk vardı. Enişte olamadı, hep S. Abi oldu. Halam her Müslüman bayramında veya ramazanda S. Abi'nin bütün icabetlerine katılırdı. S. Abi de aynı şekilde 40 günlük oruçta bile halamın yanındaydı. Halam hâlâ sağ ve hâlâ Hıristiyan, S. Abi'mi Müslüman olarak gömdük. Nasıl anlatsam... Aynı toprakların insanıyız ve kültürümüz aynı. Ama dinin getirdiği kültür, orda patlama ihtimali çok fazla. Beni bir tek bu tedirgin eder. Ama bunu dile getirince kızımın dehşetli bakışlarını gördüm. Bir Müslüman erkek arkadaşı vardı, bunu duyduğumda gözüm mü seyirdi ne, bana inanılmaz gözlerle baktı (gülerek). Eğer Müslüman biriyle evlenmek isterse yine gözüm seğirir. Bu bir haber olur bana verilen çünkü öyle eğittim, benden izin istemez. Kararlarını bize bildirirler. Gözümün seğirmesi endişedendir. Adam önemlidir sonuçta. Hep onu söyleriz dualarımızda, "Allah iyi insanları karşısına çıkarsın." Bu en önemli dua bence. Ya iyi insan vardır ya kötü insan. Dediğim gibi "ama"nın tek sebebi istatistiki bilgi. (E, 60, E)

- Değerlendirme

İstanbul'un Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatlerinin, Osmanlı modernleşmesi ile başlayan hukuksal statü değişimleri onları eşit vatandaşlığa yakınlaştırsa da Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında dünyadaki yeni siyasi dengeler ve milliyetçilik akımları bunu engellemiştir. Birinci Dünya Savaşı sürerken 1915 yılında Ermeniler ve savaş bittiğinde de İstanbul merkezi hariç, İstanbul çevre yerleşmeleri de dâhil tüm Anadolu Rumları ülke topraklarının dışına çıkarılmıştır. Yahudilerde ise 19. yüzyılın sonlarından başlayarak 1948'de İsrail devletinin kuruluşuna kadar marjinal sayı-

labilecek sayılarda, kitlesel olmayan göçlerle Filistin topraklarına gönüllü olarak göçler gerçekleşmiştir.

Cumhuriyet'in homojen bir ulus devlet olarak inşası ile her üç cemaatin Lozan Antlaşması'yla tanınan statüye bağlı olarak kendilerini azınlık olarak yeniden inşa etme süreçleri, birbiriyle uyumlu ve demokratik bir azınlık-devlet ilişkisi olarak gerçekleşmemiştir. İki dünya savaşı arası dönemde Almanya ve İtalya'da yükselen radikal milliyetçiliğin (nasyonal sosyalizm) Avrupa'da bir güç haline gelmesi ve İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye siyasetinde de belirgin etkisinin olması, Türkiye'nin kendi azınlıklarını öteki, yabancı, düşmanla işbirliği yapma ihtimali olan, homojenliği bozan, bize ait olmayan olarak görme eğilimini arttırmıştır. Azınlıklar, bu yeni kurulan modern Cumhuriyet'in vatandaşları olarak kimliklerini yeniden kuracakları ve vatana aidiyetlerinin vatandaşlık esasıyla yeniden oluşacağı bir süreçte büyük engellerle karşılaşmışlardır. Bu nedenle İstanbul'un gayrimüslim azınlıklarının vatandaş olma deneyimleri, hem ortak hem de her bir cemaat için ayrı ayrı sadakat sınavları ile deneyimlenmiştir. Her üç cemaatin mensupları, tam anlamıyla Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olduklarını hemen her alanda (gündelik yaşam, kamusal alan, politik alan ve hatta özel alan) sürekli hatırlatmak ve aynı zamanda sadakatleriyle bunu kanıtlamak zorunda kalmışlardır. Bu vatandaşlığı kanıtlama pratiği, birinci ve ikinci kuşaklarda daha yoğun olmakla birlikte üçüncü ve dördüncü kuşaklarda da yaşanmaktadır.

Hukuki olarak eşit vatandaş olmakla, azınlık olmaktan kaynaklanan dinsel ve kültürel aidiyetler/hakların demokratik olarak kullanılamaması, İstanbul'un gayrimüslim azınlıklarının politik alandan da uzak kalmalarında birinci neden olmuştur. Politik alanın içindeki rekabet ve gerilimlerde azınlık kimliği dramatik bir eşitsizlik yarattığından Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler politik alanda temsil edilmekten ve azınlık hakları konusunda mücadele edebilecekleri bir politik alanı oluşturmaktan da uzak durmuşlardır. Önceki bölümlerde ayrıntılı olarak üzerinde durulan, Cumhuriyet tarihinin hemen her döneminde azınlık olarak yaşanan travmalar, azınlıkların kendilerini politik alanda ve hatta kamusal alanda görünmez kılacak güvenlik stratejileri geliştirmelerine neden olmuştur. Politik alanı sadece vatandaş olarak görev ve sorumlulukların yerine getirildiği bir alan olarak görmeyi tercih etmişlerdir. Seçimlerde oy vermek, vergilerini ödemek ve hukuka uygun hareket etmek dışında politik alandaki mücadele süreçlerinden (siyasi ve sendikal mücadeleler gibi) uzak kalmayı tercih etmişlerdir.

Oy verme davranışları, bellekteki travmalara da bağlı olarak "CHP alerjisi" ile daha çok sağ partilere yönelse de bu sağ partiler arasında da daha liberal olanları tercih ettikleri ortaya çıkmıştır. AKP'nin uzun süren iktidarının ilk dönemlerindeki liberal politikaları genellikle destekledikleri ancak AKP'de giderek İslamî-muhafazakâr

çizginin öne çıkması ile birlikte Gezi Parkı Direnişi'nden sonra CHP'ye oy verme eğilimlerinin arttığı gözlenmiştir. Ancak üç cemaat içinde sol partilere oy vermek konusunda sınıfsal bir refleks olarak Yahudi cemaati daha gönülsüzdür ve Kürt meselesinde de Türkiye'nin orta ve üst orta sınıfları ile benzer bir yaklaşım sergilemektedir. İstanbul'un Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatleri içindeki sınıfsal farklılıklar politik tutumlarında ve Türkiye'nin temel sorunları konusunda yaklaşım farklılıkları yaratmaktadır.

İstanbul'un Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatleri, Cumhuriyet'in kuruluşundan beri yaşadıkları dışlanma ve ayrımcılığı sadece devlet politikası olarak değil aynı zamanda bir kamusal alan ve gündelik yaşam pratiği olarak deneyimlemişlerdir. Bu nedenle kamusal alan ve gündelik yaşamda dışlanmamak ve ayrımcılığa uğramamak için geliştirdikleri çok farklı kimlik stratejileri vardır. Bu nedenle kamusal alan ve özel alanın sınırları daha keskin olarak birbirinden ayrılmaktadır. Kamusal alanda bir güvenlik stratejisi ile kimliklerini, dinlerini ve dillerini sakınarak yaşarlarken özel alan, bu sakınmanın ortadan kalktığı ama aynı zamanda da nüfus olarak giderek daraldıkları için kültürel ve duygusal ihtiyaçların karşılanamadığı bir alana dönüşmektedir. İstanbul'un gayrimüslim azınlıklarının giderek büzüşen nüfusları küreselleşme, iletişim teknolojileri ve sosyal medya ile genişleyen yeni kamusal alanla birleştiğinde, cemaat içi ilişkilerin giderek azalmasına neden olmaktadır. Genç kuşak Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler gayrimüslim kimlikleri ile kamusal alanda daha barışık iken, gündelik yaşamdaki ilişkileri ve duygusal ilişkilerinde ise cemaatlerini değil sınıfsal, kültürel, eğitimsel ortaklıkları baz almaktadırlar. Giderek artan ve cemaatlerin en büyük sosyal problemi olarak nitelendirilen karma evlilikler, bunun en önemli göstergesidir.[20]

20 "Asimilasyonun Nüfusun Azalmasında Etkisi", *Şalom*, 18 Şubat 2015, s. 1.

SONUÇ

Bu çalışma yaklaşık dört sene önce günümüz İstanbul'unda Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin kendilerini kentin gayrimüslim azınlıkları olarak mekânda, kamusal, politik ve özel alanda nasıl inşa ettiklerine dair bir dizi soru ile yola çıktı. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte eşit vatandaş olma hakkı elde eden gayrimüslimler, Lozan ile birlikte azınlık statüsüne sahip oldular. Cumhuriyet'in inşasından günümüze dek eşit vatandaş ve azınlık olma halinin yarattığı ikilemi ve bu durumdan kaynaklı kırılganlığı, farklı kuşaklar boyunca farklı derecelerde deneyimlediler. Bu ikilem ile baş edebilmek ve kendi kentlerinde azınlık olarak varlıklarını devam ettirebilmek amacıyla çeşitli kimlik stratejileri ürettiler. Bu çalışma ile İstanbul'un tarihsel kentsel kimliğinde gömülü olarak bulunan varlıklarına rağmen kendi şehirlerinde azınlık olarak konumlandırılan Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin günümüzde kendi kimlik algıları, onların hikâyeleri aracılığı ile anlaşılmaya çalışılmıştır. Kamusal, politik ve özel alan olarak üç farklı düzlemde incelenen kimliklenme süreçlerinin kuşaklar boyunca, farklı sosyal sınıflardan ve cinsiyetlerden gayrimüslimler tarafından nasıl tecrübe edildiği, bir sonraki kuşaklara nelerin nasıl aktarıl(ma)dığı, her bir cemaatin kendi içinde ve birbirleriyle karşılaştırıldığındaki benzerlikler, farklılıklar, süreklilikler ve kırılmalar ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bu çalışma bir kente, o kentin kendisine ve o kentteki azınlıkların kimlik inşa süreçlerine ve biçimlerine, kendi gündelik hayatları içerisinden farklı alanlardan yaklaşmıştır. İstanbul'un tarihsel, mekânsal ve kültürel omurgasının yapısal bir parçası olan bu üç cemaat sınıf, kuşak ve cinsiyet değişkenleriyle ele alınırken saha çalışmasının başlarında tespit edilmemiş fakat saha görüşmelerinin doğallığı içinde ortaya çıkan olgusal durumlar olmuştur. Bu tip beklenmedik sürpriz temalar literatür araştırma safhasını uzatmış, saha ve literatür arasında gerilimler yaratmış olsa da çalışmaya orijinallik katmıştır. Saha çalışmasına başlamadan önceki literatür çalışmasının, özellikle tarihsel ve politik arka planda, görüşmeleri kolayca yönlendirmemde ve konuya hâkimiyet sağlamada büyük katkısı olmuştur. Gayrimüslim nüfusla ilgili çalışmalara 1990'ların ortasından itibaren giderek artan bir hızda

rastlanmaktadır. Özellikle Cumhuriyet dönemindeki azınlık politikalarına, gayrimüslim azınlıkların karşılaştıkları ayrımcı yurttaşlık uygulamalarına hukuki, tarihsel ve siyasi perspektiflerden odaklanılmıştır. Bu alanlarda ciddi bir akademik birikim bulunmaktadır. Fakat görüşmeler sırasında özellikle cemaatlerin her birinin farklı göç hikâyeleri, göçler ve siyasi-sosyal baskılar sonucu zaman içinde kent mekânında oluşan daralmalar ve büzüşmeler, cemaatlerin mekândaki sınıfsal temsilleri, Cumhuriyet'in inşasından günümüze her bir cemaatin mekândaki hareketlilikleri ve bunun arkasındaki kurucu dinamikler, mekâna tutunma biçimleri, travma belleklerinin kuşaklar boyu aktarımında uyguladıkları gizli-açık stratejiler, cemaatlerin kendi içlerinde sosyo-kültürel farklılıklardan kaynaklı oluşan sınıfsal hiyerarşiler ve sosyal çatışmalar, gayrimüslimlerin politik alandaki davranış pratikleri ve son olarak her cemaatin sosyal açıdan en büyük problem olarak nitelendirdiği karma evlilik konusu gibi başlıklar niteliksel araştırma ile yapılan çalışmalar göz önüne alındığında literatürde sıkça rastladığım konular arasında bulunmuyordu. Gayrimüslimler ile ilgili yapılan niteliksel çalışmalara son yıllarda rastlanmasına ve "azınlık konuları" popülerleşmesine rağmen gayrimüslimlerin akademik yazında henüz hak ettikleri yeri kaplamamış olmaları, teorik okumalar sırasında beni sıkıntıya uğrattı. Gayrimüslimleri gündelik hayatları içerisinde ele alan, onların kentteki toplumsal ve mekânsal inşa süreçlerini inceleyen çalışmalar akademik alanda henüz çok yenidir. Çalışmamın bu evresinde onları, gündelik hayatları içerisinde yakalamanın ne kadar önemli olduğunu fark ettim. Saha araştırmamın verileri yaptığım teorik okumalarla eşleşmese, yeri geldiğinde çatışsa bile gerçek anlamda onların kimlik algılarını anlamam konusunda çok ufuk açıcıydı. Böylece sahaya çıkmadan önce yaptığım literatür okumalarının ağırlığı, görüşmeler sırasında ve sonlara doğru değişti. Yukarıda bahsettiğim alanlarda yeterli kaynağa (Türkçe, İngilizce) ulaşma sorunu yaşadığımda sahadan elde ettiğim veriler kendi teorilerini inşa etti.

Sözlü tarih görüşmeleri ve derinlemesine mülakatlar aracılığı ile Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin kendi hikâyelerinden hareketle kendi benlik algılarını, "İstanbul'da gayrimüslim-azınlık olmanın" ne anlama geldiğini anlamaya çalıştım. Bu süreçte özetle; devlet ve geniş toplumla kurdukları ilişkilerin somut gündelik hayatta nasıl üretildiğini, bu ilişkilerin hangi bağlamlara göre değiştiğini, vatandaşlık-azınlık kimliği arasında toplumsal alanda yaşadıkları siyasi ve sosyal çatışmaları, kimliklerinin en çok hangi bileşeninden ötürü ayrımcılığa ve dışlanmaya uğradıklarını, hangi durumlarda azınlık kimliğinin avantaj yarattığını, kimliğin dezavantaj yarattığı durumlarda ürettikleri kimlik stratejilerini, kimliğin inşasında kolektif belleğin ve cemaat içi belleklerin rolünü, mekândaki sınıfsal temsiliyetlerini, mekânla kurdukları ve geliştirdikleri bağları, cemaat içi sınıfsal farklılıkların doğurduğu rekabet ve çatışma ortamlarını ve azınlık olmanın cinsiyetini inceledim. Kamusal, politik ve özel alanda "gayrimüslim birey, azınlık olma"nın ne anlam

ifade ettiğini Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler için sınıf, cinsiyet ve kuşak değişkenleriyle çalışarak cemaatlerin ayrıştıkları ve kesiştikleri alanları ortaya çıkarmaya çalıştım.

- **Gayrimüslimlerin Kolektif Belleğindeki Travmalar ve Bellek Aktarımında Uygulanan Stratejiler**

İstanbul'da azınlık olmak, travmalarla biçimlenen bir kolektif belleğin oluşmasını da birlikte getirmektedir. Bu kolektif belleğin İstanbul'un gayrimüslim azınlıkları olarak ortak fakat aynı zamanda ulus devlet karşısındaki konumlarına bağlı olarak da farklı travmalarla nasıl şekillendiği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda İstanbul'un Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatlerinde ortak travmalarla biçimlenen azınlık bellekleri ve ait oldukları cemaatin kolektif belleğinde yer etmiş, travmalarla oluşan cemaatsel kolektif bellekleri analiz edilmiştir. Her üç cemaat bireylerinin bireysel belleklerinin, kendi tecrübe ettikleri deneyimlerin yanı sıra cemaatlerinin kolektif belleğinden aktarılan bilgilerle de oluştuğu görülmüştür. Azınlık olmak, sadece hukuki bir statü değildir. Aynı zamanda madunlaştırıcı (subaltern) bir politiko-sosyal süreçtir de. Gayrimüslimler bu süreci travmalarla deneyimlediler. Bu travmaların ne kadarının aktarılacağına ve ne kadarının kolektif bellekte muhafaza edileceğine dair cemaat içi ve aile içi bellek aktarım stratejileri geliştirmişlerdir. İstanbul'un Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatlerinin, Cumhuriyet'in inşasından itibaren azınlık olarak paylaştıkları ortak travmaların yanı sıra her bir cemaatin sahip oldukları *seçilmiş travmaları* da bulunmaktadır. Her üç cemaatin kolektif belleğinin biçimlenişinin özgün koşulları ve bu belleğin sonraki kuşaklara aktarım farklılıkları vardır. Sözlü tarih ve derinlemesine mülakatlar aracılığı ile her bir cemaatin *seçilmiş travmaları* ve bu travmalarla oluşan kolektif bellekteki yükler ortaya çıkarılmıştır. Seçilmiş travmaların, cemaatin kolektif belleğinden cemaat mensuplarının bireysel belleklerine aktarım mekanizmaları, cemaatler arasında farklılıklar içermektedir. Bu bölümde farklı kuşaklardan, sosyo-ekonomik sınıflardan ve cinsiyetlerden Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler için hem bağlı oldukları cemaatin kolektif belleğini hem de aile belleklerini oluşturan tarihsel travmaların kimliklerinde çok belirleyici bir rol oynadığı ortaya konmuştur. Gayrimüslim azınlık kimliğinin inşasında temel dinamiği, özellikle birinci ve ikinci kuşaklarda, yaşadıkları travmalar oluşturmaktadır; bu travmalar kimliklerinin omurgasını oluşturmaktadır. Bu travmatik belleğin aktarımı ile daha önce yaşanmış bir travmanın yeniden yaşanabileceğine dair bir korkuyu da içlerinde sürekli taşımaktadırlar. Görüşmelerde birinci ve ikinci kuşak Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin geçmişin acı deneyimleriyle, travmalarıyla ilişkisini; "unutma", daha doğrusu "bastırma" üzerine kurdukları tespit edilmiştir. Bu durumda geçmişle ilgili deneyimler

sessizleştirilmektedir. Ayrıca korku ve utanç duygusunun, ailelerin çocuklarına acı tecrübelerini aktarmamalarında önemli faktörlerden biri olduğu tespit edilmiştir. Her üç cemaatten ebeveynler, travmalarla biçimlenmiş cemaat içi kolektif belleğin ve aile belleğinin, toplumdan dışlanmamak ve çocuklara acı ve kin aşılamamak amacıyla çocuk belli bir olgunluğa erişene kadar (genel görüş lise çağına geldiğinde) aktarılmaması gerektiğini düşünmektedirler. Kimi ailelerde ise travmalar, daha detaylı bir şekilde konuşulmaktadır. Görüşmecilerin çoğunluğu, kolektif bellekte yer etmiş travmaların toplumdaki önyargıların kırılması, güvenin sağlanması ve esas önemlisi yüzleşmenin sağlanıp bir daha tekrarlanmaması için bir sonraki kuşaklara aktarılması gerektiğini dile getirmişlerdir. Burada kolektif belleğin bir sonraki kuşaklara aktarımı, aynı zamanda kimliğe sahip çıkma ve kimliği tekrar inşa etme işlevi görmektedir.

- **Gayrimüslimlerin Mekânda Sınıfsal ve Kültürel Ayrışması/ Kümelenmesi**

Bu bölümde İstanbul'un üç gayrimüslim cemaatinin, azınlık olarak mekânda yeniden inşa süreçleri tarihsel, kültürel, ekonomik ve politik boyutlarıyla analiz edilmiştir. Yapılan görüşmelerde Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatlerinin İstanbul'da mekânsal dağılımlarını belirleyen dinamiklerin başında göç olgusunun geldiği tespit edilmiştir. Her üç cemaat için farklı dinamiklerle gerçekleşen göçlere bağlı olarak kentte farklı yerleşme dinamikleri ortaya çıkmıştır. 20. yüzyılın ortalarına kadar yoğun biçimde yaşanan göç hareketleri sonucunda semtlerin etnik/dinsel, kültürel kimlikleri oluşmuş ve kentsel aidiyetler de bu kimlikler üzerinden inşa olmuştur.

İstanbul'un Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatlerinin yoğun olarak yaşadığı mahalleler, 1920'lerden 1950'lere kadar azınlık mahalleleri olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ulus devletin kuruluşunda gayrimüslim azınlıklara yönelik uygulanan ayrımcı ve baskıcı politikaların Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin mekânsal yer seçimleri üzerinde belirleyici olduğu tespit edilmiştir. Her üç cemaatin mekândaki yer seçimini belirleyen ana dinamiklerin başında ise azınlık psikolojisi gelmektedir. Bu yüzden gayrimüslimlerin, kimliklerinden dolayı ayrımcılık veya dışlanma yaşama ihtimallerinin en düşük olduğu, Cumhuriyet'in kentli, modern, Batılı Müslüman Türk kesiminin de yaşadığı semtlerde yaşamayı tercih ettikleri gözlenmiştir. Günümüzde de bu faktör, özellikle birinci ve ikinci kuşak gayrimüslimlerin mekânda yer seçimini etkilemeye devam etmektedir. Gayrimüslimler, azınlık psikolojisinden kaynaklı olarak bir arada olmaya, cemaatin kümelendiği semtlerde bir araya gelmeye gayret etmektedirler. 1920'lerden 1950'li yıllara kadar Rumlar ve Ermeniler, yerleşimlerini kültürlerinin en önemli simgesi olan okul ve kilise-

lerin bulunduğu semtlerde kurmuşlar, kent uzamında dini-kültürel değerlere bağlı bir sosyal kümelenme yaratmışlardır. Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler homojen sosyal bütünler olmadıkları için mekândaki dağılımları da kendi içlerindeki sınıfsal ayrışmalara göre değişkenlik göstermektedir. Görüşmeler sırasında üst orta ve üst tabakaya mensup görüşmecilerin mekânda hareket ederken sınıf kimliklerinin dini-etnik kimliklerinden daha ağır bastığı tespit edilmiştir. Ulus devletin inşasından 1950'li yıllara kadar olan dönemde Yahudilerin İstanbul'da sosyo-mekânsal ayrışmasına bakıldığında, orta ve orta üst tabakanın gelir seviyesi ve yaşam tarzına uygun semtlerde bir arada kümelendiği görülmektedir. Sınıfsal faktörler, yer seçiminde baskın bir biçimde belirleyici olurken aynı zamanda Yahudi toplumuyla bir arada olma, cemaatten çok fazla uzak yaşamama isteği de cemaat içinde tüm katmanlardan sınıflar için geçerli bir durum olarak gözlenmiştir. Ermeniler ve Rumlar için dil, kimliğin başat kaynağıdır; bu nedenden dolayı iki cemaat için de okullar, mekânsal kümelenmeyi belirleyen faktörlerin başında yer almaktadır. Yahudilerde ise dil, mekânsal kümelenmeyi etkileyen önemli bir unsur olarak ortaya çıkmamaktadır. Rumların ve Ermenilerin mekândaki davranış pratikleriyle karşılaştırıldığında Yahudilerde mekâna aidiyet bağının, Rumlar ve Ermenilerde görüldüğü kadar kuvvetli olmadığı tespit edilmiştir.

Hızlı kentleşme dönemi olarak da adlandırılabilecek 1950'lerden 1980'li yıllara kadar Karadeniz ve İç Anadolu'dan, 1990'lardan itibaren de Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan İstanbul'a kitlesel göç dalgaları gerçekleşmiştir. 1950'lerden itibaren Anadolu'dan ve Karadeniz'den İstanbul'a gelen Müslüman Türk göçmenlerin, kent merkezlerindeki çöküntü alanlarına ve kentin merkez dışı gayrimüslim mahallelerine yerleşmeye başlamasıyla birlikte gayrimüslim mahallelerdeki sınıfsal-sosyal hiyerarşi de değişime ve dönüşüme uğramıştır. Gayrimüslimlerin yüzyıllarca yaşadıkları semtlerden çıkarılmaları ve yerlerinden edilmeleri doğrudan veya zorla değil, iç göç faktörünün yanı sıra gördükleri politik-etnik baskı sonucu, uygulanan ayrımcı politikalar ve pogromlara bağlı olarak gerçekleşmiştir.

6-7 Eylül Olayları, 1964 "Sürgün"ü ve 1970 sonrası Kıbrıs krizi nedeniyle birer "rehine tutulmaları", "koz" olarak görülmeleri, Rumların içlerine kapanmalarına, geniş topluma karşı daha kapalı ve pasifize bir hayat yaşamalarına, korunmacı bir içgüdüyle cemaatlerinin bir arada olduğu belli başlı semtlerde kümelenmelerine sebep olmuştur. 6-7 Eylül Olayları ve 1964 yılındaki sınır dışı edilme ile özellikle Samatya, Yedikule ve Fener semtlerindeki Rum nüfusu neredeyse sıfırlanmıştır. Rumlardan boşalan boşluklara Anadolu'dan ve Balkanlar'dan gelen orta alt sınıfa mensup göçmenler yerleşmişlerdir. Böylece İstanbul'un gayrimüslimlerinin adları ile anılan semtlerin sosyal tabakalaşmasında keskin bir değişim ve dönüşüm yaşanmıştır.

1950'li yıllardan itibaren hız kazanan kentleşmenin Yahudiler açısından da mekândaki hareketlenmeye bir ivme kazandırdığı görülmektedir. 1948-1951 arasında İsrail'e gerçekleşen büyük göçün ardından alt sınıf Yahudilerin yaşadığı Balat ve Hasköy'de nüfus neredeyse sıfırlanmıştır. İsrail'e göç edenlerin dışında bu semtlerde kalan Yahudiler de zamanla semtlerinin değişen sosyo-kültürel profilini modernlik hallerine ve gayrimüslim kimliklerine aykırı olarak algılamı ve gelir seviyelerine göre mümkün olduğunca bir arada kentin yeni oluşan modern alanlarına taşınmışlardır. 1950'li yıllarda Yahudi cemaatinin kentteki mekânsal hareketliliğine bakıldığında ve bu hareketlilik Rum ve Ermeni cemaatleri ile karşılaştırıldığında, Yahudilerin sınıfsal kimliklerinin dini-etnik kimliklerinin önüne geçtiği tespit edilmiştir.

Ermeniler tarihsel olarak yerleştikleri semtlerde, kiliseleri ve okulları çevresinde bir cemaat yaşantısı oluşturmuşlardır. Bununla yaşam alanlarını, kültürü korumak ve devam ettirmek, güvenliği sağlamak, cemaat içi sosyalizasyonu güçlendirmek amaçlanmaktadır. Ermenilerin semt seçiminde özellikle Ermeni okullarına yakın olmanın baskın bir unsur olduğu yapılan görüşmelerde ortaya çıkmıştır. Üç kuşaktan Ermeni görüşmeciler, Ermeni kimliğini belirleyen ana etkenin Ermenice olduğunun altını kuvvetle çizmişlerdir. Özellikle 1990'lara kadar Ermenilerin cemaat olarak bir arada yaşamasını gerekli kılan diğer bir önemli faktörün, gayrimüslimlere yönelik uygulanan ayrımcı yurttaşlık pratikleri olduğu tespit edilmiştir. "Vatandaş Türkçe Konuş!", Varlık Vergisi, Yirmi Kur'a, 6-7 Eylül ve ASALA dönemi gibi belli başlı ayrımcı ve milliyetçi politikalar, baskılar gayrimüslim azınlık cemaatlerinin içlerine kapanmalarına, geniş topluma karşı daha kapalı bir hayat yaşamalarına ve kentin belli başlı semtlerinde kümelenmelerine sebep olmuştur. Üçüncü kuşaklar için ise artık bu normların bu kadar sıkı bir şekilde geçerliliğini korumadıkları tespit edilmiştir.

Görüşmeler sırasında özellikle ilk iki kuşak Anadolu Ermenilerinin, İstanbul'daki Ermeni cemaatinden mekânsal bazda kendilerini ayrıştırdıkları, azınlık çemberinin içinde daha küçük bir çember oluşturarak kendi içlerinde kapalı yaşadıkları öne çıkan bir tema olmuştur. Her bir cemaat, kendi içinde sosyal ve kültürel olarak farklılaşmıştır. Bu farklılık, nüfus olarak en kalabalık olan ve göç faktörünün de ağır bastığı Ermenilerde gözlenmektedir. Cemaatin içinde, Anadolu-İstanbul Ermenileri arasında kültürel açıdan bir ayrışma ve sosyal tabakalaşma yaratıldığı gözlenmiştir. Bu hiyerarşi, köken temelli inşa edilmektedir. Bu bağlamda İstanbullu Ermeniler için "üç-dört kuşak İstanbullu olmak" kentli, modern bir yaşam tarzını temsil etmektedir; prestij ve sosyal statü simgesidir.

1980'lerde girilen yeni liberal dönemle birlikte, kentte zenginliğin mekânsal temsili de değişmeye başlamıştır. Kentin çevresindeki lüks kapalı siteler, bir zenginlik

simgesi olarak ortaya çıkmıştır. Bu gelişmeler, kentin merkezinde giderek büzüşen azınlık mahallelerinden bu popüler konut alanlarına doğru bir dağılma yaratmıştır. Sayıları giderek azalan üç cemaat içinde, özellikle üçüncü kuşakta, hem gelir durumuna hem de karma evliliklere bağlı olarak bu dağılmanın gerçekleştiği tespit edilmiştir. Bu nedenle kentsel dönüşüm süreçleri, azınlıkların mekânsal hareketliliklerini etkileyen bir parametre olarak tespit edilmiştir.

Cumhuriyet'in inşasıyla birlikte İstanbul'un gayrimüslim coğrafyasında giderek artan bir mekânsal büzüşme yaşanmıştır. Azınlıkların, kendi isimleriyle anılan (Samatya, Yedikule, Fener, Şişhane gibi), onlarla özdeşleştirilen bazı semtlerde ve mahallelerde günümüzde neredeyse hiç azınlık kalmamıştır. Azınlıkların kent içindeki hareketliliğinin ve yurtdışına kitlesel göçlerinin neden olduğu bu büzüşmenin yanı sıra kentin değişen sınıfsal coğrafyasına bağlı olarak oluşan kültürel çatışmadan dolayı da azınlık semtlerinden yeni prestijli semtlere doğru bir dağılma gerçekleşmiştir. Görüşmeler sırasında her üç cemaatin yaşadığı ortak ve cemaatlere özgü travmaların, cemaat içi sınıfsal farklılaşmaların bu büzüşme ve dağılmalarda önemli rol oynadığı tespit edilmiştir. Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler görüşmeler sırasında sıklıkla gayrimüslimlerin daha kalabalık bir nüfusa sahip olduğu "eski İstanbul"'u hüzünle anarken gayrimüslimleri, İstanbul'un modern yüzünün temsilcisi olarak gördüklerinin de kuvvetle altını çizdiler. Aynı söylemlerin genç kuşaklar tarafından da tekrar edilmesi, aileler içinde bu nostalji belleğinin aktarıldığını göstermektedir.

Yahudilerin diğer iki cemaat bireylerine kıyasla mekânda sınıfsal pozisyonlarına bağlı olarak çok hızlı ve rahat mobilize olmaları dikkat çekmiştir. Gelir seviyelerine göre, cemaatin içinde çok sıkı çalışan sosyal iletişim ağlarıyla, yükselen trendlere de uygun olarak dönemin popüler, yatırım değeri yüksek semtlerine en az birkaç aile birlikte hareket ettikleri gözlenmiştir. Görüşmelerde karma evlilik yapanların, Rumlarda ve Ermenilerde görüldüğü gibi, cemaatin mekânda bir arada hareket etme alışkanlığından koptukları, bunun da mekânda dağılmayı beraberinde getirdiği aktarılmıştır. Her ne kadar sınıfsal kimlikleri mekânda hareketlerini dini-etnik kimliklerinden daha fazla yönlendiren bir etken ise de Yahudiler, Rumlarda ve Ermenilerde de görülen davranış pratiğine benzer bir biçimde hareket ederken sınıfsal pozisyonlarına bağlı olarak yakın çevreleriyle bir arada olmaya özen göstermekte, mümkün olduğunca birlikte hareket etmeye çalışmaktadırlar. Bu topluluk psikolojisinin arkasında "güvenlik ve korunma içgüdüsü"nün en etken faktörler olduğu tespit edilmiştir. 1986'da ve 2003'te İstanbul'da yaşanan sinagog bombalamaları ve son yıllarda toplumda giderek yükselen antisemitizm, cemaatteki güvenlik seviyesini çok hassas bir noktaya taşımıştır. Bir müddet önce sinagogda katıldığım bir cenaze töreninde şahit olduğum, "tören bittiğinde herkesin sırayla ve kalabalık oluşturmadan yavaşça dışarıya çıkması ve sinagogun önünde kalabalık

yapmadan dağılması gerektiği"ne dair yapılan uyarı, bunu tasdik eder niteliktedir. Sadece Yahudiler değil, Rumlar ve Ermeniler de mekânda kendilerini "daha güvende" hissettikleri yerleri; İstanbul'un orta ve orta üst, modern, kendileri ile aynı yaşam tarzına, eğitime ve kültüre sahip Müslüman Türklerin yaşadığı semtler olarak belirttiler.

İstanbul'un azınlık cemaatleri, kentin gündelik yaşamında çoğunlukla gayrimüslimlik üzerinden homojen yapılar olarak algılanmaktadırlar. Oysa her üç cemaat, birbirleriyle dinsel, kültürel, politik mesafelerinin yanı sıra cemaat içi sınıfsal ve kültürel açılardan da ayrışmaktadırlar ve statik değil heterojen yapılar sunmaktadırlar. Cemaatlerin sınıfsal yapılarının heterojenliği, mekândaki hareketlilikleri ve yer seçimleri bağlamında saha çalışması sırasında gözlenmiştir. Fakat bundan daha karmaşık olan ise cemaatlerin kendi içlerindeki kültürel-sosyal katmanlaşmalardır. Bu katmanlaşma, temelde İstanbul'a ne tür göç dalgalarıyla gelindiğine ve buna bağlı köken-mekân ilişkisine dayanmaktadır. Bu tür bir kültürel sermaye farklılığının en açık izlendiği grup ise Ermenilerdir. Çalışmamız sırasında Anadolu kökenli Ermenilerle İstanbullu Ermeniler ve Antakya bölgesinden İstanbul'a göç etmiş Süryaniler arasında sınıfsal ayrımlar-farklılaşmalar yaratıldığı tespit edilmiştir. Yapılan görüşmeler sonucunda iki grubun mekânda kümelenmelerinde, giyim tarzlarında, tüketim alışkanlıklarında, gelenek-göreneklerde, gündelik hayat pratiklerinde bölgesel farklılıklardan kaynaklanan kültürel-sosyal ayrışmalar olduğu ve bunun, cemaatin içinde özellikle ilk iki kuşakta çatışma yarattığı tespit edilmiştir. Burada, kişilerin sahip oldukları ekonomik sermayenin değil kültürel sermayenin ön planda tutulduğu ve ayrımı belirleyen esas faktörün bu olduğu belirlenmiştir. Bu farklılığın günümüzde tamamen olmasa da gittikçe azaldığına vurgu yapılmıştır.

İstanbul'un gayrimüslim cemaatlerinin Türkiye'nin bir ulus devlet olarak inşası sürecinde yaşadıkları travmalar ve bunun mekânsal yansımaları, Cumhuriyet'in erken yıllarından günümüze kadar üç cemaatin nüfus ve mekândaki büzüşmesini açıklamada etken olan faktörlerden biri olarak kullanıldı. Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin mekândaki hareketliliğinin homojen olmadığı ve toplumsal sınıf ve yaşanan travmanın niteliğine göre farklılaştığı ortaya çıkarılmıştır. Her üç cemaatin üçüncü kuşaklarında ise cemaate bağlı mekânsal hareketliliğin yerini, daha çok sınıfsal ve bireysel ilişkilerin belirlediği bir sosyal-mekânsal hareketliliğe bıraktığı tespit edilmiştir. Her üç cemaatte de üç kuşakta, mekânsal hareketlilikte modern ve seküler yerleşim alanları dışına çıkılmadığı görülmüştür. İstanbul'da Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin günümüzdeki mekânsal coğrafyasının, büzüşme ve dağılmalarla biçimlenen heterojen bir yapıda olduğu ortaya konulmuştur. Bu heterojen yapıda cemaat içi sınıfsal ve kültürel farklılaşmaların da mekâna yansıdığı gözlenmiştir.

Sayfiye yerleşmesi olarak Adalar'ın Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin ortak kimliğinin en önemli temsil mekânını oluşturdukları tespit edilmiştir. Adalar, aynı zamanda cemaat içindeki sınıfsal ayrışmaların mekânda billurlaştığı alanlardır. Adalar'ın yaklaşık son 15 yılda geçirdiği kültürel dönüşüm karşısında eski Adalı gayrimüslimlerin söylemlerinde, dışlanma konusundaki deneyimlerine rağmen dışlayıcı pratikler ürettikleri tespit edilmiştir.

Görüşmeler sırasında İstanbul ve semtlerinin Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler için yaşanılan bir mekân olmanın da ötesinde kimlik verici bir unsur olduğu tespit edilmiştir. İstanbul'u; çok büyük bir aidiyetle bağlı oldukları, dini-etnik kimliklerinin temelini oluşturan kiliseleriyle, sinagoglarıyla, okullarıyla, dernekleriyle Rumluk, Ermenilik ve Yahudiliklerini üzerine inşa ettikleri bir şehir olarak tanımlamışlardır. İstanbul, görüşme yapılan gayrimüslimlerin büyük bir çoğunluğu için başat bir kimlik kaynağı oluşturmaktadır. Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler kendilerini "çok dinli, çok dilli, çok katmanlı İstanbul'un gerçek sahibi", "asli unsur"ları olarak tarif ederken; İstanbullu ve Adalı olmayı bir kültürel sermaye, prestij olarak da görmektedirler.

- **Vatandaşlık-Azınlık Olma Arasında Yaşanan Siyasi ve Sosyal Çelişkiler**

Yeni kurulan modern Cumhuriyet ile birlikte gayrimüslimlere eşit ve demokratik vatandaşlık pastasından düşen pay, milliyetçiliğin kendini inşa ederken ihtiyaç duyduğu "öteki" ve sadakatinden şüphe edilen "yabancı statüsü" olmuştur. Çok partili dönemin, eşit vatandaş olmaları için gerekli siyasal, kamusal alanı oluşturacağını umut eden her üç cemaat için bu beklentiler; 6-7 Eylül Olayları, 1964 "Sürgün"ü, ardından 1970-1980'li yılların politik şiddet ortamında, özellikle Kıbrıs krizi ve ASALA terörü dönemlerinde Rumların ve Ermenilerin "dış düşmanlarla" özdeşleştirilmeleri ve "günah keçisi" ilan edilmeleri, 1980'lerden itibaren artmaya başlayan ve 2000'li yıllardan itibaren kuvvetli bir hal alan antisemitizm ile birlikte kırılmıştır. Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler cinsiyet, kuşak ve sosyo-ekonomik değişkenlerden bağımsız olarak hem devlet hem de toplum tarafından bir gayrimüslim olarak ulusal kimliğin içine asla kabul edilmediklerini, günümüzde hâlâ "yabancı" olarak görüldüklerini düşünmektedirler. Anayasada yazıldığının aksine hem toplum hem de devlet tarafından, dini-etnik kimliklerinden dolayı birinci sınıf ve eşit vatandaş olarak kabul görmediklerini belirtmişlerdir. Bu eşitsizliği yaratan en önemli unsurun din olduğunun altı çizilmiştir. İslam dini üzerinden yaratılmaya çalışılan ortak ulusal kimliğin dışında bir dine mensup olmak, dışarıda kalmanın en önemli nedenini oluşturmaktadır.

Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler için "ötekileştirilmiş" kimlikleri toplum ve devlet tarafından onlara verilmekte, yapıştırılmaktadır; dolayısıyla onlar da toplumun kendileri için çizdiği sınırları öğrenerek büyümektedirler. Bu durumla mücadele etseler bile yaşadıkları dışlanma, onlar için kimi zaman sıradanlaşmakta ve bu durumu içselleştirmektedirler. Gayrimüslimler, kendilerine verilen bu kimlikten dolayı dışarlıklı ve yabancılaştırılmış hissetmektedirler. Görüşmeler sırasında aile içinde çocukluktan itibaren yapılan uyarılarla bu dışlanma durumuna karşı bir koruma refleksi geliştirmeye meyilli oldukları, hem ailelerinin telkinleri hem de edindikleri tecrübelerle bunun Türkiye'nin gerçeği olduğunun öğrenilmiş çaresizliğiyle kendilerini korumaya almaya çalıştıkları ortaya çıkmıştır. Gayrimüslim bireylerin toplum, devlet ve bürokrasinin gözünde eşit-birinci sınıf vatandaş olarak kabul görmemeleri, ülkenin "gerçek" evlatları gibi değil "üvey evlat" olarak kabul edilmeleri, siyasi konjonktüre bağlı olarak yabancı ülkelerle özdeşleştirilmeleri, sürekli sadakatlerinin sorgulanması; onları daha kontrollü, güvenliğin hassaslaştığı, kapalı bir hayat yaşamaya sevk etmiştir. Diğer taraftan ise bu kapalılığın üçüncü kuşaktan itibaren eleştirilmeye ve aşılmaya başlandığı tespit edilmiştir.

Türkiye'de toplumun büyük kesimi tarafından Türk kültürüne sahip olmak, dil ve isim üzerinden kodlanmaktadır. Bu bağlamda Türkçe olmayan bir isme sahip olmak, Türkçeyi "yabancı gibi şive" ile konuşmak toplumda "yerli olmayan-yabancı" olarak algılanmada yeterli bir işlev görebilmektedir. İstanbul'un Rumlarının, Yahudilerinin ve Ermenilerinin de en çok isim ve dil (şiveleri) üstünden özel alanın dışında gündelik hayatın neredeyse her alanında ayrımcılığa maruz kaldıkları ve "yabancı" gibi hissettirildikleri görülmüştür. Bazılarının da gündelik hayatlarında bu tip ayrımcılığa uğrama riskine karşılık bir tür koruma mekanizması geliştirerek kamusal mekânlarda isim değiştirdikleri veya takma isim kullandıkları gözlenmiştir.

Kimlik-vatandaşlık ilişkisini nasıl kurguladıklarına, kendilerini bu anlamda nasıl tanımladıklarına bakıldığında ise Rumların ve Ermenilerin birbirine benzer, Yahudilerin ise ikisinden farklı davranışlar gösterdikleri gözlenmiştir. Ayrıca cemaatlerin kendi içlerinde de yaş gruplarına göre değişimler gözlenmektedir. Rumlar; kimlik-vatandaşlık ilişkisini kurarken, çoğunluğunun aile kökeni Yunanistan'ın çeşitli bölgelerine, Adalar'a ve Anadolu'ya dayanmış olmasına rağmen, Bizans kökenli olduklarına ve İstanbullu olmalarına özellikle vurgu yapmışlardır. "İstanbul'un en eskilerinden" olmak, Rumlar için büyük bir kültürel sermaye ve prestijdir. Ermeniler; dini-etnik kimliklerini tanımlayan unsurlar ile birlikte vatandaşlık kimlikleri arasında kurdukları ilişkide, dini-etnik kimliklerini yani Ermeni kökenli, Ermeni asıllı olmayı ilk sıraya koymuşlardır. Rumların ve Ermenilerin ilk iki kuşağında kimliklerindeki dini aidiyetlerine (Ortodoks Hıristiyan Rum, Gregoryan-Katolik Ermeni olmak gibi) öncelikli olarak vurgu yaptıkları görülmüş-

tür; gençlerde ise dini aidiyetlere öncelik verilmemekte, farklılık ve özgürlük öne çıkmaktadır. Gençlerde Rumluk, Ermenilik daha çok bir kültürel sermaye olarak sahiplenilmekte, gündelik hayatta prestije ve avantaja dönüştürülmektedir.

Birinci ve ikinci kuşak, büyük çoğunluğu orta ve orta üst sınıfa mensup Yahudilerin kimlik-vatandaşlık ilişkisini, Ermenilerden ve Rumlardan farklı bir biçimde kurguladıkları tespit edilmiştir. Ermeniler ve Rumlar, öncelikli olarak Ermeni-Rum/Yunan/Bizans kökenli olduklarını vurgulayıp ardından siyasi vatandaşlık tanımlamasını getirmişlerdir. Kimisi için dini kimliği, kimisi için ise etnik kimliği kültürel olarak daha ön planda olabilmektedir. Birinci ve ikinci kuşak Yahudilerde ise, sosyal sınıf ve cinsiyet değişkenlerinden bağımsız olarak, kimliklerini Türk Yahudisi/Musevisi olarak tanımladıkları göze çarpmaktadır. Yahudilik/Musevilik ile dini inançlarını ifade etmektedirler. Yahudi/Musevi dininden olmak ise birçok Yahudi için kültürel bir anlam taşımaktadır. Yahudiler için, istisnasız her kuşakta, Yahudi dininin tarihine, gelenek ve göreneklerine, âdetlerine bağlı kalmak ve bu kuralların kuşaklar boyunca aktarılması çok büyük önem taşımaktadır. Üçüncü kuşak Yahudilerin kimlik-vatandaşlık ilişkisi kurgusunda ise görüşmecilerin sundukları birbirinden farklı algılamalar ve tanımlamalar dikkat çekicidir. Yahudi kültürüne sahip olmak sonradan edinebilen bir sermaye, duygu olmanın ötesinde, Yahudi bir aile içinde doğmakla elde edilebilecek ve ailede kazanılan bir kültürel formdur. Üçüncü kuşaktan itibaren farklı kimlik-vatandaşlık tanımlamaları geliştirildiği; en azından söylemsel açıdan farklılaştıkları gözlenmiştir. Söylem farklılaşsa da "Türk olmak", hem bir üst kuşak hem de üçüncü kuşak Yahudilerin ifadesinde içerik olarak aynı anlama gelmektedir: Kültürel bir kimlik olarak ortak toprak, geçmiş, kültür, duygu, bellek ve dile sahip olmak; "Türk gibi olmak" ve bu topraklara olan bağlılık.

Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin Yunanistan, İsrail ve Ermenistan ile kurdukları duygusal bağlar ve vatan aidiyeti ile ilgili olarak farklı bağlamlara sahip oldukları gözlenmiştir. Ortak oldukları nokta; doğdukları, anılarla güçlü olarak bağlı oldukları, ailelerinin-arkadaşlarının yaşadığı, mezarlıklarının, kiliselerinin-sinagoglarının bulunduğu yerin (Türkiye, İstanbul, Büyükada, Kınalıada gibi) onlar için vatan olmasıdır. Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin büyük ağırlıkla İstanbul'u vatan kabul ettikleri görülmüş; İstanbul'un üç cemaat için de grup kimliğine dair bir hafıza mekânı oluşturduğu ve kimliklerinde çok baskın bir unsur olduğu tespit edilmiştir. İstanbul, Rumlar için ise özellikle "kutsal" bir mekân olarak addedilmekte ve kimliklerinde çok başat bir yer tutmaktadır.

1920'li yıllarda ve İsrail Devleti kurulduktan sonra İstanbul'dan İsrail'e milliyetçi, dindar duygular içinde gerçekleşen Yahudi göçlerinin, İstanbul'daki Yahudi cemaatinin İsrail Devleti ile kurduğu aidiyet ilişkisini belli ölçüde belirlemekle birlikte,

görüşme yapılan her kuşaktan Yahudi, diğer iki cemaatte görüldüğü gibi, ağırlıkla vatanı insanın doğduğu yer olarak tanımlamışlardır. Yahudilerin, Rumların Yunanistan ile kurduklarından daha güçlü bir güven ilişkisini/bağını İsrail ile geliştirdikleri görülmüştür; buna karşın bu duruma istisna olabilecek biçimde bu yakınlığı hissetmeyen Yahudiler de bulunmaktadır. Yahudiler arasındaki politik yaklaşım farkı, İsrail ile kurulan ilişkide belirleyici bir öğe olarak ortaya çıkmıştır. Birinci kuşak Yahudilerin, ikinci ve üçüncü kuşaklara göre İsrail ile daha duygusal bir bağ kurdukları tespit edilmiştir. Gençler arasında İsrail'e gidip yaşamayı tercih edecek olanların sayısı ise çok azdır. Yahudiler için İsrail'in özel bir önemi nin olmasının tarihsel bir sebebi daha bulunmaktadır. Yahudiler, yaklaşık 2000 yıl boyunca yurtlarından uzakta sürgünde yaşamışlardır; bu sürgün ve soykırım belleğinin, Yahudilerin kimlik duygularında çok önemli bir yer tuttuğu gözlenmiştir. Sürgün ve soykırım tarihi, geçmişinin bilincinde ve farkında olmak; Yahudiler için asla unutulmaması, kuşaktan kuşağa aktarılması gereken bir bellek olarak ortaya çıkmaktadır.

Rumlarda, özellikle birinci ve ikinci kuşağın Yunanistan ile aralarında duygusal bir bağ geliştirdikleri tespit edilmiştir. 1923 Mübadelesi'nde birçoğunun akrabalarının göç etmek zorunda kalması, ardından 1964 zorunlu göçü ve devamında 1980'lerdeki göçlerle her Rum'un Yunanistan'da bir akrabası, eşi-dostu, çocukluk arkadaşı bulunmaktadır. Bu duygusal sermaye, Yunanistan'la kurulan bağın temelini oluşturmaktadır. Üçüncü ve dördüncü kuşaklarda ise bir üst kuşakların tersine böyle bir duygusallık geliştirilmediği gözlenmiştir; gençler, Yunanistan'ı bir tatil yeri olarak gördüklerini, orası ile ortak bir belleğe sahip olduklarını ve aynı dili ve dini inancı paylaştıkları için yakın hissettiklerini fakat yaşamayı düşünmediklerini belirtmişlerdir.

Rumlardan ve Yahudilerden farklı olarak Ermenilerin, Ermenistan ile herhangi bir duygusal bağ kurmadıkları, oraya aidiyet hissetmedikleri gözlenmiştir. Yapılan görüşmelerde Rumcanın, Rumların Yunanistan'la kurdukları ilişkideki etkin rolünün; Ermenilerde Ermenice için geçerli olmadığı ortaya çıkmıştır. Rumların Yunanistan'da, Yahudilerin de İsrail'de akraba ve arkadaşları yaşadığı için ister istemez kurdukları duygusal sembolik bağın Ermenilerin Ermenistan'da yaşayan akrabaları veya buradan göç etmiş eş-dostları bulunmadığı için geçerli olmadığı tespit edilmiştir.

Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler için kendi ülkelerinde "koz-rehine" olmak, vatandaşlık aidiyetlerini sarsan bir siyasi pratik olarak tecrübe edilmektedir. İstanbullu Rum, Yahudi ve Ermeni olmak, aynı zamanda arafta kalmak demektir. Farklı kuşaklardan gayrimüslimler doğdukları, büyüdükleri, ait oldukları topraklarında dini-etnik kimliklerinden dolayı hiçbir zaman tam olarak ulusal kimliğin içine gire-

memiş; sürekli olarak "yabancı-gâvur-misafir" olarak görülmüşlerdir. Diğer taraftan ise Yunanistan'da, İsrail'de veya Ermenistan/diasporada da tam olarak Yunanlı/Rum-Yahudi-Ermeni kabul edilmediklerini; Yahudiler, İsrail'de "Türk Yahudisi" olarak çağrıldıklarını, özellikle göçle ilk giden Rumlar Yunanistan'da "Türk tohumu" olarak adlandırıldıklarını, Ermeniler ise Ermenistan'da da Ermeni olarak kabul edilmediklerini dile getirmişlerdir.

Bu "içerden, yerli" kabul edilmeme durumunu, özellikle üçüncü kuşak Yahudiler son beş yılda, Davos Krizi'nden itibaren tırmanan antisemitizm ile tecrübe etmek zorunda kalmışlardır. Türkiye-İsrail arasındaki politik çatışmaların, Yahudi cemaatinde sürekli bir güvenlik kaygısı ve tedirginlik yarattığı gözlenmiştir. Yahudiler, kendi ülkelerinde kendilerini yabancı gibi görmekte ve tehdit altında hissetmekte; İsrail Devleti'yle yaşanan her uluslararası krizde kendilerini kendi deyimleriyle "topun ağzında" görmektedirler. Uluslararası arenada meydana gelen bir kriz durumunda korku ve tedirginlik hissederek kendi içlerine kapanmakta; sosyal medyada, iş hayatlarında, kamusal mekânlarda "görünmez" olmaya, etnik-dini kimliklerini gizli tutmaya çalışmaktadırlar. Bazıları İsrail'in politikasını doğru bulmadıkları için tartışmaya girmemekte, diğerleri ise İsrail'in politikalarını genelde haklı buldukları halde toplumda tepki çekmemek için İsrail hakkındaki görüşlerini Müslüman arkadaşlarıyla paylaşmamayı tercih etmekte, gizliliği esas tutmaktadırlar. Daha sol tandanslı olan ve güncel siyaseti takip edenler ise gerek sosyal medya ortamında gerekse arkadaş toplantılarında fikirlerini açıkça ifade etmekten çekinmediklerini; "kapanmanın, gizli kalmanın" toplumdaki kutuplaşmayı arttırdığını; bugüne kadar cemaatin genel olarak izlediği bu politikayı yanlış bulduklarını; bu anlamda Ermenilerin daha cesur ve girişken olduğunu ifade etmişlerdir.

Birinci ve ikinci kuşak gayrimüslimler, son on senede azınlık hakları konusunda birtakım anayasal iyileşmeler gerçekleşse, artık devletle cemaat yönetimleri arasında geçmişe oranla daha ılımlı bir diyalog ortamı yaratılmış olsa da kamusal ve sivil alanda gayrimüslimlere tam anlamıyla birinci sınıf vatandaş gözüyle bakılacağına dair umutlarının az olduğunu belirtmişlerdir. Bu kuşaklarda geçmişin tüm hafızası ve bellekte saklı tutulan travmalar, acılar, güvensizlikler kendini bugünden yeniden üretmektedir. Bu iki kuşak temsilcilerinde kendi ülkelerinde "koz-rehine-piyon" olarak kullanılacaklarına olan inancın halen yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Her kuşaktan gayrimüslim birey, kendi ülkelerinde başka bir ülkenin vatandaşı gibi kabul edilmeleri, hâkim toplumla eşit vatandaşlık temelinde buluşturulmamaları, bu toprakların "gerçek" sahipleri olarak kabul-onay görmemeleri yüzünden toplumsal hayatın farklı alanlarında vatandaş kimliğinin ötesinde azınlık kimlikleriyle de yüzleşmek zorunda kalmaktadırlar. Bu durum, özellikle birinci ve ikinci kuşağın seçmen davranışlarını ve gayrimüslim cemaatlerin merkezi ve yerel politik

katılım eksikliklerini, apolitik olmayı bir politik tercih olarak benimsemelerini, iktidarla siyasi çatışma ortamlarına girmemelerini, kamusal alanda ve cemaat içi ortak alanlarda bireysel fikirlerini özgürce ifade etme konusunda geliştirdikleri farklı tutumları ve güvenlik stratejilerini açıklamada ve analiz edebilmede geniş bir zemin sunmuştur. Bu üç cemaatin Türkiye'nin azınlık politikaları konusundaki genel bakış açıları birbirine çok yakın olmasına rağmen cemaat mensuplarında, farklı kuşaklarda bakış açılarının değiştiği gözlenmiştir. Küreselleşmenin etkileri ile genç kuşaklarda artan kimliksel farkındalıklar ve kimlik politikalarının geçmişe kıyasla özgürce tartışılmaya başlanması, bu genç kuşaklarda bakış açısı ve politik alana katılım tutumlarında değişmelere yol açmıştır.

Ayrıca, son yıllarda toplum içindeki farklılıkların otoriter bir yönetim biçimiyle bastırılmaya ve toplumun muhafazakârlaştırılmaya çalışılması, iktidarın kendi dini ve dünyevi görüşlerini toplumun tabanına yerleştirmeye çalışması, şiddetle yükselen antisemitizm ve Hıristiyan karşıtlığı söylemler karşısında duydukları korku ve tedirginlik özellikle genç kuşak gayrimüslimlere bu ülkedeki geleceklerini ve güvenliklerini sıklıkla sorgulatmaktadır. Bu durum, ülkenin "sıradan" bir vatandaşı olmanın yanı sıra azınlık olmaktan kaynaklı "dışarlıklı" olarak görülmenin getirdiği ikilemi ve ağırlığı da ortaya çıkarmaktadır.

Her kuşaktan üç cemaatin bireylerinin ortak buluştukları nokta, Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren iktidara gelen her hükümetin gayrimüslim azınlıklara yönelik ortak bir politika izlediğine yöneliktir. Bu politika ile gayrimüslimler, Cumhuriyet'le birlikte laik ve modern bir Türkiye kurma hedefiyle ters düşen, gayrimüslimlerin dini kıstasa göre azınlık olarak tanımlandığı, milliyet ile eşleştirilen ulusal kimlik kategorisinin dışında tutulduklarını; Osmanlı'dan devralınan "hoş görülen" ikinci sınıf vatandaş ve/veya "güvenilmeyen, istenmeyen" unsurlar olduklarını; ne toplum ne de devlet tarafından tam olarak bu ülkenin "gerçek vatandaşları" olarak içselleştirilemediklerini düşünmekte, hissetmektedirler. Son yıllarda AB'ye giriş için Türkiye'nin tanıtımına katkı yapmak amaçlı folklorik birer unsur olarak görüldüklerini, kullanıldıklarını düşünmektedirler.

Farklı kuşaktan, sınıftan, cinsiyetten gayrimüslim bireylerin kendilerini eşit ve birinci sınıf vatandaş hissetmeme, algılamama durumu "yükümlülükler yerine getirildiği halde hakların tamamıyla kullanılamadığı", "biz"in içinde görülmediği bir vatandaşlık anlayışına dayanmaktadır. Dini-etnik kimliklerinden dolayı bürokrasinin her alanında hâkim toplum bireylerinden daha fazla baskı, eşitsiz müdahale ile karşılaşacaklarına inandıkları için toplumsal muhalefet gösterilerinden uzak durdukları, reaksiyon almamayı tercih ettikleri ve siyasete aktif olarak dâhil olmadıkları tespit edilmiştir. Gayrimüslimler, ontolojik olarak "makbul vatandaş" tanımlamasının dışında tutuldukları için herhangi bir siyasi edimle bir mücadele içine

girmemişler, risk almamışlardır. Türkiye'deki otoriter siyasi kültürden kendilerine düşen payları, gayrimüslimler de toplumun geri kalanı gibi içselleştirmişlerdir. Fakat aynı zamanda genç kuşağın özellikle sosyal medyada artan antisemitizme karşı farklı platformlar oluşturduklarını ve bu anlamda cemaatin sessizliği karşısında bir kırılma yaratmaya başladıklarını da eklemek gerekmektedir. Türkiye'nin otoriter siyasi kültürü Rumlar, Yahudiler, Ermeniler söz konusu olduğunda da içselleşmiş bir biçimde kendisine karşılık bulmaktadır. Gayrimüslimler politik alanda aktif olmamayı, sessiz kalmayı tercih etmektedirler; diğer bir ifade ile kendilerini tam da buradan korumaya alan bir kimlik kurgusu ürettikleri gözlenmiştir. Politik alandaki bu aktif olmama, sessiz kalma hali özellikle genç kuşak gayrimüslimlerde Gezi Direnişi ile birlikte kırılmıştır. Görüşmeler sırasında Rum, Yahudi ve Ermeni cemaati mensupları arasında Gezi Direnişi'ne desteğin yüksek olduğu ortaya çıkmıştır. Park'a gidenler, gayrimüslim kimliklerinden dolayı herhangi bir tedirginlik yaşamadıklarını belirtmişlerdir.

- **Siyasi Alanda Azınlık Olma Hali**

Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin birinci ve ikinci kuşağının büyük bir çoğunluğunun Tek Parti dönemindeki otoriter ve gayrimüslimlere yönelik ayrımcı politikalarından dolayı CHP'ye karşı büyük bir antipati besledikleri, bu politik belleğin sonraki kuşaklara da transfer edildiği tespit edilmiştir. 1950'lerde gayrimüslimler, masif bir biçimde DP'ye destek vermişlerdir. 1980'lerden itibaren ise ağırlıklı olarak ANAP ve DYP gibi sağ partileri desteklemişlerdir. Cemaatler içinde az bir kesimin sol partilere oy verdiği ve siyasetle aktif olarak ilgilendiği görülmüştür. 2000'den itibaren 2014'teki seçimlere kadar ise, özellikle Rum ve Ermeni cemaat bireylerinin, ciddi bir oranda AKP'ye destek verdikleri görülmüştür. AKP'nin sağcı ve muhafazakâr bir parti olmasına rağmen ülkenin demokratikleşmesi ve ekonomik istikrarın sağlanması için uyguladığı neoliberal politikalar umut verici bulunmuştur. Özellikle 2002-2007 arası dönemde birçok alanda demokratik açılımların yaşanması, cemaat temsilcileri ile hükümet arasındaki diyalog ortamı azınlıklar tarafından olumlu ve yapıcı bulunmuştur. Diğer taraftan üst kuşakların belleğinde CHP'nin halen olumsuz bir yer tutmaya devam etmesi, oyların AKP'ye gitmesinin belli başlı sebeplerinden birini oluşturmuştur. 2013 Haziran ayındaki Gezi Direnişi ise gayrimüslimlerin seçmen davranışlarında derin bir kırılma yaratmıştır. AKP'ye oy veren gayrimüslimlerin, 2014 ve 2015 seçimlerinde ya oy vermediği ya da stratejik amaçlı CHP'ye oy verdiği; belli bir kesimin, özellikle gençlerin ise HDP'ye oy verdiği tespit edilmiştir. Ayrıca her cemaat kendi içinde ve birbirleriyle karşılaştırıldığında yaşa, eğitime, ait olduğu sosyal sınıfa, oturduğu semte bağlı olarak oy verme davranışları bölünmüş ve çeşitlenmiştir.

- Kamusal Alanda İnşa Edilen Azınlık Kimliği

Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler için gündelik yaşam biçimlerinin gerçekleştiği farklı kamusal mekânlarda dışlayıcı damgalamalarla karşılaşmak, gündelik hayatın sıradan pratiklerinden birini oluşturmaktadır. Gündelik yaşamda ve farklı kamusal mekânlarda karşılaşılan bu damgalamalar, sınırlı durumlarda da avantaj olarak yaşanmaktadır; dini-etnik kimliklerinden kaynaklı yaşadıkları dezavantajlar, bu ülkede gayrimüslim bir birey olma halinin yapısal bir parçasını oluşturmaktadır. Türkiye toplumunda Rum, Yahudi, Ermeni olmak, damgalı bir kimliğe sahip olmakla baş edebilmeyi bilmek demektir. Geniş toplumun büyük bir kesimi gayrimüslimleri yeknesak, homojen cemaatler olarak ele alıp kendi içlerindeki sosyal-ekonomik-kültürel-toplumsal cinsiyet farklılıklarını, çatışmaları ve gerilimleri yok saymaktadırlar. İstanbul'un Rumları, Yahudileri ve Ermenileri hakkında popüler kültürde hâkim olan önyargılar, stereotipler ve damgalamaların her üç cemaatin mensupları arasında gündelik yaşam deneyimlerinde görünmez olmaya çalışmak gibi pratiklere, kamusal alanda farklı kimlik performansları uygulamaya neden olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler farklı kamusal mekânlarda farklı olmaya dair yüksek bir farkındalık sergilemekte ve farklılıkların izlerini tehlikeli buldukları durumlarda saklamaktadırlar. Genç Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin, her ne kadar üst kuşaklara kıyasla rahat olsalar da girdikleri ortamın sosyal ve kültürel seviyesine göre gayrimüslim ve Türk/iyeli kimlikleri arasında bir denge kurmak ve azınlık kimliğini gizlemek veya açmak arasında gerilim yaşadıkları görülmüştür.

Çoğunluktan farklı kimliklere sahip olmanın her zaman dezavantaj yaşatmadığı da gözlenmiştir. Gayrimüslim bireyler; "tehlikeli, dışlayıcı" ortamlarda farklılıklarını gizlemek, kimliklerini blokajlamak zorunda kaldıkları zamanlarda karşılarındaki insanları daha iyi analiz edip zarar görüp görmeyecekleri insanları kısa bir zaman içinde ayrıştırabilmektedirler; insanları kategorize edebilme yeteneğine içsel bir şekilde sahip olarak, aynı zamanda farklı bakış açısından insanlarla sıradan bir bireyden daha fazla empati geliştirebildikleri de gözlenmiştir. Diğer bir taraftan hem azınlık hem de çoğunluk kültürüne ait bilgilere ve pratiklere (dil, âdetler, gelenek-görenekler) aynı anda sahip oldukları için toplumun çoğunluğundan daha yüksek bir kültürel sermayeye sahip olmakla gurur duydukları görülmüştür.

- Azınlık Olmanın Cinsiyeti

Özel alan, azınlık kimliğinin korumaya alındığı, bu kimliğin inşa edildiği ve bir sonraki kuşaklara aktarıldığı alan olma özelliği göstermektedir. Aile içinde çocuğa bu azınlık kimliğinin, tarihinin ve azınlık belleğinin aktarılması, dilin öğretil-

mesi, gelenek-göreneklerin, ritüellerin aktarılması kadının görev alanına girmektedir. Ev içi alan; gayrimüslimlerde geleneksel cinsiyetçi iş bölümü ile ilişkilendirilen, kadın-anne ile örtüştürülen alan olma özelliği göstermektedir. İstanbul'un Rumlarının, Yahudilerinin ve Ermenilerinin aile ilişkileri mercek altına alındığında geniş toplumla tutarlı bir biçimde ataerkil aile yapısının hâkim olduğu gözlenmiştir. Bu bağlamda dini-etnik aidiyetinden bağımsız olarak toplumsal cinsiyet rollerinin, toplumsal coğrafyanın hâkim ataerkil kültürel kodlarına sahip olduğu, içinde bulunduğu kültürün hâkim toplumsal cinsiyet anlayışıyla şekillendiği görülmektedir. Cinsiyetçi iş bölümüyle kodlanmış geleneksel aile yapısındaki kırılmanın, genç kadın-erkeklerin üniversite hayatına ve ardından iş hayatına atılmaları, farklı ve modern mesleklerde profesyonelleşmeleri, geniş topluma entegre olmaları ve karma evlilikler gerçekleştirmeleriyle birlikte üçüncü kuşaktan itibaren yaşanmaya başlandığı görülmüştür. En genç kuşakta (bugün 25-30 yaş arası olanlar) hem aile içindeki cinsiyetçi iş bölümünün dönüşmeye başladığı hem de kadının ekonomik alanda alınan kararlarda erkekle ortaklaşa bir tavır sergilediği gözlenmiştir. Kadının ekonomik özgürlüğünü elde etmesi ile birlikte gayrimüslim toplumlarda boşanmanın da son 10-15 senede arttığı tespit edilmiştir.

Karma evlilikler, günümüzde iyice azlaşan nüfuslarından dolayı gayrimüslim üç cemaat için en tartışmalı sosyal konuların başında gelmektedir. Cemaatlerin azalan nüfuslarından dolayı gençlerin kendi yaşlarında ve kültür seviyelerinde anlaşabilecekleri, uyuşabilecekleri kız-erkek arkadaşları kendi cemaatleri içinde bulma ihtimali her geçen yıl azalmaktadır. Birinci ve ikinci kuşakların geçmişten taşıdıkları güvensizlikler ve toplumun büyük kesiminde gayrimüslim vatandaşlara yönelik negatif bir algı olmasından dolayı geniş toplumla komşuluk, arkadaşlık, iş ortaklığı vesilesiyle yaşanan çizgiyi aşmanın ve duygusal ilişkilere girmenin (bir görüşmecimin babasının "Ermeni Soykırımı'nı kabul etmeyecek biriyle evlenmeni, bir gün Ermeniler için ters laf söyleyecek bir aileye gelin gitmeni asla kabul etmem" sözlerinde görüldüğü gibi) pek kabul görmediği gözlenmiştir. Öte yandan günümüzde artık bu güvensizliklerin tam olarak olmasa da azalmış olduğu tespit edilmiştir. Günümüzde gayrimüslim gençlerin üniversitede ve iş hayatında tanıştıkları farklı dini-etnik toplumlardan kişilerle yaşadıkları flörtlerin evlilikle sonuçlanma ihtimali de bir önceki kuşaklara göre artış göstermektedir. Gençlerin gelenek ve göreneklerine bağlı olmanın yanı sıra cemaat ve geleneksel değerlerden öte "mutluluk, vicdan, hoşgörü" gibi evrensel değerleri daha fazla ön plana koydukları gözlenmiştir. Toplumun genelinde kültürel ve sosyal alanda yaşanan değişim, dönüşümlerle birlikte özgürlük alanının genişlemesi ve küreselleşmenin de etkisiyle gençlerin daha bireysel kararlar vermeye başlamaları ile bariyerlerin yavaş yavaş kalkmaya başladığı görülmüştür.

Hazırladığım soru yönergesi ile görüşmelerim için saha yolculuğuna çıktıktan ve görüşmelerin ilerlemeye başlamasından bir süre sonra, tahmin ettiğimden daha derin bir şekilde analiz edilmesi gereken bir konuyla karşılaştığımı fark ettim. Özellikle cemaat içi sınıfsal farklılıkların kamusal, politik ve özel alandaki azınlık kimlik inşa sürecini ve pratiklerini derinden etkilediğini; cemaatlerin kendi içlerinde derin, karmaşık katmanlar oluşturduklarını gördüm. Günümüzde gayrimüslim bireyleri gündelik hayat pratikleri içinde kamusal, politik ve özel alan düzlemlerinde inceleyen niteliksel yöntemlerle yapılmış araştırmaların azlığı, çalışmamızın analiz aşamasında teorik ve yöntemsel sınırlılıklarını oluşturdu. Bu az çalışılmış alanda kafamda bir sürü yeni soru ile çalışmamı bitirdim. Türkiye'de yaşayan gayrimüslim cemaatlerle ilişkilendirilebilecek bellek çalışmalarının birçoğunun akademik alanda henüz yeni olduğunu görüyoruz. Azınlık cemaatlerinin kendi içlerindeki farklılıklara ve sosyal katmanlaşmalara ancak niteliksel araştırma metoduyla yapılan ve azınlıkların hayatlarına doğrudan giren çalışmalarda rastlanabilmektedir. Sözlü tarih ve derinlemesine mülakat görüşmeleri de bu tartışmalara sıradan insanların seslerini katmaktadır. Böylece gayrimüslimlerle ilgili üretilecek olan çalışmalarda, niteliksel araştırma metodunun daha fazla kullanılması sayesinde sayıları günümüzde gittikçe azalmakta olan azınlıkları daha yakından tanıma, karmaşık toplumsal yapıları hakkında daha detaylı bilgi sahibi olma ve değerlendirme yapma şansına sahip olabiliriz.

KAYNAKÇA

- **A. YAYINLANMAMIŞ KAYNAKLAR**

Aysun, Akan, *1934 Trakya Olaylarının 1942 Varlık Vergisinin ve 6/7 Eylül Olaylarının Basında Yansımasının Eleştirel Söylem Analizi*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Ortadoğu Teknik Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, 2009.

Bilal, Melissa, *Direnişin Şarkısı: Ondokuzuncu Yüzyılda Ermeni Ninnileri / The Lost Lullaby and Being an Armenian in Turkey*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.

Demirel, Işıl, *Çanakkale Yahudi Cemaati ile Gayrimüslim Politikalarının İzinde*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Karademir Hazır, Irmak, *How Bodies Are Classed: An Analysis of Tastes in Clothing and Bodily Appearances among Women in Turkey*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of Manchester, 2013.

Macar, Elçin – Yorgos Katsanos, "1964 Sürgünü: Türk Toplumunun Homojenleşmesinde Dönüm Noktası" başlıklı uluslararası konferansta sunulan "İmroz'dan Gökçeada'ya Giderken: 1964'te Ne Oldu?" başlıklı yayınlanmamış tebliğ, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 30-31 Ekim 2014.

Yıldırım, Yıldız, *Cultural Memory in Post 1937-38 Dersim Laments: Reflections on Trauma and Violence*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

- **B. YAYINLANMIŞ KAYNAKLAR**

1. Kitaplar

Adak, Hülya, *Halide Edib ve Siyasal Şiddet, Ermeni Kırımı, Diktatörlük ve Şiddetsizlik*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016.

Adkins, Jenny, *Trauma and the Memory of Politics*, Cambridge University Press, UK, 2003.

Adorno, Theodor W., *Otoritaryen Kişilik Üstüne, Niteliksel İdeoloji İncelemeleri*, çev. Doğan Şahiner, Say Yayınları, İstanbul, 2011.

Agamben, Giorgio, *Tanık ve Arşiv - Auschwitz'den Artakalanlar*, çev: Ali İhsan Başgül, Dipnot Yayınları, Ankara, 1999.

Ahmed, Sara, *Duyguların Kültürel Politikası*, Sel Yayınları, İstanbul, 2004.

Akar, Rıdvan – Hülya Demir, *İstanbul'un Son Sürgünleri, 1964'de Rumların Sınırdışı Edilmesi*, Doğan Kitap, İstanbul, 1994.

Akçam, Taner, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu: İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na*, 3. baskı, İmge Yayınları, İstanbul, 2014a.

Akçam, Taner, *Ermenilerin Zorla Müslümanlaştırılması: Sessizlik, İnkâr ve Asimilasyon*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014b.

Akçam, Taner, *1915 Yazıları*, 2. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Akçam, Taner, *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, 5. baskı, Su Yayınları, İstanbul, 2001.

Akgönül, Samim, *Türkiye Rumları: Ulus-Devlet Çağından Küreselleşme Çağına Bir Azınlığın Yok Oluş Süreci*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Akgönül, Samim, *Azınlık: Türk Bağlamında Azınlık Kavramına Çapraz Bakışlar*, BGST Yayınları, İstanbul, 2011.

Aktar, Ayhan, *Türk Milliyetçiliği, Gayrimüslimler ve Ekonomik Dönüşüm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

Aktar, Ayhan, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, 11. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Albukrek, Viktor, *Bir Zamanlar Büyükada*, 2. baskı, Adalı Yayınları, İstanbul, 2013.

Alexandris, Alexis, *The Greek Minority of İstanbul and Greek-Turkish Relations 1918-1974*, Centre for Asia Minor Studies, Atina, 1992.

Alliance Israélite Universelle, 150 Ans de Combat Pour L'Education, Sefarad Kültürü Araştırma Derneği, İstanbul, 2011.

Altınay, Ayşe Gül – Fethiye Çetin, *Torunlar*, 2. baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 2010.

Amicis, Edmondo de, *İstanbul*, çev: Filiz Özdem, 3. baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013.

Anderson, Benedict, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev: İskender Savaşır, Metis Yayınları, İstanbul, 2004.

Arendt, Hannah, *Totalitarizmin Kaynakları-1 Antisemitizm*, çev. Bahadır Sina Şener, 5. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014a.

Arendt, Hannah, *Kötülüğün Sıradanlığı, Adolf Eichmann Kudüs'te*, çev: Özge Çelik, Metis Yayınları, İstanbul, 2014b.

Arı, Kemal, *Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, 6. baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012.

Artinian, Vartan, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863*, çev. Zülal Kılıç, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2004.

Assman, Jan, *Kültürel Bellek*, çev. Ayşe Tekin, 2. baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2015.

Attali, Jacques, *Yahudiler, Dünya ve Para: Yahudi Halkının Ekonomik Tarihi*, çev. Berna Günen, Kırmızıkedi Yayınları, İstanbul, 2009.

Avigdor, Levy, *The Sephardim in the Ottoman Empire*, The Darwin Press, Princeton, NJ, 1991.

Baer, Marc David, *The Dönme, Jewish Converts, Muslim Revolutionaries and Secular Turks*, Stanford University Press, California, 2010.

Baer, Marc David, *Atmeydanı'nda Ölüm: 17. Yüzyıl İstanbul'unda Toplumsal Cinsiyet, Hoşgörü ve İhtida*, çev. Pınar Yanardağ, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016.

Bağdat, Hayko, *Salyangoz*, 2. baskı, İnkılap Yayınları, İstanbul, 2014.

Bali, Rıfat N., *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, 7. baskı, Kitabevi, İstanbul, 2005.

Bali, Rıfat N., *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Devlet'in Örnek Yurttaşları (1950-2003)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009a.

Bali, Rıfat N., *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Aliya: Bir Toplu Göçün Hikayesi (1946-1949)*, 3. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009b.

Bali, Rıfat N., (Der.), *Varlık Vergisi Hatıralar-Tanıklıklar*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Bali, Rıfat N., *Toplu Makaleler-1 Tarihin Ufak Bir Dipnotu: Azınlıklar*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2013a.

Bali, Rıfat N., *1934 Trakya Olayları*, 4. baskı, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2013b.

Bali, Rıfat N., *Toplu Makaleler-2 Türkiye'de Antisemitizm ve Komplo Kültürü*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2013c.

Bali, Rıfat N., *Musa'nın Evlatları Cumhuriyet'in Yurttaşları*, 5. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014a.

Bali, Rıfat N., *Azınlıkları Türkleştirme Meselesi Ne İdi? Ne Değildi?*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2014b.

Bali, Rıfat N., *İsrail Başkonsolosu Ephraim Elrom'un İnfazı – "Çok Cesur Bir Adamdı. Sonuna kadar Direndi"*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2016.

Balta, Evangelia, *Sinasos Images and Narratives*, Birzamanlar Yayıncılık, İstanbul, 2009.

Balta, Evangelia, *Gerçi Rum İsek de, Rumca Bilmez, Türkçe Söyleriz Karamanlılar ve Karamanlıca Edebiyat Üzerine Araştırmalar*, çev. Kolektif, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2014.

Balta, Evangelia, *Nüfus Mübadelesi*, çev. Fransızca, Melike Işık Durmaz; İngilizce, Müfit Günay, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 2015.

Barth, Fredrik, *Etnik Gruplar ve Sınırları*, çev. Seda Gürkan, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2001.

Baronyan, Hagop, *İstanbul Mahallelerinde Bir Gezinti*, 2. baskı, Can Yayınları, İstanbul, 2014.

Baudrillard, Jean, *Tüketim Toplumu*, çev: H. Delicaylı – F. Keskin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2004.

Bauman, Zygmant, *Sosyolojik Düşünmek*, çev. Abdullah Yılmaz, 11. baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2015.

Barkey, Karen, *Empire in Difference: Ottomans in Comparative Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009.

Bayraktar, Hatice, *"Zweideutige Indiviolen in Schlechter Absicht": die antisemitischen Ausschreitungen in Thraiken 1934 und ihre Hintergrunde*, K. Schwartz, Berlin, 2011.

Bayır, Derya, *Minorities and Nationalism in Turkish Law*, Ashgate, England, 2013.

Becker, Howard S., *Sosyal Bilimcilerin Yazma Çilesi Yazımın Sosyal Organizasyonu Kuramı*, çev: Şerife Geniş, Heretik Yayıncılık, Ankara, 2013.

Bektaş, Cengiz, *Kuzguncuk*, Literatür Yayınları, İstanbul, 2003.

Bell, Duncan, *Memory, Trauma and World Politics, Reflections on the Relationship Between Past and Present*, Palgrave McMillan, New York, 2010.

Benbassa, Esther – Aron Rodrigue, *Türkiye ve Balkan Yahudileri Tarihi*, çev. Ayşe Atasoy, 3. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Benhabib, Şeyla, *Ötekilerin Hakları*, çev. Berna Akkıyal, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

Benjamin Walter, *Pasajlar*, çev. Ahmet Cemal, Yapı ve Kredi Yayınları, İstanbul, 1995.

Benlisoy, Foti – Stefo Benlisoy, *Türk Milliyetçiliğinde Katedilmemiş Bir Yol "Hıristiyan Türkler ve Papa Eftim"*, İSTOS, İstanbul, 2016.

Berberoğlu, Berch, *Klasik ve Çağdaş Sosyal Teoriye Giriş, Eleştirel Bir Perspektif*, çev. Can Cemgil, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.

Berberyan, Bercuhi, *Burgazada Sevgilim...*, 4. baskı, Adalı Yayınları, İstanbul, 2013.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 20. baskı, Yapı ve Kredi Yayınları, İstanbul, 2014.

Berktay, Fatmagül, *Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın*, 2. baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 2000.

Besalel, Yusuf, *Osmanlı ve Türk Yahudileri*, 2. baskı, Gözlem Kitap, İstanbul, 2004.

Bileydi Koç, Malike, *İsrail Devleti'nin Kuruluşu ve Bölgesel Etkileri 1948-2006*, Günizi Yayıncılık, İstanbul, 2006.

Bilgin, Nuri, *Tarih ve Kolektif Bellek*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2013.

Bourdieu, Pierre, *Distinction, A Social Critique of the Judgement of Taste*, Routledge and Kegan Paul Ltd., UK, 1984.

Bourdieu, Pierre, *Seçilmiş Metinleri*, çev: Levent Ünsaldı, Heretik Yayıncılık, Ankara, 2013.

Bourdieu, Pierre, *Ayrım: Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi*, çev: Derya Fırat Şannan – Ayşe Günce Berkkut, Heretik Yayıncılık, Ankara, 2015a.

Bourdieu, Pierre, *Pratik Nedenler*, çev: Hülya Uğur Tanrıöver, 2. baskı, Hil Yayıncılık, İstanbul, 2015b.

Bourdieu, Pierre – Loic Wacquant, *Düşünümsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar*, çev: Nazlı Ökten, 6. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Boyer, Pascal – James W. Wertsch, *Zihinde ve Kültürde Bellek*, çev: Yonca Aşçı Dalar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

Bozdoğan, Sibel – Reşat Kasaba, *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, çev: Nurettin Hüseyni, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.

Bozdoğan, Sibel – Reşat Kasaba, *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey*, University of Washington Press, Seattle, 1997.

Bozkurt, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, TTK Yayınları, Ankara, 1989.

Bozis, Sula, *İstanbullu Rumlar*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011.

Brink-Danan, Marcy, *Yirmi Birinci Yüzyılda Türkiye'de Yahudiler, Hoşgörünün Öteki Yüzü*, çev. Barış Cezar, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014.

Brubaker, Rogers, *Fransa ve Almanya'da Vatandaşlık ve Ulus Ruhu*, çev. Vahide Pekel, Dost Yayınları, İstanbul, 2009.

Büyükkürkçüyan, Talin, *Feriköy Anılarda... Şimdi*, Heyamola Yayınları, İstanbul, 2009.

Cameron, Averil, *Bizanslılar*, çev: Özkan Akpınar, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2015.

Canefe, Nergis, *Anavatandan Yavruvatana Milliyetçilik, Bellek ve Aidiyet*, çev. Deniz Boyraz, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.

Caruth, Cathy, *Explorations in Memory*, John Hopkins University Press, 1995.

Caunce, Stephen, *Sözlü Tarih ve Yerel Tarihçi*, çev: Bilmez Bülent Can – Alper Yalçınkaya, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001.

Chambers, Iain, *Göç, Kültür, Kimlik*, çev: İsmail Türkmen – Mehmet Beşikçi, 2. baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1994.

Cohen, Joshua – Matthew Howard – Martha C. Nussbaum, *Is Multiculturalism Bad for Women?*, Princeton University Press, New Jersey, 1999.

Connerton, Paul, *Toplumlar Nasıl Anımsar*, çev: Alaeddin Şenel, 2. baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2014.

Connerton, Paul, *Modernite Nasıl Unutturur*, çev: Kübra Kelebekoğlu, 2. baskı, Sel Yayınları, İstanbul, 2009.

Copeaux, Etienne, *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine*, çev: Ali Berktay, 2. baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2013.

Cornell, Stephen – Douglas Hartmann, *Ethnicity and Race, Making Identities in a Changing World*, 2. baskı, Sage Publications, Londra, 2007.

Cox, Samuel Sullivan, *Prinkipo'da Tatlı Yaşam ve Prens Adaları*, çev. Baki Çokneşeli, Adalı Yayınları, İstanbul, 2013.

Çelik, Zeynep, *19. Yüzyıl Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, çev. Selim Deringil, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2015.

Çetin, Firdevs, *Batılı Seyyahlara Göre İstanbullu Gayrimüslimler*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2012.

Çetin, Fethiye, *Anneannem*, 10. baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 2012.

Çetinkaya, Y. Doğan, *Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak: Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar ve Milli İktisat (1909-1914)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Dadrian, Vahakn N. – Taner Akçam, *"Tehcir ve Taktil" Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları: İttihad ve Terakki'nin Yargılanması 1919-1922*, 2. baskı, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.

Dadyan, Saro, *Osmanlı'da Ermeni Aristokrasisi*, Everest Yayınları, İstanbul, 2011.

Dalven, Rae, *The Jews of Ionnia*, 2. baskı, Lycabettus Press, İstanbul, 2011.

Deringil, Selim, *Simgeden Millete, 2. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, 3. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Draaisma, Douwe, *Yaşlandıkça Hayat Neden Çabuk Geçer*, çev. Gürol Koca, 2. baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 2012a.

Draaisma, Douwe, *Unutmanın Kitabı – Rüyalarımızı Neden Hemen Unuturuz, Anılarımız Neden Sürekli Değişir*, çev: Dilmen Muradoğlu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012b.

Dündar, Fuat, *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, 5. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Dündar, Fuat, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, 5. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Dündar, Fuat, *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar*, 2. baskı, Çiviyazıları, İstanbul, 2000.

Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 5, Türk Tarih Vakfı, İstanbul, 1994, s. 195.

Ekmekçioğlu, Lerna – Melissa Bilal, *Bir Adalet Feryadı, Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar 1862-1933*, Aras Yayınları, İstanbul, 2006.

Ekmekçioğlu, Lerna, *Recovering Armenia, The Limits of Belonging in Post-Genocide Turkey*, Stanford University Press, California, 2016.

Eksertzoglou, Haris, *Nostaljinin Ötesinde "Kaybedilmiş Memleketler" Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rumların Toplumsal ve Kültürel Bir Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015.

Enloe, Cynthia, *Muzlar, Plajlar ve Askeri Üsler: Feminist Bakış Açısından Uluslararası Siyaset*, çev: Berna Kurt – Ece Aydın, Çitlembik Yayınları, İstanbul, 2003.

Erdenen, Orhan, *İstanbul Adaları*, 2. baskı, Adalı Yayınları, İstanbul, 2014.

Erdi, Seçkin – Fivos Nomikos, *Soloup Ayvali: Dört Yazar, Üç Kuşak, İki Yaka, Bir Ayvalık*, çev: Hasan Özgür Tuna, İSTOS Yayınları, İstanbul, 2015.

Eröz, Mehmet, *Hıristiyanlaşan Türkler*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1983.

Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul, 1990.

Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, çev: Elif Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997.

Field, John, *Sosyal Sermaye*, çev: Bahar Bilgen – Bayram Şen, 2. baskı, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.

Foucault, Michel, *Bilginin Arkeolojisi*, çev: Veli Urhan, 2. baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2014.

Freely, Brendan – John Freely, *Galata, Pera, Beyoğlu: Bir Biyografi*, çev: Yelda Türedi, 2. baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015.

Freely, John, *Kayıp Mesih*, çev: Ayşegül Çetin, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2001.

Galeotti, Anna Elisabetta, *Toleration as Recognition*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.

Georgeon, François – Paul Dumont, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak*, çev: Maide Selen, 5. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Giddens, Anthony, *Modernliğin Sonuçları*, çev: Ersin Kuşdil, 6. baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2014.

Goffman, Erving, *Örselenmiş Kimliğin İdare Edilişi Üzerine Notlar*, çev: Şerife Geniş – Levent Ünsaldı – Suphi Nejat Ağırnaslı, 2. baskı, Heretik Yayıncılık, Ankara, 2014a.

Goffman, Erving, *Günlük Yaşamda Benliğin Sunumu*, çev: Barış Cezar, 2. baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 2014b.

Groussat, Rene, *Başlangıcından 1071'e Ermeni Tarihi*, çev: Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2005.

Guttstadt, Corry, *Türkiye, Yahudiler ve Holokost*, çev: Atilla Dirim, 2. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

Güleryüz, Naim A., *Bizans'tan 20. Yüzyıla Türk Yahudileri*, Gözlem Kitap, İstanbul, 2012a.

Güleryüz, Naim, *Toplumsal Yaşamda Türk Yahudileri*, Gözlem Kitap, İstanbul, 2012b.

Gürsan-Salzman, Ayşe – Laurance Salzmann, *Travels in Search of Turkey's Jews*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Güven, Dilek, *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6-7 Eylül Olayları*, 5. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Güven, Erdem, *Mekân, Kimlik ve Yahudilik*, Cinius Yayınları, İstanbul, 2011.

Halbwachs, Maurice, *On Collective Memory*, University of Chicago Press, Chicago, 1992.

Hesse-Biber, Sharlene Nagy – Patricia Lina Leavy, *Feminist Research Practice*, Sage Publications, UK, 2007.

Hiçyılmaz, Ergun, *Beni Toprağıma Gömün: İstanbul Azınlıkları*, Altın Kitaplar, İstanbul, 1993.

Hirsch, Marianne, *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*, Columbia University Press, New York, 2012.

Hirschon, Reneé, *Mübadele Çocukları*, çev: Serpil Çağlayan, 2. baskı, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005.

Hrant Dink Anısına Atölye Çalışmaları, *Sanat, Tiyatro ve Edebiyatta Osmanlı Ermenileri Soykırımı*, 6-8 Kasım 2015.

Hristotodulu, Melisinos, *Tatavla Tarihi*, İSTOS Yayınları, İstanbul, 2013.

Hobsbawm, Eric, *Milletler ve Milliyetçilik: Program, Mit, Gerçeklik*, çev: Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2010.

Hooks, Bell, *Talking Back: Thinking Feminist, Thinking Black*, Sheba Feminist Publishers, Londra, 1989.

Human Rights and Labor Bureau of Democracy, *International Religious Freedom Report for 2013*, U.S. Department of State, 2013.

Irmak, Hüseyin, *İstanbul'da Bir Kadim Semt: Yaşadığım Kurtuluş*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2010.

Işın, Ekrem, *İstanbul'da Gündelik Hayat*, 5. baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014.

İnalcık, Halil, *Türklük Müslümanlık ve Osmanlı Mirası*, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2014a.

İnalcık, Halil, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, 2. baskı, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2005.

İstanbul Politikalar Merkezi, *Türkiye'de ve Dünya'da Vatandaşlık-2014 ISSP Araştırma Raporu*, Sabancı Üniversitesi, Aralık, 2015.

Jenkins, Richard, *Social Identity*, 3. baskı, Routledge, New York, 2008.

Kandiyoti, Deniz, *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*, 2. baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 2007.

Kansu, Aykut, *1908 Devrimi*, çev: Ayda Erbal, 6. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Karasar, Niyazi, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, 21. baskı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2010.

Kerovpyan, Keğam, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, çev. Sarkis Seropyan, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2000.

Kevonian, Armenouhie, *Gülizar'ın Kara Düğünü*, çev. Aslı Türker-Ece Arbay, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2015.

Kévorkian, Raymond H., *Ermeni Soykırımı*, çev. Ayşen Taşkent Ekmekçi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Kévorkian, Raymond H. – Paul B. Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, çev. Mayda Saris, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Keyman, Fuat – Ahmet İçduygu, *Citizenship in a Global World: European Questions and Turkish Experience*, Routledge, Londra, 2005.

Klein, Gerda Weissmann, *All But My Life*, 48. baskı, Douglas & McIntyr Ltd., USA, 2001.

Koçaş, Sadi, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Selçuklardan Beri Türk-Ermeni İlişkileri (2-C-14)*, Truva Yayınları, İstanbul, 1970.

Kohen, Aaron, *Ortaköy ve Musevileri: Zaman Tünelinden Bir Bakış*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2011.

Koptaş, Rober – Bülent Usta, *Yok Hükmünde: Müslüman Olmayan Cemaatlerin Tüzel Kişilik ve Temsil Sorunu*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2016.

Koraltürk, Murat, *Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Köker, Osman, *100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler*, Birzamanlar Yayıncılık, İstanbul, 2005.

Kristeva, Julia, *Nations without Nationalism*, Columbia University Press, New York, 1993.

Kurtuluş, Hatice, *Mübadeleyle Giden Rumlar Turizmle Gelen Avrupalılar: Muğla'da Eşitsiz Kentsel Gelişme*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2011.

Küçük Asya Araştırmaları Merkezi, *Göç, Rumların Anadolu'dan Mecburi Ayrılışı (1919-1923)*, çev. Herkür Millas, 5. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Kuruyazıcı, Hasan, *Adalar'da Tanrı'nın Evleri – Houses of God's on the Princes' Islands*, Adalı Yayınlar, İstanbul, 2014.

Kymlicka, Will, *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*, Clarendon, Oxford, 1995.

Kymlicka, Will – Wayne Norman, "Vatandaşın Dönüşü: Vatandaşlık Kuramındaki Yeni Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme", *Vatandaşlığın Dönüşümü*, der: Ayşe Kadıoğlu, İstanbul, 2012.

Kymlicka, Will, *Multicultural Citizenship*, Reprinted, Oxford, Clarendon Press, 2013.

Lengyel, Olga, *A Woman Survivor's True Story of Auschwitz, Five Chimneys*, Academy Chicago Publishers, Chicago, 1995.

Levi, Avner, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, 3. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Lewy, Guenter, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey*, University of Utah Press, Salt Lake City, 2005.

Lokum, Tunç, *Heybeliada'ya Bir Bilet*, 2. baskı, Denizler Kitabevi, İstanbul, 2014.

Maalouf, Amin, *Ölümcül Kimlikler*, çev. Aysel Borav, 40. baskı, Yapı ve Kredi Yayınları, İstanbul, 2015.

Macar, Elçin, *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*, 3. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012a.

Mahmood, Saba, *Religious Difference in a Secular Age, A Minority Report*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2016.

Mann, Michael, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*, Columbia University Press, New York, 2004.

Marchand, Laure – Guillaume Perrier, *Türkiye ve Ermeni Hayaleti: Soykırımın İzinde Adımlar*, çev: Renan Akman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Marshall T.H. – T. Bottomore, *Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar*, çev: Ayhan Kaya, Gündoğan Yayınları, Ankara, 2000.

Millas, Akillas, *Hâla Hatırlıyorum-I Still Remember*, Adalı Yayınlar, İstanbul, 2013a.

Millas, Akillas, *Büyükada-Prinkipo, Ada-i Kebir*, Adalı Yayınlar, İstanbul, 2013b.

Millas, Herkül, *Geçmişten Bugüne Yunanlılar: Dil, Din ve Kimlikleri*, 3. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Mills, Amy, *Hafızanın Sokakları İstanbul'da Peyzaj, Hoşgörü ve Ulusal Kimlik*, çev: Cem Soydemir, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014.

Naar, A. Devin, *Jewish Salonica, Between the Ottoman Empire and Modern Greece*, Stanford Universirty Press, USA, 2016.

Navaro-Yashin, Yael, *Faces of the State: Secularism and Public Life in Turkey*, Princeton University Press, Princeton, 2002.

Neuman, Lawrence W., *Toplumsal Araştırma Yöntemleri Nitel ve Nicel Yaklaşımlar*, çev: Sedef Özge, Yayınodası, İstanbul, 2006.

Neyzi, Leyla, *"Ben Kimim?" Türkiye'de Sözlü Tarih, Kimlik ve Öznellik*, 5. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Neyzi, Leyla, *Nasıl Hatırlıyoruz? Türkiye'de Bellek Çalışmaları*, 2. baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2014.

Neyzi, Leyla, *İstanbul'da Hatırlamak ve Unutmak: Birey, Bellek ve Aidiyet*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

Nora, Pierre, *Hafıza Mekânları*, çev: Mehmet Emin Özcan, Dost Kitabevi, Ankara, 2006.

Onaran, Nevzat, *Cumhuriyet'te Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi (1920-1930), Emval-i Metrukenin Tasfiyesi*, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2013.

Oran, Baskın, *Türkiye'de Azınlıklar: Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama*, 6. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Ortaylı, İlber, *İstanbul'dan Sayfalar*, 13. baskı, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 2015.

Ortaylı, İlber, *Ottoman Studies*, 4. baskı, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012.

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yılı*, 29. baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.

Ozil, Ayşe, *Anadolu Rumları: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Millet Sistemini Yeniden Düşünmek*, çev: Ali Özdamar, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2016.

Ökte, Faik, *Varlık Vergisi Faciası*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1951.

Özbek, Meral, *Kamusal Alan*, 3. baskı, Hil Yayınları, İstanbul, 2015.

Özdem, Filiz (Haz.), *Karaların ve Denizlerin Sultanı İstanbul*, Cilt 2, Yapı ve Kredi Yayınları, İstanbul, 2009.

Özdoğan, Göksu Güney – Füsun Üstel – Karin Karakaşlı – Ferhat Kentel, *Türkiye'de Ermeniler: Cemaat-Birey-Yurttaş*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.

Özkırımlı, Umut, *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, 3. baskı, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2009.

Özsoy, İskender, *Selanik'teki Sela Sesi, Mübadelenin Son Tanıkları Anlatıyor*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2014.

Özsoy, İskender, *İki Vatan Yorgunları Anlatıyor: Mübadele Acısını Yaşayanlar Anlatıyor*, 3. baskı, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2007.

Özyürek, Esra, *Hatırladıklarıyla ve Unuttuklarıyla Türkiye'nin Toplumsal Hafızası*, 2. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Özyürek, Esra, *Modernlik Nostaljisi: Kemalizm, Laiklik ve Gündelik Hayatta Siyaset*, çev. Ferit Burak Aydar, 4. baskı, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011.

Özyürek, Esra, *The Politics of Public Memory in Turkey*, Syracuse University Press, Syracuse, New York, 2007.

Özyürek, Esra, *Müslüman Olmak Alman Kalmak: Yeni Avrupa'da Millet, Din ve Dil Değiştirme*, çev. İsmail Ilgar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Parla, Taha, *Türkiye'deki Siyasi Kültürün Resmi Kaynakları – Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Oku*, Cilt 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.

Paspatis, Aleksandros, *Balıklı Rum Hastanesi Kayıtlarına Göre İstanbul'un Ortodoks Esnafı 1833-1860*, çev: Marianna Yerasimos, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014.

Pateman, Carole – Anne Phillips, *Demokrasinin Cinsiyeti*, çev: Alev Türker, Metis Yayınları, İstanbul, 1995.

Pekesen, Berna, *Nationalismus, Türkisierung und das ende der Jüdischen Gemeinden in Thraiken 1918-1942*, R. Oldenburg, München, 2012.

Portelli, Alessandro, *The Death of Luigi Trastulli and Other Stories, Form and Meaning in Oral History*, State University of New York State, New York, 1991.

Proust, Marcel, *Swann'ların Tarafı*, çev: Roza Hakmen, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009.

Ramazanoğlu, Caroline – Janet Holland, *Feminist Methodology Challenges and Choices*, 2. baskı, Sage Publications, London, 2008.

Reinherz, Shulamit, *Feminist Method in Social Research*, Oxford University Press, New York, 1992.

Reisman, Arnold, *Shoah Turkey, the US and the UK*, PE, USA, 2009.

Ricoeur, Paul, *Memory, History, Forgetting*, University of Chicago Press, Chicago, 2006.

Ritchie, Donald A., *Doing Oral History*, 3. baskı, Oxford University Press, New York, 2015.

Ritzer George – J. Michael Ryan, *The Concise Encyclopedia of Sociology*, Wiley-Blackwell, UK, 2011.

Rozen, Minna, *İstanbul Yahudi Cemaati'nin Tarihi (1453-1566)*, çev: Serpil Çağlayan, 2. baskı, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2013.

Rozental, İzel, *Moda Sevgilim Şimdi*, 2. baskı, Heyamola Yayınları, İstanbul, 2010.

Sancar, Mithat, *Geçmişle Hesaplaşma: Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne*, 4. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Sancar, Serpil, *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti: Erkekler Devlet Kadınlar Aile Kurar*, 3. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Scognamillo, Giovanni, *Bir Levantenin Beyoğlu Anıları*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008.

Schaefer Riley, Naomi, *Till Faith Do Us Part, How Interfaith Marriage is Transforming America*, Oxford University Press, New York, 2013.

Shaw, Stanford, *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2008.

Shaw, Stanford J., *1933-1945 Yahudi Soykırımı ve Türkiye*, çev. Fahir Armaoğlu, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.

Simmel, George, *Bireysellik ve Kültür*, çev: Tuncay Birkan, 2. baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 2015.

Skeggs, Beverly, *Formations of Class and Gender, Becoming Respectable*, Sage Publications, UK, 2002.

Smith, Anthony D., *Milli Kimlik*, çev: Bahadır Sina Şener, 7. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Somersan, Semra, *Sosyal Bilimlerde Etnisite ve Irk*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.

Somel, Akşin, *Geçmişten Günümüze Azınlık Okulları: Sorunlar ve Çözümler*, 2013.

Sotiriyu, Dido, *Benden Selam Söyle Anadolu'ya*, çev: Atilla Tokatlı,16. baskı, Can Yayınları, İstanbul, 2014.

Sprague, Joey, *Feminist Methodologies for Critical Researchers Bridging Differences*, Altamira Press, UK, 2005.

Suny, Ronald Grigor – Fatma Müge Göçek – Norman M. Naimark, *Soykırım Meselesi: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Ermeniler ve Türkler*, çev: Akın Emre Pirgil, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012.

Suny, Ronald, *A Question of Genocide*, Oxford University Press, Oxford, 2011.

Surmelian, Leon Z., *Soruyorum Size Hanımlar ve Beyler*, çev. Zülal Kılıç, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2013.

Svastics, Okşan, *Yahudilerin İstanbulu*, Boyut Yayın, İstanbul, 2011.

Şengül, H. Tarık, *Kentsel Çelişki ve Siyasi Kapitalist Kentleşme Süreçlerinin Eleştirisi*, 2. baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2009.

Şaul, Eli, *Balat'tan Bat-Yam'a*, 2. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

Şeni, Nora, *Seni Unutursam İstanbul...*, çev. Saadet Öztürk-Şirin Tekeli, 4. baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011.

Şenol-Cantek, L. Funda, *"Yaban"lar ve Yerliler: Başkent Olma Sürecinde Ankara*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Tanör, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1809)*, 24. baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014.

Tillion, Germain, *Harem ve Kuzenler*, çev: Şirin Tekeli – Nükhet Sirman, Metis Yayınları, İstanbul, 2006.

Toroslar, Ferman, *Sürgün*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2013.

Tovmasyan, Takuhi, *Sofranız Şen Olsun*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2004.

Touraine, Alain, *Eşitliklerimiz ve Farklılıklarımızla Birlikte Yaşayabilecek miyiz?*, çev: Olcay Kunal, 4. baskı, Cogito, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.

Tuğlacı, Pars, *Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi*, İstanbul, 1981.

Tuna, Turgay, *Taksim'den Tünel'e Adım Adım Beyoğlu*, 2. baskı, E Yayınları, İstanbul, 2015.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasi Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918*, Cilt 1, Hürriyet Vakfı Yayınları Genişletilmiş Baskı, İstanbul, 1988.

Turner, Bryan S., *Statü*, çev: Kemal İnal, 2. baskı, Ütopya Yayınları, Ankara, 2001.

Turner, Bryan, *The Cambridge Dictionary of Sociology*, 3. baskı, Cambridge University Press, UK, 2011.

Türker, Nurdan, *Vatanım Yok Memleketim Var, İstanbul Rumları: Mekân-Bellek-Ritüel*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Türker, Orhan, *Psomatia'dan Samatya'ya: Bir Bizans Semtinin Hikâyesi*, Sel Yayınları, İstanbul, 2010.

Türker, Orhan, *Prinkipo'dan Büyükada'ya: Bir Prens Adasının Hikâyesi*, 2. baskı, Sel Yayınları, İstanbul, 2011.

Üstel, Füsun, *Makbul Vatandaşlığın Peşinde: 2. Meşrutiyetten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, 5. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011b.

Vahram ve Janine Altounian, *Geri Dönüşü Yok, Bir Babanın Güncesinde ve Kızının Belleğinde Ermeni Soykırımı*, çev: Renan Akman, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2015.

Vlastos, Yani, *Baba Konuşabilir miyim?*, İSTOS Yayınları, İstanbul, 2013.

Volkan, Vamık, *Politik Psikoloji, Etnik Terörizm Psikoloiisi,* Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1993.

Yalçın, Kemal, *Emanet Çeyiz Mübadele İnsanları*, 11. baskı, Birzamanlar Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Yeğen, Mesut, *Müstakbel Türk'ten Sözde Vatandaşa*, 5. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Yıldız, Ahmet, *"Ne Mutlu Türküm Diyebilene", Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*, 5. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Yuval-Davis, Nira, *Cinsiyet ve Millet*, çev: Ayşin Bektaş, 3. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Walby, Slyvia, *Patriyarka Kuramı*, çev: Hülya Osmanağaoğlu, Dipnot Yayınları, Ankara, 2016.

Weiker, Walter, *Ottomans, Turks and the Jewish Polity, A History of The Jews of Turkey*, The Jerusalem Center for Public Affairs, 1992.

Zweig, Stefan, *Gömülü Şamdan*, çev: Regaip Minareci, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2015.

2. Süreli Yayınlar / Makaleler

Adak, Hülya – Ayşe Gül Altınay, "At the Crossroads of Gender and Ethnicity: Moving Beyond the National Imaginaire", *New Perspectives on Turkey*, Sayı 42, 2010, s. 9-30.

Adkins, Jenny, "Remembering Relationality, Trauma Time and Politics, in Memory", *Trauma and World Politics*, ed: Duncan Bell, Palgrave McMillan, New York, 2010.

Akarlı, Engin, "Osmanlı Topraklarında Cemaatlerin Hak ve Durumları: Genel Düşünceler", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2000.

Aktar, Ayhan, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Uygulanan 'Türkleştirme' Politikaları", *Tarih ve Toplum*, Sayı 156, 1996a, s. 4-11.

Aktar, Ayhan, "Trakya Yahudi Olaylarını 'Doğru' Yorumlamak", *Tarih ve Toplum*, Sayı 155, Kasım 1996b, s. 303-305.

Aktar, Ayhan, "Nüfusun Homojenleştirilmesi ve Ekonominin Türkleştirilmesi Sürecinde Bir Aşama: Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi, 1923-1924", *Ege'yi Geçerken: 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, der: Reneé Hirschon, 2. baskı, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.

Aktay, Yasin, "Pierre Bourdieu ve Bir Maxwell Cini Olarak Okul", *Ocak ve Zanaat Pierre Bourdieu Derlemesi*, der: Güney Çeğin – Emrah Göker vd., 2. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Aktoprak, Elçin, "Bir Kurucu 'Öteki' Olarak: Türkiye'de Gayrimüslimler", *İnsan Hakları Çalışma Metinleri*, 16, Ankara, 2010.

Alexandris, Alexis, "Din ve Etnisite: Yunanistan ve Türkiye'deki Azınlıkların Kimlik Meselesi", *Ege'yi Geçerken: 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, der: Reneé Hirschon, 2. baskı, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.

Anthias, Floya, "Social Stratification and Social Inequality: Models of Intersectionality and Identity", *Rethinking Class, Culture, Identities and Lifestyle*, ed: Fiona Devine – Mike Savage – John Scott – Rosemary Crompton, Palgrave Macmillan, New York, 2005.

Arsava, Ayşe Füsun, "Azınlık Kavramı ve Azınlık Haklarının Uluslararası Belgeler ve Özellikle Kişisel ve Siyasi Haklar Sözleşmesi'nin 27. Maddesi Işığında İncelenmesi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Sayı 579, 1993.

Arun, Özgür, "İnce Zevkler-Olağan Beğeniler: Çağdaş Türkiye'de Kültürel Eşitsizliğin Yansımaları", *Cogito*, Sayı 76, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014.

Aslan, Şükrü – Tahire Erman, "Bir Zamanlar İstanbul'da Gecekondular Vardı: Günlük Basında Şehrin Gecekonduyla İmtihanı", *İstanbul Kimin Şehri? Kültür, Tasarım, Seyirlik ve Sermaye*, der: Dilek Özhan Koçak – Orhan Kemal Koçak, Metis Yayınları, İstanbul, 2016.

Aydın, Suavi, "Azınlık Kavramına İçeriden Bakmak", *Türkiye'de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları*, der: Ayhan Kaya – Turgut Tarhanlı, 2. baskı, TESEV, İstanbul, 2006.

Bali, Rıfat N., "Balat'taki Asri Fırın", *Tarih ve Toplum*, Cilt 30, Sayı 182, Şubat 1992, s. 3.

Bali, Rıfat N., "Çok Partili Demokrasi Döneminde Varlık Vergisi Üzerine Tartışmalar", *Tarih ve Toplum*, Sayı 165, 1997, s. 47-69.

Bali, Rıfat N., "2. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Azınlıklar-1: Yirmi Kur'a İhtiyatlar Olayı", *Tarih ve Toplum*, Sayı 179, 1998a, s. 11-17.

Bali, Rıfat N., "Resmi İdeoloji ve Gayrimüslim Yurttaşlar", *Birikim*, Sayı 105-106, 1998b, s. 171.

Bali, Rıfat N. – Arus Yumul – Foti Benlisoy, "Yahudi, Ermeni ve Rum Toplumlarında Milliyetçilik", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce*, Cilt 4 "Milliyetçilik", der: Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Bali, Rıfat N., "Cumhuriyet Döneminde Azınlık Milletvekilleri", *Toplumsal Tarih*, Sayı 186, Haziran 2009c, s. 60-64.

Balta, Evangelia, "Anadolulu Türkofon Hıristiyan Ortodoksların 'Ulusal Bilinçlerini' Araştırmaya Yarayan Kaynak Olarak Karamanlıca Kitapların Ön Sözleri", *Tarih ve Toplum*, Cilt 13, Sayı 74, Şubat 1990.

Balta, Evangelia, "Karamanlıca Kitapların Dönemlerine Göre İncelenmesi ve Konularına Göre Sınıflandırılması", *Müteferrika*, Sayı 13, Yaz 1998, s. 3.

Balta, Evangelia, "Osmanlı Devleti'nde Rum Milleti ve Ekonomik Gelişmişlikleri", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2000.

Benlisoy, Foti, "6-7 Eylül Öncesinde Basında Rumlar", *Toplumsal Tarih*, Sayı 81, Eylül 2000, s. 29.

Benlisoy, Foti – Stefo Benlisoy, "Nevşehir Mektepleri", *Tarih ve Toplum*, Cilt 13, Sayı 74, Şubat 2000.

Benlisoy, Foti – Stefo Benlisoy, "'Karamanlılar', 'Anadolu ahalisi' ve 'Aşağı Tabakalar': Türkdilli Anadolu Ortodokslarında Kimlik Algısı", *Tarih ve Toplum*, Sayı 11, Güz 2010, s. 7-22.

Benlisoy, Foti – Stefo Benlisoy, "Millet-i Rum'dan Helen Ulusuna (1856-1922)", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, Cilt 1, 9. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Benlisoy, Foti, "Ellili Yıllar Türkiyesi'nin Tarihi: Azınlıkların Tarihi", *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, haz: Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Berktay, Fatmagül, "Kuzenler Cumhuriyetinin Yaralı Kadın ve Erkekleri", *Toplumsal Tarih*, Sayı 169, Ocak 2008, s. 88-91.

Beylunioğlu, Anna Maria, "Freedom of Religion and Non-Muslim Minorities in Turkey", *Turkish Policy Quarterly*, Cilt 13, Sayı 4, 2015, s. 140-147.

Bilal, Melissa, "Türkiyeli Ermenileri Hatırlamak", *Bir Zamanlar Ermeniler Vardı*, der: Abdullah Onay, 4. baskı, Birikim Yayınları, İstanbul, 2014.

Bozkurt, Gülnihal, "İslam Hukukunda Zımmilerin Hukuki Statüleri", *9 Eylül Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1-4, Ankara, 1987.

Bozkurt, Gülnihal, "Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 43, Sayı 1, 1993, s. 49-59.

Butler, Judith, "Introduction", *Bodies That Matter: On the discursive Limits of "Sex"*, Routledge, 1995.

Calhoun, Craig, "Bourdieu Sosyolojisinin Ana Hatları", *Ocak ve Zanaat Pierre Bourdieu Derlemesi*, der: Güney Çeğin – Emrah Göker vd., 2. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Claveloux, Eileen, "Kayıp Parçaları Birleştirmek", *Hrant Dink Anısına Atölye Çalışmaları 2015: Sanat, Tiyatro ve Edebiyatta Osmanlı Ermenileri Soykırımı*, 6-8 Kasım 2015.

"Cumhurbaşkanı ile Yeni Yıl Buluşması", *Şalom*, 13 Ocak 2016, s. 1.

Çağaptay, Soner, "Citizenship Policies in Interwar Turkey", *Nations&Nationalism*, Cilt 9, Sayı 4, 2003, s. 603.

Çavuşoğlu, Naz, "Azınlık Nedir?", *İnsan Hakları Yıllığı*, Cilt 19-20, 1997-1998, s. 93-101.

Çavuşoğlu, Naz, "Azınlıkların Korunmasına İlişkin Uluslararası Normlar", *Türkiye'de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları*, der: Ayhan Kaya, Turgut Tarhanlı, 2. baskı, TESEV, İstanbul, 2006.

Çobanoğlu, Murad, "Antisemitizm ve Ulusalcılık Modası", *Şalom*, 20 Ocak 2015, s.2.

Danzikyan, Yetvart, "Ermeni Fobisi ve Kaynakları", *Agos*, 4 Mart 2016, s. 4.

Devine, Fiona – Mike Savage, "The Cultural Turn, Sociology and Class Analysis", *Rethinking Class, Culture, Identities and Lifestyle*, ed: Fiona Devine – Mike Savage – John Scott – Rosemary Crompton, Palgrave Macmillan, New York, 2005.

Dink, Hrant, "Türkiye'de Ermenilerin Nüfus Hali", *Tarih ve Toplum*, Sayı 202, 2000, s.31-36.

Dink, Hrant, "İnsanı Azaltmanın Diğer Bir Yolu: Mülkü Azaltmak", *Türkiye'de Azınlık Hakları Sorunu, Vatandaşlık ve Demokrasi Eksenli Bir Yaklaşım*, (Uluslararası Konferans Tebliğleri), 9-10 Aralık 2005, TESEV, 2005.

Dündar, Fuat, "1914'te Rumların Sürülmesi", *Toplumsal Tarih*, Sayı 199, Temmuz 2010, s. 82-87.

Ekmekçioğlu, Lerna, "Kız Kaçırma, Kız Kurtarma Birinci Dünya Savaşı Sırasında ve Mütareke Yıllarında İstanbul'da Ermenilik ve Müslümanlık", *Toplum ve Bilim*, Sayı 129, 2014, s. 223-255.

Ekmekçioğlu, Lerna, "Paradoks Cumhuriyeti: Milletler Cemiyeti'nin Azınlıkları Koruma Rejimi ve Yeni Türkiye'nin Üvey Vatandaşları", *Toplum ve Bilim*, Sayı 132, 2015, s. 50-78.

Elmas, Esra, "The Cult of Atatürk, the Turkish State and Society", *Turkish Review*, Cilt 2, Sayı 1, Ocak-Şubat 2012, s. 36-43.

Ender, Rita, "Önce Nefret Söylemi Sonra Özür Geldi", *Şalom*, 26 Kasım 2014, s. 1.

Ercan, Yavuz, "Türkiye'de Azınlık Sorununun Kökeni (Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Gayrimüslimler)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı 20, 2006, s. 1-15.

Erikson, Kai, "Notes on Trauma and Community", *Explorations in Memory*, der: C. Caruth, John Hopkins University Press, Baltimore, 1995.

Erol, Emre, "Makedonya Sorunu'nun Batı Anadolu'ya Sıçrayışı ve 1914 Rum Tehciri", *Toplumsal Tarih*, Sayı 252, Aralık 2014, s. 58-66.

Feuchtwang, Stephan, "Ritual and Memory", *Memory, Histories Debates*, ed: Susannah Radstone – Bill Schwarz, Fordham University Press, New York, 2010.

Geçici, Hayati, "ADL ve '1915 Olayları': Bizim Doktorumuz Kim?", *Birikim*, Sayı 222, Ekim 2007, s. 47-50.

Gellner, Ernest, "Nationalism", *Theory and Society*, Cilt 10, Sayı 6, 1981, s. 770.

Gerlach, Christian, "İştirak ve Vurgun: Ermenilerin İmhası, 1915-1923", *Kıyam ve Kıtal: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Devletin İnşası ve Kolektif Şiddet*, çev: Damla Tanla – Ümit Kurt, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015.

Gillis, John R., "Memory and Identity: The History of a Relationship", *Commemorations, The Politics of National Identity*, ed: John R. Gillis, 2. baskı, 1996.

Goffinan, Daniel, "Ottoman Millets in The Early Seventeeth Century", *New Perspectives on Turkey*, Sayı 11, Güz 1994.

Göçek, Fatma Müge, "Soykırımı Okumak: 1915 Üzerine Türk Tarihyazımı, Soykırım Meselesi", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Ermeniler ve Türkler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012.

Güleryüz, Naim A., "Geçmişten Günümüze Anadolu'ya Yahudi Göçü", *Türkiye'nin Göç Tarihi 14. Yüzyıl'dan 21. Yüzyıl'a Türkiye'ye Göçler*, der: M. Murat Erdoğan – Ayhan Kaya, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015.

Habermas, Jürgen, "Kamusal Alan", *Kamusal Alan*, der: Meral Özbek, Hil Yayınları, İstanbul, 2015.

İçduygu, Ahmet – Özlem Kaygusuz, "The Politics of Citizenship by Drawing Borders: Foreign Policy and the Construction of National Citizenship Identity in Turkey", *Middle Eastern Studies*, Cilt 40, Sayı 6, Kasım 2004, s. 26-50.

İçduygu, Ahmet – B. A. Soner, "The Turkish Minority Rights Regime: Between Difference and Equality", *Middle Eastern Studies*, Cilt 2, Sayı 3, 2006, s. 447-68.

İçduygu, Ahmet – Şule Toktaş – B. A. Soner, "The Politics of Population in a Nation-Building Process: Emigration of Non-Muslims from Turkey", *Ethnic and Racial Studies 31*, 2008, s. 368-9.

İnalcık, Halil, "Tanzimat Nedir?", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, der: Halil İnalcık – Mehmet Seyirdanlıoğlu, 4. baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2014b.

İnsel, Ahmet, "Ermeniler ve İç Düşmanlar", *İmparatorluğun Çöküş Döneminde İstanbul Ermenileri, Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 23-25 Eylül 2005.

Kadıoğlu, Ayşe, "The Paradox of Turkish Nationalism and the Construction of National İdentity", *Middle Eastern Studies*, Cilt 32, Sayı 2, 1997, s. 177-194.

Kadıoğlu, Ayşe, "Milletini Arayan Devlet: Türk Milliyetçiliğinin Açmazları", *75 Yılda Tebaa'dan Yurttaşa Doğru*, haz: A. Ünsal, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.

Kadıoğlu, Ayşe, "Vatandaşlığın Ulustan Arındırılması: Türkiye Örneği", *Vatandaşlığın Dönüşümü Üyelikten Haklara*, 2. baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 2012a.

Kadıoğlu, Ayşe, "Türkiye'de Vatandaşlığın Anatomisi", *Vatandaşlığın Dönüşümü Üyelikten Haklara*, 2. baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 2012a.

Kağıtçıbaşı, Çiğdem, "Türkiye'de Aile Kültürü", *Çağdaş Kültürümüz: Olgular, Sorunlar*, ÇYDD, İstanbul, 2. baskı, 1991, s. 49-57.

Kâhya, Hayrullah – Mustafa Kılıçarslan, "Karamanlıcada I/E Meselesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 2/8, 2009, s. 1.

Kandiyoti, Deniz, "Urban Change and Women's Roles in Turkey, an Overview and Evaluation", *Sex Roles, Family and Community in Turkey*, ed: Çiğdem Kağıtçıbaşı, Indiana University Turkish Studies Series, Bloomington, 1982.

Kandiyoti, Deniz, "Gendering the Modern: On Missing Dimensions in the Study of Turkish Modernity", *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey*, ed: S. Bozdoğan, R. Kasaba, University of Washington Press, Seattle, 1997.

Karabatak, Haluk, "Türkiye Azınlık Tarihine Bir Katkı: 1934 Trakya Olayları ve Yahudiler", *Tarih ve Toplum*, Cilt 25, Sayı 146, Şubat 1996, s. 68-150.

Karademir Hazır, Irmak, "Bourdieu Sonrası Yeni Eşitsizlik Gündemleri: Kültürel Sınıf Analizi, Beğeni ve Kimlik", *Cogito*, Sayı 76, Bahar 2014.

Karakaşlı, Karin, "Kafa Bu Kafa", *Agos*, 4 Mart 2016, s.14.

Karpat, Kemal, "Millets and Nationality: The Roots of Incongruity of Nation and State in the Post Ottoman Era", *Christiaas and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, ed: Benjamin Braude – Bernard Lewis, Cilt 1, Holmes and Meier Publishing, New York, 1982.

Karpat, Kemal, "Historical Continuity and Identity Change, How to be Modern, Muslim, Ottoman, and Turk", *Ottoman Past and Today's Turkey*, ed: Kemal H. Karpat, Leiden, Boston, MA and Köln, 2000.

Kentel, Ferhat, "Türkiye ve Ermenistan Toplumları: Türklük, Ermenilik ve Önyargılar", *İmparatorluğun Çöküş Döneminde İstanbul Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 23-25 Eylül 2005.

Keyder, Çağlar, "Nüfus Mübadelesinin Türkiye Açısından Sonuçları", *Ege'yi Geçerken: 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, haz: Reneé Hirschon, 2. baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.

Keyder, Çağlar, "Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politiği", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, der: Irvin C. Schink – E. Ahmet Tonak, 6. baskı, Belge Yayınları, İstanbul, 2013a.

Keyder, Çağlar, "Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Liman Şehirleri ve Politika", *Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliği'ne*, 5. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013b.

Keyder, Çağlar, "1990'larda Türkiye Modernleşmesinin Doğrultusu", *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, haz: Sibel Bozdoğan – Reşat Kasaba, çev: Nurettin Elhüseyni, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.

Keyman, E. Fuat, "Türkiye'de Çokkültürlü Anayasal Vatandaşlık", *Vatandaşlığın Dönüşümü: Üyelikten Haklara*, der: Ayşe Kadıoğlu, 2. baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 2012.

Komşuoğlu, Ayşegül, "Türkiye Ermenilerinin Siyasal Tutum ve Davranışları Üzerine Notlar", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 62, Sayı 1, 2007, s. 149-164.

Komşuoğlu, Ayşegül – Birsen Örs, "Kimliği Unutulmayanlarla Kurgulamak: Anadolu Ermenilerinin İstanbul'a Göçü", *Nasıl Hatırlıyoruz? Türkiye'de Bellek Çalışmaları*, der: Leyla Neyzi, 2. baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2014.

Kurt, Ümit, "1. Cihan Harbi Sonrası Ermeni Mallarının İadesi Cebel-i Bereket Örneği", *Toplumsal Tarih*, Sayı 251, Kasım 2014, s. 50-57.

Kurt, Ümit, "Taner Akçam ile Söyleşi: 'Soykırım Tartışması Yapabilmeniz İçin Önce Eylemin Suç Olduğunu Kabul Etmeniz Gerekir", *Birikim*, Mayıs 2010, s. 79-88.

Kurtuluş, Hatice, "Refahın Yeni Mekânsal Temsilleri", *Mostar*, Sayı 55, Eylül 2009, s.44-48.

Levi, Avner, "1934 Trakya Yahudi Olayı – Alınmayan Ders", *Tarih ve Toplum*, Sayı 151, Temmuz 1996, s.10-17.

Macar, Elçin, "Redd-i Miras: Cumhuriyet Türkiyesi'nde Rum Patrikhanesi", *İstanbul Rumları Bugün ve Yarın*, İSTOS Yayınları, İstanbul, 2012b.

Macar, Elçin, "İstisna mı Süreklilik mi?", *Altüst*, Sayı 12, Nisan-Haziran 2014, s. 24.

Maksudyan, Nazan, "Üç Kuşak Üç Katliam: 1894'ten 1915'e Ermeni Çocuklar ve Yetimler", *Toplum ve Bilim*, Sayı 132, 2015, s. 33-49.

Molho, Rena, "Tanzimat Öncesi ve Sonrasında İstanbul Yahudileri", *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler*, ed: Pinelopi Stathis, çev: Foti Benlisoy, 3. baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.

Neumann, Christoph K., "24 Nisan Anması Berlin, Diyaspora'nın Taşrasında Anmanın İmkansızlıkları", *Toplumsal Tarih*, Sayı 199, Temmuz 2010, s. 18-21.

Neyzi, Leyla, "Strong as Steel Fragile as a Rose: A Turkish Jewish Witness to the Twentieth Century", *Jewish Social Studies*, Cilt 12, Sayı 1, Güz 2005, s. 167-189.

Neyzi, Leyla, "Oral History and Memory Studies in Turkey", *Turkey's Engagement with Modernity: Conflict and Change in the Twentieth Century*, ed: Celia Kerslake – Kerem Öktem – Philip Robins, Palgrave Macmillan, 2010.

Novak, Shannon A. – Lars Rodseth, "Remembering Mountain Meadows: Collective Violence and the Manipulation of Social Boundaries", *Journal of Anthropological Research*, Cilt 62, Sayı 1, Bahar 2006.

Olick, Jeffrey K, "Kollektif Bellek: İki Farklı Kültür", çev: Meral Güneşdoğmuş, *Moment Dergi*, Cilt 1, Sayı 2, 2014, s.175-211.

Olick, Jeffrey K. – Joyce Robbins, "Social Memory Studies: From 'Collective Memory' to the Historical Sociology of Mnemonic Practices", *Annual Review of Sociology*, Sayı 24, 1998, s. 105-140.

Ortaylı, İlber, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Osmanağaoğlu, Cihan, "Tanzimat Fermanı'ndan İkinci Meşrutiyet'e Osmanlı Vatandaşlığı", *Toplumsal Tarih*, Sayı 182, Şubat 2009, s. 86-87.

Örs, İlay Romain, "Beyond the Greek and Turkish Dichotomy: The Rum Polites of İstanbul and Athens", *South European Society and Politics*, Cilt 11, Sayı 1, Mart 2006, s. 79-94.

Özgür, Ebru Firidin, "Sosyal ve Mekânsal Ayrışma Çerçevesinde Yeni Konutlaşma Eğilimleri: Kapalı Siteler, İstanbul, Çekmeköy Örneği", *Planlama Dergisi*, Sayı 4, 2006.

Öztan, Güven Gürkan – Ömer Turan, "1915 ve Devlet Aklı: Erken Cumhuriyet Döneminden Günümüze İnkârcılığın Yeniden Üretim Biçimleri", *Kıyam ve Kıtal, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Devletin İnşası ve Kolektif Şiddet*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015.

Polatel, Mehmet: "1915 Soykırımı ve Mülkiyet Gaspı", *Başlangıç*, 12 Mart 2015.

Popular Memory Group, "Popular Memory: Theory, Politics, Method", *The Oral History Reader*, ed: Robert Perks – Alistair Thomson, Routledge, New York, 2006.

Portelli, Alessandro, "What Makes Oral History Different", *The Oral History Reader*, ed: Robert Perks – Alistair Thomson, Routledge, New York, 2006.

Radstone, Susannah – Bill Schwarz, "Introduction", *Memory, Histories Debates*, Fordham University Press, New York, 2010.

Romeyn, Esther, "Liberal Tolerance and its Hauntings: Moral Compasses, anti-Semitism and Islamophia", *European Journal of Cultural Studies*, Cilt 1, Sayı 18, 2016, s. 2-18.

Sandal, Nükhet, "Public Theologies of Human Rights and Citizenship: The Case of Turkey's Citizenship", *Human Rights Quarterly*, Cilt 35, Sayı 3, Ağustos 2013, s. 631-650.

Schuman, Howard – Jacquilene Scott, "Generations and Collective Memories", *American Sociological Review*, Cilt 54, Sayı 3, Haziran 1989, s. 359-381.

Shaw, Stanford J. – Ezel Kural Shaw, "History of the Ottoman Empire and Modern Turkey", *Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey (1808-1975)*, Cilt 2, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.

Skeggs, Beverly, "The Re-Branding of Class: Propertising Culture", *Rethinking Class, Culture, Identities and Lifestyle*, ed: Fiona Devine – Mike Savage – John Scott – Rosemary Crompton, Palgrave Macmillan, New York, 2005.

Soner Alpan, Aytek, "Modern Türkiye Tarihyazımında Süreklilik-Kopuş", *Bilim ve Gelecek*, Sayı 73, 2010, s. 21-47.

Sucuyan, Talin, "Dört Nesil: Kurtarılamayan Son", *Toplum ve Bilim*, Sayı 132, Nisan 2015, s.132-150.

Şeni, Nora, "Camondolar ve 19. Yüzyıl İstanbul'unda Bıraktıkları İzler", çev: Cüneyt Akalın, *İstanbul Dergisi*, Sayı 15, Ekim 1995, s. 24-30.

Tatlıcan, Ümit – Güney Çeğin, "Habitus veya Yapının İkiliği", *Ocak ve Zanaat: Pierre Bourdieu Derlemesi*, der: Güney Çeğin – Emrah Göker vd., 2. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Tekeli, İlhan, "19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, der: Halil İnalcık – Mehmet Seyitdanlıoğlu, 4. baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2014.

Theodorelis-Rigas, Haris, "Model Citizens or a Fifth-column? Greek Orthodox (Rum) Communities in Syria and Turkey between Secularism and Multiculturalism", *Diasporas of the Modern Middle East*, ed: Anthony Gorman – Sossie Kasbarian, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2015, s. 31-69.

Thompson, Paul, "The Voice of The Past: Oral History", *The Oral History Reader*, ed: Robert Perks – Alistair Thomson, 2. baskı, Routledge, New York, 2006.

Toktaş, Şule, "Göç Etmeniyle Etnik ve Dini Kimliklerde Yaşanan Etkileşimler: Türkiye'den İsrail'e Yahudilerin Göçü", *Türkiye'de Kesişen Dinsel ve Etnik Kimlikler*, haz: Rasim Özgür Dönmez – Pınar Enneli – Nezahat Altuntaş, Say Yayınları, İstanbul, 2010.

Toprak, Zafer, "1934 Trakya Olaylarında Hükümetin ve CHF'nin Sorumluluğu", *Toplumsal Tarih*, Sayı 34, Ekim 1996, s. 19-25.

Türkmen, Füsun, "The European Union and Democratization in Turkey, The Role of the Elites", *Human Rights Quarterly*, John Hopkins University, 2008, s. 146-163.

Uygar, Gültekin, "Azınlık Okullarının 'Bürokrasi' Feryadı", *Agos*, 15 Ocak 2016, s. 8.

Üstel, Füsun, "2. Meşrutiyet ve Vatandaşın 'İcadı' ", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 1, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, 9. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011a.

Wirth, Louis, "Bir Yaşam Biçimi Olarak Kentlileşme", *20. Yüzyıl Kenti*, der. ve çev: Bülent Duru – Ayten Alkan, İmge Kitabevi, Ankara, 2002.

Yeğen, Mesut, "The Kurdish Question in Turkey: Denial to Recognition", *Nationalisms and Politics in Turkey, Political Islam, Kemalism and the Kurdish Issue*, ed: M. Milton Park – Oxon Abingdon, Routledge, New York, 2011.

Yıldırmaz, Sinan, "Köylüler ve Kentliler: Ellili Yılların Dönüşen Yeni Sosyo-ekonomik ve Kültürel Coğrafyası", *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, haz: Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Yigal, Elam, "Collective Memory, What is it?", *Journal of History and Memory*, Cilt 8, Sayı 1, 1996.

Yumul, Arus, "Azınlık mı Vatandaş mı?", *Türkiye'de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları*, der: Ayhan Kaya – Turgut Tarhanlı, 2. baskı, TESEV, 2006.

Yumul, Arus – Rıfat N. Bali, "Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinde Siyasal Düşünceler", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 1, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, 9. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Zorlu, Ilgaz, "Gizli Bir Etnik Cemaat: Türkiye Sabetaycıları", *Birikim*, (Etnik Kimlik ve Azınlıklar Özel Sayısı), 3. baskı, Mart-Nisan 1995, s. 71-72.

3. Dergiler (Özel Sayılar)

Birikim, "1915/100. Yıl", Sayı 312, Nisan 2015.

Cogito, "Bourdieu", Sayı 76, Bahar 2014.

Diez, "Tarih, Ermeni Katliamları, Bir Varmış 1915, Bir Yokmuş 2015", Sayı 11, Nisan 2015.

Evrensel Kültür, Sayı 280, Nisan 2015.

Toplum ve Bilim, "1915-2015: Soykırım/Yüzleşme/Hesaplaşma", Sayı 132, 2015.

- **C. GENELAĞ ve DİJİTAL KAYNAKLAR**

"1986 Terör Kurbanları Anıldı", *Şalom*, 26 Ağustos 2009, (Çevrimiçi): http://www.salom.com.tr/haber-73294-1986_teror_kurbanlari_anildi_neve_salomda_bir_dugunde_onlarla_karsilasmayi_cok_isterdim.html, Erişim 8 Mart 2017.

"ABD'den Başbakan Erdoğan'ın Hitler Benzetmesine Yanıt", *Hürriyet*, 22 Temmuz 2014, (Çevrimiçi): http://www.hurriyet.com.tr/abdden-basbakan-erdoganin-hitler-benzetmesine-yanit-26860294, 24 Aralık 2015.

Aktar, Cengiz, "Ermeni Soykırımı Kurbanlarının Torunları İçin Nasıl Bir Adalet?", (Çevrimiçi): http://repairfuture.net/index.php/tr/ermeni-soykirimi-tanima-ve-tazminatlar-turkiye-den-bakis/ermeni-soykirimi-kurbanlarinin-torunlari-icin-nasil-bir-adalet, 08 Nisan 2015.

Aktar, Ayhan, "Tax me to the End of my Life! Anatomy of an Anti-minority Tax Legislation", (Çevrimiçi): https://bilgi.academia.edu/AyhanTAktar, 25 Mayıs 2015.

Anzerlioğlu, Yonca, "Tarihi Verilerle Karamanlı Ortodoks Türkler", (Çevrimiçi): http://hbvdergisi.gazi.edu.tr/index.php/TKHBVD/article/viewFile/1092/1081, 17 Kasım 2015.

Artanç, Savaş, "Türküz Museviyiz Yok Olmak Üzereyiz", *30 Saniye*, 13 Ocak 2012, (Çevrimiçi): https://otuzsaniye.wordpress.com/2012/01/13/turkuz-museviyiz-yok-olmak-uzereyiz/, 8 Mayıs 2015.

ASALA, (Çevrimiçi): https://tr.wikipedia.org/wiki/ASALA, 04 Ağustos 2015.

Babil, "20 Dolar 20 Kilo, Cumhuriyet Tarihinin En Büyük Sürgün Hikâyelerinden Biri", (Çevrimiçi): https://www.academia.edu/11185462/20_DOLAR_20_KİLO_Cumhuriyet_Tarihinin_En_Büyük_Sürgün_Hikâyelerinden_Biri, 10 Eylül 2015.

Bali, Rıfat N., "Cumhuriyet Döneminin Azınlıklar Politikası", (Çevrimiçi) http://nabuked-nazar.blogspot.com.tr/2012/06/cumhuriyet-doneminin-aznlklar.html, 5 Mart 2015a.

Bali, Rıfat N., "Cumhuriyet Döneminde Azınlıklar Politikası", *Birikim*, Sayı 115, Kasım 1998, (Çevrimiçi): http://www.birikimdergisi.com/birikimyazi/6372/cumhuriyet-doneminde-azinliklar-politikasi#.VpNkhum1e1s, 11 Ocak 2016.

"BarMitsva", (Çevrimiçi): http://www.turkyahudileri.com/content/view/262/223/lang,tr/, Erişim Mayıs 2016.

"Başka Bir Aile Anlayışı Mümkün mü?" Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği, 9-10 Kasım 2013, (Çevrimiçi): https://tr.boell.org/sites/default/files/baska_bir_aile_anlayisi_mumkun_mu.pdf, 6 Mayıs 2016.

Benbanaste, Jaymi, "Ben Yine Çocuk Oldum", 18 Mart 2011, (Çevrimiçi): http://antigoni-burgazada.blogspot.com.tr/2011_03_13_archive.html, 02 Kasım 2015.

"Bildiri Ses Getirdi", *Şalom*, 3 Eylül 2014, (Çevrimiçi): http://www.salom.com.tr/haber-92224-bildiri_ses_getirdi.html?rev=1, 15 Ocak 2016.

Bora, Tanıl, "Milliyetçilik Doğallıkla Meşrulaştırılamaz", *Altüst*, (Çevrimiçi): 16 Nisan 2012, http://www.altust.org/2012/04/tanil-bora-milliyetcilik-dogallikla-mesrulastirilamaz/, 5 Ekim 2015.

"Büyük Edirne Sinagogu Açılış Töreni, TMC Başkanı İshak İbrahimzadeh'in Konuşması", (Çevrimiçi): http://www.turkyahudileri.com/content/view/3494/287/, 5 Ağustos 2015.

"Can the Jewish Community Encourage In-Marriage and Welcome Interfaith Families?", (Çevrimiçi): http://www.bjpa.org/Publications/details.cfm?PublicationID=7861, 22 Nisan 2016.

"Cumhuriyet Tarihinde Bir İlk", *Cumhuriyet*, 2 Mart 2015, (Çevrimiçi): http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/177579/Cumhuriyet_tarihinde_bir_ilk.html, 10 Mart 2015.

"Cumhuriyet'in Gizli Soy Kodu", *Agos*, 2 Ağustos 2013, (Çevrimiçi): http://www.agos.com.tr/tr/yazi/5390/turkiye-soy-kodunu-tartisiyor, 19 Ağustos 2014.

Demirel, Işıl, "Tanıklarının Ağzından Çanakkale'de Trakya Olayları", *Avlaremoz*, 20 Haziran 2016, (Çevrimiçi): http://www.avlaremoz.com/2016/06/20/taniklarinin-agzindan-canakkalede-trakya-olaylari-isil-demirel/, 9 Ağustos 2016.

"Denize Haç Atma Töreni Teofania", (Çevrimiçi): http://www.atlasdergisi.com/gundem/denize-hac-atma-toreni-teofania.html, 31 Mayıs 2016.

"Depo'da Yıl Boyunca 1915'e Yolculuk", *Agos*, 20 Ocak 2015, (Çevrimiçi): http://www.agos.com.tr/tr/yazi/10308/depoda-yil-boyunca-1915e-yolculuk, 7 Nisan 2016.

"Edirne'de Yahudi Tarihi Yeniden Canlanıyor", *Şalom*, 11 Mart 2015, (Çevrimiçi): http://www.salom.com.tr/haber-94379-edirnede_yahudilerin_tarihi_yeniden_canlaniyor.html, 11 Mart 2015.

Eftimiyadis, Kostas, "Kendi Memleketimizde Yabancı Olmayacağız", *Bianet*, 15 Eylül 2002 (Çevrimiçi): http://bianet.org/bianet/toplum/13129-kendi-memleketimizde-yabanci-olmayacagiz, 11 Aralık 2015.

"En Az Üç Çocuk", *Al Monitor*, Haziran 2012, (Çevrimiçi): http://www.al-monitor.com/pulse/tr/originals/2013/06/erdogan-three-children-campaign-women.html#, 14 Ocak 2016.

Ender, Rita, "Adımıza Kazınmış Arızalarla Cebelleşmek Gerek", *Agos*, 24 Temmuz 2015, (Çevrimiçi): http://www.agos.com.tr/tr/yazi/12265/adimiza-kazinmis-arazlarla-cebellesmek-gerek, Erişim 30 Temmuz 2015.

Ender, Rita, "İnsanın İsmi Kimlikler Yumağının Adıdır", *Agos*, 10 Ekim 2015, (Çevrimiçi): http://www.agos.com.tr/tr/yazi/12982/insanin-ismi-kimlikler-yumaginin-adidir), 19 Ekim 2015.

Estukyan, Vartan, "Hemşeri Dernekleri: Ermeni Toplumunda Yeni Bir Dinamik", *Agos*, 18 Mart 2012, (Çevrimiçi): http://www.agos.com.tr/tr/yazi/893/hemseri-dernekleri-ermeni-toplumunda-yeni-bir-dinamik, 22 Mayıs 2015.

"Gökçeada Özel Rum Ortaokulu İlk Kez, Lisesi ise 40 Yıl Sonra Tekrar Açıldı", *Hürriyet*, 28 Eylül 2015, (Çevrimiçi): http://www.hurriyet.com.tr/gokceada-ozel-rum-ortaokul-ilk-kez-lisesi-ise-40-yil-sonra-tekrar-acildi-30181799, 29 Kasım 2015.

Gürpınar, Öykü, "From Memoirs to Cinema: The Question of Testimony and the Represantation of Disaster", (Çevrimiçi): https://www.academia.edu/17725041/From_Memoirs_to_Cinema_The_Question_of_Testimony_and_the_Representation_of_Disaster, 02 Mart 2016.

"Hamile Kadın Sokağa Çıkmasın", (Çevrimiçi): http://everywheretaksim.net/tr/category/protestolar/feminist-protestolar/page/4/, 15 Ocak 2016.

Hayim, Riva, "Hafıza Kayıpları", *Şalom*, 10 Şubat 2016, (Çevrimiçi): http://www.salom.com.tr/haber-98108-hafiza_kayiplari.html, 10 Şubat 2016.

"Holokost", (Çevrimiçi): http://www.holokostlayuzlesmek.com/tr/glossary-index/, 07 Mayıs 2016.

"Holokost Anıtları ve Hissettirdikleri", *Avlaremoz*, 25 Ocak 2017, (Çevrimiçi): http://www.avlaremoz.com/2017/01/25/holokost-anitlari-ve-hissettirdikleri-terezin/, 26 Ocak 2017.

http://www.muze500.com.

http://www.turkyahudileri.com/content/view/3494/287/, 5 Mayıs 2015.

"İsrail Dölü'ne Dışişleri'nden Yalanlama", *Şalom*, 21 Mayıs 2014, (Çevrimiçi): http://www.salom.com.tr/haber-91121-Israil_dolune_disislerinden_yalanlama.html, 24 Aralık 2015.

"İsrail-Gazze Çatışması", (Çevrimiçi): https://tr.wikipedia.org/wiki/2014_İsrail-Gazze_çatışması, 24 Aralık 2015.

"İsrail Şiddetine de Irkçılığa da Hayır", *Hürriyet*, 30 Ağustos 2014, (Çevrimiçi): http://www.hurriyet.com.tr/israil-siddetine-de-irkciliga-da-hayir-27105812, 15 Ocak 2016.

"İsrail Türkiye İlişkileri", (Çevrimiçi): https://tr.wikipedia.org/wiki/İsrail-Türkiye_ilişkileri, 24 Aralık 2015.

Karademir Hazır, Irmak: "How Bodies are Classed? An Analysis of Clothing and Bodily Tastes in Turkey", (Çevrimiçi): https://www.academia.edu/7166953/How_bodies_are_classed_An_analysis_of_clothing_and_bodily_tastes_in_Turkey, 05 Eylül 2015.

Kastaryano, Riva, "Türk Yahudilerinin İstikbali Tarihleridir", *Şalom*, 25 Haziran 2014, (Çevrimiçi): http://www.salom.com.tr/haber-91553-turk_yahudilerinin_istikbali_tarihleridir.html, 11 Ekim 2014.

Kechriotis, Vangelis: "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Karamanlı Rum Ortodoks Diasporası İzmir Mebusu Emmanouil Emmanouilidis", *Toplumsal Tarih*, Kasım 2014, s. 38-43, (Çevrimiçi): https://www.academia.edu/9266621/Osmanlı_İmparatorluğu_nun_son_döneminde_Karamanlı_Rum_Ortodoks_diasporası_İzmir_mebusu_Emmanouil_Emmanouilidis_Toplumsal_Tarih_251_Kasım_2014_38-43, http://www.hurriyet.com.tr/yasayan-en-son-karamanli-rum-12200272, 25 Ekim 2015.

Koptaş, Rober, "Göç, Sürgün, Ölüm Vız Geldi... Samatya'da Umut Hep Yeniden Doğdu", *Agos*, 1 Şubat 2013, (Çevrimiçi): http://www.agos.com.tr/tr/yazi/4118/goc-surgun-olum-viz-geldi-samatyada-umut-hep-yeniden-dogdu, 30 Ekim 2015.

Korucu, Serdar, "Tatavla'nın Kurtuluş'u Nasıl Olur?", *Agos*, 6 Kasım 2013, (Çevrimiçi): http://www.agos.com.tr/tr/yazi/5968/tatavlanin-kurtulusu-nasil-olur, 19 Ekim 2015.

"Kutsal Şabat", *Şalom*, (Çevrimiçi): http://arsiv.salom.com.tr/news/print/8175-KUTSAL-SABAT.aspx, 25.02.2016.

Kuyumcuyan, Gültekin, "Eğitimde 'Soy Kodu'na Son", *Agos*, (Çevrimiçi): http://www.agos.com.tr/tr/yazi/12032/egitimde-soy-kodu-na-son, 19 Aralık 2015.

"Las Ultimas Palavras / Son Sözcükler" (Çevrimiçi): https://www.youtube.com/watch?v=OUylP2uNneM, 18 Aralık 2015.

Molinas, İvo, "Yahudi Karşıtlığı", *Şalom*, 28 Mayıs 2014, (Çevrimiçi): http://www.salom.com.tr/haber-91224-yahudi_karsitligi_.html

Neyzi, Leyla, "Keşke Gitmeselerdi: Türkiye'de Ermenileri Hatırlamanın Ağırlığı", (Çevrimiçi): http://research.sabanciuniv.edu/16025/1/neyzi2010.TR.pdf, 14 Ağustos 2015.

Okman Fişek, Güler, "Gelenekten Değişime: Türkiye'de Aile ve Çocuklar", (Çevrimiçi): http://www.bupampsi.boun.edu.tr/?q=node/62, 20 Nisan 2016.

Ortaylı, İlber, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", (Çevrimiçi): http://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=381989, 5 Kasım 2014.

"Sinasos (Güneşin Şehri): Mübadeleden Önce Bir Kapadokya Kasabası", (Çevrimiçi): http://pontosworld.com/index.php/books/other/794-sinasos-muebadeleden-oence-birkapadokya-kasabas, 19 Ekim 2015.

"Struma Kurbanları Anıldı", *Taraf*, 24 Şubat 2015, (Çevrimiçi): http://www.taraf.com.tr/guncel/struma-kurbanlari-anildi/, 24 Şubat 2015.

Şişmanyazıcı, Begüm Hülya – Turgut Yıldız, "Tarihî Kentsel Alanlarda Toplumsal ve Mekânsal Yeniden Yapılanma: Fener ve Balat Örneği", (Çevrimiçi): http://www.mimarlikdergisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=366&RecID=2324, 25 Ekim 2015.

TESEV, "Vakıflar Kanunu Tasarısı", (Çevrimiçi): http://www.tesev.org.tr/assets/publications/file/VAKIFLAR%20KANUNU%20TASARISI%20-%20TESEV%20Gorusu.pdf; http://www.abgs.gov.tr/files/pub/tsr.pdf, 07.09.2014.

Toktaş, Şule, "1950'ler İstanbul'unda Gayrimüslim Azınlıklar ve Nüfus Hareketi: Türkiye Yahudi Cemaati", (Çevrimiçi): https://www.academia.edu/5028256/1950_ler_Istanbul_unda_Gayrimüslim_Azınlıklar_ve_Nüfus_Hareketleri_Türkiye_Yahudi_Cemaati_Non-Muslim_Minorities_and_Population_Movements_in_Istanbul_of_the_1950s_Turkey_s_Jewish_Community,_ 28 Mayıs 2015.

Tütüncü, Umut, "Cumhurbaşkanı Erdoğan'dan Patrikhaneye Mesaj: Acınızı Samimiyetle Paylaşıyoruz", *Hürriyet*, 24 Nisan 2015, (Çevrimiçi): http://www.haberturk.com/gundem/haber/1069743-cumhurbaskani-erdogandan-patrikhaneye-mesaj-acinizi-samimiyetle-paylasiyoruz, 28 Nisan 2015.

Uyum Yasa Paketleri, http://www.ab.gov.tr/files/pub/abuyp.pdf, 25 Kasım 2015.

Valansi, Karel, "Ira Forman: 'Yükselen Antisemitizmden Endişeliyiz' ", *Şalom*, 11 Haziran 2014, (Çevrimiçi): http://www.salom.com.tr/haber-91384-ira_forman__yukselen_antisemitizmden_endiseliyiz_.html, 14 Ocak 2016.

Vasilyadis, Mihail, "6-7 Eylül Olayları: Susanlar da Suçlu!", 10 Kasım 2011, (Çevrimiçi): http://www.altust.org/2011/11/6-7-eylul-olaylari-"susanlar-da-suclu"-mihail-vasilyadis-ile-soylesi/, 22 Mart 2016.

Yağcıoğlu, Dimostenis, "İstanbul Rum Azınlığı'nın Değişmekte Olan Karakteri", 18 Ağustos 2013, (Çevrimiçi) http://www.azinlikca.net/yazarlar/dimostenis-yagcioglu/istanbul-rum-azinligi-nin-degismekte-olan-kaderi-dimo-yagcioglu-azinlikca76.html, 20 Mart 2016.

"Yahudilerden Ortak Bildiri", *Taraf*, 30 Ağustos 2014, (Çevrimiçi): http://arsiv.taraf.com.tr/haber-yahudilerden-ortak-bildiri-162673/, 15 Ocak 2016.

"Yıldız Tilbe'nin Hitler Tweetleri Ortalığı Karıştırdı", *Cumhuriyet*, 10 Temmuz 2014, (Çevrimiçi): http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/92831/Yildiz_Tilbe_nin_Hitler_tweetleri_ortaligi_karistirdi.html, 19 Aralık 2015.

Yom Kipur, (Çevrimiçi): http://www.turkyahudileri.com/content/view/261/223/lang,tr/, 10 Ocak 2016.

DİZİN

1 Mayıs, 18, 204.
12 Eylül İhtilâli, 140, 204, 252.
12 Mart Muhtırası, 257.
19 Mayıs, 44, 117.
1915 Tehcir Yolu, 22.
1915 Tehciri, 17, 20, 23, 73, 75, 77, 111, 115, 144, 293.
1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi, 17, 33, 70, 86, 105-107, 113, 124, 144, 162, 210, 284.
1924 Anayasası, 209.
1934 Trakya Olayları, 18, 24, 30, 42, 46, 86, 88-91, 95, 97, 110, 196, 285.
1964 "Sürgün"ü, 19, 22, 23, 42, 46, 63-65, 95, 96, 227, 234, 244, 265, 353, 357.
20 Dolar 20 Kilo, 22, 66.
24 Ocak Kararları, 266, 267.
500. Yıl Vakfı, 22, 266, 267.
6-7 Eylül 1955 Olayları, 18, 19, 22, 33, 42, 45, 46, 48, 49, 54-62, 65-68, 84, 85, 87, 89, 90, 95, 96, 116, 118, 125, 126, 132, 135, 138, 140-142, 144, 146, 147, 153, 172, 196, 234, 244, 250, 251, 265-267, 290, 343, 353, 354, 357.
68 Hareketi, 257.

A
AB (bkz. Avrupa Birliği)
Abbasağa, 316.
ABD (bkz. Amerika Birleşik Devletleri)
Abdülhamit (Sultan), 287.
Abide-i Hürriyet Caddesi, 129.
Abide-i Hürriyet, 129.
Adalar, 19, 54, 56, 103-106, 118, 121, 125, 127, 129, 131, 141, 152, 159, 160, 171-174, 176-181, 183-187, 189, 191, 192, 297, 325, 357, 358.
Adalet Partisi (AP), 9, 251, 270.
Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP), 9, 196, 224, 240, 246, 250, 253-255, 267, 269-281, 283, 284, 347, 363.
Adana, 81, 108, 112, 115, 300.
Adkins, Jenny, 47, 48, 89.
Adorno, Theodor W., 62, 286, 298
Afyonkarahisar, 49.
Agos, 17, 21, 22, 33, 59, 73, 76, 85, 100, 115, 120, 137, 149, 199, 207, 211, 247, 277, 288, 289, 293, 294.
Ağlama Duvarı, 241.
Ahmed, Sara, 368.
AIU okulları, 120.
Akdamar, 279.

Akdeniz, 103, 180, 242.
Akgönül, Samim, 17, 19, 33, 64, 123, 144, 243.
Akmeşe, 112.
AKP (bkz. Adalet ve Kalkınma Partisi)
Aksaray, 105.
Aksu, Sezen, 218, 221, 223.
Alada, Adalet, 11.
Alaton, İshak, 130.
Alessandro, 25.
Alevi (-ler), 71, 202, 224, 282, 283.
Alışık, Sadri, 65.
Aliyah, 236.
Alman (-lar), 9, 49, 56, 83, 88, 225, 227, 338.
Almanca, 110.
Almanya, 88, 97, 108, 110, 167, 205, 224, 225, 238, 246, 287, 347.
Altınay, Ayşe Gül, 21, 197.
Amerika (Birleşik Devletleri) (ABD), 60, 75, 82, 84, 113, 143, 145, 146, 187, 212, 214, 219, 239, 242, 245, 247, 266, 267, 288, 320, 336, 341.
Amsterdam, 237.
Anadolu Kulübü, 177-179, 183.
Anadolu Kültür, 22.
Anadolu, 17-19, 69-72, 74, 75, 83, 87, 93, 97, 99, 102, 103, 105-109, 111-115, 122, 124-127, 130, 134-140, 144-148, 160-171, 176, 180, 182, 192, 193, 198, 199, 242, 243, 277, 288-291, 294, 304, 308, 309, 314, 315, 323, 326-328, 331, 334, 338, 346, 353, 354, 356, 358.
Anavatan Partisi (ANAP), 9, 251, 266, 283, 363.
Andımız, 200.
Andreadis, Georgis, 20.
Anıtlar Kurulu, 277, 278.
Anlatı, 17, 20, 25, 28, 31, 32, 43, 46-48, 55, 61, 67, 75, 82, 88, 97, 98, 103, 104, 107, 113, 162, 169, 174, 176, 193, 200, 209, 221, 222, 268, 302, 305, 332.
Anna Maria, 11, 162, 215, 216.
Anneannem, 21.
Antakya (-lı), 18, 64, 113, 144, 150, 152, 162, 215-217, 234, 356.
Anthony D., 213.
Antikapitalist Müslümanlar, 263.
Antisemitizm, 93, 200, 229, 286.
AP (bkz. Adalet Partisi)
Arabistan, 83.
Arap (-lar), 83, 202, 215-217, 237, 287, 326, 329, 342.
Arapça, 18, 213, 215-217.
Aras Yayıncılık, 20, 289.
Arçelik, 51.
Arditi, Besi, 12.
Arınç, Bülent, 278.
Arjantin, 92, 146.
Armaş, 112.
Armutlu, 104.
Arnavut (-lar), 104, 244, 254.
Arnavutköy, 125, 141, 150, 152, 153, 277, 329.
Arnavutluk, 54, 103, 105.
ASALA, 23, 42, 69, 75, 76, 77, 85, 95, 98, 132, 133, 144, 145, 196, 245, 294, 354, 357.
Asimilasyon, 72, 121, 129, 217, 319, 320, 343, 348.
Aslan, Alev, 12.
Aslan, Şükrü, 11.
Aşkale, 18, 45, 49-54, 90, 143, 239, 318.
Aşkenaz (-lar), 108-110, 121, 127, 162, 192, 338.
Ataerkil, 312, 313, 315, 316, 319, 320, 326, 327, 338, 339, 365.
Atak, Gülru, 12.
Ataköy, 177.
Atalay, Beşir, 246.
Ataşehir, 150, 151, 154, 157.
Atatürk, Mustafa Kemal, 18, 54, 58, 63, 70, 97, 110, 113-115, 119, 177, 199-201, 219, 284, 285, 316.

Ateist (-ler), 42, 222, 306.
Atina, 12, 17, 29, 51, 106, 107, 118, 139, 140, 146, 187, 233, 234, 235.
Avcılar, 150, 152.
Avrupa Birliği (AB), 9, 22, 23, 35, 124, 136, 149, 196, 203, 224, 231, 252, 253, 255, 267, 272-276, 278, 291, 362.
Avrupa, 22, 43, 56, 58, 103, 105, 108, 109, 113, 115, 143, 152, 208, 228, 235, 236, 255, 277, 283, 287, 329, 347.
Avustralya, 146, 242, 287.
Aya Dimitri, 331.
Aya Konstantin Kilisesi, 59.
Aya Triada Rum Ortodoks Kilisesi, 328.
Ayaspaşa, 119, 126.
Aynalıçeşme, 126, 152.
Ayrımcılık, 24, 35, 50, 81, 86, 88, 96, 117, 122, 139, 157, 186, 187, 195, 200, 201, 209, 231, 233, 235, 247, 250, 252, 256, 257, 261, 268, 279, 292, 294, 297, 300, 301, 303, 305, 306, 310, 311, 321, 352.
Ayrışım, 164.
Ayvalık, 191.
Azınlık belleği, 45, 46, 312.
Azınlık kimliği, 16, 23-25, 80, 95, 202, 209, 210, 212, 213, 218, 223, 249, 261, 262, 272, 287, 293, 297, 303, 305, 311, 312, 321, 335, 347, 350, 351, 364.

B

Bağdat Caddesi, 159, 160, 166, 170.
Bağdat, Hayko, 21.
Bağış, Egemen, 278.
Bağlarbaşı, 125, 139, 244.
Bahçekapı, 100.
Bakırköy, 118, 119, 124- 126, 131, 132, 134-137, 146, 147, 152, 159-161, 166, 169, 170, 191, 331.
Balat, 57, 67, 100, 109, 118-122, 127, 128, 130, 131, 135, 143, 145, 148, 152, 157, 301, 354.
Balıkpazarı, 126, 316.
Bali, Rıfat N., 18, 33, 63, 86, 89, 90, 93, 97.
Balkan Savaşları, 18, 198.
Balkanlar, 103, 113, 125, 147, 198, 353.
Balta, Evangelia, 19, 33, 105, 107, 162.
Balyan Ailesi, 44.
Bankalar Caddesi, 57, 121, 126, 156.
Bar-Mitsva, 32.
Barış ve Demokrasi Partisi (BDP), 9, 271.
Barth, Fredrik, 217, 230, 298, 305, 308.
Batı (-lı), 17, 55, 105, 106, 109, 117, 120, 122, 151, 167, 171, 173, 178, 199, 212, 242, 244, 257, 269, 337, 338, 352.
Batı Trakya, 17, 55, 244.
Batılılaşma, 207.
Bauman, Zygmunt, 198, 226, 298, 299.
Bayar, Celal, 266.
Baykal, Deniz, 271, 272, 274.
BDP (bkz. Barış ve Demokrasi Partisi)
BDP, 9, 271.
Bebek, 32, 122, 153, 154, 159, 160.
Beck, Ulrich, 198.
Belçika, 329.
Belge Yayınları, 20.
Belgrad Ormanı, 183, 184.
Benjamin, Walter, 42, 127.
Benlisoy, Foti, 19, 24, 33, 107, 136, 142, 162, 210, 211, 265, 273.
Beşiktaş, 22, 131, 136, 152, 235, 316.
Beth İsrael Sinagogu, 91.
Beverly, 193, 316.
Beyaz Rus (-lar), 110.
Beyazıt, 123, 124, 311.
Beykoz, 19, 54, 62, 131, 136, 140.
Beylerbeyi, 60, 140.
Beylikdüzü, 133.
Beylunioğlu, Anna Maria, 12, 33, 162, 215, 216.
Beyoğlu, 19, 22, 54, 56-58, 100, 119, 121, 125, 126, 127, 140-142, 144, 148-150, 152, 202, 229, 251, 328.

Bilal, Melissa, 21, 149, 232, 311.
Bilgi Üniversitesi (bkz. İstanbul Bilgi Üniversitesi)
Bilgin, Nuri, 75.
Bir Tutam Baharat, 58, 227.
Birinci Dünya Savaşı, 17, 18, 21, 46, 95, 103, 162, 174, 198, 199, 207, 219, 290, 346.
Birleşik Devletleri, 145.
Bizans (-lı), 27, 162, 193, 208, 213, 214, 218, 247, 251, 358, 359.
Bodrum, 154, 159, 181, 182.
Boğaz / Boğaziçi, 54, 100, 116, 119, 122, 124, 126, 140, 141, 152, 160, 161, 169, 171, 177, 179, 180, 183, 184, 221, 240, 244, 328.
Boğaziçi Spor, 204.
Boğaziçi Üniversitesi, 21, 204.
Bolşevik İhtilâli/Devrimi, 109.
Bomonti, 121, 131, 136.
Bora, Tanıl, 389.
Bostancı, 124, 127, 154.
Boşanma, 332, 334.
Bourdieu, Pierre, 163-170, 176, 178, 210, 290.
Boyer, Pascal, 38, 43, 55.
Brandeis Üniversitesi, 212.
Brink-Danan, Marcy, 20, 97, 303.
Budak, Sevim, 12.
Bulgar (-lar), 59, 88, 60, 106, 124, 244.
Bulgaristan, 18, 84, 88, 110.
Burgaz Reunion, 186, 187.
Burgazada, 118, 127, 152, 154, 172, 175, 176, 182, 184, 186, 325.
Bursa, 53, 109.
Butler, Judith, 201.
Bükreş, 110.
Bünyan, 114.
Büyük Edirne Sinagogu, 275, 288.
Büyük Hendek Caddesi, 57.
Büyükada Su Sporları Kulübü, 179.
Büyükada, 12, 13, 48, 52, 56, 57, 60, 64, 65, 94, 104, 118, 121, 126, 127, 141, 145, 152, 154, 172-174, 176-185, 187-191, 221, 226, 232, 233, 264, 305, 325, 331, 359.
Büyükdere, 121, 125, 127, 131, 132, 136, 141, 150, 152, 172, 178, 179, 180, 183, 184.

C
Caddebostan, 121, 127, 136, 145, 154, 156, 157, 179, 180.
Caruth, Cathy, 46, 302.
CHP (bkz. Cumhuriyet Halk Partisi)
Cibali, 100.
Cihangir, 106, 118, 119, 125, 126, 140, 142, 144, 147, 149, 150-152.
Cinsiyet temelli rol kalıpları, 334.
Connerton, Paul, 39, 42, 43.
Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), 9, 250, 251, 252, 265, 268, 269-274, 283, 347, 363.

Ç
Çakmak, Fevzi, 50, 318.
Çanakkale Savaşı, 85.
Çanakkale, 18, 88, 89, 97, 282.
Çandar, Cengiz, 291.
Çarşı (bkz. Kapalıçarşı)
Çatalca, 122.
Çayan, Mahir, 90.
Çeğin, Günay, 164, 165, 167.
Çekmeköy, 150, 151, 157.
Çelikbaş, Ferit, 266.
Çengelköy, 56, 60, 62, 118, 125, 140, 152.
Çerkez (-ler), 83.
Çeşme, 154, 159, 181.
Çetin, Fethiye, 21.
Çınarcık, 154, 159, 191.
Çiftehavuzlar, 180.
Çok partili dönem, 196, 357.

Çokkültürlülük, 187, 252, 254, 255.
Çubukçu, Sevgi Uçan, 11.
Çukurcuma, 281.

D

Dalan, Bedrettin, 142.
Davos Krizi, 245, 361.
Davutoğlu, Ahmet, 275.
Değirmen Plajı, 104.
Deist (-ler), 42.
Demir, Damla, 12.
Demirel, Süleyman, 18, 367, 390.
Demirtaş, Selahattin, 269-273, 282, 283.
Demokrat Parti (DP), 9, 97, 250, 251, 253, 265, 266, 363.
Deniz Harp Okulu / Deniz Lisesi, 172, 180, 185.
Denizli, 21.
DEPO, 22.
Der-Zor, 74, 75.
Dereboyu, 121.
Dev Genç, 257.
Dışlanma, 24, 30, 35, 46, 49, 75, 77, 81, 82, 84, 88, 98, 117, 139, 185, 187, 193, 195, 200, 202, 206, 209, 212, 224, 234, 244, 247, 252, 256, 261, 268, 279, 297, 298, 301, 303, 305-307, 310, 324, 333, 342, 348, 350, 352, 357, 358.
Diaspora, 17, 33, 289, 293.
Dink, Hrant, 21, 35, 47, 69, 136, 196, 289, 293-295.
Direkçibaşı, 118, 119.
Diyarbakır, 49, 169, 173, 243, 246.
Doğduğum Topraklar, 227.
Doğru Yol Partisi (DYP), 266, 272.
Doğu (-lu), 107, 124, 128, 170, 213, 236, 242, 243, 326, 338, 353.
Doğu Roma, 27.
Dolapdere, 58, 104, 118, 119, 125, 150, 160.
Dolmabahçe Sarayı, 44, 56, 115.
Dönme (-ler), 18, 108, 111, 124.
DP (bkz. Demokrat Parti)
Draaisma, Douwe, 48, 54, 185.
Dudullu, 157.
Dursun Ali, 246.
Dündar, Fuat, 17, 19, 33, 148, 236.
DYP (bkz. Doğru Yol Partisi)

E

Ecevit, Bülent, 250, 252, 254, 270.
Edime, 18, 88-90, 97, 109, 111, 112, 246, 287, 288.
Edimekapı, 57, 152.
Ege adaları, 99, 103, 162, 174, 176, 192.
Eğriboz Adası, 104.
Ekmekçioğlu, Lerna, 21, 33, 72, 199-201, 207, 312, 325.
Elmadağı, 148.
Elrom, Ephraim, 90.
Emanet Çeyiz, 21.
Eminönü, 100, 109.
Emirgân, 128.
Emlak Bankası, 314.
Enver Paşa, 73.
Epir, 106.
Erçağ, Çağ, 12.
Erdoğan, Recep Tayyip, 9, 245-248, 268-271, 276, 278, 280, 290.
Erenerol, Sevgi, 278.
Erenköy, 156.
Ergenekon, 43.
Erikson, Erik, 40, 96.
Ermeni Soykırımı'nda Vicdan ve Sorumluluk, 21.
Ermeni ve Rum Kültür Varlıklarıyla Kayseri, 21.
Ermenice, 20, 72, 75, 100, 111, 112, 115, 124, 132, 135, 166, 167, 170, 171, 190, 225, 242, 301-303, 305, 309, 325, 344, 354, 360.
Ermenistan, 17, 20, 33, 35, 73, 113, 196, 226, 227, 228, 231, 236, 242, 243, 245, 248, 252, 359-361.

Ertürk, Ediz, 12.
Erving, 299.
Erzincan, 112, 167.
Erzurum, 75, 112.
Eskişehir, 83, 109.
Etiler, 154, 156, 158, 339.

F

Façyo Restaurant, 61.
Faşadura, 32.
Fatih Sultan Mehmet, 99.
Feminist (-ler), 21, 25, 263, 264, 272.
Feminizm, 40.
Fener Rum Lisesi (Kırmızı Mektep), 152.
Fener, 100, 107-109, 125, 126, 131, 135, 140, 141, 143, 145, 215, 301, 353, 355.
Fenerbahçe, 65, 278.
Feridiye Caddesi, 104.
Feriköy Rum Kilisesi, 30.
Feriköy, 30, 56, 59, 62, 115, 118, 119, 123-127, 131, 132, 136, 138, 150-153, 159, 160, 169.
Fıstıkağacı, 125, 139.
Filistin, 53, 90, 143, 226, 229, 230, 236-238, 241, 246, 288, 347.
Firuzağa, 119, 149.
Flamingo yolu, 169.
Florya, 131, 132.
Folegandros, 103.
Foti, 211, 273, 381, 386.
Fransa, 73, 75, 105, 108, 115, 143, 145, 146, 170, 225, 242, 262.
Fransız (-lar), 85, 113, 115, 160, 167, 221, 264, 314, 315, 329.
Fransızca, 93, 109, 110, 120, 130, 302, 309, 330.

G

Galata Köprüsü, 59.
Galata Rum İlkokulu, 22.
Galata, 100, 109, 119, 127, 128, 152.
Galatasaray, 56, 59, 115, 126, 219, 233, 304.
Gayrettepe, 110, 117, 127-130, 154-156, 159.
Gazi Mahallesi, 305.
Gazze, 245-248, 287.
Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Gayrimüslim Varlığı, 21.
Gedikpaşa, 56, 112, 116, 118, 119, 122-124, 126, 131, 135, 137, 138, 146.
Gellner, Ernest, 44.
Gelveri, 105.
Getronagan Lisesi, 161.
Gezi (Parkı / Direnişi / Eylemleri / Olayları), 35, 196, 205, 246, 248, 258, 260-263, 268, 348, 363.
Giddens, Anthony, 232.
Girit, 28, 102.
Goffman, Erving, 33, 160, 299, 303.
Göcek, 154, 159, 181.
Gökay, Fahrettin Kerim, 59.
Gökçeada, 17, 275.
Göktürk, 151, 152, 155, 156, 158.
Göztepe, 105, 150, 151, 154-156, 159.
Grekofon, 107, 108.
Gül Pastanesi, 104.
Gülizar'ın Kara Düğünü, 21.
Gümülcine, 278.
Gümüşsuyu, 56, 118, 119, 126, 150-152.
Gürsan-Salzman, Ayşe, 20.
Güven Partisi, 266.
Güven, Dilek, 68.
Güz Sancısı, 54, 56, 66, 94.
Güzelbahçe, 128.
Güzelyurt, 105.

H

Habitus, 165.
Hafıza Politikaları ve Türkiye, 22.
Hafızanın Sokakları İstanbul'da Peyzaj Hoşgörü ve Ulusal Kimlik, 20.

Hafik, 73.
Halbwachs, Maurice, 374.
Halk Partisi (bkz. Cumhuriyet Halk Partisi)
Halkalı, 172, 183.
Halki Palas, 175.
Halkların Demokratik Partisi (HDP), 9, 268, 270-273, 283, 363.
Hamdullah Suphi, 199.
Hamidiye Çeşmesi, 316.
Hamursuz bayramı, 32.
Hanukah, 220.
Harbiye, 123, 127, 128, 147, 150, 159.
Harem ve Kuzenler, 319, 379.
Hasköy, 100, 109, 119-122, 126-128, 130, 131, 143, 145, 152, 157, 247, 354.
Hatay, 113.
Haydarpaşa, 56.
Haziran Olayları, 257.
HDP (bkz. Halkların Demokratik Partisi)
Helen, 162, 319, 382.
Herman, Sami, 13.
Heybeliada, 118, 127, 148, 152, 172, 173, 175, 179, 180, 184, 186.
Hirsch, Marianne, 41, 47.
Hitler, Adolf, 54, 87, 88, 247, 287.
Holokost, 93, 143, 239, 291, 307.
Hooks, Bell, 46.
Hrant Dink Vakfı, 21.
Hristos Yokuşu, 104.
Hun, Bengü, 12.
Hürriyet, 19, 213, 228.

I-İ

Irgun Tzvei Le'umi, 237.
Irmak, Hüseyin, 11.
IŞİD, 9, 212, 229, 248, 281.
İbrahimzadeh, İshak, 287, 288.
İbranice, 239.
İç Anadolu Bölgesi, 102.
İçerenköy, 150, 151.
İğneli fıçı, 300.
İHH, 248.
İhsanoğlu, Ekmeleddin, 270, 271.
İkinci Dünya Savaşı, 49, 50, 88, 93, 97, 128, 143, 236-238, 313, 347.
İmparatorluğun Çöküş Döneminde İstanbul Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları, 21.
İmroz, 17, 152, 176, 277, 367.
İngiliz (-ler), 23, 105, 115, 204, 237, 323.
İngilizce, 23, 110, 350.
İngiltere, 188, 237.
İnönü, İsmet, 50, 63, 87, 119, 185, 250, 251, 254, 266, 270, 271, 274, 285.
İran, 286, 319.
İsa, 215, 265.
İskenderiye, 110.
İskenderun, 113, 215, 309.
İslam / İslamiyet, 9, 18, 207, 210, 221, 280, 281, 284, 319, 338, 357.
İslamofobi, 212.
İspanya, 99, 108-110, 143, 222, 307.
İspanyol (-lar), 97, 110, 222.
İspanyol Engizisyonu, 97.
İsrail, 23, 35, 53, 87, 88, 90, 109, 121, 128, 130, 143, 145, 155, 157, 158, 196, 200, 208, 218, 219, 221, 222, 226-231, 236-242, 245-248, 253, 254, 262, 267, 283, 286-289, 304, 308, 338, 345, 346, 354, 359-361.
İstanbul Bilgi Üniversitesi, 21, 226.
İstanbul Fransız Kültür Merkezi, 22.
İstanbul, 13, 15, 16, 20, 21, 24, 26, 27, 29, 30, 32, 34, 37, 39, 41, 43-50, 52-57, 59-61, 63-67, 69, 70, 72, 73, 75, 77, 81, 86, 88, 90, 91, 93, 95-118, 120-128, 130, 131, 133-146, 148-150, 152-154, 157-159, 161-171, 173, 174, 176, 177, 180-182, 184-186, 189-193, 195, 199, 206, 207, 211, 213-219, 221, 226-229, 232-246, 248-251, 253, 258, 262, 265, 266, 268, 269, 272, 274, 276, 279-281, 283-286, 289-293, 297, 299, 301-303,

308, 309, 311, 312, 314-316, 318, 319, 323, 328-331, 333-335, 337, 340, 345-360, 364, 365.
İstiklâl Caddesi, 43, 55, 318.
İstiklâl Marşı, 201.
İstinye, 127, 128, 154, 155.
İSTOS Yayınları, 20.
İş Bankası, 61.
İtalya, 18, 110, 224, 347.
İtalyan (-lar), 44, 121, 124, 127.
İtilaf devletleri, 199.
İz TV, 22.
İzmir, 19, 54, 55, 143, 345.
İzmit, 83, 111, 112.
İzmitli Ermeniler Konuşuyor, 21.

J
Jew/Jewish (-ler) , 90, 156, 212, 222.
Judeo-Espanyol, 109.

K
Kabataş, 106.
Kadıköy Rum Okulu, 127.
Kadıköy, 19, 54, 62, 123-125, 127, 131, 132, 135, 152, 161.
Kadıoğlu, Ayşe, 33, 197, 202, 210, 224, 256, 260.
Kafkaslar, 243, 267.
Kağıtçıbaşı, Çiğdem, 330, 331.
Kâğıthane, 104.
Kahtagayan, 115.
Kalamış, 56, 152.
Kalyoncu, 148.
Kamhi, Jak, 130, 179, 272.
Kamondo Merdivenleri, 121.
Kamusal alan, 35, 71, 206, 298, 305, 311, 348.
Kanada, 92, 145, 146, 242.
Kapadokya, 105-107, 162.
Kapalıçarşı, 114, 170, 172, 264, 305, 315, 323.
Karadeniz, 54, 106, 122, 124, 128, 138, 154, 353.
Karaköy, 56, 119, 121, 278.
Karamanlı (-lar), 102, 106, 107, 162, 201.
Karamanlıca, 107.
Karay Yahudileri (Karayim), 100, 109.
Karma evlilik, 25, 29, 34, 35, 100, 109, 133, 141, 151, 152, 156, 180, 215, 319-321, 323, 325, 326, 332, 335-338, 343-345, 348, 350, 355, 365.
Kartal, 105, 157.
Kasımpaşa, 100, 110, 119.
Kastamonu, 71, 165.
Kastorya, 103, 104, 106.
Katolik (-ler), 85, 123, 176, 178, 244.
Kaya, Şükrü, 50.
Kayıp Vatan, 22.
Kayseri, 71, 72, 82, 85, 106, 107, 111, 112, 114, 165, 168, 294, 316, 328.
Kazlıçeşme, 277, 279.
Kefalonya, 106.
Kemal Yalçın, 21.
Kemalist (-ler), 271.
Kemerburgaz, 122, 150, 151, 153-156, 159.
Kentel, Ferhat, 20, 198, 201, 202, 226, 259.
Kévonian, Arménouhie, 21.
Keyder, Çağlar, 17, 33, 259.
Kıbrıs Barış Harekâtı, 46.
Kıbrıs, 18, 23, 43, 44, 54-56, 62, 63, 96, 125, 126, 139, 144, 149, 153, 172, 196, 213, 214, 228, 232, 234, 237, 244, 251, 254, 353, 357.
Kılıç Artıkları, 21.
Kılıçdağı, Ohannes, 21.
Kılıçdaroğlu, Kemal, 271, 272, 274.
Kınalıada, 104, 118, 148, 152, 168, 169, 172-174, 178, 179, 183, 184, 189-191, 193, 226, 359.
Kısıklı, 139.
Kiklad, 103.
Kilikya, 115.

Kimlik politikaları, 17, 198, 232, 244, 249, 362.
Kimlik stratejileri, 24, 25, 35, 196, 229, 348-350.
Kippur, 220, 346.
Kireçburnu, 183, 184.
Kocamustafapaşa, 118, 119.
Koçaş, Sadi, 81.
Koç, Vehbi, 50.
Kolektif bellek, 15, 25, 34, 35, 37-39, 41, 42, 45, 46, 50, 52, 53, 56, 61, 63, 67, 69, 75, 77, 86, 93, 95, 96, 98, 153, 196, 231, 250, 305, 320, 351.
Komşuoğlu, Ayşegül, 134, 268.
Komünizm, 243.
Konya, 49, 106.
Kop (Geçidi), 54.
Korfu, 103.
Kuçuradi, Ioanna, 211.
Kudüs, 237, 241, 368.
Kuledibi, 56, 57, 109, 111, 119-121, 127-131, 157.
Kuleli Askeri Lisesi, 60.
Kumburgaz, 154, 159, 172, 183, 191, 305.
Kumkapı, 100, 116, 118, 122-126, 131, 135-138, 140, 146, 152, 159, 160, 169, 170, 290, 331.
Kurtuluş, Hatice, 11, 141.
Kurtuluş Savaşı, 198, 219.
Kurtuluş, 43, 44, 56, 59, 62, 113, 116-120, 122-128, 131, 132, 134-138, 140, 141, 144, 145, 148-152, 154, 155, 158-161, 166, 169, 170, 191, 277, 278, 301, 305.
Kuzey Epir, 104.
Kuzey-Güney Savaşları, 42, 45.
Kuzguncuk, 20, 54, 58, 104, 109, 110, 121, 125, 126, 140, 145, 152.
Küba mahallesi, 169.
Küçük Kaynarca Antlaşması, 103.
Küreselleşme, 16, 151, 249, 313, 321, 348, 362, 365.
Kürkçü, Ertuğrul, 273.
Kürt (-ler), 70, 71, 174, 180, 181, 199, 202, 224, 251, 255, 263, 264, 272, 273, 281-283, 289, 348.

L

Ladino, 94, 109, 120, 129, 130, 147, 148, 219, 221, 301.
Laik (-lik), 207, 210, 225, 248, 250, 255, 260, 284, 285, 298, 305, 362.
Laleli, 123, 124.
Langa, 100, 118, 152.
Latin (-ler), 44, 123.
Latince, 184.
Laurence, 20.
Laz (-lar), 104, 119.
Levanten (-ler), 124.
Levent, 119, 159, 160.
LGBTİ, 263.
Londra, 235.
Los Angeles, 146.
Lozan (Antlaşması), 15, 16, 95, 116, 143, 191, 200, 202, 243, 250, 347.
Lübnan, 113, 329.

M

Macar, Elçin, 11.
Maccabi Tel Aviv, 219.
Maçka, 124.
Magen David, 260, 263, 264.
Mahmutpaşa, 109, 114, 128.
Makedonya, 103, 104.
Maksudyan, Nazan, 21.
Malatya, 112, 165, 168.
Maltepe, 105, 151.
Marcy, 20, 97, 303.
Mardin, 169, 173.
Marmara Adası, 191.
Marmara Denizi, 126.
Marron (-lar), 108.
Maslak, 154, 155.

Maşukiye, 83.
Mavi Marmara, 229, 230, 245, 246, 248, 286.
Megali İdea, 198.
Meksika, 287.
Mémorial de la Shoah (Paris), 22.
Menderes, Adnan, 19, 55, 59, 60, 90, 227, 250, 252, 266.
Mersin, 215, 217, 329.
Meryem Ana Kilisesi, 290.
Mescid-i Aksa, 241, 246.
Mezopotamya, 318.
MHP (bkz. Milliyetçi Hareket Partisi)
Mıhitaryan Ermeni Lisesi, 121.
Mısır, 22, 82, 109, 110, 113, 220, 307.
Midilli, 103.
Milli Güvenlik Kurulu, 254.
Milli Mücadele, 17, 198.
Milliyetçi Hareket Partisi (MHP), 9, 186, 269, 271, 274.
Milliyetçilik, 19, 24, 34, 43, 196-198, 210, 257, 294, 346.
Mills, Amy, 20, 53, 149, 306.
MİT, 9, 55, 200, 205, 206.
Modernite, 371.
Modernleşme, 207.
Mora (Yarımadası), 103, 106.
Muradiye Mahallesi, 316.
Mustafapaşa, 104-108.
Mübadele (bkz. 1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi)
Müren, Zeki, 130.
Müslüman (-lar), 16-18, 20, 21, 45, 51, 70-73, 83, 86, 87, 89, 92, 98-100, 102, 103, 112, 114, 116, 117, 122, 124, 128, 129, 131, 133, 135, 138, 140, 142-144, 146-148, 154, 157, 158, 165, 170-172, 178, 181, 187, 188, 192, 196, 198, 201, 203-205, 207-212, 222-224, 230, 244, 247, 248, 251-255, 257, 258, 260-263, 268, 279, 280, 285, 289, 292-294, 301, 302, 305-309, 315, 316, 319-324, 326-328, 330-332, 336-339, 341-346, 352, 353, 356, 361.
Müslüman Olmak Alman Kalmak, 205.
Müslümanlaş(tırıl)mış Ermeniler, 21, 73.

N
Nakibey Plajı, 173.
Nakşa, 103.
Namus, 316, 324, 327, 330.
NATO, 9, 265.
Nazi (-ler), 49, 66, 93, 237, 238, 246.
Nea Flotia, 104.
Nea Sinasos, 104.
Netanyahu, Binyamin, 241, 245.
Neve Şalom Sinagogu, 91.
Nevşehir, 105-107.
Neyzi, Leyla, 19, 20, 40, 47, 82.
Niğde, 105, 106.
Nişantaşı, 121, 124, 126, 128, 130-132, 135, 145, 147, 154-156, 159, 160, 170, 238, 321, 335.
Noel, 32, 149, 151, 276.
Nora, Pierre, 43, 187.
Norveç, 234.

O
Okan, Tanju, 184.
Olick, Jeffrey K., 41, 42.
One Minute krizi, 229.
Onuncu Yıl Marşı, 201.
Or Ahayim, 158.
Orta Asya, 202.
Ortadoğu, 236, 252, 339.
Ortaköy, 58, 62, 100, 109, 111, 115, 116, 121-124, 127, 128, 131, 135-138, 140, 152, 154, 167, 276, 277, 313, 316, 318.
Ortaylı, İlber, 33, 100, 109, 171.
Ortodoks (-lar). 17, 18, 64, 86, 103, 106, 107, 144, 150, 162, 213-217, 234, 278, 310, 323, 326, 342, 343, 358.

Orwell, Geonge, 271.
Osmanbey, 117, 121, 128, 149, 293.
Osmanlı (Devleti/İmparatorluğu) 17, 21, 32, 47, 48, 72, 73, 82, 89, 90, 97, 103, 106, 108, 109, 116, 135, 145, 171, 173, 193, 195, 198, 199, 207, 208, 217, 219, 250, 279, 285, 290, 292, 346, 362.
Oy ve Ötesi grubu, 259.

Ö

Önder, Sırrı Süreyya, 271, 282, 302.
Örs, Birsen, 134, 385, 386.
Özal, Turgut, 142, 250, 266, 267, 270.
Özel alan, 68, 312, 364.
Öztan, Güven Gürkan, 386.
Öztan, Soli, 19, 45, 290, 386.
Özyürek, Esra, 20, 39, 48, 86, 149, 205, 224, 284, 285.

P

Panama, 287.
Pandeli, 53, 59.
Pangaltı, 59, 121, 125, 131, 148.
Papazköprü, 119.
Paris, 146, 147, 235.
Park Otel, 313, 316.
Paskalya, 32, 149, 151, 215.
Paşabahçe, 304.
Patrikhane, 17, 23, 58, 118, 152, 266, 290, 309, 317, 328, 329, 343.
Pendik, 105.
Pera, 100, 118, 119, 130, 167.
Pesah, 220.
Piyanist, 66.
PKK, 199, 283.
Polonezköy, 104.
Polonya, 239.
Pontus, 44.
Pontus'un Yitik Kızı, 20.
Popular Memory Group, 25.
Portekiz, 99.
Portelli, Alessandro, 25, 40.
Postmemory, 374.
Prens Adaları, 103, 183.

R

Rabanit Yahudileri, 109.
Refik Saydam Caddesi, 110.
Renan, Ernest, 43.
Robbins, Joyce, 41, 42.
Romanya, 109, 154.
Romen (-ler), 208.
Romeos, 213.
Rostof, 110.
Roş Aşana, 32, 220.
Rum Ortodoks Ruhban Okulu, 172.
Rumca, 20, 58, 61, 68, 100, 102, 106, 107, 119, 126, 148, 175, 214-216, 234, 235, 245, 301-303, 335, 344.
Rumvader Vakfı, 152.
Rus (-lar), 56, 103, 208.

S

Sabancı Üniversitesi, 21, 257.
Said, Edward, 111.
Sakız Adası, 103, 104.
Salkım Hanım'ın Taneleri, 45.
Salyangoz, 21.
Salzman, Laurence, 20.
Samandağ, 113.
Samatya, 30, 56, 57, 62, 100, 105, 115, 116, 122, 123, 125-127, 131, 132, 134-138, 140, 141, 146, 147, 152, 159-161, 165, 167, 169, 170, 191, 251, 277, 331, 353, 355.
Sancar, Mithat, 259.
Sancar, Serpil, 149.
Santa Maria Kilisesi, 59.
Santorini, 103, 104.
Sara Ahmed, 299.
Saracoğlu, Şükrü, 50.
Sarıgül, Mustafa, 269, 270.

Sarımsaklı, 191.
Sarıyer, 130, 140, 141, 183, 248, 279.
Sason, 136, 137, 161, 167.
Schuman, Howard, 41, 387.
Scott, Jacquilene, 41.
Seçilmiş travma, 63, 351.
Sefa Meydanı, 118, 120, 144.
Sefarad (-lar), 32, 99, 108, 109, 121, 162, 192, 337, 338.
Seferoğlu, 177, 179, 182, 183.
Selanik, 28, 54, 103, 104, 109.
Sembolik şiddet, 302.
Sıracevizler, 127.
Sıraselviler, 266.
Siirt, 206.
Silivri, 105, 154, 159, 191.
Simmel, George, 299, 333.
Sinemköy, 118, 150.
Sinop, 103, 108.
Sirkeci, 18, 49, 106, 109, 111.
Sirman, Nükhet, 319, 327.
Siroz, 103.
Sismaneglo Megaro, 22.
Sivas, 73, 85, 111-114, 167, 168, 170, 315.
Siyonist (-ler), 237, 240.
Siyonizm, 198.
Skeggs, Beverly, 170, 193, 316.
Smith, Anthony D., 197, 213.
Sofranız Şen Olsun, 21.
Soli Özel, 289.
Soma, 246, 286.
Sorbonne, 133.
Soruyorum Size Hanımlar ve Beyler, 21.
Sosyalist (-ler), 9, 264.
Soykırım, 17, 33, 84, 291.
Sözlü tarih, 25, 28, 29, 39, 40, 236, 303, 350, 351, 366.
SSCB, 9, 265, 292.
Stalingrad, 49.
Stern, 237.
Struma, 275, 392.
Suadiye, 128, 131, 132, 154, 156, 157, 170.
Sucuyan, Talin, 21, 115, 290.
Sukot, 241.
Sultanahmet (Hapishanesi), 128.
Sultanbeyli, 157.
Sunar, İlkay, 204.
Suriçi, 100, 126.
Suriye, 83, 84, 113, 217, 287.
Surmelian, Leon Z., 21.
Surp Agop Hastanesi, 127.
Sünni (-ler) 16, 196, 207, 210-212, 223, 253, 254, 280, 306.
Süryani (-ler), 70, 166-169, 172, 173, 186, 193, 199, 356.

Ş
Şaar Aşamayim Sinagogu, 155.
Şabat, 220, 391.
Şahin, Dursun Ali, 92, 246.
Şalom, 88, 262, 287, 288.
Şeni, Nora, 22, 33.
Şili, 146.
Şişhane, 109, 117, 120-122, 127, 128, 130, 131, 145, 147, 154, 159, 355.
Şişli Katolik Mezarlığı, 85.
Şişli, 59, 62, 85, 92, 116, 117, 119, 121-132, 135, 137, 140, 144, 145, 147, 148, 150, 151, 153-156, 158-160, 169, 206, 251, 269, 305.

T
Tahtakale, 104, 109.
Taksim, 56, 59, 104, 109, 118-122, 124-128, 130, 132, 133, 142, 167, 294, 299, 324.
Talat Paşa, 73.
Talimhane, 119, 125, 142.
Tamama: Pontus'un Yitik Kızı, 20.
Tan Sineması, 122.
Tanıl, Bora, 198.
Tanrı Janüs, 291.

Tanrıöver, Hamdullah Suphi, 199.
Tanyürek, Sevim, 180.
Tanzimat (Fermanı), 17, 103, 119, 171, 195, 253.
Tarabya, 118, 119, 125, 131, 132, 141, 150, 152, 159, 160, 172, 183.
Tarih Vakfı, 22.
Tarlabaşı, 118, 119, 125, 126, 142, 151, 153.
Taşköprü, 71.
Tatavla, 118, 119, 120, 148.
Tatlıcan, Ümit, 164, 165, 167.
TBMM, 10, 18, 63, 203, 246, 272.
Tehcir, 17, 42, 69, 84, 95, 98, 115, 207, 251, 291.
Tek Parti (dönemi), 195, 210, 252, 254, 265, 271, 274, 363.
Tekirdağ, 87, 111, 127, 191, 276.
Tel Aviv, 221.
Temelli, Sezai, 12.
Tepebaşı, 64, 92, 130.
Teşvikiye, 122, 154, 155, 156.
Theodor W., 62.
Thompson, Paul, 26.
Tilbe, Yıldız, 247, 287.
Tillion, Germain, 379.
Topkapı, 30, 118, 150, 152, 159, 170, 317.
Toplumsal cinsiyet, 163.
Toronto, 146.
Toroslar, Ferman, 21.
Torunlar, 21.
Touraine, Alain, 298.
Tovmasyan, Takuhi.
Trabzon, 82, 103, 111, 112.
Trakya, 18, 86-90, 96, 97, 111, 112, 143, 208, 239, 250, 285, 290.
Travels in Search of Turkey's Jews, 20.
Travmatik bellek, 302, 351.
TRT, 73, 205.
Turan, Ömer, 290.
Turner, Bryan S., 124, 164.
Tuzla, 153, 157.
Tünel, 57, 59, 121, 126, 127, 130.
Türk Dil Kurumu, 82.
Türkbey, 44.
Türkçe, 17, 18, 20, 23, 67, 68, 75, 84, 88, 100, 102, 105-108, 132, 147, 148, 162, 164, 195, 210-213, 219, 221, 223, 244, 282, 286, 301, 302, 308-310, 335, 350, 354, 358.
Türker, Nurdan, 20, 23, 55, 100, 149, 183.
Türkgücü, 43, 44.
Türkiye Ermenileri Cemaat Birey Yurttaş, 20.
Türkiye Gazeteciler Cemiyeti, 22.
Türkleştirme / Türkleştirilme (politikaları), 15, 18, 49, 63, 86, 143, 195, 199, 250, 260, 302.
Türklük, 20, 34, 45, 54, 196, 209, 218, 221, 226, 280, 305.

U
Ulrich, 198.
Ulus Özel Musevi Lisesi, 10, 156, 265.
Ulus, 122, 127, 128, 132, 152, 154-156, 159-161, 265.
Université Paris 8, 22.

Ü
Ümraniye, 152, 157, 158.
Ünlü, Barış, 44, 45.
Ürgüp, 105, 107, 108.
Üsküdar, 51, 57, 118, 123-126, 131, 136, 139, 148, 152, 160, 183, 184, 279.
Üstel, Füsun, 33, 198, 209, 256, 258.

V
Vakıflar Genel Müdürlüğü, 10, 275.
Vakıflar Kanunu, 275.
Vakıflı, 113, 137, 293.
Van, 279, 283.

Varlık Vergisi, 18, 30, 42, 45, 46, 48-54, 67, 87, 90, 91, 93, 95, 96, 116, 132, 135, 143, 153, 176, 196, 208, 234, 239, 244, 250, 265, 290, 307, 354.
Varto, 114.
"Vatandaş Türkçe Konuş!", 68, 132, 196, 244, 301, 302, 354.
Vatanım Yok Memleketim Var, 20.
Viyana, 293, 318.
Volkan, Vamık, 45.

W
Weber, Max, 163, 164, 168.
Wertsch, James W., 38, 55.

Y
Yael-Navaro, 284.
Yahudi Soykırımı, 88, 238.
Yahya, Yasef, 93.
Yakacık, 151.
Yalçın, Kemal, 21.
Yanya, 103, 104.
Yashin, Yael-Navaro, 284.
Yedikule, 59, 100, 118, 119, 121, 123-127, 138, 140, 146, 147, 150, 152, 305, 353, 355.
Yeğen, Mesut, 43, 117, 199, 209.
Yeldeğirmeni, 105, 152.
Yeni Akit, 248.
Yeni Sinema, 65.
Yeni Zelanda, 287.
Yeniköy Panayia Rum Ortodoks Kilisesi Vakfı, 22.
Yeniköy, 119, 152, 159, 160, 172, 277.
Yenimahalle, 125, 139, 152.
Yenişehir, 118, 119.
Yeşilköy, 62, 85, 116, 118, 119, 122-127, 131, 132, 135, 136, 138, 150, 152, 159-161, 166, 169, 172, 180, 183, 305.
Yıldırım Spor, 204.
Yıldız Yokuşu, 316.
Yıldız, Ahmet, 210.
Yıldızlar Belediye Gazinosu, 60.
Yidişçe, 110.
Yirmi Birinci Yüzyılda Türkiye'de Yahudiler, Hoşgörünün Öteki Yüzü, 20.
Yirmi Kur'a Askerlik, 18, 42, 46, 48-50, 91, 95, 96, 132, 250, 290.
Yok Edilen Medeniyet: Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Gayrimüslim Varlığı, 21.
Yom Kipur, 220.
Yozgat, 83, 111, 165, 278.
Yumul, Arus, 19, 33, 134, 210, 259.
Yunan (-lar), 17-19, 22, 23, 27, 57, 58, 60, 63-65, 67, 103, 106, 107, 120, 142, 144, 150, 153, 162, 174, 198, 213-216, 227, 228, 235, 243-245, 251, 266.
Yunan işgali, 198.
Yunanca, 18, 22, 102, 107, 108, 149, 234, 282.
Yunanistan, 17, 18, 21, 22, 35, 44, 58, 62, 64, 65, 88, 103-108, 120, 125, 139, 140, 144, 146-148, 178, 186, 187, 196, 198, 213, 216, 226-228, 233-236, 242, 244, 248, 251, 252, 254, 265, 266, 269, 277, 278, 281, 321, 358-361.
Yüksekkaldırım, 111, 127, 130.

Z
Zalma, Selin, 12.
Zapyon Lisesi, 57, 244, 251.
Zara, 114.
Zigana, 54.
Zindankapı, 59.
Zoğrafyon Lisesi, 12, 29, 58, 245, 304.

Hayat herşeyiyle güzel, Rum olmak o kadar da mühim değil inan bana. Bunu bu yaşa gelince anlıyorsun tabii. Mesele Büyükada, gerisi hikâye... (Rum, Yaş:62, Erkek)

Bu çalışmada, İstanbul'un tarihsel kentsel kimliğinde gömülü olan etkin varlıklarına rağmen, Cumhuriyet'in inşasıyla birlikte kimliklerini ait oldukları kentin "azınlığı, ötekisi, yabancısı" olarak sancılı süreçler boyunca yeniden kurmak zorunda kalan Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin kendi kimlik, benlik algıları kamusal, politik ve özel alan düzlemlerinde gündelik hayat pratikleri üzerinden çözümlenmeye çalışılmıştır. İstanbul kentindeki "gayrimüslim-azınlık" kimliklerinin bu inşa süreci farklı kuşak, sosyal sınıf ve cinsiyet değişkenleriyle incelenmiştir. Doktora tezi kapsamında dört yıl gibi bir süreye yayılan saha çalışması; İstanbul'un Rumlarının, Yahudilerinin ve Ermenilerinin yaşantılarını, deneyimlerini, azınlık olmaktan kaynaklı sorunlarını, kimi zaman da avantaja dönüşen halleri kendi seslerinden görünür hâle getirebilmek amacıyla niteliksel araştırma tekniklerinden derinlemesine mülakat, odak grup ve sözlü tarihin kullanıldığı geniş ölçekli bir araştırmaya dayanmaktadır.

ISBN 978-605-2380-09-3

LİBRA